Dagboekfragmenten 1940-1945

geselecteerd door T.M. Sjenitzer-van Leening

bron
T.M. Sjenitzer-van Leening (red.), *Dagboekfragmenten 1940-1945*. Veen, Utrecht / Antwerpen 1985

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/sjen001dagb01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

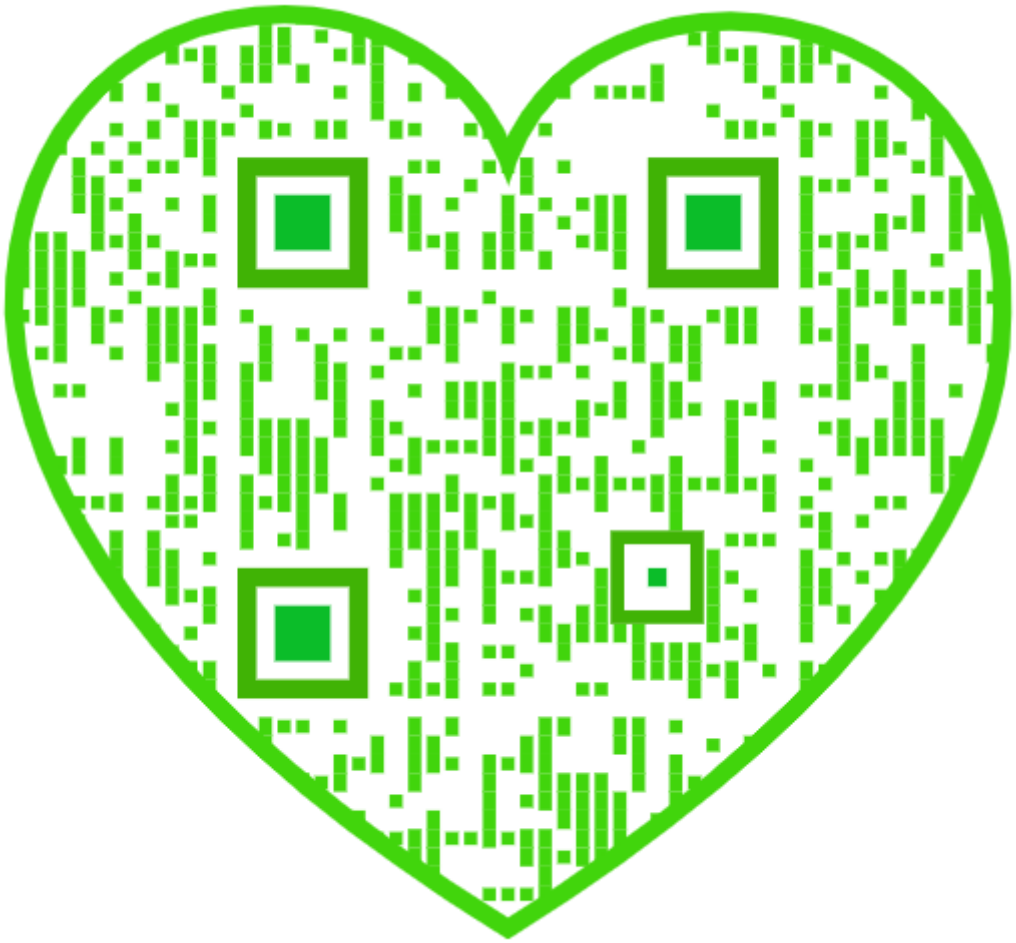

Inleiding

Op 8 mei 1945, drie dagen na de bevrijding, werd het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie opgericht. De taken werden in het oprichtingsbesluit kort samengevat: het verzamelen en bewerken van materiaal over de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog en het publiceren over die periode. De laatste taak was vanzelfsprekend het einddoel. Maar even vanzelfsprekend was dat de eerste taak voorop stond. Op het bijeenbrengen van zoveel mogelijk materiaal uit en over de oorlogs- en bezettingstijd waren de activiteiten dan ook in de eerste jaren speciaal gericht.

Veel archiefmateriaal was al vernietigd of op andere wijze verdwenen. Sinds begin september 1944, toen de bevrijding van Nederland en de ineenstorting van het Derde Rijk voor de deur leken te staan, hadden Duitsers en NSB'ers getracht de schriftelijke bewijzen van hun activiteiten en misdaden te laten verdwijnen. En in de eerste roes van de bevrijding richtten de gevoelens van haat en afkeer jegens de bezetters en hun handlangers zich ook op alles wat zij bij hun overhaaste vertrek en de ontruiming van hun kantoren hadden achtergelaten. Vreugdevuren werden ontstoken, niet alleen van meubilair en verdere inboedel, maar ook van al wat aan paperassen, veelal in het briefhoofd voorzien van de afschuwwekkende nazi-symbolen, te vinden was. Bovendien waren er kapers op de kust: verzamelaars die de hand poogden te leggen op alles wat zij tegenkwamen (veel van dat materiaal kwam overigens, soms vele jaren later, toch bij het instituut terecht); soldaten van de bevrijdingslegers op jacht naar schriftelijke souvenirs (nog in 1982 werd het instituut verblijd met een in 1945 door een Canadees militair naar huis meegenomen album met 5600 fotonegatieven van een Duits fotobureau uit Amsterdam dat voornamelijk voor de bezetter en de NSB gewerkt had;

en ook officiële opsporingsteams van de geallieerden, die opdracht hadden alle Duitse archieven waarop zij de hand konden leggen voor hun eigen regeringen in veiligheid te brengen (van de voor Nederland belangrijke delen van die archieven verwierf het instituut in latere jaren, veelal na tijdrovend onderzoek, fotokopieën of microfilms).

Het instituut beperkte zich niet, zoals altijd de gewoonte was geweest bij archiefinstellingen van de overheid, tot het verzamelen van 'officiële' archiefstukken. Natuurlijk, men richtte zich in de eerste plaats op de omvangrijke archieven van het Duitse bezettingsbestuur, van de Duitse militaire- en politie-eenheden in Nederland, van Nederlandse overheids- en semi-overheidsinstellingen, van de NSB en andere landsverraderlijke organisaties. Maar men wilde veel verder gaan.

Vele eeuwen had de geschiedschrijving zich - lange tijd ook noodgedwongen wegens het ontbreken van de schriftelijke bronnen van andere aard - zo goed als uitsluitend beziggehouden met het beschrijven van gebeurtenissen en ontwikkelingen aan de hand van de activiteiten van een gering aantal personen, instellingen en organisaties. Deze personen: koningen, staatslieden, generaals en admiraals, godsdienstige en politieke leiders, hadden steeds in het centrum van de geschiedenis van de mensheid gestaan. Zij hadden als het ware die geschiedenis gemaakt. Hun levensloop en eigenschappen werden uitvoerig geschetst, hun heldendaden toegejuicht of hun wreedheden aan de kaak gesteld, hun einde in kleurrijke details geschilderd. Zij stonden aan het hoofd en beslisten over het lot van honderdduizenden, miljoenen anderen. Die anderen bleven veelal naamloos, ze werden slechts groepsgewijs aangeduid. Welvaart en armoede waren te danken of te wijten aan het verstandig beleid en inzicht dan wel de tekortkomingen van de heerser; de individuen die met hun arbeid de welvaart schiepen of ten onder gingen in de armoede kwamen niet of nauwelijks aan bod. De heroïsche generaal overwon, dank zij zijn strategische en tactische bekwaamheden, aan het hoofd van zijn 'dappere legers' zijn even heldhaftige maar juist iets minder bekwame collega, wiens soldaten slechts 'in de pan gehakt' werden. Natuurrampen, epidemieën en hongersnoden teisterden de mensheid. Maar ook in de beschrijvingen daarvan waren het steeds weer enkelen, die een belangrijke en voor-

aanstaande rol speelden, wier daden en lotgevallen bekend gebleven zijn. De anderen, die veelal de slachtoffers waren, vormden weinig meer dan het grauwe decor van de geschiedenis.

Sedert de negentiende eeuw was in dit opzicht hier en daar, langzamerhand, een ontwikkeling in de geschiedschrijving signaleerbaar geweest. En van één ding was men zich in 1945 bij Oorlogsdocumentatie duidelijk bewust: de oude situatie mocht niet weer ontstaan in het beeld van die zo uiterst dramatische periode van de jaren 1940-1945. En men besloot bij de verzamelarbeid nieuwe wegen in te slaan en te pogen zo veel mogelijk materiaal te verwerven over de lotgevallen, de reacties en de activiteiten van hen die de loop van de geschiedenis niet in belangrijke mate hadden kunnen beïnvloeden, die geen vooraanstaande rol hadden gespeeld, maar de oorlog en de bezetting slechts hadden ondergaan. Er was nu een overvloed aan gegevens aanwezig. Met behulp van oproepen in een eigen tijdschrift, een reizende tentoonstelling, aanplakbiljetten, de dagbladen en een wekelijkse radiorubriek slaagde men erin in brede kring belangstelling voor dit streven van het instituut te wekken.

Vraaggesprekken met honderden oud-concentratiekampgevangenen maakten het niet alleen mogelijk het algemene beeld van de geschiedenis van de kampen te verdiepen maar ook inzicht te krijgen in de individuele lotgevallen en het lijden van de afzonderlijke gevangenen.

Oproepen, speciaal gericht tot degenen die ondergrondse kranten, nieuwsbladen en pamfletten hadden vervaardigd en verspreid, leidden niet slechts tot een toevloed van ca. 50 000 verschillende nummers van 1200 verschillende illegale bladen, maar ook tot dikwijls uitvoerige informatie over kleine regionale of plaatselijke krantjes, niet vervaardigd door inmiddels al bekende ‘belangrijke’ figuren uit het verzet, maar - soms op primitieve wijze - samengesteld door een of enkele volkomen onbekende mensen die op hun wijze hadden voorzien in de grote behoefte naar nieuws en voorlichting in hun omgeving. Tevens werd inzicht verkregen in het werk van de illegale drukkers en van de vele duizenden die zich, soms jaren achtereen, uiterst verdienstelijk hadden gemaakt met het verspreiden en bezorgen van de bladen: honderden exemplaren in het begin, tienduizenden later, vele honderdduizenden per maand in het laatste halfjaar

van de bezetting. Op grond van al het binnengekomen materiaal kon men in 1954 een boek uitgeven met gedetailleerde gegevens over alle toen bekende ondergrondse bladen en degenen die bij de vervaardiging en de verspreiding daarvan betrokken waren geweest.

In diezelfde periode publiceerde het instituut twee andere boeken, die voor een belangrijk deel gebaseerd waren op interviews met honderden mensen, die allen hun eigen ervaringen en lotgevallen hadden verteld. Boeken over de razzia die op 10 en 11 november 1944 de bevolking van Rotterdam en Schiedam had geteisterd (1951) en over de Februaristaking, eind februari 1941 in Amsterdam en omgeving (1954). Dank zij die vele vraaggesprekken was de schrijver in staat niet alleen de ‘grote lijnen’ van die gebeurtenissen weer te geven, maar ook aandacht te besteden aan de daden en lotgevallen van de duizenden zonder wie deze gebeurtenissen niet zouden hebben plaatsgevonden.

Veel meer materiaal van particulieren verwierf men in die beginjaren van het instituut. Materiaal van de meest verscheiden aard, waarbij ook een aantal oorlogsdagboeken. En dan, onverwacht en tot grote verrassing, een reactie op een radio-oproep in februari 1947, een plotselinge stroom van dagboeken, ruim 1200in totaal. Sommige omvatten maar een periode van enkele weken of maanden, andere waren jarenlang minutieus bijgehouden. Een aantal was in hoofdzaak gevuld met de dagelijkse weergave van wat er in de wereld gebeurde, gelezen in de krant of vernomen via de radio: feitelijke opsommingen van gebeurtenissen van algemene aard, zonder dat die rechtstreeks ingrepen in het leven van de schrijver of schrijfster. Maar de meeste dagboeken gingen dieper en bevatten, vaak uiterst gedetailleerde, beschrijvingen van de wijze waarop de oorlog en de bezetting op de auteur waren afgekomen, hem dagelijks kwelden, met het voortschrijden van de tijd steeds dieper zijn bestaan aantastten; zij waren tevens de weergave van plotselinge ingrijpende gebeurtenissen en van de wijze waarop men daarop - innerlijk of door actief handelen - reageerde, gedeelten ook met indrukwekkende gevoelsuitingen.

Zo kon, na jarenlang grondig doorpluizen van die tienduizenden pagina's, in 1954 een boek verschijnen met een volkomen andere inhoud dan alle andere die door het instituut waren of

nog zouden worden gepubliceerd, een boek zoals nimmer eerder wasgemaakt. *Dagboekfragmenten 1940-1945* was de simpele en uiterst zakelijke titel. De inhoud bestond uit 224 korte en langere gedeelten uit de dagboeken van meer dan 100 schrijvers, onder wie 43 vrouwen. De oudste auteur van het boek was 73, de jongste 14 jaar. Van allen werden het beroep, de leeftijd en de woonplaats vermeld. Fragmenten, geschreven door Nederlanders die de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië hadden moeten doorbrengen, ontbreken in het boek. De aanvankelijke gedachte een afzonderlijke uitgave te wijden aan 'Indische dagboeken' (er zijn er inmiddels tweehonderd bij het instituut terechtgekomen) kon niet worden gerealiseerd.

De schrijvers waren scholieren en studenten, ambtenaren en militairen, onderwijzers en leraren, winkel- en kantoorbedienden, huisvrouwen en zakenlieden, een boerenarbeider en de dochter van een dorpssmid, een vakbondsleider en de eigenaresse van een landgoed, een predikantsvrouw en een rietbewerker, een winkelierster, een typiste en een verpleegster, een tramconducteur, een typograaf en een huishoudster, journalisten, ingenieurs en vele anderen.

Ze woonden verspreid over het hele land - en daarbuiten. Allen hadden de invloed van oorlog en bezetting moeten ondergaan. Hun leven was erdoor verstoord. De dagboeken van verscheidenen van hen waren de neerslag van hun pogingen het leven zo 'normaal' mogelijk voort te zetten. Anderen gaven het relaas van ondergedoken joden, illegale werkers, Engelandvaarders, NSB'ers en SS'ers; krijgsgevangenen, gevangenen in Duitse gevangenissen en concentratiekampen in Nederland en Duitsland, gedeporteerde joden in Theresienstadt en Bergen-Belsen. Geen van hen zou ooit als individu een plaatsje, hoe bescheiden ook, in de 'officiële' geschiedenisboeken hebben gekregen. Zij geven samen niet de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, niet de activiteiten van hen die, veelal in vooraanstaande posities, het beeld van de oorlog en de bezettingstijd in grote lijnen hadden gemaakt en het verloop ervan hadden bepaald. Wel geven de dagboeken een uiterst indringend en gevarieerd beeld van wat het Nederlandse volk in die afschuwelijke tijd heeft moeten ondergaan.

Dagboekfragmenten 1940-1945 werd in 1955, kort na de verschijning, twee keer herdrukt. De totale oplaag bedroeg maar enige duizenden exemplaren. Daarna werd het snel vergeten. Dat was - in die jaren - te verwachten. De belangstelling voor de oorlog en de bezettingstijd was verflauwd. Men werd steeds meer in beslag genomen door de jacht op de nieuwe welvaart en door de problemen van de buitenlandse politiek en de daarmee verbonden gevaren: de koude oorlog, de atoombom, Hongarije in 1956 en enkele jaren later Cuba, om maar enkele onderwerpen te noemen. Men had niet de tijd zich nog intensief met de Tweede Wereldoorlog bezig te houden.

In de loop van de jaren zestig gingen velen zich opnieuw - of voor de jongere generatie: voor het eerst - met de jaren 1940-1945 bezighouden. De groei van de belangstelling zette zich in sterk stijgende mate voort in de jaren zeventig en tachtig. Ook in andere landen viel dat verschijnsel waar te nemen.

Wie zoekt naar verklaringen daarvoor, stuit op een reeks voorvallen en ontwikkelingen die alle in meerdere of mindere mate een rol hebben gespeeld. Een hoeveelheid incidentele gebeurtenissen, verspreid over de jaren: de arrestatie van en het proces tegen Adolf Eichmann, top-organisator van de jodenvervolging; het proces tegen Erick Rajakowitsch, vertegenwoordiger van Eichmann in Nederland; de herhaaldelijk op hoog niveau spelende vraag of de nog in Breda gevangen zittende Duitse oorlogsmisdadigers moesten worden vrijgelaten; de verschijning van de memoires van Weinreb, de daaruit voortvloeiende langdurige discussie in de pers en het uiteindelijk verschenen rapport over 's mans activiteiten van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie; de zaak Aantjes. Allemaal zaken die leidden tot heftige, vaak sterk geëmotioneerde reacties en discussies in brede kring.

Parallel aan deze gebeurtenissen en ongetwijfeld voor een deel daar ook door beïnvloed, ontwikkelde zich een hernieuwde belangstelling voor alles wat met de bezettingstijd te maken had bij de oudere generatie, bij hen die de oorlog bewust en intensief hadden meegemaakt. Het is een bekend verschijnsel dat bij het klimmen van de leeftijd de gedachten zich meer gaan richten op het verleden, dat men zich gaat verdiepen in zijn eigen, vaak vervaagde, herinneringen aan gebeurtenissen uit lang vervlogen ja-

ren en dat men poogt die herinneringen aan te vullen door, waar dat mogelijk is, meer over die gebeurtenissen, over de oorzaken en achtergronden ervan, te weten te komen. De Tweede Wereldoorlog, de meest tragische periode uit het leven van nog altijd vele honderdduizenden landgenoten, diende zich daarbij als vanzelfsprekend aan.

Vergelijkbare ontwikkelingen, zij het niet van psychologische maar van maatschappelijke aard, leidden sedert omstreeks 1970 tot een gelijk gerichte opbloei van de belangstelling bij de jongere generaties. Vele jongeren kregen als gevolg van nieuwe denkbeelden, ook in het onderwijs in praktijk gebracht, meer aandacht voor de geschiedenis van het recente verleden, in de verwachting daarmee een beter inzicht te kunnen verwerven in de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van de tijd waarin zij opgroeiden. Speciaal de perioden van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog kregen hun grote belangstelling. Zowel aan de universiteiten als bij andere onderwijsinstellingen kregen deze onderwerpen een ruimere aandacht dan ooit tevoren.

Tenslotte richtte gedurende de laatste jaren de aandacht van velen zich op de relatiepatronen tussen de etnische bevolkingsgroepen die gezamenlijk de Nederlandse samenleving zijn gaan vormen. Daarbij werden elementen gesignaleerd die velen beangstigden en gelijkenis leken te vertonen met theorieën en ontwikkelingen tijdens Hitlers Derde Rijk. Ook dit vormde aanleiding tot een verdere verdieping in de geschiedenis van die tijd.

Eén laatste, bepaald niet te verwaarlozen element bij die groei van de interesse sedert het begin van de jaren zestig moet nog genoemd worden: de rol van de publiciteitsmedia. Aanvankelijk een betrekkelijk langzame, later steeds snellere toename van de aantallen gepubliceerde boeken, van krante- en tijdschriftartikelen, van films, van uitzendingen door radio en televisie. Enerzijds vormden al deze publikaties een antwoord op de in zo brede kring groeiende belangstelling, anderzijds ook een stimulans daarvoor. Een treffend voorbeeld van dat laatste wordt gevormd door de nog altijd bij velen fameuze serie televisieprogramma's *De Bezetting* uit de jaren 1960-1965, door vele honderdduizenden Nederlanders, geschaard om de nog geringe hoeveelheid tv-toestellen, ademloos gevolgd. Die groei in de aandacht van de publiciteitsmedia voor de Tweede Wereldoorlog is ook de laatste

jaren nog steeds voortgegaan, en is wekelijks, bijna dagelijks signaleerbaar met nieuwe hoogtepunten in het herdenkingsjaar van de bevrijding, veertig jaar geleden. Ook de musea die zich op de Tweede Wereldoorlog richten: het Nederlands Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon, het Herinneringscentrum Westerbork, het Verzetsmuseum Friesland in Leeuwarden en de speciale afdelingen in het Rijksmuseum in Amsterdam, het Museum voor het Onderwijs in Den Haag en de expositie in het Anne Frank Huis in Amsterdam trekken jaarlijks vele honderdduizenden bezoekers. Een curieuze maar veelzeggende ontwikkeling is dat, veertig jaar na de oorlog, twee nieuwe musea in voorbereiding zijn: een speciaal aan de bevrijdingsstrijd in september en oktober 1944 gewijd museum in Groesbeek en een Verzetsmuseum in Amsterdam.

Bij dat alles deed een nieuw element zijn intrede. De maatschappelijke ontwikkelingen en de daarmee gepaard gaande historische inzichten leidden ertoe dat men ook in de historische terugblik meer aandacht ging besteden en meer waarde ging hechten aan de lotgevallen van hen op wie de schijnwerpers van de historie in het verleden zo goed als nimmer gericht waren geweest. In het historisch onderzoek werd (met Presser en Sijes als voortrekkers) de grote betekenis van dagboeken, memoires, andere egodocumenten en (dank zij de technische ontwikkelingen in veel ruimer mate mogelijk geworden) gerichte vraaggesprekken voor het verkrijgen van nieuwe dimensies in het geschiedbeeld in steeds wijder kring erkend. Ook hier weer een ontwikkeling, een beeld van nu: een omvangrijk ‘oral-history’-project van het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, waar men verscheidene honderden vraaggesprekken, vastgelegd op beeld- en geluidsdragers, wil gaan houden met Amsterdammers om hun herinneringen aan oorlog en verzet voor de toekomst vast te leggen.

Het is tegen de achtergrond van ook deze ontwikkelingen weinig minder dan vanzelfsprekend dat, te midden van de duizenden boeken die alleen al in Nederland over de Tweede Wereldoorlog zijn verschenen, het zo zeer op de slachtoffers gerichte *Ondergang* van Presser, de geschriften van Etty Hillesum en het *Dagboek van Anne Frank* nog steeds (en weer) zo sterk in de

belangstelling van het Lezerspubliek staan.

Er is een duidelijke reden waarom ik meende bovenstaande overpeinzingen hier aan u te moeten voorleggen. Ze leiden bij mij maar tot één conclusie: dat de in dit boek bijeengebrachte fragmenten uit de dagboeken van meer dan honderd medespelers van de geschiedenis, wier belevenissen, lotgevallen en reacties model staan voor wat honderdduizenden, miljoenen Nederlanders hebben ervaren en ondergaan, juist nu, dertig jaar na de eerste verschijning, veertig jaar na de bevrijding, het in hoge mate verdienen te worden heruitgegeven.

Drs. A.H. Paape
Directeur van het Rijksinstituut
voor Oorlogsdocumentatie

[De hier volgende fragmenten...]

De hier volgende fragmenten zijn ontleend aan particuliere dagboeken die in origineel of in fotokopie berusten bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam. Op een enkele uitzondering na zijn alle er in voorkomende persoonsnamen gewijzigd; in enkele gevallen zijn ook enige andere, op zichzelf onbetekenende veranderingen aangebracht opdat de schrijvers de anonimiteit zouden behouden waarop zij recht hebben. Ter wille van de duidelijkheid is voorts de interpunctie hier en daar verbeterd, zijn verschillende afkortingen ongedaan gemaakt, is soms een enkel woord toegevoegd, en is uniformiteit gebracht in de data waarmee de fragmenten beginnen. Toevoegingen zijn aangegeven met het teken [ ], de schaarse schrappingen met het teken...

Deze bloemlezing is gebaseerd op een selectie, verricht door T.M. Sjenitzer-van Leening, litt. dra, wetenschappelijk medewerkster van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.

Alle voetnoten onder de tekst zijn afkomstig van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Zij zijn tot een minimum beperkt. Zo zijn ook niet in de vorm van voetnoten correcties aangebracht op onjuiste verhalen en mededelingen, gelijk die in het algemeen in oorlogsdagboeken veelvuldig voorkomen.

Jegens de auteurs der dagboeken of hun nabestaanden, die verlof tot publikatie der fragmenten verleenden, is het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie diep erkentelijk.

Het eerste jaar
Van de Meidagen van 1940 tot de invasie in de Sowjet-Unie

Reserve-luitenant bij de artillerie, 31 jaar
Mill (Peel-Raam-stelling)
10 Mei 1940

- Telefoon-Nijdam meldt:

‘Pantsertrein! - vuurt hevig - rijdt door - stopt een eind achter het front -’

Vanaf den zuidwest-hoek van Mill volgt de frontlijn een eindweegs de spoorweg in westelijke richting - nog iets verder naar achteren, dicht bij de spoorlijn, zit commandopost-I-3 R.I.![*]

‘De trein laadt infanteristen uit. Er wordt hevig uit gevuurd eigen infanterie is volkomen verrast -’

Afgebroken, maar ik blijf aan de lijn:

‘Nijdam - de luitenant Nijdam daar -’

Daar is Nijdam weer:

‘Pas op - er zijn vijandelijke detachementen doorgebroken - pas op voor vijandelijke infanterie in den rug!’

Ik geef dit onmiddellijk door aan de drie Batterijen, en aan het personeel rondom de commandopost: telefonisten en ordonnansen, die beschikbaar zijn, houden uitkijk en verbarricadeeren zich ook naar achteren.

Die pantsertrein - en het vernielingsplan Maas dan? De brug bij Gennep is dus *niet* gesprongen - verdomd nog aan toe!

Nijdam:

‘Infanterie hier wordt verplaatst - verbinding wordt afgebroken.’

Uit - geen gehoor meer -

Ik leg mijn toestel neer. Buiten staan onze posten. Vliegtuigen razen over ons heen, mitrailleurs knetteren. Mijn taak is hier voor het oogenblik voorbij, er is nu geen verbinding. Ik moet naar buiten naar onze menschen.

Overal om onze post heen hebben ze zich opgesteld, dekking

* Eerste bataljon derde regiment infanterie.

zoekend achter kippenhokken en stroobossen. We bespreken samen de situatie - maar wat te doen. Geen mitrailleurs, niets!

Weer draait daar een jager door de lucht, ziet hij onze groep? Ja, verdomme hij ziet ons - Weg, dekken! We dekken ons zooveel mogelijk - tèk.tèk.tèk.tèk.tèk. - half tegen een stroowand gedrukt, zie ik hem duidelijk draaien en vuren. Op 2 pas afstand van me hurkt een van onze jongens - tèk.tèk.-tèk.tèk.tèk.tèk.tèk. giert de streep mitrailleurkogels tusschen ons door! Alweer geluk. Iemand grijpt zijn karabijn -

'Niet schieten! Schieten markeert een pluk menschen extra, dan komt hij terug, en raken doe je hem toch niet.'

(Dat is een algemeene strenge order - *Mitrailleurs* moesten we hebben, heeren in Den Haag!)

'Ach luitenant, had me toch laten schieten - ik had hem zoo gehad!'

'Nee jong, dat lijkt maar zoo - niet schieten.'

Ver achter ons, richting dorp Zeeland, woedt een geweldige brand - het pionierpark gaat in vlammen op. Het lijkt me even rustiger - Ik loop rondom onze boerderij en spreek met de diverse posten.

Daar is wat aan de hand in de commandopost! Ik ren naar binnen: Bericht! Ik grijp de telefoon - de Lt. Jansen, Commandant rechter Batterij:

'Vijandelijke infanterie komt van rechts opzetten - een paar honderd man - ik neem ze onder vuur - op 700 meter - heb onmiddellijk hulp noodig.'

De Kapitein, weet hij het? hij is uit de commandopost weggesneld, onbekend waarheen --

(Zelf heeft hij aan Jansen, op diens eerste melding, het bevel tot vuren gegeven: 'Kun je het af met één stuk? we moeten onze opstelling vóór het stormvuur niet verraden -- groote groepen, steeds talrijker? Vooruit, met de heele Batterij, doe wat je kan!' - daarna is hij weggerend, naar de centrale, en vervolgens naar voren naar de stelling -)

Ik roep op:

'midden Batterij!'

'hier midden Batterij!'

'linker Batterij!'

'hier linker Batterij.'

‘Commandanten aan de telefoon --

Beerman, Van Roden - luister: Jansen krijgt vijandelijke infanterie van rechts. Vraagt onmiddellijk steun - stukken naar rechts omgooien - maar wat opzij, om te kunnen vuren.’

Meteen komt Jansen weer:

‘Verbruggen, ik *moet* onmiddellijk hulp hebben, ze naderen - ik kan ze alleen niet baas.’

Daar tusschendoor Beerman en van Rhoden beide:

‘We kunnen niet schieren, we kunnen niets waarnemen; welke richting?’

Nu moet ik coördineerend optreden en wel vlug:

‘Jansen - midden en linker Batterij zien niets, duid aan in welke richting ze moeten vuren.’

‘Recht over mij heen!’

‘Hallo centrale, de drie Batterijen en mij doorverbinden, onder géén voorwaarde verbreken - midden en linker Batterij luisteren: Vuren recht over de rechter Batterij heen’ (ik kijk in haast op de kaart om de afstanden te herleiden - rechter Batterij meldde 700 meter) - ‘midden Batterij 900 - linker Batterij 1100 - Jansen neemt jullie vuur waar, en geeft de correcties op - Vlug!’

De rechter Batterij vuurt reeds heftig. In haast gooien nu ook midden en linker Batterij hun stukken rechtsom, en vallen in:

- bàngg -- bàngg-bàngg bàngg -

De telefonisten van midden en linker Batterij nemen hun functie zelf weer op, en melden:

‘Midden Batterij - schot.’

Jansen: ‘50 meter terug - een handbreedte naar links.’

‘Linker Batterij - schot.’

Jansen: ‘50 meter terug - 2 handbreedtes naar links.’

In strijd met de meest strenge artilleristische regelen wordt er uit de vuist gevuurd: door de zwenking rechtsom staan de stukken zoowat op één lijn *achter* elkaar - voor verplaatsen is geen tijd - er staan boomenrijen in deze schootsrichting! -

- bàngg - bàngg bàngg - bàngg! -

‘50 meter terug - 1 handbreedte naar links.’

De Batterij Commandanten geven de commando's - de Batterij-officieren rekenen om: afstand zooveel terug: commandeeren een lagere opzethoogte (elevatie) naar de stukken. De Stuks Commandanten en richters houden als richting aan: ‘zooveel links van die

boom daar!' -- oppassen voor de bediening van dat andere stuk: bij ieder schot: 'Bukken!' tegen de kameraden verderop!

Wild wordt er gezwoegd. Op zij! bangg! - achteruit steigert het kanon - 'pak an, naar voren!' - de kanonniers zwoegen hem weer op z'n plaats - tegelijk worden nieuwe brisantgranaten aangesleept - 'Open dat sluitstuk!' - heete walm slaat hun in 't gezicht, kan niet verdommen - 'laden!' - erin die granaat - dèngg, dicht! - tegelijk geeft de richter al de richting - 'gooi om die staart - naar rechts - nog iets - zoo schiet ik net langs die boom' - klaar - eraf - opzij! - 'bukken jullie daar!' - ruk - bàngg!

- bàngg bàngg -

'50 meter terug.'

- bàngg bàngg - bàngg! -

Het begint goed te gaan -- als we het maar halen:

'Telefonisten luisteren - als Commandant rechter Batterij geluid geeft, houdt ieder ander zich onmiddellijk stil, of we draaien z'n nek om, begrepen!'

Het is begrepen. Ik kan nu verder zwijgen. De telefonisten doen voortreffelijk werk, melden schot na schot van linker en midden Batterij. Jansen leidt het vuur prachtig, antwoordt regelmatig:

'50 meter terug.'

- bàngg bàngg -

- bàngg -

'100 meter terug.'

- bàngg - bàngg bàngg -

Korter wordt de afstand, lager de elevatie, wilder de actie. Zwoegen, zwoegen, zwoegen - zoo onpractisch als ze zijn die kanonnen - een snelvuur moet het zijn, een *snelvuur!* Ze naderen, hou vol! Opper Ketel, Batterij Officier in de rechter Batterij, vecht voor zijn leven. Dit is nu zijn vak, zijn beroep. Oud is hij geworden in zijn levenslange garnizoensdienst - ontelbare generaties dienstplichtigen heeft hij afgericht - heeft 8 Staal* als hopeloos verouderd en met een medelijdende geringschatting zien opdoeken - daar staat hij nu met zijn oude 8 Staal's, hij, de eenige die ze goed kent - Aanpakken jongens, vooruit - duwen - opzij ermee - met veel inspanning worden enkele stukken versleept, komen weer meer *naast* elkaar voor dit front - Vuren! Vooruit jongens, vlugger! - vasthouden, hou vol! Hij rent heen en weer in de Batterij, vergeet dat hij niet

* Geschut met kaliber van 8 cm.

meer jong is, vergeet dat de Duitschers zich wel moeten rotlachen om 8 Staal -- Dat vergeten we allen! Vuren! Dichter en dichterbij komen de Duitschers, granaat op granaat slaat in hun rijen - nog wijken ze niet. - Wachtmeester van Duren, van de Staf-rechter Batterij, klimt levensgevaarlijk zichtbaar op het dak om beter waar te nemen.

- bàngg bàngg - bàngg bàngg -

‘50 meter terug - 1 handbreedte naar links.’

- bàngg - bàngg bàngg -

‘50 meter terug.’

Verdomme, ze zitten er bijna op. Als ze de stelling binnendringen ... Geef ons mitrailleurs, mitrailleurs! wat zei die officier in Den Haag ook weer; ‘heeft U dan geen mitrailleurs?’ Verrek nog aan toe!

‘50 meter terug.’

III-20 R.A.* vecht als een razende. Woest wordt er gewerkt. Kort is nog maar de afstand - vlak staan de vuurmonden. Krankzinnig is dit vuur, levensgevaarlijk tusschen die boomen door - doet er niet toe - pas op - bukken! koppen weg! - bàngg bàngg! gieren de granaten vlak over de hoofden van de kameraden - kan niet schelen - laden - richten - vuren - bàngg! - op z'n plaats - laden - richten - vuren - bàngg!

‘50 meter terug.’

Zoo meteen is het voorbij - met die paar karabijnen doen ze niets tegen die kerels - en wij op de commandopost kunnen elkaar daarna ook wel goeiendag zeggen -- Dit artillerievuur *moet* het doen, het spant op het uiterste!

De telefoon meldt: Commandant-Vak Schayck is persoonlijk in de stelling verschenen!

(onjuist - dat moet de Commandant-I-3 R.I. zijn!)

- bàngg bàngg - bàngg -

volhouden - het moet lukken - achter ons is niets meer - als ze ons onder den voet loopen, vallen ze de dunne infanterielijn vóór ons in de rug, rollen ze dit front op...

- bàngg bàngg - bàngg - bàngg bàngg -

Jansen neemt scherp waar - regelmatig, hard en duidelijk klinken zijn commando's:

‘50 meter terug - een handbreedte naar links.’

* Derde afdeling van het 20ste regiment artillerie.

Nòg wilder gaat het toe. Zijn dit dezelfde menschen, samengeraapt uit de Depot's, die zoo totaal ongeoefend waren, waar we zoo'n bliksemsche moeite mee hadden?! Als bezetenen werken de bedieningen, zweetend, hijgend, in dikke kruitwalm - dekken voor de schoten der anderen - op z'n plaats duwen - laden - richten - vuren - bàngg! - duwen - laden - richten - vuren - bàngg! - duwen - laden - richten - vuren - bàngg!

Op de afdelings commandopost zit ik zelf, nog steeds aan de telefoon - in de hoogste spanning - zoo intensief beleef ik dit - ik zie letterlijk hoe ze daar werken -

- bàngg bàngg - bàngg -

De Kapitein is weer verschenen, hij is zelf vóór geweest - zou het lukken?! géén '50 meter terug'? - Jansen zwijgt...

- bàngg bàngg -

- bàngg bàngg bàngg -

Daar klinkt Jansen's stem weer:

'Goed!'

Vooruit jongens, doorgaan, zelfde afstand, volhouden!

'Goed!'

Geen verslapping treedt op - volhouden, misschien halen we het! Jansen kijkt - de Duitsche aanval is al verlangzaamd - ziet hij goed? stoppen ze? - ja waarachtig, ze aarzelen -- bàngg bàngg bàngg! slaan de 8 cm's vanaf korten afstand tusschen hen in -- ja ja ze beginnen te wijken - Volhouden, doorgaan!

'50 meter vooruit.'

- bàngg - bàngg - bàngg - bàngg - bàngg -

ze wijken, hou vol, doorzetten - ik kan het wel hardop schreeuwen, zoo beleef ik dit alles mee aan mijn telefoon --

De Duitschers vloeien terug - dit is hun te machtig - dit hadden ze niet verwacht -

'50 meter vooruit.'

- bàngg bàngg -

- bàngg -- bàngg bàngg ---

Eindelijk klinkt het verlossende --

'houd op vuur!'

en de Batterij Commandanten midden en linker Batterij geven door:

'houd op vuur!'

en de Batterij officieren schreeuwen: 'houd op vuur!'

Ja, we zijn er - ‘Goed jongens, bravo Jansen, dat was een fijn stukje samenwerking!’ - in mijn gedachten zie ik de melding al bij de Peel Divisie binnenloopen:

‘--- doorbraak bij Mill gestopt ---’

Met den rug van mijn hand veeg ik mij het zweet van het voorhoofd. Het was hachelijk.

Boerenarbeider, 19 jaar - Omgeving Weert
10 Mei 1940

- ik sta om 3 uur op, t is nog donker als ik naar de boerderij fiets, t is 3 minute fietse.

Ik span t paard in de kar en wil weg varen als er boven m'n hoofd vliegtuige bromme ik denk, van 6 stuks.

geen gedachte aan oorlog.

Ik rijd door t dorp waar de bakker met z'n blouwe hemd in t raam staat, ik zie nog z'n blote bille, hij roept zoude we oorlog hebbe, ik lag hem uit en roep hem tege van oefening, aan t veld gekomen is t op slag 3.30 ik begin te zaaien.

Ik hang t paard de kopzak aan en die doet niets liever dan vrete maar vandaag niet hij staat te wiebele in de kar.

Ik zaai rustig voort en trek me niets van de mense aan.

de vliegtuige kome aan met zwerme.

4,30 uur, de zon schiet haar eerste stralen uit t ooste en zet alles in n paars goude licht. t is 'n pracht om te zien en daar bove vliege als zilvere vogels de vliegers, alles ziet er uit of was t 'n tekening.

Alles is op straat en praat en redeneert en roept.

de lucht afweer in Weert begint met duivels geraas te schieten, kogels van geweren en mitralieurs tikke bij mij in de akker neer.

Ik ben klaar gekom met zaaie, heb 2 perceele gezaaid same groot 1½ ha. en 300 kg kalkstikstof, ik ben erg zwart en stink naar de meststof.

Brugge vliege de lucht in en geweer en kannone razen, de aarde schut en beeft en dit alles bij zo'n mooie lente morge.

Ik ga naar de baas, t is zes uur, opeens 'n reuze slag, de brug aan Helmond gaat de lucht in, n rookzuil en stof gaan 100 meters hoog de lucht in.

t is ontzettend ik heb nog nooit zoo iets gezien. ik ril er van als ik dit om tien uur allemaal aanteken.

Van de baas krijg ik de opdracht om naar de boerebond te rijde en n zak bloem te kope en nog veel ander artikel zo als veevoer en zo nog meer.

Aan t kapelltje ontmoet ik n zeer mooi meisje gelade met pakke en beddegoed, ik krijg medelijde met haar, ze kan haar fiets bijna niet meer vooruit krijge. ze is moe, ze komt zeker uit weert. Ik vraag haar; moet U nog ver juffrou, en wil haar behulpzaam zij[n]

maar dan komt van haar droge lippe t antwoor.

Wat hè jè doa mèt te make booze kaffer dit je zeetj.

Een vloek weld op in mijn hart maar komt niet verder dan mijn keel en gaat over in een zucht van medelijde voor dit mooie kind.

Aan de bond is t druk, 'n ieder wil nog bloem hebben.

maar de voorraad is beperkt en word door de secretaris netjes verdeeld, ieder huisgezin per kop een kilo.

De vluchteling uit weert kome af gelijk 'n partij losgelate gevangene

Er is geen sprake van leiding, alles heeft de bene genome zo als t beste uitkomt en 'n ieder zorgt voor 'n onderdak voor zich zelf ... burgers, boeren, oud en jong, rijk en arm allen zijn nu dezelfde, gejaagd, zenuwachtig, en roepe en prate met elkaar.

Ons dorp lijkt of t kermis was, zo druk, maar t is niets dan ellende wat men ziet. Ik heb nog niet geget en t is al elf uur. Ik kom aan huis en span t paard uit en doe t in de wei en ga mezelf wassen. Antje heeft voor me 'n paar eiere in de pan gedaan, ze heeft medelijde met me dat ik zo vroeg op ben geweest en nog niets gegete.

Werke dat geeft niets meer - ik fiets naar huis en haal m'n cente voor de dag en doe m'n horloge om want ik ben niet gerust, t kon eens gebeure dat er brand of 'n bom viel, dan had ik m'n cente toch.

De vluchtelinge strome nog steeds binne, vliegtuig kome zo laag dat ze bijna de grond rake, kollosaal zo verbazend snel. De WC word vandaag extra dikwijls aangesproke door burger mense. Om drie uu gaan we gou de biete zaaie, t land ligt gereed, op een uu tijd is dat gebeurd.

Ik hoor de mitraleurs ratele in de buurt van de maas.

S avonds is t rustiger, de mense staan op straat en prate same over de oorlog met de vreemdelinge.

Bij mij thuis hebbe ze 42 evacu'ees, dat is niet veel, er zijn boere die er over de honderd hebbe.

Alles help elkaar, de eiere worde niet geleverd en er word door iedereen gratis eiere geleverd en melk.

De voeding is uitstekent en de vluchteling hebbe zat, ze verlange alles voor niets, de mense zijn goed voor hun.

11 Mei

- s morgen roept vader; kom n's kijk, er kom hollandse soldate langs, maar t is niet zo, wel 'n paar hollandse wagen die gestole zijn, maar echte duitsers, ze zijn er, maar voor hoe lang!

t is zes uur en gat wat eten. t smaakt niet, buite kome de duitsers langs met tanks en fiets motors paarde te voet en vliegtuige brulle door de lucht. een tank wage rijd achte ons huis onder de pereboom ik weet niet waar voor en vraag t an zo'n soldaat die antwoord ‘vliegtuige’ in t duits.

Ze gaan de gewere poetse en zich wasse, ze hebbe rust. er valt 'n kogel op de grond ik wil hem op rape maar daar begint zo'n duitser te schelde van domme hollander en spion t is n hele preek. Ik vervloek die vent stiekem en ga binne.

binne zitte ook al van die lamstrale. ik rook 'n sigaret en dan vraagt zo'n klein soldaatje of we niet ruile zoude, een pakje hollandse voor een pakje duitse, ik doet t maar kom bedroge uit, want ze zijn slecht.

De duitsers vrage om koffie wat we niet durve weigere, ze danke ons verschrikkelijk en zegge dat t lekker is, ik kan t me niet voorstelle dat er geen koffie is.

om 4 uur gaan ze een kanon stelle bij ons achter t huis, ik wist niet waar voor maar hoor vertelle dat ze weert gaan beschiete.

In weert schiete de kanone dat t een lust is, de hele stad schijnt in brand te staan.

S avonds moge we geen licht late brande van de duitsers, dat is ongemakkelijk maar t mag niet.

om 10 uur zie ik hoe 'n meisje gekust word door 'n soldaat, wat wij niet mogen daar krijgen zij de kans voor.

Vandaag gebeurde er n mooie grap. er was thuis 'n vrouw van

in Weert geevacueerd en die was niet verlegen en 'n duitser die dronke was ging naar haar toe en zei:

ig liebbe dich, in t duits, die vrouw antwoordde daar op: det moje mer ins probiere, dan nieb* ig dich oug. die vrouw had de mof niet begrepe.

12 Mei Pinkstere

- de kerk is gedurende de voormiddag stampvol, er word H. Mis geleze aan al de drie altaren zonde ophoude. Pastoor spreekt de gelovigen toe elkander te helpe in deze dage van ellende, er zijn er veele die huile. de duitsers rukk nu weert binne maar de burgers moge de stad nog niet opzoeken.

s avons kaarte we soms met de evacuees voor geld, bier is er geen druppel te krijge, rook matriaal ook niet.

13 Mei

-, de evacuees gaan weer terug naar hun woonplaats, tenminste de meeste, die bij ons thuis ook.

duitsers trekke nog steeds langs.

snachts word ik wakker door vliegtuig gebrom en boven weert hange 'n paar brandende dinge in de lucht.

daarna hoor ik wat fluite en dan n zware slag dat alles bibbert-

De mense worde wakke en kome de straat op.

Wie zou dat gedaan hebbe? wordt gevraagd en t' antwoord luid de engelsman.

14 Mei

- alles is weer tot t oude leven aan 't terugkere, de brug aan de helmonde is vervange door 'n nieuwe houte noodbrug.

De versperring van de vlootbrug is opgeruimd. De soldate die in de stellinge zate aan de brug zijn op 10 Mei met 'n sprong de bossen van de wallen ingegaan en liete de stelling ligge zoals ze waren, t is goed want ze zate met de geweerloop op de brug aan gericht en de vijand kwam van de andere kant.

Nu kome de geruchte los over de verwoesting, alls er werkelijk zoveel gebeurd is dan is t verschrikkelijk. bij ons thuis op de schuurdeur hebbe de duitsers 'n papier opgehange waarop staat dat er niets duurder mag verkocht worden in t Nederlands en Duits. 't Electr. licht dat van af 10 Mei stuk was is nu weer in orde, we hebbe weer licht maar moete verduistere wat reuze vervelend is want op de boerderije heeft men daar veel werk mee.

* Knijp

15 Mei

- de oorlog is afgelopen, vele zijn blij want hun zoon of verloofde daar denkt men steeds aan, ook m'n broer zit ver van ons verwijderd.

Ambtenaresse van een departement, 46 jaar - Den Haag
12 Mei 1940

- Na de koffie gaat Bou rusten boven, Pa zit voor 't raam in de voorkamer. Overal scharrelen soldaten door de straat, allemaal met geweer in de hand. Plotseling 10 achter elkaar. In de 1e Sweelinckstraat schijnt er iets te zijn, of is 't in de Schuytstraat. We kijken door 't spion er naar. Overal zitten de menschen voor de spionnen of voor de ramen. De ramen zijn overal beplakt met reepen, soms de zonderlingste patronen, irrationalistische stijl bepaald. Soms zitten er lappen krant op. We zien in onze spion telkens de kop van de Russische schoenmakersvrouw, die door reepen van de Haagsche krant gluurt. Ook staan menschen aan de deur, maar dit mag ineens niet meer. De soldaat richt 't geweer op de menschen die nog buiten zijn, ijlings verdwijnt alles naar binnen. Ineens geschiet, erg zelfs, rikketikketik, dat zijn mitrailleurs. 't Is vlak bij. 't Lijkt ook wel of ze achter huis in de tuinen schieten. Zijn ze weer N.S.Bers op het spoor? In 't spion zie ik soldaten om de hoek van de Sweelinckstraat gluren. Ze geven wenken aan soldaten, die we niet zien. Plotseling loopen 2 over straat met mitrailleur, 't lijkt wel op een soort driepootstellage. Ze laten zich vallen op de stoep bij 't huis van Anna Jedeloo. Ze schieten, de ruiten rinkelen. Ik ga Bou geruststellen die doodverschrikt in bed zit, ze komt er gauw uit. Een soldaat gaat binnen in een huis in de Sweelinckstraat. Een roode Kruisauto komt voor. Overal menschen met band om de arm van de luchtbescherming. Wie gaan er in die auto? We verdringen ons voor 't spion.

Bou gaat even een briefkaart naar de post brengen, 't is nu wat gekalmeerd en men mag weer op straat. De schilder staat buiten, ze zal hem eens vragen wat er toch gebeurt. De schilder Verhoef

zegt dat in de 1e Sweelinckstraat een meid is weggehaald die er al jaren woonde, of Bou haar niet kende, zoo'n dikke. 't Was eene Duitsche en ze had een koffer met Ned. soldaten uniformen op haar kamer. Ze hadden er een jongen van 16 jaar en die had munitie. Ze gingen naar de Laan v. Meerdervoort en verder naar 't concentratiekamp in 't Westbroekpark. In de Schuytstraat had een N.S.Ber van dak af op de soldaten gevuurd. Ze hadden zich ingegraven op 't Sweelinkplein, de soldaten, om vandaar uit die lui te bestoken. De man was echter ontkomen. Naast ons is de Russische kerk en daarnaast is een leeg huis, ook daarop was geschoten. De N.S.Bers hebben veel gebruik gemaakt van lege huizen. Hun adressen zijn nu bekend door de parachutisten die adressen van Ned. geestverwanten bij zich dragen. Op neergeschoten parachutisten zijn adreslijsten gevonden die worden nu afgewerkt. 't Is vreeselijk, 't lijkt wel of we in een centrum v.d. N.S.B. zitten. Gistermorgen op bureau was een v.d. ambtenaren naar 't vliegveld bij Ockenburg geweest en vertelde hoe de zoon v.d. boer van het weiland waar Mussert destijds zijn bijeenkomst had gehouden, uit een Duitsch vliegtuig was meegekomen om de heeren de weg te wijzen. Zouden al die verhalen van verraad waar zijn? 't Was vreeselijk. Bou moest nog langs een gewapend militair om de bus te bereiken. Als ze gauw doorliep mocht ze even langs, dadelijk terugkomen, hij bleef haar nakijken. Op 't Sweelinkplein zag Bou de nieuwe zig-zag loopgraven. Zoo ging een briefkaart naar Joh. naar de bus. Zou hij haar bereiken?

Uit de radio begrijpen we dat gister in Den Haag een overval was voorbereid. De parachutisten landden midden in de stad. Vanuit de buitenwijken zouden de N.S.Bers optrekken. De zaak was verijdeld. Zou Joh. dit in de radio hooren, zou ze in angst over ons zitten? Wanneer zou de post weer doorgaan? Aldoor werd nog buiten geschoten, 's avonds ook, achter, voor. 's Nachts ook onrustig. Zoo brak de 2e Pinksterdag aan, de 13e Mei.

's Ochtends om 8 uur al aan de bel gerukt. 't Is de vrouw van de Russische schoenmaker: ‘geen spionnen in huis’, hoor ik. Nu dat lijkt me logisch, maar hier zijn geen spionnen. Bou verstaat beter ‘spionnen *aan* huis’. We moeten de spionnetjes afnemen. We gaan aan 't werk. Overal zie je menschen verschijnen met schroevedraaier om de spionnen af te nemen. 't Lukt ons slecht en de schoenmakersvrouw zendt haar zoontje. Tsjerche helpt. Hij vertelt dat de sol-

daten in 't huis naast de Russische kerk geweest zijn, ze hebben de deur geforceerd, er is een stuk uit. De muur zit vol schietgaten. Hij heeft nog een kogel gevonden De spionnen moeten weg voor de luchtbescherming. Om 10 uur ga ik even uit om me warm te loopen, 't is koud. Ik zie de stukke deur, de schietgaatjes, aan de Kon. Emmakade zie ik dat de brug bij de Laan v. Meerdervoort is afgezet. Ik loop door tot de Schuytstraat. De boom naast de Noorderkerk stond te bloeien. 't Is lente!! Op de hoek van de Schuytstraat en de Reinkenstraat staat weer een militair. Ik loop terug, Tasmanstraat in, Laan v. Meerdervoort. Bij Bronovo ook militair. Zonder pas kom je niet ver! Ik ga maar weer oorlogsagenda bijschrijven en naar radio luisteren. Kerkdiensten in Den Haag afgelast. 't Is dus nog niet rustig. Van alle kanten vliegmachines over ons land, 't is benauwend. In Rotterdam zou ik ook niet graag zitten. Werklui worden opgeroepen voor herstel. Wat wordt er gevochten overal. Onze soldaten vechten geweldig. Plotseling zitten de Duitschers echter in de Langstraat. Ze schijnen over de brug van Luik gekomen te zijn. Al dadelijk hoorden we uit de radio dat de twee van de bruggen van Luik niet opgevlogen zijn. Een officier wist de eene brug nog op te blazen, hij ging zelf mee. Wat een held. Over de andere brug trokken de Duitschers echter binnen. De IJssellinie is doorbroken. De Grebbe houdt stand, ook de afsluitdijk. Tusschenbeide krijg ik 't benauwd, waar moet dat heen. 't Nadert steeds. Maar niet verder denken. De angst slaat je uit. Steeds meer vliegtuigen worden gemeld uit Gouda, Schoonhoven, Boxtel. Franschen en Engelschen schijnen in Zeeland te vechten.

Bou gaat uit om brood te halen. Alles is echter afgezet. Bij Lensvelt in de Laan van Meerdervoort kan ze niet komen. In de Reinkenstraat krijgt ze brood. Als ze thuis komt, komt mijnheer Onderwater, onze benedenbuur juist uit huis. Hij vertelt dat zijn vrouw zoo van streek is van al dat geschiet, ze durft de straat niet meer op. Hij wou een eindje om en vroeg haar mee te gaan, 't zou haar goed doen even in de lucht. Plotseling schreeuwt een man van de luchtbescherming hem toe ‘handen uit de zakken! handen uit de zakken!’ De heer Onderwater schrikt er van. De man komt dichterbij en vertelt dat die maatregel wel noodig is. Gister hebben ze op een collega van hem geschoten, die loopt nu met een verbonden kop rond. Plotseling trok één een pistool uit de zak en schoot. Mannen met banden om de arm kan je ook niet meer vertrouwen, de N.S.

Bers lopen ook al met banden. Hij heeft 't bewijs in zijn zak dat hij bij de luchtbescherming hoort. Plotseling komt een motorwagen de hoek om de straat in. Een groene wagen, waarin 2 × 5 zitplaatsen, telkens 2 naast elkaar. Op ieder bankje zit een soldaat met geweer. Tien geweren steken uit de kar. 't Ziet er erg gevaarlijk uit. ‘Ik heb er genoeg van’ zegt mijnheer Onderwater en loopt naar huis terug. Bou komt gelukkig ook thuis. 't Was net op tijd, nu wordt de straat afgezet. Ik vind 't vervelend als ze uit is. Pa is dan onrustig. Wat moet ik ook doen als ze niet terug kan komen, Pa heeft haar telkens noodig. Pa zelf kan heelemaal niet uit deze dagen. Nu moet je vlug uit de voeten kunnen om naar een schuilkelder te snellen. Pa kijkt met alle aandacht naar buiten. Gek dat dit allemaal echt is en geen comedie, 't lijkt wel een opvoering in de straat. Jammer dat de spionnen weg zijn. De motorvagen is blijven staan voor 't huis naast de kerk, 't huis waar ze vannacht ook al geweest zijn en niemand gevonden hebben. Moeten ze nu weer zoeken? Tegenover ons huis staat een soldaat, 't geweer geschouderd en gericht op 't bewuste huis. Een eindje verder staat een tweede soldaat. Verder staan er bij de ingang van het huis blijkbaar nog soldaten, de overigen gaan naar binnen. 't Duurt een tijd maar er gebeurt niets. Als er iemand uit huis wil komen richt een van de soldaten 't geweer op hem. Na eenige tijd gaat wagen met soldaten weer weg. Ziezoo dat hebben we ook weer gehad.

De radio heeft sedert de oorlog alleen maar Eng. en Fransche muziek. Dat hoor ik uit de aankondigingen, van de muziek zelf heb ik geen verstand. Telkens wordt 't onderbroken door berichten van de luchtvaartstations. Bou gaat om even iets anders te hebben naar Jet. Ik vind 't niet prettig. Bou treft Bep, die net uit 't huis van haar zuster naast hotel Duinoord komt. Ze vertelt dat in de 1e Schuytstraat ook een huis is beschoten waaruit een N.S.Ber vuurde, de man is ontkomen. Tegenover Rie zijn ze ook bezig geweest. De menschen gaven aan de soldaten adressen van N.S.Bers op. 't Lijkt wel of de heele buurt vol zit...

Weer een bericht op de radio. Prinses Juliana met de beide Prinsesjes zijn behouden in Engeland aangekomen. De Prins heeft haar gebracht. Hij komt terug om zijn post als ‘aide de champs’ bij de Koningin te hervatten. Vreeselijk. Onze Prinses is al weg. 't Is hier te onveilig voor haar dus. Gelukkig dat ze nu veilig is. De toekomst van 't Oranjehuis is dus safe. Wat een afscheid zal dat

geweest zijn Ze moest zeker weg omdat ze hier geen functie heeft, behalve bij 't Roode Kruis dan, haar belangrijkste functie ligt in de toekomst. Men zegt ook dat ze in blijde verwachting is. Dan is 't zeker veilig dat ze weg is. Wat zal de toekomst brengen. ‘Bescherm o God bewaak de grond’ klinkt uit de radio. Ik krijg er tranen van in de oogen: Juliaantje verlaat haar geboortegrond..... 't Arme kind, wat hebben we een feest gevierd met haar geboorte, verloving, trouwen. Gelukkig dat ze de kindertjes bij zich heeft. Een treurige tocht!

Reserve-luitenant bij de artillerie, 31 jaar
Tussen Tilburg en Breda
11 Mei 1940

- ‘Gilze Rijen!’ wordt ons toegeroepen. Ik schakel in, rijd langzaam op, langs onze andere wagens vóór ons:

‘Gilze Rijen; afstanden 100 meter!’...

Gas! --

Het is nu 17.00 uur. Vanmorgen kwamen we hier om 11.00 uur aan. 6 kostbare uren zijn verloren gegaan, waarin er niets gebeurde, dan domweg ter plaatse blijven, op het ongunstigst denkbare punt - zonder doel - zonder voorbereiding tot een doel - om tenslotte ineens naar voren gestuurd te worden toen het te laat was. Niet eens behoorlijk eten heeft de troep gehad, hoewel de kloosterlingen zich tot het uiterste inspanden en velen van brood voorzagen. Maar geen inkoop en uitdeeling van behoorlijk eten! omdat alles officieel door de Verplegings Officier van het Regiment moest geschieden, die in het begin niet aanwezig was - in plaats van ons het dan zelf te laten doen! Een vasthouden aan een vredestijd-garnizoensregeling om wanhopig van te worden!

6 uren doelloos tijdverlies en geen eten. Dat was Tilburg. -

Wij rijden hard. Houden groote afstanden - er komen vliegtuigen. Voor ons uit, en achter ons razen de infanterieauto's. Sommigen zijn hun kop kwijt, zien de groote afstand vóór onze wagen, halen ons

in en gaan vóór ons rijden. Nieuwe auto's volgen, begrijpen niet, dat ze *afstand* moeten houden: ‘àfstand, verdomme!’

Er is niets meer aan te doen. De terugtocht van de Peel Divisie is geworden tot een wilde vlucht. In mijn hoofd spookt een verslag over de vernietiging van terugtrekkende divisies in Polen. ‘Die Verfolgung fliehender Abteilungen der geschlagenen Division wurde von unserer Luftwaffe erfolgreich aufgenommen’, staat er dan in het Duitsche legerbericht.

Daar komen ze al opzetten. Ver voor ons zien we wagens naar de rechter wegkant zwenken, stoppen, de menschen springen er af.

Ik rem af - naar rechts - onder de boomen - deuren open - van de weg af - springen! de sloot over - in de struiken - ‘Verder, niet te dicht bij de weg’! - liggen, kòp weg - ‘doodstil houden!’ Vliegtuigen razen boven ons, mitrailleurs ratelen langs ons heen - ergens verder vallen bommen. ‘Niet bewegen!’ - Dan, even voorzichtig het hoofd oprichten - gaan ze weg - ja, ze verdwijnen -

‘Vlug!’ We springen op - uit de struiken - de sloot over - de weg op. ‘Instappen, vlug!’ De Kapitein en Nijdam achterin, ik weer achter het stuur - starten - gas! - 30 - 50 - 80 km! Verder! Verder! We halen enkele infanteriewagens in - ‘We moeten onze wagens in de gaten houden - daar gaan ze!’ de witte autobus rijdt ver voor ons, daar rijdt een van onze 2 munitie-wagens.

Ze remmen al weer af - stoppen! Met de volle voetkracht trap ik de rem in - stuur naar rechts - open die deuren - verdomd, die jas blijft haken - vooruit dat hek over - pas op! - gezichten omlaag, die zijn van boven zichtbaar - hou je stil! - Hijgend liggen we daar, ik voel mijn hart als een moker slaan - ik merk dat ik in een doornstruik gedoken ben, gezicht en handen vol schrammen - Kan niet verdommen - Godallemachtig, ze komen hier vlak boven: ‘Hou je doodstil!’ Ze dreunen boven ons langs, vóór ons langs, achter langs, draaien, de mitrailleurs knetteren vlak bij ons - làngs ons, bomexplosies wat verder op - Voorzichtig kijken, ze schijnen weg te gaan, ja, daar ginds gaan ze weg - ‘Opstaan, vooruit!’ Weer opspringen - naar de weg - hek over - de berm op - instappen! Ik duw mijzelf, hijgend, met overjas en uitrusting om, achter het stuur - starten - dicht die deur, verdomme, er zit een kogelgat in de voorruit! hebben we even gezwijnd! Verder, gas! - 30 - 50 - 80 km. Verder, verder!

Letten op onze wagens! Bij een dergelijke vlucht gaat alle ver-

band verloren. We *moeten* onze menschen 'bij elkaar' houden. Bij een leidersfunctie behoort verantwoordelijkheidsgevoel en zelf-discipline. Het kost moeite, goed dan kost het maar moeite, we *moeten* onze auto's in de gaten houden. Daar gaat één munitiewagen - waar is de witte bus? Kijk, daar staan een paar uitgebrande auto's!

Vliegtuigen! de colonne schuift alweer naar de kant - ik ook - d'r uit, d'r uit - verrek, die contactsleutel moet ik meenemen, er is al paniek genoeg, zoo meteen verdwijnt een ander met onze wagen - hier! die boerderij in - neen, niet zoo vlak bij de weg, verder het land in - Zóó zien ze ons - liggen, dekken! - Even ... neen, ze komen terug, altijd weer, op hun gemak, waarom ook niet? - er is geen afweer - deze terugtochtsweg is *nergens* gedekt door afweer, *niets*. En geen hulp in de lucht!

De Franschen. Op de grond zijn ze er tenminste. Terwijl wij terugvloeien, rijdt er telkens een Fransche wagen, motorrijder en nog een enkele pantserwagen naar Tilburg. Het is hun voorhoede, die voeling houdt, en onze terugtocht dekt! Standhouden zullen zij ook niet lang, daarvoor zijn er te weinig!

Een enkele Fransche Renault raast voorwaarts. Wij zien hem vanuit onze dekking. Nu worden de weer terugkomende vliegtuigen ook hem te machtig - hij stopt naast een boom - als de weerlicht eruit - tijd voor dekking zoeken in het land is er niet meer - daar staan ze, roerloos stil rechtop naast den boom -

Eindelijk, het gevaar is geweken - wij springen te voorschijn en zien nog juist hoe ze met een vlugge lenige beweging in hun Renault glijden - zzzoeff! op 't zelfde oogenblik is hij al weg - naar voren!

Het zijn goed getrainde lieden, om de donder niet bang. Een Fransche motorrijder raast voorbij, een sigaret hangt tusschen zijn lippen, met één hand stuurt hij, met de andere grijpt hij zijn mitrailleur en vuurt op een voorbijkomend vliegtuig. Dat is training, routine, lèf!

Wij jagen weer voort - 80 km. Onze auto's, waar zijn onze auto's? - daar zie ik weer één munitie-auto. Ze zitten vóór ons - even doorrijden, we kunnen ze toch beter vóórkomen om ze op te vangen, anders raken we ze kwijt.

Ik zie weer een vliegtuig in de verte, komt hij op ons af? Kan niet verdommen, nog maar even vasthouden - 80 - 90 - 100 km -

neen, het wordt ernst, hij duikt! ‘Remmen!’ Kgggggggg (hou vast dat stuur!) - we staan weer - d'r uit, d'r uit - vlug, vlug! Hier is een bosch, mooi, d'r in! - verder van de weg af - ‘doorlopen, verspreiden!’ - we zien een soort loopgraaf tusschen de boomen onder de struiken. Hierheen! - We duiken neer - ‘lig stil, doodstil!’ - het bloed bonst in mijn hoofd, ik zie een oogenblik niets meer. De motoren knetteren boven ons, de mitrailleurs ratelen venijnig, bommen explodeeren. We hebben weer gezwijnd, we liggen hier vrij goed gedekt - doe die sporen uit, al die kerels met sporen, die blinken in het zonlicht! Haastig doe ik ze zelf uit - We wachten en wachten - neen, nog niet opstaan, ze komen terug, weer knetteren ze over ons heen!

Het gaat maar door, al maar door. Tèlkens weer, tèlkens opnieuw - telkens, goddank làngs ons heen. Ik krijg het gevoel, dat het me niets meer kan schelen, dat ik blijf liggen en er verder mee ophoud, mee te doen met deze krankzinnige oorlog, die geen strijd meer is, maar een zenuwsloopend opgejaagd worden, verder, zonder tegenweer, zonder respijt, zonder rust, zonder een *oogenblik* herademing. Ik kijk op mijn polshorloge - het is zoowat 19.00 uur - al bijna een uur liggen we hier! Daar razen ze weer met hun mitrailleurs en bommen. Ik voel dat mijn zenuwen de paniekgrens bijna bereikt hebben - ik verdom het verder, ik blijf hier liggen tot het donker, als ik dan nog leef, moeten ze me maar vinden - Neen goddorie dat gebeurt niet! We moeten volhouden! We moeten hier weg! We liggen vlak bij het kruispunt Gilze Rijen, daarom gaat het hier zoo heftig toe. Gilze Rijen is ondoenlijk als verzamelplaats, het is zelfmoord! Bovendien, de Kapitein heeft het commando Gilze Rijen niet gehoord, terwijl Nijdam zeker meent, dat er gezegd werd: *richting* Gilze Rijen. Goed, dan gaan we door naar Breda! Daar moet toch eindelijk de volgende verdedigingslinie zijn. Daar moeten we heen, ons oorspronkelijk plan, *niet* blijven zweven in het niemandsland. - Eindelijk! is het even rustiger. Terug naar onze auto's - de andere klimmen al op de hunne:

‘Doorrijden naar Breda - we rijden door naar Breda, houdt ons in de gaten - doorrijden naar Breda!’

De meesten van onze auto's hebben we gehad. De heele Peel Divisie vloeit overigens terug op Breda. Zullen maar hopen dat we ook de anderen nog oppikken. Vooruit! Profiteeren van dit rustige moment - en weer razen we als gekken de weg af.

Het gaat een tijd lang goed - neen, alweer mis, daar komen ze weer - stoppen! ---
12 maal hebben we deze uitstapmanoeuvre moeten houden - 12 maal!
Breda komt in 't zicht - weer even is het rustig - we jagen voort - 90 km - nog éven vasthouden!
Dan minder ik gas: Breda!

Studente, 20 jaar - Rotterdam
Dinsdag 14 Mei 1940

- Gewekt om kwart v. 6 door alarm. Een half uur zitten we in de kelder. Daarna weer in bed. Om half negen is er weer alarm voor ongeveer een half uur. Nu blijven we op. Er is spreekuur. Op het viaduct staat nu een goederentrein, waarvan de achterste wagens uit de rails zijn gezet. Zo vormen ze een goede versperring. Door de radio wordt bericht, dat de regering naar elders gegaan is en ook de koningin. De Moerdijkbrug is door de Duitsers overgetrokken. In Zuid-Rotterdam wordt er hard gevochten. Het A.N.P. zendt over een andere golflengte uit, waarover ook de muziek wordt uitgezonden. Misschien is dat wel het buitenland. We weten het niet. Er is weer luchtalarm om 10.15 u. voor ongeveer een half uur. We gaan naar Blok en horen dat Henk Barends is doodgeschoten. Ellendig zoiets. Er vliegen weer vliegtuigen over de stad. Even later is er weer alarm. Vader en Roel zijn onderweg met de auto. Ze zullen wel ergens schuilen. (Om ½ één is er groot alarm. Vader en Roel zijn thuis gekomen. We gaan allemaal weer in de kelder. Het is nu menens. Steeds weer komen de vliegtuigen opzetten. De bommen fluiten. We horen ze overal inslaan. Al direct achter het huis in de Raampoortstr. vallen brandbommen. We horen ze vallen en direct de vlammen knetteren. De ruiten in de kelder vallen kletterend stuk. het licht gaat uit, door de tussendeur schijnt de flikkerende gloed van de geweldige brand. Roel en Vader gaan even in de waskelder kijken en vertellen dat het een ontzettend

vuur is, maar nog niet ons bedreigt. Verder zien we niets omdat we niet uit de kelder durven. We horen alleen het steeds maar terugkomend angstaanjagende geronk van eindeloos vliegende vliegtuigen en het gillen en ontploffen van bommen aan alle kanten rondom ons. Ieder moment kan de hele boel in elkaar storten en we zitten in doodsangst, niet wetend wat te doen. Het is ondraaglijk, dat je niets kúnt doen, alleen maar kan wachten en hopen dat je er nog tussen uit zult komen, dat van de regen bommen er niet één een voltreffer op ons huis zal worden. Het lijkt eindeloos te duren. Dan plotseling gilt er een bom vlakbij en er volgt een ontploffing. De muren gaan als papieren vodjes heen en weer, de grond schudt en dreunt. We kruipen tegen de muur aan en verwachten dat we nu bedolven zullen worden, maar er gebeurt niets van dien aard, de kelder staat nog. We houden het niet meer uit, we willen weg van deze vreselijke plek. Even wachten we nog angstig. Het wordt een poosje rustig in de lucht. We vliegen de keldertrap op en zien een chaos. De lantaarn ligt in stukken beneden in de gang, de grote klok volkomen kapot er tussen in. Verder kijken we niet, niets nemen we mee: als we maar weg zijn. De buitendeur staat wijd open, hij is uit het slot gesprongen en kan niet meer dicht. En dan komen we buiten. Hoelang zijn we in de kelder geweest? Drie kwartier? een uur misschien? Toen het luchtalarm begon was de stad er nog, stonden de huizen rustig rondom ons. En nu zien we tegenover ons een vuurgloed en rook en daartussen door stukken muur, aan alle kanten knettert en kraakt het en storten huizen in. Rechts naast ons zien we een diepe bomtrechter in de Schiekade en het huis van Landman in elkaar gestort. We kijken niet verder, klimmen de trechter door. Vragen ons niet eens af of er mensen onder het puin liggen. Dan rennen we naar het Zomerhofplein. Er lopen overal wanhopige mensen, die vluchten voor het vuur en de bommen. De auto staat nog ongedeerd. Het lijkt zoiets onbelangrijks in alle ellende, maar Vader bedenkt dat we ermee weg kunnen rijden. We gaan er allemaal in, al zitten we op elkaar. En nu weg! Waarheen geeft voorlopig niet. Maar tot onze schrik merken we, dat we nergens verder kunnen. Overal liggen hopen puin, die de weg versperren of maakt de brand doorgang onmogelijk. Ten einde raad rijden we over de puinhopen heen, door glas en scherven, door allerlei straten en belanden zonder lekke band op de Schieweg. Er ronken weer vliegtuigmotoren en we zien de akelige zwarte gevaarten. Bang voor nieuwe bommen stappen we uit

en vluchten een kelder binnen bij vreemde mensen. Het is er vol. Lies en Jo Barends treffen we er. Wat wonderlijk, dat zij ook juist in die kelder zijn terecht gekomen. Het duurt lang voor de vliegtuigen wegblijven. Het veilig signaal is nog niet gegaan. Wel vallen er geen bommen weer. We besluiten verder te gaan, maar waarheen. Het gasthuis? Oma? Eerst maar proberen, waar we door kunnen. Een paar straten verder worden we weer bang voor naderende vliegtuigen, laten de auto aan zijn lot over en proberen in een schuilkelder te komen, die echter propvol is. Dan gaan we maar tegen de kant liggen en we horen van de mensen de eerste akelige verhalen over hun belevenissen. Eindelijk is er het veilig-signaal. We rijden de tunnel door over de Walenburgerweg. Hoe zou het in deze buurt zijn? En hoe is het met Oma? Gelukkig is er in het W. niets gebeurd. Op de Heemraadsingel ontmoeten we de fam. Lensink en vertellen, hoe het in de binnenstad is. Dan komen we bij Oma. Tante gooit de deur open, denkend, dat wij hen even komen opzoeken. Ze hebben geen idee hoe erg alles eigenlijk is. Spoedig weten ze alles en bij ons breekt de spanning en de angst en het wordt een heel huilorkest! We krijgen thee en rusten wat uit en dan bedenken we, dat ons huis nog niet weg was, dat we misschien nog iets kunnen redden. We gaan weer in de auto zitten, zetten Dina thuis af, waar niets gebeurd is, en komen op de Schie. Het is wel griezelig om het huis in te gaan: je weet niet of er scheuren in zitten en het misschien in zal storten of zo iets. Maar het blijkt safe en nu kunnen we alle verwoesting aanschouwen. Er is natuurlijk geen ruit meer heel; in de huiskamer liggen de schuiframen helemaal uit de sponningen. De hoop dat het niet verder verwoest zal worden verdwijnt als we aan de achterkant komen. Eén vuurgloed aanschouwen we daar. Het ziekenhuis staat van onder tot boven in de brand, ook het stuk al wat aan ons huis grenst. We trekken de gordijnen nog van de ramen maar het is eigenlijk belachelijk bij zo'n vlammenzee! En wat moeten we nu meenemen? Ik haal een brood en de kaas uit de kast denkend dat je toch het eerst eten nodig hebt, maar aan de voorraad in de kelder denk ik geen moment. Uit alle kamers gaan we nu kleren verzamelen. We gooien het goed op de bedden, slaan de lakens en dekens er omheen en krijgen zo grote pakken, die we naar beneden slepen. Alles gaat in de auto en later in de bestelauto van Jungerhans, die Hendrik heeft meegenomen. Het kost veel tijd om de boel steeds door de bomtrechter te sjouwen. En je weet niet, wat het beste is

mee te nemen. In alle kamers kijk je rond, wetend, dat het allemaal verbranden zal. Het is zo hopeloos dat je het niet zo kunt oppakken en naar veiliger plaatsen brengen. Steeds gaan we weer naar binnen als we iets bedenken, dat beslist niet kan blijven liggen, maar er is zoveel, dat moèt blijven liggen. Het tafelzilver doen we haastig in een koffertje, de blauwe borden blijken voor het grootste deel nog heel te zijn en we gooien ze schots en scheef in de auto, zonder dat er een breekt! Het wordt gevaarlijker om nieuwe rommel te halen. Brandweermannen waarschuwen ons dat het huis van Landman er wankel bij hangt en dat het wel eens in kan storten als wij er langs lopen. Bovendien is de brand vlakbij. Was er maar water! Wat zouden we een massa kunnen redden! Moe gaan we zitten op een paaltje en kijken naar de brandende stad. De rook hangt dicht boven de vlammen. De zon is erachter verscholen. In de Teilingerstr. en overal zitten mensen buiten, hele families met al hun hebben en houwen, meubels, tapijten, kanariepietjes en poezen. Allemaal wanhopig. Wat moet er nou? Hoe kan er nog ooit iets goed komen? Daar gaat het levenswerk van zoveel mensen. Ze dachten, dat ze er waren en nu ligt alles in puin. Hopeloos is het. Nu is er niets meer te redden. Voor het laatst zien we ons huis daar staan, laag tegen de hoge buurhuizen. We hebben nooit een ander huis gekend, we zijn er geboren en hebben er alles beleefd. Het is maar niet een huurhuis, waar je zo uittrekt: het is van ons en je houdt er van. Je zei altijd, dat je er nooit weg zou willen en nu moet het. Vader gaat achter het stuur van de volgepropte auto zitten en wij nemen onze fietsen, die nog in de stalling staan. We houden de auto bij en rijden de Proveniersstr. door en de Stationssingel en dan zien we tot onze grote schrik de eerste Diutse troepen door de Tunnel Rotterdam binnentrekken! Het zijn vreselijke kerels, die de stoottroepen uitmaken. Ze zitten op zware tractors en tanks, die een hels kabaal maken over de straatkeien en zijn behangen met gekleurde lappen goed en boomtakken. Ze zitten er als overwinnaars en kijken van hun hoog verheven plaats neer op de zielige burgers, die ze eens even klein gekregen hebben. Je snapt niet hoe ze zich dúrven vertonen in deze stad. De Pruisen hebben nu eenmaal geen grein waar gevoel. Het is niet te verwonderen, dat de Nederl. militairen, die in de straten staan giftig worden en zonder nadenken schieten om hun woede te luchten. Ter hoogte van de Nenijto hal breekt het mitraiileurvuur los en plaats zich razend snel voort langs de hele colonne. Het is

plotseling een heftig gevecht en we laten ons plat op de grond vallen om niet getroffen te worden door de rondvliegende kogels nu we aan de bommen ontsnapt zijn. Op een gunstig ogenblik springen Roel, Marietje en ik weer op onze fietsen en trappen als razenden terug langs de Stationssingel en de Proveniersstraat en roepen in onze angst alle mensen toe, dat de moffen komen en dat ze dekking moeten zoeken binnen. Bij de Teilingerbrug houden we halt; wachten op Vader. De auto kan zo gauw niet wegkomen natuurlijk. Het duurt lang en bij iedere auto die de hoek omkomt zijn we in spanning. Stel je voor, dat er iets gebeurt bij de tunnel. We zitten midden tussen de bewoners van de Teilingerstr. die met alles wat ze hebben kunnen redden op de middenstoep zitten. Aan alle kanten branden de huizen en hele blokken dreigen meegesleept te worden in de gloed. Eindelijk verschijnt de grijze Ford. Nu zijn we tenminste weer bij elkaar. Maar hoe moeten we bij Oma komen? We proberen door het Centrum te rijden, maar overal stuiten we op de geweldige brand, die iedere doortocht onmogelijk maakt. De enige weg blijft de tunnel. We zullen het daar nog eens moeten proberen. Nu gaan we de over Walenburgerweg. Wij fietsen vooruit om de boel te verkennen. Gelukkig het is weer rustig geworden, alleen trekt de eindeloze, groene colonne nog steeds langs en is de tunnel maar in één richting te berijden. Vader moet achter een hele colonne auto's blijven wachten, maar wij kunnen er met onze fietsen beter door. Op de Beukelsdijk wachten we nog een hele tijd, maar het wordt al donker en Marietje en ik gaan maar vast door naar Oma.

Vóórdat we onze boel gingen redden was ook nog Pater Brand bij Oma aangekomen. Hij had onder het puin gelegen en was gewond. Nu zit hij in een stoel in de serre met een groot wit verband om zijn hoofd. We gaan maar vast eten. Heerlijk smaakt alles na de hele dag. Even later komt Vader aan en gaan we de auto's uitruimen. Het wordt een grote berg in de hal van alles door elkaar. Het is nu helemaal donker, maar we verduisteren niet en hebben alle lichten aan. Dat is even iets heel plezierigs. Rotterdam is trouwens de hele nacht een brandende fakkel, die mijlen ver te zien is. We ruimen de rommel een beetje op en maken bedden en matrassen op en gaan vroeg proberen te slapen. Marietje en ik slapen bij Tante. Ik slaap op de grond. De gordijnen zijn open en de vuurgloed dringt tot hier door en werpt een akelig flikkerend licht naar binnen. We horen allerlei ellendige geluiden van instortingen, vallende muren en balken,

knetterende vlammen. Het stormt en er is geen water! Wat moet er van de stad overblijven? Alles draait in onze hoofden rond. Het lijkt zo onwezenlijk. Hebben we dat alles zo kort geleden zelf wel meegemaakt? Liggen we nu heus bij Oma en is ons huis met alles wat er in is werkelijk helemaal weg? Hoe zou het met Fred zijn? Die is nu krijgsgevangen, als hij nog leeft. En wat zal Moeder wel denken als ze alles hoort? Nu je niets te doen hebt en stil ligt komen al die vragen boven.

Het duurt lang voor we allemaal slapen, maar eindelijk krijgt de moeheid toch de overhand.

En Rotterdam brandt verder.

Reserve-luitenant bij de artillerie, 31 jaar - Zierikzee
14 Mei 1940

- Radiomelding: Legerbericht van heden Dinsdag 14 Mei: ‘Vesting Holland heeft gecapituleerd - alleen Zeeland houdt stand.’

Godallemachtig, het is niet waar, *kan* niet waar zijn! Groote opwinding en beroering bij de troep, en ook bij de burgers. Wat beteekent ‘Zeeland houdt stand’? Reeds belt iemand van een naburige gemeente zenuwachtig op. Ik telefoneer naar verschillende burgemeesters in de omtrek, terwijl de Kapitein naar onzen burgemeester gaat. Tot nadere bevestiging is verkregen moeten we vermijden, dat de burgerij van de kook raakt, de verduistering gaat opheffen, enz. Kort daarna kom ik ook bij onzen burgemeester, waar de Kapitein nog is.

De burgemeester, heftig:

‘Het kàn niet waar zijn, en hoe dan ook, laat ze maar komen! U kunt op mij rekenen, Kapitein, ik sta geheel ter Uwer beschikking!’

Een telegrafisch verzoek om inlichtingen aan Commandant-Zeeland is al weg - daar komt het antwoord - de burgemeester grijpt het, rukt het open - leest:

‘Valsch!!’ - een vuistslag op de tafel - ‘Valsch!! - hier!:

Bericht overgave Vesting Holland valsch - Overal wordt normaal verder gestreden. Commando Zeeland verkeert in regelmatig contact met Opperbevelhebber
C.-Zeeland'

Als de bliksem worden er nu maatregelen genomen. Proclamaties zullen worden gedrukt - duurt een uur of wat - intusschen rukt de politie uit en gaat op de hoeken der straten omroepen:

'Het bericht is valsch, er wordt verder gevochten!'

De Kapitein en ik gaan terug, en maken bij ons het nieuws bekend, order na order vliegt uit. We voelen een nieuwe portie energie. We zullen standhouden - er zal zeker nog hulp komen!

Deze nacht slaapt de Compagnie nog in de school, morgen gaan we aan den gang!

Inspecteur van politie, middelbare leeftijd, NSB-er
Westen des lands
13 Mei 1940, 258e Mobilisatiedag, 4e Oorlogsdag, Maandag

- Brengen den geheelen dag op de kamer door. Mogen een brief naar huis schrijven. Wanhopige gedachten tasten ons moreel aan: wij denken aan vrouw en kinderen. Hoe zouden ze het maken na deze tijding? Wij besluiten sterk te blijven en alle beproevingen het hoofd te bieden. Het eten is heel goed. We worden echter scherp bewaakt: voortdurend staat een marechaussee of soldaat achter ons met karabijn in den aanslag. In den namiddag deelt de kapitein ons mede, dat wij weer elders heen gaan. Als het donker is komt auto voor en onder bewaking van een marechaussee met karabijn rijden we naar HUIS VAN BEWARING. Aldaar als gewone verdachten ingesloten: eerst in een vertrek .....Brengen daar den nacht door. Den volgenden morgen gaan P ....., H ..... en ik naar een cel voor 5 personen, gelijkvloersch en waaraan een slaapcel is verbonden. Daar wordt ons moreel op zwaren proef gesteld. Ten hemel schreiend is de behandeling, die we hier ondergaan. Een latrine emmer in hokje dient tot W.C.: blikken kroezen om uit te drinken: een tafel

met 2 harde houten banken. Door de matglasramen kunnen we niet naar buiten zien alleen van boven een smal reepje. Af en toe luchtalarm worden ook eventjes gelucht. Hebben niets te rooken en kunnen ook niets krijgen. Zijn zeer ongerust over onze vrouwen en kinderen. Die van M ..... waren ook weggehaald. Allemaal verraad door joden en andere anti nationaal socialisten. In mijn geval werd ook een briefje ingezonden, anoniem met de bemerking, dat ik N.S.B.er was. Dat was blijkbaar het eenigst argument dat tot interneeringsbesluit leidde. ..... P ..... heeft het nog al eens te kwaad met zijn zenuwen. Joop is heel flink en wij spreken elkaar als maar moed in. Spelen 's middags domino en maken loopoefeningen om wat fit te blijven. Het eten is abominabel slecht. 's Morgens grof brood met een schimmetje boter: melk met wat water en 's middags bruine boonen in een blik met gemeen vet. Haast niet te eten: moeten toch eten om fit te blijven. Wij hopen nu van harte dat de Duitsche troepen snel oprukken want de toestand is zóó dat zij onze bevrijders moeten worden, 's Avonds half negen is het bedden opmaken en we worden elk in een ijzeren kooi gesloten. Voor deze schande dient tol te worden betaald en zij zal worden betaald. De toestand is bijzonder pijnlijk en we hebben alle zelfbeheersching noodig om ons op te houden. Zoo denken we dan den nacht in te gaan. Ik ben nog al optimistisch: we zagen n.l. den vorigen avond veel vluchtelingen met autobussen en auto's uit het Gooi komen en dat wees er wel op, dat ons leger steeds in de terugtocht was. Zij komen dus zeker maar wat zal er gebeuren, als het nog even duurt. Ik maak me soms ongerust er over, dat er excessen zullen plaats vinden door Joden en rooden op Duitschers en N.S.B.ers en dat wij een kwade kans loopen, als ze ons vinden of cipiers zich op ons willen wreken. Wij liggen echter nog maar kort te bed, als ik buiten lichtschijnsels opmerk. Joop slaapt al en Wim ziet het ook. Wij kunnen niet uitmaken, wat het is en ik denk dat het de maan is, maar het lijkt me wel wat te rood. Dan hooren we stappen in den gang en het rammelen van sleutels. De deuren worden opengemaakt en 2 cipiers roepen ons toe, dat we moeten opstaan en dat we vrij zullen zijn. Groote ontroering maakt zich van ons meester. Welk een vreugde. Er is, zoo zeggen zij, wapenstilstand, daar het Nederlandsche leger nergens zijn posities kon houden en ten slotte in een bange vlucht overging. De IJselstellingen werden genomen; de Grebbelinie doorbroken met een lawine van pantser en tankmateriaal

zoodat ons arme jongens afgeslacht werden. Het was beestachtig: dit was de kroon, de doornenkroon op het werk der democraten. Tienduizende van onze arme kerels vonden daar den dood. Toen vond de democraat het genoeg en legde hij de wapens neer. 5 dagen van verschrikking gingen over ons land. Nu zijn we vrij. ..... Kp Willem is er met de politieauto en we rijden naar het Hoofdbureau. Hier ontvangen door ..... Bakken nu zoete broodjes: wisten niet, dat we het zóó slecht hadden. Heb ..... gezegd, dat ik hem hartgrondig had verwenscht en wees ik hem er op, dat hij de verantwoordelijke man was. ..... noemde mij bij den voornaam en zeide dat het hem het hart brak toen hij de mededeeling aan mij moest doen. Enfin, wat er van zij, wij waren vrij en met opgeheven hoofd toonden wij ons aan de verbaasde druilooren van het Hoofdbureau. Krijgen de wapens terug en ik ga met de auto van de H.C.* naar huis. Een wederzien: welk een ontroering, Marie en de kinderen weer te zien. Kloos en Jet, Piet Sikkens en Agnes, zijn vrouw, komen ook aan. Heerlijk, heerlijk - het leed is geleden. *Onze dag komt*.

Gymnasiast, 18 jaar - Omgeving Leiden
10 Mei 1940, Vrijdag

- Vandaag is het gekomen. Achteraf bezien is het, alsof ik altijd wel het gevoel gehad heb, dat het zó komen moest: vanmorgen om vier uur werd ik wakker door het geronk van vliegtuigen die beschoten werden. O, het was ellendig. Ik heb gewoon gebéden, dat de dag niet zou hoeven op te komen, dat het voor altijd nacht zou zijn, uit zou zijn. Maar ik wist, dat dat dwaasheid was.

Vandaag heb ik ontzettend veel gedaan, om zo de ellende wat te vergeten. Dat is laf - maar anders wordt ik gek of ga ik weg! Trouwens: vergeten gaat toch niet, je loopt er iedere seconde tegenaan, en - wat erger is - het is direct in dat ene moment al diep in je geslagen.

* Hoofdcommissaris

Het is alles om gek te worden, ik kàn er nog niet tegenop. Vandaag ben ik voor 't eerst ernstig en eerlijk gaan twijfelen aan het goede van dienstweigering. *Is* het niet onze plicht, op 't ogenblik vooral de practijk niet uit 't oog te verliezen. Idealen zijn heel mooi, maar we hebben zo'n ontzettende verantwoordelijkheid. Ik stik, als ik er aan denk, dat ik in dienst zou moeten, ook zou leren, met een bajonet te steken. Maar ik word ook bang als ik op de practijk let...

Wat heeft God met al ons geknoei te maken. Vandaag in het 'morfine'-werken, was God niet. In al deze ellende en afschuwelijkheid is God zeker niet.

Vandaag ben ik voor Vader naar den Haag geweest. Het was levensgevaarlijk - en ik wist het. Wat ik aan de voordeur tracht te verwijderen, komt er langs de achterdeur weer in.

Op 't ogenblik kan ik nog niet anders dan blijven jakkeren. In de grond helpt het niet, want de reactie is sommige momenten ertussendoor des te groter. Maar ik durf nog niet te leven, ik dúrf niet.

ZONDAGMORGEN 12 MEI (GELDT VOOR 11 MEI) - Van der Sijden, de groenteboer, vertelde, hoe hij gisteren in Leiden gezien had, dat een Duitse parachutist gefusilleerd werd: een jongen van zestien jaar, een kind. 'Mutter' zei hij nog.

Het is om je hart stuk te huilen.

Die arme, arme soldaten, ze vinden het zelf zo vreselijk.

Aan de Nieuwe Weg staan twee bussen, die Vrijdagmiddag door een bom getroffen zijn. Er liggen nog twintig dode soldaten in. En we mógen niet eraan denken, dat Henk zo ook ergens kan liggen. Moeder huilde vanmorgen. 'Wie weet, hoe Henk ergens ligt te tobben. Zo'n goeie jongen.'

Jongens, allemaal arme, arme jongens. Alles is kapot.

12 Mei Zondag 1e Pinksterdag

- Geen tijd. Luchtbescherming.

13 Mei Maandag 2e Pinksterdag

- Jakkeren is het consigne. Niet denken, daar word je gek van. Toen ik van morgen om half vier naar bed ging, was ik er 25 uur uit geweest, en sinds Zondagmiddag half twee in touw geweest. Vrije tijd, zoals gisteremorgen is m'n ondergang. Ik kán niet denken.

Ik lig hier onder m'n bed bij een waxinelichtje, want mijn kamer is niet verduisterd.

Vanaf morgen slaap ik op 't raadhuis, dus misschien schiet dit er dan bij in.

Ik hoop maar, dat ik dood ben, voordat ik in dienst moet. Pas één keer ben ik echt *bang, angstig* geweest: Zaterdagmiddag, toen ik in den Haag midden in 'n gevecht zat en er uit verschillende huizen geschoten werd. Verder ben ik wel eens nerveus, maar niet bang voor eigen leven. Oppassen daarmee! Denk om Moeder en Vader, niet alleen om jezelf!

Van Henk horen we nog niks.

14 Mei Dinsdag

- Nederland is in Duitse handen. Ik schrijf eigenlijk slapende.

15 Mei Woensdag

- Vandaag ben ik bij Reina geweest. We staan heel dicht naast elkaar. Van Henk horen we niets. Ik ben zo bang. Naar school ga ik niet meer waarschijnlijk, ik moet nu thuis zijn met 't oog op ongunstige berichten van Henk voor Moeder.

16 Mei Donderdag

- Gisterenavond had ik het gevoel: mijn ‘ziel’ weet meer van Henk, die twijfelt niet. Alleen: ik wist met mijn verstand niet, wát het was: goed of slecht.

Vanmorgen dacht ik: slecht - Vanmiddag ben ik heel erg bang geweest en heb ik gehuild. Nu ben ik hierover wonderlijk rustig..

Nu weer kalmer dagen gaan aanbreken, beseffen we pas wat een ongeneselijke scheuren en wonden er in deze éne week in ons allen geslagen zijn. Alles is kapot - misschien kunnen we het krammen.

Ik wil eigenlijk helemaal niet meer studeren - soms wil ik niets meer, alleen maar neerliggen. Het mag niet: denk om Moeder en Vader en Reina.

Soms heb ik de gedachte: ik durf niet een heel leven door met al deze vreselijke herinneringen - Dit gaat er niet uit door de tijd.

Ach God, heeft nu de droom niet lang genoeg geduurd? Een hele week al - God. Laten we nu morgen wakker worden en alles weer gewoon zijn. God - ik wil mijn hele leven ambtenaartje op een kantoortje zijn, als dan maar voor alle mensen de wereld weer *goed* mag worden...

Wat moet het vreselijk zijn als je niet kunt huilen.

Moeder en Vader kunnen het - ik ben bang, dat Reina het niet kan.

Wat gaat er nu door ons heen als we nog eens denken aan:

> Und *doch* ist Einer, welcher *dieses* Fallen
> Unendlich sanft in seinen Händen hält...

Unendlich sanft ... Ach Rilke, arme, arme Rilke, heb je je niet vergist? Of heb je hier niet aan gedacht?

17 Mei Vrijdag

- Van Henk nog niets. Vanmorgen was ik erg ongerust; nadat er vanavond weer niets met de post was, ben ik opeens erg gerust geworden. Pas daarmee op!

Je begrijpt niet, dat het allemaal weer goed zou kunnen worden - zou mogen worden. Vandaag heb ik weinig officieels gedaan; Daudet gelezen. Het is bijzonder mooi, maar wat zal ik zeggen ... Vanavond hoorde ik door de radio twee gedichten van Gezelle. Het trof me erg, maar - het andere blijft. Vanavond heb ik weer eens buiten gelopen in de stilte, maar - aan alle plaatsen zitten de vreselijke herinneringen verbonden, en wat het ergste is: je draagt ze *in* je mee.

Wat moet het vreselijk zijn, *lang* oorlog te hebben. Deze vijf dagen (stel dat het daarbij blijft) drukken al een stempel op mijn hele leven. Ach God, als ik het mocht beslissen, zou ik zeggen: laat het Leven maar ophouden. Alles is zo geschonden, het *kan* niet meer goed worden. En onze arme kinderen.... Ach, laat eén ogenblik de harmonie in de sterrenwereld verbroken worden, laat eén ster tegen de aarde botsen, en de sterren zullen voortaan nooit meer ontwijd worden. God, het leven zoú zo mooi kunnen zijn - maar het *is* voor altijd, altijd geschonden.

18 Mei 1940 Zaterdag

- Van Henk nog niets. Op een papiertje met Tacituswoorden heb ik het volgende vers staan:

Klacht

Moeder, moet ík jou sterkte geven?
Moet ík mijn arm nu om je slaan?
Weet je niet dat ik zelf ben verloren?
Weet je niet, dat ik onder moet gaan?
Henk komt niet terug - hij is gesneuveld.
Ach Moeder, wees sterk, vertrouw op je God.
Mijn hart is stuk; ik zal spoedig stranden.
Mijn hart, en mijn leven, en alles - kapot.

19 Mei Zondag

- Morgen gaan we Henk zoeken, Piet en ik per tandem. Ik moet nu gauw gaan slapen. Ik heb het gevoel, dat we tenminste *iets* zullen vinden.

Woensdag, 22 Mei

- Vanavond zijn we teruggekomen van onze zoektocht. Henk is veilig geinterneerd in Kranenburg, even over de grens bij Nijmegen. In Nijmegen heeft hij op weg daarheen nog bericht kunnen afgeven bij die mevrouw van Dalen.

Henk is ongedeerd ..... Ik kán het bijna niet geloven. En voor Moeder en Vader en juffrouw Langelaar...!

Ik ben zo bij dat ik die mevrouw van Dalen ontmoet heb. Ik zou kunnen huilen van dankbaarheid omdat er nog zúlke goede mensen bestaan. Een en al goedheid en liefde.

Het is zo zonderling: ìk heb het gevoel, dat ik in deze twee weken kind-af geworden ben, man geworden ben. Ik heb wat verloren - ik heb wat gekregen. Scheiden tut weh, maar het nieuwe roept. We moeten proberen, er toch nog wat goeds van te maken. Er zijn vele dagen voorbijgegaan, waarvoor ik niet zou hebben kunnen danken. Ik weet niet, of ik het nu zou kunnen. Voor Henk ben ik érg dankbaar, maar - de afgrond zo donker er onder. Gisteren zagen we buiten Zeist eenzaam tussen de dennen het graf van een Duits soldaat. Vanmorgen brachten we bericht bij een zuster van mevrouw van Dalen in Utrecht en daar was de oudste zoon gesneuveld. Zijn Moeder was erg bedroefd. Ik heb nog niet de moed om

> ‘iedre vreugd en iedre pijn
> glimlachend aan mijn hart te dragen’

Het mag niet, de pijn om anderen is iets dat blijft.

Mijn leven heeft iets diepers gekregen in deze dagen. De droefheid is er nu voorgoed in gekomen, maar ook de wil om er iets goeds van te maken.

En toch kan ik me ook niet een verwijt maken over het feit dat ik de eerste dagen in den Haag eigenlijk het levensgevaar *gezocht* heb.

Gisteren heb ik iets ellendigs gezien. Tussen Arnhem en Nijmegen waren Duitse legerauto's die weer wegtrokken. Ze waren versierd met bloemen, seringen. Op een ervan stond ‘Zurück aus Holland, und morgen geht's weiter’, en op een ander ‘Die Mauer von Valkenburg’, Valkenburg - waar ze vijf dagen gevochten hebben als beesten! Zouden er dan mensen zijn die hier nóg niets van leren,

die alleen anti-oorlog zijn als ze zelf de klappen krijgen, en als ze succes hebben, er enthousiast voor zijn? Het is zo'n wanhopig idee...

Op 't ogenblik moeten we afwachten, wat er komt, en proberen, er tóch nog iets moois van te maken

23 Mei, Donderdag

- Vandaag ben ik weer naar school geweest: de laatste schooldag. Er worden periode's afgesloten op 't ogenblik. Nu nog twee weken hard werken voor dat examen en dan weet ik het niet meer, wat er dan komt. Afwachten.

Het zal nu stil zijn daar buiten Zeist tussen de dennebomen. De bloemen zullen er wel verlept zijn. Wat zal die vrouw of moeder of meisje bedroefd zijn, als hij nu niet meer terugkomt.

Vandaag heb ik nog eens goed gemerkt, hoeveel scheuren en wonden er zijn. Er is wel veel kapot - maar voor ons zijn er toch nog veel mogelijkheden gebleven. Ons leven loopt door dit alles heel anders, er zijn wonden in, die nooit meer zullen genezen, maar we moeten toch ook weer proberen, er wat van te maken, proberen, dankbaar te zijn voor de gave van het leven - al is dat nu moeilijk. Vanmiddag was ik er weer echt helemaal moe van, zoals de afgelopen twee weken zo vaak is gebeurd.

Morgenochtend is het twee weken geleden. Zo kort en tegelijk zo lang!

Vanavond hebben we wat gepraat over de toekomst en de omstandigheden. Tegenover de koningin zijn we allemaal erg onbillijk geweest: het was haar plicht om weg te gaan. Nu heb ik nooit veel gevoeld voor ‘Koningin en Vaderland’ en al dat fraais, en ik doe het nu nog niet. Op zichzelf kan het me weinig schelen of het nu Wilhelmina af Adolf heet, en of het lijntje nu hier of daar loopt. Maar onbillijk mogen we toch tegen niemand zijn.

Wel blijft de kwestie natuurlijk: hoe zal het verder gaan? Onze geestelijke vrijheid was ondanks het schandalige misbruik (R.K. Geitenfokvereniging en de 101 politieke partijen die stromen tijd verknoeiden) toch wel wat waard. Stel je nu voor dat ook onze jeugd al die humbug, die *gevaarlijke* humbug, met de paplepel wordt ingegoten. We kunnen natuurlijk het grote verband niet zien. Misschien zal blijken, dat er orde en rust - vrede - komt onder Duitse oppermacht. Maar het is zo moeilijk te aanvaarden, dat het goed zou zijn, al die jongens bekrompen te maken en te bedonderen. Misschien

zou in dat verband ons (vermeend?) nationaliteitsgevoel een rol kunnen spelen. Maar mogen we er dan voor vechten, voor doden? Die kwestie is zo moeilijk. Nu we *achter* de feiten staan, zeg je: was er maar niet gevochten. Maar een eventuele volgende keer staan we weer *voor* de feiten. Ik hoop dat ik dood zal zijn, voordat ik de oorlog in zou moeten. Ik hoop, dat ik niet in die oorlogsroes kom, waarin je kunt schieten op anderen. En ik weet, dat ik de moed niet heb, om een oorlog, waarin je zelf meedoet, te overleven. Daarom heb ik misschien ook niet het recht, plannen te maken over een toekomstig vrij land met geestelijke vrijheid, want de nauwe pas om er te komen (en aangezien we als geheel de *geestelijke* krachten missen om er zonder geweld te komen, ook de *enige* weg momenteel voor deze omstandigheden) durf ik niet *door*, ik *moet* erin blijven steken onderweg en niet aan de andere kant eruit komen.

Vliegtuigconstructeur, 32 jaar - Amsterdam
25 Juni 1940

- Op 11 Juni moesten we bij onze fabriek weer beginnen, van het Duitsche systeem snappen we nog niets, 't kan me ook niets schelen. Ik zal m'n oogen goed open houden voor die dingen, die later voor ons van belang zullen zijn.

We moeten teekeningen afmaken voor een kielvlak en een richtingsroer van de Ju 88. Het ziet er erg ingewikkeld en duur uit, vooral het balansgewicht in de neus van het roer, dat zullen we later beter maken als we weer vrij zijn.

5 Augustus

- De duitscher die ons moet inwerken heet Altmann Alle moffen zijn vreeschelijk bang als er luchtalarm is dan rennen ze als bezetenen, ze kleeden zich niet eens aan, al regent het baksteenen.

We werken nog steeds aan het kielvlak de termijn is al lang overschreden, maar ze zullen het vast niet te vroeg krijgen, want we kunnen het systeem maar niet leeren

20 Augustus

- Nu moeten we een transportklep maken voor een Ju 90. Volgens de duitschers is de voorgaande klep door de Polen gemaakt, maar deze voldoet niet en nu moeten wij een betere maken Waar het ding voor dient zeggen ze niet, maar dat snap je zoo Ze denken zeker dat we gek zijn. Laat ze maar in die waan. De teekeningen voor de 88 zijn nu klaar, dat is 10 man gedurende 3 maanden voor een roer en een kielvlak en dan te weten dat het gemakkelijk in een maand had gekunt.

24 Augustus

- Er moet nu ineens 10 man op de transportklep terwijl ik nog niets weet. Het doet denken aan de sommetjes van vroeger 10 man doen een werk in 1 jaar, 20 in een half jaar 120 in een maand en 480 in een week.
Enfin laat ze maar.

7 September

- Nu snappen ze eindelijk zelf dat ze er zoo niet komen en moeten we tijdelijk iets anders doen, dat beteekent in werkelijkheid stoppen, zij noemen dat omschakelen camouflage.

12 September

- Er komt weer een order om aan de klep te beginnen dus gaan we weer verder. Ik hoor dat het kielvlak van de 88 niet deugt, dat moeten we weer veranderen, vooruit maar weer.

14 October

- We werken nu met 21 man aan de transportklep en ben al aardig over de termijn. Ik moet praten als brugman om ze te doen geloven dat het werkelijk niet vlugger kan. De chefs helpen mij hiermede buitengewoon. Nog steeds komen er veranderingen binnen van het kielvlak. Het schijnt dat ze een proef kielvlak bouwen.

1 November

- De transportklep schijnt aan onze borden vastgekleefd te zijn, de moffen worden ongeduldig. Ze zijn met een heele deputatie geweest. Ze hebben heel geleerd gedaan

en veel gekocht inde stad. Je staat versteld hoe ze er aan komen. Dat koopen schijnt de grootste atractie te zijn.

24 November

- Het werk aan de transportklep loopt nu een beetje af, maar is nog lang niet klaar Ik moet nu menschen afstaan voor andere groepen er zijn nog 13 over.

6 December

- Alle teekeningen van de klep zijn er uit maar een groep houd ik nog war vast Ze willen nu ook een klep maken voor de Ju 252.

12 December

- Van die klep van de Ju 252 ontbreken de meeste gegevens. ze denken zeker dat we gedachten lezen kunnen. We wachten maar zoolang.

16 December

- Een van de chefs vindt het maar beter de menschen op de buitenvleugel van de Ju 90 te schrijven. Het hoofdspant van de transp. klep Ju 90 heb ik nog steeds in bewerking (Bouwens, Riemersma) Een enkel klepje kost nu maar even 310 manweken alleen teekenwerk. Ik ben bang dat het vandaag of morgen spaak loopt.

Journalist, 62 jaar - Rotterdam
10 Juli 1940

- Ingevolge de zg. deviezenverordening, waarmee [we] sedert kort, met instemming van de Duitschers zijn opgescheept, moeten wij op korten termijn o.a. ons goudgeld bij de Nederlandsche Bank aanbieden, onder bedreiging met zware straffen. Zoo toog ook ik gisteren naar de Bijbank, die, wegens de verwoesting van haar gebouw op de Boompjes, tijdelijk een onderkomen heeft gevonden in een in aanbouw zijnd pand van de Rotterdamsche Bankvereeniging aan den zwaar gehavenden Coolsingel. Ik bood er de acht gouden tientjes aan, die onze vader gewoon was, zijn kinderen op elken tienden verjaardag cadeau te geven en van welke er ook enkele in mijn bezit waren gekomen van de zusters in Heemstede. Tegenover onze eigen kinderen heb ik de traditie met behulp van dezelfde tientjes voortgezet, zoodat er aan deze glanzende muntstukjes een zekere plechtige familietraditie verbonden was. Het was dan ook met een zwaar hart, dat ik de desbetreffende formulieren invulde, waarin ik mij bereid verklaarde, de acht goudstukken aan de Bank te verkoopen. Nu Duitschland nog altijd beweert heil te zien in een

goudloos geldwezen, dat in de toekomst geheel op den arbeid gebaseerd moet zijn is deze klopjacht op het gele metaal eigenlijk belachelijk. Met dat al wordt ook op deze wijze een band met het verleden afgesneden onder den druk van onze wereldhervormende en te vuur en te zwaard hun overtuiging opdringende vijanden.

Zakenvrouw, 48 jaar - Veluwe
12 Juli 1940

- vanavond om 11 uur een vat slaolie van 200 Ltr aangekregen, morgen tappen en weg maken, je kunt niet weten, van Duyvis komen nog blikken, ook zien te slijten. Griesmeel wat gekomen, alles komt slecht aan.

De geruchten worden steeds hardnekkiger dat Duitsche soldaten weigeren naar Engeland te gaan, en gevangen naar Duitschland worden gevoerd. Ook hoor je van opstand in Duitschland. Zou er wat broeien?

13 Juli

- Vanmorgen bleek dat ook gruttemeel op de meelbon moet, en er is nog geen meel uit R'dam gekomen. Griesmeel en havermout was niet meer te leveren.

D heeft alsmaar slaolie getapt, 80 flesschen ze zijn allemaal weg. Er hing zooiets van distributie ellende in de lucht, ieder kwam vragen naar boter en slaolie, maar ook wij wisten niets. Toch vloog alles de deur uit. Kwart voor elf werden we nog gebeld, de radio had gezegd dat boter, slaolie op de bon kwam, ook vet. Gauw weggebracht en maar gewacht op de krant van morgen. Razende drukke dagen, er kwamen heel veel vreemdelingen, die hier rust zoeken als alles nu maar gewoon bleef.

14 Juli

- De misère wordt wel groot. Boter vet en margarine op de bon, verkoop van meel rijst, pudding, macaroni, vermicelli enz een week lang verboden. Boter ½ pd per persoon per 14 dg en nog ½ pd vet of marg. in die tijd. Dan komen er 4 bonnen voor rijst en meel

enz. Rijst ½ pd in 3 weken, ½ pd gort of havermout op een bon, dan in 7 weken 1 ons maizena of griesmeel en 1 ons vermicelli of macaroni in die tijd.

We hebben nog verschillende menschen geholpen, je zou ze 't allemaal willen geven, liever dan dat t later afgenomen wordt.

We hadden ± 250 kg margarine staan, daar moet veel van weg, want met de distributie raken we t niet kwijt.

Wat hangt ons nog boven t hoofd Toch merk je steeds dat de menschen ondanks de berichten in de krant zoo fel anti Duitsch blijven en de goeden gelooven in de toekomst.

Vanmorgen een brief van Mr Oud gehad. Was dankbaar voor het medeleven.*

Hoopte dat ze de moed niet zouden verliezen.

Gister weer een V D.† ontvangen, zgn zonder voorcensuur, wie gelooft dat.

17 Juli

- De dagen zijn zoo geweldig druk geweest Maandag morgen begon t al dadelijk, nu kwamen ze om sardines, zalm, melk, reepen chocolade enz. We kwamen bijna handen tekort. t Gaat bij 10 en 20 blikken, de melk verkoop is ook geweldig. En toch blijft het geen prettig werk, je weet dat je zoo weinig terug kunt krijgen.

De clou is dat de krant schrijft dat Holland ‘meer boter gaat eten’. Als ze al die onzin nu maar niet in de krant schreven dan zou je niet zoo recalcitrant worden, maar distributie als er zgn zooveel is, dat is al te idioot. De menschen begrijpen dat ook best en komen allemaal in opstand. We zijn maar druk aan t wecken, ook gehakt en varkensvleesch gaat de flesschen in.

De bedoeling is dat boven *f* 1400 inkomen geen vetkaart wordt gegeven, die moeten uitsluitend boter gebruiken.

Het ongesmolten vet is vrij van distributie - wordt in de krant geschreven, maar dat is er niet te krijgen.

* De schrijfster, lid van de Vrijzinnig Democratische Bond, had Mr Oud, burgemeester van Rotterdam, een brief geschreven n.a.v. het Duitse bombardement.

† *Vrijzinnig Democraat*. Bedoeld wordt het orgaan van de Vrijzinnig Democratische Bond.

Boekhouder, 54 jaar - Arnhem
29 Juli 1940

- Indertijd had ik het er over dan er met de [Duitsche] parachuten ook paarden geland zouden zijn. Dit schijnt in zooverre waar te zijn dat één paard in Den Haag is geland. Het was n.l. de bedoeling dat aan het einde van den eersten dag Den Haag zou zijn bereikt door het leger. Het paard voor den Generaal was daarom per vliegmachine gestuurd ..... Gisteravond hoorden we een gesprek tusschen 2 Duitsche onderofficieren. Ze hadden het over Leiden, Rotterdam en Maassluis. Toen zei de eene 'sie fahren.' En vandaag hoorde ik dat er gisteren massa's transporten met gewonden en lijken hier moeten zijn aangekomen en doorgetrokken. 51000 moeten er zijn gegaan. 5000 zijn teruggekomen en de rest verongelukt. In Vlaardingen lagen laatst enkele, tot patrouille-vaartuig omgebouwde, fietsen* (omgebouwd bij Alb. de Jong.) Ze zijn 's middags verhaald naar de schuur van de Vulkaan en den volgenden ochtend, of 's nachts naar Vlissingen. De Engelschen zullen dus gisteren of eergisteren, toen de schepen buiten kwamen, wel menig 'boompje geplant' hebben. We kunnen dus wel zeggen dat de eerste poging mislukt is. Wat 'men gedroomd heeft' (of gehoord van de Engelsche zender) zullen we dus morgen nog wel hooren. De Duitschers zwijgen natuurlijk daarover. Ze zouden dus hun poging nog niet hebben opgegeven, hoewel dat vanlieverlee meer gedacht werd. Er zijn vannacht ook niet veel Engelsche vliegers hier overgekomen. Vermoedelijk zijn ze meer aan de kust gehouden.

Journalist, 60 jaar - Arnhem
Woensdag, 7 Augustus 1940

- Het was j.l. Maandag de verjaardag van prinses Irene en het was merkwaardig om te zien hoe tal van politie-agenten, veldwachters, marechausees enz. zoowel in uniform als in burgerkleeren in de straten patrouileerden om elken heer en

* Stoom-haringschepen.

dame tot zelfs kinderen aan te houden om ze te verzoeken bloempjes of strikjes, die zij in het knoopsgat, of op de mantel of in het haar droegen ook al had dit niets met oranje of de nationale kleuren uit te staan, weg te doen. Zelfs een meisje met een groen-geel strikje in het haar moest dit afdoen, omdat het geel misschien heel-in-de-verte-wel-wat-op-oranje-leek. Iedereen voldeed er aan en zoo is er dan ook in Arnhem niets bekend geworden van relletjes of botsingen. Hoe het in andere steden is geweest, weet ik niet, maar het is zeker, dat alle krachten worden ingespannen om de bevolking, die vergeleken wordt met een fluitketel (fluitend naar buiten, maar kokend van binnen) rustig te houden. Want zouden zich ernstige relletjes voordoen, dan behoeven wij er niet aan te twijfelen, dat de bezetter het met machinegeweren zou weten te onderdrukken. Dat hebben we indertijd in België gezien.

Donderdag, 8 Augustus 1940

- Terwijl ik gisteren in Arnhem door de Vijzelstraat liep werd mijn aandacht getrokken door twee jonge meisjes, van wie er een zeer modieus gekleed was en o.a. vuurroode schoenen met witte hakjes droeg. Nu is dit niet bezonders, want er worden veel roode schoenen gedragen. Maar toch peinsde ik over de mode dezer dagen, die toestaat dat er dergelijke knalroode schoenen kunnen worden gedragen, zonder dat iemand daarin iets bezonders of geks ziet. Toen ik jong was, was zoo iets ondenkbaars. Enfin! Maar nog geen kwartier later ontmoet ik mijn vriend Jaap, die mij een papiertje laat zien, waarvan ik den tekst hier in extenso laat volgen:

> '*Voorspelling, gedaan door den pastoor van As in het jaar 1890*. In het jaar, dat men roode schoenen zal dragen en dat 1 September op een Zondag valt, zal een verschrikkelijken oorlog uitbreken, welk zijn hoogtepunt zal bereiken in de maanden Mei, Juni, Juli en Augustus. - Ook Noorwegen zal in oorlog komen, Zweden daarentegen niet vanwege de afgunst, die er bestaat tusschen Pruisen en Rusland. Ook Nederland zal de oorlog slechts enkele dagen op zijn grondgebied voelen. Maar België zal fel strijden aan de zijde van Frankrijk, maar zal het niet lang uithouden en geeft zich alleen over. Engeland zal op enorme wijze, zooals het nog nooit is geschied, worden geteisterd als straf voor zijn hebzucht. - Italië zal toch nog aan Duitsche zijde den strijd ingaan, maar zal, vóór er twaalf maanden na de deelneming aan dezen oorlog voor-

> bij zijn, ten ondergaan door een groote revolutie en zal terugvallen tot een onbeduidende staat. - Wat Frankrijk betreft, zal dit land in een waar bloedbad worden gestort en wanneer het vrijwel geheel veroverd zal zijn en in de toekomst niet meer op een overwinning kan rekenen, zal als door een wonder Duitschland worden teruggeslagen en de strijd zal in Westfalen worden beslist. Waarna dan Duitschland in drie staten uiteenvalt. Ook Polen en Frankrijk komen weer onder een monarch. Daarna zal een langdurige periode van welstand, voorspoed en vrede volgen onder een gematigden communistisch-democratischen staatsvorm.'

Tot zoover dit merkwaardig geschriftje, waarvan al veel is uitgekomen.

Zaterdag, 10 Augustus 1940

- Er valt nu niet langer aan te twijfelen, dat de luchtstrijd om en boven Engeland is begonnen. Van de resultaten is echter nog niet veel bekend. De Duitschers scheppen er over op; de Engelschen zwijgen in alle talen. Toch vermoed ik, dat de schade toegebracht aan Engelsche kustplaatsen, schepen, opslagplaatsen, olie- en benzine dépôts niet gering zal zijn. Maar wat er ook van zij, Engeland laat zich niet onbetuigd en gaat eveneens door met Duitschland hevig te bombardeeren. Het wordt blijkbaar inderdaad een Duitsch-Engelsche luchtoorlog. Italië is niet voor niets ook in oorlog met Engeland. Het vischt in troebel water. Het Italiaansche leger is Somaliland binnen gevallen.

'Iesj haab noer voef minoete tseit'. Met deze woorden kwam vanochtend een Duitsch soldaat zonder te groeten de kapperswinkel binnen, waar ik met nog eenige anderen op mijn beurt zat te wachten. Eenige seconden bleef het stil. De baas keek niet eens op en werkte kalm door, tot ten slotte de bediende, in een poging om Duitsch te spreken, zei 'Tsoe koertz'. In ieder geval scheen hij het te begrijpen, mompelde iets van: 'Nah, also', en verdween. Hij had zeker gedacht, dat wij voor het 'militär' opgesprongen zouden zijn om plaats voor hem te maken, zooals dat misschien in Duitschland gewoonte is. Want Herr Feldwebel eischt natuurlijk, dat alle koppen van zijn manschappen keurig gemillimeterd zijn. Een paar dagen geleden trok een afdeeling Duitsche soldaten door de hoofdstraten van Arnhem. Het was alsof er een lineaal langs was getrokken. Al die drie, vierhonderd voeten daalden en rezen als één voet en het was

alsof er slechts één zware voetstap klonk. Voorop de schetterende muziek, de Radetzkymarsch spelend, daarna een officier op een fraai, bruin (gegapt) paard en daarachter de manschappen in rijen van acht, precies op één lijn, den onderlingen afstand nauwkeurig bewarend, allen van één lengte, alsof ze er voor uitgezocht waren, de helmen boven de gebronsde gezichten, strak, recht voor zich uitkijkend. Het was een ... mooi gezicht, als men tenminste gelieve te vergeten waartoe dit alles dient. Wij blijven toch ook niet in verrukking staan bij een prachtige lederen tasch waarin glimmende nikkelen, zeer vernuftig geconstrueerde inbrekerswerktuigen liggen! Onze jongens van ons veel gesmaad Nederlandsche leger, die niettegenstaande alles toch zoo dapper hebben gevochten om den indringer te weerstaan, mogen er dan wat slordig bij geloopen hebben, in zekeren zin ben ik daar trots op, want dit bewijst, dat wij nu eenmaal geen geboren inbrekers zijn. Er zaten ergens een paar Duitsche officieren te praten, breed uit, zonder eenige gêne, alsof alles van ons nu van hun was. O, met Engeland zouden ze het wel klaar spelen. De Luftwaffe kon, als het de kans kreeg in acht uren tijds heel Londen plat leggen. Maar een paar minuten later hadden ze het er over, dat, als ze ooit zouden gedwongen worden om terug te trekken, zij dan hun laatste bommen zouden bewaren voor de vijf grootste steden van Nederland...

Gelieve te noteeren primo, dat Nederland hun blijkbaar toch wel erg dwars zit en secundo, dat de absolute overtuiging van een overwinning toch niet zóó groot is, dat ze het woord ‘terugtrekken’ vergeten zijn

Maar de hemel moge ons bijstaan als de heeren zouden moeten terugtrekken. Want, wat er in November 1918 in Noord-Frankrijk is gebeurd staat me te levendig voor den geest, dan dat ik dat ooit zal vergeten.

Maandag, 12 Augustus 1940

- Er werd mij zoo even een prachtig verhaal verteld door iemand, die het gehoord had van een inwoner van den Haag, die er ooggetuige van geweest is. Ik heb het dus uit de tweede hand, maar het is te mooi om er geen aanteekening van te houden. Men was dan in Scheveningen en wandelde op de pier, vanwaar zij op de reede twee Duitsche z.g. ‘Schnellboote’ zagen, gereed om op het eerste sein zee te kiezen. Het zijn kleine zeewaardige, van kiel tot boeg zwaar bewapende zeer snelvaren de scheepjes, die

den Engelschen al menige onaangename verrassing hebben bezorgd. Maar nu was het de beurt der Engelschen om hun tegenstander een minder prettige verrassing te bereiden. De wandelaars op de pier zagen plotseling een groote waterzuil, een der snelbooten werd half uit het water opgelicht, brak door midden en verdween oogenblikkelijk in de diepte. De gespannen toeschouwers zagen even daarna de dreigende punt van een periscoop boven water uitsteken en met schuimend kielzog achter zich door het water schieten. Het was natuurlijk een duikboot die den Duitschers deze kool hadden gestoofd. Blijkbaar was de duikboot ook gezien door de bemanning van de andere snelboot, want al heel spoedig werd een torpedo in de richting van de periscoop gelanceerd. Het scheen onmiddellijk raak geweest te zijn, want de periscoop verdween en een enorme olievlek verscheen. De duikboot was dus tot zinken gebracht en de bemanning van de snelboot verheugde zich er over den Engelschman een gevoelig verlies te hebben toegebracht, en tegelijk hun kameraden te hebben gewroken. Maar wat gebeurt er? Nauwelijks is de snelboot op haar basis teruggekeerd of wederom spuit een geweldige waterzuil omhoog en ook van deze snelboot is het lot in een oogwenk voltrokken. Daarna verrees voor de oogen van de verschrikte en verbaasde toeschouwers een monster uit de diepte, een monster in de gedaante van een duikboot ... een Nederlandsche duikboot, de O 13. Het luik ging open, officieren en manschappen kwamen op het dek, wuifden naar hun landgenooten, die voor hen onder zwembereik waren; één oogenblik wapperde de Vaderlandsch driekleur over zee en toen gingen allen vliegensvlug weer naar beneden, het luik ging dicht, de boot dook en was voor goed uit het gezicht verdwenen. Het is wederom: Si non e vero, e ben trovato,* maar laten wij hopen, dat eens de tijd komt, dat dergelijke verhalen kunnen worden gecontroleerd op waarheid

* Indien het niet waar is, is het goed gevonden.

Adviseur, 48 jaar - Overijsel
4 October 1940

- GERUCHTEN. In deze rubriek worden alleen de malste geruchten geplaatst, die hier de ronde hebben gedaan.

Juli. Bombardement van Apeldoorn, 100 dooden.

Juli. Munitietrein bij Amersfoort in de lucht gevlogen.

Juli-Aug. Te Sliedrecht (Arnhem, Almelo, Deventer) passeeren lange treinen, gevuld met honderden (duizenden) Duitsche militairen, die de handen achter in den nek gebonden hebben; het zijn dienstweigeraars, die gefusilleerd zullen worden. NB: waarom dan niet ter plaatse, en waarom deze lieden dan zoo in het oog loopend vervoerd?

Het gerucht culmineerde in een 'ooggetuigenbericht' volgens hetwelk deze Duitsers ook al ons dorp waren gepasseerd. Wandelende of per trein?

Aug. Ooggetuigenverslag van luchtgevechten boven ons dorp, die volgens eigen waarneming zeer positief niet hebben plaatsgehad. September. Ooggetuigenbericht van het neerschieten van een Duitschen bommenwerper door een Engelschen jager, bij de coöperatieve winkel in de buurt, waar echter ondanks nauwkeurig zoeken geen vliegtuig werd aangetroffen.

Augustus. 213 geheime zenders in Haarlem.

September. De doodstraf gesteld op het luisteren naar Londen (in de wandeling Bremen III genaamd).

September. In Ottawa is een prinsje geboren, dat de namen Willem Lodewijk heeft gekregen. Nader bericht, dat het is geboren a/b van de Sumatra.

Augustus. 1000 Duitsche Schnellboote varen door de Dedemsvaart. Dit verhaal kon gecontroleerd worden toen eenige weken later eenige honderden van dergelijke booten ('waarmee ze naar Engeland zouden varen') ook in ons kanaal werden gesignaleerd: het waren kleine patrouillevaartuigen.

September. In Enschede zijn 119 (niet meer en niet minder) Duitsche legerauto's mèt munitie in de garage van Sprakel getroffen. Een bankdirecteur laat een Duitschen officier een eind meerijden; te Amersfoort gekomen bedankt deze man hem 'for the lift he had given him while on the King's service', den bankdirecteur in groote verbazing achterlatende.

Juni. Evert van Dijk, Parmentier en Smirnoff praten geregeld

voor de Engelsche radio, 's morgens om 5 uur, half zes, zeven uur, 's nachts om één uur, 's avonds om zeven uur. Evert van Dijk schrijft bovendien geregeld 'E VAN DYK' boven Amsterdam in de lucht.

Als gijzelaar op weg naar concentratiekamp
Advocaat, 59 jaar
7 October 1940

- Met bagage werd aangetreden in nauwen gang. Verre van hoffelijk behandeld (sei nicht kindisch, ein Pyama!).

Zonder eten in vertrek geleid, waar wij met 15 man werden ingesloten. Mochten geen licht maken. Toch scheen het licht in de duisternis. Jupiter en Saturnus passeerden in schitterenden conjunctuur het eenige venster.

Kriebeldieren. Electrische zaklantaarn deed daarvoor goeden dienst. Kregen 's-morgens koffie en zuur brood uit handen van gevangenen.

Moesten den ton zelf buiten dragen. Wel zéér diepe vernedering!

8 October

- Om 8 uur werd bagage ingeladen. Naar Plein bij Hauptbahnhof, alwaar op Obermeister gewacht. Om 9 uur vertrokken naar Kassel. Door Sauerland, Bochum en Soest naar Dortmund. Oorlogsindustrie in vol bedrijf.

Tweede wagen had voortdurend malheur. Kon nauwelijks mede. Onze chauffeur reed zeer onzeker door de bergen: remde voortdurend op den voetrem, die warm begon te loopen. Nergens geluncht noch gegeten. Door nauwe wegen naar Kassel. Tweeden wagen verloren. 's-Avonds laat te Kassel naar Polizeipräsidium, alwaar tweeden wagen teruggevonden. Vandaar, vol hoop naar een hôtel te gaan, naar *strafgevangenis* buiten de stad geleid, alwaar beide wagens door een poort naar binnenplaats werden binnengereden. Bitter koud. Soep naar binnen gedragen in groote hal. Er was niet op een zoo

groot gezelschap gerekend, zoodat wij met 12 man in een voor 2 bestemde cel werden gestopt! Hetgeen geweigerd wegens stikkingsgevaar. Waarop met 2 lotgenooten, Deckers en Ros, in een cel opgesloten, waaruit een boef met zéér hoofd werd verwijderd. Veel gesproken om den nacht te korten.

Strengste tuchthuis van Duitschland.

9 October

- 's-Morgens vroeg soep in binnenplaats. 7 u 30 afgereisd naar Buchenwald. Schitterend weer. Druiven gekocht in Kassel, getankt, lunch in Eisenach, wijn.

Wartburg gezien, Gotha, Erfurt, Weimar, standbeeld Schiller en Goethe.

Gesprekken met Obermeister.

Van Weimar naar boven, steeds hooger door prachtige boschlandschappen.

Aankomst te Buchenwald.

Doktersvrouw, 50 jaar - Achterhoek
10 October 1940

- Er zijn weer alarmeerende dingen gebeurd. Drie dagen geleden zijn verschillende bekende personen gevangen genomen en niemand weet waarheen gebracht. Waarschijnlijk in concentratiekampen in Duitschland. Uit Arnhem drie doktoren o.a. Dr. v.Hengel, de zeer bekwame en bekende chirurg. Wat is de reden? Gisteren hoorden wij de verklaring. Sinds het begin van de oorlog zijn 2500 Duitschers, die in N. Indië woonden, daar gevangen genomen. Is dat wonder, na de ellendige ondervinding, die wij in Holland hadden met de Duitschers, die al jaren hier woonden? Hebben die niet meegedaan aan het groote verraad, waardoor ons land in 5 dagen zich over moest geven? Indië houdt dus zeker niet zonder reden die 2500 Duitschers gevangen. Met Japan, die voor

onze kolonieën op de loer ligt, kunnen zij immers gemeene zaak maken.

Maar nu is de represaille-maatregel van Duitschland om 10 maal het aantal vreedzame, onschuldige Nederlanders gevangen te nemen en in concentratiekampen te stoppen als gijzelaars. En wij hebben ons weer te schikken. Elke week worden er 100 uitgepikt, tot het getal 25000 vol is geboekt. Wat zullen zij doen met hen? En wie heeft men op het oog? Dat is iets wat iedereen zich afvraagt! - Wij hebben Indische kinderen in huis, Rob en Ineke. Komt Chris* in aanmerking? - In ieder geval is boven de Rucksack gepakt. Als iemand hem opeischt, geeft men geen tijd eenige toebereidselen te maken. - Hoe gek het ook lijkt, dit is toch het beste. Ik ben toch bang, dat Chris tekort heeft aan vet. Hij is in korte tijd 15 pond afgevallen. Nu is dat zeker niet alleen door ondervoeding, want hij kan bijna geen benzine krijgen en doet het grootste deel van de praktijk per fiets, dus dat is opeens een lichaamsbeweging, die hij niet gewend is. Maar ik ga toch stilletjes van de vet-voorraad hem iets toestoppen.

Leraar gymnasium, 44 jaar - Den Haag
27 October 1940

- Voor mijn stemming is het het beste, dat ik op school ben of het druk heb met preparen van lessen en corrigeren van proefwerken. Want er is maar al te veel aanleiding om te tobben over alles, wat de Joden en mij persoonlijk boven het hoofd hangt. De kinderen hebben het geluk, dat zij door hun jeugd de zorgen niet zo van te voren voelen en dat brengt mee, dat in het gezinsleven de stemming nog niet al te gedrukt is. Maar ik zie alles zeer duister, zeer hopeloos in, al geef ik toe, dat men ons nu al verscheiden maanden langer met rust heeft gelaten, dan ik eerst gedacht had. Maar ik denk b.v. aan Noorwegen, waar het bewind van Quisling dadelijk alle ‘onbetrouwbare’ beambten is gaan ontslaan of aan

* Echtgenoot van de schrijfster.

Frankrijk, waar de joden weer ontrecht zijn. Een troost? O ja, in de middeleeuwen werden we beroofd èn vermoord; dit laatste wordt nu nagelaten.

Advocaat, 59 jaar - Geïnterneerd in Buchenwald
Zondag, 3 November 1940

- 's-Morgens na het appèl ter kerke onder gehoor van Ds. Durkstra.
  's-Middags voortzetting lezing Prof. Weijer over de grootheid van ons Ned. Indië.

De suikerproductie:	⅓ der consumptie van Amerika;
De rubberproductie:	de consumptie van Amerika;
De kinaproductie:	99% van de wereldconsumptie.

Het is ruw weder en de sterke Zuidwester zweept de beukenwouden onzer helling. Het dal ligt klaar in de verte, plekken heldere zonneschijn met loodgrauwe wolken tooveren aan den horizont, afgesloten door een donkeren bergketen, meerdere steden en dorpen met torens en roode daken. Achter verre donkere gekleurde wouden loopen treinen, uit- en in de richting van ons Vaderland. - Ver daarachter ligt ons Holland, ligt ons huis, waarheen onze gedachten uitgaan op dezen Zondagmiddag, waarop wij Hollandsche thee drinken met een Hollandsch botterspritsje in een oer-Hollandsch gezelschap.

Student, 18 jaar - Omgeving Leiden
26 November 1940, Dinsdag

- Vandaag een gedenkwaardige dag. Vrijdag of Zaterdag zijn alle Joden uit de openbare ambten ontslagen. Ook enkele professoren vielen hier onder: David, Meyers, en nog een of twee.

Zaterdag en Zondag was ik echt half kapot ervan, en diep in de put. Vanmorgen heeft prof. Cleveringa in een vlammende redevoering prof. Meyers herdacht, en daarna is besloten, een week geen college te lopen. Het was werkelijk iets overweldigends. Bij Cleveringa ben ik tot mijn grote spijt niet geweest, iets wat ik eeuwig-jammer vind. Maar daarna die sterke en eerlijke eensgezindheid! Het was werkelijk fijn.

Misschien zullen we later denken - en ik weet, dat verscheidene mensen het nu al denken - dat dit onverstandig en ondoordacht is. Maar we *moeten* nu *wat* doen, we moeten laten zien, dat we van dergelijke smerigheden niet gediend zijn. Het muisje kan een bedenkelijk staartje krijgen, maar toch is het goed zo. Voor Cleveringa heb ik werkelijk grote bewondering, het is een flinke kerel.

't Is jammer dat we dit geweldloos streven niet op alle fronten kunnen doorzetten: het zou de enige methode zijn om althans kans op enig succes te hebben. Wel geloof ik, dat ik over allerlei dingen in de praktijk heel anders ben gaan denken. Mijn vijanden kan ik niet lief hebben; maar toch is er wel iets van gebleven: het gaat om wat ze mijn medemensen aandoen. Een gedicht, dat ik weer verscheurd heb, en dat hierover ging, noemde ik ‘In de schaduw van den Berg’. Er gaat eigenlijk geen dag voorbij, dat ik niet aan Rotterdam denk. Er zal nu ook geen dag voorbij gaan, dat ik niet aan Prof. David denk. Wie deze dingen kan vergeven, heeft er niet onder geleden. Ik probeer niet, mij schoon te praten, maar toch kan ik op 't ogenblik geen andere houding aannemen. Ik kán die dikke bierbuiken met hun platte petten en hun mooie apenpakje niet zien zonder aan Rotterdam te denken en mijn hoofd om te draaien. Verleden jaar zou ik dit nooit gedacht hebben, maar het is nu toch de enige houding die ik aan kan nemen.

Doktersvrouw, 50 jaar - Achterhoek
Kerstmis, 25 December 1940

- Anneke is niet vrij. Zij was hier eenige dagen van te voren. 't Is zoo jammer als we met Kerstmis niet allen met elkaar kunnen zijn. Vooral nu, omdat we de officieele verloving van Liesbeth en Freddy vieren. De kaarten gingen eergisteren in zee en gisteren kwamen er van vrienden beelderige kerstmandjes van tulpen en hyacinthen.

We misten natuurlijk onze Robbie, maar dat wisten we. Dat Joost niet hier is, is een erge teleurstelling. Hij zou de 21ste komen, maar de definitieve toestemming moest hij nog krijgen. Die moest uit Berlijn komen. We hebben nu in ruim 3 weken niets meer van hem gehoord en weten dus niet wat de reden is van zijn wegblijven. Mogelijk zit hij ergens vast en kan niet verder. De spoorlijnen moeten vreeselijk vernield zijn door de Engelsche bommen. We hebben echter idee, dat hij toch wel op een of ander manier aan komt zetten.

Door de verboden zender was verteld, dat H.M. de Koningin op kerstavond, dus 24 Dec., een kerstrede wil uitspreken tot haar volk. Ik denk niet, dat er veel Nederlanders zijn geweest, die nu niet luisterden. Wij zaten allen bij elkaar. Jannie lieten we echter in de keuken. We vreesden dat de uitzending wel zeer gestoord zou wezen maar wonder boven wonder is het dat absoluut niet geweest. Onze groote zoons werden om de beurt buiten op wacht gezet, gewapend met een gummistok. Ook in onze gemeente sluipen N.S.B. verraders rond, die 's avonds aan de huizen luisteren of de verboden zender aanstaat. Ik geloof dat het Paul en Rob erg speet dat er geen was. Zoo heel graag zouden zij zoo iemand eens te lijf willen!

Om 8.15 klonk opeens heel helder en klaar het prachtige gezang:

> ‘Er is in 's werelds duist're wolken
> Een licht der lichten opgegaan, enz.’

Wat had dat gezang nu toch een diepe beteekenis voor ons allen!

Toen het uit was kwam opeens tot ons de stem waar wij allen zoo naar verlangd hadden. Wat klonk die stem helder en duidelijk. Heel duidelijk voelde men de innige bewogenheid, die, wat zij sprak, zoo'n levende, warme tint gaf. Helaas kan ik het niet meer woordelijk weer geven, maar wat zij sprak kwam hierop neer:

Nederland zou vrij komen. Wij moesten geduld en moed houden.

Verder sprak zij over de ware Kerstgedachten, de kerstvrede, die er toch is, niettegenstaande de duist're wolken. Zij eindigde met een persoonlijk woord tot allen, die zoo zwaar beproefd zijn, die man of zoon moeten missen, die honger of koude moeten lijden. Die hun man of vader in den vreemde geinterneerd weten. - Haar heele Kerstrede was als een gebed van onze landsmoeder voor al haar onderdanen, een innig smeekgebed tot God en een innig diep geloofsvertrouwen, wat zij ons allen wil meegeven.

Nadat zij gesproken had klonk het Wilhelmus. Wat klonk dat nu heerlijk! Toen werd het gedicht ‘onnoozle kinderen’ van Vondel voorgedragen. Men voelde de vergelijking van Herodes met Hitler.

De uitzending werd besloten met het jubelende gezang:

‘Gloria in Exelsis Deo.’

Dit hebben de Duitschers ons toch niet kunnen verhinderen.

De kinderen hebben als gewoonlijk weer de hall en de huiskamer versierd. Het ziet er zoo buitengewoon feestelijk uit en door de beelderige kerstmandjes, die overal staan, is het nog mooier dan andere jaren.

De nacht van 24. op 25. Dec. ben ik om 5 uur naar beneden gegaan en heb de radio heel hard aangezet. Om 5 uur werd de nachtmis uit de St. Dominicuskerk te Amsterdam uitgezonden. Alle slaapkamerdeuren deed ik open en vanaf 5 uur klonk de mooie kerstmuziek door het heele huis. - De kinderen werden natuurlijk wakker, maar bleven stil luisteren en telkens dommelden we weer in. 't Is prachtig Kerstweer. Het heeft gesneeuwd en 't is erg koud, droge fijne sneeuw. Het ziet er ongeloofelijk mooi uit buiten. We vieren ons Kerstfeest 2e Kerstdag. Mary komt gelukkig ook. 't Is zoo heerlijk het huis vol te hebben met kerstmis. -

Hoe sober we anders ook zijn met eten, Chris heeft toch gemaakt dat we nu een heerlijk Kerstmaal hebben. 't Is hem zelfs gelukt een kalkoen te krijgen. Ons menu is nu:

Tomatensoep
Croquetten
Kalkoen, vruchtencompôte, doperwten
Gebakjes toe
Vruchten (appelen en nooten)

Deze tijd waardeeren wij zoo'n maaltijd wel heel erg.

1 januari 1941

- Wat zal dit jaar ons brengen? Meer dan ooit vraagt men zich dat nu af, en een stille bede rijst omhoog in ieders hart, een bede om vrede in ons land en in de heele wereld. Het lijkt er anders nog heelemaal niet op, dat het gauw zal gebeuren, al is de stemming voor ons over het algemeen optimistischer en al klinkt steeds meer de belofte dat wij vrij zullen komen. Hoewel we nu eenige tijd van betrekkelijke rust doormaken, wordt de druk langzamerhand steeds zwaarder.

Predikantsvrouw, 63 jaar - Den Haag
31 December 1940

- Oude jaar! Wat een jaar om op terug te zien! En toch wil ik niet wanhopen! En ik wil niet klagen over het kleine deel, dat wij persoonlijk te dragen hebben: het verloren contact met jou, daar in de verte en de werkeloosheid van onze jongen. Anderen hebben veel zwaarder leed te dragen en het gaat er om het hoofd op te houden. Ik weet wel, dat ik soms een bitter gevoel heb tegen de aanmatiging van een volk, dat in geen een opzicht boven ons staat; dat uitsluitend macht, wapengeweld, als recht laat gelden en geestelijk, daardoor vooral, nooit boven ons kán staan. Ik moet dat bittere gevoel niet aankweken; ik wil niet haten. Tot nog toe kan ik ook wel onderscheid maken tussen het *regiem*, dat ik uit de grond van mijn hart haat, en het *Duitsche volk*-zelf, dat ik toch niet haat, al is het me niet sympathiek. Maar ik haat toch wel die N.S.B.ers, al zal ik nooit goedkeuren de sluipmoorden, die er tegen de N.S.B.ers in donker wel begaan worden. Ik kan ook dit heele gebeuren in de wereld wel zien in een groot verband, een worstelen van de volken om recht! We zouden het Licht niet zien, als we de Duisternis niet kenden; en Licht en Duisternis zijn beide uit God. Zoo geloof ik ook, dat heel deze ellende *niet* buiten Gods wil omgaat, hoe moeilijk dat ook vaak te begrijpen is. Ik voel alleen, dat we het moeten leeren dragen met een zuiver hart en uit alle moeiten en zorgen onbezoelend weer te voorschijn moeten komen. Maar ik weet ook

wel, dat de mensch, die zich niet buiten de wereld houdt, maar mee wil helpen tot verheffing van die wereld, nooit zijn handen onbezoedeld kàn houden. We worden allen besmet; dat is onze gezamelijke schuld. We kunnen niet ons afzijdig houden en in een hooge ivoren toren gaan zitten - maar we kunnen ons ook niet verlagen tot het brute, ongebreidelde instincten leven, zooals de wereld ons dat nu te zien geeft. Het is moeilijk om te weten, hoe ver we mee mogen doen en waar we halt houden moeten. Dat moet ieder maar voor zijn eigen geweten uitmaken. Hierin kan ik niemand raden, niemand veroordeelen. Ik weet voor me zelf alleen heel zeker, dat ons het Evangelie is gegeven als norm voor ons leven. Maar we zijn niet zoo ver - ik althans zeker niet - dat het Evangelie ook norm van ons leven *is*.

Huisvrouw, 37 jaar - Omgeving Amsterdam
6 Januari 1941

- Ik kwam net de trap op bij het koortje toen ik hoorde, dat er naar mij gevraagd werd. Ik nam de telefoon welgemoed in de meening, dat Riek iets vergeten had. Stel je dus voor mijn schrik en ontsteltenis toen ik jouw stem hoorde met die noodlottige mededeeling. In de loop der tijden wist ik van op de Heerengracht komen* voldoende af om wel eenigszins te kunnen begrijpen wat daaraan vastzit. Geheel echter volgens jouw raad ben ik rustig voor zoover mogelijk op het koortje gebleven. Alleen Jet heb ik eenigszins op de hoogte gesteld omdat die wel merkte dat er iets loos was. Om vier uur ben ik direct naar Bakker gegaan in de hoop dat die wat van je gehoord had. Ik moest ± 20 minuten wachten en was dus wel wat van streek. Ik vroeg Bakker direct of hij al wat gehoord had maar natuurlijk niets. Hij begreep er niets van ook niet nadat ik hem had verteld waar je was, maar gaf mij direct een saridonpastille en stuurde me dadelijk naar huis Ik had nog een flauwe hoop dat je wel bij de bus zou zijn maar ook dat niet.

* De Sicherheitspolizei te Amsterdam was aanvankelijk aan de Herengracht gevestigd.

Tot overmaat van ramp was de fam. Sprenger in de bus maar ik zei natuurlijk niets. Thuisgekomen kon ik het niet langer houden en heb achter de deur even uitgebruld. In huis was alles gewoon. Ik belde om half zeven Lien op die dadelijk kwam en me erg troostte want Lien wist er alles van doordat zij ingeloopen kwam op de huiszoeking. De boel was erg netjes achtergelaten want ik kon er niets van zien. ±kwart over drie was er een auto met 2 militairen en 1 burger gekomen. De militairen spraken Duitsch hetgeen Riek natuurlijk niet verstond. Toen haalden ze den burger erbij, die Hollands sprak en Riek beval de deur te openen hetgeen Riek natuurlijk weigerde omdat ik had gezegd, dat ze onder geen omstandigheden menschen, die ze niet kent binnen te laten. Men nam daar geen genoegen mee en Riek deed tenslotte open, hevig geschrokken. Ze vroeg nog Mevr. Donia te mogen halen maar dat werd niet toegestaan. 't Eerste wat ze deden was naar de radio kijken maar die stond op Jaarsveld. Verder werd er nogal aandacht besteed aan jouw bureau en het mijne doch er werd natuurlijk niets gevonden. Alleen hebben ze een plakadres meegenomen. Tevens vroegen ze Riek of Mevrouw gezegd had dat ze geen Duitschers binnen mocht laten. Doch Riek antwoordde dat dit gold voor iedereen hetgeen den heeren zeer bevredigde. Op mijn bureautje lag een geopende brief van Lien W.H. ook die was gelezen. Wat een geluk dat daar niets bijzonders instond.

Riek Donia bleef bij mij Om acht uur heb ik teneinde raad het hoofdbureau van Politie opgebeld om het nummer van de Heerengracht te vragen hetgeen men grif gaf. De Ned. Politie bemoeide zich zelf niet met het geval dit was geheel in Duitsche handen. Op de Heerengracht was niemand meer dan een telefoniste, die me niets anders kon aanraden dan de volgenden dag op te bellen want daar was je niet meer. Lien en Egbert waren buitengewoon lief voor me. Ik heb 's nachts op de divan gelegen om gauw bij de hand te zijn omdat ik steeds nog niet wou gelooven, dat je weg bleef. Ik heb het er met Lien over gehad om Vader en Moeder te waarschuwen. Maar omdat we niets wisten leek het ons verstandiger maar te wachten tot den volgenden dag. 's Morgens om 8 uur de Heerengracht opgebeld waar men mij verzekerde dat je niets overkomen zou maar dat je op de Weteringschans* was. Je begrijpt wat dit voor mij was. Daarna heb ik dadelijk Vader en Moeder opgebeld die natuurlijk erg

* Huis van bewaring

schrokken. Ik kreeg Juffr. Bouma en die heeft het ze verteld. Ik wou eerst even naar Jansma* gaan en moest dan naar school zoodat ik niet eerder dan half twee thuis kon zijn. Ik ben met Egbert om 10 over 9 met de bus gegaan en regelrecht naar Jansma. Ik vroeg Abe te spreken en kreeg hem direct. Ik dacht eigenlijk omdat ik niet wist waar je gebeld had (ik dacht op kantoor) dat hij wel wat wist. Hij schrok heel erg maar zei: 'Och Mevrouw vandaag hij, morgen ik. Dat kan niemand op het oogenblik weten.' Hij vroeg mij of ik eenig vermoeden had, maar daar jij na de arrestatie van Wout overal mee bent gestopt heb ik tegen iedereen behalve Wim en Vader en Moeder volgehouden dat ik absoluut van niets wist! Jansma gaf als zijn meening te kennen dat het wel drie tot zes weken duren kon. Overigens was hij heel erg aardig. Hij wou erg graag dat ik moeite deed om je tasch terug te krijgen dan kon je werk worden voortgezet. Ik ben toen dadelijk naar de Weteringschans gegaan waar ik je een klein kattebelletje op een notitieblaadje heb geschreven. Ze gaven me echter de tasch niet. Ik naar de Heerengracht naar Kamer 15 naar de man die jou had ingesloten. Hij was zeer vriendelijk en kon zich maar niet begrijpen, dat ik zoo onrustig was. 'Uw man heeft het heel goed, alleen hij is niet thuis!' Ik bracht hem aan zijn verstand, dat je toch je vrijheid kwijt was maar dat begreep de stakker heelemaal niet. Nu kon ik niet meer naar de Weteringschans want ik moest naar school. Daar was ik een half uur te laat maar nadat ik de zaak had uitgelegd werd dat natuurlijk dadelijk begrepen. Ik had een hoop steun aan Mieke, die mij veel inlichtingen kon verschaffen. Je begrijpt, dat ik de hemel dankte toen het was afgeloopen. Thuis waren ze natuurlijk erg in de war maar toch beheerscht en ze vonden het heel erg ook voor jou. Geen gejammer van 'had ie nou maar zus of had ie nou maar zoo'. Vader zei alleen: 'als die jongen wat gedaan heeft deed hij dat toch niet voor zichzelf'. 's Middags de tasch teruggehaald en een brief met drie reepen gebracht. Er werd mij direct verteld dat je Vrijdag schoon goed en wat versnaperingen mocht hebben. Ik heb de agenda's en de kalender uit je tasch gehaald en was natuurlijk dolgelukkig met jouw paar woordjes. Toen weer terug naar Jansma. Ik werd voorgesteld aan de jonge Abe die de groote zaken zal behandelen en eene heer Rietmeesters de kleinere. Hij heeft een circulaire opgesteld, die deze heeren meekrijgen indien de klanten soms mochten denken, dat je

* Firma waar de man van de schrijfster werkzaam is.

ontslagen was. Vandaar weer naar thuis terug. Ik vergat nog te vertellen, dat Jet aan school stond om te hooren hoe de zaak was afgeloopen. Ze was erg meelevend en hartelijk en zegde alle hulp toe. De garage kwam met de rekening. Ik heb de zaak uiteengezet aan den heer Bijlsma en kreeg een buitengewoon aardig briefje terug dat ze zullen wachten tot je terug bent. Geweldig hè?

Thuis was er ook geen nieuws. Ik heb Wim opgebeld, die ik zonder meer vroeg te komen Ik was natuurlijk zeer voorzichtig met de telefoon en mijn bezoeken, dat begrijp je. Wim was heel ontdaan en hartelijk maar kon er ook heel weinig aan veranderen Daarna nog je Vader geschreven, die ik tevens vroeg je Moeder te waarschuwen en toen naar bed. De eerste heele dag wachten was voorbij.

Adviseur, 48 jaar - Overijsel
31 Januari 1941

- Tot mijn schrik bemerk ik vandaag dat ik nog niet geschreven heb over een belangrijke nieuwigheid in zake de organisatie - of zooals dat tegenwoordig heet: ordening - van de liefdadigheid hier te lande. Op initiatief van den Rijkscommissaris Rijksminister Dr. A. Seyss-Inquart is namelijk in het leven geroep[en] de stichting 'Winterhulp Nederland'. Zij stelt zich ten doel het houden van geldinzamelingen ten behoeve van de Nederlanders, die meer dan anderen te lijden hebben van het materieel gebrek tengevolge van de tijdsomstandigheden (winter plus oorlog).

Deze collectes zijn op 1 December 1940 begonnen. In principe wordt iedere maand één keer gecollecteerd, en zoolang deze actie van 'Winterhulp Nederland' duurt (men zegt dat zij dezen zomer zal worden voortgezet of afgewisseld door geldinzameling ten behoeve van het Nederlandsche Roode Kruis, maar dit is slechts een gerucht) zijn alle andere openbare collectes *verboden - o.a. ook onze collecte voor een monument voor de gesneuvelde soldaten*.

Het is niet aan twijfel onderhevig, dat inderdaad de gecollecteerde gelden uitsluitend aan Nederlanders ten goede komen; de buitenge-

wone argwaan waarmede men de Winterhulp nog steeds bejegent lijkt me volkomen misplaatst, want als Duitschland geld van ons noodig heeft bestaan er natuurlijk heel wat eenvoudiger middelen. Interessant is het echter om de werkwijze van Winterhulp Nederland eens wat nader te bekijken, omdat hierbij in het klein tot uiting komt, hoe weinig de toch stamverwante medegermaan, die zich sedert 1871 met rechtmatigen trots Duitscher kan noemen, zich kan verplaatsen in de zienswijze van den bewoner van de Lage Landen, die sedert ongeveer 1568 als Nederlandsen staatsburger een zeer typisch Nederlandsche beschaving, gelijkwaardig aan de iets jongere Duitsche cultuur, heeft opgebouwd. Kort gezegd: wat deugt voor den een, is daarom nog niet goed voor den ander.

Van het begin af aan heeft 'Winterhulp Nederland' den eenen bok na den anderen geschoten. Ik had het comité daarover al lang eens willen schrijven, maar op herhaald afraden heb ik het ten slotte niet gedaan, omdat welwillende raadgevingen veelal worden geschouwd als vijandige gezindheid. De Duitscher spreekt een andere taal dan de Nederlander, en de Nederlanders die ik al eens plus royaliste que le roi heb genoemd, spreken een taal die mij even onbekend klinkt als het dialect van Canton.

Toen het met de eerste collecte al dadelijk mis ging, erkende Winterhulp Nederland dat er enkele psychologische fouten waren gemaakt. Welke die fouten waren, werd er niet in de courant bijgeschreven. Men behoeft er echter niet naar te raden.

Het zijn de volgende:

Het woord winterhulp, dat in het Nederlandsch niet eens bestaat, is een letterlijke verhollandsching van het Duitsche woord 'Winterhilfe'. Het woord 'vertaling' durf ik niet te gebruiken.

Het initiatief werd genomen door Rijkscommissaris Rijksminister Dr. Seyss-Inquart. Het pleit voor den Rijkscommissaris, maar zijn hooge positie vereischt zooveel tact en zooveel kennis van hetgeen er *werkelijk* in het Nederlandsche volk omgaat, dat men het dezen hoogsten Duitschen ambtenaar in de Lage Landen niet kwalijk kan nemen, dat hij niet wist dat hij het nemen van dit initiatief beter niet in de Nederlandsche pers had kunnen doen publiceeren. Als ik het wel heb, is Dr. Seyss-Inquart een tijd lang gouverneur van Oostenrijk geweest, en de daar opgedane ervaring leidt niet tot eenige bekendheid met de Nederlandsche geestesgesteldheid.

Het is zeer te loven dat de Rijkscommissaris een bedrag van

*f*100.000 aan Winterhulp Nederland gegeven heeft, maar mag ik eens wat zeggen? Van propagandistisch standpunt gezien ware het beter geweest om ook dat niet in de krant te laten zetten, doch in alle bescheidenheid ruchtbaar te doen maken; dat zou een uitstekende uitwerking hebben gehad.

Weet Winterhulp Nederland voorts niet dat een bekend Nederlandsch spreekwoord zegt 'hij loopt met molentjes'? Vermoedelijk niet, want bij mijn weten is er geen Duitsch aequivalent 'er läuft mit Mühlchen'. Het speldje in den vorm van een molentje bij de eerste collecte was voor een toch al zoo gevaarlijke proefneming als Winterhulp Nederland wel het stomste wat men had kunnen uitdenken. De gemeenste sabotage had niet funester kunnen werken.

Een nog ernstiger fout is de leidende rol, die men de N.S.B. heeft laten spelen. Als Duitschland de Nederlanders voor iets wil winnen, dient het toch langzamerhand te weten dat er misschien - maar ook héél misschien - wel eens een tijd zou kunnen komen dat de N.S.B. een enkelen keer mee mag spelen bij wijze van groote gunst, maar dan zoet en braaf in een hoekje.....

Dit zijn enkele van de 'psychologische fouten' waarover Winterhulp Nederland het zelf in de kranten heeft gehad.

Nu zou men denken, dat dergelijke fouten in de toekomst wel zouden worden vermeden, want Winterhulp Nederland is door den Rijkscommissaris gesticht om zooveel mogelijk geld voor hulpbehoevende Nederlanders in het laatje te brengen, zoodat herhaalde fouten aan de stichting ernstig moeten worden aangerekend.

De grootste psychologische fout is echter nog maar zeer onlangs gemaakt. Lees hiervoor het uitgeknipte courantenberichtje van een paar pagina's terug.* Kan het erger, om een collecte aan te kondigen met een instructie aan de collectanten om toch 'vooral hun zelfbeheersching niet te verliezen'?

En om te vertellen dat zelfs zijdelingsche dwang moet worden vermeden, terwijl duidelijk wordt medegedeeld dat alle bijdragen met naam, beroep en adres van den gever aan het centraal bureau worden ingezonden, ter wille van - zooals Winterhulp in een ander artikel schrijft - een 'statistisch onderzoek'...

Hij, die eenige ervaring met lijstcollectes heeft ..... behoeft aan dit alles om zelf een inzicht in den opzet te krijgen, heelemaal

* Dit waren instructies voor collectanten, opgesteld door de hoofdafdeling organisatie van het Amsterdamse bureau voor de Winterhulp.

niets toe te voegen. Reeds een lijst is zijdelingsche dwang in een samenleving waarin onderlinge controle heerscht, maar een lijst als de door WHN ontworpene is in bezet gebied rechtstreeksche dwang. Immers, of men daar nu tegenin redeneert of niet, de overgroote meerderheid van het Nederlandsche volk is van meening dat de namen van diegenen, die op de lijst niet 'flink uut den bos kommen' op een andere lijst zullen worden geplaatst, die men dan gemeenlijk de 'zwarte lijst' noemt, en die de een of andere autoriteit dan zal raadplegen wanneer hij om de een of andere reden - bijvoorbeeld voor het opleggen van gijzeling of boete, zg. Sühnegeld - een handjevol 'Nederlanders zonder begrip voor de nieuwe toestanden' in een bepaalde gemeente bijeen wil zoeken.

Ik voor mij geloof daar niets van, en ik ben dan ook zoo vrij geweest om op deze vreemdsoortig opgestelde lijst niet in te teekenen. Ik ben gewoon om te geven uit 'innerlijken aandrang', om dat leelijke maçonnieke woord nog maar eens te gebruiken, of uit een zedelijke of wettelijke verplichting - ingeval van de eerste met mijn volledige instemming, en ingeval van de tweede al of niet met die instemming. En een enkele maal ben ik zoo gemeen geweest om een rijksdaalder in te teekenen op een lijst voor een nieuwe preekstoel te R., alleen omdat de heer L..., die tien keer zooveel bezit als ik en zijn debiteuren nooit in rente verlaagt, ook al vragen ze hem erom, maar allerwege Christelijke scholen opent en de Christelijke naastenliefde predikt, als rasechte plutocraat voor vijftig cent had geteekend. Maar nooit ofte nimmer geef ik ook maar een gulden aan organisaties, met wier doel ik het oneens ben, of aan een organisatie die wel mijn sympathie heeft, wanneer die in een onbewaakt oogenblik in de richting van blackmail* dreigt af te dwalen.

Het is te hopen dat Winterhulp Nederland intijds ook deze fout inziet, dan krijgt ze bij de volgende collecte (die dan weer in bussen wordt gehouden) weer het normale bedrag bijeen. Gemakkelijk te herstellen is de fout ditmaal niet, want er behoort momenteel in deze omgeving moed toe, om voor het zuiver Nederlandsche doel dat de stichting nastreeft, te gaan collecteeren. Niet de Nederlandsche bevolking is hieraan schuld, maar de bijna ongelooflijke fouten die de leiders van deze organisatie in den loop van drie maanden hebben gemaakt.

* Afpersing.

Journalist, 48 jaar - Amsterdam
Februari 1941

- Zondagavond is het begonnen. Een paar hysterische wijven, in gezelschap van enkele NSB-ers en, naar men zegt - een paar soldaten der Duitse weermacht - trokken door de Jodenbreestraat. De dames sloegen met bijlen alle ruiten in, die ze passeerden. Het was donker en stil op de Jodenbreestraat. Rinkelend vlogen de ruiten aan scherven, kletterend vielen ze op straat en in de etalages. Dat was de eerste aanslag op de Jodenbuurt, dat was een ‘demonstratie’ tegenover het joodse proletariaat, dat was de overrompeling. De wijven gillachten, de kerels schaterden.

Angst sidderde door de ouderen, woede vlamde in de harten der jongeren. Voor het Tip-Top theater liet de directeur alle lichten doven en de hekken sluiten. Directeur Kronenburg kwam op het toneel om zijn publiek te verzoeken zich in de pauze niet buiten het theater te begeven. Onder de mensen viel de stemming van het pogrom.

Maandag ontwaakte de veerkracht en de jonge joden gingen zich onder leiding organiseren. Er waren kerels op de Jodenbreestraat, geoefende worstelaars en boksers en zij durven hun man in de ogen te zien. Maandagmiddag en -avond werd er gevochten met ijzeren staven en ander materiaal dat te vinden was. Maar onder de NSB-ers waren er, die revolvers droegen. Er zijn toen reeds doden gevallen.

Dinsdag ziedde de buurt. Groepjes schoolden samen. Bangen en dapperen. De bangen dropen af, de moedigen bleven. Er werd op de markt gevochten. Tussen de joden liepen Jordaners, die naar de buurt gekomen waren om te helpen als 't nodig was. Het wás nodig.

- 't Is beter, dat wij 't zaakje opknappen, dan jullie, zei er één.

- Geeft niet, antwoordde een jonge jood. Of jullie het doen of wij - de schuld krijgen wij toch!

In de bocht van de Zwanenburgwal, vlak bij de halte van lijn 8 stond een man met een mosselenkar. Hij schreeuwde NSB-frasen. Een paar stevige Jordaners pakten hem beet en wierpen hem met kar en al de gracht in.

Van een tweede étage schreeuwde een N.S.B. er een serie beledigingen. Een paar mannen gingen naar boven, sloegen zijn huisraad kort en klein en hem voor de eerste maanden het gasthuis in.

In de nacht van Dinsdag op Woensdag werd er aan beide zijden geschoten en vielen er aan beide kanten doden. De Grüne Polizei

stelde zogenaamd een onderzoek in. In waarheid hielp ze de N.S.B-ers. De gevechten duurden de hele nacht.

Woensdag was de jodenbuurt van de overige stad afgesloten. De bruggen waren opgehaald en op de belangrijke punten stonden Amsterdamse verkeersagenten. Men zegt, dat binnen de jodenbuurt de Grüne stond met mitrailleurs. De Amsterdamse politie doet niets! Ze zet alleen de buurt af. Op wiens bevel? Niemand mag erin of eruit. En wat gebeurt daar binnen in dat afgezette gebied?

In de krant stond vanavond (Woensdag):

ONGEREGELDHEDEN TE AMSTERDAM
Na uitgebreid onderzoek zullen mededelingen volgen

Van onze correspondent. 's Gravenhage, 12 Febr.

In verband met ongeregeldheden, welke de laatste dagen te Amsterdam zijn ontstaan en die bepaalde politiemaatregelen nodig hebben gemaakt, vernemen wij van Duitse officiële zijde, dat hieromtrent voorlopig nog geen nadere mededelingen kunnen worden gedaan. Deze gebeurtenissen zijn thans aan een ernstig onderzoek van verschillende instanties onderworpen. De bedoeling is na afloop van het onderzoek een officiële mededeling van die gebeurtenissen te doen.'

Lijn 8 en lijn 9, die door de jodenbuurt rijden, zijn omgelegd.

De Amsterdamse politie? Dit is het verhaal van de kruidenier, die turnles geeft aan een club in de Jordaan:

'Zondagmorgen waren wij met zijn negenen aan het turnen en 't was of ze er de lucht van gekregen hadden, dat we maar met zo'n paar lui waren. De WA kwam opzetten en ze sloegen ons het zaaltje uit. Ze dachten, dat wij van de Arbeiders sportbond waren 't Was een reuzenknokpartij, maar zij waren wel met zijn dertigen. We zijn naar de politie gegaan en daar zeien ze, dat ze de zaak zouden onderzoeken. Ze lieten ons foto's van kerels zien en vroegen of wij er ook van herkenden. Maar eerst hebben ze bij de politie aan ons gevraagd of er ook joden bij onze club waren, want als er joden bij geweest zouden zijn, konden ze er niets aan doen. Er waren toevallig geen joden bij geweest. Joden zijn nou vogelvrij, lijkt het wel!'

Het Tip-Top-theater is gesloten. Vanavond reden er op de Jodenbreestraat twee pantserwagens.

Dinsdagmorgen zagen een paar mannen, dat een N.S.B-er, die op het Waterlooplein zijn speldje van zijn revers genomen had, de Jodenbreestraat opliep en daar het insigne tartend weer op zijn jas

stak. Ze pakten hem beet en hielden hem over de brugleuning boven het water van de Keizersgracht. Doodsbenauwd gilde de kerel:

- Niet doen! Niet doen! Ik ben toch ook een mens!

Toen hebben de mannen hem losgelaten, omdat hij een N.S.B-er was en hem er daarna weer uitgehaald, omdat hij beloofd had een mens te zullen worden!

Het is nu Woensdagavond half elf. In de straten van de stad was het de gehele avond zeer stil. De enkele mensen, die er nog liepen, spraken zeer zacht. Ook de trams hadden weinig passagiers. Over de stad hangt dreiging. De sfeer is geladen. Er is angst en woede en de haat domineert. Men wacht. En niemand zou precies kunnen zeggen waarop.

Er gaan geruchten, dat de N.SB ook in Zuid aanslagen voorbereidt. Men is op zijn hoede.

23 Febr[uari]

- Hier noch elders in deze notities is een poging gedaan om de joden voor te stellen als blank onschuldige wezens. Ze zijn het zo min als andere mensen. Als de geest van de tijd een andere zou zijn, zouden we misschien klaar zijn met de vaststelling: een jood is een mens. Als wij nu zeggen: een jood is toch ook een mens, naderen we de tijdgeest iets meer, al zullen velen ook deze formulering trachten te bestrijden. Vele buitenlanders dan, al zijn er ook in Nederland altijd wel enkelen geweest, die de waarheid van ‘ook een mens’ nog betwijfelden.

Ik wil het niet hebben over de joden, die zich al dadelijk na de opening van het ‘Tivoli-theater’ (Tuschinski) blijmoedig daarheen begaven om de ‘feestvoorstelling’ bij te wonen. Joden waren toen immers nog niet ongewenst. Ook niet over dat bepaalde deel van de joodse jeugd, uit de joodse middenstand, dat vreugdevol op het parket van de ‘Tivoli-dancing’ ging trotten of tango-en. Deze lieden vallen buiten onze beschouwingskring. Er zijn andere, betere. Ze wonen in de jodenhoek, in het ghetto, op het Daniel Meyerplein, de weesper- en de jodenbreestraat. Zij hebben vandaag en gisteren met de handen omhoog voor de geweerlopen van de Grüne Polizei gestaan, zij zijn afgeranseld en getrapt en neergeslagen en zij zijn bij tientallen op vrachtauto's geladen en weggevoerd. Waarheen weet niemand. Jonge joden tusschen de 25 en de 40. Want de Grüne

Polizei werkte eerst samen en nu voor de W.A van Mussert. En nu de WA het gevecht verloren heeft en zich niet meer intimiderend in de jodenbuurt durft te vertonen, nu komt de Grüne Polizei deze affaire even opknappen. Met gelàden revolvers en geweren, met ploertendoders en gummiknuppels.

Onze Jaap, die in het Tip Top werkte, heeft het gezien. En zelfs zijn sterke zenuwen trilden en sidderden. De veensoldaten zei hij. zoals het op de ergste, de gruwelijkste bladzijden van De Veensoldaten beschreven staat, zo was het. Ik heb het gezien, ik heb het allemaal meegemaakt. De beesten!

Het is eerst stil gebleven na de gruwel vertoning der begrafenis van de WAman Koot, maar de burgerij wist dat er wat volgen moest. De truc is immers reeds te oud en te bekend geworden. Men weet nu langzamerhand wel hoe zoiets geensceneerd en uitgevoerd wordt. Over de biljetten met de oproep tot deelneming aan de propagandabegrafenis hadden sarcastische kenners van de truc in de nacht stroken geplakt: Wegens groot succes, geprolongeerd!' Een lugubere grap in een nog luguberder situatie.

De lunchroom met joodse eigenaar uit de Rijnstraat, die reeds enkele malen de vernielende opmerkzaamheid der WA benden heeft getrokken, bezit een filiaal in de van Wou. Donderdagavond trokken er een twintig van deze bendeleden heen en eisten toegang. De eigenaar en zijn personeel wisten het geuniformeerde gepeupel buiten te houden en de deur in het slot te gooien.

Toen kwam de Grüne en zij schoot met de revolver de sloten uit de deur. De WA drong binnen, maar de eigenaar die wist wat de bedoeling was, richtte zijn ammoniakspuit op het gespuis, dat weer afdroop. Maar na enige tijd kwam weer de Grüne, nu met gasmaskers, schoot, sloeg en vernielde ... De WA kon zijn gang gaan. De eigenaar en het hele personeel werden gearresteerd. Zij allen zitten nog, de zaak is gesloten...

Dat was de proloog. Het stuk is gisteren en vandaag in de jodenbuurt gespeeld. Gisteren (Zaterdag)middag trok plotseling de Grüne Polizei met overvalwagens de jodenbuurt in en nam alle jonge joodse mannen gevangen. Ze drongen de woningen binnen, omdat ze ... naar wapenen zochten, ze sloegen het publiek het Tip-Top Theater uit en laadden alle jonge joden op vrachtauto's. Van post tot post moesten ze in looppas draven en dan met de handen hoog wachten tot er weer een vrachtauto kwam.

Zo was het gisteren van kwart voor vijf tot half zeven, zo is het vandaag weer geweest! (Zondag). De Amsterdamse agenten moeten de hele buurt afzetten opdat de Grüne daarbinnen ongehinderd zijn gang kan gaan...

- Een agent huilde bijna tegen mij van woede en verontwaardiging, vertelde Jaap, maar wat kon hij doen?

En weer zei hij het: Nu heb ik gezien wat beesten het zijn, hoe ze ranselen en trappen. De Veensoldaten, precies als in de Veensoldaten! Dit is het joodse proletariaat, dat zo getrapt en geranseld wordt. Alleen omdat het zich de terreur van de Mussertboeven niet weerloos wilde laten welgevallen, omdat het zich verdedigde. Het gaat niet om joodse onschuld of arische schuld, het gaat om mensen. En niemand doet iets, kan iets doen.....

24 Febr[uari]

- In de jodenbuurt zijn biljetten opgehangen, waarin de bewoners wordt meegedeeld ‘dat de strafexpeditie afgelopen is!’ De ouders en andere familieleden der gearresteerde jonge joden behoeven zich geen zorg te maken, want de ‘gijzelaars’ (zo worden de gearresteerden genoemd!) bevinden zich te Schoorl. De bewoners van de jodenbuurt worden aangemaand hun werk weer op de gewone wijze voort te zetten.

Er is droefheid en verbittering in de straten van de buurt. Er is haat en woede onder de benden Amsterdammers. Het volk heeft het nu gezien, ook als het er alleen maar van gehoord heeft - men weet nu, dat de verhalen, die ongelooflijk schenen, in elke betekenis waar zijn geweest.

Vanavond vlogen er snelle fietsers door de Jodenbreestraat en omliggende straten en stegen. Hun schreeuw klonk langs de huizen:

- Zorg voor water! Morgen staken de arbeiders van gas-, electriciteit en waterleiding! Protesteert tegen de jodenvervolging!

We moeten afwachten. Morgen zullen we 't zien. Is het biljet met ‘maak u niet ongerust’, al een uitvloeisel van de vrees der Duitsers voor de houding der Amsterdamse arbeiders?

En terwijl dit alles geschiedt, terwijl het kookt in de straten en beeft in de harten der mensen, engageren brave lakeien de toneelspelers en artisten voor de Nederlandse omroep. De omroep, die geleid wordt door de lieden, die de beestachtige bedrijvers van de jongste gruwelen hun vrienden, volks- en partijgenoten noemen...

Onder de acteurs trachten deze heren de stemming te kweken

van zorg erbij te zijn of je bent te laat. Het is een prachtige vertoning. Als dit van de plannen der arbeiders waar is, wat is dat dan een les die de arbeiders de ‘intellectuelen’ geven... Alleen reeds de poging is een hartverheugende boodschap.

Typiste, 25 jaar - Amsterdam
Dinsdag, 25 Februari 1941

- Vandaag was 't net zo'n geladen dag als na de capitulatie. De oorzaak hiervan zijn ongewild de Joden.

Twee weken terug voelde de W.A. van de N.S.B. zich geroepen relletjes in de Jodenbuurt uit te lokken. in troepen trokken ze door de Jodenwijken, ruiten ingooiend en Joden molesterend. De verhalen, die de ronde deden, waren veelal sterk overdreven en de waarheid er van was niet te controleren. De knokploeg van de Jordaan kwam er aan te pas en kwam de W.A.-mannen en verder N.S.B. even flink ‘afdrogen’. Gevolg van deze relletjes was, dat een W.A.-man Koot vader van 8 kinderen, 't leven liet. De oudste spruit was bij de heldendood van Pa tegenwoordig. Zeventien jaar was 't wurm en lid van de Jeugdstorm. De Jodenwijk was voor iedereen afgesloten, bruggen opgehaald desondanks waren die W.A.-mannen toevallig, ongewapend, daar verzeild geraakt en toen stortte een gewapende bende Joden zich op hen en één had Koot zo toegetakeld en in z'n gezicht gebeten dat hij aan de gevolgen overleed. Een ongewapende W.A.-man bestaat niet, want zij hebben alles wat de behoorlijke Nederlanders niet hebben en dan een ongewapende-toevallig-in-de-Jodenbuurt-zijnde-W.A. man is 't toppunt van tegenstrijdigheden, waaraan trouwens de ‘nieuwe orde’ over 't algemeen erg lijdt. Een Pa, die tot heil van 't Vaderland, acht spruiten in 't leven heeft geschopt, moet eerst aan die spruiten denken en dan aan relletjes uitlokken. Enfin, met de nodige propaganda is die man begraven, waarbij natuurlijk de tegenpartij zich niet onbetuigd heeft gelaten. De mop (overigens demonstrerende hoe de mensen op 't egenblik denken) doet de ronde, dat de directeur van de begraaf-

plaats Zorgvlied Mussert opbelde en zei, dat 't monster hem goed was bevallen en dat hij de hele partij wel wilde hebben. Aan 't graf van dien Koot is natuurlijk wraak gezworen, die niet op zich heeft laten wachten. Zaterdag, Zondag en gisteren zijn Joden meestal tussen 18 en 40 jaar overal opgepakt en weggevoerd. Wanneer ze rustig op straat liepen, werden ze plotseling door de Grüne Polizei in hun overvalwagens gesleurd, In de Jodenbuurten moest iedereen z'n stamkaart tonen en aangezien Nederland nog nooit 't zotte idee in z'n hoofd heeft gehaald op de stamkaart je afstamming te vermelden, voldeed een Joodse voornaam of achternaam al. Zo zijn er ontzettend veel weggevoerd op de meest minderwaardige en naar wij kunnen aannemen op wel niet bijster liefdevolle wijze. Waarheen? De een zegt Duitsland om er dwangarbeid te verrichten en gezien Duitslands tekort aan arbeidskrachten en z'n pressen tot werken in Duitsland van bouwvak-, haven- fabrieks- werf- en dok- en alle andere arbeiders uit de bezette gebieden, lijkt dit wel aannemelijk. Een ander beweert ze zitten hier in concentratie-kampen. Hoe 't zij, vele mannen zijn vanuit hun gezinnen weggesleurd door mensen, die hier zonder reden zijn komen binnenvallen...

26 Februari 1941

- Volgens de Duitsers is de oorzaak van de Jodenvervolging de mishandeling van de Duitse politie door de Joden, toen deze politie in de nacht van 19 op 20 Februari een inval deed in een huis in de Van Woustraat, waar de Joden een geheime bijeenkomst hadden. Natuurlijk ontvingen deze de gehate S.S. - mannen niet met open armen en volgens 't aanplakbiljet werden ze bespoten met vitriool en werd er op hen geschoten. Dat werd door de arrestatie van de Joden tussen 20 en 35 jaar vergolden. Deze zijn inderdaad naar een concentratiekamp in Duitsland gezonden. De waarheid van deze bewering valt sterk te betwijfelen, want ten eerste zijn de Joden in 't algemeen niet zo moedig om zo maar een geheime vergadering te beleggen en ten twee ligt de Van Woustraat helemaal niet in de Jodenbuurt. Om met vitriool te spuiten acht ik ze wel in staat, want Jan z'n baas heeft een vergadering geleid, waar ze elkaar peper in de ogen strooiden. In ieder geval, de oorzaak van al deze ellende ligt bij de N.S.B.-ers, die met 't uitlokken van de relletjes de Joden in 't nauw hebben gedreven.

Gisterenavond mochten we, zonder dat we 't wisten na half acht de deur niet meer uit. Er stond niets van in de krant en alleen de

distributie radio had 't bekend gemaakt. De buitenwereld mag er natuurlijk niets van weten, vandaar niet de bekendmaking over de radio. Vanavond mogen we ook niet buiten de deur komen na half acht. 't Is dan ook doodstil buiten.

De opperbevelhebber van de weermacht in Nederland, Gen. Christiansen heeft de uitvoerende macht op zich genomen in de Provincie Noord-Holland, en beveelt dat morgen 27 Februari de arbeid in alle bedrijven in vollen omvang moet worden hervat. Alle optochten samenscholingen vergaderingen, demonstraties enz. zijn verboden.

Aan de gezamenlijke politieke partijen in Nrd.-Holland is elke activiteit verboden ook 't dragen van uniformen en insignes van elken aard. De N.S.B.-ers mogen dus fijn niet in hun uniformen rondlopen. Niemand anders, behalve de N.S.D.A.P.-ers (nog erger, willen opneming in 't Duitse Rijk) loopt in uniform.

Alle handelingen in strijd met deze lastgevingen en alle maatregelen zijn aan de Duitse krijgswetten onderworpen en worden door de Duitsers berecht.

Als je staakt of tot staking ophitst, word je gestraft met tuchthuisstraf tot 15 jaar.

In belangrijke bedrijven voor de Duitse weermacht kan de staking de doodstraf ten gevolge hebben.

Ziezo, dat weten we. En ik hoop, dat Nederland weer aan 't werk gaat. Maar ik ben blij, dat zo spontaan en unaniem is gestaakt, ongeacht of 't verstandig is of niet. Als je altijd met je verstand werkt, loop je 't geluk voorbij. Spontaan heeft Nederland getoond niet met zich te laten sollen, 't op te nemen voor z'n volksgenoten, tot welk ras ze ook behoren. We verliezen niet zo gauw ons geduld, maar eens loopt de maat ook bij ons over. En dan zijn de Nederlanders niet gemakkelijk, zoals eertijds de Hertog van Brunswijk getuigde, die 't voor z'n zuster, de gemalin van Prins Willem V toen ze door de Patriotten was beledigd, opnam, ‘Die Hollanders zijn 't lastigste onhandelbaarste volk, dat ik ooit heb meegemaakt’, en hij nam gauw de benen. Hoe denken de Duitsers nu over ons?

Vrouwelijke kantoorbediende, 18 jaar - Amsterdam
25 Februari 1941

DINSDAG - *Algemene* staking van grote bedrijven zoals Gas Electra Tram en Spoorweg personeel Scheepbouw Fokker Werkspoor en andere. Om half elf werd de zaak gesloten.

S'middag ben ik de Indische buurt eens ingegaan, 't was verschrikkelijk druk overal.

In de Java-straat woont 'n kastelein die NSBer is, en daar hebben jongens eerst de ruiten ingegooid en toen klinkers naar binnen gekeild. In de Wagenaar-straat was ook 'n NSBer die had 'n foto van Oom Adolf voor zijn raam hangen, daar hebben ze ook de ruiten ingegooid en dat pracht portret verscheurd, en overal vechten en mensenverzamelingen. Op 't Dapperplein is 'n aardappelboer en die wilde niet sluiten, 'n stel vrouwen zijn er voor gaan staan, en bleven daar tot hij zijn winkel op slot deed, en naar huis ging, er stonden nog 'n bende mensen voor, toen er plots 'n grüne polizei man op de motor aan kwam rijden ... en het hele stelletje ging op de loop op enkele jongens na, de Helden!!

Om ± 6 uur werd er overal afgekondigd dat we na half 8 niet meer op straat mogen, erg gezellig hoor.

26 Februari 1941

- half 9 naar de fabriek, daar stonden alle kantoor en werklieden te praten, ze waren het niet eens, want we hadden gezegd *24* uur protest staking en nu moesten we om half negen al beginnen er was daarom ook verdeeldheid onder de mensen, de één zei: kom ik ga naar huis, en 'n ander: jongens laten we de fabriek in gaan Zo ging het overal, de mensen wisten niet wat ze doen moesten, en dat kwam voornamelijk omdat er geen organisatie meer was,

⅓ was naar huis gegaan.
⅓ was op de fabriek
⅓ stond voor de poort

Om half tien heeft de fabrieksraad en de Directie geconfereerd en daar werd besloten we staken tot 27 Febr. half negen.

Wat ongeveer algemeen enthousiast werd begroet. ± 10 uur thuis.

± 12 uur ging ik naar buiten, toen ik 'n geweldige volks oploop zag, ik er hard naar toe gerend, daar waren 'n stel mannen en jongens een tram aan 't oplichten, ben er gauw tussen gegaan en heb mezelf uit 't lid geduwd en ja hoor, heel langzaam ging die

omhoog en plof daar lag die met conducteur in nauw contact met Moeder Aarde. Er ging 'n hoeratje op, gevolgd door de roep ‘de Grüne Polizei’ en alles ging op de loop. Ik was eerst in de ingang van 'n winkel gaan staan zodoende kon ik goed zien wat ze deden Er kwam een auto aanstormen met 12 van die gasten, ze sprongen eruit met 't geweer in den aanslag. en renden de Insulinde weg op en schoten op denkbeeldige daders, de sufferds kunnen toch niet raken, dus dat was niet erg. Alle straten zetten ze af in de hoop iets te vinden maar lauw hoor, niets. 1 uur is die tram alweer opgetakeld. Om 3 uur weer gaan wandelen, ben ik naar de Dapperstraat gegaan En ik kwam weer juist op tijd om weer iets te beleven.

In de Commelinstr. werd 'n man weggehaald door 1 wagen met 12 polities. Er kwamen natuurlijk 'n hoop mensen bijstaan en toen begon zo'n mof te dreigen met zijn geweer, maar daar geven de mensen niets om toen pakte hij iets uit zijn zak naar mij voorkwam 'n sigaretten doosje, stak het aan, met 'n sigaretten aansteker, en daarna gooide hij 't tussen 't volk in, die allemaal uit elkaar stoven in tijd van 1 sec. was de hele straat leeg en net op tijd, want daar gaf me dat ding toch 'n knal geweldig, dat was 'n handgranaat. Daar kwam die rot mof midden op de weg staan, en stak zijn hand op zo sarcastisch mogelijk, net of ie zeggen wou; heb ik jullie even laten lopen. en toen ging hij weg met de man en de wagen. Zij hebben de hele middag overal gepatroulleerd en overal stonden wachten, en s'avonds kwam toen het bericht iedereen moet zich om 7.- uur thuis bevinden niemand mag zich na half acht nog op straat begeven, het is wel gezellig hoor dat is zo 5 dagen gegaan en de zesde dag werd het half negen en 'n paar dagen later negen uur en daarna weer gewoon 12 uur. Wee dengene die niet op tijd binnen is, die wordt opgepakt door de Grüne Polizei en dan wordt je ergens in 'n Groot Gebouw afgeleverd b.v City Theater en dan moet je daar op 't podium oefeningen doen, marcheren en nog meer van die gein, als je niet meer kan, dan wordt je met 'n bajonet-steek even bijgebracht, dat ging zo door van s'avonds half acht tot s'morgens 4 uur.

Journalist, 48 jaar - Amsterdam
26 Februari 1941

- Aan de strijders. Dit is geen rhetoriek en ik zal mij bedwingen. In een stemming als die, waarin wij nu verkeren, vervallen we licht in woorden, die later - bij nuchtere beschouwing en in gewoner dagen, frases schijnen. We zijn opgewonden, vreemd en ver van onszelf en we lijken te zweven. Omdat het ongelofelijke is geschied en omdat het gedaan is met het gebaar van het doodgewone!

Aan de strijders. Vroeger toen Aai Pleysier en ik in onze kamer voor boven op de oude redactie van de 'Voorwaarts' te Rotterdam zaten, hebben we er vaak over gedebatteerd, getwist. Strijders, de leiders der vakverenigingen, omdat ze daverende redevoeringen wisten te houden en confereerden met de routine in vele jaren van praten verkregen? Strijders, de leden omdat ze trouw hun contributie betaalden en de vuisten hieven op de daarvoor geëigende ogenblikken? Nu is het: aan de strijders, want nu zijn zij het, hebben zij zich de erenaam waardig getoond. Voor recht, voor mensenliefde, voor een eerlijke waarachtige samenleving.

Dit zijn de feiten. Dinsdag is de staking ingegaan. Een aantal gemeentebedrijven ging voor. De stadsreinigingsdienst, de electriciteitsbedrijven, gas en waterleiding, tram. 't Was als een olievlek. Door de fabrieken, werkplaatsen en kantoren van particuliere bedrijven ging de boodschap: 'Ze staken!' En in drommen verlieten de arbeiders, kantoorbedienden, ateliermeisjes hun werkplaatsen.

Door de stad vlogen de berichten van mond tot mond. 'De Amsterdamse Droogdokmaatschappij, De Scheepsbouw, de Vries Lenz, Fokker, overal staken ze! De ponten varen niet meer! De trams rijden niet!'

De mensen vlogen de straat op. Er waren er velen die huilden van geluk en ontroering. De een schreeuwde het naar de ander. Men praatte, instrueerde, een ieder had het gevoel, dat hij iets moest *doen!* Doen, al was het alleen maar draven van de ene groep naar de andere!

Lege straten. Geen trams, bijna geen auto's. Ook bij een zeer groot aantal expediteurs grote en kleine, hadden de arbeiders en chauffeurs het werk neergelegd. De winkels waren bijna overal gesloten. Staking - algemene staking! Tegen de jodenvervolging, tegen

de onmenselijkheid, tegen het ‘aan ons de straat!’ van WA en ander Mussertgeboefte.

Lege straten. Tot tien uur. Toen - opeens - reed een tramwagen de remise in de Kromme Mijdrechtstraat uit. Het publiek stormde van de Amstellaan en de Rijnstraat naar de remise. 's Morgens was het al geprobeerd en mislukt. Een bestuurder van lijn 16 was uitgereden, maar een oude conducteur had zich dwars over rails voor de tram gegooid!

‘Rij dan, als je durft, fascist! Verrader!’

De man had *niet* gedurfd en was teruggereden. En nu, plotseling weer!

In de remise waren honderden trambestuurders en conducteurs. Voor hen had een der directieleden een toespraak met dreigementen gehouden. Dit directielid behoorde tot de N.SB. Zijn speech werkte niet: de mannen bleven op de rails staan. Toen sommeerde de NSB.er een agent om de rails vrij te maken. De agent beraadslaagde eerst met een hoofdagent, die verderop stond Toen gebeurde het. De rails werden vrijgelaten, de tram reed uit...

In wilde golven vlogen weer de berichten van mond tot mond: ‘De staking is verloren. Uit de remise in de Havenstraat zijn ze al uitgereden!’ 't Was een gerucht, verspreid door de fascisten, maar 't werkte. Er stonden mannen met twintig en vijf-en-twintig dienstjaren tussen de stakers en zij allen wisten wat ze riskeerden...

Maar 't gerucht was spoedig gecontroleerd en onjuist bevonden. De berichtgeving werkte ‘terug!’ ‘'t Is niet waar! Ze staken nog in de Havenstraat! Haal de jongens terug! De wagens van de straat!’

De mensen holden van vluchtheuvel tot vluchtheuvel. Er waren enkele bestuurders, die de seinen niet wilden begrijpen en doorreden, anderen knikten: begrepen! Vlak voor mijn huis zag ik een een wagen van lijn 25 rijden. Een aantal mannen van de rioleringswerken - stakers - vlogen de straat over en gingen op de rails zitten. De bestuurder belde. De mannen keken op noch om. Hij belde weer.

- Wou jij rijen as ze allemaal staken?

De wagen ging de remise in.

In vreemde nummers reden omstreeks half elf de tramwagens over de Amstellaan. Lijn 3, 5, 18, 22! Langs de Berlagebrug de remise weer in. In de Kromme Mijdrecht eruit, aan de Amsteldijk er weer in. Gewonnen. De stilte keerde! De straat was leeg. Op

straat vlogen mensen, die elkaar tevoren nog nooit gesproken hadden, elkander om de hals! Gewonnen!

- We zullen het winnen, zei een oude bestuurder die met mij mee liep de Rijnstraat in. we *moeten* het winnen. Het publiek moet het begrijpen: we vechten toch niet voor onszelf!

Het publiek begreep het, Goddank! Er zijn enkelingen geweest, die op de enkele rijdende trams hadden willen springen, maar ze waren òf tegengehouden òf er weer afgesleurd door de anderen met meer begrip en gevoel en gemeenschapszin.

De lege straat! En deze mensen, mensen, die voor het eerst sinds maanden weer ronduit praatten, die hun mening uitschreeuwden, tartend, zelfbewust. Dit is onze dag! Onze dag! Onze dag! - We zullen ze laten zien wie hier de baas is, schreeuwde een man over het volle Willinkplein!

Amsterdams agenten liepen tussen het publiek. Ze maanden aan tot kalmte, zelfbeheersing. Ze genoten zelf en dit deed ieder goed!

De Grüne kwam in overvalwagens. 't Was elf uur in de morgen, toen de eerste overvalwagen volgeladen met Grüne over t Willinkplein rondreed. Ogenblikkelijk was het parool uitgegeven: - Doorlopen! Ze geen gelegenheid geven!

De mensen verspreidden zich rustig, keken alleen naar de Grüne, die met het geweer aan de voet zat, met blikken van: ‘Wacht je!’

Ze deden niets en reden door. Als ze *toen* wel iets geprobeerd hadden, waren de gevolgen niet te overzien geweest.

Staking. Overal. De grote en de kleine fabrieken, zaken en kantoren.

Berichten van relletjes. In de Kinkerbuurt wordt geschoten. In West zijn er al doden gevallen.

De Grüne schoot op een paar jongens, die ageerden op een vluchtheuvel in de Rijnstraat bij de Amstelkade. Toen reden ze weer door!

Een aanval op het A.N.P. afgeslagen. Het moet een groep jongelui zijn geweest!

De angst sloeg in het hart der heersers. Het A.N.P. kreeg dadelijk het bevel, dat verschillende berichten betreffende de arisering van zaken en andere soortgelijke maatregelen der bezettende macht ‘vandaag niet aan de kranten mochten worden doorgegeven!’ De hele ochtend en middag seinde de telex aan de bladen in de provincie: ‘Over de staking en de relletjes in Amsterdam mag niets gepubliceerd worden!’ En aldus kwam ieder, die nog niets wist van

de actie in Amsterdam te weten, dat er wat gaande was en de wildste geruchten vlogen door het land!

Woensdagmiddag kwart voor één!

Wij blijven idioten. Ik ben zojuist naar huis gehold om .... het ANP. te kunnen horen. In je, diep, onuitroeibaar diep zit toch in weerwil van alles het gevoel, dat men dit toch zo maar niet kwam verzwijgen, dat men er toch iets van zal moeten zeggen. Natuurlijk is dat eigenlijk idioot!

- Binnenlands nieuws, kondigde een beminnelijke marqué aan ... De besprekingen tussen de vertegenwoordigers van Japan en de heer van Hoogstraten hebben gisteren 3½ uur geduurd! Buitenlands nieuws --

Dat was het A. Nederlands P.!

Je gaat de straat weer op. Je kunt niet thuis zitten. Geen N.SB-er te zien. De heren horen plotseling 'de stem van het volk!' Ze blijven binnen. Waar is de W.A van Mussert, die toch de straat voor zich heeft opgeeist en die pochte, dat zij de straat reeds had? Geen zwartje te zien!

3 uur - Steeds verder breidt zich de staking uit. Van alle zijden komen de berichten. Aan de overkant van het IJ heeft alles de gehele dag stilgelegen. Er vaart slechts één pont: met Duitsers bemand!

De scheepswerven staken!

In de Zaanstreek wordt gestaakt.

De Hembrug, Werkspoor, de vuilverbranding, overal!

In de Raadhuisstraat zijn relletjes!

In de Kinkerbuurt schiet de Grüne!

Ze schieten over de grachten lukraak de straten in!

De ziekenhuizen liggen vol met doden en gewonden!

Relletjes op de Dam en de Nieuwendijk!

Om vier uur loop ik op straat en plotseling sta ik tegenover mijn oude opmaker van 'Het Volk'. Hij pakt me beet en schreeuwt het uit:

- Wij staken! Weet U dat! Wij staken!

Dat is het Wonder. De zetters, drukkers, opmakers, de arbeiders van het nu toch fascistische 'Volk' hebben het werk neergelegd. Met hun kameraden. *Zij zijn niet veranderd!* Zij zijn dezelfden ge-

bleven, wat zij ook hebben moeten horen, drukken en verspreiden! Het Volk staakt.

Het Handelsblad staakt niet.

- Als de ‘Telegraaf’ het ook doet, doen wij mee, hebben de zetters daar gezegd tegen de mannen van ‘Het Volk’ die hen kwamen wekken.

De Telegraaf staakte niet, dus legde men aan het Handelsblad ook het werk niet neer!

- En voor ons staat het toch nog heel anders dan voor hen, zei mijn oude opmaker. Wij staan toch nog in een heel wat gevaarlijker positie!

Inderdaad. Dit mag nooit vergeten worden. Het technische personeel van ‘Het Volk’ heeft gestaakt. Uit overtuiging en solidariteit!

Om vijf uur in de middag gaat er een schreeuw over de Amstellaan:

- Ze rijden uit! De tram rijdt uit!

Het blijkt. Vier wagens van lijn 25 en één van lijn 9 zijn uitgereden. Een tweede bestuurder van 9 heeft het nog geprobeerd, maar een stelletje jonge mannen uit de Vechtstraat kon nog net op tijd op de rails plaats nemen!

Vier van 25! Met N.S.B.-bestuurders en conducteurs!

- Wat is dat? Wat moeten die?

- D'r zijn d'r een paar, die zo graag werken, gromde een oude bestuurder als antwoord. We onthouden ze!

Ze hebben gereden en het was een tragische vertoning. Dat was dan het tramverkeer van de N.SB. Een wagen ging, een uur later ongeveer kwam hij terug. Leeg.

Zelfs de N.SB-ers zagen het in: ze reden de remise weer in.

Gewonnen!

Er komen berichten over de radio-centrale. *Alleen* over de radio-centrale:

‘Op bevel van de S.S en Polizeiführer moeten hedenavond alle café's en andere openbare instellingen in Amsterdam om 7 uur voor het publiek gesloten worden! Na half acht mag zich niemand meer op straat vertonen!’

Alleen over de centrales. Toestelbezitters kunnen het niet eens horen.

- Zegt het aan Uw buren, die geen centrale-aansluiting hebben, verzoekt de stem.

Alleen op de centrale. Niet over de radio natuurlijk. Ook in de krant staat niets. Zó bang zijn ze.
Gewonnen

Om half negen wordt het programma der radiocentrales (je blijft dat vervelende gedreun van Duitse platen en Duitse 'muziek' maar doorstaan, omdat je 'op iets zit te wachten!') om half negen wordt dat programma dan opnieuw onderbroken. Een nieuwe 'mededeling!'

'Terwijl nog de beestachtige moord op een Nederlands nationaal socialist in het jodenkwartier in Amsterdam in aller herinnering is, werd in de avond van de 19e op de 20e Februari in het joodse emigrantenkwartier in de van Woustraat een geheime vergadering gehouden. Een Duitse veiligheidspatroelje, die naar binnen ging werd bestookt met een bijtend vocht, terwijl er op deze politiemannen ook werd geschoten.
Er werden enige gevangenen gemaakt, doch het merendeel der samenzweerders wist te ontsnappen.
Bij wijze van vergeldingsmaatregel worden nu 400 volbloed joden naar een Duits concentratiekamp gezonden
Elke demonstratie zal met kracht onderdrukt worden.
Demonstranten worden neergeschoten.
Op staking staan de zwaarste straffen!'

Deze voordracht werd voor de microfoon (van de Amsterdamse centrales) gehouden door de heer L.G. Wybrandts Marcussen, die het met de door zijn meesters gewenste intonaties in nadruk in de huiskamer bracht. De heer L.G. Wybrandts Marcussen, die niet aan politiek doet!

Doktersvrouw, 50 jaar - Achterhoek
28 Februari 1941

- In Amsterdam zijn vreeselijke onlusten. Wat je ervan hoort is alleen door losse berichten en over de Engelsche zender. Natuurlijk zwijgen alle Hollandsche couranten erover. Ze

staan immers onder de strengste censuur. Woensdag hoorde Chris op de soos eenige bijzonderheden. Mijnh. Ten Brink had juist iemand gesproken, die uit Amsterdam kwam. Het schijnt daar een jodenmishandeling te zijn door de W.A. mannen. Dat laat Amsterdam zich niet welgevallen en als protest is alles gaan staken. Alle trammen stonden stil, alle doktoren staakten, de films draaiden zonder publiek! enz. Een groote partij dok- en bootwerkers hadden bevel naar Duitschland te trekken, om daar te werken. Unaniem hebben ze geweigerd en zelfs gedreigd dat, als hun distributie-kaarten werden ingehouden, (wat regel is bij dergelijke weigeringen) ze zich die zelf wel zouden verschaffen. Zoo schijnt men tegen de Duitschers te moeten optreden ... want ze hebben hun zin gekregen.

De verdere bijzonderheden zullen we ter gelegener tijd wel van Freddy hooren. Erover schrijven gaat niet, dat is te gevaarlijk. Freddy schrijft aan Liesbeth een soort van geheimschrift, zoo dat bepaalde zinnen op elkaar aansluiten en elke zin op zichzelf een heele andere beteekenis heeft. Zoodoende kunnen we wel eens enkele bijzonderheden te hooren krijgen. -

Hoewel de meeste menschen wat voedsel betreft, hier buiten nog genoeg hebben, is het hier ook moeilijk in huis. De leeftijden van de kinderen zijn tusschen 22 en 11 jaar en dus allen op een echte hongerleeftijd. Het broodrantsoen is beslist te weinig en nu dit te kort altijd weer terugkomt, moet ik probeeren dit aan te vullen. Altijd maar twee dungesmeerde boterhammen aan het ontbijt is te weinig voor kinderen, die den heelen dag op school zitten en 2 × een half uur moeten fietsen. Ze zijn voortdurend hongerig. Ik ben eens met Marie van Meerten gaan raadplegen en nu zal ik toch zien elke morgen iets bij te geven van hetgeen ik krijg. Twee maal in de week kan ik pap krijgen van de melkboer. Twee maal zal ik probeeren wat bruine boonen te geven, die ze op hun twee boterhammen laden en daar stroop overheen. Dat was vanmorgen voor het eerst en 't was een groot succès. Verder twee morgens aardappelsoep. (Aardappelen zijn vrij van distributie) - Hoewel heel weinig, hebben we toch meestal 6 dagen in de week iets vleesch, wat op kunstige wijze verwerkt wordt, zoodat je niet merkt, dat het zoo weinig is. Koffie distributie is opgehouden en thee waarschijnlijk ook. Nu moeten we met onze voorraad woekeren en zien of we het uithouden tot ... alles weer normaal gaat.

De stemming in huis is echter heel goed. 't Is of iedereen voelt, dat de huiselijke kring het eenige is waar we van op aan kunnen en daardoor is de onderlinge band nog hechter. Deze lange donkere winteravonden, waar we vooral door de verduisteringsmaatregelen genoodzaakt waren, alle buitenleven uit te sluiten, waren buitengewoon gezellig. We hebben heel veel spelletjes gedaan met de kinderen, vooral Chris, die er zelf dol op is. We hebben hen voorgelezen, van allerlei avontuurlijke boeken, die vooral op Peter diepe indruk maakten. Hij moest telkens zijn overvol gemoed uitstorten in brieven aan zijn twee oudste zusters. Onder het voorlezen zit hij heel gespannen te luisteren met sterk gefronst voorhoofd en als het hem emotioneert, begint hij heftig aan zijn haarlokjes te draaien. Na zoo'n emotie ziet hij er dan buitengewoon grappig uit met een heele rij uitstaande gedraaide lokken, wat hij zelf niet eens merkt !

Liesbeth heeft van Mevr. Daniëls leeren kantklossen en zit heel gezellig met zoo'n ouwerwetsch kantkloskussen voor zich breede kant te klossen, om als tusschenzetsel te gebruiken voor haar uitzetlakens. 't Is of we een eeuw terug leven soms. Rob is dol op trictraccen en Chris ook, die twee zijn de heele avond zoet daarmee. Ineke kreeg op haar verjaardag een mooie groote doos pastelkleurtjes en vindt niets heerlijker als daarmee te teekenen. Aan die teekeningen kun je goed zien, dat ze in haar bakvischjaren komt. 't Zijn nu niet meer de snoezige elfjes en sprookjes, die ze teekent, maar echte bakvischjes met beelderige kapsel en modieuse kleeren. Heel schuchter komt er wel een jonge knappe man op papier, die iets met die meisjes heeft uit te staan, maar André en Paul zijn vreeselijke jongens, want die willen precies weten, wie de jongen man is, hoe hij heet en wat hij eigenlijk erbij doet! Arme Ineke, dat zijn nu geen dingen, die je aan zulke lastige groote pleegbroers kan uitleggen. Toch kan ze het niet laten en steeds geoefender en knapper en mannelijker worden de jongenskoppen. -

Ik zit met een reuzenhandwerk meestal, n.l. een lappendeken voor ... degeen, die het eerste trouwt. - Hij wordt fantastisch mooi, de helft is nu af en allen zijn er verrukt van. Liesbeth, die eerst een kans maakte, ziet de deken haar neus voorbij gaan, want Joost en Mary zullen haar wel vóór gaan. Ada zegt: ‘ik zou er best een man voor over hebben - om die deken te krijgen!’ Ik ben er nu maanden met bezig en 't zal nog maanden duren, maar 't is een

prettig werk. Mieke helpt mee om de kleuren te combineren van alle lapjes. De deken bestaat uit 77 groote bloemen, die allen verschillend zijn en die allen uit 19 kleine lapjes gevormd zijn.

Ja, als we zoo 's avonds om de groote tafel zitten, lijkt het of we de tijd een eeuw terug hebben gezet. Maar opeens hooren we weer het sterke gezoem in de lucht, de knallen van het afweergeschut en soms de mitrailleurs van de vliegtuigen zelf. - Dan weten we dat we zijn in het vreeselijke jaar 1941.

3 Maart 1941

- De berichten uit Amsterdam zijn vreeselijk; men is diep onder den indruk. Jonge joden worden weggevoerd op Ueberfallautos, de handen hoog, de geweren op hen gericht. Winkelmeisjes uit de Bijenkorf werden bij de arm meegesleurd en hadden niet eens gelegenheid hun mantels aan te trekken. De heele jodenwijk wordt met prikkeldraad omsloten en alle joden uit geheel Amsterdam zullen in dat chetto opgesloten worden. Is het wonder, dat elke rechtgeaarde Nederlander in opstand komt zodat er onlusten zijn geweest. Natuurlijk zijn er dooden en gewonden, kan het ook anders? Op het oogenblik is het schijnbaar rustig en de strafboete, die den Amsterdammers opgelegd is, is 15 milloen. Dit bedrag wordt alleen betaald door hen, die een inkomen boven de 10 mille hebben.

Hongarije is toegetreden tot het Driemogendhedenpact - Duitschland, Italië, Japan. Wat zal nu Turkije doen? In Noord-Afrika, Abesinië, Somaliland zijn de Engelschen nog steeds aan het winnen. Het conflict breidt zich steeds meer uit en nu lijkt het of wij steeds verder van de ontknooping af zijn, 't Is zelfs in je gevoel of er nooit vrede zal komen. De verwarring wordt grooter, ingewikkelder en de haat feller.

Student, 19 jaar - Omgeving Leiden
5 Maart 1941, Woensdag

- Nu sta ik zelf voor de keus. Vandaag kreeg ik de papieren voor een aanvraag van een nieuwe beurs in huis. Daaronder bevond zich ook de bewuste verklaring van niet-Jood zijn.

Ik weet heel goed, wat ik doen moet: de hele rommel terugsturen! Te beredeneren is dat misschien niet, maar mijn geweten spreekt duidelijk genoeg. Nu gaat het er om, of al mijn mooie idealen Zondagsidealen zijn geweest, of dat ze werkelijk wat betekenen!

Maar mijn God, wat is het ontzettend moeilijk! Het enige, wat ik zal kunnen doen, is zo gauw mogelijk een baan zoeken. Ik kán er nog niet aan, het is zó onwezenlijk! Wat zal ik nog moeten vechten, voor ik zover ben!

Toch is het dé weg. Toen wij de invoering van de numerus clausus vernamen, waren we allemaal klaar, er niet op in te gaan; het feit, dat de Joden daar zelf last mee zouden krijgen, weerhield ons. Nu zijn deze bezwaren er niet; je kunt niet eens het argument aanvoeren, dat je zelf paraat moet blijven en niet voór de grote dag op het kerkhof liggen of in een concentratiekamp zitten. Maar wat hindert het, of een willekeurige student niet verder kan studeren?

Ik ben zo bang, dat ik het niet durf, dat ik me er met een smoesje af zal maken, er desnoods nog een beschaafd tintje aan zal geven met de woorden 'Video meliora proboque - deteriora sequor'![*]

Ik wilde hierover praten met Rein, Hamminga en Tolenaar en De Bruin. Maar voór dien tijd wil ik het met mezelf uitgevochten hebben. Met Vader zal ik nog wel moeite hebben, om hem te overtuigen.

Ach God, ik wou, dat het maar vast voorbij was, dat ik de beslissende, onherroepelijke stap had gedaan! Ik kán het niet, ik kán het niet, en toch móet het. Mijn idealen zijn geen onschuldig speelgoed, waar je je in de practijk niet aan stoort. Maar, mijn God, wat is het moeilijk!

Er is gelukkig eén omstandigheid, die mij helpt: als de boel zo blijft - en als het niet zo is, is het hele probleem verdwenen! -

* 'Het goede zie ik in en keur ik goed, maar ik doe het slechte'
(Vergilius)

moet ik met het najaar tóch in de Arbeidsdienst, en dat maakt alles wel weer gemakkelijker voor me.

Ach, mijn God, mijn diepste ziel, geef mij kracht, om te doen wat mijn plicht is!

13 Maart, Donderdag

- Mijn geweten en eergevoel aan de ene kant - mijn verstand en de belangen van mij en van anderen aan de andere kant. Ik ben wel objectiever over de zaak gaan denken. Het blijft iets ellendigs, maar het is misschien toch maar beter, het te doen. Perslot, door míjn daad worden geen belangen van anderen geschaad, veel protesterende kracht gaat er ook niet van uit, zoals bij onze staking - is het in Gods naam dan niet beter, me erbij neer te leggen. Daar komt bij: er staat nog meer op stapel, 'ontjoodsching van de bedrijven' stond er vanavond al in de krant, en als ik een baan ga zoeken, loop ik er dus toch weer tegenaan.

En dan wordt het toegeven of doodgaan - en dan is toegeven toch wel raadzaam. En als ik dan tóch moet toegeven, zal ik wél spijt hebben, als ik het nu maar niet direct bij dit geval van die beurs gedaan heb.

Uiterlijk me er dus bij neerleggen - innerlijk is het weer een nieuwe prikkel. Mijn haat werkte al in me nog niet zo lang na de oorlogsdagen, na Rotterdam! Ik heb ertegen gevochten, tot de 23e November. Toen kwamen de maatregelen tegen de Joden, en toen heb ik de sluizen wijd open gezet. Dit is weer een nieuwe prikkel.

Mijn haat ... tegen wat? Alleen tegen het systeem, tegen de leer? In mijn beste ogenblikken heb ik, wanneer aan deze *mensen* denk, het gevoel, dat ook zíj bij de grote Eenheid horen, omdat ook zíj een goddelijke ziel hebben. Maar ach, in de practijk ... 'De leer' is een abstractie, en tegen abstracties-zonder-meer te vechten is tegen windmolens vechten (zegt Sokratès dit ook niet in ander verband in de Apologeia?) We hebben in het leven niet met abstracties te doen, maar met mensen. En wat dan? Het principe van Ahimsa? Deze mensen op de schoonste manier overtuigen, dat zij zich vergissen. Ach, mijn God, als ik er maar in geloofde! Deze mensen hebben zich potdicht gemetseld - *zijn* potdicht gemetseld - en ik geloof, dat de meesten zo'n dikke huid hebben, dat het werkelijk onmogelijk is, het goede boven te halen. Wie aan morphine gewend is, kan er niet meer buiten!

En dan blijft er niets anders over, dan er niet tegen te vechten, dat de haat ook tegen de mensen gericht is - want in de practijk is het al zo, en al die redeneringen komen achteraf -

Goed, met de beperking: tegen de mensen voorzover ze dragers zijn van de leer en het systeem - maar och, dat zijn ze met hart en nieren, van binnen en buiten, en van de rest, waartegen je geen haat hebt, merk je weinig.

In wat voor een wereld zijn we toch binnengevallen. 's Nachts, als er Engelse vliegtuigen boven zijn, is er in Leiden zo'n afschuwelijke fabrieksfluit, die waarschuwt. Ik word er vaak van wakker, en dan heb je altijd het gevoel: ‘Mijn God, wat is dit voor wereld, waarin we verdwaald zijn!’ Levensontkenning? Ik geloof het niet. Wel ontkenning van het leven zoals het nu is! Zeker, voor honderd procent! Ik geloof niet, dat de oorlog over de hele wereld binnen afzienbare tijd uitgebannen kan worden. Misschien komt de mensheid eens zo ver, - dat kan ik niet weten -, het is in ieder geval goed, ernaar te streven; maar zolang het nog niet zo is, benijd ik de primitieven, die zonder dikke leuzen en grote woorden elkaar, met de zon op hun naakte, donkere huid, in de haren vliegen. 't Is nog afschuwelijk - maar toch veel beter dan deze zwaarbepakte, dik aangeklede Kultur-Affen, die in slik en modder elkaar met de nieuwste vindingen der ‘beschaafde wereld’ afslachten. Die ‘terug-tot-de-natuur’-neiging houd ik altijd en op ieder gebied, diep in mijn hart.

26 Maart, Woensdag

- Deze wereld is erop gemaakt, dat je heus elkaar wel de volle waarheid kunt zeggen - het ligt aan jezelf, of daar ruzie uit ontstaat.

Nu moet ik toch gauw kiezen: tekenen of niet! Vandaag heb ik er met Marina over gepraat. Zij vond eigenlijk, dat ik het niet moest doen. Mijn God, wat is het toch moeilijk! Was de rommel maar vast teruggestuurd, en was ik er maar van overtuigd, dat het voor honderd procent goed was, zonder dat er één argument tégen is aan te voeren, dat houdbaar is! Moeten we in deze gevallen het voor en tegen gaan afwegen? Zelfs voor wie dit wel wil doen, blijft het ontzettend moeilijk: het voór zien we vanuit zedelijk, het tégen vanuit verstandelijk standpunt. Een ‘eenvoudig’ afwegen is dus niet mogelijk, omdat de onderlinge waarde van de twee uitgangspunten zo'n grote invloed heeft!

27 Maart, Donderdag -

Houdt Gij mijn handen beide
Met kracht omvat.
Geef mij Uw vast geleide
Op 't smalle pad.
Alleen kan ik niet verder,
Geen enkele schreê
Neem, trouwe zieleherder,
Mij, arme, mee.

28 Maart, Vrijdag -

Ik zal tekenen. Maar ik zal het ze *nooit* vergeven.

Jankees Hamaker*

29 Maart, Zaterdag

- Vooral de kanten, die Tolenaar en Reiling mij van de zaak hebben laten zien, hebben de doorslag gegeven.

Bij Tolenaar ben ik Donderdagavond geweest. Hij zei veel, waarmee ik het eigenlijk niet eens was. Ik had hem verteld, dat de corporaties en andere instanties, voor het geval, dat alle studenten zouden moeten tekenen, adviseerden, dit te doen. Tolenaar zei nu ongeveer het volgende: ‘de studenten besluiten dus, voor de overmacht te bukken. Jij moet, om hetzelfde te bereiken, door jouw speciale omstandigheden, tweemaal bukken, en ik kan het niet anders zien, dan dat daar volkomen één lijn in zit’. M.i. liet hij hierbij de motieven van de handeling buiten beschouwing, en beoordeelde hij deze handeling dan ook niet zuiver. Aan het volgende had ik echter wel veel: hij zei: jij noemt dat nu jouw egoïstische belangen, maar dat is onjuist; iedere student heeft een zekere verantwoordelijkheid om af te studeren, en jij, als bursaal, hebt tegenover de maatschappij die jou laat studeren, tegenover *onze* regering, een extra-zware verantwoordelijkheid. Dit was een punt, dat ik er nog niet bij in beschouwing genomen had. Tenslotte zei hij: je hebt me gevraagd, wat ik ervan denk. Ik wil je dan ook onomwonden mijn mening zeggen: ik zou het een ernstige fout vinden, wanneer jij bij deze gelegenheid je studie opgaf. Dit zeg ik je niet via mijn verstand, maar mijn gevoel zegt mij, dat ik tegenover God jou het juiste zeg’.

* (Gefingeerde) naam van de schrijver van het dagboek.

Bij Reiling ben ik gisterenmorgen geweest. Zijn eigen standpunt kan ik niet helemaal navoelen. Hij zal, zelfs wanneer de universiteit zonder meer opengaat met uitsluiting van de Joden, geen college gaan volgen, omdat hij voelt, dat hij zich daardoor het predikantsambt onwaardig maakt. Deze opvatting ligt mij niet erg, dat aan een predikant principieel-andere eisten gesteld worden, dan aan ieder ander. Het is al erg, indien in de practijk de eisen gradueel verschillen, geloof ik. Want dit bedoelde hij toch inderdaad wel: zijn houding wilde hij niet als algemene norm stellen, het gold speciaal voor den toekomstigen predikant. Hij heeft mij echter de 'verantwoordelijkheid', waar Tolenaar op had gewezen, nog eens onder een ander aspect laten zien. Hij wees er op, wat inderdaad juist is, dat ik niet studeer zuiver en alleen om mijn eigen pleizier, omdat *ik* zo graag Homèrus en Platoon wil lezen. Ik studeer, om hier later anderen wat van te kunnen geven. En hij zei: in dat geval mag je ook dit een 'roeping' noemen. Niet alleen de predikant gevoelt roeping: de jurist, de arts en de leraar kennen dat evengoed.

Toen hij dit zei, voelde ik, dat hij gelijk had, en dat hij misschien een betere kijk op mij had, dan ikzelf.

Mijn beslissing heb ik genomen in een volkomen zuivere stemming, die ik aan Reina te danken had: zij had voor mij van Schumann gespeeld 'Traümerei' en 'Kind im Einschlümmern'. Dit had een zekere klaarheid in mij gebracht, en onderweg, bij het naar huis fietsen, voelde ik plotseling, wat mijn weg was. Toen ik dit besluit had genomen, heb ik er eerst diep onderdoor moeten gaan. Ik ben een eind gaan lopen, en ik heb lopen huilen. Het was zacht regenweer, en bovenin een beuk zat een merel te zingen. Ik voelde de drang, steeds maar door te lopen, de wereld uit.

Boven mijn schrijftafel hangt nu een kaartje met het woord 'gedenk!' Dat betekent ten eerste, wat ik gisteren schreef: 'Ik zal het ze nooit vergeven'. Dat 'ze' slaat, geloof ik niet op de mensen persoonlijk, maar op de mensen als dragers van de leer. Met dit moeilijke onderscheid zit ik altijd nog.

Het betekent echter ook, wat Reiling zo typisch uitdrukte: 'je moet er iedere dag aan denken, wat voor onheiligs je hiermee gedaan hebt'. De weg, die ik als de mijne zie, is een gevaarlijke weg. Ik zal grote moeite hebben, mijzelf tegenover dit alles innerlijk toch zuiver te houden. En ik zal ervoor moeten waken, dat ik mij niet op een hellend vlak begeven heb.

Ik geloof, dat er toch wel zoiets bestaat als leiding in je leven. Zeker, ik heb deze beslissing met volle verantwoordelijkheid genomen, maar ik geloof toch, dat het mijn weg, misschien mag ik wel zeggen, Gods weg, is. Over één ding ben ik blij: ik voel geen schaamte over mijn keuze. Wel groot verdriet, maar dit toch gedragen door een innerlijke zekerheid. Het is *niet:* 'video meliora proboque, deteriora sequor.' De richting, die ik ingeslagen ben, zie ik op 't ogenblik eerlijk, als de juiste. Het is niet, zoals ik eerst dacht, de makkelijkste weg, integendeel, wanneer ik onder dit alles innerlijk zuiver wil blijven, is het de moeilijkste.

Journalist, 48 jaar - Amsterdam
19 Maart 1941

- Zopas sloeg met een zware plof de buitendeur in 't slot. 't Is kwart over twaalven en om twaalf uur moet alles binnen zijn. Even vlijmt het door je heen: 'Daar zijn ze!' Er klinken voetstappen op de trap. Ze houden stil voor de deur, gaan verder. Hoger. 't Was blijkbaar alleen maar iemand, die stout was en niet betrapt werd. En toch ... Je wacht, legt je boek neer, luistert scherp. Niets. Je lacht zacht. Nog niet.

Er zijn gevangenen teruggekeerd, anderen hebben ze nog gehouden, nieuwe halen ze. Vaak 's nachts. Zo tussen twaalf en één. En dan moet de deur zo in 't slot vallen als zo pas en dan moeten de stappen zo klinken op de trap ook als zo pas...

Dat is de sfeer van nu. Detectivestories?

Niet in het minst. Het is de lugubere waarheid. Wij zeggen als wij afscheid nemen van elkaar niet 'tot ziens!' of een kameraadschappelijk 'Tabeh!' Wij zeggen: 'Sterkte!' en 'Hou je goed!' We weten niets van straks, we weten nog minder van morgen. We horen verhalen over 'hoe het gegaan is daar!' Er hield een overvalwagen voor de deur stil, er stapten een paar mannen uit. De meesten kregen niet eens de tijd om zich behoorlijk aan te kleden. Een vrouw, die afscheid wilde nemen van haar man werd weggestompt. Zo gaat dat.

We weten het allen en we zijn er op voorbereid. Die het niet treft, boft. En verder? Verder niets. We wachten. Maar als we in de nacht een deur dof horen dichtslaan en zware stappen horen op de trap luisteren we. Luister ik En eigenlijk zit ik dan - als ik mijn gevoelens even ontleed - te wachten op de knal van de handgranaat, die het slot van de etagedeur moet laten springen, want zo doen de heren dat. Dat weten we allemaal. Zo is de tijd, zo is de sfeer. Duizenden zijn zo gevangengenomen. En van velen heeft niemand nadien meer iets gehoord ... Geluiden in de nacht zijn zeer onprettig nu!

Typiste, 26 jaar - Amsterdam
27 Maart 1941

- Vandaag is 't de beste dag in deze oorlog voor Engeland en laten we hopen, 't keerpunt in deze lamme oorlog.

Terwijl de As mogendheden elkaar staan te feliciteren met hun nieuwen vazal-bondgenoot, Matzoeska uit Japan met een extra-trein vol geschenken komt aangestoomd om dit heuglijke feit mee te vieren, knijpt Joegoslavië er fijn tussen uit. Het volk en 't leger zijn in opstand gekomen tegen dit verraad van hun regering. Het leger bezette de openbare gebouwen. Prins-Regent Paul vluchtte met z'n vrouw en drie kinderen naar Griekenland, Koning Peter, die met 6 Sept. pas 18 wordt, neemt de macht over, leger en vloot (gemobiliseerd) stellen zich onder zijn bevelen en er wordt een nieuwe regering gevormd onder Generaal Simowitsj. Koning Peter zweert trouw aan de Grondwet en belooft de strikte neutraliteit en onafzijdigheid van 't grondgebied te zullen handhaven. Engeland en Amerika zeggen voor alle mogelijkheden alle steun toe. De bevolking zwaait enthousiast, (dit schrijft zelfs onze krant!!) met Joegoslavische en Engelse vlaggen, houdt betogingen voor de betreffende consulaten. Joegoslavië kiest dus partij voor de democratieën en door zijn houding redt 't z'n dapper strijdende buurman Griekenland, want dat was natuurlijk de bedoeling, om via Joego-

slavië Italië steun te verlenen. De Grieken strijden dapper en slaan de Italianen keer op keer vernietigend terug. 23 Maart hebben de Italianen zelfs een wapenstilstand moeten aanvragen om hun doden te begraven. In een week tijd hebben ze 25.000 man alleen in Albanië verloren. Wat ontzettend, die mannen zijn de dupe van de hoogmoedswaanzin van hun leider, die den Grieken de lendenen zou breken!

En dan verliest hij steeds meer in Afrika. Op deze zelfde dag kwam 't goede nieuws, dat Cheren, de sterke vesting van Eritréa, eindelijk gevallen is!! En daarbij zijn in Abessinië gevallen de sterke vesting Harrar, die aan de spoorweg naar Adis Abeba ligt en Gambéla in 't Zd.-Westen, genomen door Zd.-Afrikaanse en Belgische troepen. Nu nog Asmara en Adis Abeba zelf, dan zijn ze alles kwijt op Tripolis na én Tripolytania na. Dat gaat dus goed. De Italianen moesten 't maar opgeven, dan zouden de Moffen 't ook wel staken misschien.

Melk en cacao komen op de bon, cacao alleen voor de kinderen.

Boerenarbeider, 20 jaar - Omgeving Weert
14 April 1941

- NSB plakate in t dorp aan de electr palen maar ze worde achter elkaar verwijderd ik word op heterdaad betrapt en moet beloven dat ik t niet meer doen zal ik beloof t maar doe t even goed.

Adviseur, 48 jaar - Overijsel
15 Mei 1941

- De inderdaad ernstige en waardige stemming, waarin we de vijf Meidagen wilden doorbrengen, had tegen het einde van dit tijdvak sterk te lijden door de afleiding die de vlucht van Rudolf Hess overal veroorzaakte.

Wat er precies gebeurd is, weet niemand hier. Men moet oordeelen tusschen geruchten eenerzijds en officieele verklaringen anderzijds. Maar Hess is in één dag zoo'n belangrijke figuur geworden, dat de heele oorlog vergeten lijkt. Gisteravond was het heele dorp tot middernacht toe vervuld van geschreeuw van 'Rúúúdolf!' Alle kinderen schreeuwen 'Rúúúdolf!' en er zijn volwassenen die aan dit spel meedoen. Ze schreeuwen het uit ramen, uit schuurdeuren en achter hekken vandaan, precies zooals geagiteerde huismoeders hun kinderen roepen om binnen te komen. Onze dorpsbewoner, gewoon om buurgesprekken over zes of zeven landen heen te houden, is in dit geschreeuw niet te overtreffen. Ik weet niet of het grapje algemeen is geworden, maar om het werkelijk goed te hooren had men gisteren en eergisteren naar ons dorp moeten komen. De wielewaal van 1940 was er niks bij.

Wie is Hess? Wat is Hess? Waar is Hess? De laatste vraag is gemakkelijk te beantwoorden: Hij zit in Engeland. De eerste vraag is ook niet lastig: Hess is de plaatsvervangende Führer van Duitschland, of was dit althans op 1 Mei jongstleden, toen hij in die functie nog een rede heeft gehouden, die klonk als een klok. Dit beweert men ten minste; ik heb niets gehoord of gelezen van die rede. Wat is Hess? Ja, ask me another. De een zegt dat het een landverrader is, de ander beweert dat hij al een paar jaren lang in Duitschland voor gek werd versleten. Volgens de courant was hij al jaren lang lijdende aan hallucinaties, en daarom was hij dan ook alleen maar plaatsvervangend of eventueel opvolgend Führer - vandaag stond er echter dat hij een maagkwaal had. Volgens Bremen is het een idealist, ofschoon van een verkeerd soort. Het komt van die maagkwaal: deze gaf aanleiding tot het ontstaan van een neurose. 'Zenuwlijden' meen ik dat Bremen zeide. Waarschijnlijk is het echter een psychose, althans er was sprake van 'waanvoorstellingen' die een humanitair karakter droegen, en uit die maagkwaal voort zijn gekomen, ongeveer op dezelfde manier als de benzolchemie uit de kiespijn van

Kékulé - hoewel Bremen die vergelijking niet aanhaalde, omdat Fritz niet weet wat benzolchemie is, en ook nooit van Kékulé gehoord heeft. Evenmin als ik van een maagkwaal die tot humanitaire speculaties en hallicunaties leidt.

Hoe die zaak ook in elkaar moge zitten, het is in elk geval gelukkig voor Duitschland dat Hess niets van de militaire geheimen van dit land afwist: hij was alleen plaatsvervangend Führer voor feestelijke gelegenheden, en hoewel hij een vertrouwd vriend van Adolf Hitler was, behoorde hij toch niet tot den kleinen kring van ingewijden. Ik meen, doch weet het niet zeker met al die verschillende Duitsche titels, dat hij leider van de nationaal-socialistische partij was, zooiets als ir. Mussert bij ons dus. Hess 'deed' volgens de krant aan 'occultisme' en raadpleegde astrologen en magnetiseurs - dit klopt met wat ik omtrent hem heb gehoord - maar het is me niet bekend of hij op dit terrein onderzoeker of volgeling was. Er is nog wel een groot verschil tusschen parapsychologen en leden van Harmonia.

De S.P.R.* zal het nu ook wel te kwaad krijgen. Zelfs de vierde dimensie is niet veilig meer voor de belligerenten.

Hoe dit alles ook zij - en ik onthoud me van een oordeel, want ik ken Hess niet, noch de omstandigheden die tot zijn vlucht naar Engeland aanleiding hebben gegeven - ieder heeft het over Hess. Sommigen gelooven de officieele berichten, maar er zijn ook menschen die het vreemd vinden dat iemand al jaren aan halluzinatorisches Irresein lijdende is, en toch nog een verantwoordelijke functie in het staatsbestel blijft bekleeden. Dit argument is niet zoo steekhoudend als het op het eerste gezicht lijkt: men denke slechts aan de zg. 'logicadichte schotjes' van de psychiatrie en als men er meer van weten wil, mag men nalezen: Van der Hoeven, Psychiatrie, blz. 23 van deel 3.

Weer 'een aantal' menschen vinden het vreemd, dat er in de courant staat dat onze avonturier en idealist uit den aard der zaak niet met belangrijke militaire questies in Groot-Duitschland op de hoogte was, terwijl er in een latere courant de hoop wordt uitgesproken dat de Engelschen geen misbruik zullen maken van de machtelooze positie waarin Hess door zijn geperverteerd idealisme is komen te verkeeren.

Het spreekt van zelf dat de heele affaire voor Duitschland niet

* Studievereniging voor Psychical Research

prettig is, onverschillig hoe de vork in de steel zit, maar - ja, zo werkt nu de censor - of het geval nu werkelijk zoo ernstig is als de straatgeruchten wel zouden doen gelooven, betwijfel ik ook wel een beetje. Ik vind het geval voornamelijk interessant, omdat het gelegenheid geeft den voorlichtingsdienst te bestudeeren, die volgens mijn persoonlijke meening twee fouten heeft begaan, die niet gemaakt hadden behoeven te worden: ten eerste de fout om een buitengewoon ingewikkeld ziektebeeld te schilderen (maagkwaal, longaandoening, hallucinatiedrang, geperverteerd idealisme, pathologische humanitaire neigingen) en daarbij het accent in den loop van drie dagen herhaaldelijk op andere symptomen te leggen, naarmate de in omloop zijnde geruchten dat wenschelijk maakten. En in de tweede plaats de uit propagandistisch oogpunt kapitale fout om te berichten dat de psychotische symptomen al van jaren terug dateerden. Niet dat dit niet kàn, en dat Hess ondanks die symptomen niet jaren lang een zeer bruikbaar partijleider kan zijn geweest - maar het publiek zegt in zoo'n geval direct: ‘nou, een loopjongen kun je nog wel in dienst nemen, waar een streep door loopt, maar een partijleider...’ kort gezegd, maken de verschillende communiqués door hun gedétailleerdheid en door het voortdurend wisselen van het accent op een eenvoudig mensch een ongeloofwaardigen indruk, en de meeste menschen hier beschouwen Hess als een gewonen landverrader, die gevlucht is omdat de grond hem te warm onder de voeten dreigde te worden.

Maar men vindt het verhaal van den vliegtocht en de landing in Schotland een welkome afleiding van de eentonige berichten over den oorlog: acht vliegtuigen neergeschoten, 20.000 brutoregistertons in den grond geboord, zoo gevangenen bij Derna, 316 dooden bij Tobroek, onderhoud van drie kwartier tussen Saradjoglu en Inönü, onderhoud van vier uren tusschen Hitler en Darlang, bezoek van Cordell Hull aan Mackenzie King - en zoovoorts, ad libitum.

Het avontuur spreekt tot de verbeelding van ons, gewone menschen, die tijdens een vol jaar bezetting in menig opzicht weer groote kinderen zijn geworden, met vrij kinderachtige vermaken en geestelijke behoeften: lekker tòch doen wat niet mag, ruiten ingooien, den meester pesten, bijnamen bedenken, schimpliedjes zingen en wat dies meer zij. Het volgen van den oorlog aan al die fronten met al die rare namen is ons als een taaie aardrijkskundeles uit een extra-vervelend leerboekje (onze kranten namelijk) en het bijhouden van al die conferenties, verklaringen en verdragen van nonagressie,

eeuwige vriendschap en economische lotsverbondenheid is precies vaderlandsche geschiedenis uit den tijd van de successieoorlogen - en dan nog vaderlandsche geschiedenis in het Duitsch.

Hess, Rudolf Hess, verrader, krankzinnige of idealist - hij mag wezen wat je wil. Maar in elk geval is het een man van groot formaat, of laten we zeggen ‘van dynamische allure’. Hij brengt nu eens een persoonlijk element in het eentonige blokkade- en oorlogs-verhaal. Het kan ons niet schelen of hij goed of slecht is, evenmin als ons dat interesseert van Raffles, Arsène Lupin, Bruintje Beer en Popeye the Sailorman. Omtrent den oorlog heb ik nog nooit iets voorspeld, maar van Hess kan ik voorspellen dat hij nog over duizend jaar als hoofdfiguur van vervolgverhalen, films en colportageromans in de volksverbeelding zal voortleven.

Het is verbazend jammer dat men niet te weten kan komen wat de Engelschen over Hess te beweren hebben: men moest zoo'n toekomstigen Don Quichote voor een juist en objectief inzicht in de oorzaken van zijn merkwaardig optreden toch feitelijk van twee kanten mogen bekijken. Maar het is nu eenmaal verboden, om de étalage heen te loopen, om te kijken hoe de poppen er aan den achterkant uitzien.

Winkelbediende, 20 jaar - Amsterdam
28 Mei 1941

- Wanneer ik 's middags om kwart voor 5 van de zaak ben gehaald, naar huis en toen naar 't Hoofdbureau van politie ben gebracht, krijg ik om 7.30 bezoek van Vader en Miek. Om 10 uur weg - 10.45 wordt ik gehaald. Naar huis van bewaring, nog een erbij, dan naar den Haag Lange tocht door donker, Haast doodgereden Weet niet hoe laat in Den Haag. Bij de wachtcommandant alles afgegeven wat in mijn bezit was. Wordt naar cel gebracht ga dadelijk slapen.

29 Mei

- Reveille, weet niet hoe laat, wasschen aankleeden, Heb nog brood in de koffer krijg bezoek, merk later bezoek inspectie Later op den dag warm eten prima, luchten, gymnastiek, avondbrood met koffie, dan weer fit.

30 Mei

- hetzelfde liedje, 's morgens luchten verder de geheele dag opgesloten. Cel meet 2 M breed 4 M lang, 4 M hoog Staat een krib in met 7 dekens, plus 1 laken, tafel, eetgerei, behoefte-emmer waterkruik prullemand, kapstok, licht.

In de deur zit een kijkgaatje in een luikje, waardoor het eten wordt gegeven. Dit is ± 50 cM. Vindt ik 's middags een potloodje dat ze bij het fouilleeren over het hoofd hebben gezien hebben, gebruik dat nu. Op verzoek kreeg ik dokter, omdat men mij ook mijn medicijnen had afgenomen. De dokter snauwde me af en zei dat hij me wel een zalfje zou geven, toen het later werd gebracht, bleek het zinkzalf te zijn. Vanavond kreeg ik een stukje margarine van 3 cM dik en een zakje suiker van 3½ ons. Daar moet ik waarschijnlijk de heele week mee doen Het is een zeer druk verkeer hier langs mijn cel, daar ik waarschijnlijk bij de keukens zit. Op de cellen waar een jood zit, hebben ze een briefje gezet, waarop staat Ich bin jude. Dat doet je gewoon pijn als je er langs gaat. Vanmorgen luchten in een ruimte van 2 tot 6 M. Gisteren hadden wij er nog gymnastiek bij op de groote binnenplaats. Er zijn er bij die al 6 maanden en langer zitten, maar ik heb goeden moed als ik eerst maar verhoord ben

31 Mei

- 7 uur opstaan. Ik weet nu dat het 7 uur is, want ik hoor de bewakers tegen elkaar zeggen om 8 uur krijgen we onze melk pas. Uit aanteekeningen hier op de muren kon ik opmaken, dat het meerendeel der menschen, die hier gezeten hebben 2 tot 3 maanden hier hebben vertoefd. Vandaag weer hetzelfde leventje als gisteren. We krijgen hier eenige kranten om te lezen. Ik heb nog nooit zoo een krant van A tot Z uitgelezen als hier, doch elke afleiding die je hebt is welkom. Vanavond toen ik in deze krant zat te lezen, las ik een godsdienstig stukje over Pinksteren. Toen werd het mij te machtig en ben ik in een huilbui uitgebarsten. Lang heb ik daar in m'n eentje zitten huilen. 8 uur moeten we naar bed Dat heb ik dan ook maar gedaan. Telkens hoor ik de blauwe tram en de trein hier langs de gevangenis rijden, dan denk ik steeds weer opnieuw, wan-

neer zal hij me meenemen naar huis, je moet niet te veel denken, anders wordt je gek. Er zijn er hier ook, die niet heelemaal normaal meer zijn.

1 Juni

- 1e Pinksterdag wie had dat ooit kunnen denken dat ik pinksteren 41 in de gevangenis inplaats van op de Westplas zou doorbrengen. Dat is nu al de ze maal dat mijn pinksteren in de war word gestuurd Verleden jaar door den oorlog, nu door dit Enfin, alles zal recht kom. Vandaag heerscht hier Zondagsdienst, dan worden we niet gelucht, mogen we de geheele dag in de ongelukkige cel blijven zitten. Gisteren was de kapper hier, doch die dorst me niet te scheeren, vanwege mijn zwakke huid en event. besmetting voor anderen. Als dat zoo doorgaat en ik hier misschien eenige maanden moet zitten, zonder dat ik geschoren wordt, dan zal ik er wel als een landlooper uit komen te zien, want mijn costuum wordt er ook niet direct mooier op. Ik zit alleen te hunkeren naar een verhoor waar ik dan tenminste de waarheid kan vertellen en een kans krijg op een spoedige verlossing. Als de heeren tenminste voor recht vatbaar zijn. Zoo om mij heen, hoor ik uit andere cellen wel dat er verschillende zijn die niet weten waarvoor ze zitten Die zijn er heelemaal beroerd aan toe. Ik weet tenminste waarvoor ik gepakt ben naar alle waarschijnlijkheid zitten Frans Daan + Jan hier ook. Op de muren van de luchtkokers staat van alles geschreven. Wanneer komt Vr[ij] Nederland voor? weet ik niet Ook op de celmuren staan hele verhalen Ik heb hier kunnen ontdekken dat vele van mijn voorgangers voor elke dag dat ze hier gezeten hebben streepjes op de muur aanbrachten en als ik nu al die streepjes tel, blijkt het dat geen van hen langer dan 2½ maand hier is geweest. Laat mij hopen dat het mij ook gegeven is. 't Zijn hier anders bewakers en werklui, die al een half jaar en langer hier zijn. Doch ik blijf steeds maar vertrouwen op 't feit dat ik uit eigen beweging met Vr N ben uitgescheden.

Uit de kranten, die wij hier krijgen kan ik opmaken dat Kreta verloren is. Strop, maar enfin. Als de nood het hoogst is, is de redding nabij. Zoo schrijf ik nu op de avond van de 1e pinksterdag 1941, zoo saai als vandaag is nog nooit een pinksterdag voor mij geweest. Vanmiddag hoorde ik twee gevangenen tegen elkaar zeggen, dat één van hun vrienden, die ook hier had gezeten, bij het verhoor de toezegging kreeg, dat indien hij de waarheid vertelde, onmidde-

lijk in vrijheid zou worden gesteld. Ik hoop vurig dat het met mij ook het geval zal zijn en dat ze me gauw verhooren. Elke dag dat ik hier zit is mij een jaar te lang.

Vrouwelijk lid van de Nationale Jeugdstorm - Gelderland
Maandag, 2 Juni 1941 (Tweede Pinksterdag)

- Vanmorgen een uurtje naar Wil Thomas geweest.

Jopie belde op en vroeg hoe of het er mee stond.

Nu zie ik in, dat Gustav toch eigenlijk gelijk had, als hij zei, dat ik me nog veel te veel voor andere jongens interresseerde.

Ik was dat nu eenmaal gewend om vriendelijk tegen allen te zijn, maar nu hij weg is kunnen al die anderen me helemaal niets meer schelen.

's middags om 4 uur komt Heini met een vriend hier. Papi en moeder zijn naar de Hagespraak in Lunteren Jos komt ook.

Daarna Herbert nog. Toen zijn we met z'n zessen even naar Heck geweest. Daarna naar Krom. Om 9 uur waren we thuis Dan brengen we ze allemaal naar de tram.

Nee, Gustav is nog maar één dag weg of het geduvel is al weer aan de gang. Opeens zegt Heini tegen me: Willy, Du musst doch sicher schon was gemerkt haben nicht? Entweder gehen wir zusammen oder nicht, aber so halte ich es nicht länger aus. Ik stond paf en wist werkelijk niet wat ik antwoorden moest, want had het werkelijk niet verwacht Ik mag het joch graag, maar verder ook helemaal niets.

Enfin ik heb hem natuurlijk gezegd waar het op stond. Morgen om 12 uur zou hij opbellen

Nu was ik blij dat Herbert wat was gekalmeerd en nu begint Heini.

Dinsdag 3 Juni

- Vanmorgen om 10 uur belt Heini op en zegt dat hij vanavond weer op zou bellen om te zeggen of hij morgenmiddag

in de stad kon komen. Papi hoort het en wordt woest. Ik krijg vreselijk op m'n kop, maar het gaat glad langs me heen. Hij zegt: De ene Duitser is nog niet weg, of de ander is al weer aan de beurt. Maar hij heeft het glad mis, maar dit is hem nu eenmaal niet aan het verstand te brengen.

's Avonds in bed schrijf ik m'n dagboek bij en dan die foto!! naast me met de spreuk erboven:

> In der Welt ist es dunkel,
> Leuchten müssen wir
> Du in Deiner Ecke,
> Ich in meiner hier.
> immer Dein G.E.

Nee, ik kan het me maar niet begrijpen dat hij nu weg is.

Een half jaar wou hij niet schrijven. Ik ben toch oh zo benieuwd of ik werkelijk vóór die tijd niets van hem zal horen.

Vakverenigingsleider en politicus, 73 jaar
Huisarrest in Wassenaar
Maandag 2 Juni 1941

- Tweede Pinksterdag. Geen van beide dagen een stap buiten mijn kamer gezet. Zo zijn mij de feestdagen. Precies als alle andere dagen. En het ergste is geen werk te hebben. Want het lezen van het eene romannetje na het andere verveelt mij gruwelijk. En men kan toch geen 12 uren per dag patiences leggen. Ik hoop nu maar, dat de Latijnsche boeken spoedig komen, daar ik dan eenige uren elke dag met studie kan doorbrengen. Het zou anders onduldbaar worden. Ik zie alleen de meisjes, die eten brengen en de borden weghalen. Geen harer die ooit meer dan het hoogst noodzakelijke zegt. Maar goed ook, want voor het houden van onnozele gesprekjes ben ik allerminst gestemd. Wat een leven! Ik zie niet eens meer naar buiten, want ik ben vervuld van afkeer jegens dit huis en alles dat er mede te maken heeft, zoodat zelfs de boomen

en de planten slechts weerzin in mij opwekken. Ik, die de natuur zoo liefheb, kan dezen tuin niet aanzien. Er ligt iets in en over, dat mij als vijandig aandoet, zooals alles in deze verwenschte omgeving. De versregel van Verlaine wordt aan mij bewaarheid: Un grand sommeil noir tombe sur ma vie.

Dinsdag 3 Juni

- Hedenmorgen een vrij vinnig gesprek gehad met den dokter, waarna ik hem nog een briefje heb geschreven over hetzelfde onderwerp. Gevolg: 5 minuten in den tuin - en dit nu ik in 3½ week geen wandeling heb gemaakt. - Heden de eerste zomersche dag.

Woensdag 4 Juni

- Het is nu echt zomer, warm, zelfs hier in deze kamer, 's namiddags, als er geen zon is. Zo ben ik nu een zomer, een herfst, een winter, een lente buiten het leven geweest. Nu is het opnieuw zomer. Zal ik hem ook in gevangenschap en afzondering, in eenzaamheid en stilte moeten doorbrengen? En wat hierna komt? Altijd dezelfde sombere vragen, waarop ik het antwoord zelfs niet vermag te gissen. - Ook heden geen stap buiten dit verwenschte hok gezet.

Donderdag 5 Juni

- Mooi weer, maar van uitgaan zal wel geen sprake zijn. Mijn vertoogen omtrent gebrek aan lichaamsbeweging blijven zonder gevolg. De medicus, die aan het hoofd van deze instelling staat, bekommert er zich niet om. Ik bemerk dan ook verslapping van mijn ledematen. Maar in de gegeven omstandigheden doet het er weinig toe. Niets doet er meer toe. Ik hoop nu maar, dat de Latijnsche studieboeken spoedig zullen komen, want de ledigheid is doodelijk. Zelfs heb ik sinds een paar dagen niets te lezen. De gelezen boeken heb ik afgegeven; maar wanneer zullen zij geruild worden? Dit duurt hier altijd eenige dagen, nu ik niet meer uitga en het dus niet zelf kan doen. Ik voel mij hoe langer hoe meer terneergedrukt. Als dit nog lang duurt, beteekent het geestelijken ondergang. De gedane poging tot verlossing schijnt ook geen resultaat te hebben. Zij werd nu 4 weken geleden ondernomen. Men kan niet weten; hoop doet leven; maar ik vrees, dat het bij hopen zal blijven - tot de wanhoop komt. - Eerste dag van de 47ste week gevangenschap. -

Vrijdag 6 Juni

- Er wordt hier soms wel raar omgesprongen, althans als het mij geldt. Van uitgaan is geen sprake meer; het is nu juist in 4 weken niet geschied; dus moeten er boeken voor mij gehaald worden, daar ik het zelf niet meer kan, of mag, doen. Het gebeurt ook, maar niet dan nadat ik er dagen achtereen om heb gesoebat, gedurende alle welke dagen ik zonder lectuur zit, hetgeen vreeselijk is, nu ik ook geen werk heb. Sinds drie weken heb ik elken dag de zusters gevraagd, den kapper, die hier dagelijks komt, bij mij te sturen, teneinde mijn haar te knippen, hetgeen zeer noodig is. Geen resultaat. Tot gisteren een der zusters mij kwam zeggen, dat het na den 15den zou geschieden!! Wat dit te beteekenen moge hebben, weet alleen de hemel. - Vijf minuten in den tuin doorgebracht. - Ondanks mijn herhaald verzoek werden geen boeken voor mij gehaald.

Zaterdag 7 Juni

- Eenige nachten achtereen slecht geslapen. Heden mooi weer, hetgeen mijn gedrukte stemming verergert. Bovendien lijd ik honger. Heden bestond mijn diner uit vier aardappelen, een schepje andijvie en een hapje kropsla! Dit was heel erg, maar het is overigens nooit veel beter; slechts een enkelen keer krijg ik iets, dat op een behoorlijken maaltijd lijkt. Ook dit werkt deprimeerend. Er zijn voorts nog altijd geen boeken gehaald, zoodat mij niets dan het patiencespel overblijft. De doodelijke verveling van de lange uren doet bij dit alles de deur dicht. De Latijnsche studieboeken, om welke ik heb gevraagd, zijn nog niet aangekomen. Of misschien zijn zij er wel, doch worden zij mij niet ter hand gesteld. - Vijf minuten tuin.

Zondag 8 Juni

- Eindelijk boeken gekregen. Denksport en crystalloze niet. Zal er wel zijn, maar wordt niet gebracht. Om elke kleinigheid moet men hier eindeloos soebatten. Boekenlijstje ook niet teruggebracht. Niet uit geweest.

Maandag 9 Juni

- Ergens in den Bijbel staat: ‘De eenzaamheid van den dood is een genade, de eenzaamheid in het leven is een vloek.’ De waarheid van dit woord gevoel ik elken dag dieper. Met inspanning van alle kracht, die in mij is, moet ik mij verzetten tegen de deprimatie, die met het uur toeneemt. Toegeven zal ik niet, maar hoe lang zal ik geestelijk nog in staat zijn mij staande te houden? -

Heden weer eens 5 minuten in den tuin geweest. - Van Milly nog geen antwoord op den brief, dien ik haar op 3 Juni heb geschreven. Ook heb ik de Latijnsche boeken niet ontvangen, om welke ik daarin heb gevraagd. Zou een of ander weer niet zijn doorgelaten?

Dinsdag 10 Juni

- Als ik uit het venster van deze kamer het mij zoo bekende en zoo geliefde uitzicht zie, vraag ik mij wel eens af, of al hetgeen mij is overkomen niet een droom is; want ik kan het nog altijd niet verwerken, dat hetgeen in dit zelfde land geschiedt, werkelijkheid is. Dit zal Holland zijn, mijn geliefde vaderland? Dit zal er geworden zijn van het land van vrijheid en rechtsgelijkheid en rechtszekerheid? Wie had het ooit kunnen denken? Wie zou het hebben durven voorspellen? Het lijkt een dwangvoorstelling. Maar het is helaas bittere realiteit. - Gisteren bestond mijn diner uit een beetje spinazie, 3 aardappelen en een hapje appelmoes; heden uit wat water met eenige draadjes vermicelli, een beetje groenvoer (postelein of zooiets), 2 aardappelen en een hapje kropsla. - Aan mevr. Hers een briefje geschreven over de slechte uitvoering van mijn boodschappen, die ik heb opgegeven; ik ben benieuwd of het uitwerking zal hebben. - Niet uit geweest.

Woensdag 11 Juni

- Ongeveer een kwartier in den tuin geweest.

Donderdag 12 Juni

- Eerste dag van de 48ste week gevangenschap. - Niet uit geweest. - Nog altijd geen brief van huis.

Vrouw van gevangene, 38 jaar - Omgeving Amsterdam
13 Juni 1941

- Ik weet nu ook je celnummer, 754, maar dat wist ik al van Huib. Ik ging natuurlijk blij weg en van pure blijdschap liepen de tranen langs mijn gezicht en wie loop ik tegen het lijf? Dr. Colijn! En hoe het komt weet ik eigenlijk nog niet maar ik zei hem gedag en hij bleef staan en stak de hand uit en vroeg wie ik was.

Ik zei het hem. Hij wees op de gevangenis en vroeg of ik daar geweest was, hetgeen ik bevestigde. Ik zei toen, dat hij het ook niet zoo prettig had en hij beaamde dat ook zeggende: 't Had niet zoo erg hoeven zijn, Mevrouw! We zijn een volk dat van binnen erg kan haten, maar als de overheid rechtvaardige maatregelen neemt, dan doen wij dat. Maar ‘zij’ snappen daar niets, totaal niets van en maken de zaak steeds slechter. Er is een troost en dat is dat wij er niets aan kunnen doen.’ Toen kwam er nog een tirade over God en hij vroeg of ik wist waarom je er was. Ik antwoordde omdat je anti was zooals wij allemaal hetgeen hij hevig beaamde. 't Was allemaal reusachtig aardig en 't was of we elkaar al jaren kende. Ik ging geheel opgemonterd verder en hij zei, dat het hem plezier deed met me kennis gemaakt te hebben! Wat een roman, hé?

Toenemende druk
Van de invasie in de Sowjet-Unie tot de landingen in Noord-Afrika

Chauffeur bij Duitse militaire transportdienst - Polen
Plock, 25 Mei 1941

- Daar reden we van smorgens tot S avonds Bomben van de zwaarste kaliber Een week later werd ik aangesteld als stelvertredent scheermeister, Ik verrigte veel reperati aan de wagens En haalde wagens op die onderweg steken bleven, Ik maakte twee zware inzetten nog mee Een met de dolle Buldog Het snelheid monster waar geen mee reiden wou, in een plaats vloog me de motor in brand terwijl ik beladen was met 6 bomben van 500 kilo stuk Maar door snel in grijpen van me zelf en door dapper optreden van mun bijvaarder wisten wij de brand te blussen Hadden we de brand niet uit gekregen hadden we niet alleen zelf maar ook dat stadsgedeelte naar de blikzum geweest, de tweede rit heb ik zoo veel pech gehad wat met geen pen te beschreiven is Ik heb midden in den Nacht die kar laten staan, En ben met een ander wagen thuis gekomen Den anderen dag ben ik die kar weer wezen op zoeken, maar ik kon hem haast niet terug vinden op dat warnet van wegen in polen hij stond 60 kilometer van polen en dan maakte ik nog een rit naar oost pruisen

22 Juni

- De oorlog met Rusland breekt uit Op weg naar het front

23 Juni

- Heideburg - Latzen

24 Juni

- Latzen - Litouen
wij trekken door de bosschen in vijandelijk gebied voor het eerst hooren we geweer schoten, des s middags word onze kollonne die uit 300 wagens bestaat gebombadeerd, 4 dooden 3 gewonden en 3 wagens in brand, voort gaat het weer een uur later nemen we 4 russische Ekkenschutsers gevangen, Des s nagts beginnen de schiet-

parteien pas goed Er zit een russische divisi in de bossen waar wij staan duitsche pantser rukt aan om ons te beschermen, ze rijden vurende langs onze wagens Een duitsch soldaat word nog door een kameraad van hem dood geschoten omdat ie het wachtwoord niet weet geslapen hebben we zo goed als niks voort gaat weer de vaart

27 Juni

- bereiken we Varena

29 Juni

- Ergens in Litouwen

30 Juni

- Weruwnow

3 Juli

- Wilna, (zwaar geteisterd)

6 Juli

- Suwalki Russis Polen

8 Juli

- Werenow Litouwen

9 Juli

- Grosno Russis Polen

10 Juli

- Passaviana (R Polen)

11 Juli

- Lepel Est (Rusland)

12 Juli

- In een Bosch bij de russische grens Hier leven we als wilden, we organiseeren en schieten kippen en schapen, braden op kamp vuren maar ook in dat bosch zitten nog Russische schutters maar het kan ons niet meer schelen
alles laat ons koud

Vrouw van gevangene, 38 jaar - Omgeving Amsterdam
21 Juni 1941

- De langste dag en tot op heden de verschrikkelijkste van mijn leven. Vanochtend waren Puck en Job even op de koffie, erg gezellig. Zwijndregt liep nog even in maar die was ook niet vroolijk. Ik was erg down en belde Dumoulin op. Ik kreeg van Beek die mij vroeg even te komen om twee uur want Dumoulin was er nu niet. Ik ben natuurlijk gegaan en wat ik daar hoorde deed mijn bloed verstijven. Jongen als gebeurt waarvoor zij mij meenden te moeten waarschuwen, als jij er niet meer bent, wat blijft er dan voor mij nog over. Wat hebben wij toch voor kwaad gedaan dat we zoo zwaar getroffen moeten worden. Dumoulin gaf alle hoop nog niet op maar tot nu toe scheen Baanders toch nog niet veel succes gehad te hebben. Ik kan maar steeds niet begrijpen wat je toch voor ergs gedaan hebt, dat je er zóó voor moet boeten. Baanders was van meening, dat je was meegesleept. Er is één klein lichtpuntje en dat is dat jij het nog niet weet. Je was heel rustig en kalm en zag met vertrouwen de toekomst tegemoet.

22 Juni

- Na een slapelooze nacht is het Zondag en nog steeds stralend weer, maar snikheet. Ik heb school afgeschreven, want dat is mij totaal onmogelijk. 't Is eigenaardig, dat de menschen maar niet gelooven, dat ik er niet meer van weet, doch ik sta hier zelf voor een raadsel. Jij ziet het toch zelf niet zóó donker in. Maar als we je hiervan maar kunnen redden. Wat er verder gebeurt, zal ook niet leuk zijn, maar alles toch beter, dan het ergste. Ik wil morgen toch nog trachten Baanders te spreken te krijgen. Volgens Dumoulin is de zitting gesloten en misschien is het ook maar beter, dat ik er niet heenga. Alhoewel 't wachten toch nog moeilijker is en ik jou dan ook niet zie. Lien kwam met de verheugende mededeeling, dat Duitschland aan Rusland den oorlog heeft verklaard. Waar zal dat weer op uitloopen! Men gelooft algemeen, dat Rusland verliest maar waarom gaan ze niet naar Engeland. Alle nachten wordt Duitschland onbarmhartig gebombardeerd en Duitschland slaat niet terug.

Ik zal morgen ook Jansma opbellen, maar het allerergste nog maar in het midden laten. 't Zal toch al erg genoeg zijn!

Vandaag niet naar school gegaan, dat was mij absoluut onmogelijk. Verschillende menschen opgebeld o.a. Baanders. Hij had eerst geen tijd maar tenslotte zegde hij mij tegen morgenochtend half 10 een

onderhoud toe. Ik wil weten wat je wordt ten laste gelegd en bovendien of de zitting inderdaad gesloten zal zijn of dat zij het gezegd hebben om mij. Ik heb ook Oom v Dongen opgebeld want ten slotte hoort hij alles maar van één kant en wil ik hem mijn kant ook eens laten hooren want we hadden gisteren weer een frissche scène met je vader. Hij kwam binnen volkomen kalm en zei dat hij Kees had opgebeld en gehoord had wat er gaande was. Dat hij niet geloofde, dat de zitting gesloten was en hij ging er heen. En die advocaat deugde niet en ik deed niet genoeg enz enz. en plomp daar bovenop begon hij over de oorlog tusschen Rusland en Duitschland. Toen zei Vader zeer terecht, dat hij niet begreep hoe hij daar op het oogenblik aandacht voor had en toen had je hem moeten hooren. Wij begrepen er niets van en hij had al zoo veel meegemaakt, waar en wanneer is mij een raadsel, en verder alle mogelijke hatelijkheden aan mijn adres. Ik was achterbaks en zij mochten niets weten, want ik had eerst gezegd de zitting was over zes weken en nou was het nu al, net of ik dat wist enz enz. Afijn hij is zonder groeten heen gegaan en voor mijn part zie ik hem nooit weer terug! Oom v Dongen zou vanmiddag gekomen zijn maar belde af en omdat ik toch naar den advocaat ga, kan ik dan meteen naar hem toe. Vanavond komen Truus en Egbert en Joep en Ans. Van Wim en Dien heb ik niets gehoord, ze hebben niet eens de moeite genomen even op te bellen. Wat schandelijk, hé! Ik had Turksma toch gewaarschuwd! Vader is nu naar de stad en Moeder en ik zijn hier 't Is smoorheet. Maar aan de voorkant wel lekker. Hoe zou jij het nu hebben? Ook zoo warm. Dat zal wel niet want zoo'n steenen ding zal wel niet warm zijn. O jongen ik verlang zo verschrikkelijk!

[23 Juni]

- Weer een nieuwe dag. Vanochtend om half 10 naar Baanders. Hij is erg aardig, vooral ook over jou. Je bent hem erg sympathiek. Over de beschuldiging mocht hij zich niet uitlaten, daar had hij zijn woord op gegeven. Maar zei hij, U weet er toch van. Ik maak er U geen verwijt van maar het was veel en veel beter geweest als U mij eerlijk had gezegd wat er aan de hand was en waar het over ging. Afijn 't is nu gebeurd en Uw man heeft mij alles haarfijn verteld. Overigens was hij (Baanders) volkomen sans rancune en beloofde mij nogmaals voor ons zijn uiterste best te doen. Hij was optimistischer dan Dumoulin en heeft goeden hoop, dat hij in ieder geval je voor het ergste kan behoeden. Hij zei wel dat jij niet

actief had meegedaan, maar dat dit in zoo'n geval absoluut geen verschil uitmaakt. Daar was ik heel erg gelukkig mee en wel omdat je mij gezworen had, dat je dat nooit zou doen. Jongen, ik had je dit nooit verweten, zooals ik je deze geschiedenis nooit zal verwijten, maar 't was toch prettiger zóó. Verder zei ook hij, dat jij de ernst van de toestand niet inzag en ook dat vind ik prettig. Ik kwam wel iets opgemonterd van hem vandaan. Toen naar Oom v Dongen. Ze waren erg aardig alhoewel Tante Miep toch nooit je vader afvalt. Oom was nogal theatraal, maar ja, dat ligt eenmaal in zijn aard. Hij was het ook trouwens met mij eens, dat dit een kloof heeft geschapen, die niet meer te overbruggen is. Je vader heeft gewoon verteld en dat natuurlijk niet alleen aan hen, wij (d.w.z. Vader en Moeder en ik) trokken ons van de heele zaak geen steek aan en ik deed voor jou niets! Voor iedereen waren we aardig behalve voor hem. Ik heb Oom en Tante toen eenige staaltjes verteld van zijn hatelijkheid. Oom gaf mij absoluut gelijk maar Tante zei nou ja, dat moet je niet zoo erg nemen hij is altijd een beetje vreemd geweest. Doch ik antwoordde, dat ik dat geen reden vond om mij en mijn Ouders te bekladden, want erger kan toch al niet.

Toen maar weer naar huis. Ik was doodmoe en heb heerlijk een poos geslapen. Toen kwam Lien Donia bij Vader met de mededeeling dat de chef v.d. coöperatie, die een neef van Jozefien is, had verteld, dat je vader de heele fam. opgetrommeld had, naar een advocaat was geweest, van de heele zaak op de hoogte was en nu het proces een paar dagen wilde ophouden. Ik schrok me dood! en heb dadelijk Oom v Dongen weer opgebeld, die nog nergens van wist. Hij is dadelijk naar je vader gegaan en die heette alles fantasie maar hij liegt, dat hij zwart ziet. Afijn Oom beloofde mij ze beiden in toom te houden. Ik had hen het laatste nieuws van den advocaat verteld dus waren zij volkomen op de hoogte. Ik had Baanders ook nog gevraagd of iemand bij de zitting werd toegelaten en hij beweerde op z'n woord van niet. Bovendien, zei hij, dat is een verzinsel van de menschen, dat iemand dat prettig zal vinden en zeker een fijn mensch als Uw man niet. Maar ja, dat wist je vader allemaal beter. Over het geld was B. ook erg aardig. (je ziet ik ga hem nog sympathiek vinden.). Hij schatte zijn declaratie op ± 5 à *f*600 en dan nog de onkosten, dus dat valt niet tegen.

Na nog even met onze nieuwe buren van de hoek gepraat te hebben ben ik weg geaan. Hoe zal ik in ons huis terugkomen! Onder-

weg kwam ik Piet tegen, die is met mij meegereden naar Zwijndregt. Ik had Piet nog niet gesproken, want dat kan hij niet en hij vroeg mij nu ook of ik hem dat vooral niet kwalijk nam. Zwijndregt was buitengewoon aardig. Hij was Zaterdag ontzettend geschrokken en voelde zich nu ook wat opgelucht alhoewel we de ernst van de toestand nog wel degelijk in het oog houden.

Baanders heeft beloofd alle dagen te zullen bellen. Anders houd ik het heelemaal niet uit. Vader en Moeder zijn meer dan lief, maar dit alles is wel erg zwaar te dragen en ik denk als jij dat alles van te voren had kunnen over zien, dat je je wel aan mijn raad gehouden had!

Vandaag de eerste dag! Ik weet waarachtig niet waar ik het zoeken moet. Bovendien is het ondragelijk warm. Vanochtend ben ik nog even bij de tandarts geweest die ik ook op de hoogte gebracht heb. Iedereen weet het nu zoo'n beetje. Ik wou Vrijdag gewoon naar Den Haag gaan voor je schoone goed. Dat lijkt me voor jou toch ook wel prettig als je merkt, dat ik er geweest ben. Aardig briefje van Balkema. Nu is hij weer vrij ernstig ziek, die menschen hebben ook altijd wat!

Student, 19 jaar - Omgeving Leiden
27 Juni 1941, Vrijdag

- We worden overstroomd met propaganda voor de ‘geloofsstrijd’ tegen het Bolsjewisme ('t Is zo grappig, dat die geloofsstrijd in de eerste plaats olie en koren op zal kunnen leveren) Ik ben het zo moe, ik heb er zo genoeg van. Het is zó afmattend, je voortdurend te moeten verzetten tegen vergif-injecties. En naar het eind durf ik eigenlijk ook niet meer te verlangen: ik weet, hoe dat zijn zal. Churchill heeft in het Lagerhuis gezegd, dat er na de vrede een gerechtelijke vervolging tegen NSB-ers, Rexisten enz. zal worden ingesteld ‘tenzij de bevolking tevoren de zaak al in handen genomen heeft, wat misschien wel een betere methode is’. Ach, leefde Chamberlain nog maar!

Lid NSB bij SS-Standarte 'Westland', 20 jaar
Oostelijk front
2 Juli 1941

- Het zal ongeveer 1 uur 's nachts geweest zijn. Ik was wat ingedommeld. Plotseling werd ik door het ratelen van een m.g.* gewekt. Rechts voor ons was wat gaande. Overal klonken nu schoten. Onwillekeurig dachten we aan een nachtelijke overval der Russen. Even later was het weer stil. Zoo nu en dan knalde het weer. We besloten ons er niet aan te storen en verder te slapen. We hadden onze rust noodig. Een half uur later ongeveer werd ik wakker doordat vlak naast onze wagen gesproken werd. Ik verstond zooiets van Russen die in ons kamp rondzwierven. Als dit waar was dan was er niets te lachen. Ik besloot wakker te blijven. M'n pistool haalde ik uit het foudraal en stak hem in m'n mantelzak.

Af en toe flitste het op. Er werd geschoten - Plotseling vlak bij me viel een schot - Gekerm - en geschreeuw - Alles was wakker - Geweren werden doorgeladen - Alles was schotbereid Enkele die slaapdronken waren vroegen wat er gaande was. Niemand wist eigenlijk wat er gebeurd was. Zouden ze een Rus neergeknald hebben of -?

Er klonken bevelen - Alles moest op de wagen blijven - Düren stond bij onze wagen Er was een ongeluk gebeurd.

Koch Krad melder† der Wkp† was getroffen Snel werd hij naar de troepenarts gebracht Het was reeds te laat - Dood brachten ze hem terug. Tragisch - Een hard lot.

Geslapen hebben we niet meer die nacht. 's Morgens hebben we hem begraven - Een eenvoudige dodenrune met naam en sterfdatum sierde z'n graf - Met kleine berkenstammetjes werd z'n laatste rustplaats omringt - Een paar veldbloemen als laatste groet - Ver weg van de 'Heimat' Met ons reed nog altijd Koch ---- We hoorden dat 's nachts enkele Russen op onze veldwacht gestoten waren. Ook enkele 'Partesanen' waren koud gemaakt worden.

Bij ons kamp vlak naast het weiland stroomde een beekje - Zoo en zoo kwaad als het ging werd geschoren en gewaschen - Het zag er naar uit alsof we deze morgen niet verder zouden gaan. In de middaguren zou de 'Westland' opnieuw starten -

De zon scheen ontzettend fel. We liepen alle in sportbroekje rond. De 1e kompanie benutte de vrije tijd om joden dood te schieten die 'Partisanenkrieg' gevoerd hadden.

* Machinegeweer
† Motorordonnans
† Wachkompanie (?)

Voor deze beesten was geen andere oplossing. Het geld dat deze bij zich hadden werd onder de Oekrainers verdeeld.

De scherpschutters traden [aan] - 2 bij 2 werden ze doodgeschoten. Ze tuimelden in 't graf, dat ze zelf gegraven hadden.

's Middags werden we opgeschrikt door een melding, die voor ons bijna te veel was om te dragen.

De Regimentskommandeur, zou gevallen zijn. Even later werd het bericht door onzen kompaniechef bevestigd.

SS Standartenführer Wäckerle dood.

We konden het niet begrijpen. De doodelijke kogel trof hem in de hals - Niets mocht meer baten - in z'n wagen de handen gevouwen stierf hij als een soldaat. De nieuwe Regimentskommandeur was ook reeds benoemd -

Le roi est mort - vive le roi -

Lang konden we bij deze gebeurtenis niet stilstaan - De oorlog ging verder -

Gepoetst werd alsof we Ehrenkompanie moesten staan. De wapens werden ‘appellfähïg’ schoongemaakt.

Gebirgsjäger trokken over de straat.

De A.A.* reed reeds. ‘Felix’ in een Panzerspäh naar voren.

Germania zou spoedig volgen en dan kwamen wij.

Bij de Gebirgsjäger waren enkele Russische gevangenen ontsnapt - Onze batterij spoorde ze echter snel op - Ze kregen hun verdiende loon - Een Russische officier, die opgehangen zou worden hing zichzelf de strik om z'n hals.

Om 2 uur moest onze groep zich gereed maken - we zouden een gemotoriseerde Spähtrupp rijden. Deze werd afgelast.

De Finnen van het 1e bataillon hadden ook een patrouille ondernomen 's morgens vroeg. De Russen hadden bij dit ondernemen geducht slaag gekregen.

Rechts van ons in 't bos zou nog een Panzer rond rijden, die ons 's nachts beschoten had. Deze was evenwel niet meer op te sporen -

17 uur - Abmarsch -

Het ging verder - richting Zloszow. De straten waren verstopt. Een Gebirgsjägerdivision was op de voormars.

Lange rijen gevangenen kwamen ons tegemoet. De straat lag vol met kapotte voertuigen - panzer etc. Tusschen en op de wagens lagen nog de doode Russen.

* Aufklärungs-Abteilung (de verkenners)

Hier en daar was de weg wat slechter - Het regenwater stond nog in de sporen. De bevolking was reeds bezig de weg met steengruis en afval te verharden.

De gehele weg lang marcheerden kompaniën Gebirgsjäger. Wanneer we stopten knoopten we even een gesprek - Ze waren nog niet ingezet en marcheerden reeds 3 dagen.

Adviseur, 48 jaar - Overijsel
20 Juli 1941

- Het is vannacht hevig geweest: het heele dorp lag vol uitgeknipte V-s van allerlei kleur, en om de twintig meter waren de rijwegen met groote V-s bekalkt, gele, witte en oranje. Hier en daar was deze vrij eentonige versiering onderbroken door min of meer geslaagde koningskronen, lauwertakken en leuzen. De politie is van middernacht tot half zes in actie geweest om het allerergste met bezems en putsen water te vernietigen of onleesbaar te maken. In Geesteren en Tubbergen was het zoo mogelijk nog erger, en men kan zich bijna niet indenken hoe de straten van de groote steden er vanmorgen hebben uitgezien.

Van morgen was er niet heel veel van over; alleen in het Uitbreidingsplan kreeg men nog een flauw denkbeeld van de tallooze manieren waarop men zich in letters V kan uitdrukken. Van een hoop baksteenen bij een in aanbouw zijnd huis waren alle steenen van het symbool der victorie voorzien, en men kon er V-s bezichtigen van twee centimeter tot 3 meter lengte. Nergens stond er echter bij of de V van de Vrijheid, dan wel die van de (Duitsche) victorie bedoeld werd.

De paarden van Jorissen - een N.S.B-er aan de Hoge Dijk - liepen van morgen met groote V's beschilderd in de wei; bij een anderen N.S.B-er prijkte tegenover zijn huis het opschrift:

V, de V van Vergelding

en er was een soort verkeerspijl op den weg gekalkt, die met de punt

naar zijn voordeur liep. Hier was de bedoeling dus tamelijk duidelijk toegelicht.

Het is allemaal gruwelijk flauw, maar ik gun de menschen wel graag een verzetje. Ze hebben het wel verdiend. Verzet baat niet, dus waarom dan geen verzetje - een verzetje met een hoofdletter V...

In de stad was het nog erger. Geplaagd door een angina van je moeder, die den Zondagmiddag liefst rustig lezend wilde doorbrengen (waartoe ze natuurlijk niet gekomen is) en door een persoonlijke infectie met mond- en klauwzeer, althans met een stomatitis van soortgelijke allure, maakte ik vanmiddag een fietstocht in die omgeving. De uitgeknipte V-s lagen langs de trottoirbanden als afgevallen bladeren in den herfst, en langs de Groote Straat - die ik anders in den zomer op Zondagen niet frequenteer - bewoog zich een opgewekte volksmenigte, om te zien wat er op het gebied van Vrijheid, Victorie en Vergissing gepresteerd was. Dit was inderdaad niet mis.

Op den terugweg had ik nog het groote genoegen, te moeten schuilen voor een onweersbui. De eenige boom was een berk, en voor het eerst sedert anderhalf jaar rook ik weer een berk in den regen. Het is een nat pak waard, na een jaar van ranzige boter en slechte cigaretten.

23 Juli

- De mop van den V-veldslag is er geloof ik in ons dorp al zoo'n beetje af, maar ik hoor dat er in de afgeloopen nachten veel bedenkelijker letters en opschriften op de straten zijn geverfd. Men heeft zelfs doodskoppen moeten wegpoetsen, en die waren zeer zeker niet bedoeld als een spontane hulde aan de Sicherheits-polizei (ik heb je al eens verteld dat die menschen ook zoo'n griezelig embleem op hun pet dragen). Men beweert zelfs van een heel geraamte, maar dat geloof ik niet - welke dorpsbewoner zou nu een geraamte kunnen teekenen dat een beetje op een geraamte lijkt?

Nu evenaren die letters nog lang niet de inscripties die ik een paar weken geleden in Almelo in een urinoir zag - waarbij allerlei met name genoemde personen met den dood bedreigd werden - maar O.B. en OZO zijn in deze tijden al erg genoeg. OZO beteekent niet alleen oost-zuid-oost, maar het is ook het volstrekt niet geheime codewoordje voor ‘Oranje zal overwinnen’. De Duitschers zien dat niet graag; het is niet in overeenstemming met de voor-

waarden der capitulatie, die volgens de bepalingen der *Haagsche Conventie* stipt loyaal moeten worden nagekomen. O.B. beteekent behalve ‘Omzetbelasting’ tegenwoordig ook ‘Oranje Boven’, en onder de kinderen - de rijpere jeugd daaronder begrepen - is het een groet, die algemeen ingang heeft gevonden; dat gaat dan gepaard met het opsteken van twee vingers van de rechterhand, die samen de letter V heeten te vormen.

Inderdaad, het is allemaal vrij kinderachtig, en ik geloof dat het gauw uit zou zijn als de Duitschers het maar heel eenvoudig toelieten.

We hebben vandaag ons Rotterdamsche kind gekregen. Het is een tienjarig meisje met name Riekje Schouten. Over enkele dagen hoop ik een verklaring omtrent haar af te leggen.

24 Juli

- Vanmiddag moest ik in de stad wezen, om een afscheidsbezoek te brengen aan den ontvanger. De heele stad was op een onbeschrijfelijke manier toegetakeld. Naar ik te voren al gehoord had, waren diverse schilders 's nachts uit hun bed getrommeld door NSB-ers - naar men beweert met de politie erbij! - en omstreeks half twee is het gekalk begonnen. Het is bijna ondenkbaar dat dit werkje onder toezicht van de politie is verricht, maar het is mij van zooveel kanten zóó positief verteld, dat ik het bijna tegen beter weten in moet gelooven. De straten zagen eruit alsof er een horde zatgevoerde waanzinnigen feest had gevierd. Niets was ontzien: overal was de kwast met menie gehanteerd. Niet alleen op het asfalt en de trottoirtegels, maar ook op winkelruiten, gevels, zonneschermen, hekken, uithangborden, luiken en lantarenpalen. Verschillende uithangborden en zonneschermen waren volkomen bedorven. Waar geen plaats gevonden kon worden voor behoorlijke vegen en halen met menie of teer, waren de kozijnen en ramen beplakt met duizenden papiertjes met zwarte, witte en oranje V-s. Wie in vroeger jaren wel eens een marktplein gezien heeft, nadat de kermisweek was afgeloopen, of de standplaats van een ijscoventer heeft bezocht na een volksfeest op een mooien zomeravond, kan zich een kleine voorstelling vormen van den prullemand waarin heel de stad herschapen was. Maar dát is nog op te vegen en déze rommel is niet weg meer te poetsen. De NSB behoeft bij mij niet meer aan te komen met sentimentaliteiten over steden- en landschapsschoon, noch met fanfares over tucht en orde.....

Later op den namiddag hoorde ik dat niemand de smeerlapperij van zijn particuliere eigendommen mocht verwijderen, op straffe van zooveel gulden boete. Men gaat nu eenmaal niet zegevieren om den volgenden morgen de zegepraal ongestraft te laten wegspoelen - bovendien wat een spoelwater kost datallemaal, en wat een zeep! En de lood-, lijnolie- en papiervoorraden zijn tòch al zoo aangetast.. Uit één van de spandoeken, waarvan er een dik half dozijn in de stad hing, knip zelfs ik met gemak drie beddelakens, of zeker zes polohemden voor den volgenden zomer. En met die menie van al die V-s kan men zeker een blok woningen in de grondverf zetten, wat de deur- en raamkozijnen betreft. Als men er tenminste de lijnolie voor zou kunnen krijgen. Maar dat is afgeloopen ... V van victorie, V van vernieling, V van verminking, verdooving, verdwazing, verwarring, verkwisting en vandalisme. Er is maar één V meer, de V van vee. En die hebben we niet noodig: we hebben behoefte aan een andere V, de V van vrede, vetpotjes, vuurwerk en volksliederen. En als we héél subtiel denken: een klein lettertje v voor vrijheid - hoe gering ook - en voor een heel klein vaderlandje. Het behoeft niet grooter te zijn dan het altijd geweest is: het mag mijnentwege gerust bij Bentheim en Schoonebeek ophouden, al is Berlijn volgens Radio Bremen een Hollandsche stad, en al leven er in Hamburg en Blahkenese nog enkele democraten, met wie men zich in ons dorpsdialect in 1934 nog uitstekend wist te verstaan.

‘Niemands volgeling en niemands belager’, het is de eenige slagzin die me uit het oude Europa nog altijd is bijgebleven. En hiermee schrap ik voor vanavond de laatste V-s: die van volgen en vervolgen. Men kan dat net zoo goed, zoo niet beter, zonder ons.

Bedenk maar eens een letter, lieve kinderen, voor het volgende offensief. Geen W asjeblieft, want die kost te veel menie en papier. Neem een economische letter: de I is het beste. De I van Idealisme - persoonlijk zou ik Individualisme verkiezen, of bij gebreke van dat Isolement. Maar bereid je dan vast voor op den onvermijdelijken tegenaanval: zoolang er nog teer en menie in voorraad is, zal de NSB achter iedere I of ‘dioot’ of ‘mbeciel’ of - wat haast nog erger is - ‘sraëliet’ laten aanbrengen. Er zijn reeds hoogescholen ingesteld voor wetenschappelijke bestudeering van het nationaal-socialisme - weest dus voorzichtig.

Winkelierster, 49 jaar - Friesland
19 Juli 1941

- Moeten volgende week ons koper inleveren

1 Augustus

- Ons koper is de grond ingegaan, voor hoe lang? het is te hopen dat het er niet te lang in moet zitten, maar beter zoo, dan één kogel van je eigen koper op je hoofd te krijgen, maar weer afwachten wat volgt

Doktersvrouw, 5l jaar - Achterhoek
10 September 1941

- Toen ik gisteren dit geschreven had, wist ik nog heelemaal niet wat er mij en ons allen, een paar uur later boven het hoofd hing. -

Om een uur of 5, toen Chris terugkwam van zijn ziekenbezoek, werd hem een gedrukt papier bezorgd: 'De Kabelwacht'. Hij moest die nacht van 1-4 waken bij de kabel! Dus ook de doktoren waren niet vrij. We zouden echter dezelfde avond eerst nog de boerenpartij hebben voor de boeren, die de trouwkarretjes hadden gereden. Met onsallen maakten we de huiskamer in orde. Een groote kring van stoelen in het rond. Er zouden 17 menschen komen. In mijn zitkamer hadden we het buffet gemaakt. We zouden thee met marsepeinkoekjes geven en pruimen-borrel of vermouth schenken met gebakjes, die we voor deze bijzondere gelegenheid nog haddenkunnen krijgen. Met ons allen renden we door elkaar om alles op tijd klaar te krijgen. Chris ontkurkte de flesschen en alles werd feestelijk uitgestald.

Ada had alle vazen smaakvol geschikt met bloemen uit de tuin. Het zag er bijzonder gezellig en feestelijk uit. Eén van de gasten telefoneerde nog even om te zeggen, dat hij helaas verhinderd was wegen kabelwacht. Wij zeiden hem in elk geval nog nà de wacht nog te komen.

Toen gingen we gauw, gauw eten. Om half acht zouden de gasten

komen. Om half 7 uur was alles kant en klaar en Chris zei: ‘Ik ga nog even een beetje houthakken’. Dat doet hij elken dag als hij tijd heeft. Wij hebben groote stompen wortels van boomen gekocht, die Chris dan in kleine stukjes hakt voor onze winterbrand.

Daar wordt gebeld. Ik ben juist in de hall en maak de voordeur open. Vóór me staan twee mannen, een marechaussée en één in burger. - ‘Dat is voor inleveren van de messen’ denk ik dadelijk en meteen weet ik al welke messen ik zal geven en welke verstoppen. ‘Is de dokter thuis, mevrouw?’ vraagt de burger. ‘Ja’ zeg ik, ‘wilt U hem spreken?’ ‘Mevrouw, we hebben een onaangenaame boodschap voor U. Wij moeten Uw man meenemen als gijzelaar voor de sabotage, die hier in de gemeente gepleegd is aan de Duitsche kabel.’

Hoewel ik voelde, dat ik spierwit werd, liet ik verder niets merken en zei kalm: ‘Heeren, ik zal mijn man waarschuwen’. Ik liep heel bedaard naar Chris toe en vertelde hem wat er was. - De kinderen, Liesbeth, André en Ada, die thuis waren, hoorden het, ...beheerschten allen zich volkomen en hoorden wat Chris tegen de twee mannen zeide:

‘Doet U, wat U meent, dat U doen moet’.

‘Dokter, het spijt ons heel erg, maar we moeten U meenemen. U heeft echter nog even tijd om een collega te zoeken voor de praktijk’.

Meteen was iedereen in actie. Liesbeth rende naar boven om gauw de noodige dingen bij zijn rucksack te pakken. De rucksack stond al maandenlang klaar. Eenige kleinigheden pakte zij er nog bij: wat tabak, zijn bijbeltje en het toiletgerei; Chris besprak met mij de allereerste dingen wat de praktijk betrof, gaf mij zijn boekje met aanteekeningen met zijn Hieroglyphen, die eigenlijk hij en ik alleen kunnen ontcijferen, gaf mij zijn sleutelbosch en zei: ‘Nu ben ik klaar’.

Meteen zag ik, dat hij iets wegmoffelde en op de grond gooide. Ik begreep hem, zette meteen mijn voet erop. Het was een foto van onze geliefde Koningin, waar een touchant gedichtje bijstond:

31. Aug. 1940

Neen, 't was geen vlucht, die U deed gaan
Maar volgen, waar God riep;
'k Vraag niet, wat in U is doorstaan,
Een strijd, hoe zwaar, hoe diep.

Wij knielen naast en met U neer
Tot God de blik, de hand;
Geef Neerland aan Oranje weer.
Oranje aan Nederland.

Er kome dan, wat komen mag,
W' aanbidden, zwijgen stil.
De nacht zij zwart, omfloerst de dag,
Geschiede, Heer, Uw wil.

Gelukkig, dat we dit nog bijtijds zagen.

Allen stonden wij in de hall om hem heen en allen hielden zich goed.

André kwam met een zak met groote brokken koek, die hij bij de buurvrouw had gekregen (zonder bon) en stopte dat nog even in de rucksack.

Paul was niet thuis, hij was de kieken van de bruiloft gaan halen. Peter was even naar Gerrit Berends. Ik vond het naar als Chris hen niet zag, maar Paul was niet te bereiken. Gauw belde ik de Berendsen op, en Peter bleek onderweg te zijn. Ik vroeg de marechaussées even tijd. Zij waren zeer geschikt. ‘Gerust, mevrouw, we kunnen nog even wachten’. Ik keek buiten de voordeur en daar kwam Peter aan. Toen werd het mij even te machtig. Hij kwam zoo onbevangen naar mij toe en ik moest hem zeggen, dat zij vader kwamen halen. Zijn heele gezichtje vertrok en groote tranen kwamen in zijn oogen. In plaats van dadelijk naar binnen te gaan, keerde hij zich om, veegde woedend met zijn vuisten over zijn oogen en ging toen heel beslist naar binnen.

‘Dag vader’ zei hij heel dapper, ‘het zal wel niet lang duren’, Chris was schijnbaar heel kalm, maar ik zag hoe zijn handen beefden.

Toen een kort afscheid en dan ging hij. André mocht mee om de fiets mee terug te nemen. De marechaussées boden aan, een eind achter te rijden en Chris met André vooruit te laten gaan, maar Chris zeide: ‘Dat hoeft niet, ik schaam mij er niets voor’.

Liesbeth, Rob en Ada gingen gauw alle boeren afzeggen, die van de partij zouden zijn en meteen, als een laaiende vlam was het door het geheele dorp bekend. De woede en verslagenheid van het heele dorp was groot en tegelijk daarmee de sympathie van al onze menschen.

De telefoon rinkelde bijna zonder ophouden, iedereen betuigde zijn sympathie en boden hun hulp aan.

Opeens ging het telefoon weer en de opperwachtmeester liet vragen uit Chris' naam, of ik een van de jongens wilde sturen met een spel kaarten. Natuurlijk waren allen even fel om te gaan, maar André en Paul met Louis ..... gingen ten slotte. De gijzelaars waren nog op het gemeentehuis in afwachting van de verdere maatregelen.

Toevallig was ik nog even bij mevr. Doesburg aangegaan, toen ik hoorde, dat zij zoo van streek was. Ik vond haar weer vrij kalm, maar zij had mij terloops gezegd, dat zij nog een paar dingen vergeten had in te pakken, zooals een handdoek, zeep en closetrol. Ik gaf Paul die 3 dingen mee en hij heeft dit nog even aan Doesburg kunnen geven. Even mochten zij Chris spreken door de open deur. Hij gaf nog een briefje mee met zakeninstructies, wat ik juist nodig had, wel een bewijs, hoe Chris altijd dadelijk zijn positieven bij elkaar heeft. Chris was ook volkomen kalm, vooral, nadat wij samen voor zijn vertrek nog even in de slaapkamer neerknielden, en om sterkte en hulp konden bidden.

Die avond waren wij met ons allen en ook Joop Faber, die een heele bende momentopnamen van de bruiloft kwam vertoonen aan de boeren.

Wij zijn laat naar bed gegaan. Liesbeth is bij mij komen slapen. Eerst heb ik nog met de groote kinderen bijbel gelezen en gebeden, en toen gingen wij heel rustig slapen, wat mij ook vrij goed gelukte.

Vanmorgen was er een massa te regelen, praktijk en administratieve beslommeringen, maar om 11 uur kwam Freddy uit Amsterdam, die met mijsamen alle post en papieren nakeek en afhandelde. Een ding was heel gelukkig, dat Chris juist de vorige week voor mij in orde had gemaakt een volmacht, om in Chris' naam alle zaken te kunnen doen. Merkwaardig, dat dit nu direkt van pas kwam. Morgen schrijf ik verder.

[11 September]

- Gisteren avond om half acht kwam plotseling mevr. van Delden die mij een briefkaart liet lezen van haar man. De kaart was met potloodkrabbels schots en scheef geschreven en er stond op: ‘Zijn op weg naar kamp Schoorl, hoop dit overkomt, S.’ Op de adres stond van Delden - Doetinchem. De kaart was kennelijk in groote haast en stiekum geschreven. Hoe hij het gedaan heeft

gekregen weten we niet. Misschien uit de trein gegooid of zooiets. Wij zullen het later wel hooren. In elk geval was ik dolblij met dit bericht. Ten eerste, omdat het Schoorle-kamp een vrij goede reputatie betreft en ten tweede, omdat het nu zeker is dat allen bij elkaar zijn, wat een enorm verschil is, als ieder in een cel.....

Anneke is vrij dicht bij Schoorl en zal wel gauw probeeren hen te zien, wat misschien in zoo'n kamp best kan, al is het dan ook achter prikkeldraad. Vanavond komt Anneke hier en ik zal probeeren de noodige mondelinge boodschappen te verzamelen, die zij dan kan overbrengen.

Vrijwilliger Nederlands Legioen, 33 jaar
Arys (Oost-Pruisen)
Dinsdag, 16 September 1941

- Gisterochtend heeft dan van Geelkerken met ons gesproken.*

Eerst heeft hij gesproken tegen de menschen, die naar de W.A. gingen. Daar waren wij dus niet bij.

Even later kwam hij naar ons toe. We stonden in open carré opgesteld. De menschen, die geen lid van de Beweging waren stonden apart. Deze groep was ongeveer twee maal zoo groot als van de

* Het in Juli 1941 opgerichte Vrijwilligerslegioen Nederland, door Seyss Inquart onder opperbevel van generaal Seyffardt gesteld, bevatte een zeer heterogeen gezelschap: de kleine helft NSB-ers en WA-mannen, voorts enkelen uit Nationaal Front en Nederlandse Unie, een paar voormalige Nederlandse officieren, afgezwaaiden uit de Arbeidsdienst, idealisten en avonturiers, en menigeen met een behoorlijk strafregister. Al spoedig regende het bij de NSB, die als zodanig niet betrokken was in de oprichting, klachten van kameraden, die teleurgesteld waren over de Duitse behandeling tijdens de opleiding. Mussert protesteerde begin September in Berlijn; hem werd toegestaan de werving in handen te nemen voor een afzonderlijk regiment van uitsluitend WA-mannen. Voorts zou, wie dat verkoos, mogen afzwaaien en naar Nederland terugkeren. Men zou ook nog naar een eenheid van de Waffen-SS kunnen overgaan en naar het nieuw te vormen WA-regiment. Van Geelkerken werd naar de opleidingsplaats Arys in Oost-Pruisen gezonden om de nieuwe situatie duidelijk te maken.

leden. Van Geelkerken sprak hen het eerst toe. Zijn toespraak was kort en krachtig. Hij heeft hen alleen gevraagd de naam van het Legioen niet door het slijk te halen.

Daarna kwamen wij aan den beurt. We moesten direct in een kring gezellig om hem heen gaan staan. Het eerste wat hij vroeg was, wie of er een cigaret voor hem had. De stemming was er direct in!

Hij heeft in het geheel geen toespraak tot ons gehouden. We hebben heel gezellig onze grieven naar voren kunnen brengen. De manier waarop hij alles behandelde was buitengewoon prettig. De dreigementen, die verschillende Duitschers hadden gebruikt om de menschen het naar huis gaan te beletten, vond hij zeer afkeurenswaardig.

Hij heeft de menschen een grootere vrijheid gegeven, dan de meesten zichzelf hadden toegekend. Hij zeide dat wij op het oogenblik niet meer mochten kiezen. Eerst zouden wij nu naar huis gaan. De menschen, die er dan nog wat voor gevoelden konden naar de W.A. gaan. De menschen, die besloten hadden naar de W.A. te gaan, waren ook nog vrij om in Holland van meening te veranderen.

Alleen drukte hij ons op het hart, in groepen of kringen niets ten nadeele over het Legioen te zeggen.

Hoewel het Legioen niet door de N.S.B. was opricht, denkt ‘men’ dat dit wel zo is. Daarom is reeds de uiterste voorzichtigheid geboden.

Generaal Seyffardt treft in deze absoluut geen blaam. Alleen de voorlichting heeft zeer veel te wenschen overgelaten.

In het kort: zooals van Geelkerken alles behandelde was enorm. Psychologisch voor 100% voor elkaar. En absoluut natuurlijk!

Untersturmführer Auer was er ook bij. Alleen minder praats dan gewoonlijk. De stemming was na afloop 90% beter dan voorheen. Van alle voorgevoelens dat van Geelkerken zou trachten ons te bewegen om tot het W.A. regiment over te gaan, is dus niets van uit gekomen. De menschen, die naar het W.A. regiment zouden overgaan, zouden eerst nog streng worden gekeurd. Maar goed ook!

De opleiding zou eerst door Duitschers geschieden. De taal zou Duitsch worden.

Toen ik van Geelkerken zei, dat, toen de Duitschers in Spanje aan het vechten waren, zij ook niet Spaansch hoefden te spreken, zei hij dat de Duitschers in Spanje den doorslag hadden gegeven, maar dat wij niet in diezelfde positie waren. Natuurlijk een waarheid als een koe, die veel gelach ten gevolge had.

Onderwijzer, 35 jaar - Groningen
Maandag, 29 September 1941

- Na het neerstorten van het vliegtuig op het botenhuis van Kramer, hebben we betrekkelijk weinig last gehad van 'luchtgebeurtenissen'. Vrijdagavond echter hebben we eens extra geprofiteerd. Het is wel merkwaardig, dat we, evenals de vorige maal, net in Groningen moesten zijn.

Zwaantje was Vrijdag jarig en dus: verjaarsvisite. Ik had voorgesteld, om in de stad te overnachten, n.l. aan de Steenhouwerskade. Beekhuis wilde Jochgie wel herbergen. Dat ging aan. Ik kwam uit school met vacantie, verkleedde me en bracht J's ledikantje naar B. 't Was prachtig weer, net weer voor een Herfstvacantie. Kalm reed ik naar de stad, waar ik een paar boodschappen deed, alvorens naar Zwaan te gaan. Toen ik daar aankwam, ben ik er meteen gebleven.

Na de boterham gingen we gewoon over in de visite. In de kamer aan de straat gingen Pa en ik even zitten, terwijl de tafel werd opgeruimd. Ik haalde wat moppen uit de oude doos en trommelde er op los, terwijl Pa een porceleinen schaal brak. Zonde en jammer, maar niets vergeleken bij wat er nog zou komen. Achteraf vraag je je af, waar een mens zich al niet dik om kan maken. Enfin de schaal was gebroken en niet meer te lijmen.

's Avonds waren er in het huis aanwezig: Pa, Moe, Hajo, Zwaan, Jan, Sebo, Elly, ik, Janneman en Jochgie van Zwaan en als verdere gasten: Albert Hartlief, Gré, Mevr. Kuipers en haar dochter Jans de Jong. Fientje sliep boven bij Mevr. Mansen, die nu het beheer had over drie kinderen. Er waren dus 18 personen in huis.

Pá stelde voor, om naar de voorkamer te verhuizen, d.w.z. de mannen. We zouden dan rustiger kunnen kaarten. Niemand van ons mannen gaf veel asem en toen van de zijde der vrouwen hevig protest kwam, werd van het plan afgezien. Dat is ons geluk geweest, zoals later zal blijken.

Tegen half elf was de eerste boom uit. Daar er sinds kwart voor tien reeds vliegtuigen in de lucht waren - Engelsen - begonnen we niet direkt aan een tweede. Ab begon voor de grap de kaart te leggen. Pa moest volgens hem nog wel enkele veren laten.

'Oh', viel Pa uit, 'daar ben ik al druk mee bezig; ons schip - de Zeehond - die we een poos geleden voor ƒ100.000 konden verkopen, is thans in beslag genomen en getaxeerd op ƒ49.000.'

Tegen Hajo zei Ab: ‘Jij hebt nog tien zwarte maanden te verwachten.’

‘Ja’, was het antwoord van Hajo, ‘en dat begint morgen al.’

Dit werd maar al te waar. Hajo had nauwelijks uitgesproken of we hoorden weer een vliegtuig.

‘Dat is geen Engelsman, maar een Duitser’, klonk het van vier, vijf kanten. Dat waren we dan ook weldra eens. We vonden het niet erg prettig, want een luchtgevecht boven een stad is niet erg aangenaam. Even later zag Jan door de gordijnen heen een lichtschijnsel. Een lichtkogel!

Het duurde niet lang of de kamer was leeg en het binnenplaatsje en de gang waren gevuld met twaalf kijklustigen. Het was een pracht gezicht de lichtbron te zien bengeien aan een parachute. We zagen het geval slingeren en langzaam in Westelijke richting afzakken.

‘Ze schieten er op’, zei Jan plotseling. Wij hoorden of zagen niets, maar Jan meende lichtpuntjes te hebben zien flikkeren. Waren dat misschien de bommen, die even later kwamen neersuizen?

‘Kom toch liever naar binnen’, zei Moe, die werkelijk angstig was. We vonden het echter niet nodig, want welke Engelsman zou nu zo gek zijn, om hier z'n bommen te deponeren?

‘Misschien moeten ze Sicco Boeyenga* wel hebben’, had Elly in de kamer nog spottend opgemerkt. En ja, daar leek het inderdaad wel wat op. Even na de opmerking van Jan, hoorden we een fluitend geluid, dat weldra in een waar gehuil overging. M'n eerste gedachte was: een vliegtuig, dat over ons heen wil scheren. Dat geluid kenden we immers wel. Elly dacht aan een bom, toen aan luchtalarm en vervolgens weer aan een bom. Toen het gehuil toenam had ik de ontstellende zekerheid: ‘Een bom komt op ons afrazen en veroorzaakt hier een voltreffer.’

‘Naar binnen’, riepen we. Het gehuil was verschrikkelijk. Ik viel over de rioolsteen en strompelde de gang in. Onder het vallen een ontzettende slag, geraas van instortende huizen en neerstortend puin en glas. Op dat ogenblik dacht ik:

‘Nu zijn we er geweest en gaan we slapen’. Ik was verbaasd, toen ik tot de ontdekking kwam, dat we door de gang de kamer nog konden bereiken en dat daar het licht nog brandde. Ik herinner me het zeer verschrikte gezicht van Elly en de binnenkomst van Hajo.

* In de buurt woonachtige NSB-er.

Hij had bloed op z'n hoofd en aan z'n wang. Gré Hartlief schreeuwde, dat ze naar huis wilde en even later waren zij en Ab verdwenen, door het raam van de voorkamer, want de winkeldeur wilde niet open.

Terwijl Hajo met jodium werd bewerkt, snelde Zwaantje naar de kinderen. Janneman en Jochgie waren goed. Ze hadden een lading speelgoed op hun hoofd gekregen, maar er overigens goed afgekomen. Intussen kwam Mevr. Mansen, helemaal van streek met drie kinderen beneden. Ze waren geen van allen gewond, maar er was niets met haar kinderen aan te vangen.

Ik voelde nattigheid achter m'n linkeroor. Ja, hoor, een glasscherf had me een sneetje bezorgd. M'n boord werd met bloed geverfd, maar erg was het niet. Even later voelde ik iets aan m'n rechterdij. Ik stroopte m'n broek op en vond een gaatje in m'n onderbroek. Daaronder een heel klein bloedend wondje. In m'n bovenbroek kon ik nergens een gat vinden en dat moet er toch zijn. Door m'n val had ik verder nog een paar rauwe ellebogen. De rest van de familie was met de schrik vrij gekomen.

Toen we met jodium waren ingevet, gingen Pa - die waarschijnlijk nieuwsgierig was - en ik met Mevr. Mansen naar boven. Even van te voren was Hajo met een verschrikt gezicht naar binnen gestoven en geroepen: ‘Aan de overkant is alles weg. Er ligt nog zo'n hoopje.’ Het bleek maar al te waar te zijn.

Boven was het een ruïne. Alle ruiten kapot, schilderijen en borden van de wand en overal puin en kalk. Edoch - het huis stond er nog. Ik maakte gebruik van een Philipslantaarn. Een prachtding in zo'n geval. We keken eens naar buiten. Mensen renden in de duisternis heen en weer en schreeuwden; ‘Licht uit!’ Toch zo'n wonder niet, dat men licht aan stak, waar het mogelijk was. Aan de overkant zagen we vaag enige ingestorte huizen. Pa probeerde het licht. Kortsluiting volgde. Hij vond een W.C. en moest daar natuurlijk eerst gebruik van maken.

Intussen zocht ik overal naar een lek in de waterleiding. Het was nergens nat en toch hoorden we een watervalletje. Tenslotte ontdekten we het lek op de trap, die naar de voordeur leidde.

Na ons onderzoek gingen we naar beneden en namen de situatie in de winkel eens op. Hier veel glasscherven. Met de flessen viel het wel wat mee. Van de vier fietsen was maar één band lek. De deur zat vast. Voor we verder gingen sloten we de waterleiding van bovenaf.

Toen we in de voorkamer kwamen, zagen we, dat de schilderijen van de wand lagen. Glassplinters stonden rechtop tussen de toetsen van de piano. Van de vele mooie bloemen was niet veel meer over. In het kantoortje, waar Jan zou slapen, waren de scherven door de bovenste la van een kastje en door een schilderij gevlogen. Wat een bof, dat het geen uur later was gebeurd.

We verschoven wat meubelen, want Hajo wilde eens zien, hoe het met z'n cognac stond. Dat viel nog al mee, maar wat mij niet beviel, was het uitwerpen van een nieuwe lichtkogel. Hajo wilde naar buiten, wat ik hem in verband met de nieuwe ster uit het Oosten sterk afraadde. Ik was bang voor nieuwe bommen en waarom je dan op straat te begeven? Ik heb er de anderen maar niets van verteld, waarvoor ze me erg dankbaar waren.

Ab was er al heel gauw weer met verbandtrommel en helm. Hij verdween nog sneller om mee te helpen als lid van de luchtbeschermingsdienst. Hij was erg actief en heeft er eigenlijk z'n beste pak mee bedorven.

In de huiskamer was nu alles rustig. Elly en Zwaantje gingen doodkalm afwassen. Mevr. M. verdween met haar kinderen naar haar moeder. Intussen was er luchtalarm gemaakt, maar ik was vrijwel de enige, die het gehoord had. We zaten dus opgesloten. Nu begon ik pas iets te voelen. Ik stak een sigaret op. Dat deed me goed.

Buiten gekomen zagen we, dat er een auto z'n volle schijnsel wierp op de ruïne aan de overkant. Toen ik dat zag, verwachtte ik wel 12 à 15 doden. Gelukkig waren het er maar drie, drie onschuldige kinderen van 6, 9 en 11 j. uit één gezin. Vreselijk toch.

We vroegen een agent of we weg mochten. De goede man had het luchtalarm niet eens gehoord en gaf ons eerst verlof. Even later werd hij ingelicht en trok het in. Om kwart voor 12 kwam het sein: veilig, en verdwenen we. Jan ging mee met Jans en haar moeder.

Van slapen kwam die nacht niet veel. Elly heeft helemaal niet geslapen. Geen wonder ook. Wie kan dergelijke indrukken zo maar van zich afzetten?

We hebben Hajo en Zwaan Zaterdag flink meegeholpen en tegen een uur of 5 waren ze ongeveer op streek. De ramen werden dichtgespijkerd met planken. We deden die dag verschillende ontdekkingen en kwamen tot de volgende serie gevolgtrekkingen:

1º De vorige keer, toen we in de stad logeerden, waren we aan de Steenhouwerskade en werd de Piet Heinstraat gebombardeerd.

2º Als we het raam dicht hadden gehad en niet hadden uitgekeken, was ook de deur dicht geweest en was de achterkamer ook beschadigd.
3º Als we in de voorkamer hadden gezeten, hadden we bij de voordeur uitgekeken en waren er slachtoffers gevallen.
4º Was het later gebeurd, dan was Jan in het kantoortje minstens gewond geworden.
5º Fientje's ledikantje was onbeslapen. Hadden we Jochgie meegenomen, dan was hij gedood of gewond door een paar wijnflessen, die op het hoofdkussen geslingerd waren.
6º Er werd een grote scherf, die een halve baksteen uit de binnen muur had geslagen, in de paraplubak gevonden.
7º Er zijn heel toevallig geen scherven door de ruiten van de voorkamer gekomen. Anders waren ze door de alkoven gevlogen en hadden zeker slachtoffers gemaakt.
8º In de deurpost van de deur naar de winkel zaten twee scherven. Waren ze twee centimeter naar rechts geweest, dan had minstens één van ons ze in rug of buik gekregen.
9º Van de vier kanten van het kleine plein is onze kant er het best afgekomen.
10º Een dakpan was door ruit, marmerplaat en een paar planken geslagen en op de gasmeter blijven liggen.
11º Het licht brandde, terwijl gas, waterleiding en telephoon normaal functioneerden. Er werd 's avonds natuurlijk van alle kanten opgebeld, om te horen of alles goed was.
12º In winkel en voorkamer viel de scha nog mee, door de gelukkige banen, die de scherven hadden gekozen.

En hiermee zullen we dit dagboek maar sluiten en hopen, dat het gauw - een voor ons voordelige - vrede mag worden. We hebben schoon genoeg van deze oorlog, maar zijn vast overtuigd van de goede afloop.

Vrijwilliger Nederlands Legioen, 33 jaar
Arys (Oost-Pruisen)
Zaterdag, 25 October 1941

- Vanmorgen is ons den eed afgenomen. Het begin was al feestelijk. We hoefden pas om half zeven op te staan. Dus een uur later dan gewoonlijk. We moesten ons goede pak aantrekken, onze overjas en stalen helm opzetten. Het was een druilerige dag.

Op het sportveld werd aangetreden. Aan de lange kant stond het podium, bekleed met de hakenkruisvlag opgesteld.

Daarachter twaalf vlaggenmasten met vlaggen.

Links 4 hakenkruis, dan de Vlaamsche Vlag, dan weer 2 hakenkruis, vervolgens de oranje-blanje-bleu en dan weer vier hakenkruisvlaggen.

Voor het podium stonden 2 machinegeweren, 2 granaatwerpers en 2 pag. kannonnen opgesteld. Het podium was versierd met palmen.

Toch een fijn gezicht, al die knapen in het Veldgrauw.

Reich* hield een goede toespraak. Hij bracht de lotsverbondenheid van de Germaansche Volkeren naar voren, welke thans onder opperste leiding van Adolf Hitler plaats vindt.

Daarna werd het 'Wilt heden nu treden' gespeeld. Daarna had de eedsaflegging plaats. Hij werd in het Duitsch voorgelezen en in het Duitsch door ons herhaald, waarbij wij den geheelen rechterhand opstaken Daarna nog een klein defilé langs de Standartenführer. Het aantal mannen, die den eed niet wilden afleggen, was 48 stuks van onze kompie.† Mijn slaapjes Jansen en v.d. Kamp hebben zich bedacht en hebben toch vanmorgen den eed afgelegd.

* Standartenführer Otto Reich, commandant van de uit Hollanders en Vlamingen bestaande SS Standarte Nordwest, had zomer 1941 ook het Nederlands Legioen onder zijn bevel gekregen.

† Menig Nederlands vrijwilliger voor het Oostfront heeft bezwaren gehad tegen de aflegging van de van elke soldaat geëiste krijgseed. Om een aantal bezwaren die bij de NSB bestonden tegen de eed van de Waffen-SS: 'Treue und Tapferkeit und Gehorsamheit bis in den Tod' aan 'Adolf Hitler, Führer aller Germanen' te ondervangen, werd een afzonderlijke Legioenseed ingevoerd, waarin gehoorzaamheid aan Hitler als 'Oberster Befehlshaber der Wehrmacht' werd gezworen, met de beperkende bepaling 'im Kampf gegen den Bolschewismus', - dus niet tegen de Westelijke geallieerden. De eed werd ook wel geweigerd in de hoop daarmee ontslag uit de dienst uit te lokken.

Jammer dat Baars en Schipper er niet bij zijn. Ja, hechten mag je je eigenlijk niet aan de kameraden. Het eene oogenblik heb je die, en het volgende oogenblik lig je weer op een andere kamer. Vandaag hebben we verder vrij. Gisteren een zware marsch van een kleine 30 K.M. gehad. Na enkele kilometers had ik reeds enkele blaren. Op m'n tanden gebeten en doorgezet. Na afloop veel voldoening dat ik den marsch volbracht had.

Maandag, 27 October

- Vandaag is onze vriend Wijga door den mand gevallen. Hij heeft bekend dat hij verschillende keeren van kameraden heeft gestolen. Hij is uitgekleed en volgesmeerd met schoenvet. Toen is hij door de jongens gewasschen. Niet erg zachtzinnig!

Hij wordt voorloopig in arrest gesteld en komt t.z.t. voor het Krijgsgerecht. Ik vermoed dat hij wel twee jaar tuchthuisstraf zal krijgen.

Ik had toch medelijden met hem niettegenstaande ik het altijd een reuze klier heb gevonden.

In de korten tijd dat hier nu de compagnie weer is opgericht zijn er al 18 veroordeelingen geweest.

En de minste is 5 dagen scherparrest. Geen kachel aan. Twee dekens en op de houten planken slapen. Geen lectuur, niet kaarten enz. enz! Dus niet bepaald zachzinnig.

De 4 menschen die de beenen hebben genomen zitten nog steeds in voorarrest. Ze beginnen er ellendig slecht uit te zien.

De algemeene mening is, dat er niemand van de menschen die den eed hebben geweigerd naar huis komen. De officieren denken dat zij voor de Arbeidsdienst of iets dergelijks gebruikt zullen worden.

Lid NSB bij SS-Standarte 'Westland', 20 jaar
Oostelijk front
31 October 1941

- Een dag met veel sneeuw! Bijna de gehele dag viel sneeuw! Prachtig gezicht - vooral op de dennebomen waar de sneeuw zoo heerlijk dik op blijft liggen.

Vandaag heb ik eigenlijk niet veel gedaan - wat gelezen geschreven - verband gewikkeld. Ik moet me een grotere opgave stellen zoodat ik m'n dag kan vullen.

Vandaag kreeg ik een felicitatiebriefkaart van een nicht van Moeder Anna Schoenmaker - Ik ken ze geloof ik niet eens - 'k Zal ze wat terugschrijven.

Nu verder waar we gisteren gebleven waren. Is als ik 1 Juli '42 de Waffen SS verlaat nog gelegenheid om te studeren?

Wat was ik toen ik wegging - wat wilde ik bereiken -

Zooals de zaken stonden zou ik nu reeds klaar kunnen zijn om naar Indië te vertrekken - Planter te worden - Ja wel ik ben geschikt hiervoor - Ik voel ik kan het -

Wat is de toekomst van Indië - Naar mijn meening blijven we onze koloniën behouden. Ik zou economisch een zeer goede toekomst hebben - Duur der oorlog nog 2 jaar - Dat eene jaar dat ik nog mis is nog in te halen - Misschien niet eens noodzakelijk -

Ook kans in de Duitsche koloniën - 'k ben iminers Reichsdeutscher dan.

Is m'n leven eigenlijk voorbeschikt om pionierarbeid te leveren in de koloniën. Ik geloof het niet - Er zijn andere dingen die sterker trekken. Wanneer ik me het planterleven zoo voor me zie - lokt het me.

De tropen - schitterende natuur - werk waarin je zelf omhoog kunt klimmen.

Frissche gezonde vrouw - kleine club Europeanen - Deze mystieke inlanderwereld.

Toch zal ik daar iets missen - Het zout - De strijd om den menschenziel - Deze strijd is me onontbeerlijk geworden. De trek naar Indië lijkt me op dit ogenblik als een soort aftocht - weg van het strijdtoneel - Ik ben me bewust - ik ben een jonge idealistische bruisende kracht - Daarom - al is het nog zoo mooi al zou het een schitterende toekomst - al ligt me deze sfeer nog zo goed - Ik geloof niet dat ik zou kúnnen gaan!

1 November 1941

- Ik wil me nu bezighouden met andere mogelijkheden voor mijn toekomst -

1e Is de mogelijkheid aanwezig dat ik nog weer kan gaan studeren?

Beschouwen we de ‘koloniale’ periode als afgesloten.

Wat bezit ik aan kennis - Mulo B - Overgangsbewijs 4e klas H.B.S B -

dan 2 jaar Koloniale landbouwschool.

Dus ongeveer gelijkstaand met abituriënt - Dit ‘abituur’ zal echter hoogstwaarschijnlijk niet erkend worden - Zoo ver is het noch niet.

De hoofdvraag op dit gebied is natuurlijk wat wil ik studeren -

Mezelf schemert zooiets voor als staatswetenschappen - ik meen dat er ergens een nationaal-socialistische leerstoel geopend is aan een onzer universiteiten. Dan misschien literatuur? Ik ben me eigenlijk niet bewust of ik een eigen stijl heb. Zou ik kunnen schrijven? Ben ik geen copiist? Dan geloof ik dat ik de Nederlandsche taal nog niet zoo volkomen beheersch dat ik wat zou kunnen schrijven. Maar al deze tekortkomingen zijn natuurlijk te verhelpen - te verbeteren -

Het lijkt me wel iets als opvoeder in nat. soc. zin aan een of andere Ordensburg. Maar daar kom ik vooreerst niet voor in aanmerking. Daarvoor zijn jarenlange ‘Bewährung’ in het nat. soc. voor noodig.

Dan blijven nog de rechtswetenschappen. Ook een mogelijkheid. Het opent een groot gebied. Vooral als politieke leider. (Ik schrijf dit maar - ik weet niet eens of ik daar ooit voor in aanmerking - tot nog toe is m'n toekomstweg, tamelijk duister -)

Voor dit alles zou ik natuurlijk m'n H.B.S.-eindexamen Extraneï moeten hebben. Dit kost me minstens een jaar.

1 Juli 42 ‘entlassen’ - Dan zou ik natuurlijk meteen kunnen beginnen - Daar bij wil ik minstens nog Ned. stenografie en typen hebben. Het zou op geestelijk gebied het hardste jaar voor me worden. 21 jaar zou ik zijn als ik slaagde - dan staat de weg naar de universiteit me open.

Wat zou ik in dit jaar kunnen doen.

Als in bovenstaand geval alles zoo verloopt zooals ik het nu denk - dan geschiedt het volgende -

1 Juli '42 kom ik eruit - dan hoogstwaarschijnlijk kom in de S.D. Sicherheitsdienst. Maandsalaris - 100 gulden hoogstens 150 gulden.

Ik zou dus overdag dienst doen en 's avonds voor m'n eindexamen studeeren - Deze studie wilde ik dan bekostigen met het geld dat ik overhield - Het wordt dan natuurlijk zeer krap leven. Zoo gezegd zal het mes dan met twee kanten snijden.

1e M'n betrekking in de S.D.
2e Werk ik aan m'n eigen toekomst.
3e Niet te vergeten m'n positie in de Ned. SS. Voor de toekomst zou deze m'n gehele persoon in beslag nemen. Ik zou me alzoo geheel in beslag genomen worden. Het zal een reusachtig jaar worden.

Maar dan - Zijn er gelden aanwezig voor een Studie aan de Hoogeschool?

Dan nog wat: dan ben ik 22 jaar - tamelijk oud voor student in 't eerste semester!

Gelden zijn van mijn kant niet aanwezig - Dat bewuste jaar zal veel slokken en maakt het me onmogelijk om te sparen.

Waar krijg ik m'n studiegeld vandaan?

Van familie? Neen en nogmaals neen.

Door een beurs - Betwijfel ik.

Dan de beweging - Misschien de S.D. Altijd in betracht nemen, dat ik oud frontstrijder ben! Door leenen? Een mogelijkheid - vooral bij bekenden - die weten dat ik wat bereiken zal omdat ik wat bereiken wil.

Het geld is tot nog toe een vraagteeken.

Zaterdag - geen bijzondere gebeurtenissen geen post.

'Zapfenstreich'* terugverlegd op 9 uur - Wat ons 'gezonden' niet bevalt.

Maar we moeten ons schicken in de ordening

2 November

- Deze Zondag scheen als een troosteloze Novemberdag voorbij te gaan. ik zeg het scheen zoo. Erich was met een autotocht mee naar het Sudetengauw. Werner en ik bleven alleen thuis.

's Middags om 5 uur kwamen echter nieuwe gewonden. Ook wij kregen er een bij. Erich moest naar boven. Arme kerel die we kregen - een tamelijk zwaar geval, linker arm en been! Vlieger - had niet veel levensvreugde meer - maar hier in ons midden zullen we hem wel weer snel boven op brengen -

In aansluiting op gisteren - wat nu volgt - Wanneer de kansen

* Taptoe.

tot studeren na m'n H.B.S.-Extraneï gering zijn mochten zoodat ik eigenlijk hiervan moet afzien dan is dit examen geenszins verloren - neen zelfs een groote aanwinst - Hoewel ik er van overtuigd ben - dat examens niet meer die rol spelen zooals vroeger - (Leistungs-prinzip!) geeft het me een gevoel van zekerheid van ruggesteun.

Ik kan natuurlijk dan nog allerlei schriftelijke cursussen volgen - hetgeen voor mij zeer wichtig kan zijn voor de toekomst - Tot nog toe ken ik niet de promotiekansen in de S.D. maar ik stel me zoo voor dat er mogelijkheden zijn. Er blijft dan altijd nog gelegenheid voor liefhebberij-studies -

3 November

- Vaak heb ik me ook wel een journalisten beroep gedacht - Eigenlijk is het nooit bij me opgekomen hier langer bij stil te staan.

Natuurlijk is hiervoor talent noodig Is dit te kweken te ontwikkelen?

Bij ongeschiktheid kan ik deze uiting toch nog botvieren door stukjes aan allerlei bladen, enz. Als beroep vind ik 't in 't geheel interressant. - Vol afwisseling - Men leert veel menschen kennen - Ja er is een bizondere ‘geur’ aan - vooral in deze grootsche tijden!

Hoe daartoe te komen. Misschien gebeurt dit nog wel veel later - Wie weet - Zoolang de wereld draait is nog alles mogelijk.

Ingenieur, 32 jaar - Noord-Holland
8 December 1941

- Japansche overval op Pearl Harbour. Japan in oorlog met Engeland en de Ver. Staten.

Onmiddellijk Nederlandsch solidariteitsoptreden: H.M. 's Regeering verklaart Japan den oorlog.

De U.S.A. verklaren thans meteen den oorlog aan Duitschland en Italië.

De scheidingslijnen zijn nu over de geheele wereld doorgetrokken.

EIND DECEMBER 1941 - Nog steeds woedt de oorlog. Beestachtig zijn de verliezen, die een door den waanzin gegrepen menschheid zich zelf toebrengt. In reusachtige, reeds 5 maanden durende, veldslagen - waarin ontelbare golven van honderden dreunende tanks - stormende infanterie - dreunende tanks - stormende infanterie - dreunende tanks - op elkaar inrollen zonder ophouden, onder doorloopende gierende bomaanvallen uit voorbijloeiende vliegtuigen, (kan men zich dit alles voorstellen?) - is het Russische front geworden tot een, niet voor mogelijk gehouden, satanisch *inferno*. Half Rusland is veroverd - maar: Leningrad houdt stand, Moskou houdt stand, het Donetzbekken houdt stand, Rostov houdt stand, Sebastopol houdt stand -- nieuwe Russische troepen, Siberische, kaukasische - troepenmassa's onuitputtelijk uit dit groote werelddeel - in onwaarschijnlijk groote aantallen, fanatiek en in ultra militanten geest getraind, stroomen onophoudelijk toe - het schijnt dat de Duitschers hun grooten tegenspeler gevonden hebben.

Nu is de ijzige winter neergedaald over dit onmetelijke front - de transporten stagneeren, de gruwelijke kou maakt duizenden slachtoffers, het front is verstijfd, en kraakt...

Nog is het niet genoeg. Een nieuwe golf van militair fanatisme is opgevlamd in het verre Oosten, en met hevige bewogenheid reageeren wij op de verbijsterende slagen die ons westerlingen treffen: ondergang der modernste Engelsche slagschepen, landing der Japanners op Malakka, Borneo, Philippijnen, Amerikaansche Stille Oceaan-steunpunten - bedreiging Singapore! Een perfect voorbereide opmarsch door de lucht, over zee, op land, met onvervaarde kracht ingezet door een tot het uiterste fanatisme opgezweepten aanvaller.

Ook Nederlandsch Indie is nu in oorlog. Ook daar, in ons overzeesch Rijk, zal worden gevochten, *wordt* reeds gevochten. Wij hebben lang geslapen, maar de laatste jaren hebben we daar gewerkt - als de heeren denken dat wij gemakkelijk te verslaan zijn, hebben ze het mis. Reeds hebben Hollandsche duikbooten en Hollandsche vliegtuigen tallooze Japansche schepen, zwaar beladen, voor hun rekening genomen. Wij hebben onze vlag daar 300 jaar geleden geplant - kom hem naar halen! Wij strijken hem niet. Wij zijn maar weinigen, maar wij hebben het gezag over een bevolking van 60 millioen, aan onze zorgen toevertrouwd. De laatste 50 jaren hebben wij dat begrepen, en ernaar gehandeld - de bevolking is

één mee ons en wij met hen, heeren Japanners. Wij strijken onze vlag *niet*. Wij zullen volhouden, steeds volhouden, totdat de Amerikanen met hun stroom van materieel komen opzetten. En, tezamen met onze bondgenooten, zullen wij overwinnen!

Leraar, 52 jaar - Utrecht
15 December 1941

- Wat is gister die feestvreugde van de N.S.B. verregend. Een doorlopende slagregen. Ik zag in de Maliebaan de magere groene erepoort verlaten staan. Hier en daar hingen uit een huis hakenkruis of N.S.B. vlaggen. Ik hoorde van iemand, die had zijn oranje-wit-blauw vlag van oranje rood geverfd, omdat hij onderscheiding wilde maken met de oranje vlag die de N.S.B. gegebruikt. De commando's aan W.A. defilé op 't Vredenburg werden in 't oergermaans gegeven, van ‘Hou je smoel’; iemand had dat vanuit café Witjens zo gehoord.

Doktersvrouw, 51 jaar - Achterhoek
30 December 1941

- 't Is weer Kerstmis geweest. Een heerlijk feest was het! Behalve Joost en Robbie waren alle kinderen thuis en ook Freddy. Anneke was ook thuis juist tusschen twee particulieren verplegingen in. We waren al dagen van te voren druk met de voorbereidselen. Groote bossen dennengroen hadden we gekregen en ons hulstboompje vóór het huis was een van de heele weinigen, die vol prachtige roode bessen was. We haalden manden vol eraf en alle kamers kregen een kerstversiering. De hall was beelderig, hoewel we

al het koper missen, wat juist zoo prachtig stond tusschen hulst en dennengroen. Anneke, die de leiding van het versieren had, had op de oude kist in de hall een soort stilleven gemaakt van ijzeren kandelaars en die prachtige groote kloosterrozenkrans uit de studeerkamer. Verder alleen slingers hulst en dennengroen, waartussen zilverdraad en zilveren klokjes en belletjes, 't Was werkelijk beelderig.

Ondertusschen was ik in de keuken bezig met allerlei heerlijkheden. We hebben die dagen net gedaan of er nergens distributie was! Ik bakte een heele groote schaal met sneeuwballen, waar n.b. 16 eieren (uit de kalk) in moesten en twee flesschen slaolie in gingen!! Toch had ik er heusch vrijmoedigheid toe. Ik ben altijd zoo zuinig met mijn voorraden, dat ik het heerlijk vond, nu eens een keer niet te zijn. Ze waren dan ook verrukkelijk. Ook had ik ‘buiten de bon’ heerlijke maar schandelijk dure custard gekocht, waarvan ik een kostelijke pudding maakte met geweckte kersen.

Voor het feestmaal hadden we een pracht kalkoen, die in hotel 't Vergulde Hert voor ons gebraden werd. Hij kostte *ƒ*16.-, maar in de steden werd voor een dergelijk beest grif 60-80 gulden betaald.

Eerste Kerstdag gingen wij allen naar de kerk. 't Was er bijzonder vol, zoo als ik het nog nooit zag. Wij vulden twee banken, 't Was een heele mooie dienst en een heele goede preek.

Na de lunch werd ieder in zijn eigen kamer boven gestuurd en Anneke en ik hebben de laatste hand gelegd aan de voorbereiding. We hadden heel veel gezellige pakjes, die allen in rood of wit papier gepakt, met rood lint erom aan de boom gehangen werden. De boom, die deze keer heel groot was, leende zich uitstekend daarvoor, 't Stond zoo feestelijk en gezellig. Zelfs voor Hompeltje was een pakje, n.l. hondevitaminetabletten. Toen gingen we ons allen verkleeden, zooals wij altijd doen in onze allermooiste kleeren. Ineke had dit jaar een lange avondjurk aan, die haar heusch niet dik maakte. De meisjes zagen er snoezig uit in hun beelderige lange jurken en dat maakte het wel erg feestelijk.

De haard brandde met mooie vlammen. De thee stond klaar op de groote tafel met een schaal opgestapeld met sneeuwballen. Anneke had twee groote portretten van Joost - Mary en van Robbie op de tafel gezet. (Alsof we hen konden vergeten!!) We zaten in een groote kring om de kerstboom, die vóór de buitendeur stond.

Toen las Chris de prachtige Kerstgeschiedenis voor uit de concordantie van Dächsel in chronologische volgorde, 't Was net of het

geheel nieuw was en we luisterden geboeid. Was het omdat de Kerstboodschap *nu* zoo heel duidelijk tot ons sprak? De vredesboodschap, waar we allen naar snakken, en die in de wereld zoo onbereikbaar ver schijnt! We voelden, dat deze belofte toch waar is en die oprechte vertroosting was het ware kerstfeest voor ons. We wisten nu nog beter wat dit beteekende. -

Na de thee las ik een kerstverhaal voor, wat ook altijd vast bij het program hoort. Toen werden de pakjes uitgedeeld. André haalde ze één voor één uit de boom en de volgende pakjes mochten niet geopend worden, voor de vorige geopend en gezien waren. Er waren zulke alleraardigste verrassingen daarbij. Nu de grootere kinder zelf verdienen, zijn er altijd zulke aardige en mooie dingen voor ons bij.

Tineke vooral had zich dit jaar uitgesloofd en voor iedereen één of twee pakjes gemaakt. Chris was erg blij met het jeugdportret van zijn moeder in een beelderig zilver lijstje van de kinderen. Ik kreeg van hem een zilver lijstje om de foto van Robbie uit Afrika, waar hij aan het kippenvoeren is. Tine had voor Vader en Moeder een heele mooie artistieke album gemaakt met foto's en herinneringen van Joost en Mary's bruiloft. Paul en André hadden Chris een zilveren sigarenpijpje en mij een zilveren bonbonmandje gegeven. Ook de beide dienstmeisjes hadden verschillende pakjes gekregen.

Toen begon het diner. Ik geloof niet, dat de kinderen ooit zoo gesmuld hebben. De kalkoen was heerlijk, de hors d'oeuvres, een huzarenslaatje, die Mies in zwarte vingerkommetjes opdiende, versiert met roode biet-sterretjes en pieterselie! De echte bouillonsoep! Alles was even heerlijk.

Toen wij eindelijk in onze slaapkamer waren, hadden Chris en ik een heel dankbaar gevoel, dat wij onze kinderen in deze vreeselijke tijd zulk een heerlijk kerstfeest hadden kunnen geven.

Tramconducteur, 36 jaar - Rotterdam
19 Januari 1942, Maandag

- Vanmorgen hard gesjouwd, ik heb 2 mud kolen gehaald want als je moet wachten, dan wordt het St. Juttemis, en binnen is binnen al kost het *f*5,25. Het is weer veel kouder dan gister met die scherpe Noordenwind en 10° vorst. Enfin ik begin pas om 15^{34} dus een kort dienstje tot 22^{30}, want dat is de tijd dat alles binnen moet zijn deze winter. Vorig jaar was dat 20^{30}. Willem begint aardig te kletsen hij zegt duidelijk papa. Riny is een verrekt bij de hand ding met dat pientere snuitje en d'r twee staartjes. Ze doet van alles en praat de ooren van je hoofd.

Solloem en Halfaja zijn in handen van de Engelschen. Ik heb het eerste zinken kwartje gezien en veel kou geleden, dus nog eens met de bus naar huis, dat koste me een ½ uur.

20 Januari, Dinsdag

- Het wordt steeds kouder, het is onderde-hand niet meer om uit te houden. Overdag vriest het 11° C. dat zal s'nachts dus wel 20° C zijn. Gelukkig heb ik late dienst, dan is het beter uit te houden. Ik weet niet meer wat ik aan moet trekken om op temperatuur te blijven. Vanmorgen even zeepbonnen gehaald voor de kinderen, in de Gouvernestraat gelukkig gauw geholpen. Alle wagens waren propvol, dat kan leuk worden vanmiddag. Riny staat me te helpen met schrijven, ze houd m'n potlood vast. Ik teeken het volgende gesprek op. ‘Zal ik even je handen warmen? Warm ze maar aan de kachel, ik heb een warme gezicht, voel je dat? Broertje z'n gezicht wordt al aardig beter hé? Dag lieverdje, moet ik even een dekentje halen voor hem, voor z'n billetjes, anders wordt z'n billetjes zo koud.’ Zulke praatjes houd ze de heele dag met 'r hooge piepstemmetje, alleen de r kan ze nog niet goed zeggen. Willem heeft nu geen stijf papier meer om z'n armen, hij is beter. Een dag vol vertraging, een rit minder gemaakt en over ijs naar huis gefietst.

21 Januari, Woensdag

- Alweer kouder, het is niet meer om te harden. Ik heb een extra onderbroek, een extra hemd en een extra trui aan, en nog verrek ik. Er staat een ellendig stuk wind en ik fiets over het ijs naar de Koot.* 3 voor en 1 na - vandaag om 20 uur moet ik de deur nog eens uit, niks leuk met die kou. Thuis is het ook niet

* De tramremise aan de Kootsekade.

meer warm te krijgen, met je voeten op de kachel bevriest je rug nog, zelfs in bed wordt je niet meer warm. Weer fiets ik over het ijs, dat is de naaste weg. We krijgen hoe langer hoe meer zieken, dat moet vandaag of morgen spaak loopen. Ik zit heelemaal zonder rookertje en doe het maar met de enkele piraat die nog op de wagen afvalt en dat is niet veel. Op het oogenblik verdien ik per week ƒ28,68 netto, hier is dan af % + 25 c. pensioenkortingen, ƒ0.72 belasting, ƒ0.56 ziekenfonds, ƒ0,21 Eendracht en TBC fonds.

22 Januari, Donderdag

- De laag ijs op de ruiten wordt nog steeds dikker. Vanmorgen was de keukenkraan bevroren, maar ik kon hem nog ontdooien. In de keuken is niets meer vloeibaar, alles is bevroren, de theepot, de melk, de vaatdoeken alles is ijs, zelfs op de W.C. vriest het.

Vandaag word de elfstedentocht verreden en ik rij een tusschendienstje van 13-20. Er wordt niets gedaan om ons werk te verlichten, wel worden averechtsche maatregelen genomen om het tekort aan personeel op te heffen zooals overwerk en inhouden van vrije dagen waardoor het aantal zieken steeds stijgt. Waarom worden de diensten niet gewijzigd? s Avonds na 7 uur is er geen sterveling meer op straat en rijden een groot aantal wagens onbezet. Het is wel niet zoo eenvoudig, maar het lijkt mij verre te verkiezen boven het binnenhouden van dienstwagens en het uitputten van het personeel. Ze leeren het nooit de stumpers.

Ik dacht het wel, morgen ben ik vrij maar ze hadden me ingedeeld, en nog wel de slechtste dienst van lijn 10, dezelfde die ik gister had, maar ik heb opgebeld en gevraagd of ik verplicht was op m'n vrije dag te rijden, de beursbaas antwoordde, dat ik er het bedrijf mee kon helpen maar dat het nog niet verplicht was. Ik heb toen met het oog op mijn gezondheid m'n vrije dag behouden. Om 14, 20 en 22 uur afweer-concert.

23 Januari, Vrijdag

- Toch vrij vandaag, gelukkig maar want ik was doodop, lichamelijk ging het nog wel, maar geestelijk was ik volkomen uitgeput. 5 dagen zooveel kou trotseeren onder de slechtst denkbare omstandigheden is meer geweest dan ik kon verdragen.

Gisteravond een inzinking, ik kon de kou niet meer verdragen en ben met m'n jas aan in bed gekropen. Ik was zoo volkomen leeg dat ik me een kwartier lang niet kon verroeren, ik heb slecht

geslapen en kon vanmorgen niet op gang komen, eerst een paar uur loopen modderen met aankleeden. De kraan was nu goed bevroren. Het lijkt wel of ik droom en over stapels moeilijkheden moet klimmen. Eindelijk ben ik zoover dat ik naar de badinrichting kan gaan en een heerlijk heet kuipbad + schoon goed kikkeren me weer heelemaal op. De kou is iets minder en ik heb nog het geluk een pakje shag op de kop te tikken een rookertje doet ook veel goed. s Middags om 16 uur gaat het sneeuwen, de kou is nu veel minder, als het nu maar afgeloopen is want 14 dagen ellende is meer dan genoeg. Gree is ziek ze kruipt 's middags in bed met een asperientje maar na een paar uur kan ze weer opstaan, s avonds bij de kachel is het weer uit te houden, m'n vrije dag heeft me weer opgeknapt.

24 Januari, Zaterdag

- Het heeft vannacht flink gesneeuwd en de rijwegen mogen niet gepekeld worden, alleen de lijn en de wissels, maar de dienst ligt op alle lijnen hopeloos in de soep. Ik moest vandaag 5 ritten maken en heb er maar 2 gemaakt + een paar stukjes. Nog nooit zoo'n hopelooze bende geweest. Iedereen wil trammen en de wagens die met veel vertraging door komen worden bestormd. Het vriest een graad of 5 en ik ga een kwartiertje te laat naar huis. Weer worden geen stevige maatregelen getroffen, het blijft melken in een mandje, het eind is zoek.

Het verkeer ondervindt enorm veel hinder, de bussen worden binnen gehaald, fietsen is niet meer mogelijk.

Rien heeft een paar uur in de sneeuw gespeeld en zich best geamuseerd. Willem is na 14 dagen heelemaal beter. Z'n koon is nog wat rood, het vel moet nog wat steviger worden. Jan en Truus zijn nog even geweest en zagen het span in de teil zitten. Die zijn vorige week naar Aalten geweest en hebben hun buik vol worst en spek, je moet maar boffen.

25 Januari, Zondag

- Vannacht weer een nieuw sneeuwbuitje. Vanmorgen lag de sneeuw wel 30 c.m. dik. Het vroor een graad of 7 maar het leek niet zoo bar koud. We zijn om 7^{30} opgestaan en om 9^{15} ging ik er al met Rien op uit om de slee te halen bij Oma. Nou daar was ze voor te vinden, ze zakte er tot haar knieen in. Het was een heele sjouwerij maar we werden lekker warm. Ik heb een kist op de slee gebonden voor Willem dan kan Gree hem als kinderwagen gebruiken want die wil er vanmiddag ook wel even uit. Ik heb

weer eens een tusschendienst van 12-21, en al was het niet zoo druk toch lag de dienst nog in de war. Met aflossen had ik mazzel, m'n aflosser was een kwartier te vroeg aan de Kleiweg en nam m'n wagen in de verkeerde richting over. Gelukkig want ik had er meer dan genoeg van. De keukenkraan loopt weer. Om 20 uur gaat het weer sneeuwen, we krijgen onze portie wel dit jaar.

26 Januari, Maandag

- Het blijft met tusschenpoozen doorsneeuwen zoodat ik vanmorgen om 6^{30} maar weer eens naar de Koot wandelde. Het dooit, dus een zorg minder al klauw ik af en toe tot m'n knieën door de sneeuw. Om 9 uur regen, om 10 uur draait de wind en binnen een uur vriest het weer 10° C. Het is verschrikkelijk want het blijft sneeuwen. De boel zit weer hopeloos in de knoei, er is geen ruimen aan zonder pekel. Met schaften om 13 uur rol ik er weer goed doorheen, ik verspeelde precies een rit. 's Middags weer naar de Koot getippeld, er komt geen wagen door, het is bij de beesten af. 's Avonds om 19^{30} op tijd binnen maar weer naar huis geloopen. Dat is vandaag 9 uur dienst + 20 KM op m'n klompen door de sneeuw gebaaid. Om 20^{30} thuis, even eten, dagboek schrijven (in klad) en naar bed om 21 uur want ik moet om 3 uur 30 op om weer naar Hillegersberg te loopen. Het is gewoon beestenwerk. Weinig slapen weinig eten en werken als een paard. Hoelang is dat vol te houden? Vandaag heb ik m'n automaat ingeleverd en werk ik weer met 'n tasch, ook al niet bevordelijk voor m'n handen met die kou.

27 Januari, Dinsdag

- Vandaag dienst 3 gehad, het grootste kreng wat er bij is, 10 uur 48 min. dienst. De dienst zat echter zoo in de knoop dat ik de helft ervan maar gereden heb en een paar stukjes. Dat is echter nog onaangenamer dan normaal rijden want met al die vertraging in en uit je wagen word je zoo koud en moe dat je haast bezwijkt.

Bij iedere halte staan drommen menschen te wachten en als er dan dikwijls pas na een half uur of nog langer een tram komt is hij vol, veel voller dan een blikje sardientjes, toch wordt hij bestormd en hierbij gebeuren meermalen ernstige ongelukken (ik zag eenmaal hoe bij zoo'n bestorming een vrouw onder de voet werd geloopen en onder de bijwagen terecht kwam, zij werd zeer ernstig gewond). Dan gaat het voetje voor voetje verder en als ieder z'n dubbeltje heeft

geofferd, komt er een ½ uurtje vertraging en als je dan eindelijk weer verder gaat is de wagen leeg. Wachten en betalen zijn vergeefs geweest en het eind van het liedje is toch loopen. Het vriest weer even zo vroolijk 10°. De sneeuw ligt in enorme bergen op de rand van de trottoirs. Vanmorgen maakte ik een ritje van 2½ uur van Molenlaan naar Spangen. Iedereen komt doorloopend te laat op z'n werk maar dat schijnt niet te geven. Maar toch ben ik vandaag 16½ uur in de weer geweest met 2 uur onderbreking.

Vanmiddag dacht Gree dat het ging dooien en ze zegt tegen me ‘Kijk eens naar de ruiten ik zie een gaatje.’

Ik zeg ‘Ik laat me niet meer blij maken met een doode musch.’ Even later zegt Riny ‘Vader kijk nu toch eens om, naar de doode musch.’

Gisteravond zijn er bommen gevallen bij de Merwedehaven op een deel van de ringetjesfabriek. Om 21 uur naar bed want de wekker loopt om 4^{45} af.

28 Januari, Woensdag

- Deze keer schrijf ik m'n dagboek met van emotie bevende hand. We beleefden 10 minuten geleden een buitengewoon hevige luchtaanval. Het was tusschen 20 en 21 uur en duurde ruim 3 kwartier. Nog is het luchtalarm, nog sta ik geheel gekleed om met de kinderen te vluchten. Als altijd bij dergelijke gelegenheden ril ik van de kou en zijn 2 overjassen, 2 dassen en een warme kachel niet voldoende om dat onaangename gevoel te verdrijven. Gree is even buiten om poolshoogte te nemen, gelukkig raakt ze de kluts niet kwijt van angst, zooals zoovele vrouwen. We zaten anders weer danig in onze piepzak, want de bommen vlogen als hagelsteenen door de lucht. Eerst een oorverdoovend gegil en gefluit, dan de inslag dreunend en krakend, de ruiten rinkelen. Daartusschen het voortdurend gedonder van de afweerbatterijen, afgewisseld door het blaffen van miterailleurs. Als het even stil is hoor je het gezoem van de hoogvliegende machines, dan plotseling neemt zoo'n kreng een duik en gooit z'n lading uit, het lijkt het aanrollen van de donder, weer gefluit, geblaf, gedonder en geknetter, het lijkt of alles op je dak ploft en toch zitten ze 10 K.M. verder. Om het nog aangenamer te maken gaan de sirene's loeien, een zenuwtergend, angstaanjagend gegil afwisselend hoog en laag. Het is een cacaphonie van dood en verschrikking. Het is niet te beschrijven.

Telkens doorsta je dezelfde doodsangst als op 14 Mei 1940. Toen was het echter klaarlichte dag en kon je vluchten. Nu is het donker en op straat levensgevaarlijk door de overal neervallende granaatsplinters zoodat je genoopt ben het noodlot werkeloos af te wachten. Ontloopen is onmogelijk. We nemen wat broomkali om kalm te blijven en dat lukt wel een beetje, we sjouwen wat met de kinderwagen, dekens en kleeding en laten de kinderen slapen. Het is beter dat ze zooiets niet meemaken en als ze eenmaal wakker gemaakt zijn slapen ze er later nooit meer doorheen. Helpen doe je ze er ook niet mee want het gevaar drijgt overal. Klaar staan is het eenige wat je kunt doen.

Morgen zullen we wel hooren waar de bommen zijn gevallen, de verwarde geruchten die straks na het luchtalarm opduiken zijn toch waardeloos. Gelukkig ben ik tot nog toe steeds thuis geweest met een bombardement, waardoor we reeds een 10 tal keeren werden verrast. Om 22 uur 30 komt het eindsignaal en we gaan maar naar bed.

Nu nog de alledaagsche dingen.

Vanmorgen bleek mijn bestuurder ziek geworden te zijn, er waren geen reserven meer en we hebben van 6 tot 8^{30} bij de kachel zitten wachten.

Voor ik thuiskwam zag ik nog hoe de sigarenwinkel op de hoek bestormd werd. Er bleken een paar pakjes sigaretten van *f*0,90 te koop te zijn. De menschen die de winkelier de pakjes uit de hand rukten waren werkloozen die de heele dag overal loopen te snorren naar tabak en eten. Waar ze het geld vandaan halen mag Joost weten, maar ik kan me de weelde niet permiteeren cigaretten van 5c per stuk te rooken. Het weer is vandaag hopeloos in de war, het dooit, sneeuwt en vriest om beurten. Vanmorgen leek het een poosje of de zomer in aantocht was, maar even later sneeuwde het weer volop.

Vanmiddag was ik om 15^{30} thuis, ik heb lekker gegeten en een heerlijk bad genomen want morgen ben ik vrij.

29 Januari, Donderdag

- Als reactie op de bomaanval van gisteravond, kan ik er slechts met de grootste inspanning toe komen vanavond m'n dagboek te schrijven. Het is weer raak geweest; volgens de straat zijn er 20 dooden en 40 zwaar gewonden, het gebouw van Stokvis op de Westzeedijk ligt in puin, alsook de werf van Lith en Madern. Zoutziederstraat en Oranjeboomstr. zijn

zwaar getroffen. Waarom al die zinloosheid, wat is de bedoeling? We weten het niet en ondergaan het als een onafwendbare natuurramp en toch is het menschenwerk, dood en verwoesting zaaiend door de luimen van een of andere legeraanvoerder.

Vrijwilliger Nederlands Legioen, 33 jaar
Arys (Oost-Pruisen)
11 Januari 1942

- Vanmorgen sprak ik Nanninga, die zeide van Worp gehoord te hebben, dat wij voor de keus gesteld zouden worden: of naar Graz* of mee naar het front. Graz te kiezen zou zoo ongeveer gelijk staan met naar huis te gaan. - Nu moet ik met mijzelf in het reine zien te komen over de keuze, die ik zal doen. Mag ik mijn gevoel laten spreken of moet ik met mijn verstand te werk gaan. Maar mijn gevoel? Wat zegt mij dat? Ook niets positiefs. De eene kant zegt: 'Het is laf om *nu* je kameraden in de steek te laten.' De andere kant geeft een gevoel van opluchting te kennen. Wanneer we aan het front komen, moet ik ermede rekening houden, dat ik menschen zal moeten dooden. Dat wist ik echter vóórdat ik voor het Legioen teekende ook! Toen heb ik mij daar over heen gezet, omdat ik dàt toen niet zoo belangrijk vond. De strijd tegen het Bolsjewisme vond ik belangrijker. Mijn gevoelens kan ik echter niet onderdrukken. Wanneer ik zou moeten dooden, zou ik mij dat ontzettend aantrekken. Ik ben nu eenmaal geen krijgsman.

* Het reserve-bataillon van het Nederlandse Legioen (zo ook dat van het Deense en het Vlaamse) was in Graz (Oostenrijk) gestationneerd.

Vrouwelijke kantoorbediende, 19 jaar - Amsterdam
Eind Januari 1942

- Het wordt geloof ik weer erger. In Duitschland is het dansverbod weer strenger geworden eerst mocht er geen dansgelegenheid meer open zijn, alle openbare dancings gesloten, alleen lessen mogen doorgaan.

en nu is alles afgelopen omdat de soldaten aan het oostfront gezegd hebben, dat de jongelui in de Heimat er ook maar wat voor over hebben, wij vechtten en jullie dansen, nee dat gaat niet en daarom dat verbod. Het zal hier eerdaags ook wel komen, wat, als het gebeurt, ze allemaal het heen-en-weer kunnen genieten

1 Februari

- Ik zat in de tram en bij het eindpunt vertelde de conducteur dat de laatste tram om 6 uur reed, er vroegen er enkele waarom dat was en hij zei, er waren op het Rokin tijdbommen geplaatst op het gebouw van de arbeidsdienst en daarom moeten we als straf maatregel weer eens om 8 uur binnen zijn dat is heus het ergste wat je kan overkomen. En we gaan natuurlijk naar huis met onze grote schoenen

Leuk hoor. voorlopig om 8 uur binnen, wat erg is dat. ze hebben nog veel meer tijdbommen gezet. In 'n sigarenwinkel van 'n N.S.B. lid. op de Dam voor zo'n gebouw waar Duitsers in zaten enz. enz. als strafmaatregel zijn er weer 300 personen gearresteerd uit alle kringen doctoren professoren priesters burgers en van alles, en er worden mensen bij hun thuis weggehaald en moeten wachtlopen bij grote gebouwen, en als er wat gebeurt, dan wordt dengene die wacht loopt tegen het muurtje gezet m.a.w. doodgeschoten. Maar dat 8 uur thuis wezen, dat is gewoon een kruis, nu kunnen we Woensdag niet naar dansen, wat voor ons haast het ergste is.

Vrijwilliger Nederlands Legioen, 33 jaar
Oostelijk front
Gorenka, Donderdag 12 Februari 1942

- De laatste dagen wacht, wacht en nog eens wacht gehad. Een uur wacht, een uur vrij, een uur wacht enz. enz. enz. Dat komt, omdat er 20.000 man Siberische troepen zijn doorgebroken en thans achter het front kleine troepen aanvallen en afmaken.

Eergisteren een ongeluk met doodelijke afloop in de 10e kompie. 's Nachts bunkerwacht gehad en toen hij kon weggaan, pakte hij de ongezekerde M.G. zoo ongelukkig vast, dat er een schot afging wat hem onder de kin trof en dwars door het hoofd ging. Tragisch! Gisteren een verkenningstocht van de 5e kompie afgemaakt door Partisanen. Van de 23 man 19 gedood en drie zwaar gewond. -

Als het in hetzelfde tempo doorgaat, dan is over een half jaar het geheele legioen opgelost. Laten we hopen, dat het niet zoover zal komen.

De Partisanen schijnen geweldig goede soldaten te zijn. In de eerste plaats voelen zij zich uitstekend thuis in het besneeuwde terrein, terwijl zij zich met de ski's veel beter kunnen bewegen dan wij.

Wanneer je 's nachts op wacht staat, valt dat niet mee. Alles ziet er verdacht uit. We hebben order niet te lang te wachten met schieten, wat we dan ook niet doen.

Vanmorgen heb ik mij weer eens lekker kunnen wasschen. Een heele verfrissching.

Vrijdag 13 Februari

- Dadelijk, van 11 tot 1 uur de laatste wacht. Het zal mij benieuwen, of wij vannacht eens aan één stuk door kunnen slapen.

Gisteren is een jongen van de 10e kompie door de wacht door z'n billen geschoten. Ja, als je geen Russen ziet, dan moet je toch iets hebben, waar je op schieten kunt. Van der Kamp heeft vannacht een hond doodgeschoten. Toen het licht werd, bleek het de tackel van den Kommandeur te zijn. Het beest is weggestopt. Misschien dat er nu een spähtrupp wordt uitgezonden, om het beest op te sporen. Veel succes zal het niet hebben. - Aan de gevels van de huizen zie je af en toe wat snijwerk. Meest eenvoudige figuren. Het Zonnerad en het vruchtbaarheidssymbool komen regelmatig voor. Dit schijnt dus niet specifiek Germaansch te zijn.

De kleeren van de menschen zien er allemaal even somber, dor en versleten uit. De kinderen lijken precies kleine groote menschjes. Het zijn ook echte bedelaartjes in den dop.

16 Februari

- Weer eens wat anders met de elfde kompie. Twee dagen geleden bedreigde Meulenkamp Donders met een geweer. Bij den Obstuf* verklaarde hij dat hij hem dood zou schieten. Hij is daarom onder bewaking gesteld.

Maar het mooiste is, dat gisteravond Beulemans (de Brusselsche pooier) op wacht door zijn been is geschoten. Het geval was verdacht. Thans is uitgekomen dat Loots met hem had afgesproken dat zij elkaar zouden verwonden. Loots heeft het eerst geschoten. Met een pistool hetwelk gestolen werd van Lauwersen. Toen hij echter Beulemans hoorde kermen van de pijn werd hij bang en nam de beenen. Volgens geruchten moet de poot van Beulemans afgezet zijn geworden. Maar dat zal wel een latrine-gerucht zijn. Zoo gaat ook het praatje dat van Dellen één dag na opname in het lazaret overleden moet zijn. -

Het vriest vandaag weer ellendig hard, terwijl het gisteren wel voorjaar leek. We krijgen 3 etmalen wacht. De 6e groep moet vandaag reeds 8 uur onafgebroken staan. Ik heb geboft. Unterkunftwache. Aan verschillende dingen merk ik, dat zij mij, als een der oudsten, voorrechten verleenen. Raar idee, dat ze mij als een der ouwetjes beschouwen. M'n rheuma wordt steeds erger. Ik hoop dat de komst van warmer weer er verandering in zal brengen.

21 Februari

- Inkt is op, zoodat ik noodgedwongen tot mijn potlood mijn toevlucht moet nemen.

De laatste week niets anders dan wacht, wacht en nog eens wacht. 's Nachts een uur op en een uur af. Je krijgt geen kans dat je behoorlijk slaapt.

De laatste twee dagen bunkerwacht gehad. Een verschrikkelijke koude geleden, hoewel het toch niet zo bijster hard vroor. -

Dertig meter van onze bunker lag een doode Russische soldaat. Vermoedelijk was hij reeds weken lang dood. Zijn heele houding wees erop, dat hij doodgeschoten werd toen hij kruipende den weg wilde naderen. Kopschot. Tegen de sneeuw leek het alsof zijn handen zwart waren.

* Obersturmführer (eerste luitenant)

's Nachts is het inspannend om te blijven waarnemen. Overal hoor je wat of denk je wat te hooren.

Ik heb mij in geen drie dagen gewasschen. M'n handen zien zwart. Misschien dat ik dadelijk even gelegenheid heb. Verder geen nieuws. Eerste bataillon moet 80 gevangenen gemaakt hebben met 2 Poolsche officieren.

Worp moet vermist zijn. De vijfde kompie moet reeds 45 uitvallers hebben. Beter dan zoo heel weinig!

24 Februari

- Gisteren hebben we den vuurdoop gehad! En niet zoo mis ook!

Zondagavond moesten we de 9e kompie aflossen, die een boschrand bezet hadden. Om acht uur waren we daar. De posten werden uitgezet. Het vroor flink. Vermoedelijk 25 à 35 graden. We moesten in de sneeuw gaan liggen. Zoo hebben we tot 's morgens 7 uur gelegen. Koud! Geen voorstelling van te maken. Ik had niet gedacht, dat een mensch dat kon uithouden. Eten konden we niet, omdat het brood geheel en al bevroren was, evenals de koffie, die in onze veldflesschen was. - Om zeven uur moesten we trachten het bosch voor een gedeelte te veroveren. Ik behoorde ook tot de uitverkorenen. In het kort, het is een hel geweest. We waren nog niet goed en wel begonnen of er waren al een paar gewonden en dooden.

De Russen zaten in het bosch overal verscholen. In de boomen, achter struiken, overal werd op ons gevuurd.

Het ellendige was, dat we de Russen niet zagen. We moesten naar voren terwijl de kogels ons om de ooren vlogen. Hoe ik erdoor gekomen ben is mij een raadsel. Zeker wel 15 kogels, die rakelings langs mij heen gegaan zijn. Twee aanvallen hebben we gedaan. De derde aanval was niet meer mogelijk. In het kort, we hebben minstens 25 uitvallers, waaronder zeker 12 dooden.

Ingenieur, 32 jaar - Noord-Holland
4 Maart 1942

- De strijd om Java is begonnen!

Misgerekend hebben wij nogmaals de kracht van den aanvaller. Wat is er over van de starre houding van U, Amerikanen? Wat van U, zelfbewuste Engelschen? Waar zijn Uw krachtige steunpunten? Wáár? Waar zijn Uw machtige vloten, Gij die zo overduidelijk te kennen hebt gegeven de Zuid-West-Pacific te zullen beheerschen??

Uw steunpunten zijn, in twee maanden tijds, verdwenen - mèt Uw illusies in rook opgegaan, 'cleared out' door dezelfde kleine Japanners, die met Generaal Tsjang Kai Schek en zijn Chineezen al 10 jaar bezig zijn!

Wáár blijft Uw prestige, Uw overwicht, Uw wereldbeheersching??

Bitter en scherp zijn onze verwijten, van ons Hollanders die direct in December, solidair met U in het strijdperk traden, vertrouwende op Uwe ontzachelijke macht. Wáár blijft Uw macht?

Het was juist, dar wij tegelijk met U optrokken, het was onze gemeenschappelijke plicht, deze strijd was, en is nog, ons *gemeenschappelijk* belang. Daarom aanvaardden wij de leiding der Engelschen, onder Generaal Wavell. Onder diens opperbevel stelden wij onze vloot aan den Amerikaanschen Admiraal Hart ter beschikking.

Maar het ongehoorde is geschied:

De Amerikaansche steunpunten Guam, Wake, Midway, zijn gevallen, de Philippijnen veroverd (slechts de dappere Generaal Mac Arthur houdt nog stand) - de machtige Amerikaansche vloot blijft onzichtbaar - de Engelsche vesting Singapore, op welks imponeerende kracht, gelijk een hooge stralende vuurtoren in de woelige oceaan, een ieder vertrouwde, is gevallen!

(15 Febr.)

Singapore gevallen!

Dit is ontzettend. Lang kunnen wij praten over verantwoordelijkheid, over beleid, maar dit kwaad is geschied! De tijd voor praten is voorbij.

Gij dient U te realiseeren hoe wij, die leven onder vreemde bezetting, denken over U, onze *groote* bondgenooten!

Nòg wil ik in U gelooven. Nòg weiger ik te denken aan een ondergaand Britsch Imperium. Omdat ik overtuigd ben, dat onder U oud en jong, maar vooral de jongeren, de kaken op elkaar klemmen en *vastbesloten* zijn, aan dit defensief een einde te maken, en het Imperium opnieuw, en dan onverslaanbaar, te vestigen.

Maar ondertusschen -

Wij Hollanders staan, met een klein aantal Engelsche en Amerikaanschen hulptroepen, op het laatste bolwerk van den Indischen Archipel, Java, overal erkend en geprezen als een model van kolonisatie, cultures, steden, wegen, onderwijs, gezondheid, een verstandig en rechtvaardig bestuur. Men mag zich zelf niet ophemelen, maar nu in dit uur, waarin dit alles dreigt ten onder te gaan, zeg ik dit als Hollander.

(27 Febr.)

De Japanners zijn genaderd met hun overweldigende zeemacht. Reeds is het opperbevel over de geallieerde vloten in Hollandsche handen overgegaan - het terugtrekken is afgeloopen. Vice-Admiraal Helfrich beveelt tot den *aanval* op den veel te sterken vijand. En Schout bij Nacht Doorman, de Eskadercommandant, *valt aan*.

Het kost ons onze vloot. Zijn nut heeft de aanval gehad - hij heeft den tegenstander groote verliezen berokkend, dat scheelt den verdedigers te land, geeft ze nog even respijt. *Maar het kost ons onze vloot*. De Java, de Ruyter, een aantal torpedojagers, zij gaan alle ten onder, en met hen de bemanningen, jongens die wisten dat de opgave te zwaar was, maar die hun zwanenzang zongen met een onafgebroken vuren, zoolang hun kanonnen nog vuren kònden. Zij vonden den dood. -

Hangt Uw vlag halfstok, Hollanders over de geheele wereld - wij landgenooten onder vreemde bezetting, aan wie men onze vlag ontnomen heeft, doen het in onze harten. Wij neigen onze hoofden, in stomme ontzetting, in diepe bewondering, in vreeselijke smart, in het zwarte besef, dat de rij der zware offers onder de onzen is begonnen.

(1 Mrt.)

De Japs zijn geland, Zij marcheeren op. De vereenigde strijdmachten op het laatste bolwerk, hebben hun strijd begonnen. Nu is het totale opperbevel in handen van Generaal Ter Poorten, in Hollandsche handen. Hier betreedt Holland, met de vlag hoog, zoo hoog mogelijk, zoo vastbesloten mogelijk, de strijdarena van het wereldtoneel. De wereld kijkt. Velen onzer zijn met trots vervuld, ik althans, maar met een diep tragische trots - en voor mijn geest verschijnt de oude Romeinsche arena, het publiek in spanning - de gladiatoren, zij, de ten doode gedoemden, treden binnen, het hoofd hoog opgericht. Een kort moment - de keizer en het publiek houden de adem in - buigen zij het hoofd ten groet: 'Morituri te salutant!' - 'Zij, die gaan sterven, groeten U!'

En de strijd waarin zij vallen zullen - zij weten het - begint -

Maar dit beeld vervaagt. Een ander doemt op - sterke Japansche troepen, met modern materieel, trekken op in eindelooze colonnes. Zij beheerschen de zee (hoe hebben we het ooit zoover kunnen laten komen!) - de vertwijfeld vechtende restanten van onze vloot kunnen hen niet tegenhouden, schip na schip komt aan en nieuwe eenheden rukken op. Overstelpende aantallen vliegtuigen beschermen deze opmarsch, te veel, veel te veel weer voor onze te kleine luchtmacht.

Op de vlakke Noordkust is geen standhouden mogelijk. Onze mooie groote steden langs de kust zullen verloren gaan. Maar het Hollandsche Opperbevel vertoont een ijzeren consequentie. De groote petroleumgebieden in de buitenbezittingen zijn verwoest, de theorie der verschroeide aarde zal ook hier volledig worden toegepast. Speciale vernielingscommando's staan klaar in Batavia, Cheribon, Pekalongan, Semarang, en wellicht spoedig ook in Soerabaja, en alles wat er is aan fabrieken, bruggen, spoorlijnen, havenwerken, voorraden van materiaal en petroleum, gaat onherroepelijk in de lucht. Niet alleen de Russen en de Engelschen kunnen dat, wij Hollanders kunnen het ook - met bloedend hart slaan wij vanuit de verte dit ontzettende schouwspel gade. En huilend van woede en spijt over al dit prachtige dat teloor gaat, zien wij de noodzaak in, gevoelen wij een sombere voldoening over deze oorlogvoering met ijzerharde consequentie.

Rijksgenooten over zee, Hollanders zoowel als Inlanders, onderdanen van het grooter Nederland!

Wij, die ver van U zijn, onder vreemde bezetting, kijken slechts toe. Geen hulp kan van ons komen, wij zijn ontwapend en gevangen binnen onze eigen grenzen. Wij moeten wachten, altijd wachten, lijdzaam wachten. Ontelbaren onder ons loopen vertwijfeld rond - bij U zijn wij noodig, en wij doen hier niets, machteloos als we zijn in des bezetters ijzeren greep.

Wij kunnen U slechts toeroepen, met de draadlooze verbinding onzer zielen: houdt stand - houdt zoo lang mogelijk stand, houdt vol - langer en beter dan velen van ons hier twee jaren geleden, in vreedzaamheid overdonderd als we waren, gedaan hebben. Verwoest elk voor den vijand belangrijk object - beter en grondiger dan wij hier, die al onze rijke voorraden en hulpmiddelen schön und sauber aan den invaller ter beschikking stelden. Trekt U terug in Uw bergen, en toont ons wat oorlogvoeren is!

Niet noodig zijn deze oproepen, ik weet het. Gij kunt het, Gij doet het menschenmogelijke tot het uiterste, wij weten het.

En tegelijkertijd dat Gij vecht en Uw vlag hoog houdt - weest ervan overtuigd, dat wij in onze harten met U meeleven als nooit tevoren -.....

9 Maart

- De Japanners melden:

'Java capituleert. 93.000 man Ned. Indische troepen en 5000 man Engelsche, Australische, Amerikaansche troepen (dàt was onze geheele hulp!) leggen de wapens neer.'

Géén televisie heb ik noodig. Evenals de strijdende ondergang van onze vloot, evenals de eerste landingen der Japanners, evenals het eerste vastberaden optreden van de gereedstaande landmacht - zoo zie ik ook het einde. Als een film zie ik met ontzetting de laatste phase van onze strijd:

De laatste stellingen der verdedigers - de zwaar gehavende eenheden, Hollanders en Inlanders, met een enkel detachement Engelschen en Amerikanen - zij allen, doodop en bek-af en gedecimeerd - máár standhoudend. Bestookt worden zij - doorloopend bestookt door felle aanvallen van zware en lichte tanks in zwermen, te veel voor de wanhopig vurende artillerie - golven van bommenwerpers, zonder ophouden - een vreeselijk, satanisch, ononderbroken lawaai --

Beeld van de Hollandsche Generale Staf: ten doode vermoeide officieren, vastberaden, diep ernstig - meldingen ontvangend, beraadslagend, orders gevende - wanhopig over het tekort, het tekort aan anti-tank-geschut, aan luchtdoelgeschut, het tekort aan troepen, aan vliegtuigen, vliegtuigen, het tekort aan hulp, HET TEKORT AAN HULP! -

Verder oprukken der Japanners - dreunend aanrollende tanks breken door Hollandsche stellingen heen, rollen ze op - Japansche infanteristen volgen - de stroom vloeit steeds verder, onder luid banzai-geroep, zonder ophouden, over eigen en vijandelijke gevallenen heen -

Verdedigers, die vertwijfeld weerstand bieden uit geimproviseerde stellingen, telkens meer achterwaarts - terug, weer terug, strijders vallen aan alle kanten, de overmacht is te groot - maar weer, en telkens wéér: standhouden, al is 't met de bloote vuist -

Japansche Staf: Stille, nietszeggende gezichten, onverstoorbaar in hun gevoel van overwicht - orders in onverstaanbare klanken:

Nieuwe eenheden komen in beweging, hun massa's zijn overweldigend. Tanks, lichte tanks, zware tanks, tanks - rukken op - nieuwe artillerie komt in actie en geeft ononderbroken snelvuren - bommenwerpers zonder tal stijgen op, aan één stuk door -

Hollandsche verdedigers ontvangen ze, deze tanks, deze infanterie, dat artillerievuur, die bommenwerpers - overweldigend, moordend, onder een zenuwsloopend dreunend lawaai - vele aanvallers vallen neer, tanks barsten stukgeschoten uit elkaar, bommenwerpers vallen met een ontzachelijke klap te pletter - maar het beteekent niets - nieuwe massa's vullen de plaatsen op - de weinige eigen vliegtuigen strijden één tegen tien en gaan ten onder - het wordt onhoudbaar!

Flits van de Hollandsche Staf - geeft altijd nog vastberaden, maar teneinde raad, haastige orders:

de reserves gaan in het vuur, nog enkele oude vliegtuigen stijgen op -- Japansche vliegtuigen - zwermen, zwermen, met een doordringend penetrant gedreun, naderen onafwendbaar - o, ik ken dat, ik ken dat - ze beheerschen het geheele luchtruim, geen tegenweer - niets - machteloos -

Steeds meer vallende bommen, wilde explosies, opflitsende steekvlammen - helsche knallen begeleiden deze rampzalige beelden - intens, steeds intenser wordt de moordende aanval - steeds

méér bommen, vlugger na elkaar, steeds meer vliegtuigen, steeds meer tanks, steeds wilder het zware artillerievuur - in een woest crescendo - nòg oorverdoovender het lawaai - steeds machteloozer de nog altijd vurende verdedigers, groepjes hier, links, rechts, vóór, bek-af, bezweet, hijgend, verbeten, verschillende al bijna zonder wapens -

nog een flits van her Stafkwartier - op een laatste wanhopige telefonische melding volgt een laatste wanhopige order -

Weer het front - nòg overstelpender de vliegtuigen, de gierende bommen, de wilde explosies, de opdoemende voortrollende tanks, - wéér een doorbraak over een Hollandsche verdedigingslinie heen -

snelle flitsen (hier en daar close-ups) van het laatste Hollandsche vliegtuig, van een vertwijfeld vurend stuk geschut (met nog slechts twee man bediening), van desperaat vechtende Hollanders en Inlanders - oprukken der Japanners - het begeleidende lawaai groeit uit tot één wilde kakophonie en culmineerend in één afschuwlijke schrééuwende dissonant -

het Stafkwartier, de Commandant temidden van zijn officieren, grauw, somber, zwijgend, - geeft order: *de witte vlag!*

Abrupt afbreken van het helsche gevechtslawaai -

Langzaam strijken van een groote Hollandsche vlag, langzaam golvend in de wind -

3 Japansche vlaggen (kleiner) schieten omhóóg - daar staan ze, fel wapperend (middelste iets hooger dan de beide anderen) -

Oprukkende Japanners -

(opname op grondhoogte, colonne's infanterie en auto's naderen en marcheeren vlak langs opnemer heen) -

daarboven escadrilles vliegtuigen in regelmatige formatie met zegevierend gedreun -

radiostation, spreker voor de microfoon: enkele woorden van het capitulatie-bericht -

ontvangst van het bericht bij de troepen elders -

ontvangst in steden, dorpen, kampongs:

korte opname van milieu na milieu, vlug na elkaar, van rampzalig ontzette, of snikkende, of bleek verslagen, luisteraars - blank en bruin - ook een enkele in Holland, een enkele ver op zee - dan weer in Indië -

flits van Tokio, één vlaggenzee, onafzienbare jubelende menschen-massa's: banzai, banzai! -

eigen troepeneenheden hun wapens één voor één neerleggend, hun hoofden gebogen -
detachement krijgsgevangenen trekt voorbij -

omgeving hiervan, slagveld met vernield oorlogsmaterieel: stukgeschoten tanks, neergestorte vliegtuigen, gestrande auto's, omgevallen kanonnen, vernielde spoorbrug - brandende huizen -

een neergehaalde Hollandsche vlag -
wapperende Japansche vlaggen -

Hevige branden, luguber, laaiend, knetterend -

het beeld verschuift - de eene brand na de andere trekt voorbij - het wordt donker - en in dit donker overal branden, overal vuur -

het beeld concentreert zich op één groote brand: felle vlammen, alles verteerend. Ze knetteren luid - muren storten in - vonkenregens sproeien omhoog - Verder is het stil geworden - geen menschen meer, geen actie, stil - alleen dat vúúr, wild en razend van hartstocht in een rondom zwarte nacht -

Lang - lange tijd zie ik dit vuur, gefascineerd - Dan - langzaam, heel langzaam - begint het beeld te wijken - de vuurgloed verwijdert zich - wordt kleiner - langzaam kleiner - steeds kleiner. Nu is hij al ver weg - heel ver weg, nog maar een klein plekje vuur in een zwart-donkere omgeving. Onmerkbaar gaat het over in een nabije kaarsvlam - zij brandt stil en rustig - de omgeving wordt zwak zichtbaar: een eenvoudig interieur van een inlandsch kerkje - een groepje mannen en vrouwen, enkele burgers, enkele militairen, Hollanders zoowel als Inlanders - sommigen liggen geknield in diepe ellende, de anderen staan rondom met gebogen hoofd - (een enkele kleine smartelijke beweging, verder alles roerloos) - in

devoot besef van onderwerping aan den Allerhoogste. Zij hebben hun plicht gedaan - en zijn thuisgekomen, bij Hem, die ons aller Vader is. -

Het is gebeurd.

Monteur, 44 jaar - Warschau
2 April 1942

- 't weer was nu niet wat je noemt, maar na de soeptijd en na een gebruik van een glaasje Wijn ben ik alleen door Warschau gekruist, de weg ging eerst naar de Bahhofstrasse Ulica Marschalkowa in de richting van het Adolf Hitler Platz eerst even zoo'n Pool russchische kerk binnen gestapt, je staat gewoon versteld van de enorme tegenstellingen deze kerk iets zeldzaam moois, met zijn goud versieringen, 't beeldhouwerk en de armoedigen die in deze pracht neder knielen, de omgeving van die kerk is eveneens mooi de standbeelden de monumentale gebouwen van de regeering die er niet meer is de Senatorenpaleizen de vroegere paleizen der vroegere vorsten, nu zijn dit alle gouvernements gebouwen geworden door de D[uitsers] bezet. Onderwijl kom je steeds weer heele ruines tegen Stadsdeelen geheel in Puin, doorgewandeld naar de Torplatz en de gemeente markthallen, hier tref je de echte Poolsche zeden en gewoonten

In massa staan zij daar naast elkaar de sjageraars de standwerkers die de Polen de Crosse's* uit de zak kloppen door waardeloozen Prullen verkoopen, daar stond bijvoorbeeld iemand te werken, die de kunst verstond het botste mes scherp te maken door 't verkoopen van een pasta steentje, met veel kabaal sloeg hij met een scheermes de stukken uit een brok hout, snee met het nu bot gemaakte mes over zijn hand, Pols en zelfs zijn tong, dan de pasta op een riem, het mes werd aangezet steeds met het nodige kabaal, het mes was nu Vlijmscherp want hij sneed nu zijn haren van z'n kop

* Groschen

(zij werden er uit getrokken hoor, dat bosje haar tusschen de vingers en toen sneed hij met dat scherpe mes dat bosje haar door, maar het bedrog lag er dik boven op, maar de steentjes werden dan toch verkocht.

Stalletjes waar van alles te koop was. Vrouwen in Poolsche kleeder-dracht, wat er al zoo te koop is? Wel nu Dameskousen van af 35 Zloti' het Paar. Zokken de goedkoopste 40 Zloti s Kleeding en eetwaren in elke vorm zelfs appelen citroenen sinaasappelen, appelen kosten hier 1 pond voor 5 Zloti s en dan zijn ze nog rot of stek, een citroen 10 Zl. een sinaasappel 15 Zl. de waarde van een Zloti is ongeveer 38 cent Hollands geld, koek, brood en broodjes gebak en Vlees, over Vlees gesproken zoo iets zou jij nooit koopen, daar staat zoo'n troepje Polen man of Vrouw bij elkaar en bieden een stukje Vlees van een paar Pond te koop aan, 't gaat van de eene hand in de andere en gaat de koop niet door, dan word het weer in de vuile lappen gewikkeld tot een volgende liefhebber komt, eet smakelijk!! de volgende rij menschen hier hoor je het gezang van Papiroschie, (sigaretten), salreson (worst), Patschka titonin (rooktabak), over die sigaretten gesproken pas op want zij verkoopen je glashard een doosje sigaretten waar in het geheel geen tabak meer in zit, is de sigaret goed, dan is het een papieren kokertje met een centimeter tabak de rooktabak word in open Pakjes verkocht en men vraagt 20 of 25 Zl. totdat het met sjageren voor 15 Zl. weggaat, zeep en kunstbloemen die zijn werkelijk mooi gemaakt, maar gewone bloemen zijn er ook te krijgen zelfs tulpen maar het goedkoopste Tulpje kost toch nog 10 Zl. een Heerendas kost al heel gewoon 25 Zloti's als het goedkoopste ik zou er nog veel meer over kunnen schrijven, maar t belangrijkste komt nog, 't meeste wat hier te koop word aangeboden ook de Sacharine die 5 tot 10 Zl. een pakje kost, is in werkelijkheid op de bon te krijgen, maar hier is 't alleen maar de zoogenaamde zwarte handel daar tusschendoor loopt de politie en daarom lijkt het alsof het geen zwarte handel is.

Bij die markthallen is ook een ingang van het Chetto, toevallig maak ik hier nog kennis met een Amsterdammer die vandaag in Warschau was aangekomen, en morgen vertrekt deze weer, natuurlijk was ik direct nieuwsgierig hoe 't in onze stad was, maar hij vertelde dat alles goed was en wijzer werd ik niet.

Over de joodsche Chetto hoop ik later nog meer te schrijven, maar wat ik nu schrijf is al interessant genoeg.

Voor die ingang staat een agent met zijn Gummistok.

Verderop probeeren kinderen van het Chetto door de prikkeldraad-versperring heen te komen, lukt het een enkele keer, dan staan van die vlegels klaar mee een riet deze kinderen af te rossen en toch weten zij er door te komen, dan zie je dat stel vodden door de stalletjes verdwijnen, om later met etenswaar terug te komen gekocht of gestolen, nu ja stelen doet men hier veel maar dat is ook een gevolg van de groote armoe, als die kleine Joodjes Proviand hebben op de kop getikt, moet het nog binnen de muur gesmokkeld worden, dat gaat dan door het rioolgat waar 't straatvuil in wegloopt Brood word over de muur heen gegooid en valt aan de andere kant in de modder om vlug weggegraait te worden, soms komt het in handen van de knuppeldrager, een klein ventje had zn kleine jas vol gestopt met wortelen het was gewoon een gezicht om te lachen, als het maar niet op zoo'n ellendige toestand wees, hij werd gegrepen door twee personen in SS uniform de wortelen verhuisde op de straat een ander proviteerde daar weer van, 't ventje kreeg een pak rammel en werd door het prikkeldraad heen gewerkt, ik ben daarna maar op de tram gestapt ik had er genoeg van, behoorlijk onder de modder kwam ik weer thuis, laat ik 't er maar voor vandaag bij laten, nu half tien s'avonds schrijf ik mijn laatste woord op papier, maar met mijn gedachte die kan ik toch niet tot uiting brengen, dat komt later wel weer en geef al weer een streep op de kalender

Gymnastiekleraar, 33 jaar - Concentratiekamp Amersfoort
11 April 1942

- Net wil ik Bremen aanzetten, of daar klinkt buiten het oprijden van vele wagens. Ik loop met de anderen naar buiten, om te zien, wat er aan de hand is. Een groot aantal overvalwagens rijdt het plein op, geflankeerd door motorfietsen en bemand met Grüne Polizei. Wat een wagens, wel tien stuks tel ik! Zouden de O.D.-ers na het proces misschien direct weggevoerd worden? Ik word ontzettend angstig en onrustig. Wat gaat er in Godsnaam

allemaal gebeuren? Misschien heeft Piet al bijzonderheden gehoord, ik ga gauw naar hem toe. Piet staat al achter zijn raam naar de cantine te kijken en ik kom bij hem staan. De cantine is omringd door Nederlandsche S.S.-soldaten. Zijn de O.D.-ers nu opeens zoo gevaarlijk geworden? In de cantine heeft de president het woord. De O.D.-ers maken van hier uit gezien een rustige indruk, een enkele houdt zijn hoofd tusschen zijn handen gesteund. Ik weet nu, dat het vonnis al uitgesproken is, bij ons is het toch allemaal ook zoo gegaan! Eerst wordt het vonnis uitgesproken, dan worden de feiten genoemd, waarop de straf gebaseerd is, en daarna wordt een tirade gehouden, 'dat de Führer dergelijke dingen niet kan toestaan en dat Duitschland de plicht op zich genomen heeft, om de beschaving te redden en dat daarom het Gericht genoodzaakt is, om streng te straffen, enz. enz.' Bij ons eindigde het betoog in een gemompel van den spreker, zoo stevig was zijn rede gefundeerd. Wie weet, wat een onzin die man op het oogenblik verkondigt! Laten die ellendelaren er dan toch voor uitkomen, dat ze bang zijn voor een invasie en daarom voorbeelden willen stellen aan het Nederlandsche volk. Ik sta te trillen op mijn benen. Daar komt waarachtig zoo'n Nederlandsche S.S.-man naar ons toe en vraagt, wat we hier uitvoeren. 'Wir sind Heitzer und also kommandiert'. Ik spreek tegen de landverraders altijd Duitsch, behalve tegen degenen, die bij mij in de kelder komen. Het antwoord schijnt den man te bevredigen, hij laat ons verder tenminste met rust.

In de cantine staan allen plotseling op. Het Gericht staat daar nu met de Hitlergroet, terwijl de president nog iets mompelt. Dit gemompel is het besluit van elk proces en in dit geval zal wel het volgende geklonken hebben: 'Hiermit ist dat Prozes gegen dem Ordedienst beendet'. Het Gericht verdwijnt nu door het etenszaaltje van de cantine naar buiten. Daar gaan de rechters! De O.D.-ers moeten blijven staan. Soldaten gaan de cantine binnen en nu worden de O.D.-ers naar buiten gebracht. Voor de cantine moeten zij weer aantreden. Heel stil is het. Vriend en vijand zijn onder de indruk. De uitspraak is gelijk aan de eisch. 72 menschen zijn ter dood veroordeeld en de overigen zijn abgetrennt. Ik weet niet, wat het laatste zeggen wil, zeker weer een nieuwe vorm van rechtspraak, om een slag om de arm te houden en naderhand weer opnieuw te kunnen berechten. De 72 ter dood veroordeelden worden direct naar barak 4 afgevoerd, omringd door Nederlandsche S.S.-soldaten met

de geweren in aanslag. Wat een comedie, wat lijkt alles belachelijk! Daar staan wij nu op het appèl; naast ons de Abgetrennten. Adri Pakvis is daar ook bij, de anderen ken ik niet van naam. Het appèl loopt heel snel af en voor het 'am Tor' is vandaag geen liefhebberij. De Mof schijnt door de uitslag van het proces bevredigd te zijn!

Er ligt een lugubere stilte over het kamp. Wij staan maar te wachten en niemand begrijpt er iets van, dat we niet mogen inrukken. Daar komt de Grüne Polizei op knetterende motoren de poort inrijden, daarachter rukken de overvalwagens op. Het is een indrukwekkend gezicht. De wagens zijn met zeil afgesloten. Na eenige tijd heen en weer gereden te hebben, stellen de overvalwagens zich voor ons op. Bij elke wagen worden nu twintig politiemannen ingedeeld, bewapend met geweren, revolvers en mitrailleurs. Wat een koude drukte! Verschillende officieren komen er nu bij, er worden aanwijzingen en tegenaanwijzingen naar elkaar toegeschreeuwd. In elke wagen moeten tien veroordeelden vervoerd worden, er is dus voor elke gevangene twee man bewaking, waarbij de veroordeelde tusschen twee politiemannen in komt te zitten. Strenger kan het haast niet! Ook wordt het volgende bevolen: de politiemannen met de mitrailleurs moeten tijdens het vervoer achter in de wagens zitten, de revolverafdeeling in het midden en de gewerenploeg krijgt zijn plaats aan de kant toegewezen. Steeds staan wij nog verwonderd te wachten. Zou deze comedie speciaal voor ons opgevoerd worden? Er wordt al gemompeld in onze rijen. Zoo'n afscheid zou toch te beestachtig zijn! Nee, wij zullen zeker wel zoometeen moeten inrukken. Ondertusschen gaat het spel van bevel en tegenbevel maar door.

Eindelijk schijnen de wagens dan toch goed te staan. Ze staan nu vlak voor ons met een onderlinge afsrand van vijf meter. Nu moeten de mannen van het Bekleidungszimmer uittreden en de koffers van de O.D.-ers, die van tevoren al op de Schreibstube waren neergezet, naar buiten brengen. Het gemompel in onze rijen wordt hoe langer hoe duidelijker. Opeens klinkt rechts van ons het gebulder van een Grüne Offizier: 'Maul halten, verdammtes Zeug!' en een man uit de voorste rij krijgt, om deze woorden te onderstreepen, een slag van een karwats over zijn gezicht. Steeds staan we maar te wachten op het bevel van in te mogen rukken. Aan Hurkmans, de Blockoudste, die langs mij heen loopt, vraag ik, wat dit alles te beteekenen heeft. 'Eerewacht voor de O:D.-ers!' fluistert hij mij toe. Onbegrijpelijk,

dat ze de veroordeelden en ons zoo diep kunnen kwetsen! Ondertusschen moeten wij doorloopend 'im Stillstand' staan. Wat weet de Mof dergelijke tooneeltjes toch prachtig te arrangeeren!

Het is ongeveer drie uur, als de eerste groep van tien man uit barak 4 geleid wordt. Bespottelijk die bewaking! Daar komen ze aan. Ik ben opeens dankbaar, dat ik hier moet staan; wij kunnen onze veroordeelde vrienden nu tenminste toonen, dat we met hen meeleven. Daar komen de eersten de hoek van de keuken om: Schoenmaker-Molts, Gerritsma en anderen. Wij kijken elkaar aan. Hun oogen zoeken de rijen af, om afscheid te nemen van hun vrienden. De duimen gaan daarbij omhoog. Enkelen van ons kunnen het niet langer volhouden en snikken het uit, vooral, nu in het midden heel zachtjes het trouwe Wilhelmus wordt ingezet. Daar volgt de tweede groep; Blokhuis en Blijsie zijn erbij. De eerste groep moet nu bij het revier hun koffers in ontvangst nemen en zich dan bij de eerste overvalwagen opstellen. Zoo gaat het steeds door. Daar gaan Nout en Hamaker; Hamaker, die nauwelijks veertien dagen geleden een beetje angstig was voor eventueele infectie, toen hij als nachtwaker dienst moest doen in het revier! De gebroeders Smit zijn ook in deze groep; één van de broers kan nauwelijks loopen door zijn ziekte. Daar volgen Westerveld, Broers, Calkoen en Theo van der Stap. Westerveld is erg onder de indruk, hij durft niet naar ons te kijken. Bij de volgende groep loopen de Van Slootens; de Haagsche Van Slooten als altijd dezelfde, druk en opgewekt. Hij wuift ons zelfs toe en roept: 'Wij zijn niet bang!' Flinke kerels zijn het allemaal, geen enkele heeft een inzinking, niemand krijgt een flauwte. In de laatste groep loopen Versteegh en Ubbens, Versteegh ijzerhard als altijd. Ik word zoo vervloekt onrustig, konden we toch maar iets doen voor deze mannen. Maar we kunnen niets doen, zelfs de mitrailleurs van de hooge torens zijn op ons gericht. Ik kan zooals de meesten mijn tranen niet meer bedwingen. Het kan mij ook niet meer schelen. Ik kijk eens om mij heen. Wat zien de gezichten ondanks de tranen er verbeten uit! Voor ons Scheveningers is dit ook wel heel hard, de Mof had ons niet scherper kunnen martelen. En dan de Abgetrennten, hoe zwaar moet het niet voor hen zijn, om op deze wijze afscheid te moeten nemen van hun beste vrienden!

De veroordeelden worden nu ingeladen. Eerst stapt een Mof in, dan een veroordeelde, dan weer een Mof. De bewaking is prima!

Eindelijk is het transport klaar voor het vertrek. Het is nu ongeveer half vier. Daar gaat de O.D. de poort uit en wagen voor wagen verdwijnt om de hoek van de garage. Nu mogen we inrukken.

In de barak zijn velen al gauw door de honger dit incident vergeten, of misschien niet vergeten, dat is haast onmogelijk, maar zij kunnen er zich overheen zetten en opgaan in de dagelijksche dingen. Er wordt natuurlijk weer ruzie gemaakt over een hapje eten meer of minder, terwijl daarbuiten de 72 man de dood tegemoet rijden. Menschen zijn hard, maar dit is aan de andere kant toch weer een zegen, want het is de eenige manier, om je door al deze ellende heen te slaan.

Boerendochter, 22 jaar - Lijmers
1 Mei 1942

- Jacob gaat nou niet naar den N[oord] O[ost polder], hij blijft in de Peel bij de Grondmij. Nu hoef ik ook niet bang te zijn dat ze hem nog eens ophalen voor 't Oostland. Verbeeld je toch eens zeg! Je kunt tegenwoordig van alles meemaken. We leven toch ook wel in een verschrikkelijke tijd. Nou zijn ze de jongens die in Rijks-betrekking zijn aan 't oproepen voor de verplichte Arbeidsdienst. Den Bisschop heeft 't ons Katholieken echter verboden of we moesten 't eerst met 'n priester overleggen, als er 'n geldige reden voor is. De vorige week heeft de Pastoor dat afgelezen 't was weer 'n echt pittige brief van onze fiere Bisschop. Daar kunnen we met recht trots op gaan. Het is de juiste man voor deze tijd Ja, ons kleine Katholieke volksdeel verzet zich dapper als één man achter onze grote Bisschop. Zoo'n brief kan je weer n's echt moed geven om taai vol te houden en onze Katholieke beginselen met overtuiging te beleven. Op zoo'n manier leven we ook nog weer in 'n mooie tijd. We mogen er nu wat voor doen voor ons Geloof. Vroeger was 't maar sleur en gewoonte Wat hebben wij jongeren nog 'n grootsche taak te vervullen.

Onze Pastoor had 't laatst nog zoo mooi gezegd op de meisjes-

congregatie. Meisjes denkt er aan, jullie zijt de draagsters van ons H. Geloof in de toekomst. Van ons hangt 't af of er later nog Katholieke gezinnen zullen zijn, vooral van ons, de vrouwen de moeders van de toekomst.

Rustend zakenvrouw, 50 jaar - Veluwe
3 Mei 1942

- Joop kwam vanmorgen met een zgn Jodenster op in de kerk. Ik was bang dat er te veel op t spel werd gezet wil voor mijn overtuiging desnoods de bak ingaan maar dit helpt zoo weinig. Als iedereen het deed, kon het indruk maken, maar t zijn er maar weinig, s Avonds vertelde hij al dat hij die s middags had af gedaan omdat er al een kleindochter van Dr Lugtenberg voor gearresteerd was.

t Is moeilijk om te weten wat je doen moet.

Vrouwelijke kantoorbediende, 19 jaar - Amsterdam
10 Mei 1942

- Clandestiene slachterij.

Dat is je reinste sabotage

want je ontrekt daardoor veel vleesch aan de weehrmacht.

komt er 'n kist thuis aan, en bij opening blijkt dat er 'n halve koe in zit, toevallig hè? we beginnen te benen; dat is het been eruit snijden en proberen om het vleesch er heel af te krijgen, dan komen de klanten, een voor een worden ze geholpen, afwegen, inpakken geld ontvangen, en wat voor geld 2.25 pond vleesch *f*9.00 pond vet 0.75 ct pond benen en 't gaat grif weg als je niet meer hebt en je zegt aan de deur ‘uitverkocht’ dan staan ze half te smeken om

vleesch net of je het van je rug af kan snijden. voor de Pinkster zal het weer vreselijk druk worden, we hebben tenminste bijna een hele koe besteld en 500 eieren, een lekker happie, hè. Ik heb gisteren een paar nieuwe schoenen gekregen, 'n houten zool met 2 riempjes er over heen, klaar is Kees.

15 Mei

- Alle officieren van beroep die zich moesten komen melden zijn weer krijgsgevangen gemaakt en direct op transport naar Duitschland gesteld. Er waren er bij die erop gerekend hadden andere weer niet. Hr Visser b.v. heeft geld, toiletartikelen e.d. meegenomen en 't zal hem waarschijnlijk nu wel van pas komen. In de krant hadden ze geschreven, reis en verblijfkosten worden vergoed. Dus dat is nu ook al niet nodig.

Op het transport naar Duitsland zijn er even voorbij Amersfoort 3 uitgesprongen en gelijk doodgeschoten, bij 'n grensstation moest de trein even stoppen, en toen vertikte de machinist het om verder te rijden en die hebben ze de locomotief opgetrapt en onder bewaking verder laten rijden.

17 Mei '42

- Vader zit in de lik.

Zaterdagmorgen 9½ uur.

Er worden kisten binnen gebracht met clandestien vleesch erin. 9.45 uur komt overvalwagen voor, nemen de kisten met vleesch + vader mee. Moeder heeft gelukkig de tegenwoordigheid van geest nog om 'n paar stukken achterover te drukken ± 40 pond.

310 pond hebben ze meegenomen. Toen die Russen* binnenkwamen keken ze even in de tussenkamer en zeide: ha, we zijn aan het goede kantoor. Ze stonden een beetje te treiteren, en toen zei er één ga jij de wagen even halen, dan kan 't spul naar 't bureau. Hij ging weg en Vader en Moeder stonden alleen in 't kamertje met die vent, vader vroeg aan Moeder, geef mij 't mes even, ik steek hem hardstikke dood hetgeen moeder wijselijk maar niet deed. Ze heeft stiekum 1 groot stuk vlees achterover gedrukt, hoe, dat begrijp ik niet en dat in mijn kleerkast verstopt. Hoe ze zo'n zwaar stuk heeft weggekregen mag Joost weten. De wagen staat voor, 't vleesch wordt ingeladen waarvoor nog 'n wasteil van ons geleend word, welke later terug kwam ‘leeg’. Vader moest tussen 2 Russen mee naar 't bureau. Om half 12 is Rinus Bakker het mij komen ver-

* Rechercheurs

tellen en ik als de mieter weg om 't al die mensen die anders s'avonds vleesch kwamen halen, te waarschuwen want er heef 2 dagen 'n wacht op 't hoekje van de straat gestaan. Eli v Praag was s'morgens om 10 uur vlees komen halen, en mijn Moeder zag hem voorbij het raam lopen, en kreeg gelijk een klein stuipje, aangezien 't een Jood is, zonder ster, gelijk dat er gebeld wordt, wil die ene rechercheur naar de deur gaan, maar mijn moeder was vlugger en die heeft Eli haast van de deur weggeschopt, dus daar zaten ze naast. 10 minuten later weer gebeld, moeder kijkt door het keukenraam, en ziet Verdoner staan, die Rus weer naar de deur moeder op 't raam getikt, dat hij weg moest gaan, en hij weg. toen die Rus aan de deur kwam, was er in de hele straat niemand. Om acht s'avonds was Vader nog niet terug, ik naar bureau Lineausstraat en kreeg te horen, als alles ging, zoals zij wenschten, dan was hij morgen thuis. 9 uur weer 2 Russen op bezoek met 2 agenten, en werd Moe weer ondervraagd, om 11 uur s'avonds nog zoiets. Nou wat Moeder verhoren betreft hadden ze beter achterwege kunnen laten, dat is toch verspilling van energie.

s'Zondagmorgen 11 uur Vader thuis waarschijnlijk alles bekend, o ja nog iets, dat stuk wat we haden gehouden hebben we s'middags uitgebeend en verkocht.

Typiste, 27 jaar - Amsterdam
17 Mei 1942

- 15 Mei moesten de beroepsofficieren zich aanmelden, die van Nrd.-Holland in Bussum, en overal een gecentraliseerd punt. De treinen van heen en terug waren aangegeven, kosten van heen- en terugreis werden vergoed! De zoete taal van de slang. Direct al wantrouwde ik 't. Et voilà! Alle beroepsofficieren van leger en vloot tot en met 55 jr. (er zijn ook anderen bij) uitgezonderd de N.S.B.-ers en de doktoren zijn gevangen genomen en naar Duitsland gevoerd! Zo zijn de Duitsers! Nu is zelfs de meest lauwe uit zijn dommeling wakker geschud en diep verontwaardigd. Laten we toe-

geven, dat onze mannen nog feitelijk krijgsgevangenen zijn - de infame gemene manier om de mensen in de val te lokken en ze zo weg te voeren is toch buiten alle grenzen van krijgsmanseer en moraal. De mannen moesten een of andere eed afleggen, wat ze en bloc weigerden op die ellendige N.S.B.-ers na natuurlijk. Zo sterk is de geest, onder ons, we laten ons niet drukken, een Nederlander wil en zal niet leven onder de Duitse hiel. Vrij zullen we zijn en denken. De gele rijders kwamen in groot tenue Bussum binnen marcheren. Ze wisten allemaal wel wat hun te wachten stond. En in hun groot tenue demonstreerden ze de onverzettelijke Nederlandse geest, fier en onbuigbaar in deze felle strijd van machtswellusteling tegen den ongewapende maar desondanks sterkere. Bussum was in geestdrift en vervoering toen ze onze militairen zo fier en zelfbewust zagen stappen.

In Breda zijn de militairen uit volle borst het Wilhelmus zingend, hun gevangenschap tegemoet gegaan. Wat zullen de Duitsers in zichzelf gedacht hebben toen ze onze mannen zo zagen vertrekken? Waren niet onze mannen de overwinnaars en zij de verslagenen?

De motivering was: we hadden ons indertijd 't ‘grootse gebaar’ van den ‘Führer’ niet waardig betoond!! ‘Het grootse gebaar’!! Wat hadden wij met die moffen uit te staan?

Gymnastiekleraar, 33 jaar - Concentratiekamp Amersfoort
29 Mei 1942

- Deze nacht was niet veel rustiger dan de vorige. Toen Jan nadat we lang gepraat hadden, eindelijk in slaap zakte, lag ik daar weer alleen. Mijn geest kon eenvoudig de komende dingen niet los laten, hoe ik ook probeerde, mijzelf in te prenten, dak ik kalm moest zijn en de dingen sportief moest opvatten. Ik moest het nu maar beschouwen als een moeilijke cross-country, die ik natuurlijk ook kon verliezen, maar in dat geval zou het mij toch nog een soort bevrediging geven, dat ik het geprobeerd had. Ik bad

om rust en kracht, maar wat was het moeilijk, om toen te zeggen: ‘Niet mijn wil, maar U wil geschiede.’

Het stond bij mij vast: ik moet alles doen, om te slagen, en nog eens en nog eens ging ik in gedachten na, of ik niets belangrijks vergeten had. ‘Waar heb ik ook weer de sleutel van de kleine kelder gelaten?’ Onrustig greep ik naar mijn broekzak, maar in het donker kon ik de sleutel niet meer vinden. Ik kon het haast uitschreeuwen van woede! Overal zocht ik, maar het lamme ding bleef zoek. Beckman bromde in zijn slaap om het schudden van de stellage. Eindelijk, Goddank, vond ik het ding in mijn kastje. Hoe had ik dat nu kunnen vergeten! Verlicht kroop ik weer onder de dekens. Maar ook hierna wilde de slaap niet komen. Nu moest ik er weer uit naar de w.c. Ik nam mijn tabak mee. Op de corridor ontmoette ik Piet Pronk. Hij was er wel voor te vinden, om een cigaret op te steken en zoo zaten we samen op de gamellen te rooken. Na een poosje stapte Pier weer op. Dat was nu niet de bedoeling, ik wilde nog even gezelschap hebben. Op het dringend aanbod van een nieuwe cigaret, kwam hij terug en ging weer zitten. Maar na een half uur werd het toch te koud en zoo verdwenen we weer in het driekwart duister van de barak.

Op mijn krib ben ik wat rechtop gaan zitten en weer stak ik een cigaret op. Achter mij begon er eentje te hoesten: de brave Geesink werd wakker.

‘Moet je een rookertje, Geesink,’ vroeg ik.

‘Verdomd graag’, klonk het klaar wakker.

Prettig, die afleiding, maar het zou beter zijn, als ik wat in slaap kon komen. Geesink vertelde van zijn huis en zijn werk; met een half oor luisterde ik naar zijn verhalen, toch blij, dat ik gezelschap had in mijn wakende toestand. Na nog eens de w.c. bezocht te hebben, ben ik blijkbaar toch in slaap gevallen.

Al voor de bel was ik klaar wakker. De ochtend begon buiten al door te breken. Wat zou deze dag mij brengen, de vrijheid of de roode lap? Ik was nu veel kalmer geworden en voelde mij volkomen geconcentreerd op de vlucht. ‘Ik wil en ik zal!’

Mijn vrienden lagen nog in diepe slaap. Wat zullen zij straks van mij zeggen, als de tocht gelukt zal zijn? Zouden ze het goed opnemen? Onwezenlijk, de gedachte, straks misschien ver van hen weg te zijn. We waren hier al zoo aan elkaar vergroeid in het gezamenlijk leed.

Daar gaat de bel! De meesten worstelen nog met hun slaap, die hun toch onherroepelijk ontglipt; ze zouden hem zoo graag nog wat vasthouden. Nu blijven ze wat nadoezelen. Ik ga mij flink wasschen, straks moet ik er buiten toch netjes uitzien! Zou de tocht eigenlijk wel doorgaan, nu Herman naar Den Haag is? Maar ik ben in een wonderlijke stemming Mijn weg zal mij wel gewezen worden, al zal ik onuitsprekelijk dankbaar zijn, als die weg naar de vrijheid voert! Mocht het anders zijn, soit, dan is dat de voor mij af te leggen weg. Ik heb nu alles bij mij en zoo stap ik naar buiten toe. De lucht is prachtig blauw; jammer, ik had zoo gehoopt, dat er mist zou hangen! Nog eens neem ik van mijn vrienden afscheid. Dick Gerritsen, die mij daar ziet staan, loopt op mij toe:

'Zeg Kees, als je nog eens wat tabak over hebt, denk dan weer aan mij!'

'Natuurlijk, Dick! Maar luister eens, zou je mij een genoegen willen doen?'

'Zeg maar, wat er is.'

'Kijk, ik ga met mijn kruiwagen naar buiten voor een "contact", je snapt me wel, hè? Mocht dat op de Schieszstand plaats vinden en de Arbeitsführer zou mij daar lastig vallen, zeg hem dan, dat jij gisteren een bijl van mij geleend hebt en dat je die op de Schieszstand hebt laten liggen. Ik zoek er dan zoogenaamd naar.'

Dat wil hij wel doen. Nu ben ik bij een eventueele aanhouding op de Schieszstand gedekt, wel niet voor 100%, maar toch voor een groot gedeelte.

Zou ik dit nu werkelijk alles voor het laatst meemaken? Daar loopen Tito, Berg en de Wit-Rus naar de keuken. Ik wensch jullie vandaag een extra lang ontbijt toe, Heeren! De Blockführers maken zich al klaar voor het appèl; ook de Appelführer komt nu naar de poort toe.

Daar loopt een Blockführer naar de bel. Misschien de laatste belklanken voor mij. Zou ik straks het belgelui voor mijn vlucht nog hooren? Dan is het alarm! Foei, wat zal dat een drukte geven!

Even voor het appèl heb ik mijn nummer op de ziekenlijst laten plaatsen; natuurlijk heb ik dit niet zelf gedaan, maar een ander gevraagd, mijn nummer aan den assistent-Blockoudste op te geven. Aan alle kanten ben ik nu gedekt.

En daar staan we op het appèl! Met gesloten oogen concentreer ik mij op de wedstrijd en nog eens bid ik om kracht en kalmte. Het

is nu zeven minuten over acht. Wat duurt alles toch ontzettend lang!

Om veertien minuten over acht staan we op het Arbeitsappèl en daar zie ik Herman staan bij de hoek van de garage. Goddank, hij is dus teruggekomen! Heel langzaam steekt hij zijn hand op. Goed zoo, Herman, ik zal hem opzetten, hoor! Je kunt op mij rekenen, als jij maar bij de laatste post gaat staan.

16 minuten over acht. De cross begint. Daar start ik. Eerst naar de Blockhut. Jan de Vries laat ons prachtig voorgaan en nu marcheeren wij naar de garage. Op dit oogenblik loopt Herman langs mij heen en geeft mij een knipoog. Ik kijk nog even om en zie hem vrij haastig naar de Arbeitstor loopen. Mooi, die loopt naar zijn post! Onder het afmarcheeren naar de garage vertel ik de garageploeg dat er gisterenavond een feest in de garage gehouden is. Meer hoef ik niet te vertellen, want dat ruikt naar peukjes. Hoe langer hoe harder gaat het en daar verdwijnen zij in looppas. Als een haas ren ik naar de kleine kelder, ontsluit de deur, trek de kruiwagen eruit, gooi de groote mand er op en het heele zaakje rijd ik achter de Schreibstube langs. Het is nog stil om en bij de Arbeitstor, maar kalm loop ik achter mijn kruiwagen aan, of het de gewoonste zaak van de wereld is. De Arbeitstor ben ik uit en loop nu onder de torenpost door. Ook deze kom ik goed voorbij. Herman staat ginds druk te praten met de laatste post, de man aan de ingang van het smalle pad. Rustig loop ik op hen af en rijd de kruiwagen langs hen heen. Goddank, ook gelukt! Ik loop nu op het pad, dat naar de Kieschgrübe leidt en ben buiten de postenketen.

Nu het moeilijkste gedeelte van de heele tocht! Bij de Kieschgrübe rijd ik de wagen half ik het kreupelhout, neem de mand eruit en loop in half gebukte houding de Schieszstand over. De mand houd ik voor mijn scharende beenen. Een kwart van de afstand heb ik nu achter de rug, maar het gevaarlijkste deel komt nog. Tot zoover gaat alles goed. Ik loop door - hier is de gevaarlijke plaats, waar de post tegenover de hoofdwacht mij kan zien! Op dit oogenblik verlies ik mijn rechterklomp ... Liggen laten! Nee, niet liggen laten, ze mogen niets van mij vinden, geen enkele aanwijzing. Ik haal dat ellendige ding terug.

Verder gaat het. Driekwart van de afstand is achter de rug. Sneller en sneller gaan mijn beenen en daar glijd ik in de beschermende bladeren van het eikenhakhout. Het gevoel, een kogel in

mijn rug te kunnen krijgen, is van mij afgegleden, dat gevaar is voorbij.

De mand trek ik een eind de boschjes in. Nu doe ik mijn klompen uit, mijn muts af en daar sluip ik in een snel tempo door het hout. De weg heb ik goed in mijn hoofd. Verder gaat het. De zwiepende slagen van de takken voel ik niet, ik weet maar één ding: vooruit en zoo snel mogelijk naar haar toe, die op de weg staat te wachten! Daar bereik ik het smalle pad; hier rechtsaf weer de beschermende boschjes in, vliegensvlug er door heen en dan ben ik in het hooge hout. Het bosch is hier vrij open. Volgens het kaartje moet ik nu vlak bij het punt zijn, waar zich de drie samengegroeide berken bevinden. Maar wat zie ik voor mij! Een lange strook berken doemt voor mij op. Hoe moet ik hier in Godsnaam drie ineengegroeide berken vinden! Die zijn natuurlijk vanaf de weg goed te onderscheiden te zijn geweest, maar van hieruit zal ik ze zeker niet kunnen vinden. Gelukkig weet ik ongeveer de plaats, waar ze staan moeten. Deze kant uit! Halt! Ik duik in het groen. Voor mij zijn werklui bezig met het aanleggen van een pad. Goddank heeft niemand mij gezien. Dan ben ik toch te ver gegaan. Opeens weet ik niet meer, wat te doen, een ellendige twijfel overvalt mij. En dan schiet het door mij heen - fluiten! Ons familiefluitje, waarmee wij elkaar altijd roepen! Ik fluit. Scherp luister ik, of ik nog iets anders hoor dan het ritselen van de bladeren en het doffe geluid van het loopen en praten van de mannen daar op eenige afstand van mij. Ja ... ja! Het antwoord, weliswaar zwak, maar goed te onderscheiden. De werklui hebben niets gehoord, of ze letten er niet op. Ik sluip in de richting van het fluiten, dat in de vorm van een liedje blijft voortduren. Nee, nu ga ik toch niet goed, het geluid wordt zwakker. Hoe is dat nu mogelijk, ik weet zeker, dat het van die kant vandaan kwam! Weer fluit ik en weer hoor ik het antwoord, maar nu duidelijker. Nu ga ik goed. Afwisselend fluitend en luisterend snel ik zoo vlug mogelijk door het hooge onderhout, dat tusschen de berken groeit, mij wringend door de takken, die mij met hun natte bladeren in het gezicht slaan. Nu moet ik vlak bij de weg zijn! Twee struiken duw ik uit elkaar ... daar staat zij, mijn vrouw. Zij zegt niets, maar wijst naar een bepaalde plaats, waar ik heen moet gaan. Hier vind ik een koffer en een fiets. Klompen uit, schoenen aan. Broek, jas, regenjas over mijn uniform. Das om, hoed op, bril op mijn neus. Klompen en muts in het koffertje. Fiets in de hand, over het

greppeltje en daar rijden wij de Berg op. Van opwinding kan ik niets zeggen. Ook mijn vrouw rijdt zwijgend naast mij. De mannen, die ik vanuit het bosch gezien heb, zie ik nu aan de weg werken. Ze letten niet op ons. Wat zou er ook te zien zijn aan twee vreedzame burgers, die daar voorbij fietsen!

Huisvrouw, 50 jaar - Amsterdam
Donderdag, 4 Juni 1942

- Gisteren was er nergens groenten te krijgen, haast geen aard[appelen], de polder was verboden aan elke ingang stond cotrole, tante Jopie had radijsjes voor groente gekookt, toen ik voorbij de polder kwam was de controle even weg, ik vroeg wie durfde van de vrouwen die er stonden, een was er die meeging, het was 10 minuten ver, we holden als de hazen, haalden 4 pond postelijn voor 60 cent en toen weer terug, zou hij er staan, we waren in angst en vreezen, want het werd in beslag genomen en dan had je nog niets, maar gelukkig we hadden geluk. 's Avonds is Pa nog een keer gegaan, even uitkijken wanneer de controle weg is en dan er door, maar die was bij het terugkomen niet zoo gelukkig hij stond er weer, maar hij werd voor die tijd gewaarschuwd zoodat hij het bij een boer kon neerzetten en 's avonds na 11 uur kon halen dan was de post weg. Nu heb ik tot en met zondag groente,

Ik heb het brood al weer uitgemeten het is 11 uur 's morgens er bleven 4 voor mij over. Er is niets geen groente en in den polder halen is verboden. Arie maakte weer een avontuur mee hij was toch gegaan maar kon er niet meer uitkomen want de controle stond er voor hij begroef zijn zak groente en dacht straks dan maar, het werd 12 uur en nog stond de post er wat nu, om 12 uur mag je niet meer op straat, en hij moest zijn groente hebben, hij deed een oud pakje aan en gimnastiekschoenen, en sloop de straat uit, maar liep om de hoek juist een agent in de armen, mee naar het burau tot 4 uur, daar 's morgens losgelaten wilde hij toch zijn groenten en sloop de pold[er] weer in, maar kon weer niet terug, nu ging het door slooten

en landen met zijn zak groent, tot bij door een meedelijdende boer met een bootje over het breedste water gezet werd, zo kwam hij bemodderd en dood moe aan, bij zijn doodongeruste vrouw, maar met groente

Candidaat-notaris, 34 jaar - Omgeving Haarlem
4 Juni 1942

- Vanochtend per fiets van Mies naar het Station Haarlem gereden. Mies haalde me om 4¼ uur van kantoor en samen gingen we naar de promotiereceptie van Daan de Jong in de Universiteit. Dat had nog heel wat voeten in de aarde. De promotie mocht aangezien een 'jood' promoveert, niet openbaar zijn; hij moest een ster op z'n rok laten maken want de receptie was wel openbaar en 24 uur van te voren had hij nog geen reisvergunning om naar z'n eigen promotie te gaan! De menschelijke vrijheid! Voor de receptie ontmoetten we nog Coosje v/d Veer, een oud-klasgenoote van Mies (aardig en vlot).

Mies en Bert gingen naar huis; ik ontmoette Hugo van Swinderen in de Zeeuwsche hoek. Vervolgens een borrel in z'n nieuwe huis en toen nog in de zon op het terras van Savoy gezeten. Gegeten in de tuin van het huis a/d Prinsengracht waar z'n meisje Els Vlaskamp woont met een stel andere meisjes. Het was een genoegelijk en gewoon geheel (aanwezig waren verder: Baarslag, een meisje Bakker en Jo Crommelin). Na tafel met z'n drieen (Hugo, Els en ik nog buiten bij Savoy gezeten; het was een pracht van een zomeravond). Me een ongeluk geloopen om de laatste trein te halen. Op de fiets naar huis was het om 11¼ nog vrijwel licht. Mies onthaalde me thuis nog op boterhammen met aardbeien en een kop koffie.

'Meneer' Heydrich is kapot; vannacht weet een Engelsche oefenlanding bij le Touquet. De zaak draait!

5 Juni

- Vanochtend naar Tante Cissy en daarna plezierig koffiegedronken bij de 'Overste' in Américain.

In dezen tijd van versche, jonge groente is er op het moment totaal geen groente te krijgen! Menu van een Duitschen soldaat op l.l. Zaterdag: bloemkool met saucijsjes; aardbeien met slagroom.

Leraar gymnasium, 46 jaar - Den Haag
23 Tammoez, 8 Juli 1942

- Als er geen wonder gebeurt - en daar moeten we dan maar op hopen, al mogen we er niet op rekenen - is het lot van de Nederlandse Joden bezegeld: mannen en vrouwen tussen l6 en 40 jaar zullen naar Silezië gedeporteerd worden. Volgende week begint dit schokkende drama; eerst blijven de slachtoffers enkele dagen in een kamp in Nederland en dan gaan ze, gewapend met voedsel voor drie dagen, Oostwaarts, hun duistere bestemming tegemoet. Hier kan alleen God helpen. -

Ambtenares Rijksverzekeringsbank, 31 jaar - Amsterdam
22 Juli 1942

- Zaterdagavond werden we gewaarschuwd niet op de fiets naar de trein te gaan daar de fietsen gepikt zouden worden. Nu is dat gerucht al eens meer verspreid, maar dacht je laten we ons er maar aan houden. En werkelijk het is gebeurd. Maandagmorgen zijn alle heerenfietsen uit de stalling gehaald en kunnen die zien waar ze een ander vandaan halen. Damesfietsen zijn tot nu toe nog vrij, maar wagen we het maar niet er mee naar de trein te gaan, want je weet nooit, wat er nog gebeurt.

In A'dam was het op Zondagavond bekend. Sommige agenten kwamen de stallingen waarschuwen, dat ze er over een uur post

moesten vatten. De stalling-eigenaars hebben toen zoo snel mogelijk hun klanten gewaarschuwd, hun fietsen weg te halen, zoodat er in een oogenblik een run op de stallingen was. Toen er toen ook werkelijk een post voor kwam, waren praktisch alle fietsen weg.

Rijksamb [tenaren] waren vrij. Velen van de bank hebben daarmee op Maandagochtend hun fiets nog gekregen en er mee naar de Bank gegaan. Het grootste gedeelte had echter zijn fiets thuis gelaten. Om een uur of tien kwam de mededeeling dat het fietsenhok van de Bank bewaakt werd en toen begon de sport om je eigen fiets te stelen. Snel werden de fietsen vanuit het fietsenhok de Bank ingesleept. Ik dacht eerst dat dat geen nut had want als ze de Bank doorzochten vonden ze ze zoo. En het was zoo'n herrie dat zulks niet ongemerkt voorbij ging. Onder diensttijd en tusschen de middag zijn al die Bank-fietsen op enkele na de zijdeur uitgesmokkeld, dank zij de medewerking van de politie. Deze waren later op de binnenplaats gaan staan, zoodat je toen je fiets niet meer uit het hok kon halen, maar ook toen zijn er nog enkelen uitgehaald. Neen, we kunnen niet anders zeggen, dan dat ze meegewerkt hebben. In totaal waren er nog ongeveer 16 fietsen over.

Vanmorgen waren er weer enkele damesfietsen in het hok gezet. De wachtdoende agent heeft toen gewaarschuwd ze er uit te halen, want je kon nooit weten. Dat is toen gedaan. Een poosje later stond er een rijksduitser bij in Nederl uniform. Nu is alle kans verkeken.

Hoeveel ze er op de andere bank gevangen hebben, weet ik niet, maar ik denk dat de verhouding er niet zoo gunstig is als bij ons.

Ook op straat worden de fietsen aangehouden, waaronder vandaag ook damesfietsen, en kan je verder gaan loopen. In A'dam, Amstelveen en Bloemendaal hebben ze ook huis aan huis aangebeld om fietsen. Ook hiermee zijn de agenten schappelijk, want als je neen zegt, kijken ze niet verder. Als je niet open doet als zijnde niet thuis, gaan ze ook verder. Toch durf je niet meer op de fiets te gaan want kan je nooit weten. Hoe lang dit duren zal is ook niet bekend, misschien gedurende de oorlog. We gaan nu maar op rolschaatsen naar de trein.

Vrijwilliger Nederlands Legioen, 34 jaar
Oostelijk front
Voor Leningrad, 25 Juli 1942

- We liggen in stelling voor Leningrad. Door de kijkers zien we tal van groote prachtige gebouwen. De bunkergordel, die de Duitschers gebouwd hebben is prima. Alleen moeten we lang wacht staan. 's Avonds van 10 uur tot 's morgens vier en dan overdag nog 2 of 3 uur. Dat is dus niet weinig.

Volgens geruchten moet op ongeveer 15 Augustus a.s. Leningrad gevallen zijn. Dat zullen dan wel zeer zware gevechten worden, want de Russen hebben een stalen gordel om hun stad gebouwd. Noren, Vlamingen, Spanjaarden en andere vrijwilligers zijn hier allen samen getrokken. Wat ik dus vroeger al vermoed heb, zal dus wel waarheid worden, n.1. dat de Vereenigde vrijwilligers triomfantelijk Leningrad zullen binnenrukken. Filmoperateurs, krantenberichten, tam-tam, zoodat de Goegemeente weer een stapje nader tot het besef komt, dat wij helden zijn. Van onze geheele derde bataillon zijn 103 jongens overgebleven. Het 2de bataillon moet er nog minder hebben. Wanneer we hier nu bovendien nog veel uitvallen hebben, dan bestaat er practisch geen Legioen meer. Zouden we dan eindelijk naar Nederland teruggaan of zullen we hier ‘till the bitter end’ moeten blijven? Laat ik maar hopen van niet. Ik vind het prettig nu eens voor een stad te liggen, want het lijkt mij een groote sensatie om mede te helpen zoo'n stad te veroveren en er dan triompheerend binnen te kunnen trekken. Dat wij mede ingezet zullen worden staat voor mij als een paal boven water. Wanneer het dan toch moet gebeuren, dan liever vandaag als morgen. -

Leraar, 40 jaar - Gijzelaar in Haaren
8 Augustus 1942

- 's Nachts op de muizenjacht. Bibliotheekwerk gedaan. Geschaakt m. Kortman en verloren. De partij werd onderbroken door verhuizing van Kortman. Er komen nieuwe gevangenen, daarom kamers ontruimd. Franken van de cantine vent met een karretje Sinas in de tuin. Gerucht over sabotage in Rotterdam.

9 Augustus

- Indrukwekkende preek van Ds. van Bruggen over Joh 11:25. Hij bleek zeer onder de indruk van de kans tegen de muur gezet te worden en wilde wel alle theologie over boord zetten om zich alleen te houden aan de waarheid in de tekst. De schildering van de dood, die overal om ons heen waart, was meesterlijk maar velen vonden de keerzijde te weinig uitgewerkt, daardoor de preek te somber. Hierover veel discours. Prof. van Holk: 'Zit het ons al tot zover?' Antwoord: Velen in ieder geval niet. Men vond, dat hij ons in de put helpt. Ook bezwaar: hij ontkent de waarde van het Stoïcisme, de 'alleen-maar' heldenmoed. Dr. Koningsberger was zeer getroffen, ook iemand, die anders nooit in de kerk kwam. Dus heeft hij toch zijn doel bereikt. Aan het diner mededeling van G[oudriaan], welke later in de krant werd gelezen.* Concert v. Andriessen (Beethoven Waldsteinsonate en Mondscheinsonate). Mooie, rustige avond.....

10 Augustus

- 's Morgens Vollebregt, 'n goed toespraakje. Hij zingt ook hier alleen psalmen. Cursus v. Holk.

Boeken klaar gemaakt voor gevangenen. Na 't eten De Quay en les. Pakje gehaald. Fijne appels van fam. Snijder. De avond is snel om. Een beetje gekeken bij voetbal. Ds. van Swigehum, wel goed. Veel lawaai en herrie op de gang over allerlei geruchten. 't Toppunt leek me: (als mop bedoeld) De burgemeester van Haeren heeft een telegram van Churchil gekregen! Goed geslapen.

11 Augustus

- Kamer gezwabberd. De zon is er al vroeg bij. W.C. corvee. Goede toespraak van Ds. Bleeker over Zacheus en het belang van vertrouwen te stellen in de mensen, zoals Jezus deed t.o.

* Bedoeld wordt de aankondiging van generaal Christiansen dat als de dader van de Rotterdamse aanslag 14 Augustus te middernacht niet bekend was, 'op de gijzelaars teruggegrepen' zou worden

Zacheus. Geschreven aan brief en dagboek. 's Middags les. Overmars heeft het blijkbaar al opgegeven. Na 't eten voor Pollmann de bibliotheek in orde gemaakt en toen 't klaar was nog een beetje gewandeld.

12 Augustus

- Bibliotheekwerk gedaan. 's Middags geschaakt met v.d.Ende. Later met Goris en ook verloren. 29 lui zijn gefotografeerd. Niemand weet waarom. Allerlei gissingen worden gemaakt. Homan is erbij, De Quay en ook Schaap. Deze is zeer onder de indruk en is er al zeker van dat hij vrouw en kinderen nooit terug ziet. Een onbehaaglijke stemming maakt zich van het kamp meester. G[oudriaan] houdt aan tafel een toespraak, waarin hij erop wijst, dat, hoewel hij tot dusverre de zaak nogal eens raillerend behandeld heeft, een ieder zich er bewust van dient te zijn, dat het een ernstige zaak is waarvoor wij hier zijn en dat ons lot is te vergelijken met dat van een soldaat, die zijn leven inzet, hoewel onze positie minder gemakkelijk te aanvaarden is, omdat we niet strijden kunnen, alleen maar aanvaarden. Hij wijst op het Wilhelmus. Onze fout is geen andere en dat hebben we bewust gedaan, dan dat we God den Heere, die Hoogste Majesteit hebben moeten obediëren in der Gerechtigheid. Moge er ook de wanhoop spreken uit dit mooiste van alle volksliederen! 't Zal hier haast zijn gedaan, hij roept ons op tot onze woorden te maken: Standvastig is gebleven mijn hart in tegenspoed. Hij bleek daarna zeer onder de indruk. Later kwam het bericht, dat met fotograferen wordt voortgegaan, wat de zaak voor de 29 weer wat minder onaangenaam maakt. Voor dat ik nog wat in de tuin ging zitten, keek ik uit het gangraam over de zonbeschenen akkers, waar het koren al in schoven staat.

Leraar gymnasium, 46 jaar - Den Haag
9 Augustus 1942

- De slag is gevallen - langs een omweg bereikt ons het bericht, dat *Emil in België opgepakt* is en naar Duitsland gebracht. Ik ben er kapot van. Ik wil aannemen, dat hij 'alleen maar' weggevoerd is en men hem nog niets ergers gedaan heeft, maar ik durf helemaal niet te denken aan het lot van mijn kind daarginds, waar ze alles met hem kunnen doen. God moge hem beschermen en redden. O m'n kind, m'n kind. Nu wacht ik gelaten af, of ik een oproep krijg voor arbeidsdienst in Duitsland; ik hoop het bijna, want ik hoef het toch niet beter te hebben dan mijn kind. Nu ben ik verloren. Een stuk van mijn leven is weggenomen. Vreselijk heeft God mij gestraft. Als ik Peter niet had, zou ik me het liefst maat dadelijk naar een concentratiekamp laten brengen.

Handwerker, 24 jaar
Als Engelandvaarder in Frans interneringskamp
Vrijdag, 14 Augustus 1942

- 's Morgens om 7 uur opstaan om 7½ appel en brood halen. Het brood is voldoende maar het eten verders is heel weinig. Om 9 uur op het bureau voor legitimatiebewijzen. Dan maar slapen. Om 11.45 weer appel en 12 uur eten. Nu, het is wat. Een halve lepel soep en nog minder aardappels, dat is het rantsoen. We eten maar wat brood op van het overschot. Na het eten praten we eens met de jongens hier. Er zijn L.Z.* Joden met geld hier. Die hebben ook een betere verzorging. Het is maar goed dat ze dat spul opruimen. Verders veel jongens voor Engeland maar die niet verder komen. Sommigen al 12 maanden hier. Om 6 uur weer soep en om 9½ appel. Nu, we gaan maar slapen. We zullen eerst eens uitkijken. Hier is her mooi maar onvruchtbaar en niets te klouwen. Het is hier net als bij de varkens. Eten klaargemaakt van bladeren en puin, gekookt in vuile ketels zonder deksel. Daarna

* Legio zat (?)

wordt het uitgereikt in vuile emmers. Zoo leven in Holland de slecht opgevoede varkens, en hier de goed opgevoede Hollander. Voor Joden is het niet te slim.

Zaterdag, 15 Augustus,

O.L.V. - Weer hetzelfde liedje. Na het brood halen terug naar bed. Dan krijg je geen honger. Om 9½ appel. Maken ons klaar en gaan naar de kerk. Oud kerkje. Gaat zoo maar los toe hier. Na de mis eten. De joden krijgen meer, en Sjaak kluuwt maar tomaten, als het maar te eten is. We besluiten om, als de consel niet komt, wij ons melden voor de bezettingsarbeid. Dan gaan we maar wat liggen. Om 3½ staan we op en gaan eens op onderzoek. Eindelijk vinden we wat te eten. Winterpeeën en onrijpe pruimen, maar het gaat er in. Om 6 uur eten we wat meer. We krijgen een paar maal soep en weinig aardappelen. We kregen ook een stuk brood van onze Jood. Die geeft af en toe nog wat, maar die heeft ook geld. We gaan maar een glas water drinken en daarna weer appel. Zoo gaat ook deze dag weer voorbij. De Consul is niet gekomen. Die hebben geen belang in ons Hollanders.

Zondag, 16 Augustus

- We komen toch steeds op dat eene terug ‘Waar men ook is in de vreemde, Holland is en blijft het mooiste en beste landje’. 14 dagen op reis en nog geen resultaat. Er is niet veel hoop om weg te komen. We zullen maar wat anders beginnen. De Tommy wil ons toch niet. Alleen met geld komt men er.

Een pracht Zondag. Na het broodhalen corveërdienst. Na afloop brengen we de afval weg en verdienen 8 fr.. Ook komen elken dag nieuwen aan. Maar er zijn[gaan?] er per maand 2 m[an?] Dus dat duurt te lang. Er wordt ook niets gedaan om het te versnellen. Tommy is net als overal. Lui en beroerd. We liggen met 7 belgen en 3 Hollanders in zoo'n hok. Veel last van vliegen. Als het lang duurt vervuilt men totaal. Maar dat magt em nie hinderen om hier zo snel als mogelijk weg te komen. We gaan naar de kerk van 11 uur. Na de Mis een weinig eten en peeën schoonmaken. Voor de honger eten we er een paar op. We gaan daarna wandelen naar de rivier. Wasschen ons goed uit en nemen een bad. Daarna in de zon. Zoo is het tijd van eten. Eten goed wat watetsoep. Krijgen weer peeën en zoute visch. We eten brood maar. Nu is het er nog. Dan krijgen we weer appel en ook deze dag neemt een eind.

Maandag 17 Augustus

- Vandaag corveërdienst. Niet veel arbeid. Maar toch hebben we voor de middag het brood al op. De Consul is niet gekomen. Ze hebben hier niets met ons op en we besluiten maar op het OKW te gaan werken, daar Tommy ons toch niet wil hebben. We mopperen nog eens wat. Het eten is ook heel slecht, steeds bladeren en peeën in water gekookt. Een echt varkensvoer. Na het eten wat liggen en nog wat dienst en daarna naar de kapitein om werk. Moeten 'n brief in het fransch schrijven. Een jonge belg neemt dat baantje op zich. Om 8½ uur appel. Daarna is het nog een [?] uitvoering. Alles voor de Joden. Zonder geld is men overal een groote nul en moet men de baantjes opknappen. Affijn we zullen het beste hoopen. Het slechte komt van zelf.

Dinsdag 18 Augustus

- Half acht uit bed en appèl. Brood halen met koffiewater. Daarna groenten schoonmaken. Daarna gaan we de brief aan de kapitein brengen, alles oké, nu het antwoord nog. We gaan ook de pruimen een bezoek brengen en halen daarna brood. Er valt voor ons ook een stukje af. Het middageten smaakt heel beroerd, het staat me de keel uit. Dat kan Sjaak niet hinderen 2 porties op te eten. In de middag onderzoek bij de dokter. Daarna wat slenteren en wachten op 6 uur voor varkenseten. Als we dat geslokt hebben gaan we maar wat liggen en elkaar wat vertellen. Zoo is het gauw avond appèl. Na het appèl nog even om pruimen en tomaten. Alles is nog onrijp. Een rotland is dat hier. Maar ja, voor de honger doet men al wat. En dat mag em niet hinderen.

Woensdag 19 Augustus

- 7½ appèl. Brood halen, Met het brood gaat even zoo als met het andere. De mannen met geld en kromme neuzen gaan voor. We gaan maar hazelnoten halen voor de honger. Maar eerst naar de dokter voor mijn keel. Een paar dagen geen dienst We gaan maar eens kijken voor bessen en hazelnoten. We krijgen toch weer wat in de buik. Het eten is wat beter als anders. Er is ook wat vleesch bij. Maar het is weinig. Daarna om 2½ vergadering met de consul die zich niet laat zien. Mooie zaak hoor. Hooren dat de Tommy's aan land zijn. Maar die zullen wel gauw terug zijn. We gaan wat liggen voor het eten van 6 uur. Na het eten gaan we voor braambessen te zoeken, we hebben er heel wat. Het is weer wat te bikken. Even voor het appèl is de consul verschenen. Nu, morgen hooren we meer. De tommys maken niets klaar.

Leraar, 40 jaar - Gijzelaar in Haaren
16 Augustus 1942

- Dit schrijf ik op de Zondag na de dag, die op ons allen misschien wel de diepste, de schrijnendste indruk van ons leven gemaakt heeft. De ochtend heeft nu nauwelijks meer een indruk nagelaten. Het etensuur was [op Vrijdag 14 Augustus] in de war, de groente scheen niet op tijd gekomen. Na 't eten begon de simultaan wedstrijd van Mr. Rassers aan 18 borden. Hij verloor er 2, won er veertien en speelde er 2 remise, w.o. tegen mij. Ik bleef het laatst over en had toen 2 pionnen meer, maar nog een moeilijk eindspel. Na deze hele middag binnen had ik er behoefte aan 's avonds wat buiten te zitten, deed dat ook en las. Om half tien reeds werden we door de schildwacht geroepen naar binnen te gaan. Daar het bericht, dat twee van onze mensen Ruys en Bennekers geroepen zijn. Zij moesten met hun bagage komen, voorlopig naar Gestel naar men zeide. Het aflopen van de fatale termijn voor aanmelding of opsporing van de daders doet ons het ergste vrezen, ofschoon men nog altijd dit ergste niet wil geloven. In de aula, waar Ruys lag is door Ds. Heldring gebeden. Daarna is er geen woord meer gesproken. Ook Ds. Vollebregt bad op verzoek van Schaap op onze kamer.....

15 Augustus,

's Morgens om half zeven gewekt met de oproep: ‘Om half acht appèl’. Door een samenloop van omstandigheden was er geen water. Ongewassen kwamen de meesten beneden. Toen het halfacht was, werd het appèl weer afgelast. Eerst eten. Dit gebeurde. De kerkdienst was vervroegd met het oog op de RK. feestdag: Maria Hemelvaart. Ik ging naar boven om de kamer schoon te maken, maar was nog niet begonnen toen de oproep tot appèl opnieuw klonk. De stroom van mannen ging naar het tweede voetbalveld. We stelden ons in een vierkant op, telkens vier mannen achter elkaar. Het is een stralende ochtend, heldere zonneschijn. De commandant verschijnt, hij verbiedt de ‘Raucherei’. Direct daarna verschijnen twee Duitse officieren. Even klopt het hart je in de keel. Nu zullen we het weten. Want wat de mededeling, die een van hen gaat doen inhoudt, begrijpt ieder. Wat is het lot van onze twee mannen? Een lange inleiding vol titulatuur, waarin de namen Rauter en Christiaansen genoemd worden, de daders van de aanslag op een ‘Urlauberzug’ hebben zich niet aangemeld, alles in een af-

gebeten Duits, dat op zichzelf al erg genoeg is om aan te horen, eindelijk de namen vijf zijn het er, waaronder Ruys en Bennekers, ‘in den frühen Morgenstunden den 15 August erschossen.’ Er waart een rilling door de gelederen, een nauwelijks hoorbaar steunen, vol afgrijzen. Volgt nog een verwijt aan de Nederlandse regering en een verklaring, dat de Duitse autoriteiten het betreuren tot deze stap te hebben moeten overgaan. Daarna leest dezelfde man in goed Nederlands dezelfde verklaring voor. Ze verdwijnen. De commandant, ‘Sie können abtreten’. Enkele doen het. Daar roept een stem: ‘Staan blijven. Stilte om onze mannen te herdenken’. De gelederen sluiten zich weer. Stil, heel stil staan we, tegen de 600 mannen, ouderen, jongeren, in de stralende zon en denken aan hen, voor wie hij deze dag niet meer is opgegaan, trachten te beseffen wat in hem moet zijn omgegaan in de weinige uren sedert ze de vorige avond uit ons midden werden weggehaald. De woorden van Goudriaan ‘Ik dank U’ breken eindelijk de stilte. We verspreiden ons. Namen worden herhaald, vragen gesteld, wie? van waar? niet slechts Rotterdammers zijn het. Verslagenheid. Dus toch! Sommigen hadden het zeker geacht, anderen dachten het ergste niet te hoeven vrezen. Ieder denkt ‘wanneer zal 't mij treffen of zal het voorbij gaan’, God geve, dat we de dood rustig en moedig zullen kunnen aanvaarden. Maar wat je bekruipt en bespringt is de afkeer, de ontzetting over het onrecht. Vijf mensen gedood, voor een daad waaraan zij part noch deel konden hebben, gekozen uit ons midden op welke willekeurige wijze.

De bibliotheek ging door. 't Was stil eerst, later wat drukker. Er lopen nog een tijdlang een paar officieren rond. Twee mensen, o bittere tegenstelling, worden dezelfde morgen uit de gijzeling ontslagen, Goudriaan deelt mee, dat er een schrijfverbod komt. Er wordt een herdenkingsplechtigheid aangekondigd 's middags. Ik ga om drie uur. Na 't eten hebben we de stoelen in de recreatie zaal gebracht. Er is een katheder gebouwd zoals bij de kerkdiensten, witte dahlia's zijn er op gezet.

Prof Kraemer leest bijbel gedeelten, waaronder het slot van Romeinen 8: ‘Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus?’

Hij spreekt eenvoudige, doorvoelde woorden. ‘Wij zouden misschien het liefst maar lang zwijgen’. Mgr. Hendriks van den Bosch (de vicaris) beklimt dan het spreekgestoelte, een tikje rhetorisch maar mannelijk en flink klinken z'n woorden. ‘De Heer heeft gege-

ven de Heer heeft genomen. De naam des Heren zij geprezen.' Later spreekt hij een gebed uit, met de woorden uit De Navolging v. Christus. Andriesen speelt ten slotte kort een stille, gedragen melodie. Stil gaan we heen.

Bridge en voetbalwedstrijden zijn afgelast, lessen gaan niet door.

Ik heb nog een tijd op de kamer gezeten, zo maar stilgezeten. Hoeveel gedachten gaan er door je heen? Gedachten aan thuis, waar ze in angst en onzekerheid zijn misschien en waar je iets van de rust en de zekerheid zou willen geven, die bij de verslagenheid toch ons gebleven is.

't Is prachtig weer gebleven. Ik ga naar buiten en ga in de zon zitten lezen. Van kamer doen is niets meer gekomen, dat moet vanavond maar. 'Een namiddag in September' van Zielens heet het boek en het tragisch zelfmoordplegen van de soldaat Lucien op 29 Sept '38 bij 't dreigen van den oorlog, die toen werd afgewend is enigszins van dezelfde stemming als deze dag. 't Is stil in 't kamp, geen gelach, geen luid gepraat.

Na 't eten doe ik de kamer en ruim op. Vollebregt helpt. Daarna zit ik nog wat buiten te lezen.

't Is zoals Kraemer in z'n toespraak zei een dag geweest, die we nooit zullen vergeten, misschien de aangrijpendste van ons leven.

16 Augustus, Zondag.

We zijn wat later op, maar eten weer in de eerste ploeg. Na 't eten scheren, krant lezen. De kerkdienst wordt geleid door Prof van Holk. Hij spreekt over de Christelijke vrijheid. Gal. 5:1. Een voortreffelijke toespraak. In onze gevangenschap blijft ons de vrijheid, waarmee Christus ons vrijgemaakt heeft, de vrijheid, waaruit Paulus tegenover vorsten in alle moeilijke omstandigheden een schat heeft geput, die neergelegd in de brieven, waardevoller is dan wereldlitteratuur.

Na afloop gesprekje met not. Schaberg. die ook genoten had ... Een beetje gewandeld. Eten. Ik ga daarna zitten schrijven; maar Kortman nodigt tot schaken uit. We onderbreken dit om te luisteren naar Andriessen, die een concert geeft niet als een herdenking bedoeld, 'omdat dit gisteren op ontroerende wijze door de spreker is geschied', maar met de bedoeling ons uit te beuren boven het wreed gebeuren van de vorige dag. Hij speelt een Koraalvoorspel van Bach, de chromatische fantasie en fuge ook van Bach en Beethoven's laatste klaviersonate (op. 111), welke hij kenschetste als de strijd en

de overwinning of beter nog strijd en innerlijke aanschouwing. 't Was mooi en deed wat Andriessen bedoelde, het bracht ons na de schrijning van leed en onrecht, rust en stilte voor ons innerlijk.

Typograaf, 22 jaar - Delft
5 September 1942

- Het daglicht mag niet op alle verordeningen en maatregelen vallen. Heeft ook 'n reden! Andere verordeningen lieten zich gelden. Allereerst moesten *alle* duiven worden gedood. We hebben weer soep gegeten en ik bracht de pootjes weg, na de slachting. Efin ze hebben er nog een kluitje in centrale hokken gestopt om ze er te bewaren voor 'na de krieg'

Vandaag hebben we weer Nozoma-muziek.

Alhoewel we nu het B.N.O.* beluisteren (wat liegen die gasten onlogisch) valt het toch weer op dat 't zoo buitengewoon zuiver is. Maar ... dit is weer een motief tot oneenigheid. De radio wil Moe verkopen, maar Pa zegt dat 't zijn eigendom is en 't apparaat niet wil verkopen. De Radio zegeltjes, waarvan we er 5 ten achter zijn, is een andere zorg. Vijf gulden is heel wat geld. Nuchter beschouwd verrekken we van de armoe, want we hebben geen geld genoeg.

Dìt moet nog betaald worden dàt moet noodzakelijk gekocht worden, de kruidenier heeft nog een vordering en verbeeld je eens dat de kwitantie kwam van het water en licht. Neen werkelijk we zitten krap, en we zullen wel krap blijven zitten zoolang de ellendige rot-oorlog nog woedt. Die mooie mijnheren uit de Wilhelmstrasse en die lords uit de Downingstreet zitten maar te confereren over de grote uitgaven van het oorlog voeren en berekenen hun kansen. Maar midden in het volk dáár zitten de moeders die met een puntje potlood zitten te cijferen in hun huishoudboekjes en weten niet meer wat er van worden moet. De Moffen zuigen ons uit aan alle

* Berichtendienst Nederlandse Omroep

mogelijke en onmogelijke belastingen en aan vele beschermingsprivileges. En straks, als de Mof het verloren heeft gaan we zelf weer in 'n rijtje staan om ons dood te laten schieten. Misschien gaan we niet verloren aan het front, maar dan zeker toch nog vele honderdduizenden andere jonge mensen die ook allen hun idealen hadden. En als wij dan het genoegen en geluk hebben om zelf eens 'n huisgezin te hebben, dan kunnen wij met een potloodje gaan zitten rekenen om 'n behoorlijk mens te blijven.

Student, 22 jaar - Utrecht-Warmond
7 September 1942, Maandag

- 'Hierdoor verklaar ik plechtig, dat ik mijn beste krachten zal inspannen om het voorrecht dat mij door toekenning van een rijksbeurs (renteloos voorschot) verleend wordt, op een wijze te gebruiken als van een waardig lid van de Nederlandsche volksgemeenschap verlangd wordt'; (door wie??)

'voorts, dat ik mij ervan bewust ben, dat het aanvaarden van deze rijksbeurs mij den zedelijken plicht oplegt mij te onthouden van alle uitlatingen en daden van politieken haat'; (onjuist; niet de overheid maar het volk verschaft die beurs, en het volk is anti! Want: polit. haat sc[ilicet]* tegen het n[ationaal] s[ocialisme] - hoe moet anders een nsb-er dit tekenen?)

'tenslotte, dat ik de verordeningen en bepalingen van de bezettende overheid naar eer en geweten' (dus: eventueel niet!) 'zal opvolgen, en mij zal onthouden van elke handeling gericht tegen het Duitsche Rijk of de Duitsche Weermacht

'Het is mij bekend, dat het niet nakomen van deze verklaring de onmiddellijke intrekking van deze beurs ten gevolge kan hebben.

'Dit bekrachtig ik door mijn handtekening.'

En als Keesie tekent, krijgt-ie de duiten (850 pop wsch., Judas kreeg er maar 30 en die heeft hij ook terug betaald). En als hij niet

* Natuurlijk

tekent, zal hij ze wel niet krijgen. (‘De al dan niet ondertekening’ - goden, wat een taal bij een Kultuurbeschermer! - ‘zal mede van betekenis zijn bij de beslissing op Uw aanvraag’)

Och, ik weet het heus nog niet. Het zit me een beetje dwars in mijn maag, als ik me voorstel dat ik zoet zou tekenen. 't Is niet elegant. Aan de andere kant is dit stelletje verdwaasde en verdwaalde Überaffen me niet waard, dat ik er me zorgen en last om op mijn hals haal.

Het is niet zoals de vorige keer iets dat me tot in het diepst van mijn ziel aangrijpt. Ze zijn gek, zeg maar ja, anders worden ze wild.

Nu eerlijk zijn: ben ik hier aan 't proberen, mezelf om de tuin te leiden? Gaat het hier om de waarde van een zedelijke overtuiging of niet! Ach nee, ik weet het toch eerlijk niet zeker, of het juist is, te weigeren. Er bestaat toch ook zoiets als principienreiterei

Een overweging: door een rijksbeurs ben ik meer dan een ander die dit niet heeft aan de heidenen overgeleverd. Is dit geen mooie gelegenheid om er een punt achter te zetten? Maar och: de zaken gaan gesmeerd, langer dan een jaar hoef ik het niet meer uit te zingen.

Jongens, ik moet een vodje tekenen. Kom eens kijken of ik het doen zal!

8 September, Dinsdag

- Och ja, ik zal het maar tekenen. Deze heren maken zelf iedere zedelijke basis van samenwerking onmogelijk, laten ze dan ook de consequenties ervan maar zelf dragen. Ik wens hier niet de dupe van te worden, dit stelletje is het me niet waard dat ik er mijn studie voor opgeef. Ik weet het wel, het is misschien niet nobel, maar och, het zou een beetje de-martelaar-spelen worden. Ik heb het me eerlijk afgevraagd: is dit geen zelfbedrog, maar wat ik hier neergeschreven heb, is mijn eerlijke opinie.

Gemeente-ambtenaar, 38 jaar - Veenendaal
10 September 1942

- Zo juist is Dien gekomen en zit te vertellen over de jodenvervolging in Amsterdam.

Een jonge man en vrouw en kindje hebben dan ook onze bijzondere aandacht, vooral als Dien aan ons vraagt, of wij geen idee hebben om die menschen in ons huis op te nemen. De stakkers zitten in doodsangst want ieder ogenblik kunnen ze weggehaald worden.

Na lang praten komen we overeen, dat we er eerst eens een nachtje over willen slapen, want er is veel risico aan verbonden, dat begrijpen we maar al te goed. Ook Toos haar moeder, die bij ons logeerd wordt raad gevraagd, doch moeder zegt, hoor eens, Toos en Piet, jullie moeten het zelf weten, ik kan jullie hier in niet raden.

Enfijn, we gaan naar bed met een hoofd vol zorgen. Wat is onze christenplicht? Ja, dat weten we wel, maar de angst als er eens iets gaat gebeuren. We brengen onze zorgen bij den Heere voor we naar bed gaan en vragen Hem om bijstand in deze voor ons zo moeilijke zaak.

Beide slapen we onrustig, maar als de morgen daar is en we zijn ontwaakt, staat ons besluit vast. We moeten de menschen helpen en de Heere zal over ons waken. Daar zijn we beiden vast van overtuigd.

Lerares in stenografie en typen, 22 jaar
Ondergedoken in de Achterhoek
22 September 1942

- ... want wat is er eigenlijk te schrijven van de dagen, die wij hier doorbrengen in ons kamertje, dat tegelijk dienst doet als slaap-zit-eet-badkamer en zelfs als W.C.!! Als je van andere mensen hoorde spreken, die al enige tijd gedoken zijn, zou je zeggen: ‘Hoe houden die mensen 't uit!’ En toch, laat ik eerlijk zijn, de dagen gaan nog tamelijk vlug voorbij; natuurlijk niet, zoals in A'dam, waar je je werk en de nodige afleiding (de laatste tijd

bestaande uit evacuatie, deportatie, werkkamp, razzia enz.) had, maar toch komen ze om. Wat ons ‘pension’ betreft, daarmee hebben wij het best getroffen. De mensen, bij wie wij zijn, zijn goed voor ons en kunnen zich niet indenken, dat een mens het leven, dat wij nu leiden vol kan houden. Maar wat weten zij van het leven dat wij sinds 't uitbreken van de oorlog hebben gehad? Wat weten zij van de angst, die wij hadden, als weet het gerucht de ronde deed, ‘dat ze weer aan 't oppakken waren’. Wat weten zij, hoe het is, 's morgens wakker te worden en elkaar nog verheugd te kunnen aanzien om dan te zeggen: ‘Hé, we zijn er nog, vannacht dus nog niet weggehaald; alweer één dag meegenomen.’ Neen, dit alles weten zij niet, kunnen zij ook niet weten, want laat ik eerlijk wezen, toen wij Donderdag 10 Sept. '42 te Aalten uit de trein stapten, kwam bij mijzelf het idee op: ‘Zou er nog oorlog zijn? Bestaat hier Jodenvervolging? Alles is hier zo rustig, zo heel anders dan wij de laatste tijd gewend waren. Hier zullen wij misschien zelf ook iets rustiger worden.’ En inderdaad, wij komen hier bij. Wij slapen heerlijk en komen slechts met moeite 's morgens 't bed uit. Van vroeg naar bed gaan komt niet veel. Om ca. 9 uur 's avonds komen we uit onze ‘cel’, praten even in de keuken en gaan dan ‘luchten’. Hierna gaan we weer in de keuken zitten, pratend totdat de pap op tafel komt. Vroeger dan 11 uur hebben we nog niet in bed gelegen tot nu toe. De boer is een goede prater en als hij eenmaal begint, is hij nog niet klaar. Ik versta wel niet altijd alles, wat er wordt gesproken, maar het meeste begrijp ik toch en anders vertolkt mijn man dit dialect wel voor mij. Juist gisterenavond kreeg ik een compliment van de dochter des huizes, die het zo geweldig vindt, dat ik hen zo goed versta. De hele familie was het er mee eens, dat de meeste stadsmensen hen vaak niet kunnen begrijpen.

Tonia, die ons hier meestal verzorgt, zou ons wel de hele dag door willen laten eten en drinken. Bij dit meisje kan het er ook niet in, dat een dergelijke toestand mogelijk is. Als zij met ons praat, heeft zij moeite om niet te huilen en vaak moeten wij haar nog troosten, i.p.v. zij ons. Dit heb ik trouwens de laatste tijd ook gemerkt met onze vrienden. Vaak zaten zij nog meer in de put dan wij. Hoe komt dat toch? Hebben wij, Joden, dan zo'n andere mentaliteit, dat wij in al onze treurigheid en diepe ellende toch nog de vrolijke kant ervan kunnen zien, of zijn wij zo hard geworden? Ik geloof, dat het laatste wel 't geval is. Ikzelf b.v. voel me soms als een kei zo

hard. Soms denk ik wel, dat ik niet eens meer zal kunnen huilen. De laatste dagen voor ons vertrek heb ik menig traantje gelaten en heb vaak iets moeten wegslikken om me toch maar flink te houden, want flink moet je toch zijn, is't niet? Je weet toch, wat je begint en je moet de consequentie's ervan kunnen dragen. En verbeeld je, iemand zou je zien met een behuild gezicht en ze zouden je vragen, wat er aan scheelt; een reden zou je niet kunnen opgeven en de vrager zou er 't zijne van denken. Neen, dat betekent spelen met je leven, en een ‘duiker’ moet op z'n hoede zijn. Hoe vaak zei Moeder niet tegen mij: ‘Ik geloof, dat jij niet eens ten volle beseft, wat het eigenlijk betekent te duiken. Je denkt er zo licht over. ‘Neen, Mamsje, ik wist wel wat ik deed, toen ik er de voorkeur aan gaf met mijn man te verdwijnen i.p.v. hem naar een kamp te laten gaan, want wat daar het vervolg op is, dat weet iedere Jood en zelfs bijna iedere Ariër maar al te goed. Ik wist wel, dat het betekende jullie achter de moeten laten zonder eigenlijk te weten, of we elkaar wel ooit weer zullen zien, iets, waar ik vaak erg aan twijfel. Maar ..... ik had gekozen, dus ..... ‘try to make the best of it.’

Vandaag, 22 September 1942, een dag, zoals de voorgaande. Veel peren gingen weer door onze handen, maar zo heb je tenminste het idee je toch nog een beetje nuttig te maken. Om 4 uur zijn we klaar en gaan nog wat lezen en studeren. Ik dicteer mijn man Hollands steno, 100 lettergrepen per minuut en ben niet tevreden over zijn teruglezen. Dat zou hij wel beter kunnen, maat ik geloof, dat hij er niet al te veel voor voelt en het meer voor de afleiding een beetje opneemt. Ook ik oefen elke dag wat om geen stijve vingers te krijgen, want niemand weet, wat ons na de oorlog te wachten zal staan en als er gewerkt moet worden, doe ik mee.

Om 6 uur komt Tonia ons vragen, of we ook iets voelen voor gebakken aardappelen bij 't brood. Hierop gaan wij natuurlijk direct in. Zou zij enig idee hebben, dat zo iets in A'dam een luxe betekent, want hiervoor heeft men boter, vet of slaolie nodig en dat kan men in een stadse huishouding niet zo gemakkelijk missen. Hier is het echter in de ongeveer 10 dagen, dat we hier zijn al de 3^{o} keer, dat we ze krijgen. Oh, wat hebben de boeren het nog goed en wat missen wij, stadsmensen, in deze tijd veel. De vitaminen, die wij in overvloed hebben meegenomen, gebruiken wij in 't geheel niet. Dat zou werkelijk onzin zijn. Laten wij ze maar bewaren, wie weet, hoe wij ze nog eens nodig hebben, want of we hier mogen blijven

tot het einde van de oorlog is nog zeer vaag. Oorspronkelijke toch wilde de boer ons wel nemen voor 14 dagen, maar nu heeft hij de toezegging gedaan ons toch met na 14 dagen (dit is a.s. Vrijdag) eruit te zetten. Wij hebben dus nog even uitstel en intussen wordt er nog steeds voor ons gezocht. Oh, denk nu niet, als je duikt, dat je dan veilig bent: Ik moet er niet aan denken, dat er ook nog wel eens een dag kan komen, dat de boer angst zou krijgen en wij dakloos zullen worden. Maar een mens is de vijand van zijn gedachte, dus geen zorgen voor de tijd! Maar toch op een dag als vandaag, met veel wind, donkere wolken en regen, ben je triestiger gestemd, dan wanneer je opstaat en je de zon ziet schijnen. Zo'n donkere dag is het vandaag en ik voel me ook niet al te opgewekt. Vaak vertoeven mijn gedachten thuis, waar Vader, Moeder en mijn broer zijn (tenminste dat hoop ik; wie weet, wat er intussen al is gebeurd!) Hoe zouden die drie het daar maken? Zou Vader nog thuis zijn, nog niet in het kamp? Zou mijn broer nog werken, of zou ook hij een gelegenheid hebben gehad weg te komen? Oh, hoe hoop ik het voor hem; wij deden hier al moeite, maar tot nu toe zonder resultaat. Hoe zou Moeder zijn? Zou zij zich wel flink houden? Ja, over haar ben ik misschien wel 't meest ongerust; maar mijn man is echter vol goede moed wat betreft een spoedig weerzien en waarom zou hij geen gelijk hebben? Zoals in alles, vertrouw ik ook hierin op hem. Of zou zijn optimisme alleen bedoeld zijn om mij op te vrolijken? Dat zal ik natuurlijk pas aan 't einde van de oorlog weten.

Op 't ogenblik zit hij te lezen, terwijl ik aan 't schrijven ben. Ja, er gaat zoveel in je om, haast teveel om alles neer te schrijven. Ik geloof dan ook, dat ik er voor vandaag maar een eind aan maak, het is trouwens al half 8. Vanavond moeten wij binnen blijven, totdat er iemand geweest is, die peren komt weghalen, want hier hebben ze haast te veel. Wij hopen, dat die persoon vroeg komt, anders kunnen wij er helemaal niet meer uit. Ja, wij zijn van veel omstandigheden afhankelijk.

Het wordt al donker en ik kan haast niet zien meer. Even nog vermelden, wat voor fruit we vandaag hebben genuttigd: perziken, pruimen, ± 3 appels, peren (per stuk wegend ± 3½ ons!) en ingemaakte pruimen. Het kan er wel mee door hé? Ik stop nu, want ik ga de laatste appel, die over is, nog schillen.

Ingenieur, 27 jaar - Huis van Bewaring, Utrecht
5 November 1942

- Bij het verduisteren verzamelen 3 cipiers zich in onze cel om de werking van het wateruurwerk te vernemen (dat nog steeds lijdt aan ongeregeldheden tengevolge van dichtslibben van de pit - Zij blijven geruimen tijd en wij hebben onze naam als diplom-ingenieur gemaakt, het is nu verder aan Joop de uiterste verbazing nog eens op te wekken door fraaie teekeningen. Wij maken allerlei plannen en begeven ons naar bed. Nog geruimen tijd onderhouden we ons over het gesprek, dat we morgen met den advocaat zullen voeren. Joop heeft uit het gesprek met zijn ouders begrepen, dat het gratieverzoek gebaseerd zal zijn op het feit, dat we spijt van onzen daad hebben; dit is echter geenzins waar. Wij bespreken, of we zulk een gratieverzoek zullen onderteekenen. Na lang beraad, besluiten we het niet te doen, doch den advocaat te verzoeken, het gratieverzoek te wijzigen. Wij besluiten voet bij stuk te houden, ook als het veel bezwaar van den kant van den advocaat zal opwekken. Alleen als het werkelijk niet anders kan, besluit Joop het gratieverzoek in zijn oorspronkelijke formuleering - tegen zijn principe - te teekenen; ik kan hiertoe nog niet besluiten en stel de beslissing uit, tot ik werkelijk voor het feit zal worden geplaatst.

Moet het feit, dat we gratie vragen omdat we spijt van onzen daad hebben niet een heel vreemden indruk maken, nadat we tijdens alle verhooren en op de rechtzitting steeds verklaard hebben op nieuw in zee te zullen steken, als ons daartoe de kans gegeven wordt.*

De zaak is tot dusver eerlijk, hard en oprecht geweest; het gratieverzoek moet ook zoo zijn.

Aan den anderen kant staat het feit, dat de mogelijkheid bestaat, dat we slechts voor de keus zullen staan, teekenen of niet.

Mag je een poging om je leven te redden voorbij laten gaan, omdat je het er in principe niet mee eens bent?

De duisternis van de cel, de warme dekens en de ongestoorde rust stellen ons in staat tot in de kleinste details op den zaak in te gaan.

Zelden heb ik een prettiger gesprek gevoerd, omdat wij hier onze gedachten zoo absoluut mogelijk onder woorden trachten te brengen en we ons er niet om bekommeren of we daardoor soms

* Schrijver was gearresteerd bij een poging naar Engeland te ontkomen.

verwaand, laf of trotsch schijnen, zooals we ongetwijfeld wel gedaan zouden hebben in de normale maatschappij.

Het vraagstuk van het al of niet teekenen voert ons verder en we belanden bij de houding van onzen advocaat. Hij komt er slecht af, we vinden hem laksch en hij heeft naar onze zin in het pleidooi eigenlijk wat te veel gezeurd over de afstamming van Joop en het herhaaldelijk gebruiken van het woord helden vinden we overdreven. Het gesprek - het duurt al twee plasjes van mij - gaat verder en verlaat langzamerhand de zwaarwichtige onderwerpen. Wij maken plannen voor een protocol voor den advocaat en geraken tenslotte aan het wedden. Joop wedt op een 'roode' pot, ik wed op een dunne pot als middageten. Ik wed op den komst van de beide pakjes, Joop gelooft er niet in en wedt dat als ze toch mochten komen, ze niet alles zullen bevatten, wat er oorspronkelijk ingezeten heeft.

Rijmend vallen we in slaap.

Vrijdag 6 November

- Verweekdag van ons verblijf alhier. We hebben voortreffelijk geslapen. Als we onze dekens bouwen; halen we de weddenschappen nog eens op en Joop blijkt bovendien tallooze tweeregelige Duitsche rijmpjes te hebben gemaakt, die onder plaatjes van onze dagelijksche bezigheden moeten komen staan, plaatjes, die Joop ten behoeve van de goede verstandhouding met onze bewakers zal teekenen, om zodoende een rijmprent te maken, die den geheelen dag weergeeft. De rijmpjes zijn van dit kaliber:

> 'Um sieben springt man aus dem Bett
> Und wascht sich sauber, frisch und nett.'

Dan beginnen we de dagtaak, die bestaat uit het opmaken van een protocol om ons onderhoud met den advocaat zoo rendabel mogelijk te maken. Vooral de juiste formuleering van het gratieverzoek neemt veel tijd in beslag. Tenslotte geraken we tot dit schema:

Wij kunnen ons niet begrijpen, dat onzen daad, welke een poging was om ons vaderland te dienen, met den dood zal worden bestraft, alsof het willen dienen van je vaderland een 'Verbrechen' is. Wel billijken we het, dat we door het Duitsche Rijk als staatsgevaarlijk worden beschouwd en onschadelijk moeten warden gemaakt.

Daarom verzoeken wij de doodstraf te willen veranderen in gevangenisstraf.

Verder stellen we punten van bespreking op. Onze lichte veront-

waardiging over de vermeende lakschheid van den advocaat kristalliseert zich uit in het tweede punt, dat we direct na de bespreking van het gratie-verzoek zullen behandelen en dat getiteld hebben: *teleurstelling*. Wij zijn in den advocaat teleurgesteld, omdat hij niet eerder gekomen is en omdat hij niet gedaan heeft weten te krijgen, dat we twee maal per week bezoek en paketten krijgen, kortom we hebben den indruk, dat hij er niet genoeg achterheen zit. Omdat we vermoeden, dat hij de volgende punten anders vergeet, moet hij daarna noteeren, dat we volmachten voor onze ouders willen opstellen, direct een studie- en teekenpostpakket willen ontvangen, dat hij voor bloemen op Joops moeders verjaardag moet laten zorgen en dat hij terug moet komen met wat fruit, worst en koek.

Als we, tevreden over onze krasse maatregelen naar beneden worden gebracht, vindt et een verrassing plaats, die ik weer als een van de tallooze gelukkigste oogenblikken naar de Chineesche wijsgeer Lin Ju Tang wil weergeven.

- Na den ochtend doorgebracht te hebben met het opstellen van een lastig concept, wandelen mijn vriend en ik in lekker zacht najaarsweer door de luchtruimte. Eensklaps gaat de deur open en reikt men ons een pakje sigaren aan. Wij steken er beiden een op en constateeren, dat ze voortreffelijk zijn. Is dat geen geluk? -

Inderdaad is dat geluk, maar evenals een ongeluk, blijkt het niet alleen te komen. Nauwelijks zijn we in de cel terug, of Joop krijgt twee boeken, een nieuw testament en Goethe's Farbenlehre. Het eerste zal ons in staat stellen een ander evangelie dan Markus bij het ontbijt te lezen, wat we tot dusver deden uit een boekje, dat Joop bij zich had, terwijl Joop zich verheugt op het doorwerken van het lijvig Duitsche werk. Nog vol enthousiasme over deze ongekende nieuwe mogelijkheden, worden we opnieuw opgeschrikt. De deur gaat open, een ganglooper verschijnt met een groot blad vol doozen, welke gevuld zijn met allerhande lekkernijen. No 37 - de Boer. We storten de doos uit op tafel, want de doos moet terug. Pats, de deur is weer dicht. We staan perplex: koeken, speculaaskoeken, bonbons, zuurtjes, appels, suiker, pindakaas, boter en klontjes liggen in een verrukkelijke mengelmoes door elkaar. We staan verstomd. Hoe heb ik ooit durven twijfelen aan de komst van een pakket, wat een nonsens heb ik aan Puck en Joop zitten vertellen over de mogelijkheid van het sturen van pakketten en wat er alzoo in zou moeten en mag zitten, tijdens de kostbare minuten van het bezoek. Alle

menschen, dit is vorstelijk. Maar meteen voel ik, dat Joop teleurgesteld is en inderdaad, het pessimisme dat hij bij het afsluiten van de weddenschappen reeds aan den dag legde, is hij nog niet kwijt. Hij gelooft, dat zijn pakket op de een of andere manier niet door is gekomen. Ik bezweer hem, dat het nog komen zal en terwijl we met gemengde gevoelens de stapel zakjes, busjes en rolletjes sorteeren, gebeurt het. De deur gaat open, weer een blad, weer een doos en nu, nu is de tafel te klein. Ik geef den brenger van al deze goede gaven een appel en als we weer alleen zijn, danst Joop van plezier; we doen een paar stappen terug en bekijken de tafel. Nu is de overvloed dermate, dat we niet meer weten, wat er allemaal is, kaas, appelstroop, koek, chocola, pepermunt, fondants, appels en sneedjes roggebrood met kaas. We gaan rangschikken, snoepen gebroken koeken op, proeven fondants, pakken in en uit...

Mijn waarde Lin Ju Tang, U schiet te kort, er bestaan oogenblikken, die dermate gelukkig zijn, dat ze niet meer onder woorden zijn te brengen, zelfs de bloemrijke Chineesche taal zal niet in staat zijn vast te leggen, hoe gelukkig wij ons nu voelen. De schijnbare teleurstelling vooraf, de climax in de goede gaven, de culinaire toekomstmogelijkheden, maar bovenal het aanvoelen van den zorg en de toewijding van de gevers, het herkennen van de geschenken als kleine kostbare bezittingen van ouders en familie, het klaargemaakte roggeboterhammetje, de sigaartjes en de pindakaas verraden een toewijding van onze naasten, die haast beschamend voor ons is. Lin Ju Tang, ik tart U zoo'n oogenblik in Uw sierlijke karakters vast te leggen. Probeer het, want ook het pogen zal een fraai resultaat opleveren, doch òòk het besef, dat deze schoone taal slechts een flauwe afspiegeling is van datgene, wat een mensch gelukkig doet zijn.

Alsof we nog niet genoeg verwend zijn, schaft de gevangenis een pot, die dermate interessant is, dat zij, ondanks haar ongunstige positie - zij verschijnt op een oogenblik, dat wij het pakket figuurlijk nog niet verwerkt hebben - alle aandacht van ons opvraagt.

Het is pap.

Karnemelksche gortpap, heerlijk stijf, gloeiend heet, met een verrukkelijk vel bedekt en naar onze berekeningen had zij een volume van 1800 cc. Bovendien is zij tot groote vreugde van Joop eenigszins rood gekleurd, zoodat hij tenslotte niet al zijn weddenschappen heeft verloren.

Hoewel de pap uitstekend van zoette is, wordt zij extra aangezet uit de overvloed van suiker, die ons ter beschikking staat. Hapje voor hapje slinkt de hoeveelheid, totdat ... komt het door het snoepen vooraf, of door de doorgemaakte emotie, of door de hoeveelheid of de zuurzoete karnemelksmaak, maar Joop kan het niet op.

Het is hem te gortig. Wat nu. Ik zelf ben ook tot berstens toe gevuld, maar zou toch nog wel een enkel hapje lusten, maar ik kan Joop's voorstel om hem bij het consumeeren van de resten behulpzaam te zijn, onmogelijk aannemen. Wij moeten ieder evenveel eten. P.D.A.* doemt op, het precieze uitpluizen van de porties, omdat iedereen het brood noodig heeft. Maar gelukkig wordt er een modulus gevonden. Ik ruil de helft van het restje pap tegen een extra lepel suiker. Nu eten we beiden de pap op en door de extra lepel suiker is Joop weer in staat de pap te verwerken, zoodat het raadsel van den oorzaak van het te gortig worden meteen is opgelost. Het was Joop nog iets te karnemelksch.

Het appeltje na maakt de maaltijd af en besluit daarmee een volmaakten ochtend.

Zuigend op een fondant, of is het een pepermunt, lezen we rustig, tordat we bezoek van onzen advocaat aangekondigd krijgen.

Direct blijkt onze vergissing.

Hij zet uiteen, waarom hij niet eerder gekomen is, heeft reeds een gratieverzoek ten bate van ons in moeten dienen en komt nu vragen, of we het met de strekking hiervan eens zijn. Dat dit zoo merkwaardig gebeurt, is een gevolg van het feit, dat met onzen zaak door het Marinekriegsgericht ongekende haast wordt gemaakt. Eerst vertelt hij echter nog, wat hij voor ons gedaan heeft en nu blijkt ons, dat hij alle activiteit, waartoe we hem met ons bestraffend protocol meenden te moeten aansporen, reeds door hem aan den dag is gelegd. Hij is reeds voor bezoek in de weer geweest en de kwestie van de pakketten is natuurlijk al heelemaal van den baan. Het gratieverzoek is een zakelijke afspiegeling van zijn pleidooi en hoewel iets te lang naar onze meening, kan het verder onze goedkeuring in ieder opzicht wegdragen. Bovendien voegen wij ons concept, in het Duitsch vertaald, als persoonlijke overwegingen aan het gratieverzoek toe. Hierna beginnen we onder het rooken van sigaretten onze wenschen op te lezen, doch de cipier zegt, dat dit niet

* Polizeiliches Durchgangslager (concentratiekamp) Amersfoort

mag. Bij het afscheid nemen blijkt, hoe goed het is, dat we onze wenschen op papier gezet hebben, want bij vergissing neemt onze advocaat ze mee, terwijl Joop een blocnote, welke op tafel ligt in de wacht sleept. Op de trap nemen we nog eens afscheid, Mr. Wouters is aangedaan en verzekert ons, dat hij ons geval niet zal vergeten.

Deze laatste woorden doen ons goed, vooral nu hij ons feitelijk onomwonden te kennen geeft, dat het vonnis wel spoedig voltrokken zal worden en dat het gratieverzoek een dubbeltje op zijn kant is. Toch merken we weer eens op, dat we werkelijk op dezen afloop rekenen; we blijven er volkomen dezelfde onder.

In de cel teruggekeerd, houden we een bespiegeling over de menschelijke dwalingen en we betreuren onze overhaaste en foutieve conclusies van gisterenavond.

We weigeren nieuwe boeken, omdat we de oude nog niet uit hebben, weer een bewijs van het opgewekte, drukke en gezellige celleven, dat we leiden. Een opmerking uit het onderhoud met den advocaat heeft ons nog bijzonder getroffen. De president van den rechtbank was zoo te spreken over onze houding, dat hij ons ongeboeid naar de gevangenis heeft laten vervoeren. Zoo blijkt het gebaar, waar wij de marechaussee's dankbaar voor waren van Duitsche zijde afkomstig geweest te zijn. Het doet ons genoegen, dat men van dien kant de zaak klaarblijkelijk ook als zuiver en correct beschouwt, zooals wij hem hebben willen houden.

De middag is zoo om en we vangen het avondmaal vroeger aan dan gewoonlijk. Op andere dagen houden we na het gaan van de bel op oud-Hollandsche wijsjes een rondgang door de cel, tot het brood en de koffie komen. Nu beginnen we met ons overgespaarde brood.

Ik zal deze culinaire belevenis niet in extenso beschrijven, wel wil ik vermelden, dat we ieder 12 boterhammen aten en Joop de maaltijd toepasselijk opende met het lezen van de spijziging van 5000 menschen met 5 brooden en 2 visschen. We probeerden alle belegsels en bevonden ze goed - neen uitstekend -, zoodat we na afloop zoo weinig tijd overhadden, dat ik op den ton door het uitdraaien van het licht verrast werd.

Is dit geen geluk, zou onze Chineesche vriend vragen?

Ja.

Rustend zakenvrouw, 50 jaar - Veluwe
23 October 1942

- Vandaag de menschen weggebracht, zij was apatisch, waren al 5 keer verhuisd en heel erg dankbaar voor het rustige huis, dat ze nu kregen. Als we toch beleven mochten dat we al die menschen levend tot aan t eind van de oorlog konden brengen. t Is een groote zorg, al die menschen die daar zitten, t blijft toch gevaarlijk en t zijn toch ook menschen. De meesten zijn dankbaar voor alle hulp. De verhalen over Westerbork zijn ook ontzettend. Waar 5000 menschen kunnen zijn, moeten er nu 18.000 leven, veel moeten buiten onder een zeil liggen, het sanitair totaal onvoldoende, zoodat ze alles in de open lucht moeten doen, en de menschen lijden ontzettende honger.

Weer opwindende berichten, er komen veel marechaussees bij, ook uit Schalkhaar. We hebben gelukkig goede informaties en weten dat ze morgen beginnen met huiszoeking bij de boeren, voor rogge, maar ook voor Joden. God geve dat niemand verraden wordt en alle Joden waar wij ons toch verantwoordelijk voor voelen, O - wanneer zullen we toch weer vrij zijn en zullen ook die menschen vrij kunnen rondloopen, het kan je zoo benauwen. Niet voor mezelf heb ik angst, maar voor die menschen allemaal.

De Engelschen hebben weer een groote aanval in Egypte op touw gezet. Overal wordt tegenwoordig overdag gebombardeerd en treinen beschoten. Je hebt een gevoel of er wat in de lucht hangt, iedereen is opgewonden in zijn denken, velen meenen, dat er in Nov. een groote verandering zal komen. Je kunt t niet gelooven dat er zoo gauw een keer kan komen.

Al moesten we veel kou en honger lijden deze winter, ik zou t er voor over hebben, als we die terreur kwijt waren. Je moet overal iets achter zoeken, overal oppassen, overal kan verraad zijn, en wij zijn dat niet gewend. We konden vrij onze meening zeggen, protesten laten hooren als t moest en nu ben je vleugellam geslagen.

Daar komt Joop, die heeft nog laat wat te vertellen, als t maar goed nieuws is en we geen meerdere angst behoeven te hebben.

t Blijft hetzelfde, de politie gaat morgen z.g.n. huiszoeking doen, vraagt naar Joden maar zal niets vinden. t Is zoo prachtig georganiseerd, als t aan hun lag zouden ze geen Jood vinden. En t moet ook niet. Ik word liever zelf meegenomen, dan dat er één Jood gepakt wordt. t Is net of ik me voor al die menschen verantwoordelijk

voel. We zullen t ze allemaal moeten zeggen en dan krijgen de stakkers weer angst. t Lijkt meer opgejaagd wild en geen menschen meer. Wanneer zullen ze weer in vrede kunnen leven?

Op huis I zijn er 7, op II 6, op III 6, op IV 2, dan in huis nog 2, en gered moeten ze worden.

Morgen jarig, t is geen tijd om jarig te zijn, maar je kunt die dag niet zoo voorbij gaan. Ank moet preeken, jeugdpreek.

[25 October]

- Gister een drukke dag gehad, heel veel bezoek, veel bloemen. Van huis I een boek, van II een taart, III wist het niet, t zal hun spijten. Van onze tijdelijke huisgenoten krijg ik een pracht boek over Holl. Landschap. Ze hebben er een pracht gedicht bij gemaakt, t Maakt je stil, zoo hoog als de menschen je ophemelen, zou ik niet van die toren afvallen?

Preek van Ank was heel goed. Voor onze tijd. logees hebben we een vluchtplaats gemaakt achter t schot van onze kleerkast, je kunt niet weten wat er gebeuren gaat.

Vandaag heerschte er overal een zeer nerveuze stemming. Niemand weet wanneer die lui komen, om t dorp en omgeving te doorzoeken. Op de huizen is t gezegd, alles blijft binnen, k hoop dat ze rustig blijven.

Joop was om 10 uur hier. Politie zoekt zgn, belt en vraagt, zijn hier Joden? Op het 'neen' gaan ze door.

We hebben nog een gast, broer van Bram Bleekrode, rustige jongen.

We hopen goed te slapen, er zijn zoveel emoties.

Ondertusschen gaan de gevechten door. De Engelschen zijn een groote aanval in Egypte begonnen. De Russen houden stand bij Stalingrad. Volgens de astrologen moet er midden Nov. een rustiger tijd aanbreken. Als we eens een wapenstilstand kregen. God geve het.

27 October

- Alweer andere berichten. Schalkhaar zal komen en ook t dorp doorzoeken. We kunnen dus degeen die geen goed persoonsbewijs hebben ook niet naar t dorp brengen. De politie weet in welke huizen onze menschen zitten en zal ze daar voorbij leiden. Op III zullen ze naar de vliering gaan, t huis wordt gesloten en v. Marle brengt ze s avonds warm eten. We hopen maar dat deze nachtmerrie gauw voorbij is.

Maar er is nog meer. Gister zijn er 40 expresse brieven rond ge-

gaan, voor menschen die zonder keuring, zonder pas naar Duitschland moeten. Of ze weigeren? Verschillenden die veel smokkelden, o.a. Huib Hogenboom, Rinus Bastert, Joop Bovenkerk, Piet Geluk, Wilbrennink, Jan Amerikaan, ook Jan van Jan Stip. Morgen om 12 uur moeten ze al weg, zullen we ze ooit weerzien. Uit Meppel dezelfde berichten, zelfs menschen met een zaak moeten weg. Wat is de reden? Weg met onze mannen, of hebben ze toch menschen daar nodig?

Zooeven gehoord dat Bovenkerk vrij is, mogelijk komt Jan aok vrij, wie meer dan 2 bunder heeft, zal vrij komen zegt men. Vanmiddag naar Zonne-erf geweest, mogelijk nemen we dat ook. En toch, zou je er mee willen ophouden, als je merkt hoe kleinzielig de menschen onder elkaar in de huizen zijn. Om niets maken ze quaestie en dat nu er zooveel op t spel staat.

28 October

- Jan Stip kwam vanmorgen vertellen dat ook hij vrij is omdat hij meer dan 2 bunder land heeft.

Ik moest om 12 uur iemand van de trein halen, t was zoo'n ellendig gezicht al die families op t perron, waarvan de jongens, soms getrouwde mannen al, weg moesten. t Was of de lucht je beklemde, ik kon niet op t perron blijven.

Ze reizen zonder pas en zonder kleeren, wat moet dat worden.

In Amsterdam worden de joden nog steeds vervolgd, zooals onze gast vertelde.

En zoo hoorde ik weer van andere kant dat er weer verraad is geweest bij een vergadering van werkers voor Vrij Nederland enz. 19 gesnapt. Jan R. was toevallig niet aanwezig en zoo voor de zooveelste keer de dans ontsprongen. Wat moet dit toch een nerveuze tijd voor hun zijn, hij is nu bijna 11 mnd onder water.

Sinds Maandag blijven de politiemenschen zoo'n beetje rondzoeken maar ze zien niets. Onze menschen zitten de heele dag boven wat niet prettig voor hun is.

31 October

- Vandaag goede berichten, de Engelschen hebben een zeer krachtige aanval in Egypte gedaan, de Duitsche en It. legers zijn in wanorde op de vlucht geslagen, als t nu maar door gaat.

Ook in Stalingrad komen de Duitschers niets meer vooruit en in t Oosten krijgen de Jappen klop. De menschen beginnen weer te herleven.

2 Nov[ember]

- Op sommige huizen is t nog steeds vervelend. We hebben Zonne-erf er voor 6 mnd bijgehuurd a ƒ100 per maand. De heele troep van de Wimpel gaat daar Donderdag heen. Klein Oudhof waar we de lastige dames van de Oudhof heen wilden zenden is niet te bewonen, nu moeten ze maar naar de Wimpel. Gister uit A'dam weer verschillende verhalen gehoord. Een kind van 12 weken stond met wieg en al in een leege woning, daar is het toen vandaan gehaald. Moeders (Joden) leggen hun kinderen als vondeling.

Zaterdag is Jan Lentink kennis van Ank, Frans en Simon hier geweest, moest me spreken. Ging ook weer over Joden. Of we de vader en Moeder van Simon konden bergen. Ank gaat morgen naar Amsterdam om alles af te spreken. Telkens wil je er mee ophouden, maar als ze 't vragen, kun je niet weigeren. Vandaag zijn de bewoners van de Wimpel naar de Oudhof gegaan gedeeltelijk per rijtuig, verder loopen. Er komt nog een jongen uit Zutfen bij en de Moeder van de advocaat. t Is daar een prachtterrein. De lastige dames gaan er nu Zaterdag heen.

Uit Amsterdam kregen we ƒ280 voor ons Jodenpotje. t Is een heel werk om alle huizen telkens te bezoeken. In Emst wonen nog steeds alleen man, vrouw en kind, ze komen heelemaal tot rust. Onze logees zullen nu alle drie a.s. Maandag naar de Oudhof gaan. Hoelang zullen we dan zonder zitten, van eind Februari af hadden we vreemden thuis. Van Carolien bericht dat ze binnenkort in Heerde gaat logeeren. Kees zit nog steeds in Amersfoort, evenals Frans, Simon in Westerbork.

We hebben t druk met appelen verzenden aan de geinterneerden in St Michels Gestel. 200 K[il]o moet verstuurd worden.

8 Nov[ember]

- Vandaag kon ik niets doen, moest in bed blijven. H. heeft geholpen de dames over te huizen. Dat je in zoo'n tijd je niet kunt intoomen en ruzie zoekt, terwijl ze toch allemaal anders in Polen zouden zitten, is niet te begrijpen, leeren de menschen dan nooit.

Vanmorgen om 9 uur kwam onze logee de slaapkamer op om te vertellen dat de Amerikanen op Noord-Fransch Afrika waren geland en al veel posten hadden bezet. t Is net of de menschen daardoor plots hun optimisme terug gekregen hebben, iedereen spreekt er over, is opgewekt. Zouden de astrologen gelijk krijgen, zou voor Kerstmis ons land weer vrij zijn? Je kunt t niet gelooven en toch

hoop je t innig voor de gijzelaars, de Joden en allen die vervolgd worden. Geve God dat er gauw een eind komt aan die menschenslachting.

Gisteravond om half 9 kwam er weer een jongen (Jood) die hier werd gebracht, had een paar maand in een schuit gezeten, maar t werd daar onveilig. Gaat door naar Zonne-erf.

Bezoek gehad van één der vooraanstaande bestuursleden van de Ind. stud. ver. Ze zijn bang dat ook die menschen binnenkort moeten onderduiken en vroegen of wij dan iemand konden logeeren. Kan natuurlijk. We zijn er nu eenmaal om de vervolgden te helpen. H. is naar Zonne-erf geweest, daar zijn ze erg in hun schik met het huis. We hebben nu 5 huizen en heel wat bewoners. Op Lobelia is Woensdag één span (gemengd huwelijk) naar hun huis teruggegaan. We zullen hopen dat hij er geen spijt van heeft.

Halverwege
Van de landingen in Noord-Afrika tot de April-Mei-stakingen

Assistent-accountant, 28 jaar - Rotterdam
5 November 1942

- Good news! Rommel is in full retreat! Nog vrij onverwacht is het dan toch gekomen. Reeds enige dagen gaven de reportages v/h Egyptische front een indruk v/d enorme kracht, die 't Britse leger en de RAF daar ontplooide, maar zou 't succes hebben? Na 12 dagen is er al 'n beslissing gevallen. De pessimisten hebben nu eens ongelijk gehad. Zelden was er zo'n vreugde, ik herinner me slechts Hess en de Bismarck. Moet dit het keerpunt worden? Londen meldt al 9000 gevangenen, w.o. 'n gedode generaal en 'n niet te overziene buit. Heel erg onvoorzichtig roep ik boeren en arbeiders het grote nieuws toe, overal echter gelukkige gezichten. Hoe zal de krant erop reageren? Het avondblad meldt in 'n grote kop het verlies van weer 26 schepen en in 'n hoekje gedrukt staat de Eg[yptische] terugtocht. t Is eigenlijk helemaal niet van belang, waar men in de woestijn zit. Overigens heeft Rommel zijn troepen intact volgens plan teruggeleid. Er is nog 'n andere generaal gevangen gemaakt.

7 November

- Gisteren heeft Scalin gesproken t.g.v.d. 25-verjaardag v/d Revolutie in 1917. Hij heeft vooral het 2e front naar voren gebracht; als dat er geweest was, waren de D. troepen niet zo ver gekomen, nu dreigt de afloop catostrophaal te worden. Wat zullen de Westelijke geallieerden daarop moeten antwoorden? Zo iets van: we hebben jelui toch wapenen gestuurd! Dan horen we hoe onze Koningin haar welgemeende gelukwensen a/d. Sovjets doet toekomen. Het klinkt ons nog wat wrang in de oren, 't wil er nog steeds niet in, dat we met de Sovjets bondgenoot zijn. Waren we echter 13 Mei '40 ook niet teleurgesteld, toen we hoorden, dat H.M. naar 't buitenland was vertrokken?

Typiste, 27 jaar - Amsterdam
8 November 1942

- Gisteren heb ik een paar uur op 't hoofdbureau van politie gezeten. Een collega van ons hielp ons altijd aan bonnen, ze verdiende er geen cent aan maar ze hielp ons er mee. Het hele kantoor bestelde bij haar, maar natuurlijk hebben wij ook onzen verrader, den gehaten N.S.B.-er Daniëls, chef van de ponskamer. Zaterdagochtend had ze altijd de bonnen bij zich en ze verscheen gisteren niet op kantoor. Alles in rep en roer. Haar man opgebeld. Wist van niets. Ziekenhuizen, politiebureaux opgebeld, niets bekend. Direct dachten we, dat is verraden werk. Ze is opgepikt. Dat bleek al gauw. Om half 12 werden we opgebeld, mijn chef, sous-chef en ik moesten direct op het Hoofdbureau van Politie, kamer 302, komen wegens 't overtreden van de distributie-bepalingen. Algemene consternatie. Mijn chef schrok zich dood en 't huilen stond haar nader dan 't lachen. M'n sous-chef en ik vonden 't niet zo erg, alleen vervelend. Ik dacht, voor ons loopt 't wel met een boete af, maar voor Ans, die ons de bonnen gaf. Die was er erger aan toe.

We zaten met ons drieën wel anderhalf uur in een klein kamertje met een tafel en drie stoelen, waar aldoor lui doorheen stoven en humoristische opmerkingen maakten. We vermaakten ons best, we kregen zomaar koffie met 2 klontjes suiker (hoe komen ze aan al die suiker?) kosten: *ƒ*0.05. We aten het brood van juffr. Dalfsen er bij op. Eindelijk kwam er een man, die ons vroeg of we bonnen hadden gekocht - hetgeen we beaamden. ‘Dat mag niet’. ‘Nu’ zeiden we schijnheilig boetvaardig. Toen moest juffr. Dalfsen mee. We vroegen ons af, waar Ans zou zijn en die zat n.b. vlak bij ons. Na juffr. Dalfsen werd ik gehaald en daar zat Ans met een rechercheur en juffr. Dalfsen. Ans d'r haren hingen los, maar ze knikte me vrolijk toe. ‘Ik ben blij, dat ik je zie’ zei ik. Ze lachte. Ik stond genoteerd voor 4 melkbonnen à 3½ Ltr. want die stomme Ans had alle briefjes, waarop onze bestellingen stonden genoteerd, van maanden her bewaard in haar tas. Dus 't hele kantoor vloog tegen de lamp.

‘Heeft U zo'n groot gezin, dat U 4 melkbonnen heeft besteld?’ vroeg de rechercheur mij.

‘Nee, maar een nierkwaal en daarom moet ik veel drinken’ zei ik prompt. Ik zegende nu mijn niersteen. 't Werd genoteerd. Of ik in

concubinaat leefde. Toen Jopie de vraag werd gesteld wist ze niet, wat dat was. ‘De onschuld’ lachte ik. Al met al werd 't een gezellig verhoor.

Op de gang, we werden nog netjes uitgeleide gedaan (hoe bestaat het!) troffen we Ans d'r man. Die had connecties op 't Hoofdbureau en door *f* 100.- te storten voor de rechercheurs de zaak gered, zowel voor z'n vrouw als voor ons als voor 't hele kantoor, voor de firma zelf. Hij wist den verrader, die had 't regelrecht aan een N.S.B. inspecteur doorgegeven en Ans was op weg naar kantoor opgepikt. De bonnen had ze in de tram weggegooid, tot haar grote geluk en nu liep de zaak nog goed af. De vent had haar voor de nacht willen laten insluiten maar een inspecteur, onder dien N.S.B.-er werkende, en een vriend van haar man, kon dat voorkomen. Ze werd gefouilleerd, maar ze had niets bij zich en door 't omkopen van die rechercheurs loopt de zaak goed af. Doordat 't bij dien N.S.B.-er terecht is gekomen, komt er nog wel een zaakje van, maar 't loopt verder goed af en de handelaar waarvan Ans ze heeft, gaat nu ook nog vrij uit, daarvoor is gezorgd. Gezamenlijk gingen we blijgemoed naar huis, weer een ervaring rijker. Maar dien Daniëls krijgen we wel, de verrader. De huichelaar zei nog zo medelijdend tegen Jopie: ‘Juffr. Houben wat wordt U mager.’ Maar we mogen niet laten blijken dat 't met een sisser afloopt want dan verraadt hij dat weer. En dan wordt 't nog erger. Dus nu moeten we comedie spelen en net doen of 't vreselijk was. Enfin, ik heb 2 maanden ziekenverlof, ik ben er van af. We *leefden* blij, we *leefden* vrij.

Monteur, 43 jaar - Minsk (Wit-Rusland)
15 November 1942

- Vandaag Zondag was 't weer een Pechdag voor mij te zijn, toen ik van morgen vroeg in 't ketelhuis kwam bleek een groote afsluiter gebarsten te zijn nu moest mijn Proefstoken alweer uitgesteld worden, naar de directie belde ik dat er een nieuwe afsluiter gebracht moest gelukkig kwam deze nog al vlug

maar toen bleek ook dat de heele verzamelaar daarvoor veranderd moest worden omdat de afmetingen ook anders werden onderwijl is dit vandaag in orde gemaakt en morgen hoop ik dat wij de geheele installatie in bedrijf kunnen plaatsen dan word 't weer een drukke dag voor mij, dan komen de groote Heeren nieuwsgierig kijken hoe mijn installatie functieoneert, ik zelf snak er ook naar dat alles draait, want ik moet heel wat hooren, en niemand gelooft werkelijk dat de verwarming dit jaar nog in bedrijf zal komen maar laten wij maar 't beste hoopen, voorloopig laat ik de Pen met rust, misschien kan ik Maandag 16 Nov vertellen dat de Installatie in orde is, of dat er nog meer oude rommel vernieuwd moet worden, maar mijn ketels zijn Prima in orde zonder lek en dat vind men al een heele Prestagie.

21 November

- Inderdaad is het ketelhuis geheel deze week in bedrijf gekomen, zoo snort mijn Pen weer over het papier, maar zo snorren ook de ketels en motoren Vandaag op deze Zaterdag 21 Nov kan ik vertellen over mijn sucses, er waren nog enkele Pechjes die ondervangen moesten worden, maar toen op Maandag de installatie gevult werd door de geheele Werkstatte was ik eerst angstig hoe zou 't met mijn laschwerk zijn, de onmogelijkste toeren heb ik moeten verrichten om de Buizen in de kanalen te lasschen, Denk maar in, zoo'n kanaal is een halve meter Breed en een meter diep, daarin loopen de verwarmingsleidingen, naast andere Buizen van water en lichtleiding, onder dat stel leidingen moest men vlak op de grond liggen en in de hoogte lasschen met de laschpit vlak bij het gezicht, Piet Been stond met een emmer water klaar in geval ik in brand zou raken, maar een tractaatje kreeg ik toch, de pit schoot langs mijn Pols en langs mijn duim, en toch moest ik doorlasschen toen viel er een buis naar beneden boven op mijn neus en voorhoofd een paar schaafwonden en een duizeligheid waar daar de belooning voor, maar toen het water op druk kwam bleek dat ik veel geluk heb gehad een paar heel kleine lekjes, wat geen naam mocht hebben, in het ketelhuis een klein lekje, toen dit hersteld was gingen de groote afsluiters open om 't heete water uit de ketels te laten doorstroomen 't expansievat liet zijn overloop in werking komen, toen de Pompen er bij aangezet, Jaap Bakker Piet Been en Jos Roegholt liepen de Radiatoren langs om te ontluchten ik zelf dirigeerde de menschen in het ketelhuis alles werkte op Hoogspanning wij moesten 't ook winnen van de vorst, want een korreltje

ijs zou mijn heele installatie kunnen vernielen maar alles liep spoedig mee s middags stonden mijn ketels op 70 graden de hitte afgifte was gemiddeld 45 op de Radiatoren, de volgende [dag] zou de groote Proef aanvangen.

Dinsdagmorgen om 6 uur, stonden wij al weer voor de vuuren om negen uur was de Temperatuur 95° Celsius, en toen tegen elf uur de hooge oomes kwamen liep het water van mijn voorhoofd maar in het ketelhuis heersste een vroolijke stemming, aangevuld met het vroolijke gesnor van de ketels en motoren.

Om elf uur kwamen de Pieten Hauptman Weiss Ob.Lt.* Schreuder Baurad Metser en anderen, nu werd het met mij een rondgang door de gebouwen en moest ik alles vertellen, hierna volgde de handdrukken plus een paar sigaretten en ik kleine Frans voelde mij alsof ik op stelten liep, die kerels waren allen ook zoo groot waar ik tusschen liep als 't kleine Ober monteurtje, maar de verrassing kwam, toen Ob Lt Schreuder mij de boodschap gaf dat ik 2 Liter snaps voor mijn Monteurs kon halen, wat s middags al heel vlug door mij gedaan werd en voor vier man waaronder ook ik, verhuisde een flesch in de koffer die daar blijft totdat wij thuis zijn, nadat nog enkele nakomende herstellingen moesten gedaan ook met de pompen die vlug vast geloopen waren is mijn werk voor 't moeilijkste gedeelte achter de rug, nu nog een ketel en een Proefgebouw installeeren wat nog even aanpakken zal worden en dan 17 December naar huis Gister heb ik ook de vaste stokers in het ketelhuis gekregen. Moeder met drie zoons waarvan de jongste 10 jaar is, de moeder is 50 jaar

't is een joods gezin, die twee jongens hadden al bij mij gewerkt en gelukkig hebben wij 't voor elkaar kunnen krijgen dat zij de vaste stokers zouden worden, ook hun moeder en Jongste Broertje mocht mee komen, dit is een heel bijzonder geval waar enkele regels afzonderlijk aan geweid moeten worden.

De oudste van die broers, is een Prima Opera zanger, heeft door heel rusland gereist voor het Volkstheater en was reeds vijf jaar aan de groote Opera van Minsk verbonden 't Gezin zelf bestond uit 7 personen drie werden er al reeds van gedood er is trouwens hier in Minsk niemand of hij heeft dooden in deze oorlog meegemaakt. Tijdens het Duitsche Progrom zijn uit dat gezin deze vier Personen gespaart gebleven, ook de aangetrouwde personen zijn allen omge-

* Oberleutnant

komen, die nu in 't Chetto woonden de twee jongens werkten als Metzelaar bij de Bauleytung, de moeder moest graafwerk verrichten, de laatste tijd werkte zij hier aan de Werkstatte en werden dagelijks met ongeveer 50 andere joden op een Bakauto als Haringen in een ton naar ons werk getransporteerd, met deze auto ging ook nog veel materiaal mee, nu kregen zij de kans om stoker te worden, zij kenden er niets van, maar met een beetje goede wil gaat 't wel, nu zijn zij dan ondergebracht in het ketelhuisje de Bedden staan vlak naast de ketels mij lijkt het een hel in deze hitte met die snorrende motoren nacht en dag te moeten blijven, vooral als de vuuren schoon gemaakt moeten worden en een groote stofwolk asch in de hoogte vliegt, maar die menschen zijn gekomen uit een hel in een Paradijs, ten eerste hebben zij nu niet zooveel kans om gedood te worden, misschien zelf geheel in 't leven kunnen blijven als men ze vergeet; in 't Chetto was 't verschrikkelijk, zij woonden met nog 8 personen op een kamer van 6 vierkante meter, waar alles in gedaan moet worden, wij weten allen wel wat dat te beteekenen heeft, in 't ketelhuis is het warm 't eten krijgen zij nu ook hier al is 't niet veel en zoo zijn deze menschen gelukkig.

Adviseur, 50 jaar - Overijsel
27 November 1942

- De Duitschers hebben nu ook *Toulon bezet*, waar het gros der Fransche slagvloot lag. De Franschen hebben, naar ik meen begrepen te hebben, *alle schepen laten zinken*. Voor zoover mij bekend is, lagen er de ‘Strasbourg’ en de ‘Dunkerque’, waarvan de laatste beschadigd is geweest. Of de later in dienst gestelde ‘Provence’ ook in Toulon lag, weet ik niet. Vermoedelijk wel, want ik zou niet weten, waar dat schip anders heeft kunnen liggen. De Franschen hebben dus precies hetzelfde gedaan, en onder precies dezelfde omstandigheden, als de Duitsche Marine bij Scapa Flow na den wapenstilstand van Versaille.

Ik vind het een uitstekende oplossing, en volkomen in overeen-

stemming met het eerewoord om zich tegen elke bezetting te weer te stellen. Dus ook tegen de Duitsche. Ongetwijfeld zouden de Atlantische Mogendheden liever hebben gezien, dat de Franse vloot op 7 November was uitgevaren, evenals de Duitsche regeering het leuk zou hebben gevonden, dat ze tenminste tegen 8 of 9 November de hakenkruisvlag zou hebben geheschen. Noch het een, noch het ander gebeurde. De Fransche Marine heeft den Blanken Dood verkozen. Hier was de dageraad mistig, en hing de lucht plat in altostratusbanken over een versopt en drassig weiland. De zon ging geel op, en verdween daarna op een vrij slordige manier achter een drabbig grijs wolkendek.

Toulon ken ik niet, den Helder wel. Zoo stel ik mij Toulon altijd voor als een soort van Buitenhaven met een strekdam van rotsen, en een neveligen zonsopgang - vrijwel identiek met het wijde uitzicht dat ik op mijn veertiende jaar over die Buitenhaven genoot over de borstwering van het oude fregat ‘Het Loo’, voordat we met de G 4 de haven uitvoeren en ik me op dringend verzoek van den luitenant ter zee Helffrich in het kabelgat moest verstoppen totdat we de tonnen achter het Wierhoofd klaarden - de admiraal was een loeder. Ja, zoo'n admiraal had destijds ook niet veel anders te doen dan te kijken of er ook burgers op torpedobooten meevoeren. Ook in de admiraalspractijk zijn er zware en slappe tijden...

Daar lagen toen in de wijde bocht van de Buitenhaven al die oude fregatten en wachtschepen. De zee was bladstil, de zon scheen door de ochrendnevel schuins op het wijde water, dat door Van der Velde geschilderd, en in den Ancient Mariner een painted sea genoemd is. Het was een en al zon en vreugde en avontuur. Na de vlaggenparade - ik ruik nog de bruine boonen met spek en zie die eene plek olie in de zon op het water, met die twee kwallen eronder - stak de G 4 van wal. Het rhytme van de machine is me tot vandaag bijgebleven, maar waar straalt de opgaande zon op een morgen in Juni zoo over de havens en de slikken, en waar zie ik in latere jaren een Nederlandsche vlag, die oprecht wappert over een Nederlandsch landschap? Wij mogen wel dynamischer en meer gespannen zijn, maar de rust en het weloverwogen avontuur, de persoonlijke ‘inzet’ (Einsatz) zijn verdrukt en verkrampt en verobsedeerd - even onherroepelijk teloorgegaan als die eene morgen aan de Buitenhaven, waar ik geboren ben, en destijds de teleurstellingen heb ondergaan van het leven, dat tegen het einde in banaliteiten wordt gesmoord. Zoo

voer ik dertig jaar geleden in de G 4 de haven van den Helder uit, en zoo zit ik hier nu in het Nederlandsche Alsatia, onder druipende wilgeboomen, met een oningevuld formulier in quintuplo voor me op den lessenaar, en al die herinneringen aan zon, zand, scholeksters, stranden en zeegaten.

Toulon lijkt natuurlijk in geen enkel opzicht op den Helder. Toch zie ik vanavond Toulon als een Fransch en dwaas stukje van het Nederlandsche polderlandschap. Ik zie het als een wijde buitenhaven, onder een nevelige zonsopgang. Aan de ra's hangen seinvlaggen. Men wacht op een signaal. *Dat signaal komt* - inplaats dat de zoo rustige vloot in den neveligen Junimorgen uitvaart, schieten er paddestoelen van zwarten rook over de wijde bocht van de buitenhaven op. De geschilderde schepen van den morgenstond kantelen in de geschilderde zee; de heele stad dreunt. Om twaalf uur is er niets meer over van den Helder dan een puinhoop, met een rookwolk er boven. Waar vanmorgen nog zeeasters bloeiden op de schorren bij den oesterput, liggen nu houtsplinters en puin. De vlaggen, die in den morgenstond bij trompetgeschal werden geheschen, strekken zich nu alleen maar blauw en groen bij eb en vloed tusschen het zeewier. Wat nog kon varen, is gezonken, en verspert de haven. Gekartelde ruïnes staan tusschen het prikkeldraad aan den steiger; tusschen het puin staat een schildwacht, een boerenjongen uit Westfalen.

Predikantsvrouw, 65 jaar - Den Haag
28 November 1942

- Dit is de laatste bladzijde, die ik in dit huis zal schrijven Waarschijnlijk gaan we woensdag weg, naar Velp. We hebben het druk met inpakken; vader bovendien met het naloopen van alle instanties, die je tegenwoordig permissie moet vragen voor alles en nog wat. We hebben tenminste de verhuisvergunning in handen. Een gewoon mensch zou zoo zeggen, dat je geen vergunning hoeft te vragen om weg te gaan, als je al een bevel daartoe hebt

gekregen. Maar neen, we moeten vragen, of we verhuizen mògen met onze inboedel; geen verhuizer zal het wagen je te helpen zonder dat billet. Enfin, dat heeft vader veroverd! Nu nog een verhuizer! Dàt gaat maar niet zoo in eens, want heel den Haag verhuist zoowat. We hebben dan ook tot vanmiddag in de onzekerheid gezeten, of we slagen zullen. De verhuizer uit Velp liet ons in de steek. Vader belde Oosterbeek, Huissen bij Arnhem op, nog eens Velp; hier in den Haag - niemand kon. Maar vanmiddag zijn we gelukkig geslaagd. En het spant er om om weg te komen, want er dreigt een algemeen vervoer- en transport verbod, ook in den Haag. Je kunt als gewoon mensch niet begrijpen, hoe dat mogelijk is. Een dergelijke maatregel is zóó infaam, dat er geen woorden voor zijn. Wie er nog niet in geslaagd is zijn inboedel op te bergen, staat dan voor het feit, dat hij het mag laten staan voor de Duitschers. De heele opzet van deze evacuatie is niets dan roofzucht. Het bewijst wel, hoe arm Duitschland is. Ze hebben blijkbaar gebrek aan alles. Dit heele stuk stad wordt tot puin gemaakt; alle puin wordt gestort op het sportveld voor het Stokrooslyceum. Raamkozijnen, deuren, spijkers lood, zink, alles wordt naar Duitschland gestuurd. Ze branden zelfs de teer uit de mastiek van de daken weg. Als vandalen gaan ze te werk en als je het ziet, daar bij de Erikalaan, Heliotroopstraat, enz. dan heb je neiging om te huilen; maar ook om te vloeken. Want afgezien van de roof, is daar ook nog het groote leed, dat veel oude menschen wordt aangedaan. We kennen hier twee oudjes, bij de 80 jaren, die niet weten, waar ze heen moeten en die geen hulp hebben voor een verhuizing. De oude mijnheer Besselaar is vreeselijk zenuwachtig; kan het haast niet meer aan. Vader en ik zijn nog op een leeftijd, dat we er door heen zien, al gaat het ons erg aan 't hart dit huis en den Haag te verlaten. Maar we hebben aldoor hoop, dat onze verbanning niet te lang zal duren; alle teekenen wijzen wel op een ineenstorting van het Duitsche regiem. Maar daarom hebben we dan maar niet in eens een geregelde toestand en in den Haag zal groote huizennood zijn.

Wij hebben het goed gehad in dit huis; er waren ook wel moeiten en zorgen en spanningen - maar toch is dit huis ons lief geweest. En we zijn blij, dat we als slot hier ons mooie feest hebben gehad. Hoe heerlijk was toen onze groote huiskamer, zoo feestelijk, zoo intiem. En nu staan daar te midden van de pakkisten de resten van de bloemen; een wonderlijke combinatie. Onze jongen haalde

vanmorgen 7 groote kisten voor ons met een bakfiets en bracht ze boven. Een zwaar karwei, waarvoor we hem dankbaar zijn, want hij heeft het zelf al zoo druk. Zij kunnen ons heelemaal niet helpen, want ze moeten zelf hun verhuizing voorbereiden. Ze krijgen bij Tiny in huis één leege kamer om in te richten en gebruik van keuken Een bevriend collega bood aan, dat hij bij hem mocht werken. 't Is behelpen, maar 't is de eenige mogelijkheid voor hem, want hij krijgt geen huis toegewezen, omdat ze zijn bedrijf - en van alle fotografen - niet urgent vinden. Die kunnen den Haag wel verlaten en ergens anders gaan fotografeeren. Als hij nu zelf voor onderdak zorgt, kan hij in den Haag blijven en met het oog op het dreigende vervoerverbod, doen ze het maar meteen.

Zoo gaan we dus hier van daan, weg van onze kinderen, van alle vrienden, van al het werk hier - en als jij terug komt kunnen we je niet in dit huis welkom heeten.

Tenzij - de toestand zeer snel verandert en deze huizen nog niet zijn afgebroken. We vroegen de huisheer voorrang om het weer te huren, indien dit dan mogelijk is.

Ondergedoken journalist, 49 jaar - Amsterdam
2 December 1942

- Toen Dolf nog een kleine jongen was, kwam Ans vaak des avonds voor het slapen gaan, aan zijn bed zitten sprookjes vertellen. De bekende, overoude sprookjes vertelde ze, gesierd met eigen vondsten in de details. Op zomeravonden, als de deuren openstonden, luisterden wij vaak naar haar verhalen, waarvan de jongen nooit genoeg kreeg.

Het klinkt nu als een sprookje van onbegrijpelijke rust en onwezenlijke vree. Dolf zit ginds bij Henri en wij zitten hier in de schuilkelder en wij wachten. Ver is de tijd van de oude sprookjes en fel en hard is het leven. Zó fel en zó hard vaak, dat het niet verteld kàn worden...

Gisteravond was Dolf bij ons. Hij dook, zoals gewoonlijk, een

anderhalf uur met de professor in diens studeerkamer onder en kwam blij en van vele moeilijkheden verlost tegen half tien weer in de kamer terug. We zaten nog een uurtje bij elkander, praatten wat en het was allemaal goed en het scheen alles bijna gewoon. Tegen half elf gingen we samen op weg om de jongen weg tebrengen en nog even bij Hein het laatste nieuws van de Home Service te hooren. Het nieuws was goed. Bij Tunis hadden de Amerikanen met parachutisten een vliegveld vlak bij de stad veroverd en in Stalingrad, zo werd gezegd, zitten twee honderd en vijftig duizend Duitsers in een Russische pantserring ingesloten ... Mooi allemaal! Wachten. We gingen naar huis en napratend over het hoe en misschien wanneer, als elke avond, naar bed...

We waren bij Saartje en Lex juist bezig met de laatste voorbereidselen voor de nacht, toen plotseling de deur openging en Dolf de kamer binnenkwam. We schrokken. Hij knikte even geruststellend. - Het is allemaal goed, wees maar niet bang, fluisterde hij, maar ... er is iets gebeurd en ik weet niet of ik het allemaal wel goed gedaan heb...

Mijn vrouw stond bleek maar beheerst, Lex zat rechtop in bed, Saartje keek Dolf met grote angstogen aan. Ik scheen uiterlijk kalm geloof ik. Mijn hart bonsde. In elk geval, wat er ook gebeurd was, hij was bij ons...

- Er werd opgebeld, vertelde Dolf. Ik denk zo ongeveer elf uur was het. We zaten bij elkaar, Henri Frans en ik. Ik had aan de radio gewerkt, die weer een beetje gek deed. Waarschijnlijk zit er sluiting in de transformator. Toen er gebeld werd, ging ik naar de deur. We dachten, dat het de mannen van de luchtbescherming waren en dat er weer iets met de verduistering was. Ik ging de trap af en deed op de eerste etage de deur open. Er kwamen twee militairen naar boven. Later zag ik, dat het zwarten, Schalkharen waren. Ik stond boven aan de trap en kon niet weggaan zonder opvallend te doen. Ik moest dus kalm afwachten tot ze boven bij mij waren. Ze kwamen met dikke, zware stappen de trap op. Ik weet niet precies wat ik dacht, maar ik weet zeker, dat er niets aan mij viel te zien. Toen ze boven waren, zei de een:

- Woont U hier?

Ik stond toen, zoals ik al zei op de eerste etage.

- Hier wonen drie studenten, antwoordde ik.

- Wonen hier in huis joden? vroeg hij weer.

Ik draaide mij om en ik zag Henri al naar beneden komen.

- Meneer, zei ik, hier zijn een paar heren, die u willen spreken! Henri kwam naar voren, keek de twee Schalkharen aan, nam ze even op en zei toen:

- Ik ben de heer des huizes. Wat wenst U?

Ik heb me toen omgedraaid, vertelde Dolf verder, want het leek, dat het geschikte moment voor mij gekomen was. Ik liep heel rustig en helemaal niet overhaast de trap op. Tot ik boven en uit hun gezicht was. Frans stond in de kamer.

- Kom mee, Frans, zei ik. Er zijn Schalkharen beneden. Zwarten!

- 't Is voor joden, meende Frans. Ik heb duidelijk gehoord. Luister es even. Stil.

Op dat ogenblik hoorden wij Henri tegen de zwarten zeggen:

- Hier in huis wonen geen joden!

Hij zei het zeer luid en ik dacht, dat dat het sein was van: ga er vandoor! - Ik zei dat ook tegen Frans:

- Voor jou wel! Dit is niet voor mij! Smeer hem!

Toen ben ik er over het dak vandoor gegaan, maar ik had dadelijk het plan om buiten een telefooncel op te zoeken en daar het huis weer op te bellen. Met de boodschap, dat ik als radio-techniker mijn gereedschap had laten liggen en of ik het nu of pas morgen zou kunnen komen weghalen. Ik liep met mijn dubbeltje in de hand op straat te zoeken, maar ik vond geen cel, want ik weet ze daar niet, omdat ik overdag nooit op straat kom! Toen kwam er een meneer voorbij en ik vroeg hem of hij in de buurt misschien ook een telefooncel wist.

- Maar ik ken jou, zei die. Jij bent toch Wim? Waarom bel je niet bij je thuis? Je hebt toch een telefoon?

- Die is stuk, loog ik. Ik had toen al gezien, dat ik een van de studenten te pakken had, die nogal vaak bij de jongens beneden komt en ik maakte met een onschuldig klinkend praatje, dat ik weg kwam. Toen ben ik hier maar heen gehold. Ik ben alleen erg bang, dat Henri nu in moeilijkheden komt. Heb ik eigenlijk wel goed gedaan?

- Ik zou niet weten wat je anders had moeten doen, meende ik.

Bovendien heeft Henri zóveel gelegenheden om zich hieruit te praten, dat ... Je bent toch zijn bediende en je kan intussen naar huis zijn gegaan. Laten we in elk geval maar naar bed gaan. Morgen zien we wel verder. Er valt nu toch niets te doen.

We gingen inderdaad, maar rustig waren we geen van allen. Wat speelde zich intussen daarginds af? Huiszoeking? Wat zouden ze vinden? Verhoor over de verdwenen jongen?

Toen - na een half uurtje ongeveer - werd er zacht op onze deur geklopt. Het was Els.

- Kom mee naar beneden maar gauw, want het is bijna twaalf uur en hij moet weer weg! Alles is in orde en alles is goed! Ze zijn weer weggegaan en er is helemaal geen gevaar meer!

Beneden zat Henri. Hij was overal geweest. Bij de buren en verderop. Op zoek naar Dolf.

- Je hebt je uitstekend gehouden, prees hij. Je was rustig en ze konden aan jou niets merken. Maar je moet niet zover weglopen, want dan is het zo'n wandeling in de nacht...

- Wat zeiden ze en hoe is het gegaan?

- Ze moesten een bepaald iemand hebben, zeiden ze. Een meneer, waarvan ik de naam alweer vergeten ben. Ik heb ze in mijn kamer gelaten en daar ben ik een beetje met ze gaan praten. Ik heb ze geïnterviewd, zou je kunnen zeggen. Over de toestanden bij de Schalkharen en over de stand van zaken. Ze vertelden me, dat er niet meer dan vijftig N.S.B. ers onder hen zijn, maar dat ze erg opgedreven worden. Als ze niet genoeg joden meebrengen, worden ze in de provoost gegooid en krijgen ze nog andere, strengere straffen ook! Afijn and so on. We hebben samen een tijdje zo keuvelend bij mij in de kamer gezeten en toen zijn ze weggegaan. Verder dan mijn kamer zijn ze niet geweest!

Tegen twaalven pas is Hein weggegaan. Hij kon onmogelijk om middernacht thuis zijn! Dolf is bij ons gebleven vannacht. Vanmorgen om zeven uur ruim is hij vertrokken. Om vijf uur was hij al op. Omdat hij dacht, dat het veel later was en omdat zijn plichten als huisknecht bij de drie studenten hem in de weg zaten en opjoegen tegelijk.

- Weet je, zei hij gisteravond toen Henri weg was en alles weer rustig was, wat ik dacht, toen ik naar jullie onderweg was? Ik dacht: ik kom je een aardig vervolg brengen voor je 'Schuilkelder 4 Hoog!'*

In de kamer beneden waren allen nog of weer op. De schrik was neergeslagen, de opluchting domineerde. Ik zag hoe Ans net als ik even naar Dolf keek, toen we weer afscheid namen. En toen zei ze:

- De tijd van sprookjes vertellen is lang voorbij, hè Dolf?

* Manuscript dat de schrijver van het dagboek geschreven had.

Waarschijnlijk heeft hij over die woorden niet meer gedacht, maar toen wij al lang in bed lagen, wist ik, dat ik opnieuw de oude waarheid had geleerd: Wij zien onze kinderen klein. Voor ons blijft ons kind een kind. En wij vergeten de jaren, die gaan. Tot wij plotseling zien hoe uit het kind een mens is gegroeid.

Hoe lang is het geleden? Acht, negen jaar. Sprookjes...

[3 December]

- Een dag later is het nu! De derde December is het! Gisteravond is Dolf nog even hier geweest. We hebben ‘het avontuur’ natuurlijk bepraat en daarvoor en daarna hebben we erover kunnen denken. Ik heb getracht mijn gevoelens in het ogenblik toen ik hem boven in onze kamer zag staan, te ontleden. Zo ongeveer meen ik ze nu wel te kennen. In de eerste seconde ging het mij door mijn hoofd: het is mis, maar het is gelukt! Hein en ik hadden onze afspraken voor mogelijke gebeurtenissen gemaakt. Dolf zou ogenblikkelijk over het dak vluchten, door het bovenraam bij de buren in huis gaan, de trap afdalen en in de Tintorettostraat weer naar buiten kuieren. Verder komt de zaak dan best in orde, had Hein gezegd, want er zijn geloofwaardige uitvluchten genoeg ... Dat bedacht ik die eerste seconden. Hij was er, verder zouden we wel kijken.

Achteraf is alles voortreffelijk gelopen. En Hein, die in de eerste ogenblikken wel nerveus was gebleken, had zich nadat hij Dolf bij ons had teruggevonden, opgewerkt tot een bijna luidruchtig optimisme en een waarlijk uitdagende stemming. Toen hij, naar hij vertelde, om precies één minuut voor middernacht weer thuis kwam ontdekte hij, dat de Schalkharen binnen waren bij zijn joodse benedenburen. Hij stapte ook binnen, deed zeer gewoontjes en zei zo langs zijn neus weg: Ik kwam es kijken wat jullie hier uitspookten!

De zwarten deden vrolijk als hij. Collegiaal om zo te zeggen. En omdat alles zo ‘genoegelijk’ en zo echt ‘onder ons’ was, hebben ze ook maar niemand van beneden meegenomen. Ze hadden daar doktersattesten en daar namen de Schalkharen genoegen mee. Blijkbaar waren ze hun ‘interview’ met Henri nog niet vergeten! Die had namelijk zo in de loop van hun gesprek tegen hen gezegd, dat ‘hun corps niet zo'n bar goeie naam heeft bij 't publiek!’ En dat wisten ze ook wel, hadden ze gezegd ... Misschien wilden ze bewijzen, dat ze toch wel van goeden wille waren...

Vreemd. Toen wij gisteravond onderweg waren van Dolfs woning

naar onze schuilplaats, stonden er in de Rafaèlstraat plotseling twee Schalkharen voor ons. Eén trad terzijde, de ander sloeg zijn hakken tegen elkaar, salueerde en vroeg: - Weet U welke straat dit is, meneer? - Ja, dit is de Rafaëlstraat! - Weet u ook waar het Rafaëlplein is? - Ja, daarginds. - Rechtuit deze straat door? - Ja.Hakken tegen elkaar. Salueren. Stram in de houding. - Mag ik u vriendelijk bedanken? Goedenavond, meneer. - Goedenavond.

De man had een papier in zijn hand. De 'jodenlijst!' Vreemd. Het hagelde toen wij verder liepen. Het was niet zo erg donker.

Over het algemeen is men van mening, dat Dolfs huis nu veiliger is dan tevoren. Nu 'ze er geweest zijn!' Toch hebben we de jongen nadrukkelijk gewaarschuwd op zijn hoede en op alles voorbereid te zijn. Meer kunnen wij en meer kan hij niet doen. Inderdaad lijkt de kans op een herhaling kleiner. Ze weten nu immers, dat daar 'alleen maar ariërs wonen'.

Tientallen keren heb ik het gedacht als wij hier gewoon zaten te praten: nu, op dit ogenblik staan misschien de zwarten daar, in de kamer! Hoe is het daar nu? En dat is het zonderlinge: die avond, toen het werkelijk gebeurde, dacht ik er geen seconde aan. We waren net weg en alles was zo rustig geweest ... Het is altijd alles anders...

Nu is het een dag daarna. En nu pas werkt het. Moe ben ik en rillerig. Mijn vrouw heeft hetzelfde. En toch, ik geloof het: is het goed geweest. Als 'repetitie' en als feit. Ze zijn geweest...

Cadet-vaandrig, 23 jaar
Krijgsgevangenenkamp Stanislau
5 December 1942

- Het zou een denderende dag worden. Ik heb geweten dat je [plezier] kunt hebben zonder alcohol. Maar de omstandigheden leverden de balsem voor een pittig feest. De voetbalwedstrijd was al een totaal van potsierlijke voorvallen. De appèlbanen in de sneeuw voor de Compagnies doorsneden het veld dat

alzo bestond uit spiegelgladde lappen afgewisseld met stukken waar de stuifsneeuw deels hoog lag opgestapeld. Verder was er nog de besneeuwde zandhoop van de waterput. Op dit terrein zwoegden de Cadetten en Adelbuiken. Meneer Kist deed de aftrap en onder een bijna 1 [uur?] aangehouden gelach werd het 7-2 voor de Cadets.

De keuken had besloten een maaltijd van 1 L heet water p.p. te verstrekken om zelf ook een vrije avond te hebben. Ik maakte met Adje samen pap. Eerst door de keuken met Amerikaanse pruimen. Daarna hadden we nog meer honger. Waarom we in de kachel nòg een potje kookten.

Voordat we naar Eetzaal A gingen, waar het feest off[icieel] gevierd zou worden, veegden we met vlotte hand de kamer nog es aan, plaatsten de 4 tafels aaneen en gooiden er dekens overheen. 7 uur gingen we naar beneden. Overste de Jong, Adjudanten Kist en de Man. St Nic. was Menno en was zeer artistiek gekleed. Een knalrode deken om z'n schouders, kgf* op z'n bordpapieren mijter en meesterlijk met watten gegrimeerd. Hij was goed. Hij zeide getracht te hebben met zijn oude botten door het prikkeldraad te dringen maar dat dat met grote moeilijkheden gepaard ging. Het was niet zo de mijter op, maar bijna sodemieter op. Maar een oud man als hij liet zich niet afschepen. Hij had weinig tijd want hij moest nog naar onze collegas van zijn leeftijd in de 1^{o} compagnie.

Overste de Jong kreeg een microfoon om zijn kostelijke commandostem te kunnen sparen voor betere tijden Meneer Kist een gramofoonplaat met de appèltext. Kapt de Man een bel, te gebruiken op het appèl wanneer hij geruisloos in de sneeuw lopend met afwezige sporen het 5de gelid helpt richten. Muntenaer kreeg voor zijn moed beleid en trouw de orde van Stanislau Kameroudste 29!

Menno speelde zijn rol buitengewoon goed. Per kameroudste werden zakken met cadeautjes uitgereikt. Ondertussen was de LagerCdt komen kijken. Het was een aardig uurtje.

Op onze kamer werden een voor één de pakjes uitgereikt. De bijbehorende gedichten waren allen zeer goed. Echter niet voor te lezen in gezelschap van Dames.

We bleven in de beste stemming, gezellig, nog een ½ [uur] doorzingen. Menno had zich ondertussen weer opgetuigd want om 9.15 zou er voor [de] Jury een defile van alle Sinterklazen met Zwarte Pieten uit het gebouw plaats vinden waarna het mooiste paar met

* Kriegsgefangen.

een prijs zou worden bekroond. Kamer 29 besloot plotseling Menno en Klay naar de bovenste rotonde (de cabine voor de hoofdofficieren, kunstzinnig versierd met provincie en familiewapens) te volgen om te getuigen. Onderweg, in de gang kwamen ze een paar heren tegen die zeiden: 'jullie weten niet wat je begint. Alle Sinterklazen worden afgetuigd zodra ze binnen komen.' Dat was voor hun geen bezwaar om toch nog naar boven te gaan. Integendeel een vriendschappelijk rausch partijtje was net dàt wat ze nog even nodig hadden. Op het portaal vóór de rotonde stonden de mensen boven op elkaar. Vier gingen er voorop en baanden een weg. Reeds vielen er klappen. In de rotonde was het een heksenketel. Jan Hout beweerde later dat hij alsmaar de 'aanval' blies maar ze hebben hem niet eens gehoord. Er schenen ±25 Sinterklazen te zijn. De belangstellenden stonden in dikke rijen en met verhitte gezichten langs de muren opgepropt, maar in het midden was nog een kleine arena vrij. Zij plaatsten hun Sinterklaas op de overblijfselen van een tafel en vormden daarom heen een cordon, arm in arm ter bescherming. Er was even een gevechtspauze want de aanvallers werden van hun stuk gebracht door deze taktiek. Ze begrepen het blijkbaar niet erg goed. Zij echter des te beter. Een soort verhit circus directeur schreeuwde met een bezweer gezicht: 'Vooruit neem hem op de schouders' maar zij wisten wel beter en bleven pal staan. De situatie werd echter critiek want de aanvallers drongen op. Reeds moesten er een paar worden afgeslagen. De overblijfselen van Sinterklazen vlogen door de lucht. Mijters en kleden werden vertrapt. Een Sinterklaas werd in een draagbare vuilnisbak rond gezeuld, totdat hij met z'n kop naar beneden in de kokende menigte verdween en letterlijk vertrapt werd. 5 [minuten] later werd hij naar het lazaret gedragen. Maar dit hield de menigte niet tegen. Verderop werd er één echt in een zak gestopt en rond geslingerd als een baal vuil wasgoed! Zij stonden nog steeds met hun twaalven rond hun Sinterklaas, die een van de meest artistieke was, maar het grauw drong op, het zou niet lang meer duren. Op het laatste ogenblik doken er nog een paar van de potigste adelborsten op die inderhaast gemobiliseerd werd[en] en toen begon het. Onder een oorverdovend gehuil begon de aanval. Twee, drie aanvallers doken op elk der bewakers. Benen en armen maalden en trapten. De watten baard vloog weg, z'n mijter werd hem afgeslagen, z'n staf brak. Er werd hard en raak geslagen. Enkelen waren door het dolle heen. We vochten als leeuwen met een handvol

lui (de meesten waren nog op de kamer de pakjes aan het uitpakken) tegen een overmacht. Het was een heerlijk gevecht. Er vloeide ook bloed, een knaap vocht door met een lange snee over z'n wang. Het gelukte hen een ogenblik het cordon te herstellen, Menno, met een aan flarden gescheurd laken en pyamajasje dat als vodden om z'n lijf hing, vond plotseling z'n mijter terug en een hartverscheurend gehuil steeg op, maar twee minuten later was alles weer handgemeen en van onze mooie St Nicolaas was niets meer over. Maar daar werd[en] tussen het grauw tegen de muur nog een paar hele St Klazen ontdekt en als een golf sloeg een nijdige aanval naar dien kant uit. Het werd een raak gevecht. Tafels en stoelen kraakten, voorzover nog heel. Het werd tijd dat er een einde aan kwam, want het gevecht was meer dan heet. Plotseling schoot Overste Sar naar voren, vocht zich een open kringetje en deze eerbiedwaardige ijzervreter schreeuwde: 'Heren! Een oud krijgsman vraagt het woord'. Onder zijn hoge schelle stem verstomde het rumoer tot een gewillig luisteren. 'We hebben StNicolaas gevierd. Het einde is niet geweest zoals de Jury en Commissie van Voorbereiding zich dat hadden voorgesteld, maar dat neemt niet weg dat het een prachtige dag is geweest. De jongeren en ook wel de ouderen hebben getoond dat er nog pit in zit en dat is ook wat waard. We zingen nu gezamenlijk: Het is mooi geweest. Daarna gaat iedereen rustig naar de kamers.'

Deze krasse figuur heeft op tijd en tactisch ingegrepen in iets dat misschien was verworden tot dat wat niet meer sportief genoemd kan worden. Na een hoeratje voor de Overste formeerde vriend en vijand met de overblijfselen van de Sinterklazen een polonaise met muziek door het gehele gebouw. Hier en daar kwam het nog wel even tot individuele partijtjes. Een Klaas werd nog spiernaakt uitgekleed die, met z'n mijter alleen nog op, een Kapteins kamer binnen vluchtte waar hij woonde ook.

Het was een mooi feest geweest. Er werd nog urenlang over nagepraat. Het doel van de Commissie was volkomen geslaagd: Een schitterend feest, terwijl niemand op dezen dag de tijd werd gelaten in een hoekje te gaan zitten denken aan Holland...

Kwart voor 10 kwamen overste Sar en Maj Jhr Gevaerts 29 binnen en spraken Menno en Klay toe.

Hadden onze Klaas en Piet n.b. de schoonheidswedstrijd nog gewonnen ook! Deze uitspraak werd Zondag bevestigd door de uitreiking van de volgende: *'Beoordeling van Sinterklazen.'*

Geheim

De Commissie,
Aangewezen te beoordelen het peil der onderscheidene Nederlandsche Sinterklazen te Stanislau op 5 Dec. 42, heeft zich hedenavond voltallig bijeengeroepen,
is gekomen,
en heeft tot het volgende besloten:

Gezien de aanvankelijk waardige wijze waarop enige St. Nic. de rotonde der hoofdofficieren betreden hebben, mocht verwacht worden dat de Commissie een zware taak zou hebben zich een oordeel te vellen over de mate van echtheid, ouderdom, ernst, uiterlijk voorkomen en plichtsbetrachting der verschillende Concurrenten.

Gehoord echter het gerucht dat enige falsificaties deze avond niet waren uitgesloten heeft de Commissie zich allereerst tot taak gesteld, de geloofsbrieven der gegadigden aan een onderzoek te onderwerpen.

Bemerkt hebbende dat de stemming in de daarop volgende minuten van souvereine ernst in uitbundige vrolijkheid overging, heeft de Commissie zich tot taak gesteld zich slechts tot zuivere wg* te beperken.

Geconstateerd hebbende dat vele Sinterklazen, de hoogheid van hun beroep vergetende, zich aan handtastelijkheden te buiten gingen, bewijzende daarmede slechts verklede Nederlandse officieren te zijn en anderszijds meerdere Sinterklazen zich slechts tot een latente onactieve houding wisten te bepalen, een gedrag hetwelk voor hun stand eveneens als afkeurenswaardig moet worden bestempeld, heeft de Commissie besloten zich in het grauw op te lossen, teneinde alsnog een beslissing te kunnen nemen.

Vermoedende dat geen gewelddadige sterfgevallen de Commissie nopen van een vrolijke beslissing af te zien.

In aanmerking nemende de voormelde feiten, omstandigheden en conclusies, zich bewust zijnde van het ongekend vreemde verloop van dit Concours,
Uit te roepen, Aan te stellen en te handhaven:
de Adsp. off. vlieger K.N.M. *M.J. Manting*

* Waameming

tot de enige echte en onvervalste St. Nicolaas
en cadet-sergeant *W. Klay*.
tot zijn eeuwige Zwarte Piet.

Alzo de Commissie voltallig bijeen te Stanislau: op 5/12/42.

De Luit. Kol. J.W. Sar.
De Majoor. Jhr. J Gevaert
De Tweede Lt.C.Diemont.

Laboratorium-assistent, 31 jaar - Eindhoven
6 December 1942

- Zes December:, Vreselijke ongeluksdag voor Eindhoven: hevig bombardement.

Op deze Zondagmiddag, 's middags om half één, waren we juist op het punt om te gaan eten, de tafel stond, gedekt. Ik was in ons schuurtje een beetje aan het prutsen, toen ik plotseling schieten van afweergeschut en mitrailleurs hoorde. Daar gaan ze waarachtig midden op dag ook al schieten, riep ik nog lachend tegen Bep, toen ineens vlak over de daken een grijs vliegtuig van onbekende vorm kwam scheren, direct gevolgd door een oorverdovende slag, waardoor de glasscherven reeds om onze oren vliegen. Meteen doen tientallen explosies de vloer onder onze voeten beven en trillen, het is, alsof tegelijk een aardbeving en een orkaan losbarst: ontelbare ruiten en dakpannen slaan op de straat te pletter, terwijl de motoren der vliegtuigen boven onze hoofden daveren. Onze kleine Wimpie zat alleen op zijn potje in de voorkamer, en begon hard te huilen; hij werd zo gauw als we konden weggehaald, en we verdwenen in ons keldertje, waar we ons echter allesbehalve veilig voelden!

Na enkele minuten was het spektakel reeds afgelopen, en liepen we de straat op, die bezaaid was met scherven, dakpannen en veren.

Het raampje naast onze voordeur was, gedeeltelijk met de sponning, weggeslagen, maar de ramen van de kamer waren nog heel; blijkbaar had het jonggezellentehuis tegenover ons de luchtdruk enigszins tegengehouden. Dit was voor onze Wimpie een geluk

geweest, daar hij anders de volle lading glas over zijn kleine hoofdje gekregen zou hebben... Achter de huizen, in de richting der fabrieken, stijgen geweldige pikzwarte rookwolken op, terwijleen sterkgesis hoorbaar is. Aan de deuren der huizen verschijnen ontstelde en behuilde gezichten. Ik loop snel onze straat uit, om eventueel hulp te verlenen als lid van de blokploeg. Bij Wijbrants, om de hoek, is het gehele raam met sponning weggeslagen, en is brand uitgebroken. De L[ucht] B[eschermings] brandweerploeg is al in actie, maar de watertoevoer is gestagneerd. Er tegenover op het Humboldtplein brandt het dak van een huis, en ook naast Eskes in de Edisonstraat is dit het geval. Gewonden zijn echter op deze plaatsen niet te vinden. Bij ons in huis blijkt nog overal veel kalk te liggen, en scheuren in de muren te zitten; onze mooie slaapkamerlamp, de trots van onze slaapkamer, ligt in scherven op ons bed; in de achterkamer is nog een ruit kapot, terwijl de spanjoletsluiting geheel omgebogen is! Gas, electriciteit en water is weg...

Misschien een tien minuten na deze aanval volgt een tweede, we vluchten weer in ons keldertje, en de hel barst opnieuw los. Bovendien krijgen we nu nog brand- en gaslucht in onze neus, blijkbaar binnenkomend door het openstaande raam, waarvan de sluiting is kapotgeslagen. Wimpie is zich gelukkig van geen gevaar bewust, en roept telkens: oto! oto! Ook deze aanval duurt niet lang, en ik ga nu in het jonggezellentehuis tegenover ons kijken, waar bijna alle grote ruiten stukgeslagen blijken te zijn. Een geestelijke is hier al bezig een meisje van een jaar of acht te verbinden, die aan armen, benen en gezicht vol glaswonden zit, zodat ze vol bloed zit. Een paar kleinere kinderen huilen om het hardst. Terwijl ik bezig ben te helpen, barst ten derde male het rumoer los. Alle kinderen moeten nu naar een schuilplaats, en als het even stil is, lopen we de Edisonstraat in, waar ik tot mijn schrik zie, dat aan weerszijden van de straat de huizen vrijwel in puin liggen! Meteen beginnen de explosies weer, en ik zoek, klimmend over puin en deurposten, dekking in een kapot huis, waar ik in de keuken, die nog overeind staat, weer een vrouw vind, die ik kan helpen: ze heeft een wonde aan het gezicht. Ze vertelt me, dat ernaast twee doden liggen...

Ik maak nog een ronde naar de Boschdijk, waarbij ik vanuit de verte een blik op het Philipsterrein kan werpen, wat één zee van vuur en rook is! Daar andere gewonden reeds geholpen blijken te zijn (de vakploeg is ook in actie gekomen), ga ik weer vlug naar huis,

waar Bep ondertussen doodsangsten uitgestaan heeft, omdat ze me niet kon vinden, in de consternatie schijn ik zelfs vergeten te hebben te zeggen, dat ik ging helpen.

Ze had, 'Ank!! Ank!!' roepend, door het huis gelopen, waarbij Wimpie dapper had geholpen, door Ak!! Ak!! te schreeuwen! Nu stond ze met jas aan te wachten, om te vluchten, met Wimpie in de wagen De hele straat was trouwens ondertussen al leeg, ik had trouwens al gehoord, dat verschillende onontplofte bommen in de buurt lagen.

In de looppas gingen we er daarom vandoor; op de hoek van de Wattstraat en de Edisonstraat passeerden we nog een diepe bomtrechter, het water van de kapotgeslagen waterleiding stroomde erin, en een sterke gaslucht was merkbaar. Onderweg hoorden we gelukkig, dat mijn schoonouders, die vlak tegen de fabrieken aanwonen, er ook het leven afgebracht hadden.

Bij mijn ouders, waar in de gehele buurt niets gebeurd was, konden we wat tot ons zelf komen; daarna ging ik met Pa weer terug, om wat rommel op te halen, en te kijken, of mijn hulp nog nodig was. Van mijn medeploeglid Legrand hoorde ik, dat iedereen geholpen was, zodat ik weer terug kon. Met Bep ben ik daarna per fiets naar haar zuster Jopie gegaan, waar we de hele familie verzameld vonden. Onderweg zien we op vele plaatsen in de hoge betonbouwen brand woeden, terwijl ook op het Humboldtplein de brand zich tot verschillende huizen heeft uitgebreid.

We horen nu ook, dat de toestand in de stad nog veel erger is: behalve de fabrieken zijn station, Demer, Eindje, hoofdkantoor, kerk, ziekenhuis en café getroffen.

Hierna hebben we samen nog in de Torricellistraat het ledikantje van Wimpie opgehaald, waarbij we gelukkig door een paar jongens geholpen werden. Het was al donker, toen we weer bij mijn ouders terug waren, waar Agaath, de vrouw van Ripperda was. Ze vertelde, dat Kobus gewond was, toen hij na de eerste aanval op straat was gegaan. Hij had namelijk een splinter in de voet gekregen, wat hevig bloedde.

Daar Bets pas is getrouwd, kunnen we gelukkig gemakkelijk bij mijn ouders slapen. Veel kwam er echter niet van slapen na deze emotievolle dag...

Maandag 7 December

- Van werken is natuurlijk geen sprake

meer, van de fabrieken is bitter weinig over, en bovendien liggen overal nog onontplofte bommen. Ik vergat nog te schrijven, dat we gisteravond met ons tweeën (Pa en ik), met de kinderwagen naar het huis zijn gegaan, en deze nog vol hebben geladen met dekens, jassen, ons klaarstaande eten enz. Op eigen risico mochten we passeren. In het donker brandden nog spookachtig de fabrieken, terwijl boven de stad een rosse gloed zichtbaar was.

Ook vandaag zijn we nog twee maal naar de Torricellistraat geweest, o.a. om ons konijntje eten te geven.

De fabrieken staan als zwartgeblakerde geraamtes op het terrein. Het laboratorium blijkt niet zo erg getroffen te zijn: een paar kamers zijn weggeslagen en zo, maar het meeste lijkt onbeschadigd.

Huisvrouw, 55 jaar - Den Haag
14 December 1942

- Wij zijn in de Dierentuin wezen eten, dat gaat uit van de Nederlandsche hulp comité 60 cent p.p. zuurkool met spek! Ja, maar in de gedaante van aardap:putjes, je kon zoo veel eten als je wilden, - niet het geld waard. - er waren 4 tafels 250 persoonen aan 1 tafel het was om 12 uur en om 2 uur, er was muziek door de duitschers, er wordt veel gebruik van gemaakt om dat het zonder bon was - ook zonder vet -

Koopman, 20 jaar - Ondergedoken in Heerlen
Medio December 1942

- Ziet nu hoe wonderbaarlijk Gods Voorzienigheid werkt. Hoe groot is Zijn genade die de Vader aan zijn

kinderen bewijst, die Hem gehoorzamen en vrezen. Hij is een Almachtige God, een Beschermer en Schild van de boze machten, Gelooft zij Hij in eeuwigheid. Ik heb in deze dame erkend, wat voor een naastenliefde uit haar ogen straalde. Een voorbeeld van 't Nederlandse volk. God zegene en bescherme zulke liefdadige mensen, die vele levens van de kinderen Israëls redden. Zij verzorgen ze als hun eigen kinderen, offeren alles om van deze ongelukkige en vervolgde mensen te helpen. Zij steken hun reddende hand uit om ze te onttrekken aan de klauwen der verscheurende beesten. Er zijn velen onder hen, die hun leven in gevaar brengen, om den schreienden en verdrukten te verlossen. Hoeveel Joodse mensen hebben zij in hun huizen verstopt en verborgen.

Bij deze Christenen leer ik pas naastenliefde, barmhartigheid en trouw aan den naasten.

Hoevelen Christenen, zowel Protestanten als Katholieken helpen ons nu in deze vreselijke, bange tijd.

Hoe groot de is verantwoordelijkheid en sterk de wil om ons in bescherming te nemen, waar 't in alle kanten stormt en waait en waar de Gestapo en 't Nazi gespuis door en door lichamelijk en geestelijk bedorven is met slangenvergif, die hun dorst willen lessen met onschuldig bloed.

De band tussen Christenen en Joden worden nu in deze tijd, nauwer samengehecht, dan 't ooit geweest is. We leren de Christenen kennen, hun liefde en barmhartigheid. Zij vervullen nu de naastenliefde met hart en ziel.

Wat zal 't loon groot zijn, dat de Eeuwige hen zal betalen. De Almachtige zegene en behoede hen met hun edele mentaliteiten Bedek 't Ned. volk met Uw vleugelen, die Uw uitverkoren kinderen steunen en helpen.

Hoe bemind is dit gastvrije volk, dat sympathiek meevoelt met den verdrukten. Zij hebben ons steeds gastvrij en hartelijk ontvangen, zij hebben ons vrijheid van geloof en recht geschonken. De vriendschap tussen 't Ned. Christelijk volk en ons Joden is onverbreekbaar Moge God ons de tijd geven, dat wij 't goede aan ons verricht hen zouden kunnen vergelden.

Tot nu toe heb ik Goddank nog geen honger geleden, we konden ons best schikken met de spijzen van onze geliefde beschermers. Mevrouw bereidt heerlijke gerechten die zeer smakelijk zijn. Uit de Hollandse keuken hebben wij verschillende spijzen leren kennen

zoals yoghurt zure karnemelkse pap en hangop echte Hollandse kost. Deze laatste genoemde waren voor mij een delicatesse.

Zo gingen dagen, weken zelfs maanden voorbij, dat wij alleen melkspijzen nuttigden.

Ons lief moedertje bracht ons nog geregeld iedere week kippen-soepvlees en vis, 't ging nog heel goed. Wij zijn steeds dankbaar geweest tegenover God voor Zijn genade en liefde. In begin van November werden opnieuw van hier eenige families gedeporteerd, waaronder zich ook de familie Hendlich bevond. Nu was 't gedaan met koscher* vlees. Zo verliepen er ongeveer twee maanden, waarbij we geen vlees van de beschermers gebruikten. Van toen af begon ik me zwak en uitgeput te voelen. Ik was werkelijk lichamelijk en geestelijk verzwakt. Ik voerde een heftige, innerlijke strijd, die eenige maanden heeft geduurd of ik 't vlees zou eten. Ik heb moeder en vader gevraagd of ik 't zou nuttigen. Zelf kon ik geen conclusie nemen. Mijn ouders stemden op deze voorwaarde toe, als je lichaam naar vlees vraagt, ben je verplicht 't te eten.

Ik merkte direct, dat mijn ouders mijn strijd begrepen. Zij voelden mijn situatie.

Nou, van toen af was ik inderdaad besloten om 't te nuttigen. Nu, dacht ik, dat ik met een gerust hart aan tafel 't ongeoorloofde vlees zou nuttigen.

Toen ik aan tafel zat, durfde ik toch nog geen vlees te vragen, ik beheerste me nog met alle krachten, 't woelde in mij hevig, 't hart bonsde harder en harder, zou ik 't eten? zou ik 't treife† vlees proberen? zou ik de Joodse wet overtreden? zou ik geen zonde tegenover God doen? strijd ik niet tegen mijn geweten? zou ik een stukje vragen om 't te proberen? neen toch ik durfde 't niet Ondanks de dominee, de edele man mij aanmoedigde 't gerust te eten, want hij zei dat er geen bloed in 't vlees zit. Hij merkte heelgoed, hoe ik me kwelde en martelde, toch hield ik dit keer nog vol.

Toen op 12 Dec 1942 voelde ik me radicaal leeg, moe en uitgeput, zelfs heel slap, ik kon nauwelijks een poosje rustig doorstuderen, of ik kreeg al hoofdpijn. Nu moest nood wet breken, ik kon 't niet langer volhouden, mijn lichaam vraagde de nodige vetten, ik moest deze voeding hebben, ik was deze daad gedwongen te verrichten, mijn lichaam kon ik niet langer laten verdorren, en daardoor den geest te verzwakken en te laten remmen. Ik wil nog leven om de

* Ritueel geslacht
† Onreine

roeping die God aan mij heeft gegeven, te doen vervullen. Waar 't lichaam verzwakt, verminderen de doorzettingskrachten van de geest. De wil is sterk en 't initiatief is krachtig, maar 't lichaam, 't vlees kan deze lasten op zich niet nemen, zonder 't te voeden en te onderhouden. Gelijk een jong boompje niet zijn onderhouding en verzorging ontvangt, kan 't geen vruchten geven, en verdort heelemaal. Zo moet ik hier mijn lichaam niet verwaarlozen, ten behoeve van de ziel. Waar een gezond lichaam, is een gezonde en sterke geest. Zo is mijn ziel en lichaam geroepen, om nog diensten en plichten tegenover God en mensen te verrichten.

de Almachtige heeft mij in een weg geleid, waar ik mijn ziel met't nodige voedsel kan spijzen. Hier gaan mij de ogen open voor Gods Woord en Zijn Heiligheid. Hier bij onzen beschermer verkwikt zich mijn ziel met de geestelijke stoffen, waar ik al een lange tijd behoefte aan had, deze heb ik eindelijk hier gevonden. Hier leer ik Jezus kennen, den rechtvaardigen Jood, waar uit zijn mond de waarheid en rechtvaardigheid uitging, ik koester voor hem de grootste liefde, ik bemin zijn rechtvaardige en ware taal, die hij gesproken heeft. Ik herken in hem als een uitverkorene uit Israël. Zijne woorden zijn zoet en waar.

25 December

- Het eerste keer in ons leven, hebben wij bij Christenen 't Kerstfeest verbracht. Het ging heel gezellig toe, de 2^{o} Kerstdag werd nogal een klein feestje gevierd. Ook werden verschillende kennissen uitgenoodigd. De kamer werd op zijn mooist versierd, de kerstboom was 't middelpunt van belangstelling. In de kamer werden overal kaarsen aangestoken. 't zag feestelijk uit Eerst werden lekkere gebakjes en een kopje koffie aangeboden. Daarna bereidden zij zich voor om verschillende Psalmen en Kerstliederen te zingen. Het is me nog best bevallen.

Dat Kerstfeest is de geboortedag van den centralen Jood (Buber) en profeet Jezu. Waar zoveel mensen bij hem heil zoeken. Waarom wordt hij door ons Joden zo gehaat en bespot? en de grofste beleedigingen werden tegenover hem geuit? Sprak hij niet waarheid en rechtvaardigheid?

Als men in Mattheus zijn biografie nagaar, dan beseft men pas wat zijn lijden en strijden was. Spreekt hij niet dezelfde woorden als een onzer profeten? Hoe schoon vat hij de hele Wet bijeen in twee zinnen, die hij 't grote gebod noemt. Gij zult God liefhebben met geheel uw hart, geheel uw ziel en geheel uw verstand, en den naasten als

zich zelf liefhebben. Hij eist van de mensen barmhartigheid en liefde.

Hij was een rechtvaardige man, hij heeft ons waarheid geleerd, maar men wou niet naar hem luisteren, hij werd verworpen en bespot. Jezu is niet alleen de wegwijzer voor de Christenen maar ook onze wegwijzer en onze gids op 't goede pad. Hij is één van ons, van ons vlees en bloed. Moge God vele Joden de ogen openen en hen zijn waarheid tonen en doen geloven.

Candidaat-notaris, 35 jaar - Omgeving Haarlem
19 Januari 1943

- *Vannacht een prinses geboren in Ottawa*

20 Januari

- Vanochtend om half 8 een telefoontje van Bert die weer een bericht van Kitty uit Doorn had gehad. Even later buurman Joep v.d.H. op de stoep met de meedeeling dat het een prins zou zijn, wat Mies heelemaal in extase bracht Maar om 8 uur eigenzelvers gehoord dat het een dochter was. In de trein een vroolijke stemming, maar verder niets bijzonders te melden. Men vindt het jammer dat het weer een prinsesje is, maar hoopt dat de zoon in Nederland geboren zal worden. Op kantoor een gemeenschappelijk glas clandestiene cognac, 2 clandestiene taartjes en een feestsigaar.

Vanavond Oranjefeest bij ons. De vrouwen hadden den heelen dag zwaar gezwoegd alles mooi versierd (iedereen droeg daar z'n steentje toe bij), een versierde tafel gemaakt. Aanwezig waren: Moeder, Bert, Bep, Daan - Toos - Henri, Adrianatje, Wil en Stans Havenga. Eerst een hoop borrels (ook van iedereen afkomstig) met ongeloofelijk veel te eten erbij (brood met lever, roggebrood met kaas, beschuitjes met ansjovis en ei: zoute bollen, sla'tjes, worstjes). Aan tafel soep, zuurkool met worst en heerlijke vruchtensla; als drank bier uit twee stoopen die we ons hadden aangeschaft Na tafel koffie, thee, cakes en koekjes. Als balonnen waren we. Tusschen 10 en 12 stapten de gasten op die een ware chaos in het heele huis achterlieten. Maar het was spontaan genoegelijk en communistisch!

21 Januari

- *De prinses heet Margriet Francisca*. De beteekenis van die namen zullen we later wel hooren. Het kind is geboren in een ziekenhuis te Ottawa, waaraan exterritoriale rechten waren verleend. Bernard was eenige dagen tevoren naar Ottawa gevlogen.

In de wereld gaat het reusachtig. In Rusland dringen de Russen overal op. het beleg van Leningrad is gebroken, de troepen om Stalingrad ingesloten en ten deele al vernietigd, in de Kaukasus worden de Duitschers teruggedrongen Rostov wordt van alle zijden benaderd

De Engelsen zijn 2 × boven Berlijn geweest en hebben daar behoorlijk huisgehouden. Als contraprestatie kwamen de Duitschers ook een paar maal naar Londen, waar ze de laatste maal ook verscheidene slachtoffers maakten.

In Noord-Afrika gaat Tripolis er aan; in Tunis geen vooruitgang en alle mogelijke politieke intrigues van de Franschen onderling.

23 Januari

- Gisteren belde een zekere Mevrouw ‘de Moor’ op en vroeg me te spreken. Waarover kon ze door de telefoon niet zeggen. Vanmiddag verscheen een dikke, wat burgelijke dame die me in de vestibule vroeg of ik wou toetreden tot een ‘organisatie’ Op m'n ontkennend antwoord vroeg ze of ik geen namen op kon geven en verdween onverrichter zake en kennelijk teleurgesteld. Typisch Gestapo-werk.

Vanavond Jaap Meerstra op bezoek met vele verhalen.

Tripolis veroverd en de ring om Rostov nauwer aangehaald.

Gemeente-ambtenaar, 38 jaar - Veenendaal
Zaterdag, 30 Januari 1943

- Te kwart over negen ga ik de deur uit om de trein van kwart voor tien te kunnen halen.

Ruim 20 min. was de trein te laat in A.dam aan. Half twaalf reed ik per tram op het Rokin op weg naar oom Gijsbert. Deze had met Elly op mij zitten wachten met het eten. De jongelui waar ik voor kwam waren er nog niet. Na een paar bordjes erwtensoep te

hebben gegeten gingen we naar die heer met huishoudster. Mijnheer was niet thuis. Daar heb ik zitten wachten tot half drie waarop ik m'n jas aantrok en weg wilde gaan, doch daarop kwam betrokkene thuis. Ik stelde hem voor indien ik een schuilplaats voor hem had ik van hem *f* 1000 moest hebben te gebruiken voor 2 stel jongelui die het niet konden betalen. Hij ging hiermede in zooverre accoord dat hij de onkosten voor de betreffende jongelui wilde betalen. Hier vandaan, na eerst een boterham te hebben gegeten, ga ik met lijn 3 naar het Henriëtte R[onner] plein een oom en tante van Jaap en Hannie bezoeken. Te ruim 4 uur ging ik daar weer weg, na eerst een heerlijk kopje thee te hebben gedronken. Tevens krijg ik een pakje mee waarin enkele [vloer] matten, [een] vleesmachine en wat cahiers.

Nu naar de Transvaalstraat met lijn 3. Jaap is alleen thuis. Ook daar doe ik m'n boodschappen en dan te kwart over vijf weer naar de Parnassusweg. Daar aangekomen tref ik de bewuste jongelui aan. Hij een mager tenger ventje, zij nerveus in zeer erge mate, roodblonde haren doch wel bijdehand. Het heeft heel wat voeten in de aarde alvorens de ster er af is en er zoodanig weer op zit dat ze deze onderweg niet verliezen. Doordat de plek waar de ster gezeten had wat verschoten was zou ze waarempel nog een andere jas aan willen trekken. Omdat het bijna donker is, breng ik ze daar weer van af. De jonge Elly helpt haar losjes de ster er weer op te naaien. Zij vraagt me of ze mij een arm mag geven dan loopt het niet zoo in de gaten. Hij mocht van haar niet te dicht bij ons loopen omdat hij Duitsch sprak. Buiten gekomen discht ze van allerlei onsamenhangende verhalen op. Hij loopt als een haas, is regelmatig een meter of tien voor ons uit, rookt de eene sigaret na de ander, z'n vingers zijn zwart van het rooken. Een zielig figuurtje een man van 36 jaar doch doet nog kinderlijker dan onze R.

Telkens moet ik hem naar me toe halen omdat hij te ver vooruit loopt. Aanvankelijk liep hij met een zakje met eieren welke ze kregen van oom Gijsbert, zij durft ze niet in de tasch hebben. Als we op de Stadionkade loopen alwaar het zeer rustig is, adviseer ik de ster af te doen, doch ze zijn er niet toe te bewegen. Nu nog niet, als we onze buurt waar we wonen voorbij zijn. Toch doet ze de eieren in der tasch na veel praten mijnerzijdsch. Zeg, mag ik jij tegen U zeggen, noem mij maar Annie, m'n man heet Jo, wat zullen we tegen hem zeggen?

Ik: zeg maar Henk.

Annie: Henk, Jo, Henk, kom wat hier naar toe. je loopt een heel eind vooruit.

Ik: doe nou die ster af, we loopen in de Jekerstraat.

Henk: straks, op de Amstellaan, en steekt weer een sigaret op.

Annie: m'n man rookt zooveel, hij heeft veel geleden.

Houdt ik me nou goed mijnh[eer] Piet. Ik ben niets bang, maar ze rilt van de zenuwen.

Annie: waren de andere menschen ook zoo als ik, ik ben toch wel flink hè?

Ik: Henk, kom hier naar toe, je kan hem haast niet meer zien zoo ver is hij vooruit. Houd dit pakje eens een poosje vast.

Annie: Joden mogen niet met pakjes loopen.

Ik: Henk, geef maar hier dat pakje. Hij heeft er tien meter mee geloopen en kan al haast niet meer.

Amstellaan.

Ik: en nou die ster af; ja straks, zeggen ze beiden.

Ik tegen Annie: nou doe je niets tegen hoor. Ik grijp haar onder de arm, zit een beetje aan der borst te frommelen en heb de ster te pakken, nu naar Jo, en ook daar is deze er gauw van verdwenen. Ziezoo Jo, en nu jij dit pakje dragen. Maar och stumper, hij kan het niet houden en neem ik 't weer over. Annie stevig aan m'n arm.

Annie: O, daar stopt een auto, ik ga terug, en verdorie hij ook. Ik grijp ze alle twee in der lurven en zeg, vooruit, nou geen onzin langer, loopen, en ze gaan weer mee.

Annie: daar loopt een man achter ons, 't is vast een zwarte.

Ik: we zullen hem laten passeeren, en als de z.g. zwarte voorbij is blijkt het een heer met een lichte regenjas aan te zijn.

Op de Berlagebrug rijdt een tuur.*

Annie: praat niet zoo hard, hij hoort ons.

Ik: doe toch niet zoo angstig en praat niet langer op zoo'n fluistertoon. Maar ja, ze doet het toch.

Jo steekt weer een sigaret op.

Annie: als we het viaduct onder door zijn: hier mogen geen joden komen zegt ze.

Ik: nou je bent toch geen jood, want je hebt geen ster meer.

Zoo naderen we het Amstelstation, de eieren moet ik in de zak stoppen, ze durft ze niet langer bij zich houden. Bij het station staat een ziekenauto met een rood achterlicht.

* Agent van politie

Annie: zou dat een fiets zijn?

Ik: heb je wel eens een stilstaande fiets gezien met een rood brandend achterlicht?

Antwoord: neen!

Einde 1e tafereel.

Nu moesten we het station in om kaartjes te nemen.

Annie: ik houd je vast Piet, ik ga mee kaartjes nemen. In de hal gekomen, haal ik hem naar me toe, zet ze bij elkaar en duw hem m'n pakje in de handen.

Wanneer ik kaartjes genomen heb staan ze nog net zoo bij elkaar.

Nu naar het perron.

Annie: wat is het hier licht hè? De trap opgaande houdt ze me stevig vast. Jo is al boven als wij halverwege zijn.

Op het perron:

Annie: kijk die twee heeren eens kijken naar ons en dat meisje dat daar loopt kent ons vast.

We loopen een beetje heen en weer. Jo steekt nog eens een sigaret op. De hoeveelste? Ik ben de tel kwijt.

Annie: Jo, in de trein moet jij niets zeggen, ga maar op het balkon staan. Ik ga met Piet in de coupé zitten. Ik houd Piet stevig vast.

De trein kwam aan en van alle voorgenomen plannen komt niets terecht. Weinig volk en we kwamen met z'n drietjes bij elkaar te zitten. En maar zeuren: wat duurt het lang hè voor we er zijn. Moeten we lang in Utrecht wachten enz. enz.

Te ruim half negen zijn we er. Nog even zit Annie in angst toen in Driebergen een marechaussee in de coupé kwam, doch deze verliet 't volgende station de trein al weer.

Bij aankomst bij de uitgang komende zat ik even in m'n rats. Een heer bekeek ze (n.l. Annie en Jo) aandachtig, tikte hun op de schouder en vroeg: is U mijnh. en mevrouw x. Nee gaf ik ten antwoord, dat zijn logé's van mij.

Toen ging ik de fiets halen en bij terugkomst was ik Annie en Jo kwijt. Nergens kon ik ze vinden. Terugloopen naar de uitgang, deksel waar zouden ze zijn, totdat ik een brandende sigaret zie en jawel hoor, dat zijn ze. Zie zoo, en nu maar gearmd naar de plaats van bestemming n.l. Bakker. Nog even zij vermeld dat ik nogal last had van m'n thermogeenwatten want door het transpireeren

gingen die branden op m'n rug. Ik probeerde ze er tusschen uit te krijgen doch dat ging niet en toen wou Annie me helpen en zei: och, ik ben toch ook getrouwd.

Ziezoo, dat is ook weer gebeurd, ik ben blij dat ze binnen zijn want zulke menschen zou men zenuwpatient van worden.

Thuisgekomen vertel ik m'n wedervaren en ze zitten om een en ander smakelijk te lachen. 't Is ook werkelijk om te lachen zoo gek stelden ze zich aan. Na een kopje koffie en een bordje soep is het langzamerhand tijd geworden om naar bed te gaan.

Gymnasiast, 14 jaar - Deventer
6 Februari 1943

- Om drie uur ben ik naar Joop gegaan. Ik was wat te vroeg want Joop moest nog wat sommen maken en in die tussentijd heb ik de scherven uitgepakt en afgewassen. Toen Joop klaar was hebben we nog een kopje thee gedronken en daarna zijn we naar de kerk gegaan. Eerst haalde Joop een sleutel bij de dominé Terhaar en toen gingen we naar boven. We moesten drie trappen op. Er was ook een vliering en daar stond je boven de gewelven. 't leken net negerhutten. Daarna moesten we nog een ladder op. Joop schoof een luik opzij en toen kon je de klok zo zien hangen want hij hing vlak boven de opening. We kropen tussen de nauwe opening tussen de klok en de vloeren en toen stonden we in de lantaarn. Het was wel erg nauw maar er was best plaats voor enige mensen. Joop ging een tekening maken van de klok, eigenlijk alleen 't profiel. In die tussen tijd ging ik naar de andere kant van de klok. Ik moest me eerst door een paar balken van de klokkestoel wringen, maar 't ging toch best. Je kon tamelijk ver zien. Deventer kon je makkelijk zien. Het was een mooi uitzicht maar 't woei erg en nu en dan regende 't ook. Joop had gezegd, als de klok sloeg dat 't een heel hard geluid maakte. Ik vond 't niet zo heel erg, maar toch vervelend en ik keek telkens op de wijzerplaat hoe laat 't was want ik wou niet schrikken. Vier minuten voor tijd hoorde ik de klok slaan, helemaal

niet hard. Ik dacht dat Joop 't deed maar die zei: De klok slaat altijd drie of vier minuten te vroeg. Toen Joop klaar was met tekenen gingen we afdrukken maken. We legden een dikke reep vochtig papier op 't ornament en goten er toen water op, uit een flesje wat we mee hadden genomen. Met een borstel sloegen we er dan voorzichtig op en dan werd 't ornament in 't papier gedrukt. We maakten twee afdrukken van 't ornament. Ik moest telkens de afdrukken naar de vliering brengen, want anders zouden ze wegwaaien. Toen de tweede afdruk klaar was ging Joop ook naar beneden want hij kreeg koude vingers omdat de wind erger werd. Toen Joop weer warm was ging hij nog een afdruk maken van 't jaartal. Ik hoefde hem niet te helpen, want 't was maar een kleine afdruk. De wind was in een hevige storm veranderd en de regen gutste uit de lucht toch ging Joop naar boven. Ik stond alleen op de donkere zolder en luisterde naar 't bulderen van de wind. Toen hoorde ik Joop roepen dat hij de borstel niet kon vinden. Ik zocht de borstel maar ik vond hem niet zodat Joop 't maar met de handen deed. Eindelijk was Joop klaar en ging hij de ladder af. Joop had 't erg koud en hij moest even bijkomen. Toen hij wat warmer was gingen we naar beneden. Ik moest direct naar huis want het was al laat. Nog even spraken we af dat we morgenmiddag om twee uur naar Twello gingen om daar de klok te zien voordat hij opgesmolten werd.

Doktersvrouw, 51 jaar - Achterhoek
6 Februari 1943

- Er is vandaag iets vreeselijks gebeurd. Adri is onverwachts hier gekomen, gevlucht uit Utrecht. Toen hij 's morgens met vele andere studenten in het Pathologisch instituut werkte, kwam plotseling een meisje, een assistente, heftig geëmotioneerd binnenloopen en vertelde, dat de Universiteit bestormd werd door de Grüne Polizei. Het Domplein was afgezet door de Gr. P., geholpen door Hollandsche SS.

In het Universiteitsgebouw, waar juist examens werden afge-

nomen en college werd gehouden, drong de Gr. P. binnen en nam alle studenten (mannelijke) gevangen. De meisjes mochten weggaan. Op het afgezette Domplein stonden 5 groote autobussen, die geheel volgeladen werden. Dadelijk op dat bericht pakten de studenten van het Pathologisch instituut hun boeltje en zijn toen meteen gevlucht. In het Pharmaceutisch laboratorium, waar ook vele medische studenten werkten, kwam helaas de waarschuwing te laat. Ook die werden allen gevangen genomen en in 2 autobussen weggevoerd. - Verdere bijzonderheden wist Adri niet te vertellen. Wat de bedoeling van het afschuwelijke optreden is, weten we niet. Of het alleen is om het te gebruiken voor arbeid in Duitschland, waartoe zij natuurlijk niet vrijwillig te bewegen waren, of dat het weer het ellendige gijzelaarssysteem is om de overige studenten te dwingen zich voor de arbeidsdienst op te geven? - Er wordt ook gezegd, dat het is als represaillemaatregel, omdat op de commissaris-generaal Seyffart een aanslag gepleegd zou zijn! In elk geval zal dit wel een staartje hebben. De universiteit zal natuurlijk gesloten worden. Alle studenten, die niet gepakt zijn, zijn gevlucht. Adri wist niet of er ook goede vrienden van hem bij waren. Het was met recht een ‘sauve qui peut’. - Het lichtpuntje is wel, dat hieruit wel blijkt, hoe Duitschland langzamerhand volkomen in het nauw gedreven is.

9 Februari

- Gisterenavond om half 12 kwam Rudi opeens aanzetten. - Amsterdam werd hem te warm. Straks komt ook Dolf van Straten. - We krijgen dus drie ondergedoken studenten!

Vanmorgen kwam [de] burgemeester heel geagiteerd vertellen, dat de toestand werkelijk zeer critiek is. In de groote universiteitssteden worden de studenten uit de huizen gesleept (tenminste de weinigen die er nog zijn). De ellendige W.A. mannen zijn ingeschakeld om te helpen zoeken. Het gerucht van de aanslag op Seyffart is bevestigd en stond zelfs in de courant. Hij is ook al dood. Deze handeling is dus zeker als represaille-maatregel. Wat de bedoeling is met al die studenten gevangen te nemen, is niet duidelijk. Wel natuurlijk als represaille-maatregel, maar ik denk niet, dat zij hen zullen fusilleeren, doch als arbeidskrachten zullen willen gebruiken in Duitschland.

Het is nu zaak de drie jongens hier te verstoppen. Adri zal vermoedelijk door gaan als assistent van Chris en Dolf is werkelijk assistent, want daar was Chris hard om verlegen. Rudi zal ver-

moedelijk zich verstoppen bij Lantink en daar als boerenknecht werken. De week-ends is ons huis dan wel heel vol met mannen, als André en Rob er ook zijn. -

Alles wijst erop hoe critiek de toestand wordt voor de Duitschers. In Rusland blijft het prachtig gaan. Na de val van Stalingrad blijven de Russen optrekken. Nu zijn ze al in Rostof, waar de voorposten al aan het vechten zijn. In de Kaukasus is weer een enorm leger van de Duitschers ingesloten. Er schijnt nog een gaatje te zijn, vanwaar nog ontkoming mogelijk is over Kertsz. Alle materiaal moet achter blijven.

Adri is wel door het oog van een naald gekropen. Dadelijk nadat hij gewoon uit het station vertrokken is, zijn alle perrons afgezet en alle wegen, zoodat ontvluchten niet meer mogelijk was.

Rudi was toevallig een eindje gaan omloopen, toen de razzia in Delft plaats vond.

Hij heeft dus gespijbeld!

10 Februari

- We hadden gisteren een emotievolle dag. Van alle kanten kwamen de wildste geruchten over ophalen van jonge mannen, niet alleen studenten, maar alle jonge mannen tusschen 18 en 25 jaar. De geruchten bleken ook werkelijk waar te zijn. In Amsterdam, Arnhem en Zutphen werden eenvoudig de Middelbare scholen bestormd en de jongens meegenomen. Gelukkig waren wij nog in de gelegenheid Paul, die op het Lyceum in Zutphen is en Rob, die op de Koloniale landbouwschool werkt in Deventer, te waarschuwen. Beiden zijn nog naar huis kunnen komen en moeten nu, evenals alle andere jongens hier in het land, onderduiken.

Vannacht zijn overal jongens van hun bed geligt en weggevoerd. Men zegt naar een werkkamp in Duitschland. Wij hebben hier nu Adri, Rudi, Dolf van Straten, Paul en Rob in huis. Rudi is gisterenavond dadelijk weggegaan en werkt in een overal en klompen bij boer Lantink als knecht, Rob dito, zoo bij Jansen, Adri en Paul zijn nog thuis, maar zullen vannacht ergens anders slapen. Gisteravond waren allen dus nog hier, maar we namen wel degelijk onze maatregelen. Op de ingebouwde verstopplaats op zolder kunnen zij goed verstopt worden. We hadden afgesproken, dat mocht er vannacht gebeld worden en de Grüne Polizei of de W.A. mannen zouden komen, dan zou Chris dralend opendoen en die lui aan de praat houden. Ik zou direct de jongens waarschuwen, die met hun

kleeren onder de arm naar boven zouden vluchten. Dolf, die het minste gevaar loopt, zou hen in hun gevangenis van buiten insluiten. Ondertusschen zouden Liesbeth en ik direct de drie bedden recht leggen en verder weer in bed gaan. - 't Was vannacht echter heel rustig. - Wel ging opeens de telefoon en meteen was ik op mijn ‘qui vive’. 't Was echter een patient. We leven nu van de eene dag op de ander en wachten af de dingen die komen zullen. Gelukkig is er bij geen van allen een spoor van agitatie.

Steeds goede berichten uit Rusland. Koersk is ook gevallen!

13 Februari

- We leven weer in een voortdurend heftige spanning. De roof van onze jongens gaat het heele land door. Overal zijn overvalwagens en worden jongens van 18-25 jaar uit de huizen gehaald of uit autobussen, fabrieken en andere plaatsen. Van alle hoogescholen en middelbare scholen zijn de hoogste klassen leeg. Alle jongens zijn z.g. ondergedoken en iedereen neemt zijn maatregelen. Tot nu toe waren de Gr. Polizei en de W.A. nog niet in ons dorp, maar we hebben toch ingrijpende maatregelen getroffen. Paul en Adri zijn op de boerderij van Jan van Meerten en blijven een paar dagen daar in de knechtenkamer verstopt. Niemand, behalve Cora en Jan van Meerten weten ervan, die hun hun eten brengen. 't Is er natuurlijk koud. Ik denk, dat ze de meeste tijd in bed zullen liggen, aangekleed en wel, om met het eerste teeken van gevaar over de hooischuren weg te kunnen vluchten het bosch en de hei in. Waar André zit weten we niet precies. Rob werkt bij een boer en Rudi ook. -

Als we de meisjes nu maar veilig kunnen houden. In den Haag is echter de heele meisjeshuishoudschool ingepikt. Ook in Zevenaar zijn vele meisjes weggehaald, die op de Turmac-fabrieken werken.

Ons huishouden is door dit alles wel weer heel zwaar belast. De ondergedoken jongens kunnen niets doen en allerlei extra dingen moeten Ada en Liesbeth doen. Adri en Rob zitten erg verlegen om hun kleeren. Eerst had Liesbeth plan gemaakt om een dag naar Utrecht te gaan om allerlei te halen en wat orde op zaken te stellen. Toen Chris ervan hoorde, wilde hij het absoluut niet, want het is verschillende malen gebeurd, dat de meisjes, die op de kamers van hun a.s. mannen kwamen om dezelfde reden, gepakt werden en meegevoerd, als een soort gijzelaars, om de mannen in handen te krijgen. Ik ben benieuwd hoelang deze spanning duurt. Als er in

een paar dagen niets gebeurd hier, dan zullen de ‘onderduikelingen’ wel weer overal boven water komen.

Maar gevaarlijk blijft het voorloopig, want als men meent veilig te zijn, worden de ‘beschermers’ plotseling actief en slaan hun slag, waarbij zeker weer veel slachtoffers zullen vallen.

21 Februari

- Deze week is er wat oppakken van jongens betreft niets bijzonderes gebeurd. Wel zijn er telkens geruchten geweest, dat de overvalwagens gezien waren en dus dat alle onderduikers op hun hoede moesten zijn. We hadden codes afgesproken om te telefoneeren wanneer er gevaar dreigde. Ik telefoneerde dan ‘De dokter zegt, dat u nog een poeder mag gebruiken’ naar de verschillende boerderijen of families waar onze jongens verstopt waren. Dat beteekende: pas op, er dreigt gevaar. ‘U mag *twee* poeders gebruiken’ beteekent: grooter gevaar, en ‘U mag *drie* poeders nemen’ is ‘vlucht’!

Twee maal is er getelefoneerd over *een* poeder. Paul en Adri hebben zich die dag schuil gehouden in het clubhuisje v.d. golf, waar Brand, de golfknecht, hen een mandje met eten bracht. - Ook zijn zij twee dagen verstopt geweest in het knechtenkamertje van de boerderij van de Van Meertens. - Rudi heeft zich een pracht schuilplaats gemaakt bij Lantink en Rob heeft de hooiberg uitgekozen bij Jansen.

Nu er echter verder niets gebeurd is, kan het niet anders of langzamerhand komen de onderduikers weer te voorschijn.

Het kan ook niet anders, want hoelang moet men anders verstopt blijven. De middelbare scholen zijn weer begonnen, de meeste leerlingen zijn teruggekomen. Ook Rob gaat morgen weer naar Deventer. Het blijft echter een groot risico, want juist, als men meent, dat het gevaar geweken is, zullen de Moffen zeker weer hun slag slaan.

Huisvrouw, 59 jaar - Amsterdam
15 Februari 1943

- ... en zoo kan ik wel doorgaan, 't is met alles hetzelfde liedje, er is nog eten nog kleeren te krijgen, deze week hadden we toch zoo'n vreeslijke tegenvaller, toen was bon 7 van de boter aan de beurt, en die moest een week te voren bij de kruidenier ingeleverd worden om die boter te krijgen, ik wist daar niets van omdat we geen courant lezen, dus toen ik met bon 7 om boter kwam kreeg ik niets, dat was me een ramp, we hadden toch al drie dagen zonder iets gezeten, en alsof dat nog niet erg genoeg was had ik bon 5 die ze eerst overgeslagen hadden weggedaan, omdat ze anders nooit een bon die ze oversloegen gebruikten, en dus kon ik ook voor de volgende periode geen boter bonnen inleveren, waardoor we zoodoende 24 dagen zonder boter moesten doen, nu 'k heb eerst een deuntje gehuild toen ik thuis kwam en de heele nacht liggen piekeren

Leraar gymnasium, 47 jaar - Den Haag
21 Februari 1943

- Het is nu Zondag en ik kan in betrekkelijke rust over de doorstane emoties schrijven. De vorige Donderdagavond om 9.15 werd er gebeld: politie! Alle mensen van het rusthuis en ook wij moesten onze bagage inpakken, want we zouden weggevoerd worden. Een beroep op onze Barneveld-stempels hielp niet. Onder toezicht van een agent en een als hulppolitie fungerend lid van het vrijwilligers-legioen werd er ingepakt. Weldra verschenen er ook mensen van de Joodse Raad om behulpzaam te zijn. Zooals we later hoorden, werden die avond alle rusthuizen leeggehaald, hetgeen een vangst van ± 700 Joden opleverde. Om 1.45 kwam een overvalwagen ons allemaal halen (er was dus ruimschoots tijd geweest om te pakken, wat bij andere rusthuizen lang niet altijd het geval was; toch lieten we nog een massa achter). Het ging regelrecht naar de Staatsspoor, waar we in de trein geloodst werden. De voormannen

van de Joodse Raad deden bij Fischer een goed woord voor mensen, die ‘gesperrt’ waren, dus ook voor ons. Inderdaad werden we na een poosje uit de trein geroepen en daar stond Fischer zelf op het perron. Hij bekeek onze persoonsbewijzen en zei, dat we naar huis konden gaan. We hadden echter al onze sleutels aan de politie afgegeven. Dan moesten we ‘einstweilen’ maar naar Dr. van Embden; die woont in de Ch. de Bourbonstraat en hield er een rusthuis op na, dat ook die avond leeggehaald was. Onder escorte van mensen van de Joodse Raad togen we er heen. Dr. v.E. was zelf niet thuis, hij ging als medicus mee naar Westerbork (Vrijdagavond was hij weer terug). Zijn vrouw was ernstig ziek en zijn schoonmoeder weigerde ons binnen te laten ondanks de aandrang van de Joodse Raad, die zich op het bevel van Fischer beriep. De lastige dame (haar excuus was natuurlijk de ziekte van haar dochter en de opwinding van de nacht) liet ons op straat staan, wat ondanks het mooie weer en de volle maan geen pretje was. Maar gelukkig kregen we een paar huizen verder terstond op ons bellen een betere ontvangst. Daar woont een echtpaar de Jong (de vrouw is arisch), dat ons direct binnenliet. We mochten het restje van de nacht op stoelen doorbrengen. Vrijdag gingen we naar de Joodse Raad om te vragen of men kon bewerken, dat we weer in onze woning terug mochten. We moesten 's middags om 4 uur terugkomen en na een half uurtje kwam de blijde tijding, dat Fischer het goed vond. Maar de sleutels konden we pas Sjabbos krijgen. We kregen over Sjabbos onderdak en verzorging in het ons door de Opperrabbijn aanbevolen pension Coster aan de Huygensstraat (de Opperrabbijn zelf bracht ons er heen) en we hadden het er uitstekend. Handbagage hadden we bij ons, de grote bagage was, zoals gebruikelijk, door de Joodse Raad naar een dépot vervoerd, vanwaar alles naar Westerbork gebracht zou worden. Onze koffers zijn reeds uitgezocht en apart gezet; we zullen ze morgen misschien terugkrijgen.

We zouden stellig in Westerbork gesperrt zijn, maar we zijn dolblij en zeer dankbaar, dat we niet via W. naar Barneveld hoeven te gaan. Anderen, die hetzelfde stempel hadden, moesten mee; slechts zeer enkelen mochten evenals wij van het station terug. In de rusthuizen zijn maar enkele tientallen patienten achtergelaten, maar vele zieken zijn weggebracht naar W. Niet vrijgekomen is nebbisj de oude rebbe van Gelder. Hij had een paar mensen bij zich in huis en stond daarom geregistreerd als houder van een rusthuis. De ont-

steltenis was natuurlijk zeer groot. Het aantal sjoelbezoekers is weer gevoelig verminderd. De Opperrabbijn hield gisteren in sjoel een toespraak. Hij eindigde mee de posoek*

gam Kie élég begé tsalmaweth,
lo iera' ra' Kie âtâ imadîe.†

Merkwaardigerwijze was mij deze posoek ingevallen, toen ik in de overvalwagen zat en had ik hem hardop geciteerd en daarna, op verzoek van een der dames Gazan (helpster in het rusthuis van v. IJssel), vertaald. Gisteren konden we dus weer in onze woning. Tijdens onze korte afwezigheid was er het een en ander gestolen: een beetje levensmiddelen en wat voorwerpen, zoals een wekker(!). Maar het betekent allemaal niets, nu we gespaard zijn voor het verblijf in Westerbork. Van onze bagage missen we o.a. onze matzes, die we zo zuinig voor a.s. Pesach† bewaard hadden. Iedereen was vol van het gebeurde. Ons avontuur was direct algemeen bekend; overigens was er al een gerucht, dat we naar W. waren. En nu is de vermoeienis haast weer vergeten. Morgen gaan we weer aan ons werk - als er niets tussen komt! De hele actie was in alle stilte voorbereid. Zelfs de Joodse Raad hoorde er pas op het laatste ogenblik van. Ook uit de ziekenhuizen zijn de meeste Joodse patienten, die er nog waren, weggehaald (Ernst is hier gebleven in de Escamplaan). Dr. ter Braak, zenuwspecialist aan de Zuidwal, is gearresteerd, omdat hij niet wilde aanwijzen, wie wèl en wie niet als ernstige patienten te beschouwen waren.

Met inbegrip van de gemengd gehuwden zullen er nu zeker niet meer dan 2000 Joden in Den Haag over zijn. En zoals hier, gaat het ook elders. Er zal een wonder nodig zijn om ons te redden.

Ook vandaag, ofschoon het Zondag is, zijn er weer tal van mensen gehaald.

* Tekst

† Ook al ga ik door een dal van doodsduisternis, ik vrees geen kwaad, want Gij staat mij bij. (Psalm 23:4)

† Pasen

Boerendochter, 22 jaar - Lijmers
23 Februari 1943

- We gaan dan samen winkelen, als alles goed gaat kopen we onze trouwringen tegen spek.

Rietbewerker, 40 jaar - Rotterdam
10 Maart 1943

- Toen ik 's ochtend opstond had ik het gevoel daar ga je voor een half jaar van vrouw en kinderen. Zou ik ze gezond weerzien? 't Ontbijt was niet door mijn keel te krijgen, maar at toch 3 boterhammen op. Ik had graag nog met mijn gezin Psalm 23 gelezen en met hun willen bidden maar mijn gemoed was te vol en mijn droefheid te groot. Mijn vader en broer Maarten kwamen mij halen om mij weg te brengen. Toen dat afscheid en voor hoe lang? Het is toch zoo vreeselijk dat een gezin, dat in voorspoed en geluk leeft, zoo wreed van elkander word gescheurd. Toen aan het station Maas, waar het ontzettend druk was, weer dat afscheid van Vader, broer en zwager (Engel) en de vreeselijke tranen en droefheid van alle die vertrokken. Wij moesten in Utrecht, D-trein overstappen en daar had ik even zitplaats 1e klas, waarin ik veel gedacht en gebeden heb. Wij reden over Geldermalsen, 's Hertogenbosch, Eindhoven en Venlo de grens over naar Kaldenkirchen om uitstappen, toen naar de douane en verder om te eten bestaande uit macronisoep, brood met worst om daarna weer een spoorkaartje te krijgen en na 1½ uur wachten weer in de trein te gaan naar Keulen, waar wij 8 uur aankwamen, waar de stad gewoon verlicht was. Daar weer in de wachtkamer gegeten en half 11 in duisternis opnieuw vertrokken en door luchtalarm met groote moeite in den trein gekomen, na ontzettende drukte, toch een plaats gekregen op het achterbalcon en door onze koffers met elkaar stijf op elkander gedrukt gestaan en zware kouden geleden en heel niet geslapen.

11 Maart

- Ja 't was 12 uur en dacht er komt weer een nieuwe

dag vol ellende en narigheid. Ik dacht heeft God mij nu werkelijk verlaten? O Heere sta mij bij. Ik verga, doe mij toch barmhartigheid aan.

Advocaat, 26 jaar
Kriegswehrmachtgefängnis, Utrecht
18 Maart 1943

- Oh, mijn Liefste, mijn Lieveling, mijn vrouw, ik ben zoo in zorg! In angst! Ik ben zoo ontzettend gespannen! Maar wacht, ik zal in volgorde vertellen. We kregen vandaag zuurkool, zóó ontzettend weinig, dat ik dolblij was, dat ik nog veel boter had om erin te doen. Na de zuurkool heb ik alles opgegeten, wat ik nog had, denkende: morgen komt Trinette weer, en voorts: het is wel eens goed om weer droog brood te eten; ik moet niet al te veel om eten gaan geven, dan word ik net als de kerels, waar ik op scheld. - Goed, meer dan vorstelijk gegeten, en me gezet aan de oplossing van het probleem, hoe dezen middag door te komen. Immers, morgen, ja morgen zou ik meer weten: misschien zou je komen, misschien een Jan-brief,* misschien eenig licht in de zwijgende duisternis. - Ik heb toen gekozen het boek uit het Oude Testament, genaamd Prediker (l'Ecclésiaste), dat hoogst eigenaardig en mooi is. Toen ik daarmee klaar was, werd de deur opengegooid, daar stond de ganglooper (Kalfaktor, Flurwärter) Herder, die altijd pakjes rondbrengt, met den Duitscher, dien wij het lijk noemen. Een pakje voor Sikkens, een voor Wijner - en opeens wist ik, dat er ook voor mij een pakje zijn zou. Men wordt nu eenmaal helderziend in de gevangenis. Schreef ik het vanochtend niet al, dat ik iets verwachtte? - Waarachtig: ‘Mijnheer Peters!’ Ik heb alles machinaal uitgepakt zonder ernaar te kijken, heb de doos teruggegeven, ben bij het raam gaan staan en heb, ik wil het je maar eerlijk bekennen, mijn dierbare Lieveling, gehuild zooals ik niet wist dat ik huilen kon.

* Hiermee wordt de illegale correspondentie bedoeld die de schrijver via een Nederlandse bewaker bereikte.

Het is nu een uur later, en nog ben ik overstuur. Lieveling dan toch: Wat is er aan de hand? Je hebt niet zelve het pakje gebracht. Er is geen vuile was meegekomen. Ook aan het pakje zelf kan ik duidelijk merken, dat je het niet zelve in orde hebt gemaakt. Mijn God, mijn trouwe God, wat is er aan de hand? Ben je ziek, mijn eigene? Ben je misschien heel erg ziek? Wie weet, hoe ziek je bent. Anderen hebben me een pakje gebracht, misschien Albert, of Max, of wel Vader, misschien ook heeft Mevrouw Wijner het meegenomen, ik weet niets, niets. Het is een dag te vroeg ook nog. Vuil goed, vuile pakjes heeft men niet meegenomen. Het schoone goed is zeer onvolledig: eindelijk een hemd, en verder een onderbroek. Geen borstrok (die liggen allemaal hier, vuil!), geen handdoek, zakdoeken, sokken. Het pakje, hoe verrukkelijk ook, is heel anders dan anders: een half pond margarine, een pot pindakaas (van Max, die goeierd), een worst maar liefst, een stukje kaas, ovomaltine, 12 appeltjes, radijsjes en bruidsuikers. Niets Zwitsersch. Ik heb het idée, dat Max het pakje heeft gemaakt en gebracht. Dank hem innig, zoo het zoo is. Of anders dengene, die het wel heeft gedaan. - Lieveling, dank, oh dank voor het pakje. Ik kan er niet van eten, niet van genieten. Ik ben zoo verdrietig, zoo bezorgd, mijn Liefste. Wat is er dan toch met je! Is er nog een buitenwereld? Zijn er nog menschen in Holland? Alles is zoo stil, zoo stil. Ben je er nog? Ben je er eigenlijk nog wel, mijn schat? Wie ben je, waar ben je? Waarom laat je me in zoo razende spanning, zoo pijnigende onzekerheid? Als ik niet een nuchteren volwassen kerel was, die op God en zijn vrouw vertrouwd, zou ik me de gekste dingen in het hoofd halen: dat je misschien dood bent, ja dood, of weggeloopen met een anderen man, weet ik het. Maar ik vertrouw op God, en Zijn belofte, en op jou; ik heb God en jou lief, en ik geef al mijn zorgen aan Hem over. Maar ik moet je zeggen, dat ik nu wel lijd, zeer zwaar lijd. Ik kreun, Trinette. Wie weet, hoe erg noodig je me hebt. Wie weet, of je niet in hooge koorts ligt, ijlende, je man gevangen, je ouders verweg, je hond dood, je huisje met al het heel dierbare in vreemde handen. Wie weet, of je niet in het ziekenhuis ligt. Wie weet, wat men voor mij verzwijgt, om me te ontzien. Waarom helpen mijn gebeden niet? Waarom ben je nog niet beter? Want in alle geval ben je nog niet beter, want dan had je zelf het pakje gebracht, morgen, niet vandaag. Waren mijn gebeden dan niet die eens rechtvaardigen? Als een man, die zielsveel van zijn vrouw houdt, bidt, dat zij beter moge

worden, dan moet God dat toch verhooren? God, God, Lieveling, wat een geloofsstrijd! Want ik *wil blijven* vertrouwen. Ik vecht me kreunende een weg terug tot God. Ik klop bij Hem aan, als een ellendige bedelaar, en ik zeg: 'Vader, vergeet Uw belofte niet! Houd mij vast! Wees met mijn arm, verlaten vrouwtje! Behoed haar, neem haar in Uw Vaderarmen, maak haar gezond! Ontferm U over ons, Vader!' Ik heb nu één hoop, dat neef Jan* morgen iets voor me heeft. Meestal maken we Vrijdags groente schoon. O, hoe bid ik erom, hoe bid ik erom. Maar stel je voor, dat er niets is, dat ik wéér 6 dagen in martelende onzekerheid moet zitten. -- Maar dat kan toch niet! Jullie hebt toch met allen je verstand verloren, je begrijpt toch, dat ik sinds je laatste bericht, dat je wegens griep niet zelf kon komen, in voortdurende zorg heb gezeten, je begrijpt toch, dat het je plicht is, mij op de hoogte te houden, je begrijpt toch, in wat voor ondragelijke spanning ik zit, ik, hier in dit hok, machteloos, terwijl buiten duizenden gevaren zijn, een oorlog, een oorlog! en mijn verlaten vrouw ziek! Jullie zijn toch niet allen gek geworden? Of ikzelf misschien? --- ja, als ik op deze manier doorga. Ik zal me beheerschen. Ik vertrouw. 'Vertrouw op God en mij, dan zal alles goedkomen', heb je me geschreven. Welnu, dan zal ik dat doen, dan zal ik dat doen. Sluiters zegt: op Gods tijd komt de dag. Gods tijd, God, Die in deze 11 maanden wonder op wonder aan ons deed. Ik blijf op Hem vertrouwen, rotsvast. Hij beproeft op deze wijze misschien mìjn geloof. Welnu, ik zal Hem laten zien, dat mijn geloof onwrikbaar is. Het zal wel blijken, waar dit alles goed voor was. Ik ga vechten, ik ga, marcheerende, me naar God terugvechten.

Ik heb, Lieveling, eenigen tijd als een gek door de cel gemarcheerd. Ik heb aan 1000 dingen gedacht. Ik zal er niet over praten. Het wordt tijd, dat ik me beheersch. Ik ben toch een volwassen kerel, verdomme. Laat ik mijn kiezen op elkaar zetten en mijn best doen: meer kan ik niet doen.

* De bewaker, hiervóór bedoeld.

Winkelier, 31 jaar - Stad in het Noorden
21 Maart 1943

- Nog pas geleden zijn een flink aantal effectenhandelaren die zwart zaken deden opgepakt en naar Ommen gestuurd om aan de lijve te ondervinden wat zondigen tegen de gemeenschap beteekent, zoo stond het in de krant.

Dat zondigen dat zit de menschen op het oogenblik in het bloed en vooral de zakenmenschen die probeeren hun bedrijfskapitaal te redden, terwijl ieder ook wel iets extra's wil verdienen. Alleen gebeurt dat ‘verdienen’ op papier en in papier en niet in goederen.

De maatregel van intrekking van de bankbiljetten van *f*500 en 1000,- is weer een lastige kwestie waar velen een reuze strop aan hebben.

Iedere zaak heeft zwart geld, en als dat nu toevallig dat groote papier is, dan zit je er stevig mee in je maag. Wij hadden [al enige tijd] een zwart briefje van 1000,- dat we op de volgende manier zullen loozen. Vorige week Donderdag betaalt een klant, een glazenwasscher! ons een slaapkamer van bijna *f*800,- met zoo'n groote lap. De volgende morgen breng ik het naar de bank, en boek dit in het kasboek zoodat ik Zaterdag ongeveer *f*300,- bij kas had, in de officieele dan altijd. Maandag wordt de maatregel bekend, en wat geluk hadden we nu dat in het kasboek alle boekingen nu juist gebeurd waren op een bladzijde die er heel gemakkelijk en zonder sporen na te laten uit genomen kon worden. Van de bank haal ik nu direct de 1000,- in briefjes van 100,- terug en stop het zwarte briefje nu in de kas, zoodat ik direct kan aantoonen dat ik dit groote papier pas gekregen had. Alleen het nummer klopt niet natuurlijk. Als eens al mijn boeken nagekeken mocht worden dan kan het voor de glazenwasscher nog wel eens lastig worden, vooral omdat de man ook al eens aangehouden is voor de zwarte handel.

Het eenige is dat de bank vier dagen *f*1000.- onder zijn beheer heeft gehad wat niet in mijn boeken staat. Het is te begrijpen dat er nu plotseling een groote handel in deze bankbiljetten is ontstaan. Maandag kreeg ik een reiziger die vorig jaar een erfenis van *f*4000.- gekregen had, maar nu wel 4 bankjes wilde koopen. Die Maandag werden ze al aangeboden voor *f*700.- tot *f*800.-, met koopen wilde onze vriend echter nog even wachten, ze zouden nog wel wat goedkooper worden, wat ook gebeurde totdat nevenstaand stukje

in de krant kwam* en de banken nu weer bestormd werden met briefjes van *f*100 waarvan vandaag, Zaterdag 21 Maart, weer verteld wordt, dat die briefjes op hun beurt weer waardeloos verklaard zullen worden. Beter leek het me dat men dan alle bankpapier maar uit de circulatie nam en op korten termijn noodgeld uitgaf. Gister nogal wat geld gewisseld in briefjes van *f*10.- en *f*25.- maar ik weet niet of we zoo veilig de zwarte-bankpapier-zee door kunnen varen. Het lijkt me erg moeilijk om iedere zaak te gaan controleeren op dit punt, om van de particulieren nog maar te zwijgen, en alleen degenen die heel veel zwart geld in huis zullen hebben, die kunnen er nog wel eens last mee krijgen, de maatregel is aardig bedacht maar kan de autoriteiten wel eens over het hoofd groeien, de gaten zullen ook op dit punt wel weer te stoppen zijn.....

Vorige Zondag kwam een agent van politie bij een goudhandelaar een bankje van *f*1000.- wisselen. De agent was toen al op de hoogte van de komende maatregel die een gewoon mensch pas Maandag over de radio hoorde. De handelaar wisselde dit bankje in maar kon het niet weer terug brengen, beide handelden zwart in goud. Ook de politie agenten zijn er niet vies van om iets extra's te verdienen. Nog een voorbeeld is het volgende. Iemand liet z'n haar knippen bij een kapper maar vergat z'n fiets op slot te doen wat strafbaar is. Een agent merkte dit op en ging de kapperszaak binnen om proces verbaal op te maken, maar kwam niet ver omdat de heeren elkaar kenden; geen proces! Van iemand bij de voedselvoorziening hoorde ik dat er op het oogenblik zoo veel aardappelen zijn dat het veel makkelijker was om de hele distributie hierin af te schaffen en daarmee meteen de zwarte handel. Ook koolrapen en wortelen zijn er heel veel en worden al weer doorgedraaid voor veevoeder.

Dat is er dus genoeg, maar met vleesch is het treurig gesteld en nu weer verlaagd van 200 tot 125 gram per persoon per week, been inbegrepen. Ook melk en boter worden weinig verstrekt zoodat we het wel zwart moeten koopen. We krijgen als volwassenen ¾ + ¼ Liter ondermelk per dag.

Door al dat zwarte gedoe wordt de eerbied voor de wet geheel teniet gedaan omdat ieder het voorbeeld van onze beschermers heeft,

* Verwijzing naar een mededeling van Commissaris-generaal Fischböck o.a. inhoudende dat het niet in de bedoeling lag, briefjes van *f*100.- ongeldig te verklaren.

die wel erg schermen met ‘het recht’ maar er nu juist niet naar handelen b.v. hout voor meubelen moet al met ‘kleurstof’ in Duitschland gekocht worden. Voor 15 Februari toen nog meubels gekocht konden worden (na die datum mag alleen nog maar aan de getroffen steden geleverd worden) weet ik geen fabrikant die niet zwart verkocht, een hoogst enkele uitgezonderd. Het zaakje waar ook wij mee inzitten met Been schijnt heel uitgebreid te zijn waar hoopen fabrikanten, houthandelaren en importeurs mee inzitten, om maar te zwijgen van al die winkeliers die op hun beurt hun klanten weer teveel hebben laten betalen. Er komt weer geld in het laadje voor de prijsbeheersching. Aan de eene kant geeft de staat het geld bij millioenen uit en aan de andere kant moet ze al dat papier weer op de vlugste manier in bezit zien te krijgen door middel van belastingen boetes enz, terwijl de laatste tijd vooral geld opgepot werd dat niet te verantwoorden was door het publiek, want om je nu maar doodleuk door de belastingen te laten opvreten dat is ieder ook wel wat kras. En dat opvreten van je bedrijfskapitaal of goederenvoorraad gebeurd werkelijk door de belastingen, steeds hooger wordende prijzen, met verkoop zonder de vervangingswaarde en koopen van iets extra's voor de maag die niet vraagt naar wat mag en niet mag. Jannie zegt altijd van mij dat ik te bang ben om hooge prijzen te vragen enz. Maar ja, zooals het nu gaat is het me al mooi genoeg en heb ik er al last genoeg van. Voor zwarte handel in het groot ben ik nu eenmaal niet geschikt en van het weinige heb ik al een partij grijze haren gekregen!!!

Als ik de zaak maar zoo goed mogelijk en zonder al te veel kleerscheuren door deze tijd kan sleepen dan ben ik al een heel eind heen.

Tramconducteur, 37 jaar - Rotterdam
31 Maart 1943, Woensdag

- Je krijgt er verdomme de zenuwen van, iedere dag luchtalarm. Vandaag vrij, om 13^{15} luchtalarm, een groot aantal vliegtuigen in de lucht, waar zwaar op wordt geschoten.

Ze laten bommen vallen op de omgeving van het Marconiplein. Ik moet even naar het Westen, om distributiebescheiden weg te brengen want ik heb een pak nodig en Gree gordijnen. Ik ga na het veilig signaal op stap en neem Rien mee, maar zooals gewoonlijk na luchtalarm worden de trams bestormd, ik kon dan ook niet verder dan het Hofplein, daar zie ik de rampzalige gevolgen van het bombardement, vrachtauto's vol gewonden en dooden, moeders met kinderen en een haastig gemaakte bundel kleeren, die een heenkomen zoeken, werklieden die huilen als kleine kinderen. Ik krijg er genoeg van en ga weer naar huis. In het westen is een zware brand te zien. De stemming gelijkt veel op die van Mei 1940. Om 16^{45} weer luchtalarm, nu krijg je het heelemaal te pakken ik verrek weer van de kou, Gree wordt nijdig en de jongens lastig, dat zijn zoo van die verschijnselen die er bij hooren. Om de zaak compleet te maken gaat het gas uit en een uurtje later geeft ook de waterleiding het op. Als ze zoo beginnen is Rotterdam weer gauw een krankzinnigengesticht. De brand is om 20 uur zoover verminderd dat we in Kralingen de rook niet meer zien wel dwarrelt er nog steeds verbrand papier neer. De waterleiding hervat weer gauw z'n functie maar het gas brandt alleen tusschen 17 en 18 en wordt daarna weer afgesloten. We hebben vanavond dan ook maar op de electrische kachel een pannekoek gebakken van havermout en water. Ik ben na 15 uur niet meer naar buiten gegaan en weet dus niet wat er precies is gebeurd maar het uit gesjouw met werklieden in auto's en vrachtwagens met roode kruisvlaggen kun je wel opmaken dat er een omvangrijke ramp heeft plaats gehad.

Er staat een flinke Westerstorm.

Lerares stenografie en typen, 22 jaar
Ondergedoken in de Achterhoek
Zondag 11 April 1943

- Vandaag ben ik dan weer aan de beurt om ons dagboek bij te houden en, eerlijk gezegd, begin ik er niet met

heel veel animo aan. Een tijdje geleden kon ik nog wel eens met plezier aan zo'n 3 weken dagboeken beginnen maar de grootste animo is er nu af.

Wel vind ik het nog steeds prettig om dit dagboekje bij te houden, vooral omdat het me later aardig lijkt er nog eens in te neuzen, doch ook, omdat onze Ouders, en vrienden zich bij het lezen er van zullen kunnen voorstellen, hoe wij al die tijd hebben doorgebracht, of misschien beter gezegd ‘doorgeworsteld’, want ‘worstelen’ is het vaak, ‘worstelen’ tegen opkomend heimwee, ‘worstelen’, om een bijna onbedwingbare lust er uit te vliegen te beteugelen. Al vechten wij dan ook niet mee aan 't front, toch zijn wij soms als soldaten, al is het dan op een enigszins andere manier, want ook wij vechten tegen de moffen, onze doodsvijanden; ook wij vechten tegen die schurken, die ons van onze vrijheid hebben beroofd; en waarvoor wij vechten? Wij vechten en worstelen om uithoudingsvermogen, om kracht en volharding om deze tijd door te komen; elke dag opnieuw is voor ons een veldslag, al is die dan ook van geheel andere aard dan in Tunis of Rusland, maar toch betekent ook voor ons elk einde van een dag, winst, een succes; wij zijn dan weer één dag verder en beginnen de volgende dag weer opnieuw te vechten, vechten en worstelen met ons zelf, met onze eigen kracht, met ons eigen uithoudingsvermogen.

Zo strijden en worstelen wij vandaag nu al 214 (zegge en schrijve: twee honderd en veertien) lange dagen en nachten en na deze lange strijd geloof ik toch gerust te mogen zeggen, dat er wel geen 214 meer bij zullen komen, tenminste, zoals alles zich op 't ogenblik laat aanzien. Ik hoop nu toch wel op een invasie in Juni of Juli en al weet ik wel, dat daarmee de oorlog nog niet afgelopen zal zijn (zeker niet tegen Japan) zo geloof ik dan toch wel, dat wij ons over enige maanden hier iets vrijer zullen kunnen gaan bewegen, tenminste als de moffen en N.S.B.-ers uit ons land zijn en ... wij nog in leven zijn, want ook dat is iets, waarvan je geen dag meer zeker bent. Als ik denk aan hetgeen wij in de laatste weken hebben meegemaakt, en hetgeen mijn man dan ook beschreven heeft, maar wat eigenlijk niet te beschrijven is, zo erg vonden wij het, dan beschouw ik het als een grote bof en goed geluk, als wij uit deze oorlog heelhuids te voorschijn komen.

In ieder geval is het nu zo, dat ik, als ik 's avonds de Engelsen hoor, in elkaar krimp van angst en dol blij ben, als het overtrekken

afgelopen is. Ik heb dan ook nu besloten me 's avonds te verkleden d.w.z. dat ik dan m'n lange trainingsbroek met m'n rokje verwissel en m'n sportjasje (vroeger zeiljak, maar laatst door mij vermaakt) voor ijstrui ruil. Dit doe ik, omdat, mocht er onverhoopt hier eens iets gebeuren, mijn klederdracht van het ogenblik hier totaal vreemd en opvallend is en wij natuurlijk, als wij dakloos zouden worden bij een eventueel bombardement, juist niet mogen opvallen.

Neen, wij horen de Tommies niet meer komen met de blijdschap van enkele weken geleden; dat is dan misschien ook wel het enige belangrijke, dat er in ons duikersbestaantje is veranderd in de laatste weken, al het andere is bij 't oude gebleven. Elke dag nog hopen wij op een brief van mijnheer Koogstra en elke dag worden wij weer teleurgesteld. Ik denk absoluut, dat hij niet durft te antwoorden, omdat hij het geval misschien niet vertrouwt, maar al met al is iedere dag voor ons eigenlijk een teleurstelling. De dagen brengen wij nog nog steeds door met steno, aardappelen schillen en naaien en ik moet zeggen dat ik op 't gebied van naaien niet ontevreden ben over mijn prestatie's. Van mijn mantel, die niet mooi meer was en zonder model in elkaar hing, heb ik een leuk vlot manteltje gemaakt, dat keurig op maat is.

Verder heb ik voor Tonia nog een rokje vermaakt en 2 blousjes gemaakt, één uit een oude jurk, die niet meer gedragen kon worden, omdat de rok gescheurd was en één uit een zomerrokje, dat al bij de afgedankte stukke kleren lag. Wat dat betreft, zijn deze weken dus goed besteed. Ook op oorlogsgebied gaat alles fijn; hoop ik, dat het in Tunis nu maar niet al te lang duurt, maar, zoals wij vanmiddag nog hoorden, heeft Montgomery grote plannen.

In een dagorder zou hij bevolen hebben: ‘Op naar Tunis, drijft de vijand in zee.’ Wat dat betreft, kunnen wij tevreden zijn, maar toch zijn we dat niet erg, want haast elke dag halen die vuillakken van moffen nieuwe gemenigheden uit. Nu mogen er nog maar in 3 provincies van ons land Joden wonen; hoe lang nog in die 3 provincies? Ook dat zal wel niet lang meer duren. Gisteren weer het huis van mijn schoonouders leeg gegapt. Waar moeten die mensen nu naar toe, als ze terug komen? Ze hebben niet eens meer een bed om in te slapen. Zo zal het binnenkort wel in Amsterdam ook gaan. Waar moeten wij heen, als wij weer éénmaal terug kunnen? Ik geloof stellig, dat wij, als wij het geluk hebben, uit deze oorlog te komen, straatarm en haast naakt op de wereld zullen staan, ‘maar’ ..

zeggen wij steeds tegen elkaar, ‘als wij dan nog maar leven, dan beginnen wij wel weer opnieuw’.

Daar het vandaag Zondag is, hebben ook wij het rustig, geen aardappelen, geen steno, geen naaien (op 't ogenblik ben ik daarmee trouwens klaar). Het enige, wat wij vandaag doen is lezen en luisteren naar de uitzendingen vanuit Engeland.

De dag is tamelijk vlug voorbij gegaan; tot kwart over 9 zaten we in ons hokje en toen konden we er pas uit. Dit zal echter elke avond nog wel later worden, want wij kunnen niet in de keuken, voordat het licht aan is en de luiken dicht zijn en daar het elke dag een beetje langer licht is, wordt het dus voor ons ook elke dag een beetje later, ook al zouden wij, wat het werk van de huisgenoten betreft, er wel uit kunnen. Vanavond b.v. waren de boer en zijn dochter al om 8 uur met 't werk klaar, maar toch was het voor ons, ‘boeven’, nog te licht. Ja, aangenamer zullen we het zeker niet krijgen, nu de dagen gaan lengen, maar enfin, geen zorgen voor de tijd.

Tegen half 11 zijn we gaan wandelen; het was vanavond prachtig weer en de buitenlucht doet ons goed. Om 11 uur zijn we weer binnen en, daar er geen Tommies te horen waren, toen we wandelden, stomen we metéén door naar ons kamertje. Voordat we in bed stappen, luisteren we nog even scherp, maar er is geen motorgeronk te horen. Dan maar in bed, komen ze nu nog, dan moeten wij maar weer opstaan.

Verpleegster, 40 jaar
Concentratiekamp Vught, Joodse afdeling
April 1943

- In bed, 2de dag officieel buikloop.

De kachel. Mogelijkheid om iets te warmen. En onmogelijkheid om het voor 100 vrouwen met 150 kinderen te doen. 1 kachel in eetzaal, 1 in waschzaal, electrische platen voor groote pannen kindereten, voor babyvoeding, voor waschwater, voor broodroosteren,

luiers drogen. En dan iedere moeder individueel voor ‘me kind’ een klein pannetje aardappelen, soep, stoofsla, want ‘me kind’ of zijzelf lùs geen koolsoep. Kind is ook vaak te verzwakt na reeks ziekte van 3-10 weken, moet extra gevoed.

Nu ik er tusschen met ziekenvoeding. Een deel 's nachts. Maar toch elke dag 4 ×, 5 × heet water voor bouillon gortslijm warmen, extra voeding warmen. Elke keer strijd, ‘me kind’ gaat voor. Moeten de zieken maar weg! Zelfs barakleidster zegt dan maar ieder voor zich zelf zorgen. Dus inplaats 8 × 1 groote hoeveelheid, 8 × 14 kleine hoeveelheden. En dan nog zooveel porties extra voeding!

Voorstel: laat toch aardappels en groenten gezamenlijk koken en verdeelen. Dat vertrouwen ze niet. En gelooven ook alleen in eigen kookkunst.

In alles zelfde individualistische kijk. Maar haar strijd voor eigen kind verscherpt door angst bij 't zien van zoveel wegteren en afsterven. Kinderen en moeders verslapt, extra prikkelbaar. Reeds 7-10 maanden!

Géén mogelijkheid tot objectieve kijk. Mijn 14 zieke buikloop kinderen tellen niet, zooals ook géén raam open kan als mijn kind zich blootwoelt en geen deur dicht gaat als doktersvisite is en een ander kind beluisterd wordt, maar *mijn* kind net een koekje moet hebben. Het is alles begrijpelijk maar hopeloos moeilijk. Zou 't overal zoo zijn. Of bij A'damsche J[oodse] volksvrouwen wel extra?

Ingenieur, 34 jaar - Noord-Holland
18 April 1943

- Mijn rapport over de fabriek is klaar. Het kost me wel iets, dit door te geven. Er zijn toch nachtploegen! - en ze kunnen toch, ondanks alle goede wil, misgooien. Als ik denk aan de kinderen - ik heb er zelf één. En dan, het zijn onze eigen fabrieken, voor Hollandsche verhoudingen groot en voorzien van tallooze kostbare machines. Maar neen, het wáren onze fabrieken

en onze machines. Nu zijn het werktuigen in handen van den vijand.

Dit papier door te geven - het is een heel besluit. Niet dat ik twijfel, maar toch ... De Inlichtingsdienst zoekt met ijver contactpersonen, men zal op hun meldingen afgaan, daarvan ben ik overtuigd. Ik heb periodiek een soort trance-gevoel over me, het kost me soms de uiterste inspanning mijn dagelijksche werk normaal te verrichten. En geen mensch mag niets merken. Het belazerde is dat ik, die zoo'n behoefte heb me te uiten, dit alles natuurlijk absoluut voor me moet houden.

Ik weet dat ik in mijn hart te overgevoelig ben voor dergelijke acties. Aan de andere kant moet deze gevoeligheid toch ook het duidelijk onderscheiden van goed en kwaad mogelijk maken, dat is de positieve zijde ervan. Ik ben vandaag juist nog erg onder de indruk van de kerkdienst, waarbij Poldi zich als lidmaat van de Nederlandsch-Hervormde Kerk heeft laten aannemen. Ds. Jongeneel had als hoofdthema: Simon de Kruisdrager, hij die gewoon van zijn werk naar huis gaat, niets liever *wil* doen dan dat, en de weg naar Golgotha kruist, op het moment dat Jesus daar voorbij trekt en onder zijn kruis bezwijkt. Dan wordt Simon gedwongen het krius op te nemen, zijn koers te wijzigen, en mee naar Golgotha te trekken. Zoo kunnen wij allen, alleen maar op weg van ons werk naar huis plotseling gedwongen worden déél te nemen aan den kruisgang van *Jesus*, onze meening wordt hierover niet gevraagd, maar onze medewerking en ons mede-lijden wordt geeischt. - Gods koers is de onze niet, maar wel de juiste, het komt er maar op aan dit in te zien, deze koers zelf duidelijk voor oogen te zien als het zoover is. -

Over dit alles had ik vanmorgen veel te denken, en de ironie van het Lot wenscht, dat ik mijn rapport over onze te vernietigen industrie vandaag beeindig. Omkeeren op deze weg mag ik niet - *wil* ik ook niet. Dit rapport zal worden ingediend. Het is oorlogsplicht. Iedere serie spoorwagens en iedere machine minder voor de Duitschers verkort hun weerstand, vermindert het aantal getorpedeerde geallieerde schepen, vermindert het aantal slachtoffers der nazi-terreur. *De oorlog moet ten einde gevoerd en gewonnen worden*. Wij juichen nu over de voortgang van het laatste offensief van Generaal Montgomery's 8e Leger in Tunis - de Engelschen zijn er bijna! - en wij verwachten de invasie op het Continent. Dat willen wij - wij

verlangen naar actie, wij willen *actie*! Maar zie: iedere actie eischt offers in eigen gelederen.

Zoo is het hier. En het moet! Maar goddorie nog aan toe, wat een vak, dat oorlogvoeren -

Predikantsvrouw, 66 jaar - Rotterdam
27 April 1943

- Vandaag ging ik van uit Rotterdam naar den Haag. Vader ging allerlei bezoeken maken; ik wou me maar bij tante Josien bepalen, omdat ik van vele bezoeken te moe word. Ik hoopte met tante te bepraten, wat ze nu doen moest, nu alle Joden zich moesten melden. Ik wist, dat ze dat niet van plan was te doen; maar wat dan wel. Maar zie, toen ik in haar huis kwam, waar Dora me open deed, was er geen tante Josien meer. Ze was gevlucht naar Breda, naar Jaap Molenijzer de ouders van Wout en Anneke, die je je misschien nog herinnert. Ik vatte toen het plan op naar Breda te gaan om af te spreken, dat tante ook een tijdje bij ons kwam, om daarmee Jaap en Loek wat te ontlasten van deze druk - want tante is een ontzettende druk op je - en ook, omdat het me voor tante veiliger leek, als ze telkens een ander adres had. Maar toen kwam ineens Anneke uit Breda binnen, met de boodschap, of Dora tante wou halen, want ze kon het niet uithouden en wou zich liever melden om naar Vught te gaan. Het bleek, dat Jaap-Loek tante alleen wilden hebben als logée, in dien zin dat ze gewoon als schoonzuster bij hen was en niet als ondergedoken Joodsche. Nu, dat is onzin! Als je een Jood herbergt, dan ben je strafbaar, of het je schoonzuster is of niet. Ze wilden niets geheimzinnigs; tante moest gewoon met Loek uitgaan. Het gevolg was, dat tante Josien, die toch al over haar zenuwen heen was, nu in zoo'n groeiende angst verkeerde, dat ze ontdekt zou worden en dan Jaap en Loek in haar ongeluk zou meeslepen, dat ze het besluit nam naar Vught te gaan. Anneke kwam voor haar ouders op; ze zei, dat die deze toestand niet aankonden; dat het met tante geen leven was zoo. Dat begrijp ik

best; tante zuigt je als 't ware uit; je wordt doodmoe van haar. 't Is niet te harden. En zoo is dit het droevige einde van al haar angsten en al haar slapelooze nachten.

28 April

- Hoewel het tante Bep's verjaardag was, is toch vader vanmorgen naar den Haag gegaan om enkele dingen voor tante Josien te regelen. Als die zich nu ging melden, was ze bijna een week te laat en daar staat straf op: de mogelijkheid ineens naar Polen gezonden te worden. Ook had ze al haar sterren verbrand en zonder ster kon ze daar niet verschijnen. Dora heeft een ster voor haar opgediept; vader bepleitte de zaak bij de Joodsche raad, waarvan vader één der leidende personen al meermalen heeft gesproken en die heeft het geval bepleit bij de Duitschers. Het slot was, dat tante zonder straf nu naar Westerbork zou kunnen gaan. Maar in afwachting van een nieuw transport moest ze zich nu eerst melden op de Paviljoensgracht in den Haag, waar nog meerdere lotgenoten gehuisvest zijn.

29 April

- En dat is nu gebeurd. Dora heeft haar weggebracht. Vader heeft uit Breda tantes bagage nog gehaald en nu zit ze daar. Ik ga haar morgen opzoeken om afscheid te nemen.

Vandaag weer een nieuwe order. Alle beroepsmilitairen beneden de rang van officier moeten zich melden om naar Duitschl. te worden vervoerd als krijgsgevangenen. Groote opschudding! Onrust in alle gezinnen. Zoo langzaam aan worden alle weerbare mannen hier weggehaald. Wie zich niet aanmeldt is wel gedwongen onder te duiken. En dat gaat haast niet meer. Alle huizen zijn al zoo vol, ook door die evacuatie op groote schaal.

30 April

- Juliaantjes verjaardag. Dat doet me denken aan een leuk verhaal, dat Wil ons deed. In de kookschool, waar ze les geeft, hadden de leerlingen op het werkkleeding heel vaak als broche een margrietje. En laat er nu in de school een order opgehanden worden door van Dam, de secr.-generaal van onderwijs, dat het verboden is zoo'n broche te dragen, '*aangezien* er een prinses van die naam geboren is'. Dus nu maakt hij min of meer officieel bekend, dat Margriet geboren is. De meisjes hadden natuurlijk de grootste pret. 'Weet je het al, er is een prinses geboren en ze heet Margriet'.

Overigens was dit een zeer bewogen dag. Ik zocht Josien op en

trof haar in dat armoedige, verwaarloosde gebouw aan, zittende op een houten stoel aan een planken tafel op schragen, te midden van spelende kinderen, die op een oude piano beukten, en mannen en vrouwen, die om de tafel hingen. Josien was bezig van een laken een overtrek te maken op haar stroomatras. Ze sliep in een zaaltje in tweeën gescheiden door een schot, waar alle bedden naast elkaar staan. Aan het schot, op een spijker, hingen wat kleeren van haar. Op een plankje wat toiletgoed. Alles armoedig en ellendig. En daar verblijft zij nu, met haar 63 jaren, zonder eenig comfort en gescheiden van allen, die haar lief zijn. De menschen waren wel allemaal aardig met elkaar en de politieagenten, die daar wacht houden, waren zeer geschikt en allerliefst tegen de kinderen. Ook op het eten wordt wel zorg besteed, al is het wel zeer eenvoudig. Ik bleef den heelen morgen bij haar, tot 1 uur, etenstijd en at bij haar mijn brood op. Even vóór 2 uur kwam een man, jood met een ster, binnen en vertelde, dat er overal staking was vanwege de aanmelding van de beroepsmilitairen. De waterleiding zou staken, de landsdrukkerij, en nog veel meer. Heel den Haag zou in rep en roer zijn. Ook zou Tunis al gevallen zijn. Enfin, ik moest weg omdat het etensuur was en nam van Josien afscheid, wat me erg ontroerde. Ik vond het zóó droevig haar hier achter te laten, al moet ik zeggen dat ze zich goed hield. Ze was kalm; nu haar lot beslist was, was ze vrij van angst in elk geval en dat is al heel wat. Maar triest blijft het en 't ging me erg aan 't hart haar hier nu vaarwel te zeggen. Zien we elkaar ooit terug? Wie zal het zeggen. Ik ging heen en kwam op straat. Van rep en roer zag ik niets; de trams reden. Wel zag ik aan de Luthersche Burgwal een troepje stakers, ik meen voor van Gent en Loos. Verder zag ik niets, maar vond het toch raadzaam nu maar regelrecht naar Rotterdam te gaan om geen risico's te loopen. In Rotterdam aangekomen zag ik ook niets onrustbarends. Wel bemerkten we dat de waterleiding niet meer voldoende werkte, maar eenige uren later was die weer normaal. De verklaring voor die te geringe druk was heel eenvoudig: iedereen heeft bad, kommen en kannen en ketels gevuld op het gerucht van staking. Daar kon de waterleiding niet tegen op.

Student, 21 jaar - Omgeving Leiden, Utrecht
9 April 1943, Vrijdag

- Morgen is het de laatste dag dat we officieel student zijn. Wie op 10 April niet getekend heeft, is automatisch daarna geen student meer, en wat de ambteloze burgers boven het hoofd hangt, is overbekend.

Ik ben hard aan 't werk. Dat is begonnen, doordat ik her naieve idee koesterde, nog wel candidaats te kunnen doen voor de zomervacantie: Van Vuuren* had een mooi verhaal gehouden over verlenging van den termijn, en door laten schemeren dat het wel September kon worden. Al is nu gebleken, dat van examen doen niets zal komen, ik werk toch maar even hard door: het geeft me nu weer veel bevrediging, en dit werk moet toch in ieder geval gebeuren.

Het begint nu lente te worden. Dit is de tijd van de grote hernieuwing.

De merel, die vanavond in de stille avondlucht boven in een boom zat te zingen, God, die vervult de zin van het leven. Het was zo zuiver en goed.

18 April, Zondag

- We zijn nu de gevaarlijke periode ingegaan, na een week uitstel. Iedere dag kan nu de slag vallen - er wordt zelfs gezegd, dat het morgen zal zijn.

Dit is een moment van diepe bezinning. Zo langzamerhand zie je de kust van het veilig, burgerlijk bestaan wegzinken - en ach, het is niet zeker, dat we er ooit zullen terugkeren.

Wanneer ik over al deze dingen denk, komt er een gevoel van grote veiligheid over me. Gisterenavond heb ik nog lang in het open raam gezeten. De wind ruischte in de kastanjeboom, en ik voelde, dat het leven zo goed, zo oneindig goed is, omdat ik Zijn stem hoorde in de wind. Te weten, dat dit je nooit afgenomen kán worden: in Hem veilig te zijn en gerust - dat is alles wat wij nodig hebben om met vertrouwen de toekomst in te gaan. Wanneer ik op dit ernstige ogenblik de balans op moest maken van mijn leven, valt alles, alles weg, en er is maar één ding waar het om gaat: God. Mijn bezittingen, mijn vrijheid, mijn leven - zeker, ik hecht er waarde aan, maar vergeleken bij het eindeloze bezit in Hem valt het andere toch zonder veel moeite weg. En ja, dan is er wel de ge-

* Rector-magnificus van de Rijksuniversiteit, Utrecht.

dachte, dat ik méer had moeten doen voor anderen, dat ik ver in gebreke gebleven ben. Er is veel, dat ik anders zou willen gedaan hebben, of zou willen hebben nagelaten. Ik weet niet, wat ik hier verder van zal zeggen. Het maakt me wel bedroefd, maar niet ongerust.

Gods goedertierenheid duurt tóch den gansen dag.

23 April, Vrijdag

- Het leven is in diepste wezen zo heel, heel eenvoudig. Zeker, er zijn problemen genoeg, maar als wij afdalen tot de diepste grond is het zo simpel, zo ongelooflijk simpel - en tegelijk zó overweldigend rijk en zó goed en mooi. Ik geloof haast, dat zij, die maar steeds zoeken zonder te vinden, misleid worden doordat het zó eenvoudig is. Te zijn - omdat God is; goed te zijn omdat wij Zijn kinderen zijn - er naar streven, goed te zijn, en gaaf en eerlijk. En over dat alles het zachte schijnsel van Zijn aanwezigheid. En mijn God, wat is Uw wereld ondanks alles overstelpend mooi. Wie kan deze rijkdom peilen. Mijn God, hoe dank ik U voor dit leven. Juist nu het gaat langs afgronden waarvan wij niet kunnen weten hoe dichtbij ze zijn, leren we zo goed beseffen waar het om gaat, en hoe eeuwig mooi en goed dat is. Mijn God, ik doe in deze dagen krachten op waarmee ik heel veel aandurf. En ik dank U, - geef dat ik U mag blijven danken. Ik ken dat prachtige voorbeeld - als ik ook zo mag zijn, is alles goed

29 April, Donderdag

- Nu moeten alle Nederlandse krijgsgevangenen weer terug naar Duitsland. Mijn God, mijn God wat een toestand. Het is alsof ik droom, maar het zal wel harde werkelijkheid worden. Mijn God, hier weet ik geen raad mee.

2 Mei, Zondag

- Het gaat niet goed, geloof ik. Stakingen en geruchten van stakingen (vooral veel geruchten!) - maar van doorzetten is geen sprake. Nu het Vrijdag niet gebeurd is, is er weinig kans meer. Misschien morgen ... maar ook daar wordt al te veel over gepraat. De mensen hebben iets nodig om hun spanning af te reageren en vinden dat in staking óf gepraat over staking.

Het is trouwens geen kleinigheid. Het standrecht is afgekondigd (er zijn, naar verteld wordt, al mensen doodgeschoten; verder 8 uur binnen) - en als de strijd begonnen wordt, gaat het er om, vol te houden ondanks alles, anders is het zinloos. En daarom is het

misschien maar beter, er niet aan te beginnen (ik sta trouwens overal buiten door onze omstandigheden).

Maar, mijn God in den hemel, wat een toestand. Al die mannen die weg moeten - wat zal er van terugkomen?

En ondertussen is het zó mooi buiten. 't Is wéér, of ik het nog nooit zo gezien heb.

3 Mei, Maandag

- Er zijn al ruim twintig mensen doodgeschoten. Mijn God, heerst dan de waanzin in deze wereld? Dit is om gek te worden!

5 Mei, Woensdag

- Het is nu zo ver. Morgen moeten wij ons aanmelden.

Al ging ik ook door een dal der schaduw des doods, ik zal geen kwaad vrezen, want Gij zijt met mij, Uw stok en Uw staf, die vertroosten mij. Mijn God, Uw nabijheid maakt alles, alles goed. Gij zijt de kracht van mijn leven, en ik wil gaan waar Gij mij roept. Uw goedertierenheid duurt toch den gansen dag. En ja: ik dank U, nóg kan ik het zeggen: ik dank U, het leven is goed. Amen.

Meisjesscholier, 15 jaar - Haarlem
29 April 1943

- Er staat in de krant, dat alle militairen, die in de oorlog in dienst zijn geweest, in krijgsgevangenschap moeten. Vreselijk gewoon.

Vrijdag 30 April

- Lang leve Prinses Juliana!!!

De Prinses viert nu haar 34ste verjaardag in Ottawa. Het is te hopen, dat ze het volgende jaar, haar verjaardag in Den Haag mag vieren, tussen juichende mensen, terwijl de driekleur overal wappert.

Oom Piet was er vanmorgen even, hij zei, dat er staking is bij de Spoorwegen, in Amsterdam en in Hengelo. Het is te hopen,

dat de mensen nu een beetje opstandig worden, en zich niet door die moffen op de kop laten zitten!

Ik heb vanmorgen een boodschap gedaan voor Pa, ik moest n.l. een doosje aardbeiden wegbrengen naar Kasteel Duin en Kruitberg. Vanmiddag ben ik met Jan naar Heemstede geweest. Hij moest ook 'n boodschap doen op de Amsterdamse vaart en toen hebben we meteen het bombardement bekeken. Er staat vandaag in de krant, dat de provincies N. Holland, Gelderland, Overijsel en Limburg om 8 uur binnen moeten zijn. 's Morgens mag je om 6 uur pas op straat. Ik denk, dat het juist de provincies zijn waar ze gestaakt hebben. Men. de Hoogt was al om half drie thuis en vertelde, dat ze in Delft geen water, gas, licht, brood en groenten hadden. Mies is toen allemaal brood en groenten gaan halen. Vannacht luchtalarm, de 43ste keer.

Zaterdag, 1 Mei

- Er is vandaag niets aan de hand. De mensen zijn natuurlijk bang van wat er in de krant stond n.l. de stakers krijgen geen loon. Moe heeft van Oom Piet een pond boter en 'n stuk spek gekocht en we hebben het al. Dat spek van de slager hebben we nooit gehad. Het kost over de honderd gulden, ongeveer *f*20.- per pond, de boter ook. Het regent vandaag. Ik denk, dat ik niet kan hockeyen vanmiddag.

Nee, hoor, ik ben niet geweest. Ik ben de stad in geweest, en moe en ik hebben waarachtig nog een paar gebakjes op de kop kunnen tikken zonder suiker in te leveren. A. Davelaar kwam net even, en toen heb ik Ankie Soeters even opgebeld om te vragen of het feest morgen doorgaat. Want er staat in de krant, dat er zolang dat politiestandrecht duurt, geen sportwedstrijden gehouden mogen worden. En nu gaat het niet door. Dat is verdorie de 2de keer al. Misschien kunnen we morgen geeneens tennissen.

Gymnasiast, 16 jaar - Hengelo (Overijsel)
1 Mei 1943

- Plotseling hoorden we schieten met mitrailleurs in de richting van de Weideweg. Snel liep ik naar zolder en tussen de huizen door zag ik daar de mensen hard weg lopen, met fiets en al de kerk in.

Beneden gekomen zag ik Aad weer naar huis gaan en Karel weer van den dokter thuis komen. Het was toen ongeveer kwart voor 10. Eventjes stonden we nog te praten en toen gingen we maar afwassen. Daar waren we druk mee bezig, toen we plotseling onze achterburen Evie Nijhuis en zijn Moeder het hekje achter in zagen rennen, terwijl ze maar steeds riepen: 'Daar heb je de Duitsers. Ze schieten zo maar door de huizen!' En meteen zag ik ook een Duits onderofficier achter de schuilloopgraaf vandaan komen met een opgeheven snelvuurkarabijn in handen.

Toen kreeg ik ook de schrik in de benen en vluchtte ik door de inmiddels door Evie geopende voordeur over straat naar de overburen, de Robertussen, waar ik met de kinderen van die, Kees en Annetje, en Juffrouw Nijhuis, die heel erg zenuwachtig was en Evie in de kelder ging.

Juffrouw Nijhuis riep maar steeds dat we de kelderdeur dicht moesten doen en het licht uit moesten doen.

Een paar minuten later zei Mevrouw Robertus dat we maar weer weg moesten gaan, want dat mijn Moeder met 2 Duitsers gepraat had, die gezegd hadden dat er niets was. Toen gingen we maar naar huis, waar Moeder vertelde dat ze voorafgegaan door Karel, die zonder haar te kennen, maar aan Mevrouw Spaay onze andere overburen à bout portant gevraagd had waar de kelder was en daarna daarin liep. Even later kwam Moeder ook binnen, waarna Mevrouw Spaay, die verder alleen thuis was, de baby van boven ging halen. Zij wilde net ook de kelder binnengaan toen dezelfde Duitse onderofficier, die ik gezien had, met een gewone soldaat de keuken binnentrad, doorliep naar de kelder en met het snelvuurgeweer omhoog in de kelder gericht, vroeg: 'Wo ist der Mann?'

Daarop kwam Karel naar boven met Moeder, die verder met hem in het Duits praatte. Hij vroeg waarom ze wegliepen. 'We hadden horen schieten'. 'Waarom stond U niet stil toen ik "halt!" riep?' Dat hadden Karel noch Moeder gehoord, waarop de militair zei, dat hij in het vervolg schoot als iemand niet stilstond als hij aangemaand

was om stil te staan. Daarna waren de Duitsers met Moeder en Karel door onze tuin weer teruggelopen naar de Rembrandtstraat. Na dit verhaal heb ik Mia opgehaald, die bij Nijhof binnen gevlucht was. Bij de Nijhofs voor het hekje staande zag ik 3 Duitse militairen met de geweerkolven tegen de deuren en ramen slaan in de Wilbertstraat verderop, waar de arbeidershuizen zijn.

Even later hoorden we dat Joop Timmers een jongen die achter ons woont op de Enschedesestraat in zijn hersens geschoten was. Enige tijd later kwamen zijn zusje en verloofde, even later gevolgd door zijn Moeder en Vader, thuis hevig huilende, waarna de gordijnen in de benedenvoorkamer gesloten werden. Dus was hij gestorven!!

De besteljongen van Venlet, Herman ....., was in de Nieuwstraat in zijn been, door een slagader, geschoten en daar er geen hulp was vrijwel doodgebloed.

Op het stationsemplacement van Grols waar de goederen af en aan komen werd een jongen van achteren in zijn rug geschoten, door zijn hele lichaam, vlak onder zijn hart, zonder enige waarschuwing. Of hij het houden zal ...? Verder werd er nog een meisje van Bakker Borneman neergeschoten, waarschijnlijk is dat een N.S.B.-se. Ook in onze buurt ergens.

In Borne werden de mannen van straat en uit huis opgepakt, met de kolf op het hoofd geslagen, zodat ze bewusteloos waren, daarna in een overvalwagen gegooid en bij Spanjaard achter de deur gezet. Dit lot overkwam zelfs ook iemand die bij Stork eigenlijk werkte. Dus ze pakten maar iedereen op die hen voor de voeten kwam.

Ingenieursvrouw, 29 jaar - Eindhoven
2 Mei 1943, Zondag

- Donderdagmiddag bekendmaking dat het heele Nederlandsche leger dat in Mei 1940 zich in krijgsgevangenschap bevond zich opnieuw daarin moet begeven. Riet in tranen vanwege haar Joop. Groote opwinding op straat. Later kwamen de

mannen thuis met berichten over staking. Inderdaad dreigde heel Nederland te staken. Door de Philipsdirectie ter voorkoming van moeilijkheden 1 Mei vrij gegeven en zich door de Verwaltung laten wijsmaken dat het alleen beroepsonderofficieren gold, hetgeen later bleek niet waar te zijn, waarop vrije dag om 6 uur is ingetrokken. Dus *toch* niet gewerkt gisteren.

Gisterenmorgen zag ik de melkboeren van St Jozef naar huis fietsen dus die staakten ook. Gauw zooveel mogelijk brood, aardappelen en sla in huis gehaald. Het gas zou afgesloten worden dat vertelde 'men' Vrijdag al. Het water was Vrijdag al weg geweest, waarop ik als een haas omwaschte met teiltjes gehaald van beneden. Een toestand! Hannie kwam gelukkig wel dus heeft die ook nog aardappelen kunnen schillen e.d. s' middags zou de Etos boter hebben. Wim en ik in de queu en na een ware veldslag ieder 1 pakje gekregen. Daarna zou ik naar de boer. Joop kwam thuis, staakte, dus samen erop uit. Eerst naar Sm (St. Petrus melkfabriek) om boter want nog 3 boterbonnen over waarop niets te krijgen. Had niets, zou Zaterdagmorgen wel hebben.

Gisteren dus vroeg, weer met Wim erop uit. Heele volksstammen de boer op met groote emmers en tasschen, volkomen gevaarloos want controleurs staakten ook. De boeren leverden niet aan de fabrieken maar wel aan de burgers uit de stad. St. Petrus staakte, dus door naar onze boer, had alles net meegegeven aan een familielid, maar de arme stedelingen die zonder iets zaten gevoederd met brood en spek en koffie met echte melk. Dit al om ± 11 uur dus met dikke buiken naar huis. Riet in tranen, nog steeds.

Gas alleen s morgens, s middags en s'avonds 1 uur. Toch voor Riek en Joop een diner gewrocht, omdat ze volgens afspraak bij ons zouden eten. s Avonds gebridged. Vrijdagavond standrecht afgekondigd, dus 8 uur binnen en geen samenscholingen op straffe van doodschieten. Zullen desondanks vanavond gaan bridgen bij Henk en Map maar zal overschoenen meenemen voor geruischlooze terugtocht. Gisteravond vooralarm gegeven om iets over achten, waarschijnlijk om alle menschen binnen te krijgen.

Directeur van St. Jozef opgepakt en zou doodgeschoten wanneer melkrijders s' middags niet uitreden, dus s'middags weer melk. Ik omdat hier geen kinderen zijn ½ L. tapte[melk], die samen gedeeld met Wim. Overigens geen gebrek want had nog van de boer van Vrijdagmiddag.

In de stad grüne polizei met bajonet op het geweer en alle winkels met luiken voor uit angst voor relletjes.

Vandaag nog steeds gas rantsoen dus mijnen blijkbaar nog niet aan het werk.

Ned. radio valt ook steeds weg. Heeft gisteren (Woudenberg) gezegd dat in D. ook de 1 Mei dag niet gevierd wordt dus dat wij hier ook weer rustig aan het werk moeten gaan.

De spoorwegen zouden Donderdag 12 uur ook staken maar niets van gemerkt. Posterijen en telefoon schijnen wel even gestagneerd te hebben.

Vrijdagmiddag kennismaking met boer W. weer aangeknoopt. Leken zeer verheugd. Kregen ter eere van de ontmoeting wat brooddeeg mee en een pond tarwe. Het deeg kon gelukkig nog net gebakken worden en is een *heerlijk* brood geworden, nu al opgegeten overigens.

3 Mei

- Gisterenmiddag bij de boer op visite. Fototoestel mee. Weer brood met spek gegeten en daarna gewandeld met de dochters + vrijers naar de wei met de koeien. De stemming dreigde eerst heelemaal verkeerd te gaan want de baas had kiespijn, echter waren de jongelieden vroolijk genoeg. Met één v/d vrijers nog een afspraak gemaakt voor een kip. Als hij die had zou hij hem brengen.

Rika kwam toevallig ook dáár melk vragen voor Fransje, kreeg niet. Wij op heete kolen want ze zouden voor ons bewaren. Achteraf hadden ze dat toch gedaan. Daarvan Fransje een ½ L. gebracht. Rika kreeg 2 eieren vanwege de relatie met ons.

Gisteravond bij Henk en Map echte thee gehad met een op gasrantsoen gekookt cake'je gegeten. Ze had zelfs nog een slaatje waarbij de meegebrachte boterhammen (en rooster) een succes waren. Ik met overschoenen zeer vief op de terugtocht. Joop trekt volgende keer gymschoenen aan, want gewone schoenen kraken bij ieder zandkorreltje en het is dood en doodstil. Om 9 uur werd gepatrouilleerd door politie + grüne polizei. s' Nachts alleen 1 agent gezien waarvoor tegen een haag gehurkt gezeten tot hij voorbij was.

Gisteren langs spoorlijn Geldrop Eindh. draden door geknipt. Men zegt ook langs Nunen-Eindh. en Weert-Eindh. In Geldrop al 5 lieden opgepakt, willekeurlingen. In Nederland al 18 menschen doodgeschoten volgens standrecht, namen staan in de krant. Er is ook een stationschef bij dus de spoorwegen hebben toch wel *iets* gedaan.

De hoofdcontroleur van de centrale controledienst heeft ook de kogel met de adj. en een districtsleider allemaal in Roermond. Fantastisch van die kerels. Er zullen er wel meer volgen, want het is nog steeds niet rustig. Alleen gaan er verhalen, dat Rotterdam heelemaal niet heeft gestaakt.

Ons gas is nog gerantsoeneerd. Trouwens er staan ook eenige mijnwerkers bij de lijst in de krant. De arbeiders houden zich beter dan de hoogeren.

Vanmorgen met Ans melk gehaald bij haar melkboer die nog steeds niet langs komt. Voor Fransje, die ook klant bij hem is een L. gekregen en uit goeigheid ik zelf ook één, waarvan de helft aan Wim gebracht. Vertelde, dat de boeren over het algemeen niet leveren en in de zuivelfabrieken het personeel nog staakt.

De melkemmers, die aan de weg stonden werden bovendien door de voorbij komende stadsmenschen geleegd. Er kwamen vanmorgen 3 melkkarren voorbij met enkele bussen erop en politie er achteraan.

Joop kwam opgewonden terug van een bezoek aan Henk en Map want Henk zat opgesloten in de fabriek met vele anderen. Heintje was ook niet thuis gekomen. Jan kwamen we tegen, die vertelde dat de Emmasingel toen hij er liep aan 2 kanten afgesloten werd door Gr. P. en allerlei menschen ook vrouwen en kinderen al schoppend en slaande in overvalwagens werden geduwd. Hijzelf kwam er met een smoesje doorheen.

Bericht kwam, dat wanneer alle arbeiders morgen om acht uur niet aanwezig waren, de directie doodgeschoten zou worden. Die zat gevangen in de fabrieken. Later verwarring doordat iedereen er s'middags om 5 uur al had moeten zijn.

Henk en Heintje later weer thuis. Henri zag 10 menschen tegen een muur staan op het fabrieksterrein en hoorde even later het salvo. Hij liep met zijn ster maar gauw door. De mof aan de poort zei ‘die ersten Toten!’

Van die voor Jans oogen opgepakte (Wim zag het ook, maar kon zich in de fietsenstalling schuil houden) zijn er blijkbaar verscheidene doodgeschoten. Gisteravond om half acht is nog iemand van huis gehaald en gedood. Die was verraden en om ± 8 uur reed een polygoon wagen door de stad om de namen der slachtoffers bekend te maken.

Iedereen in angst om de directie. Geen leeg dreigement want

Frits Ph[ilips] heeft het zelf gezegd. Om 6.15 zijn ze met een auto naar Haren vervoerd.

Jan vertelde dát Gerbrandi had gesproken en de rede s'avonds zou herhaald worden. Henri kwam luisteren en Joop kwam ook boven toevallig. We waren verbijsterd. Henri was direct bereid het bevel op te volgen.* Joop wacht nog eerst af. Hij zal ook niet gaan, denk ik. Het bericht was zóó positief met aanmelden en niet oppikken laten.

Later Ans, Riet en Wim ook boven. Thee geschonken waarbij Ans toast met jam fourneerde en druk gepraat. Mateur gevallen.†

5 Mei

- Gisteren alles vrij normaal. Alles aan het werk. In Den Haag was alles Zaterdag alweer afgeloopen, schreef Celine. Het Zuiden en Oosten des lands schijnen hardnekkig te zijn, maar ook hebben ze de eerste dooden gehad in N. en Z.Holland. Breda scheen gisteren nog niet normaal te zijn. Gisteravond reed de Gr.P. in een overvalwagen rond en hoopen NSB en politie. We luisterden bij elk geluid op straat want ze konden best een razzia gaan houden Niets gemerkt echter, misschien komt Joop nog met verhalen thuis. Nu juist fietst er weer een marechaussee voorbij met een vent in het zwart met rooden band om den arm naast zich. De stakker!

Boerenarbeider, tijdelijk in overheidsdienst, 22 jaar
Omgeving Weert
1 Mei 1943

- staking

t is of t hing in de lucht alles staakt er werkt niemand zelfs de boere werke niet geen school niets Ik ga ook niet op dienst t is zo veel te lollig niemand werke en maar praten en vertelle over dinge wat nog kome kan

* Via Radio Oranje gaf de minister-president, prof. mr P.S. Gerbrandy, de opgeroepen militairen het advies, zo mogelijk onder te duiken.

† Plaats in Tunis

3 Mei

- de staking word gevaarlijk de bange beginne weer te werke

7 Mei

- ik ben nog niet geweest maar ontvang in de namiddag bericht als ik niet begin dat ze me kome hale dus t word tijd

9 Mei

- alles werkt weer maar met de helft ergernis tegen vroeger.

Gemeente-ambtenaar, 38 jaar - Gelderse Vallei
Woensdag 2.8 April 1943

- Een belangrijke dag voor ons land. Alle militairen van de voormalige Nederl. Weermacht, moeten zich in krijgsgevangenis begeven. Het zijn nog maar losse geruchten.

Donderdag 29 April

- De geruchten nemen vastere vorm aan, de dagbladen vermelden het nu ook.
Ik waarschuw de collega's in de Geldersche school. Alles is als verlamd. Ze vertikken verder iets te doen. Ook ik zelf ben er bij betrokken. Angst voor wat gaat gebeuren komt bij ons op.

Vrijdag 30 April

- Naar 't kantoor gaande, zie ik groepjes menschen, ze roepen, ga terug, niet werken ..... winkeliers staken, bakkers bezorgen geen brood. Gemeenteambtenaren staken. Burgemeester gelast te gaan werken, wij staken.
's Avonds 7 uur vergadering gemeenteambtenaren. De Beauftragter der provincie Utrecht had gelast te gaan werken, hij die dit niet deed, wordt doodgeschoten. Standrecht afgekondigd voor het geheele land, 's avonds 8 uur binnen.

Zaterdag 1 Mei

- Alles begint weer, doch wanneer de spoorwegen staken, staakt weer alles. Toos nerveus, ik nerveus, de huisgenoten angstig. Wat moet ik doen. O, God, schenk mij hulp, gedenk mijn vrouw kind en huisgenooten.

Ik vraag raad bij de Burgemeester, bij Secr., bij Dr. Kouwenaar

doch de Heere alleen kan ons helpen. Mijn hare is tot berstens vol. Zaterdagmiddag vlieg ik er uit, ik kan het thuis niet langer uithouden. M'n koffer staat gepakt. Wat slaak ik vaak de verzuchting, Heere help mij, help ons. Ik weet niet wat ik moet doen, 't eene oogenblik zeg ik, ik ga niet, 't andere moment denk ik aan de gevolgen daarvan. Huiszoeking op huiszoeking. In alle ellende komt Oma Polak ook nog met het bericht dat ze bij Bakker weg moeten. Bij de weg roepen ze mijn hulp in. Andersen waarvan een zoon van schuil is, komt om raad als ook de dpl. weg moeten, 't Is om gek te worden.

Ach, waarom toch al dit leed. Waarom die zorgen. Dr. Kouwenaar spreekt me wat moed in, door te zeggen dat de Burgemeester naar den Haag wil om voor ons te pleiten.

Zondagmorgen in de kerk word ik wat rustiger. De predikant had een mooie preek. De gemoedsrust komt een beetje terug. Doch als we bij Karel Zandvoort zitten komt de reactie. Ik krijg het op m'n zenuwen. Het knapt gelukkig spoedig op. Doch als we naar huis gaan bespreken we samen de predikatie en onze gedachten zijn: dat we alles aan den Heere moeten overlaten. Tegen kwart voor één komt Mudde en z'n vrouw, dat was nog even gezellig. 's Avonds gaan Dolf en ik weer naar de kerk. We genoten, ik vooral. Onder het schrijven zitten de huisgenoten met Toos te bespreken wat te doen als ik schuil ga. Ik weet echter nog niet wat te doen, doch hoop dat de Heere mij ook in deze licht wil geven. Waren we met z'n drietjes dan wist ik het wel. Mijn verstand zegt: beter ik mezelf opofferen als alleenstaand dan 8 menschen. Want bij het schuil gaan zijn er ook gevaren aan verbonden. We zullen echter deze week nog eens afwachten.

Toch ga ik Maandagmorgen naar de Burgemeester en stel hem voor naar kolonel Lucardie te gaan, de hoofdcomm. van het Roode Kruis. Hij vindt dit uitstekend en besluit mij een brief mede te geven. De secretaris maakt dit in orde en 's avonds wordt mij deze brief bezorgd terwijl Toos en ik even bij Lutterveld zijn. We hadden afgesproken dat Toos mee zou gaan.

Dinsdag, [4 Mei]

- Hoopvol, en met de bede in ons hart of de Heere met ons wil gaan, gaan we welgemoed naar den Haag toe.

Daar aangekomen drinken we in het ‘wachtje’ eerst een kop koffie

en daarna ga ik op pad. De kolonel staat me te woord, doch na de brief te hebben gelezen, deelt hij mij mede, niets voor mij te kunnen doen, omdat ik op 1 Mei '40 niet bij de transportcolonne werkzaam was. Wel bestaat bij hem het vermoeden dat de Gen[eeskundige] Dienst vrijgesteld zal worden van krijgsgevangenisschap want er wordt hard aan gewerkt. Zoo ga ik weer weg, alle hoop weg, o Heere, sta Toos en mij bij, is de bede die ik op weg naar Toos uitroep. Toch heb ik nog hoop, dat er uitkomst zal komen en ben uiterlijk vrij kalm, wat voor Toos prettig is als ik haar het resultaat van mijn onderhoud mededeel. We drinken nog even een kopje koffie en gaan dan met de trein van 10.40 terug naar Utrecht. Op weg naar het station in den Haag, komen we Porder met z'n vrouw nog tegen. We vinden dat heel prettig. Hij deelt mij nog mede dat ons corps zich niet vrijwillig meld.

In Utrecht op weg naar Dora komt Klaas ons achterop, en verteld dat Ans en Trui naar Veenendaal zijn en gaan we dus naar Moeder. Die oude stakker is zoo nerveus, ze ziet er slecht uit. Daarbij de zorg, hoe het met mij zal gaan. Trui en Ans zijn naar ons om te vertellen dat Polderman een schuilplaats voor me heeft. Ik naar Polderman en deze laat ik ook even de brief lezen welke ik mee kreeg. Toen naar Pietersen om op te bellen, dat Trui en Ans op ons moeren wachten. Nou gauw afscheid nemen van Polderman en ik spreek met hem af dat ik contact zal houden met Trui en tegenover haar beslissen zal. Toen naar moeder, die oude stakker was toch zoo verdrietig. Te kwart voor twee gaan we weer met de trein weg. Trui en Ans staan aan de trein en trachten ons te overtuigen dat we een andere plaats moeten vinden voor onze huisgenooten, Toos met H. naar moeder toe en ik schuil gaan. O, wat is het toch moeilijk, nog nooit heb ik zoo vaak gebeden om des Heeren bijstand. Nu zal ik me moeten melden om vreemde menschente moeten redden.* Wat is het toch moeilijk. Doch dan komt bij me op dat de Heere bij het offer van Abraham om Izak te offeren ook uitkomst gaf en dit ook bij ons kan doen. Thuisgekomen drinken we eerst een kopje thee en dan ga ik naar de Burgemeester om hem de uitslag te vertellen van het onderhoud wat ik had met de kolonel Lucardie.

Hij vraagt mij een opgave van hen die bij de Gen[eeskundige] Dienst dienden, waar ze gediend hadden. Gelukkig had ik dit gisteravond opgenomen tijdens de les.

* De schrijver zorgde voor verschillende onderduikers.

Toen weer naar huis, de opgave gemaakt en Dolf brengt deze naar het gemeentehuis. Ik heb er geen lust meer toe, een vreeselijke hoofdpijn en een hoofd vol zorgen. Wat moeten we toch doen. De Burgem. wil het nu zelf aanpakken en nu maar afwachten. Trui en Ans gaan 17.45 weer weg. Van alles overleggen we, doch Toos en ik besluiten het alles over te geven in des Heeren hand. 's Avonds bespreken we dit ook met de huisgenooten of ze het begrijpen of niet. Op bed 's avonds brengen we onze moeite en zorgen aan de troon der genade en worden er wat rustiger onder.

Woensdag

- Van alle kanten raadgevingen, de één weet het nog beter dan de andere. Toos en ik weten het beste wat we moeten doen. Op het gemeentehuis krijg ik te horen dat er een telegrafische opgave is naar den Haag.

Ook de cursusleden loopen mij de deur plat, hoe het nu zal gaan. Zelf heb ik het zwaar te verantwoorden. Ik weet niet meer waar ik het zoeken moet.

De huisgenooten kan en mag ik niet buiten de deur zetten en een andere plaats kan ik niet vinden. Heere, geef ons toch uitkomst. Wij hebben die menschen toch door U gekregen is de bede die ik opzend.

O, wat ben ik toch verdrietig. Wat moet ik toch doen. Ik mag toch ook mijn eigen haggie niet dekken ten koste van vrouw en kind dan nog niet te spreken over onze huisgenooten.

[Donderdag]

- Na een zeer rustige nacht te hebben geslapen, sta ik ook vol vertrouwen op den Heere op, doch als Harry zoo naast me zit, dan schiet mijn gemoed vol en de stakker vraagt, waarom huilt vader? Echt naief, zooals een kind kan zijn. Als ik bezig ben m'n schoenen aan te trekken in de keuken, openbaart de Heere mij plotseling dat ik vrij kom, ik durf het haast niet te gelooven en storm naar boven en val bij Toos snikkend neer en roep, Toos ik kom vrij, ik behoef vast niet weg. O, Piet, roept Toos, mocht dat eens waar zijn, en ons overkropt gemoed storten we ieder voor zich uit voor den Heere. De spanning is gebroken. Er is uitkomst gekomen doch zeer schugter durven we het te aanvaarden.

Op het gemeentehuis gekomen vraag ik de laatste dagen van deze week verlof om de koffer in orde te maken en dat terwijl de Heere mij beloofd had, dat ik vrij kwam. Zoo gaat het een mensch. Net

als Thomas, hij moest eerst de hand gelegd hebben in de wond van zijn Meester voor hij geloofd dat zijn meester opgestaan was. 's Middags krijgen we ds. de Wit en spreekt heel aardig met ons en draagt onze zorgen op aan de troon der genade.

Wat een dag deze Donderdag.

Vrijdagsmorgens neem ik afscheid van de [ondergedoken] fam. bij Arend. Van Hans, Jopie en Rie, krijg ik een stukje zeep. Alles staat te hullen als ik weg ga, ook zelf zit ik tot aan mijn keel vol. Toch heb ik het gevoel of ik de menschen voor de mal houd.

Deze dag ben ik heel rustig en kalm en zeg ook tegen Toos, dat de Heere op het laatste moment nog uitkomst kan geven, daar ben ik vast van overtuigd.

's Middags ga ik nog even naar de Burgemeester en vraag hem of hij wat spoed achter z'n plannen wil zetten. Hij besluit Zaterdags naar den Haag te gaan. Karel Zandvoort zegt 's avonds nog, toen we bij hen op visite waren, zit hem achter de vodden.

Karel is vast overtuigd dat ik terug kom en beloofd mij f 25 = als ik terug kom.

Zaterdag

- Al vroeg ben ik op het gemeentehuis om te informeeren of de Burgemeester is gegaan. De bode verteld mij dat hij hem heeft gezien, hij is niet weg, zegt hij, want z'n pijp ligt er. Ik naar het secretarie, maar ook daar is de Burgemeester niet. O, wat een beproeving. Ik bel Mevr. op en deze zegt mij, dat haar man naar den Haag is. Voorloopig dus een geruststelling, doch het wordt ook weer spannend hoe het af zal loopen.

Tegen half 5 gaan Toos en ik even het dorp in, betalen de wieg en bellen vanaf Jopie Pietersen de Burgemeester op. Deze is thuis en verteld mij dat ik een brief mee krijg en me Maandagmorgen moet gaan melden. Zoo is dan eindelijk de beslissing gevallen. Jopie stopt me vol met allerlei medicamenten, welke ik in het kamp nodig kan hebben. Als we thuiskomen vertellen we de uitslag van de Burgemeester en allen zijn teneer geslagen. Oom Max blijft steeds maar volhouden dat ik terug kom.

Arie en Dien komen nog even afscheid nemen, ook Visser. Toos heeft het zwaar te verantwoorden vooral in haar toestand. Ik ben abnormaal rustig maar ook vol vertrouwen.

Zoo is deze week teneinde. Wat een week. Ook hadden we nog

de zorg gehad voor Oma, Mevr. Bach en Nora welke bij Bakker weg moesten. Doch ook hierin voorzag de Heere op een wonderlijke wijze. Zij konden bij Holvoet komen. Wel was dit niet direct in de afgeloopen week, doch in ieder geval in de dagen dat afgekondigd werd dat de beroepsmilitairen zich moesten melden. Oma kwam bij ons op 30 April en ging Corrie naar Holvoet. De fam. Bakker hadden dus eindelijk hun zin.

Zondag

- Voor dat ik naar de kerk ging liet ik Ds weten dat ik mij Maandagsmorgens moest melden en vroeg zijn voorbede om uitkomst, 's Middags kwam Jan de Vries met z'n vrouw en brachten een pond boter en tien sigaren en namen afscheid van mij. We hadden deze dag door middel van Max, een paar lekkere hanen. Voor mij een afscheidsmaaltijd. Visser kwam ook afscheid nemen. Zelf gingen we naar Lutterveld en v. Thiel. Ook kwam C. Rotteveel nog even langs en bracht 5 dubbele pakjes vloeitjes. Van Verloop had ik Zaterdagsavonds een pakje shak gekregen. En zoo vloog deze dag weer om. 's Avonds las ik Psalm 121 en vroeg de fam. goed voor Toos te zorgen als ik niet meer terug kwam. Hennie naaide nog even wat geld in mijn pantalon.

Ook had ik Zaterdagavond nog een pond boter bij Hoefmans gekregen.

Maandag

- We hadden bijna niet geslapen. Ruim 5 uur waren we op. Dolf zou mij naar de trein brengen.

Te ruim 6 uur kwam Jongeneel nog een half roggebrood, ½ p. boter en 2 sigaren brengen. Och, och, wat een medeleven.

Te ongeveer half zeven nam ik afscheid van m'n lieve vrouw en kind, Toos moed insprekende. Oom Moos beloofde mij te zorgen voor Toos, evenals Hennie, tante Hedwig en Max en ik begrepen elkaar het beste zonder dat er door ons iets gezegd werd. Thans bleek dat er innige vriendschap ontstaan was in de tijd dat ze bij ons waren. In zulke momenten kan een handdruk reeds voldoende zijn. Ziezoo, het afscheid was achter de rug. Nog wat zwaaien en daar ging ik, voor hoe lang? De Heere alleen wist het. Voor het naar de trein gaan sprak Staphorst uit de Kerkstraat mij nog moed in en riep me na, vertrouw op den Heere.

Op het perron kwamen vele arbeiders mij de hand drukken. In de trein trof ik nog een vriend n.l. de zwager van v. Dijk uit Ermelo.

In Amersfoort aankomende was er nog iemand van de politietroepen, die zich ook moest melden. Ik was de eerste die in het kamp aankwam. Toen ik door de noodige moffen aangehouden was kon ik me gaan melden bij een aantal kwajongens die met de noodige papieren achter een tafel zaten. Zakboekje en de brief werden door mij afgegeven. De brief werd gelezen en daarna liepen ze er mede naar een officier toe.

Ook deze las hem en ik werd daarop door een ordonnans weggeleid naar barak B. Deze vent was rijksduitscher doch kwam uit A'dam. De vent feliciteerde me dat ik vrij was en dat hij me over een half uurtje zou halen.

In de barak trof ik 16 collega's van de Grenadiers en Jagers welke wachtten op hun vrijstelling. Zij waren Vrijdags reeds gekomen. Toen ze vernamen dat ik vrij kwam kreeg ik een stapel brieven van ze mee welke ik tusschen mijn goed stopte.

Na een kwartier werd ik door dezelfde ordonnans gehaald en toen werd mij medegedeeld dat ik niet vrij doch krijgsgevangene was. Nou ik betrok van kleur. Ik had een scherp woord op de lippen doch hield me in gelukkig. En of ik nu al wees op de conventie van Geneve, het gaf allemaal niets, ik was krijgsgevange, een nummer n.l. 0101. Wel zei zoo'n vent tegen me, belt U gauw de Burgemeester op en schrijf gauw doch toen ik in de barak terug was en geschreven had, kon ik de kaarten niet kwijt want er stonden wachten voor de barak. Ten lange laatste, kreeg ik toch gelegenheid om in contact te komen met een sergeant van de marine die vrijstelling had en deze zou zorg dragen dat de Burgemeester opgebeld werd en de kaarten posten. En nu maar afwachten wat er zou gebeuren. Die martelende onzekerheid, en geruchten van alle kanten. Wel was ik val vettrouwen dat er op het laatste moment nog uitkomst kon komen, doch kon in het geroezemoes van al die drukte niet nalaten des Heeren steun in deze moeilijke omstandigheden af te smeken. Geleidelijk aan kwamen er wat bekenden. Prettig elkaar na 3 jaren weer eens te zien al hadden we dit liever in andere omstandigheden gehad. Doch daar was nu eenmaal niets aan te doen.

Met leede oogen zagen we de vrijgestelden vertrekken. Hoe gaarne zouden wij dit ook willen. Tegen de middag ging het gerucht dat de Geneesk. Dienst vrij zou komen, Kapt. Stoltz was bij de Hauptman geweest. Maar ja, we hadden al zoo veel gehoord, we geloofden het haast niet. Te half twee kregen we z.g. warm eten.

Drie ongeschilde groote aardappelen met zuurkool wat niet te eten was zoo zuur en een beetje waterige sjuus. Dat zou dus ons toekomstig middagmaal zijn. Ik nam dan ook maar een boterham met spek. Te ongeveer half vijf werd de geheele Geneesk. Dienst verzameld en werd ons medegedeeld dat we vrij waren. Ze hadden echter 8 vrijwilligers noodig, die er spontaan uittraden waaronder ook van Kampen, een oud leerling van me, doch nu ook Sergeant. Toen nog eens 4 vrijwilligers, maar die kwamen niet en werden aangewezen. Weer angst dat ik aangewezen zou worden. Doch het ging me weer voorbij. De Heere had gezegd ik zou vrij komen en Zijn belofte waar ik nu houvast aan had, zou Hij volbrengen.

Het is dan ook niet te beschrijven hoe ik me gevoelde en wat er in mij omging toen ik als vrij man buiten de poort stond. Ik kon mijn God en Vader niet genoeg danken voor zooveel weldaden aan mij zondig menschenkind bewezen. Dat is niet te begrijpen voor hen die zulks niet verstaan. De burgerij van Amersfoort, vooral de jeugd stormde op ons af om onze zware koffers over te nemen. Fietsen, kruiwagens, handkarren, nee 't was wonderlijk. Op een kolenwagen werd ik met nog een aantal collega's naar de trein gebracht. De trein ging me net voor de neus voorbij. Dan maar over Utrecht. Van het perron afkomende trof ik mej. de Korte die voor mij naar Dora ging en in een rijwielstalling belde ik op om Toos te laten waarschuwen. In de wachtkamer in Utrecht had ik ieders belangstelling. De één had dit, een ander dat te vragen. Toen ik 10 min. voor half negen, toen de trein stilstond, wilde de conducteur met alle geweld behulpzaam zijn met m'n koffer, wat ik zeer op prijs stelde, want deze was nog al zwaar. Toos met Dolf en Harry stonden aan de trein, overgelukkig, vooral H. die al maar riep: o vader, wat ben ik blij dat U terug is.

Ziezoo, die was weer terug en nou maar gauw naar huis. Ook de huisgenooten waren blij dat ik terug was, zelfs Mevr. v. Thiel zoende mij van blijdschap. Maar niemand was zoo gelukkig als ik want ik voor mij persoonlijk kon zeggen: het is goed voor mij verdrukt te zijn geweest. Verschillende kennissen kwamen me deze avond feliciteeren met de bevrijding. Te half elf kwam Zegwaard nog even om te zeggen dat de secretaris morgen naar den Haag zou voor mij en dat ik nog even op moest bellen. Wat ik dan ook meteen deed.

Te kwart over elf gingen we naar bed in een dankbare stemming,

doch klein voor den Heere dat Hij zooveel goeds aan ons gedaan had.

10 Mei '43, was dus een dag geweest van 1 dag soldaat, 1 dag krijgsgevangen en 3 jaren geleden dat de vijand ons land binnen rukte.

Onderwijzer, 35 jaar - Friesland
3 Maeije 1943*

- Faek it deiboek stean sjoen, mar nea de moed hawn der ijn to skriuwen. Alde kwael: ik kin der net ta komme, en elke dei langer minder...

Mar 't moat dochs ienris wer wêze. Det is hjoed, de lêste dei fen 'e Peaskefakânsje. De lêste dagen binne tige ûnrêstich forroun. It kaem fen it bifel det alle mannen dy 't ûnder de wapens west hawwe yn kriichsgefangenskip moatte, omt it Dútsk regear sa't it hjit gjin bitrouwen ha kin yn ús ex-soldaten. Great opskoer yn it hiele lân - Der wirdt praet fen staking hjir en der: yn Twente, yn Limburg -

Mar: de treinen en trammen ride gewoan.

De boeren ha bisletten gjin molke mear oan it fabryk to leverjen. Det der rydt gjin molkwein mear - en elk kin molke helje safolle as er mar ha wol. En dêr is dizze dagen drok fen profitearre. Men seach elk mei flessen of amerkes sjouwen en der is gâns hwat ôftsjenne. Yntwisken is it 'politie-standrecht' ôfkindige. En nou komt de freze for de dea troch de kûgel yn de minsken...

Ik tink det mei gauwens de bussen wer oan 'e dyk stean scille en de molkweinen wer ride scille.

De boeren hawwe yn hjarren forset gjin stipe krige. Volta en Kannefabryk hawwe net staekt - it scoe hjoed (Moandei) wêze, mar it is by scillen bleaun. En scille moarn de âlden hjar bern thúshâlde fen skoalle? Der is war dien for dizze protestaksje, mar of it slagje scil?

Det is de sitewaesje fen it eagenblik. De ljue siede fen binnen,

* Zie voor de Nederlandse vertaling: p. 286.

mar doare neat of in bytsje. En - is hjâr det kweaw ôf to nimmen? Der is noch mar sa'n lyts kromke solidariteit ûnder de minsken. Elk wachtet op in oar en sa bart der neat. En de soldaten kinne wer nei de gefangenkampen yn Dútslân gean...

Earst it legere kader - aenst de oaren. Ho scil it oars as der gjin foroaring komt - gjin Died, dy 't dy plannen wisingje scil.

Sûnt 28 Sept. 1942 is de sitewaesje oan 'e fronten gâns foroare. De D. lizze net mear yn 'e Kaukasus, Stalingrad is net mear bidrige - de Russen hawwe yn 'e winter hird fen hjâr ôf slein en nou is it front oan 'e Donetz en wirdt yn 'e Koeban noch fochten. It wachtsjen is op 'e simmerkampanje -

Yn Afrika is in Amerikaensk leger oan lân gien fen 't hjerst en is Rommel tobekslein op Tunis, stêd mei neiste omkriten en sit as in mûs yn de falle. Mei in pear wiken is it hjir dien en is Afrika fen de Italianen en de Dútskers suvere. Den is it wachtsjen op it twadde front.

Yn 'e loft swiere oanfallen op alle wichtige stedden en havens yn Dùtslân en de bisette gebieten - superioriteit fen Ingelân yn 'e loft - stedden wirde ta púnheapen.

Sa is yn rûge halen it oarlochsbyld op it moment. Dútslân yn de fordigening - de geallieerden yn 'e oanfal - en de bisette gebieten langhalzje nei it twadde Europeeske front.

Aukje is gâns in ein better tsjinwirdich. Alle húswirk docht se wer mei - kin wer naeije, breidzje, stopje - Fytst wer, mar net greate einen! Rint ek wol folle yn 'e hûs mar wirdt o sa gau wirch as se bûten in ein rinne scoe.

Mar wy binne o sa bliid det it safier is as nou!

As alles normael bleaun wier, wier se hjoed nei 't H.O.* gien for 4 wiken - nou is it wachtsjen oan 't 11 Maeije. As den de tastannen wer hwet better binne giet se der even twisken út. 't Scil hjar goed dwaen, dy ljeave.

De bern binne goed soun, al klaget Rinke wol ris oer syn mage. Aukje tinkt fen wjirmen, mar se komme net los. Roelke syn foet is wer genêzen en dy is fierder ek goed soun. Moarn giet er for it earst nei skoalle - al scil er wol in dei wachtsje moatte nou 't moarn de âlders hjar bern thús hâlde wolle! Hy hat in tige sin oan 'e skoalle - en wy kinne nou al wol witte, det er in heldere learling wirde scil. Hij rekkenet al oan 'e 20 ta.

* Herstellingsoord voor Onderwijzers (Lunteren)

3 + 8 + 5, seit er samar, is 16. En hy hat in skerp taelgefoel, lyk as Rinke. Hy kin noch net lêze, mar is dochs sa fier det er it yn in moment foar 't forstân ha scil. De lêsplanke leit er samar b.g.

Nou binne de beide mannen op 'e greate skoalle. Rinke is fensels oergien. Hy hie it bêste rapport fen de 4de klasse en sit nou yn de 5de!! Mar - wier der mar in lyts boike of famke det yn 'e widze laei - Hwet scoe ik det ynlike graech wolle!

Zijn vrouw zet het dagboek voort
24 Maeije 1943

- Myn ljeafste - ho scil ik fierder gean yn dyn deiboek, nou stou net mear nêst en efter my stiest?

Dû, myn ljeafste, hiest it deiboek sletten en yn 'e kast set en wy gyngen togearre op bêd, yn greate ienriedigens, sa as wy nou langer as tsien jier dien hienen. Alf ûre wier it en, beide wirch, foelen wy ridlike gau yn sliep. Om healwei toalven waerd der skelle en de auto fen de ‘grüne Polizei’ stie der om dy, myn ljeafste, op to heljen en net wer gean to litten. Op 'e drompel fen ús hûs ha wy in ôfskie fen elkoar nommen. Det wier it lêste. Ik ha dy net wer sjoen en scil dy nea wer sjen. 5 Maeije, de moarns, hat de kûgel in ein makke oan it libben fen dy, myn ljeafste. Fen dy, myn ljeafste en myn kammeraet. Allinne troch dy hie it libben waerde for my. Ho graech hie 'k nêst dy stien yn det lêste eagenblik en wier mei dy fallen. Hwet is it libben sûnder dy, myn skat? Ien stik pine, ien stik ûnwennichens.

Ach, dokter seit, it giet foarby.

Op it skûrkalinderbryfke, stiet:

Zoals de natuur verder bloeit, de vogels verder vliegen, zo zet ook de mens zich heen over wat was.

Is in minske den sa wreed, den sa'n bytsje trou, det dit wier wéze kin? Miskien is der in bytsje fen wier, mar ik wit, det ik fen nou ôf oan oars tsjin it libben oer stean scil, en det for my de dea gjin forskrikking mear ha scil. It allerdjûrste, it allerljeafste part fen ùs libben is ôfsletten. Nou bliuwt allinne for my noch in taek, in plicht oer: De bern by to stean yn harren útgroei fen it eigen wêzen. Mar it is noch sa slim, om my der nou mei alle krêft en ljeafde oan to jaen. Nou 't de man hinnegien is, fen hwa 't ik dizze beide jonges krigen ha, is it krekt of 't der in ûnforskilligens oer my kommen

is for alles en allegear, útsein den hy, myn man. It is, of mei dy, alle waermte for it libben om my hinne, foartgien is.

En toch, ik moat tankber wêze, tankber, detst my 13 jier lang jown biste, det ik safolle jierren, nêst sa'n suvere, heechsteande, bigaefde man libje mocht. Det dyn wêzen en dyn ljeafde my fierder liede mei en det ik dy folgje mei, sadré ús jonges my misse kinne.

Vertaling van het voorafgaande fragment
3 Mei 1943

- Vaak heb ik het dagboek zien staan, maar nooit de moed gehad erin te schrijven. Oude kwaal: ik kan er niet toe komen en bij elke dag uitstel wordt het moeilijker...

Maar het moet er toch weer eens van komen. Dat is vandaag, de laatste dag van de Paasvacantie. De laatste dagen zijn heel onrustig verlopen. Het kwam door het bevel, dat alle mannen die onder de wapenen geweest zijn, in krijgsgevangenschap moeten, omdat de Duitse regering zogenaamd geen vertrouwen kan hebben in onze ex-soldaten. Grote opschudding in het hele land. - Men zegt dat er hier daar en gestaakt wordt: in Twente, in Limburg.

Maar: de treinen en trams rijden gewoon. De boeren hebben besloten geen melk meer aan de fabriek te leveren. Er rijdt dus geen melkwagen meer - en iedereen kan zoveel melk halen als hij maar wil. En daar is in deze dagen druk van geprofiteerd. Je zag iedereen met flessen of emmertjes sjouwen en er is heel wat gekarnd. Ondertussen is het 'politie standrecht' afgekondigd. En nu maakt de vrees voor de dood door de kogel zich meester van de mensen...

Ik denk, dat de bussen wel gauw weer aan de weg zullen staan en dat de melkwagens weer zullen rijden.

De boeren hebben geen steun gekregen in hun verzet. Volta en Kannenfabriek hebben niet gestaakt - het zou vandaag (Maandag) gebeuren, maar het is bij zullen gebleven. En zullen morgen de ouders hun kinderen van school thuishouden? Men heeft zich ingespannen voor deze protestactie, maar of hij slagen zal?

Zo is de situatie op het ogenblik. De mensen koken van binnen, maar durven niets of een klein beetje. En - is dat hun kwalijk te nemen? Er is nog maar zo'n beetje solidariteit onder de mensen.

Iedereen wacht op een ander en zo gebeurt er niets. En de soldaten kunnen weer naar de gevangenkampen in Duitsland gaan ... Eerst het lagere kader, straks de anderen. Hoe kan het ook anders als er geen verandering komt - geen Daad die de plannen zal wijzigen.

Sinds 28 September 1942 is de toestand aan de fronten belangrijk gewijzigd. De Duitsers liggen niet meer in de Kaukasus, Stalingrad wordt niet meer bedreigd, de Russen hebben in de winter hard van zich afgeslagen en nu is het front aan de Donetz en wordt aan de Koeban nog gevochten. Het wachten is op de zomercampagne.

In Afrika is deze herfst een Amerikaans leger aan land gegaan en Rommel is teruggeslagen tot Tunis, de stad en de naaste omgeving en zit als een muis in de val. Maar binnen een paar weken zal het hier afgelopen zijn en is Afrika van Italianen en Duitsers gezuiverd. Dan is het wachten op het tweede front.

In de lucht zware aanvallen op alle belangrijke steden en havens in Duitsland en de bezette gebieden. Superioriteit van Engeland in de lucht - steden worden tot puinhopen. Zo is het oorlogsbeeld in grove trekken op het ogenblik. Duitsland in de verdediging - de Geallieerden in de aanval - en de bezette gebieden reikhalzen naar het tweede Europese front.

Aukje is een heel stuk beter tegenwoordig. Zij doet alle huiswerk weer mee, ze kan weer naaien, breien, stoppen - fietst weer, maar nog niet te ver! Ze loopt ook wel veel in huis, maar wordt erg gauw moe als zij buiten een eind zou lopen.

Maar wij zijn erg blij, dat het tenminste zo ver is!

Als alles normaal was gebleven was ze vandaag voor 4 weken naar het H.O.* gegaan - nu is het wachten op de 11e Mei. Als dan de toestanden weer wat beter zijn, gaat zij er even tussen uit. Het zal haar goed doen, die lieve schat.

De kinderen zijn goed gezond al klaagt Rinke wel eens over zijn maag. Aukje denkt dat het wormen zijn, maar ze komen niet los. Roelke's voet is weer genezen en hij is verder ook goed gezond. Morgen gaat hij voor het eerst naar school - al zal hij wel een dag moeten wachten nu de ouders hun kinderen morgen thuis willen houden! Hij heeft erg veel zin in school en het blijkt nu al dat hij een goede leerling zal worden. Hij rekent al tot 20. 3 + 8 + 5,

* Herstellingsoord voor Onderwijzers (Lunteren)

zege hij zomaar, is 16 en hij heeft een zuiver taalgevoel, net zoals Rinke. Hij kan nog niet lezen, maar is toch zover, dat hij het in een oogwenk door zal hebben. De leesplank bijv. legt hij zomaar.

Nu zijn de twee knapen op de grote school. Rinke is vanzelfsprekend overgegaan. Hij had het beste rapport van de vierde klas en hij zit nu in de vijfde, maar - lag er maar een klein jongetje of meisje in de wieg - wat zou ik dat heerlijk vinden!

Zijn vrouw zet het dagboek voort
24 Mei 1943

- Mijn liefste - hoe zal ik verder gaan in jouw dagboek nu jij niet meer naast en achter mij staat? Jij, mijn liefste, had het dagboek gesloten en in de kast gezet en wij gingen tezamen naar bed, in grote eensgezindheid, zoals wij nu langer dan tien jaar gedaan hadden. Elf uur was het en moe als we waren vielen wij tamelijk gauw in slaap. Om half twaalf werd er gebeld en daar stond de auto van de Grüne Polizei om jou, mijn liefste, op te halen en niet weer te laten gaan. Op de drempel van ons huis hebben wij afscheid van elkaar genomen. Dat was het laatste. Ik heb je niet weer gezien en zal je nooit weer zien. 5 Mei, des morgens, heeft de kogel een eind gemaakt aan het leven van jou, mijn liefste. Van jou, mijn liefste en mijn kameraad. Alleen door jou had het leven waarde voor mij. Hoe graag had ik naast je willen staan in dat laatste ogenblik en was ik met je gevallen. Wat is het leven zonder jou, mijn schat? Eén brok pijn, één brok heimwee.

Ach, de dokter zegt, dat het voorbij gaat.

Op het scheurkalenderblaadje staat:

Zoals de natuur verder bloeit, de vogels verder vliegen, zo zet ook de mens zich heen over wat was.

Is een mens dan zo wreed, zo weinig trouw, dat dit waar kan zijn? Misschien is er iets van waar, maar ik weet dat ik van nu af aan anders tegenover het leven zal staan en dat voor mij de dood geen verschrikking meer zal betekenen. Het kostbaarste, het allerliefste deel van ons leven is afgesloten.

Nu blijft voor mij alleen nog één taak, één plicht over: de kinderen terzijde te staan in het uitgroeien van hun eigen wezen. Maar het is nog zo moeilijk om mij er nu met alle kracht en liefde aan te geven. Nu de man heengegaan is van wie ik deze beide jongens heb gekregen, is het net of er een onverschilligheid over mij gekomen is

voor alles en iedereen, behalve dan voor hem, mijn man. Het is of met jou alle warmte voor het leven om mij heen verdwenen is.

En toch, ik moet dankbaar zijn, dankbaar, dat jij mij 13 jaar lang gegeven was, dat ik zoveel jaren naast zo'n zuivere, hoogstaande, begaafde man mocht leven. Dat jouw wezen en jouw liefde mij verder mogen leiden en dat ik jou moge volgen zodra onze jongens mij kunnen missen.

Hard tegen hard
Van de April-Meistakingen tot Dolle Dinsdag

Typiste, 28 jaar - Amsterdam
Vrijdag, 7 Mei 1943

- Ik knap van enthousiasme, beslist ik knap. Dat enthousiasme heeft zich al geuit om Pa blauwe plekken te knijpen wat hij met een stoïcijnse kalmte en zonder een spier te vertrekken verdroeg. Hij kon er zelfs bij lachen. En dat is geen wonder! Nee, Tunis is nog niet gevallen en Bizerta ook niet en er is nog geen invasie, maar toch:

‘Ik zie de kimmen
Reeds ontglimmen
Van een nieuw, een godlijk licht
Langs de randen
Dezer stranden
Straalt zijn glans mij in 't gezicht

Ja, zij zullen
Zich vervullen
Deze tijden van geluk
Deez' ellenden
Gaan volenden
En verpletterd wordt het juk!

Dat speelt door mijn hoofd en terecht, want vanavond kwam het extra bericht vanuit Noord-Afrika, dat meldde, dat de Engelsen al in de buitenwijken van Tunis vechten en de Amerikanen in de buitenwijken van Bizerta. Ik dacht, dat ik er wat van kreeg. Een paar uur geleden zaten ze er volgens de radio nog resp. 20 en 12 km vandaan en nu zitten ze al in de buitenwijken! Het is gewoon niet te geloven. Stel je voor, dat het nu al binnen een paar dagen valt! Beslist, ik krijg er nog iets van! Dat kan zoveel betekenen, de

invasie, de ineenstorting van de vazalstaten, enfin, misschien sleept mijn enthousiasme me weer te veel mee, maar ik put uit de val van Tunis zo veel hoop! Je kunt nooit weten, of niet opeens de hele zaak ineen stort. De omroeper zei ook heel optimistisch, dat Churchill in de vorige oorlog in 1918 rekende met een einde in 1919 of in 1920 en een paar maanden later was het al zo ver. En dat kan nu ook. Hemel, als het eens waar was. Als we die Duitsers zien vertrekken! Om gewoon iets te krijgen van vreugde! De ellende is nu zo groot, dat we dergelijk goed nieuws wel heel goed kunnen gebruiken, al was het alleen maar om het verzet te stimuleren. Nu nog de val van Noworossiisk, want daar schieten de Russen ook al hard naar toe. Bovendien zijn er Turkse officieren naar Egypte en Gealliëerde officieren naar Ankara, om de Turken te onderrichten in 'het gebruik van de moderne geallieerde wapens'. Wat een mogelijkheden! Stel je toch eens voor, dat we er gauw af waren! Als er nu eens in Rusland in het Noorden nauwelijks meer werd gevochten en Franzl* gauw terug kwam en we elkaar gauw zagen! Maar ik ben vast weer te optimistisch en te enthousiast. Ik mag wel een beetje met m'n benen op de aarde blijven. Wie weet, wat er ons nog te wachten staat. De Engelse radio vertelde, dat Mannerheim op het hoofdkwartier van Hitler was ontboden en hij niet wilde. Vandaar dat hij in Zwitserland zit. Toen moest de president komen, die wilde ook niet, tenslotte de premier. Of die is gegaan, weet ik niet. Ik denk het wel. Enfin, het zegt genoeg en van de kwestie tussen Amerika en Finland hoor je niets.

Er wordt verteld, dat er 600 studenten zijn gegaan gisteren van geheel N.-Holland, terwijl er in Amsterdam alleen al 2.400 studenten moeten zijn. Dit staat natuurlijk niet vast, er wordt zoveel verteld. Maar dat horen we nog wel. Mussert beweert al in zijn rede, dat hij de bekendmaking van Gen. Christiansen aangaande de militairen uit de krant vernam. Dit zeker als antwoord op het dreigement van Min.-Pres. Gerbrandy, die de N.S.B. als zijnde op de hoogte van alle maatregelen van de Duitsers, mede-verantwoordelijk stelde voor deze daad. Hij is zeker al bang. Maar hij mag niet luisteren naar de Engelse zender! Dat wij dat nu doen, soit, daar zijn we anti-Duits voor. Maar hij!

Als Tunis is gevallen, geeft Ma een feestmaal. Ze heeft nog heel

* Oostenrijker (anti-Nazi) die de schrijfster in 1937 in Engeland had leren kennen.

wat lekkers in de kast. Ik ben benieuwd. Met ons geweldig rantsoen vlees moeten we twee maal zo lang doen. Dus een ons vlees in twee weken. Daar zullen we ons ook geen vuile maag aan eten. Geen boter, geen vet, geen vlees, waar moet dat heen? Nu hebben wij nog wat in de kast, mede dank zij de goede zorgen van Franzl, die ons ondanks mijn protesten toch waar hij kon wat heeft gestuurd, maar de talrijken die dat niet hebben, die zullen toch wel de wanhoop nabij raken. Het is maar goed, dat de kimmen enz. De Prinses droeg dat beroemde gedicht ook al voor in haar laatste rede.

ZELFDE AVOND, 11.45 - Tunis en Bizerta *volledig* in onze handen. Ik zeg van puur enthousiasme *onze*, maar wij horen er ook bij. Ik heb Pa nu aan z'n haren getrokken, die zielige paar haartjes, die hij nog heeft! 't Is nog niet te geloven. Eergisteren begonnen ze het nieuwe offensief en nu al, nu al, is Tunis in geallieerde handen! Ik ben er kapot van! De Fransman zei het om 11.45 ‘un communiqué d'Afrique annonce l'occupation totale de Tunis et de Bizerta.’ Ik vloog in de lucht. Maar die Hollander herhaalde eerst het bericht van 8.15 en pas aan 't eind gaf hij het grote nieuws. Ik dacht eerst verkeerd te hebben verstaan. Maar nee, het was toch waar!! Ik kan huilen van vreugde en dat Franzl dat nu niet weet. Maar hij zal 't gauw genoeg weten. Ik ben er kapot van! Wat zal Nederland stralen!! Ik ga tegen een iedereen lachen. Wat doet Italië met zijn Afrika-ziekte? Wat gaat er gebeuren? Wat is dat razend vlug gegaan! Wat een kracht zit daarachter. Ongelooflijk! Krijgen we 10 Mei invasie? Oh, oh, ik kan er niet bij. Die droge Engelsen die zeiden doodleuk ‘A special announcement from Africa sais that Tunis and Bizerta have been captured. Details are not available.’ Verder nieuws was er niet. Voor zoiets moet je een Engelsman zijn.

Handelsvertegenwoordiger, 47 jaar - Amsterdam
26 Mei 1943

- Lichting burgers 21-22-23 zijn opgeroepen voor de ledige plaatsen in Duitschland te bezetten. Je hebt je maar te melden en je wordt naar alle mogelijke uithoeken gestuurd, Riga, Oelkraine hoor ik noemen. Hoe het zit, zit het, maar de jongens maken het maar mee. Er zijn er bij die zeker heimwee zullen krijgen. De jongelui trouwen aan de loopende band. Maar het gaat niet meer als vroeger keurig netjes in een luxe wagen of rijtuigen, neen die zijn al lang verdwenen. Er is geen benzine meer of de wagens zijn al lang gevorderd. Neen de jongelui gaan met de tram en voor de rest loopende naar stadhuis en de genoodigden volgen. Duidelijk kenbaar aan de roos of andere bloem die zij in hun knoopsgat dragen. Om er toch een feestelijk tintje aan te geven, krijgen ze extra toewijzing voor een paar brooden, wat vleesch en 2 ons bruidsuikers. Maar de jajem is er niet meer bij. Clandestien kost een flesch Bols *f*50. Cognac *f*45.-

Heele volkstammen zie je dus naar Stadhuis trekken. De trouwerij wordt voltrokken en dikwijls vertrekt de bruidegom de volgende dag reeds voor een jaar naar het buitenland. Wat een ellende. Deze jongelui worden wreed door den oorlog uit elkaar gerukt. Weg is de mooiste tijd uit hun leven. De jonge vrouw krijgt dan ondersteuning. Te weinig om van te leven en te veel om van te sterven. Zoo zien we alle jonge jongens en mannen wegtrekken. Gevolg: bedrijven komen zonder werkkrachten. maar ook daar weten de nieuwe Heeren raad op. Vrouwelijke conductrices, postbestelsters. Kortom overal is het zoo, de man er uit en de vrouw die toch in haar gezin thuis hoort in de bedrijven. Omgekeerde wereld. Maar het is de totale Krieg. Er wordt niet gevraagd of wij het willen of niet. Je hebt het maar te doen. Alle dagen nieuwe verordeningen. En het einde is altijd: doe je niet dan krijg je 5 jaar tuchthuisstraf. De gevangenissen zijn vol, concentratiekampen zijn er legio. De ongelukkigen worden dikwijls zonder vorm van proces gevangen genomen. Men hoort niet waar ze naar toe gaan, waarom en waar ze zijn. Denk jullie je in wat het zeggen wil, als zij die je dierbaar zijn, een vader of zoon of broer weg is. En die onzekerheid is doodend. Menigeen heeft dan ook maar de gaskraan opengezet.

De handel is overal aan banden gelegd. Ik weet niet meer wat je wel of wat je niet mag. Hout, ijzer, koper, tin rubber, niets mag

meer verwerkt worden en overal heb je een toewijzing voor noodig. Gevolg: alles wordt zwart verkocht tegen prijzen waar je van duizelt. Een rijwiel buitenband zie ik verkoopen voor *f*200.- binnenband *f*150.- Slaolie (1 Liter) voor *f*50.- Ik grijp zoo maar eens een paar voorbeelden. En dikwijls wil de eigenaar niet eens geld hebben, hij vraagt b.v. sigaren. Hier is een reuze vraag naar. Zoo kreeg ik vandaag de zomermantel voor Bastiaans. Maar geld hoefde ik niet te betalen. Breng me maar een pond of 8 of 10 sucade en we zijn quitte. Ik wordt er natuurlijk ook beter van maar gaf aan suiker de voorkeur.

Zooals ik reeds vertelde worden de jongens van 21-22-23 geboren opgeroepen. Ook de z.g. plutocratenzoontjes. Ik ben er totaal op tegen dat wie dan ook weg moet, maar ik ken enkele jongens van rijke ouders, die [ik] absoluut ongeschikt acht naar de vreemde te vertrekken. Waarom? Zal ik U zeggen. Deze jongens zijn om het plat uit te drukken opgevoed met een beschuit met suiker. Een arbeiders jongen zal zich als hij van de zelfde leeftijd [is], zich er makkelijker doorheenslaan, maar deze jongens niet. En daarom heb ik met hen een grooter medelijden.

Op alle mogelijke wijze wordt getracht ontheffing te krijgen maar je loopt met je kop tegen de muur. Helaas. Gevolg, menschen met geld die vroeger alles wat ze wilde hebben konden krijgen, beginnen thans ook te voelen wat het zeggen wil oorlog te hebben.

Meisjesscholier, 17 jaar - Eindhoven
29 Mei 1943

- Zaterdagmorgen moest ik hem* nog wat geld gaan brengen. Moeder was bij tante Pien van Eugen gaan slapen, want ze had tot één uur 's nachts bij tante Riek zitten kletsen. Toen heb ik hem in de trein een spreuk laten schrijven in het poezie album van Sonja. Hij schreef:

> ‘Laat ons vergeten wat gisteren was
> want vandaag is een kostbaar bezit.’

* Een litterator die voor een schoolvereniging een lezing had gehouden.

Echt toepasselijk juist op Sonja. Ze was er dolgelukkig mee.

Hij kan me reuze goed uitstaan. Hij wil alleen niet op school komen omdat hij van z'n vrouw niet mag. Dit is de eerste keer dat hij over eigen werk gesproken heeft. 't Heeft'm *f* 135.50 opgebracht. Begrijpelijk dat hij dan nog wel eens terug wil komen.

Nu iets over de oorlog. In 't begin van de week hebben de Engelsen twee stuwdammen gebombardeerd in 't Roergebied. Er staat nu al een gebied onder water zo groot als Nederland. De hele industrie staat stil. 't Is werkelijk geweldig, dat loont de moeite tenminste eens. Van de 18 vliegtuigen zijn er negen niet teruggekeerd.

Gisterenavond kwam Mevrouw + Meneer + Joep Sikkel bij ons. Joep had nieuws van de meisjes. Van een juffrouw van 't arbeidsbureau had ze gehoord dat ze alle meisjes op gingen roepen.

Eugenie was 's middags over gekomen en kwam even hier. Diet en Annelies hadden een codetelegram gekregen dat hun aangetekende oproepen in Amsterdam aangeboden waren, maar niet aangenomen natuurlijk omdat ze er niet waren. Erin stond - ze wisten 't van andere meisjes, die zo stom waren geweest om de brief aan te nemen - dat ze zich onmiddellijk moesten melden voor 'n administratieve baan bij de P.T.T. of de Tram. Moeder is ten einde raad.

Vanmorgen is Moeder overijld naar Amsterdam vertrokken. Eerst heeft ze voor acht uur nog Marjan opgebeld. 't Meisje, dat aannam, had zeker consigne gekregen om niets te zeggen. ‘Waar Marjan was?’ ‘?’ ‘In Amsterdam?’ Nee, wist ze niet. Ze wist in ieder geval nergens iets van en toen heeft Moeder maar opgehangen Daarna belde Moeder tante Miesje in Vught op, maar die wist ook nergens van. Toen werd ik naar oom Strack gestuurd om ons spoorboekje terug te gaan halen en ik moest even ook de naaister, Lies, een vrij nieuwe, gaan afzeggen. Toen ik thuis kwam was Moeder 'm gesmeerd, naar Amsterdam.

Op school hoorden we vanmorgen dat Van Os vanmiddag ging promoveren in Utrecht. We zijn er allemaal naar toe geweest. Van de leraren waren er: Wolters met Mary, de Bong, van Eck met vrouw, Schrijvers met Vrouw, de Beer in pak en met bolhoed aan, Zuylen, Noyons in jacket; en wel vijftig kinderen van de school. 't Goot toen we in Utrecht arriveerde en we zijn als hazen in een of ander obscuur logement gevlucht tegenover 't station. Daar hebben we voor 20 cent een glas smerige limonade-surrogaat gekregen en voor dezelfde prijs een nog smeriger koek-zonder-bon. Ze hadden

er zout in gedaan in plaats van suiker. Brrr. Om de vieze smaak wat te verdrijven zijn we toen in een Cafetaria ijs gaan eten. Dat was niet zo erg, hoewel ik nog nooit zoiets slechts geproefd heb. Toen naar de promotie. In 't Universiteitsgebouw hadden ze blijkbaar niet de minste moeite gedaan om de sporen op te ruimen van de brand, die in 't archief aangestoken was om de lijsten van de studenten te verbranden. In een gang hadden ze al de rommel op een hoopje geveegd. Als souvenir heb ik er twee papiertjes van meegebracht. Daarna was er nog enige opwinding over W.C.'s, waarop we nl. op Heren toiletten terecht kwamen (wat 'n Nederlands!). Grote hilariteit onder de meisjes menigte. Toen promotie. Grote plechtigheid. We dachten dat hij zich van de zenuwen vergiste en tegen iedere prof: ‘Hoogleraar Polis’ zei, maar achteraf was 't bedoeld: ‘Hoogleraar Opponens’; nogal een verschil dus. Na afloop werd hij toegesproken met ‘doctor van Os’. 't Was niet cum laude.

Toen we bij de uitgang kwamen, stond Agnes daar in de stromende regen. Met haar ben ik toen achter de hele boel aangesjeesd totdat we bij Schmiede of zo iets kwamen. Daar was de receptie. Al die burgerlijke kinderen deden hun jassen en handschoenen uit; ik niet. Ze keken me aan als of ik 't onbehoorlijkste deed van de hele wereld. Toen hebben Agnes en ik een hele tijd staan kletsen in de gang terwijl de anderen binnen thee met een gebakje verorberden. Van Woutje kreeg ik daarna een broodbonnetje, een Btje voor 100 gram, maar toen had ik geen geld meer om er iets voor te kopen. Droef. De trein terug was stikvol. Bij 't instappen botste ik expres tegen een SS man op, die woedend brulde: ‘Past U maar op’. De menigte koos gelukkig partij voor mij, maar toch hield ik m'n mond maar. Die verd... kerels hebben zo'n gevoel van machtswellust. Alle mensen deinsden voor hem achteruit. Belachelijk gewoonweg, zo'n kereltje. We hingen in de trein. Toch wel erg gelachen met werklui. Er zaten twee mannen van de arbeidsdienst in: een goede en een verkeerde.

Typiste, 28 jaar - Amsterdam
4 Juni 1943

- Met de radiotoestellen zijn ze nu aan de gang. Er zijn er natuurlijk, die ze gaan inleveren, die slappelingen heb je altijd. Het aantal moedigen is per slot maar gering, maar toch schijnt de oogst de Moffen niet mee te vallen. Ze dreigen tenminste steeds in de krant en waarschuwen tegen de handel in oude toestellen, de toestellen moeten in orde zijn en bespeelbaar, weet ik wat niet al. Ze kunnen naar de wip lopen. Volgens mij kunnen ze toch geen wijs uit alles, ze hebben zo veel uit te zoeken, dat ze er niet meer uit kunnen komen. Dus wij wagen het er maar op en leveren niets in, ook geen oud, tenzij nu mocht blijken, dat er zo'n scherpe contrôle wordt uitgeoefend, dat we tegen dat ze bij de S beland zijn, we er wel aan moeten geloven. Maar overdag staat ons goede toestel op zolder en 's avonds staat het goede weer op zijn plaatsje. Overdag behelpen we ons maar met dat oude geval. Je moet om je toestel te ‘mogen’ inleveren, een formulier kopen, wat je nog vijf cent kost bovendien. Het toppunt van brulitateit. Als ik het toch wegbracht, deed ik het zonder formulier. Als ze het dan niet aannemen, ook goed. Maar we zijn als het er op aan komt, allemaal zo mak als lammetjes.

Huisvrouw, 46 jaar - Amsterdam
Maandag, 31 Mei 1943

- Arie is vanmorgen om 8 uur aan zijn mondeling examen begonnen, het zal mij benieuwen of hij slaagd. We hebben zoowat alle dagen luchtalarm en waarvoor? je hoort of ziet niets. Vandaag moeten wij onze radio inleveren, maar we doen het nog niet, als ik alléén den baas was, bracht ik hem wel want wat heb je aan die last, maar Paps zegt ‘ik breng hem pas den laatste dag.’ Het is toch even goed erg dat je met een droog gezicht je toestel moet brengen.

En zoo ongezellig in huis, hij stond bij ons heel veel aan, zooveel dat ik wel eens zei trek dat ding er nu astublieft eens uit, want nu ben

ik er zat van steeds maar dansmuziek. Van de week heb ik een electrische waschmachine gekregen van Paps. Kostte het liefst f 800. Vroeger had ik zooiets nooit gekregen, maar nu denkt Paps anders pakken ze het geld toch af. Morgen ga ik er mee wasschen, ik ben nieuwsgierig of het schoon genoeg word naar mijn zin. anders wasch ik altijd op Maandag maar ik heb een paar dagen in bed gelegen en nu mocht ik nog niet wasschen van Paps, ik vind het wel vervelend want Donderdag is het Hemelvaartdag en dan moet je je zo reppen om alles klaar te krijgen. Zaterdag was er weereens geen vlees en geen groenten.

Wij hadden wel groenten, had Jopie uit de polder gehaald, maar vlees hebben wij ook al de hele week niet gehad, 5 eieren heb ik 1 × gekocht, was *f* 5.

Arie is naar het arbeidsbureaux met het briefje van den Directeur en heeft een stempel op zijn stamkaart gekregen dus daar zijn wij dan voorlopig mee klaar hoeft hij niet naar Duitsland Henk Heukels - Piet Leeuwerik hebben ook een stempel. Dinsdag moet Frits de Blieck zal ook wel een stempel krijgen want moet nog een jaar op school blijven. Japie Simons een badjongen uit de A.M.V.J. moet naar den Oekraine erg als ze je jongen daar helemaal naar toe trommelen. als er eens wat gebeurd, zijn die met geen praatje in Holland.

7 Juni 1943

- Arie is vandaag geslaagd voor de 1ste O.H.S.* of je weet niet of het gelukkig is want nu sturen ze hem misschien naar Duitsland.

Handelsvertegenwoordiger, 48 jaar - Amsterdam
8 Juni 1943

- Rotterdam. De gewone bezoeken. Woltersen heeft weer 2 pond bruidsuikers. Schrik niet *f* 20.- Maar waar de baas (dat ben ik) tabak rookt van *f* 10.- per ½ onsje mag moe toch ook

* Openbare Handelsschool.

wel een lekkertje hebben. Ze is er dan ook erg blij mee. De lunch viel weer niet mee. Geen visch. Witte boonen met aardappelpuree, of macaroni met tomatensaus. Tuinboonen waren er ook, maar dat waren zeker afgekeurde Groningsche Molleboonen. Gedroogd en daarna geprobeerd er weer eetbare boonen voor menschelijke consumptie er van te maken valt niet mee. Mijn buurman versleet zijn gebit er bijna op.

In Rott. is het nu slecht met de groenten. Heele rijen vrouwen gaan naar Rodenrijs en Bergsche plas. Maar zooals ik later hoor zijn ze bij het uitgaan van het station aangehouden en moesten ze de gekochte groenten afgeven. Je zou zeggen wat een flauwe kul waarom mogen die vrouwen niet groenten gaan halen als het in de winkel niet te koop is. Om de doodeenvoudige reden ‘Mag niet’. De Kweeker moet het aan de veiling leveren. Doet hij dat dan gaat het weg. In ieder geval wij zien het niet meer. Het is nog volop aardbeien tijd. Je ziet geen aardbei. Sla en spinazie en veenpiepers. Ik ben zoo flauw. Verlang naar wat hartigs.

Krijg van de Bruin wat oude kleppen rubber. Goed voor hakken te maken. Zuinig mee zijn. Zal a.s. winter wel van pas komen.

Vandaag is het de eerste dag dat ik zonder abonnement reis. De abonnementen mogen niet meer verlengd worden. Mijn trouwe kameraad het abonnement die mij 25 jaar trouw overal vergezelde en mij toegang en vervoer verstrekte naar alle mogelijke en onmogelijke plaatsen heb ik niet meer. Vreemd gevoel is het nu net zoo'n doodgewoon mensch als al die anderen. Vroeger dacht je och die dagjesmenschen, want die trein was van ons. Nu hebben ze wat van ons afgenomen, en wat het is weet ik nog niet, maar ik voel me een vreemde in mijn eigen trein.

In terugkomen, wou ik oude gewoonte in Amsterdam de trein naar de Muiderpoortstation pakken, dan behoef ik met de tram de heele stad niet te doorkruisen. Op het laatste moment bedacht ik dat ik voor dat traject geen kaartje had. Ik voel het gemis van abonnement nu nog meer. Morgen komt Bastiaans met zijn vrouw naar Amst. Moet toch zien dat we iets extra's in de pot krijgen. Waar moet ik het vandaan halen. Op de tuin heb ik nog wat spinazie. Maar niet genoeg. Rijpma leent me 2 bloemkolen. Zie zoo de groente is al voor elkaar. Moe heeft kans gezien 3 kan melk op de kop te tikken. Durf de prijs niet meer te vermelden. Ze maakt pudding. En de rest voor de koffie. Ik zeg koffie, maar het [is] feite-

lijk gebrande bloembollen met kratenzaad. En toch smaakt die rommel, als je maar suiker en goede melk hebt. Onze beneden-buurman Leenderts is morgen jarig. Zijn vrouw gaat koekjes bakken. Ze zal het voor ons ook doen. Moeten we wat suiker en boter en meel geven. Leenderts beloofd me een onsje worst (ik kreeg er 2) en wel 1 ons rookvleesch en 1 ons leverworst. Dat is voor de lunch. Dat is dus ook voor elkaar.

Uit dankbaarheid krijgt hij een stukje sucade en waar ik voor de worst de normale prijs mag betalen een tientje voor de Mr. de Pastoor voor de arme menschen: Ik geef zoo af en toe wat voor de Dominee maar ook voor de Pastoor. Als het maar bij arme menschen terecht komt, hindert dat niets.

9 Juni

- Nu nog zien dat ik wat visch krijg. Rinus weet dat ik bezoek krijg. Ik krijg een mooie karper en 2 flesschen karnemelk. Ziezoo laat nu de gasten maar komen. Van Joop de sigarettenwinkelier krijg ik voorschot op mijn sigarettenbonnetje. Ik heb dus ook wat te rooken. De heele zaak is voor elkaar.

Om 10.15 komt Bastiaans met vrouw en kleine Harry. Net een jong kalf in de wei. Die kleine boy heeft nog nooit in een tram gezeten. Wat een sensatie voor dat kind. De ontmoeting met mijn vrouw is allerhartelijks. Natuurlijk komt hij met wat lekkers, daar is het Bastiaans voor. Hij gochelt uit een tas te voorschijn. Een slof aardbeien 1 brood van 1600 gram, een half pond boter, een pond suiker. Wij zijn er verlegen mee. Wat een rijkdom en gisteren hadden we er nog een zwaar hoofd in hoe en wat kunnen we onze vrienden voorzetten en nu dat. Wat ruikt dat brood lekker. Eerst krijgen we dan de koffie met koekjes. Harry moet eerst nog wat wennen. De ontbijt of koffietafel wordt extra klaar gemaakt. Het is net als vroeger. Wat een gezelligheid. Mevr. Bastiaans voelt zich best bij ons thuis en heeft direct het goede contact met Riek. Vrouwen begrijpen elkaar of nooit of direct goed. We hebben met onze oudste dochter Klaar een afspraak om 1 uur op de Dam. Ze heeft al 2 paar kousen gereserveerd. Dat is dus voor Mevr. Bastiaans al heel wat. Nu nog een mantel. In de Bonneterie toonen ze de laatste mantel, schrik niet. Kost maar *ƒ*135.- Maar het is een juweel. Prijs is toch een bezwaar. Geen jurk of japon te krijgen, ook niet in Bijenkorf. Zelfs geen blouse. Dan maar naar Peek. Besluit een andere weg te volgen. Vraag naar een chef. Beloof een mand kersen en daar wordt

ons [een] mantel getoond voor ƒ16.- Ja het is niet de Bon[neterie] mantel maar toch wel degelijk voor dien prijs een pracht jas. Toch kocht je vroeger die jassen voor ƒ3,50. De jas wordt gekocht. Ik zal bij mijn vriend Wilp moeite doen voor een japon. Dat speel ik wel weer klaar.

Nu gaan we naar de apen. Artis is en blijft leuk. Al die beesten te zien is toch wel weer eens aardig. Aan velen is te zien dat ook hier wel eens een extra rantsoen gegeven mocht worden. Pinda's zie je niet meer. De beesten mogen niet gevoederd worden. Behoef je het publiek niet te vertellen, want ze hebben zelf niet. Ik zie dan ook in geen enkel hok iets liggen. En die arme apen begrijpen dat niet. Smeekend kijken ze je aan en heffen hun poot op. En de groote bruine beer danst op zijn achterpoten in het rond, maar och arme hij krijgt ook niets. Het is misere. Bij de giraf hebben we het er nog over, dat deze veel plezier van een borreltje zal hebben met zoo'n lange keel. Hadden wij er maar één. Is nergens meer te krijgen.

De tram is moeilijk te krijgen. Overvol. Dat is voor onze gasten een onbegrijpelijk iets. Maar vergeet niet, dat onze fietsers zoo goed als verdwenen zijn. Alles tramt dus. Eindelijk krijgen we een wagen. Het avondeten is heerlijk. Ik had nog een soep klaar gemaakt. Daar ben ik altijd een specialist in geweest. Ik had deze keer bruine boonen, 2 kruidnagels, laurierblad. wat gebakken uien en 4 bouillonblokjes en een lepel boter. Het is lekker.

En kruimige aardappelen en bloemkool met saus, en karper en pudding met kersennat na. Voor de thee is geen tijd meer voor. Ik breng nadat Bastiaans en vrouw en Harry afscheid heeft genomen van Riek en de kinderen hen naar de trein. Wij hebben een heerlijke dag gehad.

Om 10 uur wordt ik aan de telefoon geroepen. Het is Bastiaans. Hij moet toch maar de mooie jas van de Bonneterie hebben. Beloof hem er werk van te maken.

20 Juni

- En wij gaan naar v. Dien. Om 5 uur ben ik al op. De Zaterdag was een dag van regen en wind en de Zondag beloofd een stralende Zomerdag te worden. Voor ons, maar voor velen zal deze dag één wezen die nog lang in de geschiedenis bekend zal zijn. Wat is er gebeurd?

Ik bemerk om half 7 dat er geen tram komt. Dat klopt niet.

Wat kan de oorzaak zijn? Ik zie groepjes menschen druk met elkaar in gesprek. Naar buiten is mijn gedachte. Ik wil weten wat dat beteekend. Groote God een nieuwe rassia. Oost is afgesloten Zuid ook. Je kan de stad niet in. Dus hoe kan je naar Centraal of Muiderpoort? Daar gaat onze mooie dag. Kom, niet de moed opgeven. Ik zie de lange gezichten al van mijn vrouw en jongen. Laten we naar het Amstelstation gaan. Zoo gezegd zoo gedaan. Wij wandelen in deze heerlijke Zomerdag door de Kruislaan over Weesperzijde naar Amstel Station. Wij ontmoeten geen sterveling. Aangekomen ter plaatse bevreemd het ons de hal is totaal verlaten. Zou er wel een trein rijden?

Ja, Ja hoor. Een juichkreet stijgt in ons op. Wij gaan deze plaats van ellende voor een dag verlaten. De trein komt om 7.43 aan. Hij is nog vol ook, ondanks dat hij niet heeft gestopt aan Muiderpoort. Heerlijk wij zijn er uit en op weg naar Tiel.

Velen in de trein weten niet eens wat er in Amsterdam wordt afgespeeld. De laatste joden worden opgehaald. Op een hoop gedreven en weggevoerd als vee. Uit huis en hof naar de vreemde. Eerst naar Vucht en daarna door op transport naar Polen - Och, wat moeten de menschen toch wel meemaken. Gescheiden van vrouw en kinderen. Laat het geen aangenaam volk zijn. Maar het zijn toch menschen. Hoe kan dat de Goede God gedoogen. Het antwoord op deze vraag gaf een Domine voor eenige weken terug op een Zondagmorgen. Hij Onze Heer heeft ook gedoogd dat Judas hem heeft verraden dat Petrus hem heeft verlochend en dat zijn volk hem kruisigde. Het zij zoo.

Maar wij zijn op weg naar Tiel. Overvolle trein en in Utrecht komt er nog een stampie bij. Maar de stemming is er want alles trekt er vandaag op uit, kersen eten of halen. In Geldermalsen overstappen naar Tiel. Nog drukker. De wagens puilen uit. Maar we komen er. V Dien staat ons al op te wachten. Wat is het toch vredig in zulk een klein provincie stadje. De ontbijttafel wacht ons. Als steeds is dit een heerlijke verrassing voor ons. Rookvleesch met beschuit. Onze Wim was hier nog nooit geweest, maar hij is gauw de beste vriendjes met Bert. Dat zijn 2 mooie prenten boeken bij elkaar. Daar kunnen we nog lol van beleven. 2 gezonde jongens hoor. Dan drinken we koffie en gaan we op stap naar de kersenboomgaard. We moeten een wandeling maken van ¾ uur. Heerlijk is het in de Betuwe. Om ons heen niets anders dan ruischende korenvel-

den, afgewisseld door prachtige boomgaarden. Hier appelen, daar peren en soms ook pruimen of kersenboomen. Het een nog mooier dan het andere. Dan komen we bij boer Kerdijk. V. Dien laat meteen een kist van 15 pond kersen aanrukken. Wij vleien ons neer en beginnen te peuzelen. Binnen een half uur is de kist leeg en we kunnen geen kers meer zien. Dat is het, alles waar je te veel van krijgt, heb je gauw genoeg van. Wij gaan hardloopen. V. Dien moet het tegen mij afleggen. Wim wint het van Bert. De Willinks zijn kampioen. Dan gaan we boksen. Daarna trachten de jongens V. Dien op de grond te krijgen. Geen schijn van kans. Hij zweet als een aandrager. Wij maken ons heerlijk moe. Wat is het leven mooi.

En in Amsterdam worden de joden op een hoop gedreven als vee. Hun bundeltje op de rug. De deken bij hun. Dagen van te voren hebben ze hun spulletjes al klaar gemaakt. Maar toch wat moet dat afscheid zwaar geweest zijn. Afscheid van hun zoo vertrouwde huiskamer, van hun vrienden en kennissen. En wij eten kersen de eene mand na de andere. En wij luieren heerlijk. Wat is het hier zalig. Mevr. v. Dien doet niets anders als Bert waarschuwen. Denk om je goed, denk om je broek, je hemd, om alles. Maar Bert duikelt als maar over de kop en maakt handstandjes. Die ouwe v. Dien doet net zoo hard mee. Als kinderen zijn we weer. En als we de buik goed vol hebben, gaan we de tasschen vullen en maken ons reisvaardig voor de terugtocht. Moe v. Dien gaat vooraf om het eten klaar te maken en wij wandelen heerlijk rustig terug. En overal zien we kersenhalers en eters. Thuisgekomen vinden we de tafel al klaar. Heerlijke kruimige aardappelen en een balletje gehak (hoe bestaat het) en doppers met wortelen en echte sju (jus). en rijst na (van die mooie gele rijst groote korrels) met bessensap. We barsten bijna, maar op moet het zegt Ma v. Dien, en die is de baas hoor. En dan gaan we buiten zitten zonnen en drinken een glaasje bier en v. Dien tracteert op een echte sigaar. De jongens maken nog een wandelingetje door de stad. Wij houden ons gemak. Zoo verloopt de dag. En als het klokje ons waarschuwt dat de terugtocht naar eigen huis weer is gekomen, vergezelt de heele fam. ons naar Station. Wat een menschen komen hier naar toe. Heele karavanen en allemaal vol beladen met koffers, mandjes, tasschen. Maar allemaal vol hoor daar kan je op rekenen. En niemand mag kersen vervoeren. Maar je ziet geen controleur en geen agent. Ze gelooven het wel.

Aan station ontmoeten we onze dochters en de Fam. Bastiaans.

Klaar en Joop hadden nimmer v. Dien en fam. ontmoet. Zij maken kennis, vrij kort, want de trein nadert. Het is zwart van de menschen. Hoe ze allemaal in de trein kwamen is me een raadsel, maar het ging. Opgepropt maar toch in gelukkige stemming, want een elkeen heeft een heerlijke dag achter den rug. En als we weg gaan staat daar Tiel ons toe te wuiven. Het weer betrekt onder tussen. Wij krijgen onweer. Als we Geldermalsen binnenloopen stortregent het. Maar we moeten hollen om een plaatsje te krijgen. Wij allen zijn bepakt en beladen. Klaar en Joop met elk een mand van 8 pond. Wim met een koffer. Moeder met een kleinere koffer en ik met een zwaar pak. Rennen jongens, let niet op de regen. Voort moeten we een plaatsje veroveren. En we hebben het, zij het 2de klasse, maar daar vragen we niet naar. En daar gaat de trein weer. Culemborg, Utrecht. En daar krijgen we een herhaling van in Geldermalsen. Maar ook hier zijn we weer gelukkig. En dan zijn we weer op weg naar Amsterdam. Bij het Amstelstation hooren we dat er nog steeds niet wordt gestopt aan de Muiderpoort. Dus toch, vragen we ons af. De afzetting is nog niet opgeheven. De jacht wordt voorgezet. Honderden Joden zijn op een hoop gedreven en op weg naar Vucht. Wat een wereld. Op de Ringdijk kunnen we er een klein stukje van zien. Huis aan huis wordt nog doorzocht. En wij sjouwen onze kostbare vracht naar huis. Maar wat wordt dat zwaar op het laatst. Maar we zijn er toch gekomen. Thuis eerst alles uitpakken. Als ik de balans opmaak tel ik ± 35 pond kersen. En ze kosten mij ƒ0.25 per pond - Het reisgeld reken ik niet. In Amsterdam moeten de stakkers ƒ1.50 per pond betalen. Wij gaan de Barmhartige Samaritaan spelen - Wouters, Leenderts, Wijsman, Ouwe Opoe, de Kat, Jongejans, Mosveld, het vrouwtje [van de bakker], Rilland allemaal krijgen ze een diep bord vol met kersen. Wat een blijdschap en wij deelen mede in de vreugde. Wij hebben niet voor niets zoo gesjouwd. Om 11 uur kruipen we ons bed in en slapen binnen de minuut.

Maandag 21 Juni

- De langste dag. Zie zoo nu gaan we weer naar de winter. Moe zal vandaag de kersenjam klaar maken. Wat een heerlijk bezit is dat toch. Nu nog wat flesschen bessensap. En die haal ik weer van mijn tuin. Mijn bessenboomen staan er prachtig voor. Op kantoor regent het bedankjes voor de gezonden kersen. Van Mev. H.L. de Wilp, van Mev. R.S. voor asperges. Lijk wel

een groenteboer. Neem nog een order voor een mandje op. Mr Wilp beloofd mij een lap voor Mev. Bastiaans. Schrijf 2 uitgebreide brieven naar Bastiaans. Zij krijgt dus een mooie jurk. Koop bij Smuts & Co een Meter drijfriem. Kan ik Moeder en mijn schoenen laten maken. Als ik bij Jos v.L. aanloop weet ik die te bewegen mij zijn monsters hooge surrogaat rubber laarzen te verkoopen. Maar moet ze zelf gebruiken. Natuurlijk zal ik dat doen. maar als ik deze winter boter noodig heb, nu dan hoop ik dat ik niet in de verleiding kom. Ben zeker dat een paar laarzen mij 5 a 6 pond boter opleveren zal. Thuisgekomen vindt ik de jam al klaar. Een schilderij gelijk. Ik kan de potjes wel streelen. Wat zijn we rijk. Hoeveel menschen zullen er in onze naaste omgeving het zelfde hebben. Niet één op de 1000. Maar ja je kent het vak of je kent het niet. Ik ben een geboren snorder, snuffelaar of hoe je het noemen wilt. Zou Johnson of Mr. Drayton of Craigie nu wel weten dat hun vertegenwoordiger zoo aan zijn kostje komt. Zouden ze het ooit begrijpen. Ik de man die heeft mogen werken voor de grootste fabriek ter wereld op het gebied van asbest. En nu?

Menigeen zal me dankbaar zijn. Het houdt mij fit. Ik ken menschen die totaal in de put zitten. Die prakkiseeren als maar over de oorlog maar ik heb er dikwijls geen tijd voor. Als ik niet op snor ben om iets te vinden, dan ben ik op tuin en als ik daar niet ben, dan fourageer ik hetzij melk of visch of kaas. Maar altijd ben ik bezig. En ertusschen door werk ik ook nog. Wat je tenminste werken noemt. Maar ik weet altijd weer de kosten voor mij te dekken. En als het eene is afgeloopen, loopt het andere mij weer in de vingers. Onze Lieve Heer is met me. Ik heb wel eens iets gedaan, wat de baas beter niet kon weten, maar daar zal onze Lieve Heer niet boos om zijn. want dan deed ik dat niet om me te verrijken, maar om iets extra's te koopen voor vrouw en kinderen.

Huisvrouw, 51 jaar - Amsterdam
22 Juni 1943

- het is zoover mijn jongen is weg als krijgsgevangene waarheen weet ik niet, hij dacht naar polen waarneer zal ik hem terug zien. Gisteren was Arie jarig en waren we voor het laatst bij elkaar de heele nacht heeft het luchtgeschut gewerkt zodat we weinig hebben geslapen, het is nu half tien 's morgens en er is al 2 keer luchtalarm geweest. Arie kreeg een groot roggebrood voor zijn verjaardag, we zitten allemaal erg krap met brood Hoe zal Rie met het kind alleen de tijd doorkomen ze waren er nog al gemoedelijk onder. De zon schijnt vandaag maar het kan me niets schelen, de wereld is toch dood, het leven heeft geen waarde meer. Groente is er niet, je kan wel alles clandestien koopen. 1 pond kersen *f*1 pond arebeien 80 cent 1 pond vleesch *f*15 1 pond vet *f*25 1 pond boter *f*30 1 kilo suiker *f*15 en de inkomsten blijven het zelfde

Dinsd[ag], 29 Juni

- het blijft koud guur weer, net herfst je zit te rillen, het is een week geleden dat onze zoon wegging we hebben enkel een brief uit Amersfoort gehad voordat hij vertrok wanneer horen we weer wat? Het is erg met de groente in lange rijen staan de menschen en dan hebben de meesten nog niets en erg duur. Aard[appelen] hebben we ook weer minder 3 kilo per persoon voor de hele week, als Henk niet nu en dan wat eten en brood meenam uit het ziekenhuis zouden we honger lijden daar ben ik erg blij om want clandestien is het voor ons niet te betalen. Er zijn weer een heel stel Joden wegegaan ik ben in hun woningen geweest het is verschrikkelijk, ze moeten er zoo maar uittrekken en alles achter laten Nora is trainen ze had eerst geen zin, ze wilde liever met een meisje spelen hier thuis laboreeren noemt ze het met buisjes en kleursel. Vandaag 1 pond tomaten gehad voor 50 cent van de groentenman. Het is weer erg rustig de laatste dagen, dan heb je het idee dat het niet opschiet

Zaterd[ag], 3 Juli

- het is nog steeds koud en guur, wat het ergste voor de groei is, want er is geen groente te krijgen. We hebben nog niets van Henk gehoord, wat ook nog niet kan, maar we zijn zoo verlangend de hele dag heb ik geloopen en gestaan om wat te krijgen, de heele week heeft Pa eten meegebracht, wat heel gelukkig was, want andere week heeft hij vacantie en daar zag ik erg tegen op, nu ben ik wat aard. en brood voor.

Ik en Truus zijn in de Jodenwoningen geweest maar er was niet veel uit te halen, want het noodigste was weg, zoals ondergoed en linnengoed, daar zijn de dichtsbijwonende direct bij, ik heb alleen wat kleinigheden en Truus heeft een autoped en nog meer kinderspeelgoed, maar het is uiterst gevaarlijk om het te doen, als ze je snappen ga je naar Vucht.

Typiste, 28 jaar - Amsterdam
Zondag, 27 Juni 1943

- Nog steeds is er van de oorlogsfronten geen belangrijk nieuws en hier gebeuren er maar steeds meer en ergere dingen, die de komst van onze bevrijders steeds noodzakelijker en dringender maken. De Duitsers doen zich steeds meer en meer in hun ware gedaante kennen, n.l. als echte buitengewoon wreede en uitgeslapen onderdrukkers en uitbuiters. Verleden week in de nacht van Zaterdag op Zondag en de daarop volgende Zondag tot Maandagochtend 6 uur zijn ze aan één stuk door in de Jodenwijken bezig geweest met een zo intens georganiseerde jacht, dat je als behoorlijk nuchter mens gewoon verbijsterd van staat.

Zondagochtend vroeg belde Celien, die op de Sarphatistraat, dus Oost, woont, me op, of het bij ons ook zo gezellig was. Slaapdronken, van niets wetend, vroeg ik stomverbaasd, wat er aan de hand was. Bij hen was de hele buurt afgezet, 's ochtends vroeg, om 4 uur al, was de auto van de Duitse politie voorbijgereden, die met luidspreker de mensen wakker gilde. Ariërs moesten binnen blijven, de Joden moesten zich klaar maken voor de ‘afmars’ (de wrede ironie). En toen begon een drijfjacht op de weerloze Joodse bevolking, die vanuit alle delen van het land en de stad zoveel mogelijk in Oost geconcentreerd was, die in de geschiedenis zijn weerga niet heeft. Ook plan Zuid was voor een groot gedeelte afgezet. Trams gingen daar alleen voor de Joden, die in het normale leven niet in een tram mogen zitten. De hele dag door reden er achter elkaar maar trams vol mer Joden, die uit hun huis en land werden verdreven, af-

gescheurd van hun familie, een onbekend en afschrikwekkend lot tegemoet. Is er van de Duitsers iets goed te verwachten? Tallozen, die familie, kennissen of vrienden in de totaal geïsoleerde wijken hadden, brachten de dag in de grootste angst en spanning door. Er was geen enkele verbinding met de buurten te verkrijgen. Uit diverse delen van het land waren de ‘groenen’ (S.S.-agenten, wegens hun groene uniformen zo door ons uitgescholden, zoals we de speciaal voor dezelfde misdadige doeleinden opgeleide Nederlanders ‘zwarten’ noemen, omdat ze in het zwart gekleed gaan, of ‘Schalkhaarders’ naar hun opleidingsplaats in Overijsel, Schalkhaar) opgetrommeld om de drijfjacht een ‘zo vlot en doeltreffend mogelijk’ verloop te doen hebben. Celien wuifde voor het laatst een vriendin toe, die ook de reis naar het onbekende moest aanvangen. Dat wuiven had Celien hetzelfde lot kunnen bezorgen. Alle sympathiebetuigingen zijn strafbaar. En zo was verleden Zondag, een stralende zomerdag, weer een van de zwartste dagen van deze verschrikkelijke bezettingstijd. Overal werden er huiszoekingen gedaan, persoonsbewijzen gecontroleerd, en aangezien die huiszoekingen niet alleen tot Oost en Zuid beperkt behoefden te blijven, hebben we ons gehaast ons radiotoestel op te bergen plus ook andere dingen, want als de Moffen in je huis komen, zijn ze er heus niet afkerig van, alles wat van hun gading is mee te gappen vooral als ze merken in een hun niet welgezinde familie te zijn beland. Nu daarvan getuigen de portertten van ons Koninklijk gezin wel.

's Avonds probeerde ik naar Oost te komen, maar dat was nog steeds geïsoleerd. Is dit de straf voor hun z.g. misdaad betreffende de Duitse stuwdammen?* Daarvan droegen immers de Joden de schuld en zouden de Joden voor boeten? Hoe geraffineerd ze te werk zijn gegaan bleek nu achteraf. Enige weken terug zijn de Joden in de Joodse Raad toegesproken, waarin hun werd verteld, dat naar alle waarschijnlijkheid het hier thans nog vertoevende deel van de Joden in Amsterdam zou blijven, de Joden moesten zich vooral rustig houden, niet in groepjes lopen of staan, zich zo weinig mogelijk op straat vertonen, zodat men niet zoveel sterren (dat gele plakkaat in de vorm van een ster, waarmee hun kleren getooid moeten zijn) zou zien. Daarna gingen er geruchten, dat er in West en Oud-Zuid (ik ken dat hele plan Oud-Zuid niet) razzia's gehouden zouden

* Bedoeld wordt de vernietiging van drie stuwdammen in het Roergebied door Engelse bommenwerpers in de nacht van 16 op 17 Mei 1943.

worden op ondergedoken Joden, krijgsgevangenen enz. Een paar weken terug is Asterdorp, dat vol met Joden zat, ontruimd en moesten de Joden naar Oost verhuizen. En ... de razzia's kwamen niet in West en Oud-Zuid, maar in Oost en Nieuw-Zuid. De Joden, door de toespraak in de Joods Raad volkomen gerustgesteld, waren nu gemakkelijk te vangen. ‘Zo zijn onze manieren’ zingt een kinderliedje. Dat kunnen de Duitsers ook zingen en dan heeft het geen mooie klank.

[Hier een voorbeeld van een van de vele treurige gevallen:] de vrouw is Jodin en de man Christen, hebben een dochter, die door haar huwelijk met een Jood weer 100% Joods was geworden. Die hadden 2 kinderen. Die kinderen hadden ze al in veiligheid gebracht. De oudste, het afgodje van de grootouders, was bij de grootouders (*haar* ouders, want *zijn* ouders zijn ten eerste al weg en ten 2e ook 100% Joods, dus was dat geen veiligheidsmaatregel) de jongste ergens anders. Vanwege de geruchten over plan West haalde de vader de jongste weg en bracht het bij de grootouders waar hij de oudste met het oog op de drukte weghaalde naar huis want ... het was immers bij hen ook veilig. De volgende dag (zij woonden in Oost) Zondagavond werden ze gehaald en alles was al klaar voor hen om onder te duiken! Het kind sliep en met de buurvrouw hadden ze afgesproken, dat deze het kind aan de grootouders zou geven. De Duitsers vonden het kind niet, maar door het stampen van hun laarzen werd het wakker, begon te huilen (de ouders waren toen al weg) en toen werd het gevonden. Toen namen ze ook het kind mee, maar nu geheel alleen. Dit is een kleine tragedie en zo zijn er zovelen. Is het kleine gezin nu bij elkaar? We hopen het, maar dan wil dat nog niet zeggen, dat het zo blijft. Ze zitten in nu Westerborg, waar met zo'n opeenhoping van mensen, natuurlijk grote wantoestanden heersen. Ze krijgen natuurlijk niet behoorlijk te eten, bijna geen dek of huisvesting. Wat moet die ellende daar onbeschrijflijk zijn. Wat zullen we na de oorlog nog allemaal te weten komen, als we het ooit te weten komen. Dien Godschalk met haar kinderen is er goddank nog, als door een wonder nog gespaard. Maar voor hoe lang. Over een paar dagen beginnen ze weer opnieuw, want nog zijn niet alle Joden weg en hun doel is toch, dat alle Joden weg moeten. Wat doen ze toch met al die mensen die vraag kwelt hen en ons. Als je nu Maar wist, dat ze hen lieten werken, dan was dat nog te verdragen, maar als je hoort hoe de Joden hier in werkkampen worden behandeld,

dan behoef je er niet veel goeds van te verwachten en voor de kinderen, waarvan ze nog geen profijt kunnen trekken, is er helemaal niet veel te verwachten. Er doen hardnekkige geruchten de ronde, dat ze de kinderen een spuitje geven, waardoor het na een paar uur plotseling doodblijft. Ze zijn er best toe in staat, want ze hebben wel bewezen tot alles, hoe laag en gemeen ook, in staat te zijn. Voor geen middel deinzen ze terug. Hoe kon een volk ooit zo diep zinken? En het zal er eeuwen en eeuwen voor moeten boeten. Deze jaren van machtswellust en tyrannie, ze zullen hun wel verschrikkelijk duur te staan komen. De haat is overal in Europa zo ontzettend diep, dat die eeuwen zal blijven voortbestaan, wel niet zo hevig als nu natuurlijk, maar toch zal de afschuw, die een ieder nu heeft voor alles wat Duits is, generaties lang zijn invloed doen gelden.

Er gingen gisteren geruchten, dat ze nu in West zouden beginnen, maar er is niets gebeurd. Ik ben wel benieuwd, wanneer wij de pret zullen beleven, want ze zullen hier ook wel komen.

Er zijn natuurlijk Joden, die hun boel aan alle kanten weggeven aan Christenen rondom hen, vrienden, kennissen en buren, maar ook, die dat niet doen. En toch kan ik me dat laatste begrijpen, want als je ziet, hoeveel z.g. medelijdende en medelevende Christenen als gieren op de boel van de weggesleurde Joden neerdalen en begerig graaien naar alles wat van hun gading is, dan draait je hart in je lichaam om van afkeer. Wat is er te halen? is hun eerste gedachte en niet het lot, dat de Joden te wachten staat. In dat licht bezien, kan ik me voorstellen, dat de Joden het dan nog liever in handen van hun erkende vijanden zien dan in de handen van hun z.g. vrienden. In deze tijd leer je de mensen wel van nabij kennen en het moeilijkste is wel je eigen gevoelens te ontleden, want terwijl je anderen veroordeelt, betrap je je er op, dat je heus zelf niets beter bent, dat je precies bent als al die anderen en dat je, wanneer het in je voordeel is, ook alle scrupules opzij zet. Er zijn maar weinigen, die standvastig zijn en zich door niets of niemand van hun beginselen laten afbrengen. En ik reken mezelf daar niet toe, dat weet ik wel zeker. Hoe graag ik dat ook zou willen. En dat is het ergste, als je de wetenschap bezit, dat je zelf niet beter bent dan diegenen, die je zo graag veroordeelt.

Advocaat, 27 jaar - Kriegswehrmachtgefängnis, Utrecht
1 Juli 1943, 14 uur

- Dag Lieveling! Zou deze maand iets bijzonders brengen? Ik geloof, dat ik allerlei te vertellen heb. God geve me de rust en de capaciteit, noodig om behoorlijk uit mijn woorden te komen. - Zooeven, onder het eten, was hier de dokter: een zwaar man van een 40 jaar, met donkerverbrand gezicht vol 'Schmisse', knalblauwe oogen, uniform. Vol ordes en goud. Hij werd gevolgd door een laat ons zeggen 17 jarigen jongen in wit marine-uniform, een knappe jongen met donker, krullend haar, onbeschaamd gezicht en allerlei geflikker van wapens, horloges en instrumenten om zich heen. Beiden op en top correct, militair en vechtlustig. De vitaliteit stroomde eruit. Nu, dit heeft me een crisis van, ja van wat? bezorgd.

De dokter trad keurig op. Bij Ramsma stelde hij longontsteking vast, bij Wienbelt (die vannacht vreeselijke pijnaanvallen had en braakte, zoodat we uren met hem bezig waren) een blaasontsteking. Je ziet: het zijn geen kleinigheden die ik te cureeren heb! ik wilde het over iets anders hebben, in evenredigheid met mijn vitaliteit en lichaamskracht stijgt mijn vatbaarheid voor vernedering en mijn capaciteit tot haten. Dit is treurig. Ik vind het een terugval naar het oude. Help mij, weer tot klaarheid te komen. Laten we samen nadenken: ik voelde, toen ik die 2 sterke, knappe kerels zag, iets alsof ik een eunuch was. Die kerels: ze zitten in den zon, ze zijn bij vrouwen (de sexualiteit straalde hun de oogen uit), ze voeren oorlog, zijn gewapend, militant, weerbaar. Pruissisch militair. Daartegenover: Ramsma, ontkleed, uitgemergeld, die onderzocht wordt. Ramsma, knap, goed-Hollandsch, Fransch-Zwitsersch beschaafd, diplomaat. Ik kookte. En Wienbelt: toonbeeld van pijn en narigheid, doodsbleek, terdoodveroordeeld. En Klok: weerloos en verlamd op zijn bed. En van Beek: gruwelijk mishandeld, vol stinkende wonden. Allemaal goede Nederlanders, die hier thuishooren: invalide, onvolwaardig, buiten gevecht gesteld. Daartegenover die 2 knappe, van welstand en potentie blakende beesten. Ik *kookte over*. Waarom, waarvan? *Vernedering*, een soort niet te definieeren ellende van: bezet te zijn, en gevangen bovendien. Wij met onze bleeke gezichten. Met onze magere lijven. Zonder versierselen, zonder glinsterende dingen. Onmachtig, weerloos - voel je het? Ja, je voelt het. Maar anderen die nooit bezetting hebben ondergaan, *kunnen* dat niet voelen. Wie had

kunnen denken, dat bezet zijn inderdaad een vernederende, pijnlijke, zelfs walgelijke zaak is! Als je ondervoed en wanhopig bent, zooals bijna alle opgesloten gevangenen hier, dan voel je dat niet zoo, je bent niet militant, hebt geen sexueele drift, bent zachtaardig door vergeestelijking. Zoo ook mijn zieken: ze vonden het bezoek van den dokter heel bevredigend. Maar *ik niet*! Ik ben gezond en doorvoed, ik heb een zekere bewegingsvrijheid; daarom voel ik mijn gevangenschap en, daarbovenuit, het 'bezet-zijn', véél sterker! Begrijp je? Zeg, dat je het begrijpt! Vooral, eigenaardigerwijs, wanneer ik me indenk, dat die kerels met vrouwen omgaan, en buiten mogen zijn; dat ze in auto's zitten en oorlog voeren (ik druk me slecht uit), maar *vooral*: dat ze met vrouwen omgaan, dat irriteert mijn mannelijk gevoel en instinct *onbeschrijflijk*. Vooral dien knaap had ik op staanden voet kunnen vernietigen. Alle oude rancune, alle oude haat, alle wraakgevoel en agressiviteit waren er weer. Het zuiverste mannen-instinct, ik weet niet. Vooral als je aan onze Hollandsche vrouwen denkt, die weerloos tegenover tienduizenden van zulke kerels staan. Waar zijn onze Hollanders? In gevangenissen en concentratiekampen. In krijgsgevangenschap. In slavenarbeid. Onze vrouwen zijn weerloos overgeleverd. Jij bent weerloos overgeleverd. Ze hebben zich zelfs aan jou vergrepen: terwijl je groote beschermende man weg was, en je beschermende vader ver weg, en je beschermende hond dood, hebben ze het gewaagd je mee te nemen en kwaad te doen. Oh, vijanden, vijanden Bezetting! Vernedering! Wat doen ze hier? Dood!!! --

Zoo dacht ik, veel erger nog dan vroeger, terwijl ik als een nederige slaaf hierheen rende en daarheen, om mijn baantje te houden. - Ik heb na dit bezoek nog een uur nagekookt. Mijn patienten herkenden me niet meer, ze werden er stil van. En het ergste was, dat ik voelde, dat de ware oorzaak van mijn knagend gevoel van vernederd-worden niet waren die 2 kerels, maar mijn eigen dwaze, hoogst onchristelijke hartstocht! Mijn zonde vernederde me! 'Hebt uwe vijanden lief! Zegent ze, die U vervolgen! Slaat iemand U op de linkerwang, keer hem ook de rechter toe!'

Adviseur, 51 jaar - Overijsel
1 Juli 1943

- Weer een maand verloopen in den *strijd om een Nieuw en Rechtvaardiger Europa*, den strijd om Christelijke Cultuur en Europeesche Beschaving.

Gisteren was ik nog even getuige van een van de kleinere schermutselingen van dien strijd - bij de eigenlijke frontgevechten wordt zoozeer geen publiek toegelaten. Aan het Ziekenhuis gekomen, hoorde ik van de directrice, dat er zoo juist een *kind met diphtherie* was binnengebracht - een leelijk geval, waarbij onmiddellijk chirurgisch moest worden ingegrepen. De zusters zaten allemaal met de handen in het haar - in heel de stad geen medische hulp, laat staan chirurgische...

Een uur later - het liep tegen zonsondergang - naar huis terugfietsende, kwam ik in een zijstraatje een van de 'met verlof' zijnde stedelijke geneesheeren tegen. Hij had den hoed over de oogen getrokken, en fietste, rechts en links speurende, in de richting van het Ziekenhuis:

De chirurg, die zijn vrijheid op het spel zette om het kind met diphtherie te redden...

Als een dief in den nacht. Dit is Nederland na drie jaren bezetting - Nederland, dat er trotsch op mocht zijn op 9 Mei 1940 het laagste sterftecijfer, de beste ziekenzorg en het doeltreffendste toezicht op zijn volksgezondheid te bezitten van alle landen ter wereld. Ja, van *alle* landen, niet één uitgezonderd. Ook dat ééne niet.

En dan verricht de *'Artsenkamer'* nog maar ruim een jaar haar zegenrijken arbeid. Men stelle zich even de gevolgen voor als men in Mei '40 al direct aan het verbeteren van de volksgezondheid ware geslagen!

Contact met de gearresteerde dokters is al evenmin te krijgen als medische hulp. Blijkbaar worden ze niet als 'gijzelaars' behandeld, doch als gewone gevangenen: ik hoor althans dat de bejaarde Dr. Schoonderwoerd op klompen en in een boevenpakje rondloopt. Het aantal gearresteerden schijnt ongeveer 550 te bedragen, maar gisterenmorgen is er nog weer klopjacht gehouden, waarvan o.m. Dr. Holzappel, onze oogarts, het slachtoffer is geworden. Merkwaardig genoeg loopen de drie artsen in het dorp nog vrij rond, d.w.z. even vrij als iedere andere burger.

Ook vandaag zwijgt de krant over dit alles.

Intusschen blijft ook de *'Vrijwillige Hulppolitie'* aangevoerd door

Boetekees, een in politieuniform verkleede fabrieksarbeider, actief men haar ‘uitdragen van den politieken wil van het Nederlandsche Volk’ en probeert nu al twee dagen lang dorpsbewoners tusschen de 18 en 20 jaar te vangen - in eigen heem een ondankbare taak, want als één Germaan zich in eigen sibbe geborgen weet, is het wel de dorpsbewoner. Nog nimmer zag onze gemeente een zoo spontane opleving van die *oeroude volkszede*, die in het nationaalsocialistische tijdschrift ‘Hamer’ zoo treffend ‘burenplicht’ wordt genoemd.

Merkwaardig is het voor mij trouwens altijd, dat juist die menschen zoo weinig van het nationaal-socialisme moeten hebben, die men *bodemverbonden* zou kunnen noemen.

Zouden ze er niet idealistisch genoeg voor zijn, of te weinig avontuurlijk uitgevallen? De meeste NSB-ers in ons dorp zijn losse arbeiders uit het veen, en wat bodemverbondenheid betreft zou men die kunnen vergelijken met woonwagenbewoners, die toevallig ergens een wiel van den wagen zijn kwijtgeraakt, en op die plaats maar met hun spulletje zijn blijven staan. Is het niet typisch dat de Boerenleider Roskam geen boer is, maar een oud-marskramer uit Lunteren, de Arbeidsleider Woudenberg een vischkoopman uit IJmuiden, en de Propagandaleider Blokzijl ex-liedjeszanger?

2 Juli

- Duidelijk is het exposé niet, dat de courant vandaag officieel van de massa-arrestatie onder de medici geeft - in normale tijden zou ik het zelfs zeer verward durven noemen - maar zooveel staat vast, dat de gearresteerden inderdaad als gevangenen beschouwd worden, en in een *concentratiekamp* zitten. Wat ieder van hen nu precies gedaan heeft, weet ik natuurlijk niet, maar er is sprake van ‘zware straffen’ voor schrijvers van een vaag aangeduiden *tweeden brief*, hetgeen impliceert dat er in Juni al twee brieven aan den rijkscommissaris zijn verzonden; één gewone, waarschijnlijk in den geest van den brief van een paar maanden geleden, en één die veel scherper gesteld zou zijn. De tekst van geen van beide wordt echter bekend gemaakt, slechts wordt erop gezinspeeld dat de dokters zouden hebben geschreven dat de gezondheidstoestand van het Nederlandsche volk slecht zou zijn, hetgeen ook volkomen juist is: *een groot deel van de stadsbevolking is ernstig ondervoed*.

‘En dat is niet waar,’ zegt de courant, ‘de officieel door de Nederlandsche Regeering uitgegeven *statistiek toont onomstootelijk aan dat de gezondheidstoestand opmerkelijk goed is*.’

Speciaal aan dat deel van het exposé, dat over den tweeden brief handelt, is geen trouw vast te knoopen. Over den eersten brief wordt gezegd 'dat er maar een *kleine kern eigenlijke aanstokers* bestaat'. Ik kan dit niet controleeren, maar de brief van dit voorjaar - waarover nu niet eens meer gesproken wordt - is door vrijwel alle artsen geteekend. Vermoedelijk is dit ook met den eersten brief van Juni het geval. Wie den tweeden brief verzonden hebben, worden in het communiqué ervan beschuldigd naar Radio Oranje te luisteren, en vanaf die zinsnede is het courantenartikel zonder juridische, medische en propagandistische hulp onleesbaar van onbegrijpelijkheid. Vijf keer heb ik het gelezen, maar ik leg het nu maar definitief ter zijde, en wacht af tot ik ook eens een toelichting krijg van een insider.

Tot zoolang zal ik ook maar geen geruchten vermelden; voorloopig kan ik ermee volstaan, dat het er rampzalig uitziet met onze medische hulp. Tragikomisch doet het in dit verband aan, dat de courant schrijft dat de artsen weigerden aan de bepalingen van de bezetting te voldoen, volgens welke het hun o.m. verboden werd *'patiënten en aanstaande moeders aan bun lot over te laten.'*

Niet *die* bepaling toch was de reden, dat de artsen niet in de Artsenkamer wilden: men had principieele bezwaren tegen de aantasting van het beroepsgeheim, tegen het leidersbeginsel, waarop die artsenkamer is gegrond, tegen sterilisatie en tegen de maatregelen die met het 'Jodenprobleem' te maken hebben. Korter gezegd: tegen het ondergeschikt maken van de medische *wetenschap* aan de thans in Duitschland door de Duitsche regeering aangenomen nationaal-socialistische dogmata.

Dat onze doktoren vrij wilden blijven om patiënten en aanstaande moeders aan hun lot over te laten, is een beleediging, en slechts het feit dat het propagandistische kader van het communiqué er niet geacheveerd genoeg uit zou zien zonder dit leitmotif, is oorzaak dat we er verder maar niet meer over praten. Wij hebben in deze paar dagen juist gezien, dat onze medici met gevaar voor eigen vrijheid assistentie trachten te verleenen, wanneer (juist nù, zou het aanplakbord zeggen*) die toestand van volslagen hulpeloosheid onze weerlooze burgers bedreigt.

'Tactloos' moge de demonstratie zijn geweest, niemand zal kunnen

* Toespeling op een in de herfst van 1942 verspreid aanplakbiljet waarvan de tekst luidde: 'Steunt, als goede Nederlanders, Mussert in zijn zwaren strijd juist nu!'

ontkennen dat ze volkomen oprecht en zonder vrees of blaam ten beste is gegeven. Blijft natuurlijk de vraag (achteraf) of men ze niet beter achterwege had kunnen laten. Men behoeft den Rijkscommissaris heusch niet iedere maand te schrijven hoe wij over het nationaal-socialisme denken - hij weet het nu langzamerhand wel...

3 Juli 1943

- *In de stad is vandaag geen medische hulp* te krijgen geweest, in Enschede heeft alleen Dr. Beck, de psychiater-neuroloog, spreekuur gehouden, en is dan ook prompt gearresteerd. Overal in het land worden nog artsen opgepakt, hetzij in hun huizen, hetzij in klinieken of in hinderlagen. In het Algemeen Ziekenhuis te Almelo ligt een vrouw te wachten op een dringend noodzakelijke operatie *(sectio caesarea)*. Maar is geen chirurg. Sillevis gearresteerd, Schut voortvluchtig en Nierstrass zoek. Tegen vrijwel elken dokter zijn bevelen tot arrestatie uitgevaardigd, en wie zal het hun kwalijk nemen dat zij de betrekkelijke vrijheid, die de onderduikelaar nog steeds in ons land geniet, verkiezen boven het concentratiekamp, waar reeds zooveel verdienstelijke medici 'hun straf afwachten' zooals de courant schrijft? Hun patienten zijn toch niet meer te helpen, of zoo al wel, dan nog het beste in de half ondergedoken houding, die ons wel bekend is van den leeuw in het Zeeuwsche wapen, en die men langzamerhand wel de natuurlijke houding van den Nederlandschen staatsburger mag noemen: klaar om desnoods geheel onder water te duiken, maar toch ook weer klaar om waar te maken wat er op het lintje onder dat wapen geschreven staat.

Zooals in Twente zoo is het overal in het land. Noch in Alkmaar, noch in Bergen is er ook maar één arts te consulteeren, trouwens ook in plaatsen waar 2 van de 5, of tachtig van de honderd medici gearresteerd of voortvluchtig zijn, kan men natuurlijk in de tegenwoordige omstandigheden niet meer van medische hulp spreken. Wie onderduikt, redt slechts zijn vrijheid: voor het eerst wordt op ruime schaal de inbeslagneming van het geheele vermogen door de Duitschers toegepast. Van overheidswege is geneeskundige hulp voor noodgevallen uit Utrecht toegezegd - zooals ook in het geval van die patiente in Amelo - maar alles is dermate ontredderd, dat het wel bij die toezegging zal gebleven zijn. De gynaecoloog werd althans in Almelo tegen twee uur verwacht, maar was er om kwart over drie nog altijd niet. Ach, ik kan nog wel een paar bladzijden zoo doorgaan, maar laat ik liever een paar dagen wachten. Het is

moeilijk om objectief te blijven als je eigen zoon op operatie ligt te wachten, en ze pikken stuk voor stuk de chirurgen om je heen weg om een brief met volkomen billijke grieven en krachten over den abominabelen toestand die hier toen al heerschte - toen er nog dokters waren.

Ik heb den brief zo juist gelezen bij iemand die hem waarschijnlijk niet heeft geteekend. Ik kan er niets in lezen waarover men zich zou behoeven op te winden, of waarvoor men de politie er bij zou moeten halen. De questies die erin worden aangeroerd, zijn m.i. alle voor een wetenschappelijke bespreking vatbaar.

'Kalm afwachten', raadde me vanmiddag iemand, 'zóó kan de toestand immers toch niet voortduren!'

Ik weet niet wat ik van dien raad denken moet. *We zijn de phase al lang gepasseerd, waarin men een zekere hoop ontleent aan het besef dat het nu toch wat àl te gek wordt*. Op het gebied van waanzin en janboel zijn er geen grenzen. Sommigen noemen iemand al 'hardstikke gek' als hij een enkelen keer wat onverwachts of onconventioneels doet, maar zelfs een flink uit de kluiten gewassen psychose is nog niet de bovenste grens: komt gij met een aardigen maniak in een van zijn gevaarlijke buien, dan zal ik morgen zorgen voor een interessanten lijder aan dementia paralytica, als hij eens goed op zijn praatstoel zit.

Er is geen grens op het gebied van den chaos, en daarom moet men nooit verwachten dat men die grens bereikt heeft. Integendeel heeft iedere janboel de inherente eigenschap dat ze zich automatisch steeds verder en grondiger in den knoop trekt.

Officiersvrouw, 64 jaar - Beekbergen
2 Juli 1943

- Dat was eergister een consternatie toen Koldenhof, de dorpsagent, me opbelde en me mededeelde dat 'k den volgenden dag om 3 uur bij de Sich[erheits] Pol[izei] te Arnhem moest verschijnen. Waarvoor zou 'k ter verantwoording geroepen worden?!? 'k Had al zóóveel op m'n geweten! Enfin - 'k ging dan gister - mevr. Dikkers vergezelde me - naar Arnhem en was om 3 uur waar

'k moest zijn. In de wachtkamer - waar portretten van Hitler en Goering hingen, bah! - ontmoette ik verscheidene menschen, eenige zéér nerveus. - Eindelijk, ongeveer ½5 ('k had om 3 uur m'n kaartje afgegeven) werd 'k boven gebracht 'k Was héél héél kalm - hoewel 'k voor 50% verwachtte naar Vught gezonden te worden - daartoe had 'k ook m'n koffertje met toiletartikelen, benevens een stevig ontbijt, meegenomen

'k Zat dan boven voor een schrijftafel, waarachter een onzer beschermers - links van die schrijftafel stond een tafeltje waarop een schrijfmachine en er achter een typiste - na m'n verhoor of liever gezegd tijdens 't verhoor moest die 't rapport schrijven dat 'k te onderteekenen had - Na een paar minuten stilte begon m'n 'vrind' met te zeggen (in 't mofs) dat 'k zeker wel wist waarvoor 'k had moeten komen waarop 'k ontkennend in 't Nederlandsch antwoordde. - Toen haalde hij een brief tevoorschijn dien 'k eenigen tijd geleden naar Boedapest gezonden had. - 'k Had er o.a. ingeschreven dat we zoo bedroefd waren omdat ons mooi aan de spits staand Nederland 3 jaar geleden overvallen was - dat we zoo verlangden naar onze geëerbiedigde Koningin en naar gerechtigheid, vrijheid en --- eten Vooral over die gerechtigheid bulderde de vent en wat hier dan geen gerechtigheid was waarop ik antwoordde hem steeds vol aanziende: 'de Jodenvervolging - ook Joden zijn kinderen Gods'. Tot m'n verwondering zeide hij hierop niets. 'U denkt vrijheid te krijgen door de Tommies' zoo ging hij verder waarop ik weder antwoordde: '*met* of *zonder* de Tommies maar vrij komen we' 'maar U gelooft toch niet dat de Koningin ooit terugkomt' zei hij toen, waarop ik weer: 'onze Koningin komt terug daarvan ben 'k vast overtuigd' Toen hij 'niet zoo lang de duitschers er zijn' 'neen' zei ik 'eerst de duitschers eruit en dan onze Koningin er in naar wie we zoo heel erg verlangen' Toen sneerde hij: 'U weet dar 't niet waar is en wat zou Nederland ook moeten beginnen zonder koloniën' waarop ik antwoordde: 'ook onze koloniën krijgen we terug - daarvan ben 'k vast overtuigd' Die overtuiging deelde hij natuurlijk niet! - Nu ging dat allemaal niet zoo mak als 'k 't hier neerschrijf - af en toe blafte hij me aan, vooral als hij me niet begreep en zich verbeeldde dat hij me op een leugen betrapte! Maar ik was paraat en bad God me te helpen de goede woorden te kiezen: enfin 't eindigde dan hier mee dat 'k 't rapport moest onderteekenen waarin o.a. stond dat 'k niet deutsch feindlich (!!!!) was - tenminste dat 'k

daarom niet naar Boedapest geschreven had - de vent was n.b. begonnen met te zeggen dat 'k 't wèl was en terecht! Maar op zijn vraag of 'k dien brief geschreven had om Hongarije tegen Duitschland op te hitsen had 'k ‘neen’ geantwoord - ‘waarom dàn’ had hij daarop gevraagd en 'k antwoordde de waarheid getrouw ‘omdat 'k m'n vrienden in Boedapest wilde laten weten hoe 't hier in ons Nederland op 't oogenblik is’ En 'k haalde daarbij aan dat mevr. Földesay in B[oedapest] mij geschreven had dat zij in de bioscoop Mussert, Nederlandsch leider!!! had gezien en nog meer dat me heelemaal niet beviel. 'k Zei den vent ook dat 'k Mussert alleen met een M. had aangeduid. - Dit omdat hij me aanblafte dat 'k met die M. de moffen bedoelde. En of ik al beweerde dat 't niet waar was - de stomme vent hield voet bij stuk waarop ik hem aanraadde dat hij moest trachten den brief in handen te krijgen die mevr. Földesay mij geschreven had en waarvan zij misschien een copie bewaard had! Ik zelf had dien brief boos verscheurd - verbeeld je onze Koningin zoo te negeeren terwijl mevr. Foldesay wist hoe 'n vurige Oranjeklant ik ben - Tegen al m'n woede in bleef ik kalm en antwoordde hem uitvoerig wat hem natuurlijk op z'n spraak sloeg - hij had al zooveel angstige menschen bij zich gehad. -

Na ruim een uur bracht een z.g. Nederlander die *even* bij 't verhoor geweest was me de trappen af en vroeg: ‘hoe heet U toch?’ Waarop ik antwoordde ‘'k heb een mooien naam, een Bijbelschen naam’ en zoo vloog 'k de vestibule door naar buiten - licht en gelukkig dat 'k uit de klauwen gebleven was! Bij m'n thuiskomst vond 'k een prachtig commentaar op Musserts daden (lafheid) dat op 't oogenblik circuleert.

Typiste, 28 jaar - Amsterdam
7 Juli 1943

- Er is weer een Duitsche schurk opgeruimd en wel Hauptdienstleiter Schmidt, die hier zijn scepter zwaaide en onze jongens naar de arbeidsdienst en Duitsland sleepte. Op een dienst-

reis z.g verongelukt. Volgens de krant, was hij niet goed geworden en bij zijn poging om zijn maag buiten het raam om te keren is hij er uit gevallen. Op een dienstreis in Frankrijk in een buitenlandse trein naar Parijs. Dat geloven we direct. In een buitenlandse trein zitten in iedere wagon maar vier deuren en ze zullen hem alleen laten als hij werkelijk ziek is. Het zou alleen kunnen zijn, dat hij stomdronken was en met zijn dronken gezicht de treindeur heeft opengedaan in plaats van de deur van de W.C., die er vlak naast is. Het merendeel zegt grinnikend ‘een duwtje gekregen’. In ieder geval de krant kan nog zo mooi liegen, niemand gelooft het. Maar opgeruimd staat netjes. Gaat zo voort.

Leraar gymnasium, 48 jaar - Westerbork
17 Tammoez, 20 Juli 1943

- In alle opzichten is deze vastendag ellendig. Er is niet eens gemeenschappelijk gebed. En vanavond om 10.43 moet ik in de barak ontbijten, waar het licht om 11 uur uitgaat. Maar het droevigst is de herinnering aan Emil, die op 20 Juli van het vorige jaar, een paar dagen vóór 9 Aw, vertrokken is, zijn noodlot tegemoet. Zou hij het zich vandaag ook herinneren? Nog voel ik onze afscheidskus. Dat laatste moment van tederheid was zoet en smartelijk. De arme jongen ging toch welgemoed heen, kinderlijk optimistisch, als naar een vrolijk avontuur. Arm kind. -

Huisschilder, 18 jaar
Kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst
Zondag 25 Juli 1943

- Vandaag mochten we uit van 3 tot 6 uur. Het was zo om Een café in geweest een beetje gewandeld Het was zo om Vanmorgen een brief naar huis geschreven Verder weet ik geen nieuws

26 Juli

- Wij zijn 'ploeg van dienst' dat is dat wij de tafel moeten dekken groenten voor de volgende dag schoon maken enz. enz.

Een rot karwei, want er valt nooit wat af. Straks moeten wij Roie kool schoon maken.

In Italie is Mussolini afgetreden of afgezet wie weet het. Ik weet niet veel bijzonders meer.

27 Juli

- Vandaag hebben spaden uitreiken gehad Dat vinden ze hier iets heel voornaams Verder hebben we daarna een wandeling gemaakt in sportshirt Vanavond hebben we een kameraadschapsavond.

Vanmorgen op het werkobject konden vrijwilligers zich opgeven voor de a.d.* in Polen Twee verklaarden zich bereid er naar toe te gaan.

28 Juli

- De kameraadschap avond is aardig verlopen We kregen een gratis kop koffie en een groot stuk snijkoek. Het was een behoorlijk stuk

Het werkobject is een vervelende beweging. Vanmorgen heb ik gekruid het is iets beter dan graven, maar toch ook niet veel waard. Ik ben van de week knap verkouden geweest het is nog niet geheel over

Van thuis heb ik nu sinds 1½ week al geen brief meer gehad. Ik heb er al twee geschreven.

Wij hebben vanmiddag weer een veldloop-wandeling gemaakt. We moesten verdorie bomen klimmen. De helft van de jongens bleven in het gras zitten

Vanavond is onze vrije avond, ik ben benieuwd hoe laat die begint. Het is nu half negen n.m en moeten aardappels gaan schillen dus als het mee loopt dan begint om 9 uur onze vrije avond

* Arbeidsdienst

29 Juli 1943, donderdag

- Precies hetzelfde verloopen als alle andere dagen.
Vandaag vuil goed inleveren, morgen gaan we pas douche.
We krijgen nu elke dag sport.

Winkelier, 31 jaar - Stad in het Noorden
Maandag, 26 Juli 1943

- Even een paar korte punten die ons vandaag in grote spanning en vreugde gehouden hebben. Allereerst: Mussolini heeft de beenen genomen en is afgetreden. Hij heeft zeker z'n buik vol van de oorlog, en z'n broek vol van angst, en laat de liquidatie van Italië aan een ander over en wil denkelijk als vergeten burger z'n laatste levensjaren of dagen misschien in vrede slijten. Hoe ze het land van totale ineenstorting willen redden is mij een raadsel tenzij de Duitschers zoo sterk zijn dat ze de zaak alleen wel af kunnen.

We zien met belangstelling de verdere gang van zaken tegemoet zegt men aan de overkant en blijft ijskoud. Het zijn en blijven orgeldraaiers heeft Viruly eens gezegd op een lezing over de Italianen. De wijze waarop ze in oorlog gegaan zijn was al zeer fraai en de manier waarop ze de zaak laten zitten nu de kansen gekeerd zijn toonen de orgeldraaiersmanieren wel heel duidelijk.

Ingenieur, reserve-officier, 34 jaar - Noord-Holland
26 Juli 1943

- *Mussolini afgetreden*! Kopstukken van het ancien regime onder Maarschalk Badoglio aan het bewind. Dat ziet er uit als een gematigde revolutie! De val van het fascisme in Italië. Voor de nieuwe machthebbers is nu slechts één koers mogelijk: het roer radicaal omgooien. Nu is er beslist geen Italiaan meer, die dezen verkeerd gekozen en onzaligen oorlog wil voortzetten.

Wat gaat dit beteekenen voor het Zuidfront! Ook de Balkan is voor een groot gedeelte door Italianen bezet. Op het noord-oost-restant van Sicilië vechten practisch alleen nog de Duitschers, vrijwel alle Italianen staken daar den strijd. En wat een fantastische moreele klap voor de heeren As-genooten in Berlijn!

Het gaat goed!

Vandaag ook een waarschuwing in de krant dat alle niet-melders in de week van 2 tot 6 Augustus *alsnog* de gelegenheid hebben zich te melden. Deze Duitsche dreiging was te verwachten.

Het wordt nu tijd om niet voorloopig, maar definitief mijn woonplaats te verlaten. Nog even teruggaan, om de laatste regelingen te treffen, dat kan nog - thuis slapen doe ik toch al niet meer - en dan: verdwijnen!

'Aan de Directie van ....., *Amsterdam*.
door tusschenkomst van...
28 Juli 1943

- Reeds wilde ik nog een enkel woord van me laten hooren: nu ik hier in de buurt ben, neem ik de gelegenheid waar U dezen brief te laten overbrengen.

Hoewel oorspronkelijk van plan, na de aanmeldingsdagen van 21 en 22 Juni toch voorloopig het werk voort te zetten, heb ik mij, reeds eenige weken geleden, ziek gemeld. De maatstaf van: "wat doen de collega's", kon en kan ik op 't oogenblik niet meer toepassen - ik heb het militaire standpunt laten prevaleeren boven het burgerlijke: deze lijn moet ik doortrekken, en ik ben nu genoodzaakt ook verder afwezig te blijven. In rond Hollandsch: de fabrieksgrond is mij te heet onder de voeten, en ik *moet* uit hun handen blijven.

Hoewel we nu niet de minste illusie meer behoeven te koeste-

ren, dat onze opdrachten ooit klaar komen, zoo realiseer ik mij toch heel goed, dat mijn werk nu ten laste van anderen komt. Dit spijt mij oprecht, en ik verzoek U beleefd, mijn handelwijze te willen billijken onder de overweging, dat ik niet alleen aan werkovernemers moeilijkheden bezorg, maar dat ik zelf moeilijkheden + risico op mij heb genomen, die anderen wel is waar overbodig achten, maar die ik zelf als oorlogsnoodzaak beschouw.

Voor een onopvallenden gang van zaken verzoek ik U tevens, een voortgezet ziek zijn ("overspannen zenuwen") te willen accepteeren mèt salarisdoorbetaling. Ik beloof U hierbij uitdrukkelijk, het salaris over de aldus gemankeerde maanden later te zullen terugbetalen.

Aan brenger dezes zal ik verzoeken dezen brief, na lezing ter bestemder plaatse, te vernietigen.

Ontvangt U inmiddels de verzekering van mijn buitengewone hoogachting,

J.I. Verbruggen'

Ik hoop dat de fabriek, zonder verder navragen, begrip zal hebben, en dat zij geen maatregelen zullen nemen zoolang zij er niet toe gedwongen zijn. Doktersattest zou ik zoo noodig moeten laten volgen, maar is tot dusverre geen administratieve noodzaak. Men accepteert van oudsher ziektemeldingen op goed vertrouwen. Dat komt nu van pas.

Meer dan wat in dezen brief staat, kan ik hun moeilijk zeggen! Ze moesten overigens eens weten, hoezéér ik reeds - wat hun betreft - het militaire standpunt boven het civiele heb laten gelden! Maar ook daar had ik geen keus. Dat was oorlogsplicht.

Nog steeds is er geen luchtaanval op onze fabriek gepleegd. Vooral voor onze andere fabriek is dit onbegrijpelijk. Maar wie weet, hoe spoedig. Fokker is gegrepen, over 't IJ heerscht reeds veel paniek. Bij ons aan de kust is er reeds vele malen per dag luchtalarm. Neerkletterende granaatscherven zijn nu iets alledaagsch. Rustig de kinderen naar binnen halen als ze beginnen te schieten, het wordt al weer een gewoonte. Voor gevechten te land ligt ons huis te hoog. Mijn broer maakte een voortreffelijke schuilkelder, ik maak er nu ook een, op het diepste punt in de tuin. Flink diep, met een houten kist in een der zijwanden, voor kleine Annemarie. - Noodig is het misschien niet maar op deze manier heb ik tenminste gedaan wat ik

kon. Het werkt bovendien psychologisch gunstig. Als er mitrailleurvuur of pag.*-geschut in actie komt, dan weet Poldi tenminste: als het mij te heet wordt, kan ik mooi duiken in de schuilkelder, dan gaat alles over mij heen.

Het is nog niet zoover. Wel nemen de luchtgevechten snel toe. Neervallende vliegtuigen zijn ook geen bijzonderheid meer. Het blijkt nu zeer duidelijk, dat de Geallieerde vliegtuigen moderner zijn, (zij zijn later begonnen met hun reusachtige bewapeningsproductie) - dit geldt zoowel voor de vliegende forten, als voor de lichte bommenwerpers en de jagers. Er vallen meer Duitsche dan Engelsche toestellen.

Maar de stemming onder de bevolking bij ons aan de kust wordt nu wel zeer overspannen - terwijl het toch nog niets beteekent in vergelijking met het uitvegen van de Duitsche steden, een taak die de Geallieerde luchtmacht nu met grondige systematiek ten uitvoer brengt.

2 Augustus 1943

- Het valt niet mee, Poldi en Annemarie achter te laten. Zij bracht me vanmiddag naar de trein; dit vertrek leek opvallend veel op dat van 24 Augustus 1939, nu bijna 4 jaar geleden.

Zij is erg moedig, en heeft veel Godsvertrouwen. Ik heb ook haar een ander adres willen verschaffen, maar zij wil niet van huis. Als Zwitsersche spreekt zij voortreffelijk Duitsch, zij zal ze wel te woord staan, als het noodig is. En verder heeft ze in de onmiddellijke omgeving veel goede vrienden, die haar niet in de steek zullen laten. Ik ben zeer dankbaar hiervoor.

Toch had ik het juist háár zooveel gemakkelijker gemaakt - althans voor een tijdlang - door toe te geven op 22 Juni.† Ook dat is mij door talrijke wel meenende vrienden onder de neus gewreven. Maar ik kon niet anders doen dan wat ik op dat moment voor mij zag als den rechten weg. En ik geloof oprecht, dat wij de Goddelijke bescherming meer nabij zijn, wanneer we een riskant lijkende plicht vervullen, dan wanneer we ons uit angst aan deze plicht onttrekken. Poldi heeft eerst, gezien de vele vrienden die anders handelden, in groote onrust verkeerd, wij hebben het verduiveld moeilijk gehad - maar nu gelooft zij toch ook, dat ik voor mij zóó en niet anders moest kiezen.

* Tankafweer

† De schrijver moest zich op die dag melden als reserve-officier doch weigerde op te komen.

Cadet-vaandrig, 24 jaar
Krijgsgevangenenkamp Stanislau
Woensdag, 28 Juli 1943

- goed weer. Lag II - I 2 1-2. Beunder - volley ballen - verwachting en vol gevoel. volmacht is weg. enigszins gerust. brief geschreven aan Vader en Moeder over huwelijk. Popel vangt op: inval Amerikanen te IJmuiden tevens in Belgie Noorwegen Frankrijk. Als een bliksemflits sloeg het door het kamp. ik voelde dat het waar was. De gemoederen hoog gespannen. Zeker was het nog niet. Ik kwam in een eigenaardige spanning. Dit was het, waar m'n zenuwen 2 3 mnden lang op wachtten. Waarom ik uit m'n evenwicht was geslagen en zo raar reageerde. De hele avond over hetzelfde onderwerp. zeer gemengde gevoelens. blijdschap met onrust en zelfs angst.

29 Juli

- ondanks alles voor 't eerst vrij goed geslapen. Er kwam in me, en dat bleef, na de eerste opwinding, een bevrijdend, positief, onrust, zenuwen gevoel, een behagelijk kriebelend iets. *Gerucht*: Italië gecapituleerd.

volmacht een maand te laat! hoop dat Anneke er onmiddellijk gebruik van maakt, na ontvangst. gevechten in Holland. Amsterdam - Bodegraven valt - angst - Anneke in Maastricht? Mijn voorgevoelens zijn goed geweest.

Huisvrouw, 46 jaar - Amsterdam
Donderdag, 29 Juli 1943

- Een allerakeligste week gehad. Onze Arie moest den 27ste naar Duitsland 's morgens 6.45 vertrok den trein. Aan den trein heb ik me goed gehouden maar thuis als je aan hem denkt of over hem praat moet je maar huilen. Den hele dag is hij niet uit je gedachten steeds denk ik hoe zou het met hem gaan, zou hij wel genoeg te eten hebben, een behoorlijk bed om op te slapen, en met bombarderen, zou hij wel wakker worden s nachts, 1001

dingen waar je over piekert maar ja wat is er aan te doen, we hopen maar dat wij hem weer gezond en wel thuis krijgen.

Journalist, 54 jaar - Kamp Westerbork
Donderdag, 5 Augustus 1943

- De dag begint met vermoeienis. De nacht is onrustig: de vlooien pesten me. Mijn lichaam is bedekt met cirkelvormige rose plekken met in het midden een rood stipje. Keurig gedaan voor zoo'n vloo: vakmanschap. Ook de vliegen laten me geen rust: drie stevige bulten rondom mijn knie, die jeuken. Venijnige beesten, die onderling anders zoo gezellig stoeien. Vannacht hebben ze tegen zes uur pantoffelparade: een eindeloos geschuifel van geschoeide voeten van een driehonderd mannen, die loom en slaperig naar het waschhok sjokken. 'Sjok, sjok, klos, klos, sjok, sjok, klos, klos.' Gedrang en geduw om de drie W.C.'s. Gedrang en geduw om de waschkranen boven een lang-gerekten gootsteen van mannen, die zich moeten scheren en wasschen. Gebrek aan ruimte om zijn voorwerpen neer te leggen, zijn kleeren, zijn handdoeken op te hangen. Vieze, modderige grond met plassen. Ruzietjes. Bij gebrek aan ruimte kleeden op de bedden. Tien, twaalf menschen schuiven en jongleren om één kleine, vieze tafel met hun doozen, bekers, flesschen. Onophoudelijk *va-et-vient* in de gangen tusschen de bedden van de bewoners, van hun vrouwen, die in den anderen vleugel der barak huizen. Om acht uur geschreeuwd bevel: iedereen uit de barak, schoonmaak! Weggejaagd uit zijn huis! Wie niet bij een werk is ingedeeld, wie niet ziek is, moet maar zien dat hij twee uur zoek brengt. Of de zon brandt, of het stof rondstuift, of het regent, daarmede heeft de schoonmaak niets te maken. Dus er uit! Doelloos gelummel in de portiek voor de barak. Wie een boodschapje kan bedenken, doet een boodschapje. Wie er géén heeft, draait in een kringetje rond. Herkauwt met zijn medemenschen de politieke bespiegelingen van den vorigen avond - uit verveling. Of vertelt een afgezaagd historietje. Of klaagt, dat hij

slecht geslapen heeft. Enzovoort. Wij zijn zoo met ons allen zielig zoo in onze onbehuisdheid ronddolend. Tegen tien gaat de poort weer open: met onze vuile, bedrekte schoenen of laarzen stappen wij in een schoone zaal. Dat dacht u maar: de grond is wel aangeveegd, maar zoo smoezelig, als het vloertje van een balcon van een tram. Als hij gedweild is, is hij zwart van de modder. Alles wat men aanraakt is, smoezelig, vies, vet: de tafels, de banken, de bedden. Iedereen gaat aan zijn werk, zijn liefhebberij. Er leven in zoo'n barak duistere existenties van mannen en vrouwen, die niet zijn ingedeeld bij een of ander bedrijf, ondanks het strenge bevel van den Obersturmführer dat een ieder *moet* werken. Het papier is geduldig. Een enkeling schrijft, zooals de schrijver van dit memoriaal, een enkeling teekent, zooals een mijner buren, de meesten beoefenen de gezelligheid, het lekker bijeenklitten, het keuvelen over niemendal, de flirt. Werken is niet eenvoudig. Een voorbijganger stoort: 'Is er wat nieuws? Wanneer denkt U dat de oorlog afgeloopen is.' Zoo zijn er vijftig op een dag, die de zelfde vragen stellen. Fatsoenlijk te blijven is vermoeiend: het kost tijd. Men mag niet zeggen: Stik!, want dan is men onwellevend en krijgt een slechten naam. Men léért hier wellevend te zijn tegenover de onnoozelsten, de domsten, de onbescheidensten. Een ander stoort: 'Schrijft u een dagboek?' 'Schrijft U een boek over Westerbork?' Een kluitje menschen komt aan tafel zitten: veel en luid gekwek, stevig heen-en-weer-geschud van de gammele tafel: Schrijven onmogelijk. Waar moet ik me opsluiten, waar vind ik *privacy*? Zoo gaat het den geheelen dag door. Naar buiten: wandeling. Iedereen kent na een zekeren tijd iedereen in het kamp. Om de tien passen een vriend: 'Hebt U nieuws? Hoe lang denkt u dat de oorlog nog dùùrt?' Tegen den een: is morgen afgeloopen. Tegen den ander: nog een jaar, minstens. Men zou willen zeggen: stik, maar men moet wellevend blijven, anders krijgt men een slechten naam. Dat is niet góed voor iemands naam. Op Zondag kan ik tenminste nog antwoorden: vandaag is het Zondag en spreek ik niet over den oorlog. Op Zondag trouwens is er geen nieuws. Men zou wenschen dat er geen oorlog was alleen al om er niet over behoeven te praten. De meesten denken, dat er niets anders is om over te praten, dan de oorlog.

Slenter om den buitenkant van de stad naar huis terug. Val met mijn neus in een relletje: over het gebruik van de ene kachel, over het openzetten of het dichtdoen van een venster, over de wasch,

over God-weet-wat-niet. De mannen stroomen van het werk terug voor het middageten, met grooten appetit - Etenskaart halen, in een rijtje staan. In een groote schaal een minuscuul portie aardappeltjes-in-de-schil, met een scheutje *goulasj*, op zijn Hollandsch toebereid. Pellen. Resultaat: koude portie pataten, gedompeld in kouden *goulasj*. Afwasch, met koud water. Potjes, pannetjes, mes, vork, lepel, alles blijft vettig. Middagdutje. Dacht u maar. Niet dat ik officiëel recht heb op een middagdutje; maar wannéér men eenmaal een middagdutje kán doen, doet men dat hier. Het opgelegde werk is zinloos, het middagdutje niet. Men kan ook zeggen: het middagdutje is niet minder zinloos dan het werk. Maar men kómt niet tot het uiltje dat men knappen wil. Rechts en links gekwek, van een vrouw, die nog naraast over een ruzietje van gisteren of een nieuw ruzietje begint, van twee zoogenaamd zieken, die van bed tot bed een gesprek liggen te schreeuwen, van een jongeman en zijn verloofde, die boven op bed is geklauterd en liggen te gichelen, van een groepje menschen, die politiseeren, of kaartspelen en temperamentvol nakaarten. Of iemand is ergens bezig met het inslaan van spijkers. Of iets anders dat lawaai maakt. Het lawaai is permanent. Des namiddags komen de vrouwen, familieleden, vrienden op bezoek: cacofonie van stemmen, hard, schel, doordringend. Als de mannen van het werk thuiskomen, gaat het crescendo: gedrang als in een bazaar, lawaai als in een papagaaienlaan in Artis. Als de dagbladen binnenkomen, barst opnieuw een lawine van politieke en militaire bespiegeling los, vlak, zonder bezinning, luid, lawaaiig. Tot tien uur, tot elf uur. Voordat het rumoer gedoofd is, iedereen stil en rustig ligt, is het halftwaalf. Den volgenden morgen staan de mannen loom, lusteloos op.

Huisvrouw, 58 jaar - Den Haag
16 Augustus 1943

- Jo is weer naar W[addinxveen] vertrokken, haar vacantie is nog niet om, maar zij gaat tarwe rapen in Moercapelle bij een boer. Het zal een vermoeiend karweitje zijn, maar zij wil het met alle geweld doorzetten omdat zij dan daarna ook een vervoervergunning krijgt en dus nogeens tarwe mee kan brengen, zonder gevaar te loopen aangehouden en bekeurd te worden. Wij trachten weer zooveel mogelijk wat voedsel voor den winter bij elkaar te scharrelen, want al zou het voor den winter afgeloopen zijn, dan nog zal er niet direct veel voedsel aanwezig zijn, want de moffen blijven alles wegritsen zooveel zij kunnen. Wij hebben nu zelfs de groenten op de bon en de groenteboer behoeft ons niet meer dan een half pond per persoon te geven. Toch weten de meeste huisvrouwen nog wel, aan bonen te komen om in te maken, zij worden natuurlijk duur betaald en soms van ver gehaald, maar we hebben ze en dat is het voornaamste. Er komen nog weer duizenden geevacueerden, Duitsche vrouwen en kinderen over de grens, naar ons land, vanwege de bombardementen in Duitschland. Iedereen is nu wel overtuigd dat het op z'n eind loopt met de moffen, maar... Het eindje draagt de last en er zal nog wel heel wat gebeuren, voor het zoover is!

19 Augustus 1943

- Vanmiddag om 1 uur kregen wij plotseling bezoek van twee ondergedokenen. Een vroegere leeraar van Jo met z'n vrouw. Zij waren al 10 maanden ondergedoken, en bovendien Joden, het toppunt dus van oplevend gevaar, maar wij konden niet anders doen dan ze in huis nemen en houden, want door ze weg te sturen!, zou het een zekere dood voor hen beteekenen. Zij konden niet meer in hun eerste schuilplaats blijven en wisten niet meer waar zij heen zouden gaan. Is er iets vreeselijkers denkbaar dan zoo opgejaagd te worden? Het brengt natuurlijk veel moeilijkheden mee voor ons allen, daar niemand, zelfs de naaste familie niet mag weten van hun bestaan, dus komt er visite dan moeten zijn verdwijnen en altijd door houden wij nu de deur op slot, zoo dat wij niet overvallen kunnen worden...

21 Augustus 1943

- Jo kwam thuis en ik vertelde haar dat ik haar kamertje verhuurd had, want dit hebben de nieuwe huisgenooten

in gebruik. Toen zij zag wien de nieuwe bewoners waren, was zij hevig ontdaan en alle drie huilden eerst even uit, voor zij woorden konden vinden, voor de verrassing. Mijnheer B. beweerde dat hij van de hel in de hemel is aangeland, hij kon daar wel eens gelijk in hebben, want wij wonen erg hoog, dus misschien wel heel dicht bij den hemel ... Ik hoop van harte dat het voor hen ook den hemel mag blijven. Rob en Jo vonden ook, dat wij niet anders hadden kunnen handelen, door hen in huis op te nemen...

22 Augustus 1943

- Vandaag kwam een vriend van den Heer B. en vertelde dat Mijnheer B.['s] vorige huisjuffrouw, met een huis-genoote was gevangen genomen, kort nadat zij waren vertrokken. Nieuwe ontsteltenis van Mijnh. en Mevr. B. Hoe zal zich nu de situatie ontwikkelen, als zij die menschen uithooren. Zullen zij vertellen dat zij meer menschen in huis hebben gehad? Gelukkig weten zij niet, waar zij naar toe zijn gegaan, enfin wij moeten maar afwachten.

29 Augustus 1943

- Wij zijn al geheel gewend aan de nieuwe huis-genooten, die zoo plotseling bij ons binnen zijn gevallen. Zij zijn al aardig tot kalmte gekomen. Eerst schrokken zij bij iedere bel of telefoon, maar nu gaat het al beter 'Avonds zitten wij gezellig te bridgen en overdag helpt mevr. B. mij met het huiswerk en mijnheer zit in Robs boeken te grasduinen. Van de deur uitgaan is natuurlijk geen sprake maar daar zijn zij al die maanden aangewend en mijnh. B zijn hemel is nog altijd ‘de hemel’ en Mevr.? Och, die is al blij als haar man daar is, waar hij gelukkig is, zij is erg flink en heeft hem heel wat moed in moeten spreken al die maanden. Wij hopen nu maar dat wij ze niet al te lang meer moeten verbergen. Het kraakt wel overal in de wereld, maar het einde is nog niet in zicht, hoe lang nog? vragen wij ons iedere dag af. Koning Boris van Boelgarije is gestorven op geheimzinnige manier, zal dit gevolg hebben? Het volk daar is zeer oproerig, maar och wat zegt dat voor het geheel?

1 September 1943

- Onze verwachting, dat er spoedig iets belangrijks zou gebeuren, is nog niet bewaarheid. Italie is nog altijd in oorlog denkt nog niet aan capituleeren, wordt te zeer door de Duitschers beheerscht. De Rus trekt goed vooruit en heeft weer heel wat plaatsen veroverd en staat nu voor de Oekraine, maar onze

stemming is met dit al weer beneden peil. H. en J. waren hier Zondag, H. was zeer pessimistisch. Volgens hem kan het wel weer een tachtigjarige oorlog worden. Ja, zoo zitten wij weer in de put. Er moet weer eens een opleving komen, anders ... Onze huisgenooten maken het goed, maar hun noodzakelijke verberging leidt tot allerlei lastige situatie's Vandaag was de werkster er, en wij hadden afgesproken, daar Jo juist al vroeg uit W[addinxveen] zou komen, dat Jo hen zou hebben meegebracht, maar aangezien de werkster een kwartier eerder kwam, was dat moeilijk en zouden Mijnh. en Mevr. zoolang in Robs kamer blijven. Mijnheer had dit blijkbaar niet goed begrepen en wilde iets halen uit Jo haar kamer en werd prompt door de werkster gezien. Mevrouw daar loopt een man, zei ze, ‘Welnee’ zei ik uiterst verbaasd waarop zij naar Robs kamertje liep om te kijken. Vol schrik hield ik haar tegen, en zei het eerste wat mij inviel ‘Het is de telefoonman die zou de telefoon nazien’. Of zij het geloofde? Nou de z.g. telefoonman was er het ergste van geschrokken, maar wij hebben later geweldig moeten lachen; gelukkig is onze werkster te vertrouwen, maar toch wil ik haar in dit geval niets zeggen, daar ik er met niemand over spreek; maar lastig is het vaak...

8 September 1943

- Vanavond om kwart voor zeven gingen wij weer gezamelijk om de radio zitten, om te hooren of er wellicht eenig goed nieuws te beluisteren viel en ja!, daar hoorden wij plotseling dat Italie zich onvoorwaardelijk heeft overgegeven. Wat een hoera stemming gaf dat. Rob heeft juist zijn eerste vacantie dag vandaag, hij is niet meer in huis te houden en rent zijn vrienden af, om gezaamlijk te genieten van dit wel zeer groote lichtpunt in deze sombere tijd. Onze huisgenooten zijn weer eens in een gelukkiger stemming, dan zij in lang geweest zijn. Het daget in het Oosten! zou er eindelijk de verlangde ommekeer komen? Wat zullen de gevolgen van deze capitulatie zijn?...

9 September 1943

- Wij zijn weer wat gekalmeerd. Rob heeft de heele nacht gefuift met zijn vrienden, het kan eenvoudig niet anders, dit moet gevierd worden. Er is nog niet veel nieuws alles is nog te onzeker, maar ook in Rusland gaat het uitstekend vooruit. De moffen ‘trekken steeds verder terug’ Het front ‘inkorten’ noemen ze dat, in hun grootheidswaan.

Inspecteur van politie, middelbare leeftijd
Westen des lands
8 September 1943

- 's Middags zitten we buiten in de zon en het is er heerlijk warm. We gaan om 21.08 u weer terug. Na het eten werd er door een kennis uit Laren opgebeld en kregen we een jobstijding van den eersten rang te hooren:

Italië heeft onvoorwaardelijk gecapituleerd Dit werd door den Engelschen zender bekendgemaakt, zooals werd gezegd. Dus toch verraad, nu voor de tweede maal door de trouwelooze Italianen. We weten verder nog niets, doch ik moet toegeven, dat het een weinig opwekkend bericht is, al is het ook zoo, dat het bondgenootschap, na den val van Mussolini, een wassen neus was geworden. Trouwens, Duitschland heeft betrekkelijk weinig pleizier van dit bondgenootschap beleefd: alle militaire successen in Afrika werden door de Duitschers behaald en nadat het daar misliep presteerden de Italianen heelemaal niets meer: het werd een blok aan het been.

Ware het nu maar zoo, dat in Rusland de strijd meer in het voordeel van Dld. begon te verloopen en dat de bolsjewisten kennelijk aan het eind van hun krachten waren gekomen, doch daarvan is nog niets te merken in tegendeel zelfs.

9 September

- Er werden gisteren maar even 13 politieambtenaren buiten dienst gesteld wegens het laten ontvluchten (onopzettelijk?) van arrestanten: daarbij ook de Hoofdrech. Demmenie van mijn bureau. Een vrouw met een kind van 5 maanden zag n.b. kans van de tram, waarmede zij onder toezicht van 2 rechercheurs vervoerd werd, te springen en met het kind te ontkomen. Zij werd den volgenden dag weer aangehouden gelukkig.

Journalist, 54 jaar - Westerbork
Donderdag, 30 September 1943

- Professor Cohen is gearriveerd. Hij is ondergebracht in barak 62, een dóód-gewone barak. Asscher is ondergebracht in barak 61, eveneens een doodgewone barak. Sluzker* in 64. Zij liggen tusschen de massa in, op een ruige matras met hun armzalig beetje. Gisteren zijn in totaal drie transporten binnengekomen, twee uit Amsterdam, een uit Barneveld, met in totaal 2800 menschen. Zoowat de laatsten der Mohikanen. De Duitsche autoriteiten hadden zich voorgesteld, en ook bekend gemaakt, dat Amsterdam den 15den Juli *Judenrein* zou zijn. Het is nu 1 October en Amsterdam is toch nog niet heelemáál *Judenrein*. Dat is, naar het schijnt, toch nog niet zoo eenvoudig om dat te verkrijgen. Vele Joodsche intellectueelen zijn het kamp binnengestroomd: uit Amsterdam een gedeelte der 120.000-stempels. Het doet denken aan de groote loterij. De 120.000-stempel is de stempel, die hetzij den vroegeren Wehrmachtstempel heeft vervangen, hetzij uitgereikt is aan Joden, die bizondere relaties in Duitsche kringen hadden, hetzij aan Joden, die met geld (diamanten) konden betalen. Pecunia non olet.† Maar in Amsterdam konden de bevoorrechten niet blijven. Zij hadden daarop wel zóó vast gerekend, dat zij, toen de mannen van de Inquisitie kwamen om ze op te halen, velen hunner hoegenaamd niets gereed hadden voor hun transport. Onbegrijpelijke luchthartigheid of goedgelovigheid tegenover de duidelijke verklaring der Duitschers, dat Amsterdam van Joden totaal gezuiverd zou worden. Als totaal berooiden kwamen de Joden hier aan.

Uit Barneveld is het neusje-van-den-zalm gekomen: 700 mannen, vrouwen en kinderen, die allen tezamen in barak 85 zijn gehuisvest, in de barak die bestemd was voor de ‘witte Joden’. Achter prikkeldraad. Er zijn mannen en vrouwen bij met namen, die klinken als een klok: geleerden, kunstenaars, bedrijfsleiders, maar ook zeer velen, de meesten, van wie de wereld nog nóóit had gehoord en die toevallig in de buurt woonden van hen, die zeggenschap hadden bij het opstellen van de lijst-Barneveld. Niets was voor deze uitverkorenen voorbereid: geen tafels, geen banken; nog des avonds laat moesten een deel der ledikanten met bedden worden belegd. De zevenhonderd menschen krioelden als bijen in een bijenkorf dooreen.

* Hoofd van de Expositur, het contactbureau tussen de Joodse Rnad en de Sicherheitspolizei.

† Geld stinkt niet.

Zij waren, na Barneveld, teleurgesteld, onthutst, beleedigd; zij voelden zich tekort gedaan. Wat hadden ze het daar, als ballingen, goed gehad: veel gerief, behoorlijke slaapgelegenheid, hun eigen meubels, eigen boeken, eigen muziekinstrumenten, een mooie eetzaal, waar ieder zijn vaste plaats aan een goedverzorgde tafel had, een bosch om in te wandelen. Hier: een vuile beestenstal, om van te kotsen. Zij hadden, tot overmaat van ramp, in Barneveld slechts anderhalf uur tijd gekregen om hun spullen te pakken en, in de haast, in de verwarring, de meest-eenvoudige gebruiksvoorwerpen vergeten mede te nemen. Zij hebben schatten aan levensmiddelen, aan dranken moeten achterlaten, waaraan, volgens de verhalen, O.D.-ers,* Notbereitschaftler,† als kleine hyena's op het slagveld van den oorlog zich te goed hebben gedaan. Zij hebben zich zat gegeten aan vette kaas, zalm, leverpastei, sardines. Zij hebben zich zat gedronken aan wijn en spiritualiën. Zij hebben hun oude, verfomfaaide pakken onder hun overalls geruild tegen soms nog gloed-nieuwe pakken, die de Barnevelders in de haast hebben moeten achterlaten, soms twee pakken over elkaar. Zij hebben koffers volgepropt met boter, koffie, thee, delicatessen en die per trein naar Westerbork gebracht ten gerieve van zichzelf. De toespraak van den commandant vóór hun vertrek, dat zij bij vergrijp tegen de discipline naar Polen zouden worden gezonden, was vergeten: zij waren uitgehongerd, uitgedorst, ze wilden een oogenblik zwelgen: wat nieuws. Zij hadden denunciatie bij voorbaat afgekocht door leden van de hofhouding van den commandant, die mee naar Barneveld gekomen waren, fraaie kleedingstukken uit den achtergelaten inboedel aan te bieden. Zij kennen hun pappenheimers: dief en diefjesmaat.

De Barnevelders, de *notabelen*, die door hun aartsvijanden op een gouden schaaltje waren gezet en die zich in den zoeten droom wiegden dat hùn niet zo gauw iets gebeuren kon, waren met één slag tot dezelfde paupers verlaagd als het *profanum vulgus*, dat geen bizondere verdiensten kon doen gelden en *rechtstreeks* uit zijn huizen was gesleurd en in de modder gestooten. Wij hier in Westerbork verwachtten al sedert geruimen rijd de komst der Barnevelders en de gelijkschakeling. Wij benijden hen niet.

* Leden van de Joodse orde-dienst in het kamp Westerbork

† Leden van de Notbereitschaften: hulpcorps van de O.D.

Handelsvertegenwoordiger, 48 jaar - Amsterdam
9 November 1943

- En ik ga maar weer naar Rotterdam. Het is meer om mijn vrienden te ontmoeten dan wel voor zaken. Ik heb niets aan te bieden en koopen in mijn vak ho maar. Er is niets meer. En prijzen waar je van achterover slaat.

En ik ga met vriend Schillemans de lunch gebruiken. Doe je dat dan weet je dat je een lollige middag te wachten staat. Chris is een jolige baas en dan op zijn leeftijd. Gelijk hebt hij. Waarom ook niet. Zoo lang alles in het fatsoenlijke blijft en daar zorg ik voor. We eten bij de Verguld Spinnewiel. Hier merk je niet eens dat er oorlog is. Zonder iets te vragen staat er een borreltje en zonder dat je er om vraagt volgt No 2. Maar dan is het ook op. Alle klanten krijgen dat. Maar een gebakken schol kost ƒ10.- En ik geef op kantoor nog altijd ƒ4- op voor onkosten. En als mijn baas dit nog eens mocht lezen dan zal hij wel zeggen Nu Willink dan moet jij op de een of andere wijze toch wel hebben moeten scharrelen om dat voor elkaar te brengen. Dat is ook zoo. Maar dat hindert ook niet. Hoofdzaak is dat wij allen door de oorlog komen en gezond zijn. Wat daarna komt zullen we wel zien en daar ben ik ook niet bang voor. We zouden het gevoegelijk kunnen betitelen als dat wij allen, maar daar bedoel ik zoowel mij zelf, de klanten alle inkopers, maar dan ook *allen* een streep zetten onder of achter deze tijd en dat wij allen weer moeten probeeren *ernstig* weer eerlijke fatsoenlijke menschen te worden. Dat wil niet zeggen dat wij nu onfatsoenlijk zijn, verre van dat, maar de omstandigheden dwingen ons er toe.

Wij ontmoeten alle mogelijke vrienden. Daar hebben we Barkhuis, Kassies, Rijk van Ommeren, Daan van P-S. En we drinken gezamenlijk nog een paar glaasjes schiedamsch vocht. Zij het tegen wel wat hoogere prijs. En we hebben lol. Moppen worden er getapt. En ruilhandel is er genoeg. Ik vraag v.d. Kaaden of hij voor potten en pannen kan zorgen. Heb er tegen over als premie eenige flesschen Ranja. ‘Of ik geen jenever hebt, vraagt hij. En Daan wil koffie ruilen voor een konijn. En Schillemans beloofd mij een konijn voor de Kerstdagen. En Barkhuis die mij 50 busjes Vebus terug wil sturen, lijm ik met een flesch Ranja. Het is een gesjaggel van wat heb ik jou daar. En ondertusschen loopt de kelner bedrijvig heen en weer. Iemand stelt voor om het lied van de ouwe Taaie te zingen. De stemming is er en het is pas 2 uur. Dan gaan we naar de Beurs. En daar volgt een

herhaling van het vergulde Spinnewiel. Nu is Visser er ook bij. Wat is er toch een band ontstaan in deze dagen. Het zijn allemaal beste jongens en als ze iemand kunnen helpen doen ze het. Schillemans had mij gevraagd naar Remvoering. Visser had het, dat wist ik. Dus Visser houdt wat rekening met mij. In orde Willink zegt Visser. Schillemans krijgt het en hij betaalt tenslotte mijn lunch. Zie daar het geheim van de dure lunch, Mr. H.L. Het is de oude kwestie je moet weten waar het zit en dan de gunstige plaats weten in te nemen. Doe ik daar nu iemand mee te kort? Ik neem aan van niet. Zelf heb ik niet gehandeld, alleen een wenk gegeven en dat moet betaald worden en dat doen ze ook gaarne. En als Schillemans het wist zou hij het heel gewoon vinden, want zijn afnemers betalen het toch. Maar ik zorg dat ik om 4 uur in de trein zit, want Riek heeft graag dat ik op tijd ben met het eten.

Advocaat, 28 jaar - Concentratiekamp Natzweiler
11 November 1943

- Wapenstilstandsdag. Oh God, wees mij zondaar genadig. Veel anders kan ik niet bidden. 14 uur. Het is weer heel, heel erg. Woedend, schreeuwend verlangen naar Trinette. Naar alle liefde, alle warm woord, warmte, rust en zekerheden en vooral schoonheden - alles in Trinette geconcentreerd (Paul zegt: jullie zijt voor elkaar geschapen. Zoo zegt ook zijn dienstmeisje). Dit verlangen, soms opkomend, bijt als aether in een wond, snijdt als vorstwind in naakten rug, doet huiveren en rillen als opkomende koorts. Het schreeuwt als een hert naar den waterstroom - doodsangst komt erbij. Voor koude en dat ik hier weg moet. En zelfs: dat ik hier sterven zal, hier sterven. Waar blijf ik? Waar is mijn geloof? Waar is mijn hoop, mijn heerlijke zekerheid van Gods beloften? Bovendien, waarom angst voor den dood? Oh, Trinette, geen woorden! En als ik niet schrijf, *stik ik*, kan ik beter doodgaan. Ik *moet*. Blauwe fonkelkristallen, groen vuur, parelende klavierconcerten, zachte dieren, zilver en houtvuur, veel rose en oranje en geuren.

En dan *lezen*! Wetenschap, Grieksch, Racine, Couperus, Roland, Rilke. Trinette voorlezen, musea, schilderijen, Vader. En bergen heerlijk eten! En baden. Komt het? Ja, het komt. - Ik gruwelijk ondankbare, ik zondaar, ik ongeloovige bangerd. God, wees mij genadig. Nu weer: Christus, ik dank U voor alles, *alles*. - Maar help, help want dit leed is gruwelijk. - En help *haar*! Leeft ze? Waarom schreef ze niet meer? Als altijd weer angst. En de Verlosser zegt: geen el kunt ge tot Uw leven toedoen met bezorgd te zijn. Vertrouw slechts op God en ook op Mij. Gij kleingeloovige, waarom hebt ge getwijfeld? Oh, had ik een Bijbel! Maar ik las een schitterende preek over de arme weduwe. Ik had vriendschap aan Paul, mijn grooten vriend, en Herman. Ik moet zien dat ik niet overspannen raak. Nu veel koude en pijn ook; hoe lang nog: God is getrouw: steeds nadert de dag van het weerzien - we gaan schrijven, in Zwitserland. *Staat vast*, is roeping, is Gods wil. Wie weet hoe gauw? *Hij!* - gisteren extra brood, heden extra broodpap, en verbonden. Als ik er morgen uit moet is dat beter voor me. Mijn Liefste, ik zal me mannelijk houden. Misschien de laatste loodjes. November ... De aankomende heerlijkheid. Hetgeen God vereenigd heeft *scheidt* de mensch *niet*. God, leer mij bidden. God, zie ons aan. God, wees geloofd en geprezen: Gloria in excelsis Deo. Kerstmis. Geef vrede. Help ons, mij, verloren schaap. Amen. -

Winkelbediende, 23 jaar - Amsterdam
Maandag, 22 November 1943

- Zaterdagmiddag druk in de weer geweest. Eerst naar de V.G.* repeteren. Toen naar huis, de dekens en requisiten naar Wim en Jannie brengen, toen weer naar huis, verkleden, eten en weer naar Wim en Jannie. Om 7 uur was ik er. Om kwart over 7 kwam Peter Kempenaar. Met hem zou ik nog even repeteren, wat we ook gedaan hebben. Om kwart voor 8 kwam Miek. Die had plotseling Zaterdagmiddag te horen gekregen, dat ze

* Vrije Gemeente

een vrije Zondag had. Zij in de wolken natuurlijk en ik ook. Om tien over 8 kwamen Piet en Corrie, hoewel we hadden afgesproken dat we om uiterlijk half 8 er zouden zijn. Ze hadden echter nogal pech met de tram gehad. Ger en Truus waren er echter om half negen nog niet. Om 10 over half negen kwamen ze aan. Wij zaten al in angst dat ze gelijk met Piet en Willemien zouden komen, doch gelukkig viel dat mee. Wij hebben ze uitgescholden te voor en te na maar ook zij hadden trampech gehad. Ja, die tram die weet wat tegenwoordig. Om kwart voor negen kwam Willemien en Piet. Wij verhuisden met het hele stel in het zijkamertje en Wim en Jannie gingen hen ontvangen. Toen ze binnen waren, deed Piet nogal luidruchtig om zijn zenuwen te verbergen. Jannie schonk thee, en Wim en Piet begonnen over de radio. Piet vroeg of de Belg* al was geweest en Wim antwoordde dat hij dat eens zou proberen. Toen was het mijn beurt. We hadden in 't zijkamertje een koptelefoon, die aan de radio was verbonden. Nu gebruikten we die koptelefoon in omgekeerde richting, d.w.z. als microfoon. Nu, toen Wim het toestel had aangezet wachtte ik even op de bromtoon dat het toestel warm is en begon toen mijn welkomswoord door de ‘microfoon’ uit te spreken. Wim en Jannie konden hun lachen haast niet houden om dat gezicht van Willemien. en Piet zat maar een andere kant op te kijken. Toen ik uitgesproken was, kwamen we allen voor de dag en feliciteerden Willemien. Ze wist niet hoe ze het had. Ze was zo verrast, dat ze het (ogenschijnlijk) niet zo gauw kon verwerken. Toen begon de pret. We zongen liedjes, speelden een paar sketches en intussen aten we maar van de heerlijke taart en koekjes die onze moeders hadden gebakken en dronken we maar bier dat we hadden gekocht. Bij het stukje dat Corry - Piet Broek en Piet Brug ten beste gaven, dacht ik dat verschillenden erin blijven zouden. Hij was ook geweldig, die malle Brugman! - Om 12 uur waren we zo'n beetje met de ergste lawaaierigheden klaar. Om 1 uur gingen we aan tafel. Jannie en Wim hadden zich ontzettend uitgesloofd om deze avond geslaagd te zijn. Jannie had een leuke tafel verzorgd, broodjes klaar gemaakt, croquetjes gebakken, er was wijn en later koffie. Het was in één woord geweldig. Tijdens de tafel heb ik wat foto's gemaakt. Ik hoop dat ze gelukt zijn. Na het souper, dat 1½ uur duurde, gingen we rustig zitten en nog wat zingen. De slaap ging zich nu met de meeste van ons bezighouden en menigeen vocht er tegen. Om half

* De Belgische uitzending van de BBC.

5 braken we op. d.w.z. Piet, Willemien, Ger, Truus en Peter vertrokken Miek en ik, Piet en Corrie bleven slapen. We gingen nog even wat na zitten bomen en om 5 uur gingen we naar bed. We waren doodmoe en sliepen dus spoedig.

ZONDAG. Om half elf wekte Wim ons. Ik moest nog even voor 12 uur naar huis, want Moeder had de verschillende requisiten, d.w.z. messen en vorken die ik geleend had, weer nodig. Om 12 uur was ik weer bij Wim en Jannie en daar hebben we gegeten. Toen bleven we nog wat gezellig bij elkaar en om half drie stapten we op. Piet en Corrie gingen naar huis en Miek en ik even naar de fam. Huissen Jannie en Wim liepen zover mee en gingen toen weer terug. Om 6 uur gingen Miek en ik nog even onze fietsen ophalen, want we konden ze niet eerder krijgen. Toen naar huis. 's Avonds bracht ik Miek wat vroeg naar 't ziekenhuis, want ze was ook erg moe. Geen wonder. Maar toch hadden we een onvergetelijk week end gehad. We waren het er roerend over eens, dat dit niet de laatste keer mocht zijn geweest. Jonge, jonge wat hebben we gelachen. Dat deed je weer eens echt goed in deze benarde tijd. Enfin, er liggen nog meer fuiven in het vooruitzicht. Wie weet wat nog komt...

24 November

- Vandaag heeft Miekie een vrije dag en is met haar vriendin Tine naar Utrecht. Morgenavond gaan vader en moeder uit en dan hebben we hopenlijk weer eens een avond alleen voor ons. Hè ik verlang er naar. Het is ook alweer zo lang geleden dat we eens een poosje alleen waren De laatste weken zijn zo druk en zenuwachtig geweest. Ja, ik verlang naar een paar rustige uurtjes alleen met jou, schat. Wat zal ik God danken als we eindelijk eens een eigen home zullen hebben, waarin we niet altijd die nerveuse stemmingen van anderen zullen hebben en niet altijd in die roezemoezigheid van thuis en de visite's en dergelijke behoeven te leven. Misschien, neen zeker, zal ik dan ook eens tot rust kunnen komen en jij evenzo. Dan kunnen we eens wat meer voor elkaar betekenen dan op 't ogenblik, 't Is te hopen dat je spoedig een eigen kamer zult kunnen hebben misschien kan er dan al een klein beetje meer rust komen, hoewel ik daar ook een hard hoofd in heb. Neen rust zullen we wel niet vinden voor we getrouwd zijn. ‘O Heer laat het spoedig zijn’. Geef ons een wereld waarin het voor ons jonge mensen mogelijk zal zijn te bouwen aan dat waarnaar we zo verlangen. Een betere

toekomst, geluk, vrede en rust. Bovenal... rust. De spanningen van deze tijden zijn soms haast niet meer te verwerken, soms drukken ze te zwaar. We worden prikkelbaar, nerveus en opstandig. Geen wonder ook. Zolang je van dit alles afgesloten leeft lijkt alles zo mooi en vol mogelijkheden. Kom je echter terug in dit leven* dan is alles zo zwaar, zo moeilijk om je staande te houden in die stroom van mensen, ideeën, strijd, en gevaar. Iedere dag loopt je leven gevaar Is 't niet door 't één dan is 't door ander. Oh waar is het eind We hadden zo vurig gehoopt en verlangt, dit jaar het einde van deze ellende te mogen aanschouwen. Het heeft tot nog toe niet zo mogen zijn. Oh God, laat het niet lang meer duren. Ik weet wel alles moet zijn beloop hebben. De mens is op deze aarde met een vrije wil Deze vrije wil heeft hij misbruikt om zijn medemens te vermoorden. Of ... of schuilt in deze strijd toch de evolutiestrijd der wereld. Langzaam, heel langzaam, gaan we naar de verbetering v.d. wereld. De middelen tot geweld worden steeds gruwelijker. De middelen tot sociale verbetering echter steeds sterker in vredelievende zin. Hoe men het noemen moge, socialisme nationaal-socialisme communisme, democratie, het is allemaal hetzelfde uiteindelijk We gaan toch de weg naar een verbetering. Dat is de hoofdzaak. De wereld verkeert echter op 't ogenblik in de barensweeën van deze nieuwe opkomst. Deze moeilijke periode zoals die zich bij het verschijnen van ieder nieuw levend wezen voordoet, moeten wij door, wil er iets goeds komen. Deze zware tijd hebben nu juist wij getroffen. Het zet ons enige jaren achteruit. De wereld daarentegen straks vooruit. Het is echter te hopen dat ook voor ons nog een beetje bloeiende tijd kan en zal aanbreken, opdat wij dan toch ook nog iets aan onze jeugd zullen hebben. 4 jaren zijn reeds voorbij die rijk zijn geweest aan ervaring dat is waar, maar arm aan mogelijkheden voor sociale en maatschappelijke verbetering. Dat is jammer, want deze dingen, gecombineerd zouden ons een beter, rijker en rustiger leven hebben kunnen geven, dan deze afgelopen periode. God geve een spoedig einde van deze verschrikkelijke oorlog. En de mensen wijsheid!

Donderdag 25 November

- Gisteravond was ik van plan een rustige avond thuis te hebben en mijn foto album eens wat bij te werken In het begin v.d. avond werd ik echter opgebeld uit Utrecht

* De schrijver heeft gevangen gezeten wegens illegaal werk.

door Tine en Miek, die me verzochten aan de trein te willen komen om half tien, want Tine had een verjaarscadeautje voor me gekocht en wilde me dat even geven. Om half 8 zou ik nog even een onderhoud hebben met een leeraar MO Boekhouden over mijn studie. Ik was al sinds Mei op een school voor middenstandscursus, omdat men bij de Bijenkorf dit tijdens mijn afwezigheid reeds had gedaan en ik dus niet achter kon blijven. Met deze leeraar nu wilde ik eens even bespreken of het niet beter was dat ik privé les nam, wat betrof mijn boekhouden en handelsrekenen. De man was directeur van het instituut voor middenstandsontwikkeling, dus niet de eerste de beste. Na een gezellig onderhoud besloot ik om een studie mercurius boekhouden te beginnen. Dit is wel zwaar, maar het lijkt me toch met een goede wil wel te doen. En die goede wil moet en zal er komen. Zo gezegd zo gedaan. A.s. zaterdag begin ik mijn eerste les.

Nadat ik hiervandaan kwam, ging ik nog even naar de school waar ik les had gehad, om nog een maand verschuldigd lesgeld te voldoen en thuisgekomen schreef ik meteen een briefje dat ik de lessen niet langer zou volgen. Toen naar 't station. Ik zette mijn fiets a/d Amstel neer, en ging met de tram naar het station. Toen Miek en Tine kwamen, liepen we samen naar de tram Van Tine kreeg ik een prachtig platenrek voor mijn 30 cm. grammofoonplaten. Voor de andere heb ik er al één. Wim heeft een poosje geleden een prachtige versterker voor me gebouwd en we draaien dan ook dikwijls.

Toen Tine met de tram was verdwenen, liepen Miek en ik naar de Amstel om mijn fiets op te halen. Daarna gingen we nog even om en toen bracht ik Miekie naar 't ziekenhuis. Ik had toch nog een fijne avond gehad. Nu hoop ik maar dat Vader en Moeder opkrassen vanavond dan hebben we tenminste vanavond ook een fijne avond.

Vrijdag, 26 November

- Ziezo, dat is ook weer geweest. We waren een avond thuis en een uur alleen. We hadden gehoopt de hele avond alleen te zijn, doch onze rust werd toch nog weer verstoord. Toch hebben we nog een poosje voor ons alleen gehad.

Ingenieur, 28 jaar - Delft
27 November 1943

- De oorlog heeft grote bombardementen op Berlijn gebracht. De Engelsen maken gebruik van de donkere nachten met nieuwe maan om te vliegen en moeilijk door de nachtjagers te kunnen worden waargenomen. In een week is er 5 millioen kg aan bommen neergeworpen met vaten benzine en kisten fosfor, die steeds weer bij daglicht gaat branden en overal aan vastkleeft en haast niet te verwijderen is. Een kwart van de stad is vernield. Deze week 3 bombardementen. Maar daarnaast worden overdag door de Amerikanen ook andere doelen aangevallen. Gisteren o.a. met zeer grote formatie's Bremen. In den Helder zag men alleen al ± 400 toestellen.

Een mens vraagt zich af, hoe hij daar tegenover moet staan. Oordelen en veroordelen leert men in zo'n oorlogstijd af; dat valt niet binnen 's mensen bestek. Is het genoeg gezegd: ‘leer om leer’; ‘wie wind zaait, zal storm oogsten’?

Misschien heeft Engeland zijn straf moeten ondergaan voor zijn te slap optreden vóór de oorlog; misschien moet het Duitse volk nu op vreselijke wijze gestraft worden voor de ellende der oorlog, die zij de wereld voor de ze maal heeft aangedaan en misschien zal dit land nu zo vernield, verarmd en vernederd moeten worden, dat het niet weer de gelegenheid krijgt.

Ik juich niet bij deze wrede ellende, zoals vele anderen doen, die weten, dat dit hun deur voorbij gaat. Het is zo gemakkelijk te menen, dat op het eigen volk geen smetten kleven, wanneer de ander de aanvaller is en de directe oorzaak van de strijd.

Mijn gedachtengang vormt ook geen verzwakt, weekhartig medelijden met het volk, dat nu getroffen wordt, wier vrouwen en kinderen verschrompelen in de vuurzee en wier have en goed verloren gaat. Zij juichten bij de slagen en vernielingen, die bij anderen te weeg gebracht werden, om hen te laten zwichten en hun de wapenstilstand af te persen. Nu worden zij op dezelfde wijze getroffen, maar in het tienvoudige. De straf voor alle gedode soldaten, voor vermoorde gijzelaars, voor weggevoerde en minder dan beesten behandelde Joden, voor alle concentratiekampen, waar gemarteld wordt, voor de volle gevangenissen, voor alle weggehaalde mannen en jongens, die in de Duitse fabrieken moeten werken tegen de belangen van hun eigen land, om hun eigen vrijheid verder weg te brengen, voor

alle roof en diefstal van alles, dat waarde heeft of gebruikt kan worden, en tenslotte voor de morele achteruitgang, die de volkeren in oorlogstijd ondergaan.

Nog nooit heeft Duitsland zelf de oorlog thuis gevoeld. De veldslagen en de vernielingen werden bij de buurstaten uitgevoerd. Nu eerst wordt het eigen land getroffen. Misschien moet dat zo. Oorlog kan men zien als een vreselijke, goddelijke, straf voor het tekort aan rechtvaardige gestrengheid en naastenliefde; het voortbestaan van het z.g. 'Derde rijk' zou ieder geloof de bodem op den duur inslaan.

Vroeger concentreerde zich de grootheid, nu de schuld, op Adolph Hitler. Men hoort slechts zelden van hem. Ook hij zal weten, dat hij vroeger of later zal verliezen.

In Duitsland zijn dikwijls betogingen geweest na de bombardementen in Hamburg, Berlijn en Keulen, maar zij worden door het partijleger, de S.S., met mitrailleurs bestreden. Zo vallen duizenden vrouwen en kinderen in eigen land.

In oorlogstijd, en zeker bij bezetting, laat een volk eerst zien, wat het waard is; het kan dan zijn karakter tonen. En dat valt hier in Holland lang niet altijd mee. Natuurlijk valt één mens die verkeerd doet meer op dan honderd die gewoon handelen. Bij vergelijking met andere landen moeten we bedenken dat b.v. België een militair gezag heeft, terwijl wij een politieke overheid met den rijkscommissaris Seys-Inquart aan het hoofd. In Noorwegen is het nog erger en er staat Mussert's evenknie Quisling aan het bewind.

Er is in ons land een aantal mensen Duits gezind. Zij zijn veelal geen N.S.B.ers. Ongeveer 4% der bevolking is lid van de N.S.B. Daaronder zijn een aantal idealisten, anderen, die meenden, dat we het vroeger erg slecht hadden, maar die in werkelijkheid het goede niet vermochten te zien; dan een aantal echte partij-mensen, die in het algemeen vooraanstaande positie's hebben gekregen en onaangename, soms niet al te beschaafde, personen zijn; voorts een belangrijk aandeel: de mensen, die meenden dat Duitsland de oorlog wel zou winnen en dat zij zo de beste kant kozen voor later, voor hun zaken en leverantie's.

Zeer te laken is wel de houding van vele zakenlieden, commerciële technici en aannemers en wegenbouwers, die niet noodgedwongen orders aannemen, doch veelal de betreffende Duitsers stroop om de mond smeren, zo nodig de Hitlergroet brengen, de opdracht-

gevers mee uit fuiven nemen en zich verdringen om een gunning, die rijkelijk betaald wordt door ons eigen volk.

De derde groep, die misschien wel de grootste is, zijn de vele vrouwen en meisjes die zich met de moffen afgeven. Dit zijn niet alleen publieke vrouwen, neen, men ziet kinderen van 14-15 jaar naast uniformen lopen, maar ook getrouwde vrouwen generen zich niet voor de omgang. De jongeren zijn vriendelijk voor een paar kousen, de oudere voor een aantal bonnen en het is niet te verbazen, dat het aantal ongewenste bevallingen sterk toeneemt en het plegen van abortus is geen uitzondering meer. Het optreden van geslachtsziekten is sterk verbreid. Ter contrôle wordt wel eens een bioscoop leeggehaald en alle meisjes in een ziekenhuis onderzocht. Vroeger ergerden wij ons sterk aan zo'n geval; nu zijn we aan meet dingen gewend en we verachten eigenlijk de mensen, die in een bioscoop komen om er Duitse films en propaganda te zien. Maar vooral het lagere volk zal voor geen geld zijn pretjes willen missen en offert liever het laatste beetje karakter.

Verder ziet men dat in ons land een kern is met standvastig denkende en doende mensen. De omgeving van deze mensen schaart zich om hen heen en denkt en spreekt evenzo met de goede bedoeling.

Overigens doen de Duitsers wel alle mogelijke moeite om ons tegen hen in het harnas te jagen. Voor een welwillende behandeling zou ik mijn hart vast houden.

Wanneer een degelijke en zware bestraffing van de vele schuldige vrouwen en meisjes niet terdege ter hand genomen zal worden, dan moet ons land tranen schreien, dat het zo weinig geleerd heeft en het moet weten, dat 4 dagen oorlog te weinig zijn geweest. Het is een vernederend schandaal voor de ouders, dat in vele plaatsen kinderen beneden 18 jaar niet zonder opvoeder op straat mogen na zonsondergang.

Aan de N.S.B.ers zijn we gewend. Zij vormen een clique, die een blindedarm aanhangsel is van de moffen, maar de vele meiden die met Duitsers omgaan vormen voortdurend weer een ergernis.

Huisschilder, 18 jaar
Kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst in Westerbork
12 December 1943

- De laatste Zondag in W[ester]bork. De hopman is vandaag door de arbeidsleider oneervol ontslagen Er was n.l na het avond apèl nog een vrouw bij hem op de kamer. Nu vanmiddag heeft de arbeidsleider een rede gehouden van zoiets als, Jullie hebben geen goede leiding gehad maar ik hoop dat jullie niet zullen zeggen de hele a.d was een rommel want jullie arbeidsleider heeft nog geprobeerd de eer te redden

Als je niet beter wist zou je het nog geloven ook.

Vanavond krijgen we een ontslagbewijs, een diploma, een foto en een speldje.

die foto moeten we zelf betalen We zullen ook nog wel zakgeld krijgen

Ingenieur, 34 jaar - Noord-Holland
16 December 1943

- Tenslotte heb ik gecapituleerd. Ik kreeg gisteren een oproep voor het wachtloopen bij de P.E N.-Centrale in Velsen, voor vannacht 1 tot 4 uur. En ik zal het doen. De Hollandsche politie, die de wachten indeelt, heeft niets te maken met de niet-gemelde militairen, weet vermoedelijk hiervan nog niets af. Controleerende Duitsche instanties vermoedelijk ook niet; in onze gemeente is, wat res.officieren betreft, nog alles rustig. En aldus kan ik, door wèl te gaan, een 'aandacht vestigen' op mijn positie voorkomen.*

Maar het was een dag vol ellende. Poldi was buiten zichzelf van woede, van wurgende angst voor repressailes op haar en het kind. Ik stelde haar nog voor, ook haar en Annemarie ergens anders onder te brengen, maar daarop volgde een verbeten weigering. Tevens bleek, dat reeds een verstandhouding bestond tusschen haar en een

* De schrijver had geweigerd, zich te melden.

mij totaal onbekend man uit Haarlem, ook res. officier, die edelmoedig voor mijn beurt wilde gaan wachtloopen, om haar van den ondergang te redden. ‘Het is meer dan erg, zooals er met die vrouw wordt omgesprongen,’ had hij gezegd. En ik weet, ik voel, hoe velen mijner vrienden in hun hart reeds lang hetzelfde denken, ondanks al hun hulp en sympathie. ‘Als hij doorzet en haar iets overkomt, zal ik hem lynchen’, is een andere opmerking, die in mijn omgeving werd gemaakt.

Toen dit alles mij duidelijk werd, werd ik óók zenuwachtig. We vergaten Annemarie, zooals zij toekeek met haar groote oogen. Tenslotte huilden we alle drie. Arm kind.

Ik heb het vannacht verwerkt. Ik begrijp hoezeer zij, die mij zoo liefheeft, zich èn om mij èn om haar gezin en huis, bang maakt - gegrepen door de gruwelijke angst voor een terreurregime als dit. Ik had blijkbaar te ver gegrepen. En ik zag duidelijk dit alternatief: of ik moet haar radelooze angst kunnen wegnemen, of ik moet hier, in dit geval, toegeven.

Ik kan óók bang zijn. Maar tracht mij dan te baseeren op wat ik zie als plicht plus Godsvertrouwen. Het is mij niet gelukt haar angst weg te nemen, zij kon mijn opvatting niet deelen. En het gaat ook om háár.

Haar angst stond alléén, zonder lotgenooten. Vrijwel alle collega's res.officieren in mijn omgeving zijn ‘realisten’, ‘practische’ menschen, ‘met-beide-beenen-op-de-grond-staanders’, die zonder éénig overleg, zonder eenige overweging, onmiddellijk, volledig en volkomen vanzelfsprekend, natuurlijk wèl wachtloopen. Het komt zelfs niet in hen op dat hier een *probleem* ligt. Zij gevoelen helaas zeer weinig ‘esprit de corps’. Zij vinden mijn opvatting hoogst zonderling en achten deze een ergerlijke principe-doordrijverij. Maar zij vergeten één ding. Dat juist het gebrek aan solidariteit, aan houding überhaupt in dit volk, de weinige volhouders tot wanhoop brengt, en het gevaar voor hen *verscherpt*.

Waarom hebben wij officieren tenminste niet *collectief* een poging gewaagd ons militaire standpunt voor te dragen? (Wij *mogen* immers niet worden gegijzeld of aan politioneele repressailles worden onderworpen!) Omdat we geen gezamenlijk standpunt hàdden! Uit angst om op te vallen. Volgens de bekende reactie: ‘als *ik* mezelf maar veilig gesteld heb --’ Vóóral géén risico!

Het klinkt bitter, maar dit moest me van 't hart. -

Waarom zou Poldi, als vrouw van nature zonder ‘esprit de corps’, deze overgroote meerderheid van mannen met volgen in hun opvatting? Zij volgt eenvoudig de gangbare verstandige publieke opinie.

Ik heb - voor 't oogenblik - een vlag neergehaald, die zeer veel voor mij beteekende.

En ik aanvaard nu maar de opvatting, dat onze militaire status hier buiten beschouwing kan worden gelaten, dat dit wachtloopen geen Duitsche *dienst* is, maar niets anders beteekent dan het ondergaan van een pesterij, door een stel vreemde regeerders opgelegd aan onze burgerbevolking als geheel.

Dag na dag maar weer verder gaan, en uitkijken. Via een speciale relatie kunnen latere oproepen voor mijn persoon worden weggewerkt; als dit lukt, ben ik hiervoor zeer dankbaar. Want ik beeindig deze gang van zaken liefst zo gauw mogelijk.

Daar komt bij: als de res. officieren-oppakkerij gaat doordringen naar hier, ben ik toch weg. Dan is de tijd van tactisch toegeven ook voorbij. Dàn kan er door Poldi, voor welke gelegenheid dan ook, ronduit gezegd worden, dat ik als *officier* verdwenen ben - waarna er een *kans* bestaat dat de Duitschers zich zullen houden aan de gegeven order: geen politie, maar Wehrmacht, zoodat zij tegen repressailles beveiligd is.

Toch - nu ik mijn tòch wachtloopen uitgesproken en gemotiveerd heb, heb ik mijzelf hierop maar één antwoord te geven:

‘Ce n'est pas une excuse, c'est une explication!’ -

18 December 1943

- Bericht van Moeder uit Velp; de ‘Luftwaffe’ overhaast weer vertrokken. Alle nog onderhanden verhuizingen weer stopgezet. Voor de reeds ontruimde huizen geldt: afwachten. Als ik denk, hoe we een week lang gezwoegd, gezaagd, getimmerd, gesjouwd en gewerkt hebben - de beide oude dames zijn net precies elders geinstalleerd!

Hier uit de omgeving vertrekken ook groote contingenten van de Luftwaffe.

Waarheen? Is dit een verplaatsing in groote stijl?

Wilde razzia's dichtbij, in Haarlem - maar ditmaal nog geen officieren. Oppassen!

De stemming in onze vriendenkring is zeer gedrukt sinds verleden winter. Wat hadden we niet een opgewekt cultureel leven! Er zijn nog steeds pogingen voor voordrachten, concerten, enz., maar de ware animo is weg. Moe, moedeloos, terneergeslagen, verbitterd of afgezakt is het stemmingsbeeld. Een enkele is volkomen gederailleerd. Nu was de neiging daartoe misschien aanwezig, maar toch --

De oorlog en het gewoon geworden onrecht leidt tot een geestelijke besmetting, tot een loslaten van remmen, gevaarlijker dan de ergste ziekte-epidemie.

Nu nadert Kerstmis. Niet vieren, zeggen er talloozen.

Maar wij willen het niet laten, Poldi en ik; zoolang we kunnen, en waar ook, zullen we het doen. We moeten ons overeind houden. Dat de niet-geloovigen cynisch worden, is logisch. Maar wij, die nog gelooven in een betere wereld, juist wij, mogen nooit capituleeren. Ook al zijn wij soms ten doode vermoeid, al zijn wij eenzaam als de laatsten der Mohikanen, gedrongen in onze laatste stellingen.

Eenmaal zullen wij het offensief hervatten, zoodra het moment gekomen is. Het bevel daartoe ligt vóór ons -

Winkelierster, 51 jaar - Friesland
31 December 1943

- Kreeg vanmiddag mof in de winkel en stond er ook een meisje bij, die vraagt hebt U ook appels, ik zeg neen kind, die krijgen wij niet meer, die mof hoort dat en zegt Affele, heden avond zes uur geeft het bij ons in de kazerne appels, ik zeg daar hebben wij wat aan, mijn man ziek, het meisje haar moeder ziek en jullie krijgen het fruit, s avonds negen uur werd bij ons twee appels op de toonbank gelegen, voor beide kranken werd er geroepen.

Advocaat, 28 jaar - Concentratiekamp Natzweiler
19 Januari 1944

- 28½ jaar oud. Liefste Trinette, gisteren brood met jam + ½ boterham van Jos. Niet gerookt. Waarachtig alwéér een depressie, vooral door pijn. In bed houdt Jos mijn hand vast, dat deed aan allerlei denken ... Ik putte kracht uit hem en heb gebiecht, al mijn zonden, en mijn schroeiend verlangen. *Wat een vriend!* Hij zegt: Pijn is nuttig. Zie alles alsof je 3 maanden later leefde dan heden. (Hebreeën 12.) Zie het in het groot. Niet teveel zondenbesef. - Teveel om te beschrijven. Heerlijk warm geslapen, met koorts. Vanochtend griesmeelpap en stil mistweer. Bart en ik halen herinneringen op. Vijandschappen ontstaan wel, maar vriendschappen worden veel hechter. De vriendschap is HEILIG, WIJ LEVEN ERVAN. Alle vrienden zoowat lichamelijke klachten. Het is hier dan ook een Vernichtungslager. We hadden misschien allang dood moeten zijn. Zoojuist boterham met boter verdiend. De hond watertandde als hij het vleeschmes hoorde scherpen. Ik idem: als ik de etensketels hoor ... of de stem van onze capo Hein, die over brood beschikt! - 2½ Liter raapjes en een merkcigaret. Velen zijn afgunstig, of ze likken me. Blikken van verstandhouding zijn ijselijk. Keller terug, gebed verhoord, zeer veel Franschen en Noren sterven. Vandaag heb ik in Christus' liefde geleefd. Voet gloeit. Zal ik straks in één jaar uitverteld zijn? Mijn heele leven, overal, bij alles, zal ik moeten denken: in Natzweiler, in Amersfoort ... in Utrecht ... Lieveling dan toch, jouw gebed, jouw heet, innig, vurig gebed, dat is het, dat doet het. God zegene mijn eigen Lieveling. -

20 Januari

- Trinette van me, gisteren gebaad, het was 4 × te vol en afgrijselijk. Men komt veel vuiler terug dan men gaat. En alles wordt gestolen. Brood met chalêtkaas, alle boter en kaas op één stuk: om te gillen. Klompenmisère, pijn in de voeten, bronchitis, duizelig. Bijna niemand heeft geen klachten. Gesprekken worden uitsluitend als tijdverdrijf gevoerd. Niet om het gesprek zelf. Vandaar ook, dat men afbreekt zoodra er eten in zicht is ... Geen concentratie, alles door elkaar, van hak op tak, afschuwelijk. Jos tracteert in bed op 2 toastjes met boter + kandijklont, we praatten over schilderen en schrijven, opeens slaat het weer als een roode steekvlam door me heen: met Gods hulp zullen wij kunstenaars zijn. Violet, paars, rood, oranje, warmte en muziek, harpen, fonteinen en

sterren ... Goed geslapen, met koorts. Koffie. Koude wind, wol-kenzee, ik houd daarover litteraire praatjes maar niemand luistert, ook dat irriteert. Jos heeft me verboden om me te ergeren. Heeft gelijk. Zoojuist boterham verdiend. Eindelijk weer eens een spiegel gezien: hevig geschrokken. Ik lijk wel de dood zelf. Tekst van pastoor Dalenberg: Wat baat het U of Gij de geheele wereld wint doch schade lijdt aan Uw ziel? Gegeten: griesmeel met vleesch + een halve pan van Jos. Thans brood met teenenkaas. Vanmiddag was er een Duitscher SS, die naar mijn beroep informeerde en een praatje maakt. Haar op het hoofd, trouwring, vrij man. Dit vernedert. Onafzienbaar. Vreemd. Net als Feldkriegsgericht. Men beseft, hoezeer men opgesloten is en hoe lang al. Dit is natuurlijk een zuiver lichamelijke vernedering. Overstelping: wat geschiedt buiten, wij zijn buiten alle realiteit, zijn wij niet hopeloos ouderwetsch en verouderd? Slachtpartijen, laster, verraad. De aarde is als een reuzenschip, dat je langzamerhand, apokalyptisch, ziet kapzeizen. Dit benauwt. Hierover gepraat met v.d. Does, die opeens, schuchter, ½ boterham geeft. Wij bespreken, dat er volop is voor alle menschen, weiden, bloemen, dieren, vrede en geluk. Dit alles mogelijk, maar men prefereert moord, bloed en duisternis. Niet teveel nadenken hierover. Lieveling, ik ga rooken, wat een zegen. Nog fijn gepraat met Dalenberg. *Ik kom*. -

21 Januari

- Gisteren brood met veel hoofdkaas (teenenkaas), een snede wittebrood en een cig-cig. Jos praatte in bed over vrouwen en drank, ik werd onhebbelijk (kan dat niet aanhooren), mocht eindelijk inslapen. Droomde: een trein naar Holland met pakjes voor jullie allen. Grensstation: daar ben je. In elkaars armen, ik schreeuwde hard van zuiver zaligheid, werd daardoor wakker. Goed geslapen, KOORTS. Heden koffie, geen sigaret, beestenweer. KOORTS. Ik huilde. *Het is hier een hel*. Laat ons het nooit vergeten of verzachten: EEN HEL. Multatulimus.*

* Wij hebben veel geleden.

Journalist, 54 jaar - Westerbork
Zaterdag, 5 Februari 1944

- Een bom van zwaar kaliber is vandaag in het kamp neergekomen: met uitzondering van de gedoopten, de Barnevelders, de leden van de Duizendlijst, en de gemengd gehuwden, zijn alle Sperrstempels van de patienten in het Ziekenhuis gesprongen. Een klap zooals in het kamp van Westerbork nog niet is voorgekomen. Dat wil zeggen, dat een groot deel der ongeveer 850 patienten erop bedacht moet zijn, Dinsdag met het transport naar Ausschwitz te worden gezonden. Het is het werk van Aus der Fünte, die hier vertoeft. Hij heeft de slechte reputatie, dat als hij op Westerbork verblijf houdt, er altijd een bizonder onheil loskomt. Men zoekt naar den achtergrond. Het ziekenhuis is, objectief beschouwd, het waterhoofd van het kind Westerbork. Het kamp telt op het oogenblik ongeveer zesduizend bewoners, en daarvan zijn ± 850 in het ziekenhuis bedlegerig, die een even groot getal verplegend personeel en administratief personeel tot hun last hebben. Ongetwijfeld telt Westerbork een groot aantal bonafide-zieken tengevolge van de groote frequentie van besmettelijke ziekten en keel-, neus- en gehoorontstekingen, maar tevens bieden de ziekenbarakken onderdak aan vele chronisch-zieken en aan would-be-zieken, die de protectie hebben van de artsen, teneinde hen voor transport te behoeden, zoolang dat in hun vermogen ligt. Klaarblijkelijk is het de bedoeling van Ausder Fünte om drastisch grootscheepsche opruiming te houden om van Westerbork een kamp te maken dat er een bescheiden ziekenhuis op na houdt. Nochtans slaat hij met ijzeren vuist, want hij treft ook vele gestempelden, die buiten het ziekenhuis vertoeven en het ongeluk hebben familie te zijn van zieken. Het mierennest is weer eens verstoord: in de barakken groote zenuwachtigheid, bij de Antragstelle* drommen menschen, die inlichtingen komen vragen, eveneens bij de Administratie van het Ziekenhuis een kluwen van menschen, die meer willen weten. De eerste berichten zijn nog te vaag om precies te weten waar men aan toe is, maar men weet dat het verschrikkelijk mis is.

Zondag, 6 Februari.

- De aap is uit de mouw: al die mooie stempels, die de Zentral Stelle te Den Haag en het Büro der Sicherheitsdienstes te Amsterdam aan bevoorrechten had verleend, zijn

* Bureau waar men tot de Duitsers gerichte verzoeken kon indienen.

tenietgedaan, voot de zieken in hun geheel. Zij die zich gelukkig prezen in het ziekenhuis te vertoeven en aldus het aan jongste transport naar Zelle waren ontsnapt, zitten nu in de rats omdat zij naar Ausschwitz moeten. De slagen vallen niet altijd in denzelfden hoek, de veiligheid zit ook niet altijd in denzelfden hoek. Men moet hier geluk hebben - natuurlijk voor zoolang het duurt. De muizenval heeft vele deurtjes, die men dicht laat of openmaakt naar willekeur. Als de hooge heeren van de Central-Stelle en het Büro van den Sicherheitsdienst de macht hebben, hun gunsten uit te deelen, hebben zij ook de macht deze gunsten in te trekken, dat is ook een prerogatief van de macht, van de willekeur. De Kallmeyers - zij die pretendeeren van Arische afstamming te zijn, de Portugeezen in het bizonder - hebben ook een grooten klap gehad: Fräulein Slotke* heeft 140 Kallmeyers ontsperd, die bij den baard van Mohammed gezworen zouden hebben dat zij met hun 10.000-stempel, den beroemden stempel, een onaantastbare Sperre bezaten en deze ook als zoodanig beschouwden: niet verder dan Middel-Duitschland en met een personentrein, zij het derde klasse. Nu gaan zij Dinsdag, althans voor een groot deel, als vee, naar Ausschwitz. Zij kunnen hun lange beduimelde lijsten met hun Ahnengalerie rustig aan het vuur toevertrouwen. Ook zij zien wie op het woord, of het gebaar van een nationaal-socialist vertrouwt, staat op drijfzand, waarin hij wegzinkt. Ausschwitz, mijne heeren, méér schiet er voor u niet op over. Zij, en anderen met hen, voelen het transport als een vies, monsterachtig reptiel naderbijsluipen. Hun lach van zelfverzekerdheid is verstomd, diepe rimpels staan als gekerfde groeven in hun voorhoofden: het noodlot heeft ook ons getroffen.

De heeren Duitschers hebben bij de Administratie van het Ziekenhuis de lijst met zieken, die ontsperd zijn en voor transport [bestemd,] opgevraagd en die teruggezonden met de harde opdracht: alleen zij mogen geschrapt worden, die op sterven liggen. Dat is er zoo goed als geen. Diepe verslagenheid onder de zieken. Alleen zij die op sterven liggen! Untransportfähigkeit bestaat dus niet meer. Er moeten er ongeveer 350 weg, met hun familieleden tezamen 675, met leden van het ziekenhuispersoneel ruim 700. Ook gaan veertig kinderen uit het Weeshuis mee: onproductieve krachten, die het budget van het kamp noodeloos belasten, evenals de chronische zieken, die slechts opvreters zijn. De wet van de jungle: wie niet

* Medewerkster van het Duitse bureau dat de Jodendeportaties organiseerde.

mee kan, wie niet produceert, weg ermee! Opgeruimd staat netjes. Een waarschuwing voor zoovelen, die nog stempels bezitten van andere signatuur en zich daaraan vastklampen, zonder te beseffen dat zij slechts wrakhour in de handen houden. Een lugubere wereld. Wij zijn allen tezamen niet anders dan muizen, waarvan van tijd tot tijd een partijtje gegrepen wordt, voor een andere muizenval elders, waar hoogstwaarschijnlijk weer andere sadisten in graaien. Men zou zich zoo graag in het gebruik van zijn taal bedwingen, maar het is niet altijd doenlijk. Een zwarte Zondag te meer.

In barak 71 een meisje gearresteerd en naar barak 51 overgebracht, omdat zij zich in het openbaar had uitgelaten dat, indien zij de kans zou krijgen, zij ‘de beenen zou nemen.’ Dat was een onvoorzichtige uitlating: de vijand ligt op de loer ook midden tusschen de Joden. De marechaussee stond bij haar bed toen zij haar spullen pakte met meewarig hoofd haar gade te slaan: stommeling, stond op zijn gezicht uitgedrukt, waarom ben je dan ook niet voorzichtiger!

Woensdag, 9 Februari

- Het transport van de zieken van de ziekenbarakken naar den trein gisteren tart elke beschrijving. Om twee uur in den nacht zijn de verplegers reeds begonnen met het aankleeden van de voor transport aangewezenen. O.D.-ers, die met paard-en-open-wagen voorreden, hebben de zieken op bedden naast en op elkaar op den wagen geschoven, zooals men lijkkisten in een lijkwagen schuift. Terwijl natte sneeuw uit den donkeren hemel droop en alles met een klam, klef wit was bedekte, in het donker van een wintermorgen. Zoo zijn ze ook naar den beestentrein gereden, hobbelend en hotsend, waar zij ook onder den blooten hemel stonden, wachtend op hun inlading, zooals men lijken schuift in een lijkwagen. Kinderen met roodvonk en diphteritis zijn huilend naar de slang gedragen. Ouderlooze kinderen uit het Weeshuis. Misschien wel het beestachtigst transport van alle transporten, die er zijn gegaan. Men raakt door de veelheid, de grofheid, de beestachtigheid het zicht er op kwijt, maar dit transport spande toch wel de kroon wat betreft gebrek aan consideratie voor de zieken. Nog voor het transport vertrokken was, was er reeds één zieke overleden. Een ledige wagon gaat met den trein mede, gereserveerd voor de hen, die onderweg sneuvelen. Zooals er voordien een vlucht naar het ziekenhuis viel waar te nemen uit vrees voor transport, zoo valt er sedert gisteren een vlucht uit het ziekenhuis te constateeren wegens

vrees voor transport. De doktoren geven het parool uit: zoo gauw mogelijk er uit! Vandaag verlaten tachtig patienten het Ziekenhuis. Barak 81 en barak 82 worden in hun geheel ontruimd. Over blijven nog de ziekenbarakken van 1-6. Het ziekenhuispersoneel is plotseling tot een waterhoofd van het ziekenhuis uitgedijd: ruim 800 man voor nog geen 500 patienten. Men verwacht ontslag bij bosjes. Intusschen is de liefde voor Zelle en Theresienstadt gestegen. Velen die hun transport daarheen hadden laten voorbijgaan, zeggen nu: als Zelle weer aan de beurt komt, ga ik mee. Als Theresienstadt weer aan de beurt komt, ga ik mee. Ik neem niet het risico, naar Ausschwitz te worden gestuurd, zeker niet in zoo'n beestenwagen. Voor het grooter kwaad, kiest men het kleiner. Men hoopt nog dat de lang-verwachte invasie komt en dat die tusschenbeide komt. Het gerucht gaat, dat er in Noord- en Zuid Holland proclamaties zijn aangeplakt, waarin staat wat men te doen heeft met het oog op een aanstaande invasie. Het wordt tegengesproken. Gezegd wordt, dat hier een Lagerorder gereed ligt, die den Kampingezetenen mededeelt, dat zij zich op eerste aanzegging binnen twee uur marschvaardig moeten maken. Dit wordt tegengesproken. Men vreest dat men het risico loopt, bij een invasie in Nederland met pak en zak te voet over de grens van Duitschland te worden gevoerd. Zoo zwalkt men hier heen en weer, niet wetende wat men wenschen moet, niet wetende wat men doen of laten moet.

Maandag, 14 Februari.

- De lijst is weer uit: duizend man gaan naar Zelle. De oorspronkelijke bedoeling is geweest: zeshonderd. Uit mijn barak alleen al gaan er 120 à 130 weg. Mannen en vrouwen, die vele maanden lang in Westerbork hebben vertoefd, velen over het jaar, vertrekken. Zij gaan weg als uit een hotel, dat hun langen tijd gastvrijheid heeft verleend. Dit gevoel bekruipt ons, die nog achterblijven, enkele duizenden, die met hen die gaan, in een langdurig samenzijn vriendschappen hebben gesloten, vaak oppervlakkig, zooals dat in een hôtel gebeurt, maar soms ook innig. Dit maakt het scheiden zoo moeilijk, in menig geval zwaar. De meesten echter van hen die vertrekken, gaan ook *alsof* zij lang in een hôtel hebben vertoefd, als geprivelegeerden. De well-to-[do]-people vertrekt, zij die geld verdiend hebben, gereisd hebben, iets van de wereld hebben gezien, de wereld een beetje kennen. Gereisd hebbende zien zij ook tegen deze reis niet al te zeer op, al houdt ze haar geheim vooralsnog

ook goed verborgen en ook al waren ze liever op den vaderlandschen bodem gebleven. Vandaag geen run op de Antragstelle: men heeft zich algemeen verzoend met de gedachte, dat Zelle naar schatting het beste is wat men onder de gegeven omstandigheden kon krijgen. Misschien is Theresienstadt in bepaalde gevallen nog wel beter, maar dat is niet voor allen weggelegd. Men pakt zijn bullen; zoovéél mogelijk gaat mee, want dat is officieel toegestaan. Men maakt zich in den geest al vast los van Westerbork waar men tegen zijn wil in toch is ingeburgerd.

Drukte in de barakken. Met uitzondering in die van de Barnevelders en de gedoopten, waar men de geweldige opwinding van transport en 'op-reis-gaan' niet kent en waar men, om zoo te zeggen, in stil water ligt. De geprivilegeerde Barnevelders een beetje zelfgenoegzaam als gepatenteerde bourgeois; de beschermde gedoopten een beetje hoogmoedig, als menschen, wien het goddelijke licht is opgegaan en die zich veilig weren in den schoot der kerk. De Barnevelders staan ter zijde van, de gedoopten verheffen zich boven de wekelijksche tragiek van het transport. Zij zien de vernedering en de kneveling der Joden als door een nevel, die hen van de direct getroffenen scheidt; Wij achterblijvers voelen: nu komt de beurt gauw aan ons; er is geen ontsnappen meer mogelijk aan den klauw van den bruut, ook al is die klauw voor ons laatsten met fluweel overtrokken. Maar onder het fluweel zit toch de *klauw*, de wreede klauw, die zooveel duizenden van ons heeft geteisterd. Menigeen, die vroeger tegen zijn transport geworsteld heeft en uitstel heeft verkregen, redeneert: voor die paar weken dat ik mijn transport nu nog kan ophouden, dat loont de moeite niet. Desondanks vecht menigeen tot het laatst: zoo lang ik op Nederlandschen bodem kán blijven, zoo zegt hij, *blijf* ik op Nederlandschen bodem. De vasthoudendheid aan den vaderlandschen bodem heeft een heroiek accent. Het zijn de besten, de moedigsten, de meest vrijheidlievenden die er voor vechten: wat mij ook boven het hoofd mocht hangen, liever hier dan op den bodem van mijn vijand. De hoop speelt daarbij nog een rol: de oorlog kan vandaag op morgen uit zijn; de invasie kan komen.

Dinsdag, 15 Februari

- Het vertrek is tenslotte toch veel pijnlijker geworden dan wij allen tezamen dachten. Geen pen vermag uit te drukken wat er eigenlijk gebeurt voor en op den dag van zoo'n transport, hóe geprivilegeerd het ook moge zijn, wat er in ons om-

gaat. Met elken handdruk aan een vertrekkende dringen zielen in elkaar, de handen vatten en omklemmen elkaar, alsof ze elkaar nooit meet zullen loslaten. Het gesproken woord is te veel of te weinig. De stoet, die zich voor de barakdeur opstelt, gelijkt op een karavaan, die een plechtige bedevaart onderneemt naar een ver land, In alle raamopeningen, klein vierkant, opeengedrongen mannen en vrouwen, die den vertrekkenden een laatsten groet toeroepen; aan elk raam een laatste afscheid, bosjes van uitgestoken armen en handen, snel toeschietende vertrekkenden, die de hand grijpen en zich snel weder bij den stoet voegen. Elk raamkozijn is een levend, compact schilderij van bewegende en bewogen menschen, op één rij naast elkaar geplaatste doekjes à la Jan Steen, maar in mineur. Oude vrouwen schreien zacht, gedachtig aan het leed, haar kinderen en kleinkinderen aangedaan, vreezend voor het lot dat haar zoons en dochters in den vreemde, in de macht van den tyran, nog te wachten staat. De jonge vrouwen en mannen, hard geworden onder den druk, waaronder zij nu al een paar jaar hebben geleefd, gesterkt in de ellende, waarin hun vervolgers hen hebben gedompeld, knarsetanden, dol van razernij over de wegvoering van hun broeders en zusters en vrienden, en vervloeken hun vijanden. Zij spuwen hun haat uit, als had een adder hen in de tong gebeten. Zij ballen de vuisten in machtelooze woede. Het gevoel van onrecht, dat de geheele week gesluimerd heeft, ontwaakt plotseling en hevig bij het gezicht van de ontvoering van hun lotgenooten en zij luchten hun gemoed onverholen, eruptief als een krater zijn lava uitstoot. Een orkaan van verachting woedt tegen de menschenrovers. Ondanks het officieele verbod van den Obersturmführer voor hen, die niet ‘op reis’ gaan, de barakken te verlaten tot na het vertrek van den trein, trachten velen tegen het vertrek zoo dicht mogenlijk den trein te naderen om hun familieleden en vrienden een laatste vaarwel toe te wuiven. O.D.-ers, die het gezag van de openbare orde vertegenwoordigen, jagen hen telkens weder brutaal, barsch terug, maar even zoo vele malen komen zij weer opdagen, vastbesloten het vertrek te beleven. De O.D. verliest het spel door uitputting van geduld en geeft het tenslotte op. Uit alle straten tusschen de barakken komen de achterblijvenden ten slotte in drommen te voorschijn, als duvels uit doosjes, en zetten schouder aan schouder den Boulevard des Misères aan den anderen kant van den trein af. Een fluitsignaal kondigt het vertrek aan. Achter de raampjes der coupés - gedeeltelijk volgepropt

met bagage, rugzakken, koffers, etenszakken - mannen, vrouwen en kinderen, die met zakdoeken en handen wuiven, niet met bedroefde gezichten, maar met gezichten, waarop de vastberadenheid staat uitgedrukt, moedig te zijn en te zegevieren. Aan den Boulevard des Misères wuivende mannen en vrouwen, die evenmin bedroefde gezichten hebben, ook geen vastberadenheid in hun trekken verraden, maar ontzetting over de schanddaad, voor den zooveelsten keer aan hun lotgenooten bedreven. De trein is behoorlijk, menschelijk, maar de reis is gedwongen, het lot der reizigers onbekend.

De trein schuifelt weg als een fantoom, als een boekje van levende beelden, gaat hij voorbij, - voor het laatste heeft men oude, vertrouwde gezichten gezien, voor het laatst een teeken van leven opgevangen. Aan de grens van het kamp, voor de barrière houdt hij stil: daar wordt hij officieel overgedragen aan de Duitsche militaire bezetting, die met den trein is meegekomen ter begeleiding van de ‘reizigers’, en worden de Joden stuk-voor-stuk geteld. Niet één mag er ontbreken: vóór de barrière draagt de commandant de verantwoordelijkheid voor de levering, na de barrière de bezetting; maar zij overuigt zich er van, dat de levering-in-natura compleet is, dat er niets is afgedaan voor tarra of rafactie. Les affaires sont les affaires.

Gymnasiast, 15 jaar - Deventer
Zondag 27 Februari 1944

- Vannacht heb ik niet lekker geslapen. Ik was erg verkouden. Na t ontbijt ging ik m'n huiswerk maken maar 't ging niet vlot want m'n ogen traanden van de verkoudheid, 's Middag aten we maar zo'n beetje boterham. Toen de eetrommel opgeruimd was ging ik m'n werk voor wiskunde maken. Ik heb er wel twee uur aan één stuk door op gezeten en dan terwijl je verkouden bent. Aan 't eind van de middag heb ik met mama vader en Bartje gewandeld langs de IJsel en door 't park 't Was triest weer doodstil en miserig en koud Ik kwam hierdoor niet in

een goede stemming. Ik dacht aan van alles, Aan een meisje waar ik veel van zou kunnen houden en aan de invasie en 't einde van de oorlog. 't Duurt zo verschrikkelijk lang en ik hoop al niet meer op de invasie Hij komt niet De Engelsen zijn te sloom. Ze kunnen alleen maar bombarderen maar 't kan me allemaal niets meer schelen. De Russen gaan te hard in 't Oosten de Engelsen te langzaam in Italië.

Engelandvaarder, 19 jaar - Londen
Dinsdag 7 Maart 1944

- 's Middags bij Hare Majesteit op bezoek gekomen. Chester Sq[uare] 77 door Luitenant Beelaerts van Blokland ontvangen en vandaar per taxi en per trein naar Maidenhead, waar we door auto's van de Koningin afgehaald werden. We waren Camps, Luitenant v.d. Sluis, Meurs, Boers en ik. We werden eerst door een hofdame verwelkomd en daarna door de Koningin. We kregen een hand en mochten gaan zitten. De Koningin vroeg ons om de beurt waar we vandaan kwamen, wat we meegemaakt hadden enz. Er werd thee geserveerd en we bleven 1½ uur praten. Daarna namen we afscheid, kregen weer een hand en werden door de auto's weer naar het station gebracht. De Koningin ziet er oud uit maar toch nog flink. 2 Jongens kwamen te laat omdat ze de trein gemist hadden en kregen een uitbrander. Ze heeft een paar ogen waarmee ze dwars door je heen kijkt. Toen we teruggingen hadden we op het station een leuke ontmoeting met het gevolg dat we 2 uur later pas thuis kwamen. Afspraakje gemaakt voor morgenavond.

Echtgenote van candidaat-notaris, 30 jaar
Omgeving Haarlem
10 Maart 1944

- 's middags naar A'dam voor weekend met J in American-Hotel!! Heerlijk en wel verdiend na al die ellende. Ans is bij Coos, Wil bij Nancy. J. haalde me van de trein. Op de kamer een prachtige bos tulpen. ..... Uitgepakt. Verkleed. Geborreld op Rembrandt plein en bruine boonen gegeten in Schiller bartje. Toen naar de fam. R waar een muziekavond was ter eere van Co en Wouter. Aanwezigen: Willemien R., Boon, Willy v K; hr en Mevr. Boeyenga, Hr Six, Hr en Mevr. de Jonghe; hr en mev. Rüpke (?); 2 juffies L, Artisten Geza Frid - vrouw en mevrouw Mia Versluys-Erb. Eerst Mozart quatre mains van een symphonie toen aria uit Titus van Mozart daarna Hongaarsche volksliedjes en quatre mains suite voor orkest van Geza. Frid.

Laatste fantastisch! Techniek! Daarna rijnwijn met veel sandwiches, borstplaat, koekjes, Tabak! Veel! en lekker! Met Willemien en Willy naar huisgeloopen. 's Avonds op de kamer worst van Frits met brood en veel ander lekkers.

12 Maart

- Rond geloopen door donker A'dam. Kop soep in de Kroon. Gegeten in Italiaansch rest. aan de Amstel. Daarna nog wat boodschappen. Naar huis. Borrel Dolly Dolores Gegeten in de stamkroeg en s avonds George van Renesse. Niet alles even mooi

13 Maart

- Zondag. Rustig buiten geen trams! Laat ontbeten. Rondgeloopen gegeten per slot in Americain toen om 1½ u. Matthäus Passion o l.v Anth v.d. Horst. Annie Hermes, Annie v. Wickevoort, Max Kloos, van Tulder, le Fèvre. Heel erg mooi! In de verte de oude hospitas gezien! naar huis, gegeten rijsttafel in 't Lido. Heel goed daarna schouwburg Goed gespeeld stuk verhaal matig.

Eigenaresse landgoed, 56 jaar - Midden-Limburg
2 April 1944

- Maandagavond wachten we op 't halen v/d Franschen, half 9 nog niemand, eindelijk wordt er gebeld, maar in plaats van halen kwamen er nog twee nieuwe bij uit Kevelaar. Ze wilden met de andere mee de grens over, ze werden nu uit Baarloo gebracht. - Maar ik denk niet, dat ze weggaan, want aan de grens nemen ze niet meer aan als aangezegd is. - Eindelijk worden de 4 gehaald ze gaan te voet en kunnen dus niet verder dan Oler.

Gelukkig heb ik ze allen aan schoenen kunnen helpen. Sokken hebben ze niet, maar die heb ik ook niet. - De twee anderen vertrekken Dinsdagavond per fiets en dan gaan toch de 6 tegelijk de grens over. -

Ze zaten in Kevelaar met 27 anderen, die al eens ontsnapt waren en weer opgepakt waren. Wanneer deze ontsnapping lukte kwamen de 27 anderen ook.

4 April

- 's Avonds vertrekken de drie Amerikanen, ze worden in Heythuysen onder gebracht. 's Middags had ik bezoek gehad en werd me geraden geen piloten op te nemen, daar ze niet weg konden. 't Was net of Engeland geen belang in ze stelde, moeten wij dan wel ons leven voor hun wagen. - In gevangenschap hebben ze het uitstekend, tweemaal per week komen er groote pakken levensmiddelen v/h Roode Kruis. Ze eten niets v/d Duitsche kost, zelfs 's middags drinken ze hun kopje thee met melk en een koekje. Wat een tegenstelling met die arme Franschen, die toch al zooveel meegemaakt hebben. - Je kunt veel beter 30 Franschen hebben dan drie Amerikanen. Ze zijn geweldig verwend en hebben nog niets meegemaakt. Het viel me ook op zoo weinig ze van de oorlog af weten. Ze laten hun bommen maar vallen op een stad. Ik vroeg of ze ook een kerk ontweken, neen, het was maar een Duitsche kerk. Van Europa en onze ontberingen weten ze weinig af. En wij zijn zoo dom, misschien ook uit een soort dankbaarheid tegenover Amerika, de piloten te verwennen. Ik heb het zelf ook gedaan. - Veel beschaving hebben ze niet, steeds liggen ze met de beenen op een andere stoel of omhoog, daar waar wij ons hoofd hebben, hebben zij hun beenen. Ook laten ze gedurig boeren, in 't begin zeiden ze niets, maar later zeide ze toch ‘Pardon me’ of ‘Excuse me’. -

In 't begin vroeg ik ze aardappels te schillen, maar dat was een

fout, een officier schilt geen aardappels, hij schilde er ook niet 6. Toen ze langer bij me waren en zagen hoe ik zelf werkte, hielpen ze me soms met afdrogen. Den heelen dag is 't lezen en sigaretten roken. Al mijn tabak is op, nu beginnen ze ook zelf te rantsoeneeren. - In de kamer moet het 70° zijn anders is 't de heeren te koud. - Uit zich zelf hebben ze niet veel te vertellen. - Het is een heele rust, dat ze weg zijn. -

De Paaschdagen genoten in eigen gezin, het is volkomen zomer, we kunnen de kachel uit laten gaan. -

Gelukkig zitten we dik in 't vleesch, er zijn tegen de Paschen nogal wat noodslachtingen geweest, een goede uitvinding v/d dieren, om juist tegen de feestdagen hun pooten te breken en het zijn meestal prachtbeesten. Ik krijg als hulp steeds een groot stuk, het wordt me thuis gebracht, zoodat ik niet in de rij hoef te staan. - Na het vertrek van mijn zoons is het hier nu wel erg stil en verlang ik weer naar nieuwe gasten.

11 April

- Razzia in Roggel en Heythuyzen. Half 7 bij de kapelaan, deze keek juist uit 't raam en ontsnapte in pyama, is in burger verder ontkomen. Alle papieren nagekeken Hij zal nu wel verdwenen moeten blijven. -

Ik kreeg ook bericht, dat alle piloten weg zijn deze kunnen weer door. -

14 April

- 's Avonds Vrijdag kwart over 11 gebeld, er waren 5 Franschen, ze kwamen te voet uit Roermond. Een is een Korsikaan een donkerbruin klein ventje en een uit Algiers. Deze beide komen uit Oberhausen, de anderen uit Crefeld. Het is wel druk nu ik alleen voor alles sta. -

Dinsdag stond Aken in lichtelaaie, hier zelfs is de vuurgloed te zien, 's nachts kwam de brandweer bellend langs. Ze kwamen uit België en 's middags reden ze terug, heelemaal zwart in de gezichten, ze hadden niet veel uit kunnen voeren. -

Den heelen tijd hooren we gedreun van bommen, die op de Belgische en Fransche kust vallen, er zal toch wel spoedig wat gebeuren -

Er zijn nog over de 200 piloten in Holland en deze moeten allen nog weg.

15 April

- Heele gesprekken gehad met de Franschen, dit is wel

het aardigste stel, dat ik gehad heb. De keet ziet er keurig uit en alles staat netjes in de kast. Mijn album van Algiers laten zien en over Afrika gesproken. - Ze vertelden me over ook de gruwelen, die ze meegemaakt hadden in Polen, wanneer ze naar 't werk gingen lagen de lijken van vermoorde Poolsche joden aan de kant v/d weg. Vermoord door de Ukrainers die niet te vertrouwen zijn. Het is in Duitschland heel slecht, wanneer er een Roode Kruispak kwam keken de Duitschers naar 't eten v/d Franschen. - In 't begin v/d gevangenschap liepen ze met gebogen hoofd maar nu niet meer en ze hadden ook gemerkt, dat de Duitscher bang was, wanneer je tegen ze optrad! - Soms na een bombardement moesten ze graven helpen graven voor de D. slachtoffers, dat was een feestdag voor hun. Wat maakt de oorlog de menschen toch wreed. -

Vandaag hoorde ik ook, dat de menschen klaagden, dat de Amerikaansche piloten zoo tegen vielen, ze hadden ze zoo graag willen hebben. - Het schijnt nog niet zoo hard op te schieten met het weggaan, er zijn er in een week maar 4 vertrokken. In Roermond zitten er nog 56, deze moeten eerst weg voor de andere uit Holland komen. De Franschman, die ziek bij mij vertrokken is, ligt nog ziek te Roermond, hij had longontsteking, er is nu zelfs een verpleegster bij hem.

17 April

- Om 6 uur werd er een Belg gebracht uit Brussel hij was ui Hannover gevlucht, waar hij alle 4 jaar gezeten had. In Mei was hij in België vlak bij Maastricht gevangen genomen. Ze waren met duizenden en marcheerden door Maastricht en Sittard. Van de Duitschers kregen ze geen eten in dagen niet, maar de Hollanders gaven hun eten en drinken, dat zou hij nooit vergeten. - Ook had hij een leidende positie bij het werk en daar gaf hij de Hollanders, die in Duitschland werkten goede plaatsen. -

Om 8 uur vertrokken de 5, die Vrijdag waren gekomen, ze gingen bij vol daglicht op de fiets. -

Ze rijden in groepjes van twee met een afstand van eenige meters er tusschen, wanneer de gidsen aangehouden worden en gecontroleerd, moeten de ontvluchten omkeeren en zien hier weer terug te komen. - Toen de andere weg waren heb ik de Belg binnengehaald en hebben we over van alles gesproken. Om kwart voor 11 kwamen de 4 anderen. Meestal moeten ze naar 't Zuiden van Frankrijk. - Een was uit Bremen ontsnapt en had net als de Belg met den trein

gereisd tot Kaldekirchen, heel brutaal weg doende alsof ze Duitschers waren. - Drie kwamen uit Crefeld. Het was heelemaal niet moeilijk de Duitsch-Hollandsche grens te passeeren.

18 April

- Om half 6 's avonds vertrokken er 2 per fiets naar Oler en om half 8 werden de andere 3 gehaald samen gaan ze langs Wessem 't kanaal over en naar Maaseyk. - Wat een vreugde voor de Belg, om vanavond al in zijn vaderland te zijn. Toen deze vertrokken waren werden er 's avonds weer 5 nieuwe gebracht allen uit Geldern, ze hadden de voorzorg genomen hun goede schoenen te verstoppen daar deze afgenomen werden. Het passeeren v/d Duitsche grens ging heel makkelijk. De volgende dag zouden ze vertrekken en dan zou ik weer twee nieuwe krijgen.

19 April

- De plannen zijn weer veranderd, de Franschen blijven één dag langer, wat ze niet erg vinden, daar ze hele blaren aan de hielen hebben. - Ze vertelden me nog, dat ze door 't dak ontsnapt waren. -

Tegen den avond werden ze toch nog gehaald, ze gingen per vrachtauto, de twee die ik zou krijgen gingen meteen mee en nog 9 stuks uit Roermond.

's Middags werd mij gevraagd of ik een Hollandsche onderduiker wilde opnemen. Hij is 32 jaar oud en tuinman. Hij was verbonden aan de plantsoenen in Arnhem en moest naar Duitschland werken. Hij werd naar Düsseldorf gezonden zag daar kans tot ontsnappen, maar werd na 36 uur in Eindhoven te zijn geweest weer gepakt en naar Linz in Oostenrijk gestuurd. Vandaar zag hij weer kans te ontsnappen met 3 anderen. De twee anderen waren Belgen. Ze deden er 9 dagen over. Het ergste was, dat een van zijn stokje viel door 't lange loopen. Toch kwamen ze behouden aan. Mijn vriend ging naar Arnhem. Onderweg moesten ze de Ruhr over, met de ‘Bahn’ wilden ze niet en een brug zagen ze niet. Bij een boerderij in een stal stonden een paar karren en lag wat hooi op zolder, hierin kropen ze, hun koffertjes hadden ze achter de karren gezet. 's Morgens kwam de knecht en vond de koffertjes, op zolder vond hij ook de drie verstekelingen, gelukkig bleek het een Hollander te zijn. Hij wees hun 't roeibootje over de Ruhr. -

In Arnhem werd Leo weer gepakt en voor straf naar Amersfoort gestuurd, vandaar op transport naar Essen. Uit Essen is hij weer ont-

snapt en kwam na 4 dagen hier aan. Hij behoorde ook tot de eerste krijgsgevangene, die 4 maanden in D. hebben gezeten. - 't Is te begrijpen, dat hij meer dan genoeg van dat land en onze buren heeft. Alleen zijn kaalgeschoren hoofd herinnert nog aan Amersfoort.

23 April

- Mij wordt gevraagd of ik 6 piloten bergen kan ik zou in dien tijd dan geen Franschen krijgen. Alles in huis was klaar voor de ontvangst, maar de heeren verkozen een andere route.

29 April

- Heele rustige dagen zonder gasten, veel te rustig, ik verlang weer naar bezoek. Om 5 uur wordt een eenzame Fransch-man gebracht, gelukkig heeft hij gezelschap aan Leo. Maandag zou hij weer gehaald worden en Dinsdag zouden er eerst weer nieuwe komen maar het lot besliste anders. Om 6 uur zie ik 7 fietsers komen, ik schrok al, dat was een beetje veel voot de Zondag, maar 4 waren geleiders. Aan een v/d nieuwelingen was direct aan zijn Frans accent te hooren als iemand ‘du Midi’, hij kwam uit Toulouse. Ze waren in Venlo op 't vliegveld tetecht gekomen en door de Duitsche douane opgepakt en ingesloten, alle papieren en de portefeuille afgenomen. In die 5 min. dat de politie weg was om te informeeren zagen ze kans om 't getraliede raampje v/d cel kapot te krijgen en te ontsnappen. -

Om half 8 kregen ze eindelijk avondeten, om 8 uur wordt er weer geklopt en werden er twee Russen gebracht. Ze hadden ze onderweg al gezien en gezegd, dat ze wachten moesten, maar uit angst hadden ze zich verstopt. - In 't begin vertrouwde ik 't niet, het was moeilijk met ze te praten, daar alleen één een heel klein beetje Duitsch kende. - Ze kwamen uit Essen, waar de drie Franschen ook vandaan kwamen gevlucht na 't bombardement. Van Essen is niet veel over. Door de Franschen werden de Russen ook nog verhoord en hun bagage nagekeken, maar het bleek goed. - ik vroeg hun ‘kommen Sie von Essen’ en hun antwoord was ‘nicht Essen, trinken’. De arme kerels in Duitschland waren ze met een Hollander gevlucht, hadden in een hooiberg geslapen. In Holland was het moeilijker, waar ze om drinken vroegen, overal werden ze geweigerd, waren de menschen bang voor hen. - Ze waren nog zoo jong en doodmoe, ik kon wel huilen uit medelijden met ze. - In Frankrijk kunnen ze niet blijven, daar worden ze direct opgepikt, ik vroeg of zij met de eene Franschman mee naar Toulouse konden en dan naar Zwitserland.

Dat wilden de Russen ook 't liefst, naar Zwitserland en daar blijven. - Gauw maakte ik nog een kliekje snijboonen en wat vleesch klaar, dat werd met smaak verorberd. ‘Gut, gut, danke’ en toen gauw naar kooi. Ze konden het trapje bijna niet meer op, om boven te komen. -

Hoe het in België en Frankrijk gaan moet weet ik niet, de spoorwegen zijn stuk gebombardeerd. 4000 vliegtuigen hebben over het Belgisch spoorwegennet hun bommen uitgestrooid. - We verwachten zeer spoedig de invasie. -

30 April

- Zondag drukke dag in de keuken, ze moeten toch ook merken, dat het Zondag is. De Russen eten de pudding op 't brood. - Een heel gesprek gehad met de Russen of wat men een gesprek noemen kan. Deels Duitsch deels handgebaar. - De Russen zijn 21 en 25 jaar oud en zijn al 2 jaar in D. De eene is als soldaat in Charkow gepakt, ze waren omsingeld. In D. heeft hij volgehouden dat hij civiel was, hij heeft het onder stokslagen volgehouden. Hij heeft zijn moeder verloren toen hij 1½ jaar was, hij had 2 zusters en nog een broer in 't leger, maar hij had in twee jaar niets van ze gehoord. - ‘Immer Krieg, 7 Jahre’ Hij werkte nu bij Krupp in Essen. - In D. worden de Russen heel slecht behandeld geen roode kruis pakken alleen heel slecht D. eten. Kleeren hebben ze zoo goed als niet aan, oude katoenen rommel, heelemaal kapot en een en al gestukt en rafel.

De jongere alleen praat, de andere zegt niets is heel erg vermoeid. -

1 Mei

- 's Avonds alle 6 vertrokken, de vier Franschen op de fiets en de twee Russen te voet, daar ze niet fietsen kunnen. -

Er is me weer gevraagd of ik 6 piloten onder kan brengen, ik krijg ze Woensdagavond. Ze moeten weg uit Helden, daar er gedurig naar piloten gezocht wordt.

Gymnasiast, 15 jaar - Deventer
Maandag 1 Mei 1944

- Nu is t al Mei. Midden Maart was de invasie al voorspeld. Een nieuwe voorspelling zegt dat de invasie 15 Augustus is Ik verwacht hem vroeger. Misschien morgen wel. Onze telefoon was vanochtend afgesloten. In de pauze mochten we niet verder dan de Nieuwe markt. Dat is omdat anders met luchtalarm kinderen de school niet meer kunnen berijken 't Is erg saai Met Latijn heeft v Nooten voorgelezen omdat 't Mei is. Onder 't eten had vader weer een voorspelling. Ik zal hem voor de grap maar eens schrijven: 5 Mei de Russen dringen tot Duitsland door 7 Mei Duitsland probeert vrede met Rusland te krijgen 15 Mei invasie 17 Mei de Nederlandse regering terug. Te gek om los te lopen. s Middags hadden we nog één uur Duits. Ik kreeg een 8-. Thuis heb ik huiswerk gemaakt t Klokje van Wout loopt prachtig 's Avonds na 't eten maakte ik de geheime bergplaats af. Het was gauw klaar. Ik weet nog niet wat ik erin zal doen. t Kan altijd van pas komen Verder ben ik naar Arie Meyerink om een Aardrijks-kundeboek te halen. t Was prachtig weer buiten. Thuis heb ik eerst m'n les even geleerd. Daarna heb ik wat beneden gezeten totdat ik naar bed ging Ik las nog even in de Bijbel. t Waren toen nog wel onbeschaafde tijden vooral wat jongens en meisjes betreft. Gelukkig zijn de tijden nu beter. Hoewel, Joop en Wimpie Steenemakers gingen vroeger vaak met meisjes met de sloep de IJsel op om dan ergens achter een bosje bij elkaar te liggen. Erg netjes ging 't er dan niet toe. Boven op m'n kamer dacht ik over de invasie. Hij moet gauw komen De mensen leven onder een hoge spanning. Het is een zenuwoorlog. Het komt m'n werk op school ook niet ten goede.

Dinsdag 2 Mei

- Met Nederlands werden we schriftelijk overhoord. De geschiedenisles was erg leuk In de pauze verveelden we ons een beetje op de Nieuwe markt 't Was bewolkt en koud weer. Grieks was erg saai. Hoogland is erg humeurig. Ik kan 't hem niet kwalijk nemen want hij zit denk ik ook in spanning over de invasie Met Duits zei de Mof dat hij 't zo fijn vond dat 't de laatste tijd beter gaat met mij ..... s Middags hadden we 't eerste uur Marie. 't Was een vreselijk lawaai. Marie huilde zowat Vooral Hannie Zetzema doet vaak ontzettend vervelend. 't Tweede uur hadden we Latijns lezen. Ik vond 't wel leuk Na school moest ik naar

les. Dini herhaalde ook nog wat dingen met me Thuis ging ik huiswerk maken Ik had een Aardrijkskunderepetitie. 's Avonds heb ik ook nog gewerkt tot kwart voor negen. Om kwart voor tien ging ik naar bed. Buiten stormde het. Geen weer voor invasie. Hij moet gauw komen. Ik verlang zo ontzettend naar de vrijheid en naar 't eind van de oorlog. Iedereen verlangt er naar. Ik hunker naar de vrede. September 1940 zou ons land weer vrij zijn. Toen dat niet zo was vond ik dat niet zo erg. Augustus 1941 zou 't uit zijn. Eind '42 en begin '43. Alles kwam niet uit. Nu zitten we nog onder de moffen en worden uitgeperst, uitgezogen. Ons land wordt onder water gezet. Mannen worden weggevoerd. Vreselijk is 't. En nog altijd zijn de Engelsen er niet. Wanneer is de invasie? Zal hij dit jaar eindelijk komen? Geen geloofwaardige voorspellingen meer. Gelukkig maar. We denken met gezond verstand. Dit jaar zal hij komen. Misschien deze maand. Laten we 't hopen. Er moet een eind aan komen We willen onze vrijheid terug. Weg met de moffen. Leve de koningin. Zal deze de regering weer op zich nemen of krijgen we Juliana. Zal dat gaan? .....

Woensdag 3 Mei

- Vanochtend stormde het erg. De Aardrijkskunderepetitie was niet erg moeilijk. De Griekse les was stom-vervelend. .....De Meetkunde les was wel leuk. Met Gymnastiek deden we een partijtje kasti. Het telde niet mee voor de competitie omdat Gijsbert Schrikkelaar en Paul Vermeeten er niet waren. 't Was moeilijk te spelen want 't stormde. Onze partij won met 23-5. 's Middags onder 't eten vertelde vader goed nieuws Spanje zwaait om naar de geallieerde kant. Het levert de Italiaanse oorlogsschepen, die naar Spaanse havens zijn uitgeweken over aan de Engelsen. Verder levert het nog maar 1/5 van de oorspronkelijke hoeveelheid wolfram aan Duitsland. 't Is wel mooi maar hiermee is de oorlog niet uit. 's Middag met Duits werden we schriftelijk overhoord. Ik kende m'n les heel goed. Onder 't werk keek ik even uit 't raam. De mof zei dat ik afkeek en nam me 't werk af. Ik was erg kwaad vooral omdat ik helemaal niet afgekeken had Anders had 't me niets kunnen schelen. De verdere les was vervelend Met Latijn kreeg ik maar een 6 dus 't was geen geslaagde middag. Na school heb ik aan de mof gevraagd of hij 't cijfer telde. Dat was gelukkig niet 't geval. Thuis ben ik huiswerk gaan maken. Ik had een Latijnse repetitie. Buiten stormde het erg Ik heb een poos naar buiten gekeken naar

de grote golven op de IJsel. Wat is de IJsel toch mooi. Ik wil later in ieder geval een huis aan 't water hebben. s Avonds heb ik tot 9 uur gewerkt daarna dacht ik wat voor gedicht ik zou leren voor Vrijdag en wat voor opstel ik zou maken voor Zaterdag. In een boekje van Rein vond ik een gedicht. 't Heet: ‘De Dijk’ van J Engelman. 't Opstel maak ik misschien over luchtalarm

Donderdag 4 Mei

- Vanochtend was 't net zulk weer als 10 Mei 1940, helder en warm. Vreemd doet zo'n grote gelijkenis aan. De Latijnse repetitie heb ik geloof ik wel goed gemaakt. In de pauze zagen we een paar escaders Engelse vliegtuigen in de verte. Boven ons hoofd waren ze ook wel maar door de wolken zagen wij ze niet. Het tekenuur was wel leuk. De Engelsen vlogen nog een poos maar er kwam geen luchtalarm. De Griekse les was, zoals altijd Donderdags stomvervelend. Thuis vertelde ik aan mama dat er al mensen in de stad aan 't wandelen waren van de stedenschoontocht, uitgeschreven door de ANWB. Mama dacht nu notabene dat ik ook mee zou gaan en dat ik daarvoor vrij had gevraagd aan Dini en ik had haar nog wel zo duidelijk gezegd dat 't voor een excursie met Sprokkelaar was. Ik vond 't ontzettend naar dat mama nou helemaal niets meer wist wat ik zou doen. Ze interesseert zich er zeker niet voor. Ik kwam helemaal in een naar humeur. Bovendien merkte ik dat in de tuin van een leuk seringenplantje dat ik zo goed verzorgd had beide toppen geknakt waren. Natuurlijk hebben Bartje en z'n vriendjes dat gedaan. Eén top was nog tamelijk goed. Die heb ik gespalkt. De andere was helemaal door. Ik kwam in een nog slechter humeur. Zo'n plantje verzorg je nou goed en je kijkt er iedere dag met plezier naar en dan opeens worden de stengels geknakt. s Middags hadden we nog één uur geschiedenis. Na de les moesten we voor school even wachten op Sprokkelaar. In de lucht zweefde een parachutist Deze was bij de Nieuwe brug bijna op de grond gekomen maar weer door de wind opgenomen. Hij was erg hoog.

Secretaresse, 24 jaar - Concentratiekamp Bergen-Belsen
19 Mei 1944

- In de ‘lapjes’ beleef ik weinig. Wij zitten met een aardig stel aan tafel en onze gesprekken zijn soms niet alleen tijd-doodend, maar ook opwekkend. Want inderdaad: Und was verschwand, wird zu Wirklichkeiten... Wij leven in ‘vroeger en “toen”. Wij eten, slapen en bewegen ons in “weet je nog wel” en “kun je nog voorstellen, dat” ... Zoo wandelden wij gisterenmiddag door de city van Amsterdam. Elke winkel in de Kalver- of Leidschestraat noemden wij op: Vroom & Dreesman, dan die parapluiezaak, nee kind, eerst de sigarenwinkel, dan de Bonneterie, het steegje’!...

Wij aten, aten bij Dorrius, American lunchroom, Saur en om half 7 renden wij onze stal uit om maar vooraan in de ‘fuenferreihe’ te komen, om eerder in de rij te staan, voor de lepel bietensla of kwark bij de 3 sneetjes droog brood...

De Hongaren zijn ondertusschen na vele I.P.A.'s* en dementi's toch weg. Waarheen? Liebenau of ... Auschwitz? 2de klassewagon of beestenwagen? Zeker is het, dat hun bagage stuk voor stuk precies onderzocht werd. Ik heb wenig plezier in mijn dagboekschrijverij, nu de kans zoo gering wordt, dat ik het ooit hier uit zal krijgen.

De ‘Palestina's’† wachten nog steeds op de treinaansluiting en wij met hun.

Wij wachten, wachten, zitten 11 uren, knippen lappen en gaten, eten erwtensoep, koolsoep, slapen 7 uur, zitten weer, en wachten, wachten nu eens op de invasie en dan weer op de soep...

Zaterdag 20 Mei

- Na het luchtalarm gistermiddag, dat ruim 3 uur duurde, was de stemming van onze vrienden beestachtig. Iets moet hun vreeselijk uit hun humeur gebracht hebben ... Maar wat? Wij traden volkomen slaperig aan (want iedereen was op zijn bed gaan liggen om even gebruik te maken van dit buitengewone bofje om wat slaap in te halen) en waren om 4 uur, weer op ons werk. Heinz brulde, Fritz schreeuwde, trapte en sloeg, en toen hij in de mannenzaal wat te veel ‘gequassel’ naar zijn zin vond, liet hij twee mannen, ruim 1 uur lang, gebukt, met de handen aan den grond in de zon staan. De man, die vroeg, of de twee gestraften niet weer op mochten staan, (een van hen was een oude man) kreeg een pak slaag.

* Israël Press Agency's, spot voor: geruchten
† Personen met visum voor Palestina

Fritz hield bij het aftreden vanavond nog een kleine speech: ‘Herrschaften, ich sage Euch, passt mir auf!’ Ich stell Euch mit dem Ar... an die wand und mit die Haend’ auf die Fusspitzen, wenn ihr quasselt. Und wenn ihr euch noch so schoen schminkt (dit tegen de Parisiennes), MIR imponiert ihr damit nicht’

Ihr wisst, ihr seit mir nich ans Herz jewachsen...’

Dat laatste gelooven wij dadelijk! De stemming is weer hypernerveus. Vandaag was alles in het kamp weer gewoon en I.P.A. had het druk met: ‘Antwerpen is bezet!’

Wij zaten rustig in de ‘lapjes’ en plotseling om 11 uur hoorden wij de I.P.A.: ‘er komen 260 Westerborkers uit Holland!’

De opwinding was direct enorm. Misschien kwamen nu wel de ‘hooge pieten’ van de leiding daar, de vriendinnen van deze dienstleiders, de ‘Zonder’-menschen ... De een werd alle slechts toegewenscht en men nam alvast flink privéwraak, door te zeggen: ‘Nu, dan kunnen ze meteen in de ‘schoenen’, die hooge mieters! of: ‘ze kenne meteen de lapjes voor me uithale op de latrine!’

Oude Kampinsassen zouden weer eens hun belevenissen van ijskoude appèls en wintervoeten en schijnwerper-belichte ‘aantreed partijen’ kunnen luchten en last not least, wij zouden nu eindelijk een bevestiging van de steeds geweldiger politieke I.P.A.'s hooren..

En om 12 uur stond het appèlterrein vol! 260 menschen van de ‘diamantlijst’ (dat waren diegenen, die op grond van hun werk in de diamantindustrie ‘gesperrt’ waren voor transport naar Auschwitz). Gisterochtend waren zij vertrokken uit Holland. In Westerbork is alles volgens hun, vrijwel onveranderd Niemand bevestigde onze I.P.A. Alleen ‘het gaat goed’, meer niet. Het eten (gedroogde kool), was een klap in ons gezicht, na de dikke erwtesoep van gisteren. Het weer was loomig warm en deze dag was ‘zwart’ voor de commando's. Er werd veel geslagen.

De stemming is down, en heimwee, heimwee...

In Holland weten zij blijkbaar niets over Bergen-Belsen. Onder de diamantairs zijn menschen, die eergisteren nog in Amsterdam waren. Het is wel een heel groote overgang voor dezen, van hun huis naar een overvolle barak in een Duitsch SS. kamp!!

Maar vanavond kregen wij ¼ bekertje sinaasappelsap en het idee van jodenuitroeing en puur Vitamine C is toch niet te vereenigen?

Maar hier is immers *alles* mogelijk! Ook, dat je s'ochtends staat

te rillen in je winterjas of trui (als je die hebt) op het appèl in de ochtendmist of op het werk in de ijskoude stal, maar ook kan het, dat je 's middags op appèl staat te transpireeren in de gloeiende zon en het heete stof. I.P.A's groot en i.p.a's klein en ik heb heimwee...

Gisteren had iemand een heel klein takje seringen. Gekregen van ‘iemand buiten’. Wát is een boom in de vrijheid, wat bloemen, een weide, waar je in ligt, waar je de zomer ruikt?...

Hier merken wij alleen, dat het zomer wordt, heel vroeg in de ochtend, als een zoet-vochtige geur van de dennen achter het prikkeldraad, naar ons toewaait en aan de strakblauwe lucht of de witte schapewolkjes, waar wij zoo verlangend naar kijken, als wij even lucht scheppen op weg, naar de latrine...

Donderdag, 25 Mei

- Als dit nog lang duurt, blijft er niet veel van onze jeugd over. Ik ben 24 en ik voel me alsof er geen toekomst meer voor mij bestaat. Je gaat niet dood hier, je wordt niet mishandeld, maar daarmee is het dan ook gezegd. Vandaag lig ik nog in bed. Volkomen clandestien en tot vanmiddag met een vrij gerust geweten en vrijwel ongestoord. Om 1 uur plotselinge schrik. ALLES moet naar appèl, ook de zieken en zij die geen briefje hebben, dat ze in bed mogen liggen. En daar je dit alleen van den Sanitaeter krijgt en dit ook nog niet eens altijd, immers alleen als je boven de 38,5 's ochtends hebt, ligt onze barak vol met illegale ‘Brech-Durch-fall’ patienten.

De ‘schoks’ van 24 uur clandestien kampleven zijn zeer vele.

Ik tracht uit te rusten en mijn best te doen, niet te denken en ik *hoor*, dat gisterenavond alle commando's en de binnendienst, in den snerpenden wind (het weer is Novemberachtig), tot 8 uur op appèl stonden; vanmiddag moest ik me vlug aankleeden, voor de vermeende controle der zieken, maar zooals dat hier gaat, was het slechts los alarm en alleen maar rustverstoring, want er kwam niets.

En nu net hoorde ik, dat voor straf alle commando's 5 avonden lang na het werk tot ongeveer 8 uur zullen moeten staan en dat de ‘Palestina’ weer eens weggaan met nog 200 op te roepen certificat-menschen. Vanmiddag is hier in de barak de groote schoonmaak aan den gang en dat beteekend, dat alle bagage van den grond op de bedden gezet moet worden, dat emmers en teilen water over den

vloer gestort worden, het beteekend geschreeuw en gekijf over de tocht [en] door de nattigheid loopende vrouwen en kinderen.

Verder oefenen een paar meisjes een Hebreeuwsche canon. Het stinkt naar lysol en buikloop.

Ik wil geen overdrijvingen noteeren, slechts een idee ervan geven, waarom ik het gevoel heb, dat ik i.pl.v. zenuwen touwtjes heb en waarom ik mijn maag als een molensteen voel drukken.

Het halve kamp krimpt van de maagpijn, na de sliertspinazie met maden, die 2 dagen lang ons diner was. En de Duitschers zijn stomverbaasd, hoezoo er zooveel zieken zijn. 'Het is toch "Hochsommer"!' De mannen mogen nu niet eens meer jassen dragen en de temperatuur is zeker niet hooger dan in November.

Wat stel ik me eigenlijk voor van dit dagboek? Als wij ooit legaal (d.w.z. op transport) weggaan zal het een kunststuk zijn om het mee te nemen en als wij hier tot den vrede blijven, heeft niemand er immers meer belangstelling voor. Wat moet men dan met de rotzooi van dit Kamp.

Het is nu half 6 's middags.

'Vader, ik zie U in de studeerkamer zitten. Het is vandaag bij jullie ook koud en stormachtig weer. De Amstel golft, hier en daar zelfs met een enkele kop. De fietsers op de Hoogesluis hebben moeite om tegen den westenwind in te trappen. Ik ruik de Amstel, het as-phalt Amsterdam...

Vader, denk nu even aan ons. Tracht, terwijl je uit de groote ramen over het water kijkt, even heel intens aan ons te denken.

Ik heb dan het gevoel, dat ik niet zoo alleen ben.

Ria, je komt thuis en je gooit je tasch op het buffet; moeder moppert, want er komen dan krassen op het hout en het is immers pas in de was gezet.

Ik kom straks 'thuis' in mijn huis met 200 vrouwen, en stop mijn tasch in mijn bed, trek de dekens glad en mijn huis is opgeruimd ... 'Moeder wat eten wij vandaag?' vraag je, 'Het ruikt zoo lekker.'

Wij eten vandaag spinazie met maden en droog brood en water-koffie.

Ik zal nooit meer zeggen, dat heimwee onzin is. Ik verlang zoo ontzettend naar Holland, naar Amsterdam, naar huis.

Vader, heel even in de groote leeren stoel bij je zitten, een cigaret van je krijgen, en trachten te zeggen wat ons leven WAS!...

Vader, zul je er nog zijn, als wij terug komen? Komen wij terug? Ik ben niet erg sentimenteel, ik huil nooit en van binnen doet alles pijn van verlangen.

Deze dingen zegt men niet, men klaagt niet en zeker hier niet. Ook met Peter spreek ik niet over dit verlangen. Hij en duizenden anderen, hier en overal in hun balling- en gevangenschap, voelen dit immers net zoo. Heimwee is geen individueel gevoel, maar men spreekt er niet over. Vooral de Fransche vrouwen kunnen hun verlangen zoo mooi uitzeggen in hun charmante liedjes, die ze altijd te pas en te onpas zingen, vaak ook alleen om de SS op stang te jagen en hun te laten zien, hoe 'ongebroken' zij zich voelen.

Zondagmiddag en avond 28 Mei 1944, Pinksteren

- Het is ongeveer half 10 s'avonds en ik zit buiten met mijn rug naar het prikkeldraad tusschen de barakken.

Sinds gisteren is het hier brandend heet. De barak is s'avonds en 's nachts als een bakoven. 180 menschen, een W.C. zonder deur, de po's en emmers open onder de bedden, de ruimte tusschen het driehoogbed en de zoldering gepropt vol met natte wasch, kleeren en andere dingen. Stof, vuil, hitte en stank.

Nu geniet ik van de eerste minuut stilte sinds maanden.

Het kamp is al binnen. De meesten zijn te moe om nog even van de frissche buitenlucht te profiteeren, want om half vijf moeten wij al weer op. Het ruikt hier naar bosch, zomer, vrijheid.

Links achter het prikkeldraad staan de roerlooze dennen. Nog geen 100 m. van mij vandaan. Daar is het donker, veilig, vertrouwd. Tusschen de dennennaalden, het zachte mos en de kleine groene struiken en het is er stil, zoo stil...

Maar daarvóór prikkeldraad, prikkeldraad en het doodskopteeken grijnst, de vrijheid versperrend. Ik hoor de wacht op de uitkijktoren heen en weer lopen en een deuntje fluiten. Hij verveelt zich. Waarom, waarom dit alles.

Ik kan nog slapen tot half 5. Niet meer denken. Eens moet er toch weer een tijd komen, dat wij zonder versperringen kunnen loopen, waar wij willen, naar bed kunnen gaan, als wij zin hebben, leven zonder dwang en druk.

Ik heb nog koorts en ben slap van de buikloop. Morgen weer 11 uren zitten. Wij sorteeren nu knoopjes van de Heeresunterwaesche.

Intelligent werk! Ik moet nu naar binnen. Het is alsof je in een auto stapt, die den heelen dag in de gloeiende zon gestaan heeft.

Adviseur, 52 jaar - Overijsel
6 Juni 1944

- *9.32 h:* Telefoon van een onbekende. *Volgens een telexbericht, dat zoo juist ergens ontvangen was, zouden de Britten en Amerikanen met sterke strijdkrachten zoowel bij Cherhourg als bij Le Hâvre aan land zijn gegaan*.

Als er iets bijzonders gebeurt, sta ik me altijd net te scheren, en zoo dus ook nu. Een commandoraid? Vermoedelijk wel. Ik kan niet zeggen dat ik erg onder den indruk kom van het telefoonbericht, dat Pieter naar boven schreeuwt.

9.35 h: Volgens Pieter verzamelen zich op straat groepjes menschen. Hij zal trachten iets meer te weten te komen. In de lucht is het uitermate rustig. Niets, dat aan een invasie doet denken. Het is trouwens rotweer: een stevige w.n.w. wind met harde regenbuien, en bovendien - de invasie was toch immers volgens de kranten uitgesteld tot medio Juni? De Anglo-Amerikanen konden toch alleen met nieuwe maan landen, en vandaag wordt het volle!

10.03 h: Pieter terug. Het is inderdaad invasie. De echte invasie - wacht U voor namaak! Er zijn allerlei berichten: de bevolking van de Nederlandsche kuststrook zou zijn gewaarschuwd om zoo spoedig mogelijk een strook van 35 km te ontruimen, behalve die menschen die met geen mogelijkheid kunnen vertrekken - die moeten nader bericht door de radio of door pamfletten afwachten. Volgens anderen krijgt iederéén aan de kust nog bericht, en behoeft er voorloopig nog niets te gebeuren. Komen er echter pamfletten, dan dient men 2 uur gaans buiten de stad te trekken. De BBC zou gezegd hebben ‘rustig blijven!’ en de Duitsch-Nederlandsch-Japansche radio zou óók van meening zijn dat deze houding het beste was. Eisenhower zou in alle talen hebben gesproken, en minister Gerbrandy in het Nederlandsch. Niet provoceeren! aldus onze premier volgens de

straatverhalen. Wacht je tijd af! De Duitschers zijn niet te vertrouwen, ze zijn tot alles in staat - laat je niet verleiden tot voorbarige daden van verzet! Blijf in huis!

Merkwaardig, hoe alle leidende figuren het vandaag met elkaar eens zijn. ‘Blijf in huis!’ zegt Christiansen, ‘blijf in huis!’ roept Gerbrandy. Hoogstens verschillen misschien hun motieven: Gerbrandy zou niet graag willen dat we op straat opgepakt worden, en Christiansen heeft misschien liever niet dat we wegloopen, want dan is het met het pikken van gijzelaars zoo lastig.

Daar het regent, en er in ons dorp zelfs op deze belangrijksten dag in de geschiedenis der menschheid niets te beleven is dan groepjes kletsende menschen, blijf ik in huis, en vervolg mijn verslag.

10.44 h: We worden in het Duitsch opgebeld. Het blijkt een militair te zijn, die een verkeerd nummer gedraaid heeft. Och ja, dat kan op zoo'n dag voorkomen. Onze militairen zullen het 10 Mei 1940 ook we eens gedaan hebben...

10.47 h: Weer nieuwe verhalen van de straat. Hier en daar kun je er op de fiets niet doorkomen, zoo'n drukte. Christiansen kon beter laten omroepen ‘Ga de straat op!’, dan liep de burgerij hem tenminste niet langer voor de voeten.

Het is een èchte invasie: geen krijgslist van de Duitschers, en ook geen commando-raid à la Dieppe. Enkele tientallen dorpelingen loopen met witte, bedrukte gezichten. Het zijn die menschen, die in den nacht van 9 op 10 Mei in hun nachtjapon voor de huisdeur dansten. De verwalter van de zaak van Sikkens loopt zoo'n beetje heen en weer voor zijn bevlagde winkelétalage. Het leek eerst zoo vroolijk, met al die bonte kleuren.

‘Elfduizend vliegtuigen’, hoorde Pieter in een groepje mompelen, en men beweert dat niet alleen de Duitsche radio, maar ook de Geallieerde, uitdrukkelijk heeft verklaard dat het nu geen grappenmakerij is, zooals toen in Dieppe, maar een heusche invasie. De invasie, waarop de kranten altijd zoo gehoopt hebben, en waaraan niemand eigenlijk meer geloofde. Standrecht? Voor zover ik weet is het er nog niet. Ook de telefoon is niet verder geblokkeerd en de treinen rijden nog net zoo normaal als met 400 van de 1000 locomotieven mogelijk is.

Elfduizend vliegtuigen! Als het waar is, is het nogal zoo wat, te meer omdat ik vannacht tegen één uur ook nog de gewone bommenwerpers op weg naar Duitschland heb hooren overkomen.

11.45: Uit Almelo het nieuwtje, dat de burgers aan de Egbert ten Catelaan (niet genoemd naar den doodgeschoten gijzelaar, maar naar zijn oom) gaten langs den weg moeten graven ter diepte van 1 meter 40, en zoo breed dat er een mensch in kan staan. Om in die gaten te kruipen bij eventueele vijandelijkheden? Neen, er komen Duitsche militairen met een licht machinegeweer in te staan. In Almelo woont geen paus,* en het eenige onvervangbare cultuur-monument is er misschien het kringhuis van de Beweging, zoodat wel geen der beide oorlogvoerenden er over zal denken om de plaats tot open stad te verklaren. In Deventer, hoor ik zoo juist van iemand anders, breek je je nek al over die mitrailleurnesten. Blijkbaar heeft het dus niet met de invasie te maken; hoogstens althans met de verwachte, niet met de actueele.

13.45: De krant.

> INVASIE BEGONNEN
> *Luchtlandingstroepen in het gebied der Seine-monding*
> BERLIJN, 6 JUNI (DNB) - De sedert lang verwachte invasie der Anglo-Amerikanen is in de eerste morgenuren van den zesden Juni door het neerlaten van luchtlandingstroepen in het gebied van de uitmonding der Seine begonnen.
> De haven van le Hâvre wordt op het oogenblik hevig gebombardeerd. Vlootstrijdkrachten der Duitsche marine leveren voor de kust strijd met vijandelijke landingsschepen.
>
> *Zware Bombardementen op Calais en Duinkerken*
> BERLIJN, 6 JUNI (DNB) - Tegelijk met de in het gebied van de uitmonding der Seine in de eerste morgenuren van den zesden Juni door het neerlaten van luchtlandingstroepen begonnen invasie der Anglo-Amerikanen vielen sterke formaties bommenwerpers de gebieden van Calais en Duinkerken aan. De Duitsche luchtverdediging ging onmiddellijk tot den afweer over. De vijand heeft op deze plaatsen tot dusver nog geen landingen verricht.

Dan nog wat over Rome, dat nu weer ‘de Eeuwige Stad’ genoemd wordt. ‘De Eeuwige Stad Toch Krijgsgebied’ staat er boven het

* Toespeling op het feit dat de Geallieerden Rome bij hun luchtbombardementen spaarden.

artikel. Amerikaansche pantserformaties zijn op 4 Juni tot in het centrum doorgedrongen, om zich in het bezit te stellen van de bruggen over den Tiber. Er ontstonden verbitterde straatgevechten. Met wie? vraagt men zich af. Gisteren stond er toch in de krant dat Rome door de Duitschers tot open stad was verklaard? Maar Rome interesseert ons op het oogenblik niet zoo heel veel meer.

17.00: Een gerucht dat de Fuehrer zijn hoofdkwartier naar West Frankrijk zou verplaatsen, of reeds hebben verplaatst. Het wordt niet bevestigd. In het dorp is alles weer rustig. Eén Messerschmidt 110 vertoont zich boven de weilanden. Ze schijnt meer spektakel te maken dan gewoonlijk, maar dat komt doordat ze lager vliegt. Ze draait een paar platte bochten en verdwijnt weer. De prijzen van boter, shag, vleesch, schoenen en spek zijn in een paar uur tijds met dertig percent gedaald: de zwarte handelaren, die als altijd in café Metselaar samenkomen, zetten bijna even lange gezichten als de enkele leden der Beweging die onze gemeente telt. Ze vinden het jammer dat oorlog en bezetting niet eeuwig duren. Kom jongens, niet zoo treurig! Ze *zijn* er nog niet!

Secretaresse, 24 jaar - Concentratiekamp Bergen-Belsen
21 Juni 1944, Woensdag

- Eergisterenavond heb ik iets krankzinnigs gedaan. In mijn zenuwbui om Peter, die aan het hek moest staan, en terwijl ik pijn in mijn maag had van ellende over deze afbeulerij en onrechtvaardigheid heb ik N.B. s' avonds 2 heele dagporties van mijn brood, dat wij voor drie dagen hadden gekregen, opgegeten. Nu heb ik niets over voor Peter en zal hem misschien nog om iets moeten vragen, omdat ik het niet twee dagen zonder iets uit kan houden, als ik werk. Het is ontzettend en ik moet gek geweest zijn om zoo iets te doen. Het was wel mijn eigen brood, Maar toch.

Maar vandaag heb ik een rokje van mij kunnen ruilen in de Griekenbarak tegen 1 rantsoen brood en 6 bekers warm eten op ver-

schillende dagen, (dat ik dan in de Griekenbarak moet komen halen). Voor 2 cigaretten ruilde ik nog eens 1½ liter soep en nu hebben wij vandaag allebei geen honger. Peter weet het niet, maar ik ruil soms van mijn stukje brood nog iets om voor cigaretten. Als je honger hebt, geeft een stukje droog brood meer of minder toch niets en een sigaret helpt mij ook psychisch.

Ambtenares Rijksverzekeringsbank, 34 jaar - Amsterdam
26 Augustus 1944

- Dan hebben we persoonlijk een verzoek gekregen om ons aan te sluiten bij de illegale beweging. Eindelijk is mijn gebed van 4 jaar in vervulling gegaan en nu ik er voor sta, kan ik geen 'ja' zeggen. Want daar is Moes. Ik voel ook wel aan, dat het erg voor haar is, maar ik voel ook dat ik het doen moet, dat ik niet anders kan. Altijd heb ik gezegd hier doen ze niets en hier gebeurt niets en nu zou ik zelf de kans hebben en 'neen' zeggen? Het is moeilijk een beslissing te nemen; maar ik weet zeker dat ik er eeuwig spijt van zal hebben als ik het niet doe. Bovendien mag je anderen alles laten opknappen als je zelf mee kunt werken?

3 September

- Nu had ik de beslissing genomen en me vrij gemaakt van kantoor door ziekenverlof te krijgen (hulde voor deze medewerking) en nu kreeg ik de mededeeling dat het niet doorging. Wat is dat een afschuwelijke teleurstelling. Ik had me er al zoo ingeleefd en me al zoo los van alles gemaakt en nu dit. Dat komt zeker ook al weer door mijn hoogmoed want ik was er trotsch op na de oorlog te voorschijn te komen en dat dan iedereen zou weten, dat ik aan de bevrijding had meegewerkt. Al was het dan ook maar voor een paar weken. Want de oorlog gaat snel. Ze staan voor de grens van België en duitsland.

O, de ellende als ze hier zijn en dan nog weer niet daadwerkelijk mee te kunnen werken.

4 September

- Voor mij is de oorlog afgeloopen. De Geallieerden zijn in Nederland en ik vecht niet mee. Ik heb geen armband.

5 September

- Wat heb jij gedaan nu de Geallieerden voor Dordrecht en Geldermalsen staan. Ik heb kopjes gewasschen en boodschappen gedaan.

Afschuwelijk, nu weer aan de kant te staan; weer niets te kunnen doen. O, waarom toch! Waaraan heb ik dit verdiend. Is het omdat ik me in gedachten al met mijn armband zag defileren als de strijd was geëindigd.

Ik overleef het niet. Dit worden weer de zwaarste dagen van de oorlog. Ik geloof niet, dat ik meer schrijf. Waarom mag ik niet mee vechten. Vier jaar lang heb ik naar deze ogenblikken gesnakt

Huisvrouw, 59 jaar - Den Haag
4 September 1944

- Wij zijn onze radio kwijt, juist nu wij hem zoo noodig hebben. Iemand moet ons verraden hebben, ik denk een van onze buren. Gisternacht werd er bij Klausen hevig gebeld, het was drie uur. Ik werd er wakker van en maakte Geurt ook wakker, Wat zal dat zijn zoo midden in den nacht. Wij hoorden Klausen naar beneden gaan met de lift en daarna weer naar boven komen en wij hoorden verschillende zwaren stappen op de gang. Daarna wordt er hevig op onze bel gedrukt, groote schrik. Ik gauw Mijnh. en Mevr.* wakker gemaakt, maar aangezien de deur van hun slaapkamer vlak tegenover de buitendeur is, kan ik ze niet weg moffelen. Enfin, Geurt deed open, want zij bleven bellen, en meteen stapten er zes kerels gewapend en in uniform binnen, eerst bij mij in de slaapkamer en vroegen mij, waar is de radio? Ja, je hebt een radio! en zeg maar gauw waar die is, brulden zij. Onderwijl waren er al drie naar de huiskamer geloopen, en zagen daar de radio in volle glorie staan. Jo had nog een zwakke poging gedaan om het te ver-

* Twee Joodse onderduikers.

stoppen, maar zag het hopelooze hiervan in. Alle zes schaarden zij zich om de radio, waarvan Jo handig gebruik maakte om Mijnh. en Mevr. de deur uit te loodsen, die gingen toen maar in het donker de trappen af, op zoek naar een deur waarachter zij konden verdwijnen, wat hun niet gelukte, omdat alles op slot was, en zij hadden niet de sleutel, waarmede zij al eens geoefend hadden. Die oefening was ook niet berekend geweest op dat de monsters direct bij onze bovendeur zouden bellen, maar was afgestemd op de benedenbel, dan hadden wij immers tijd genoeg gehad om ze te laten verdwijnen.

Onderwijl stonden de zes helden de radio te bewonderen en in te pakken en één van hen zei schamper: ‘jammer hè voor de laatste tien dagen?’ Nou hij schijnt een voorziende geest te hebben gehad, want de geallieerden zitten nu al in Maastricht, dus kan het best zijn dat wij over tien dagen bevrijd zijn. Maar op dat oogenblik waren wij geen van allen in stemming op daarop in te gaan, dus zwegen wij, maar Jo nam de gelegenheid te baat, om de nieuwsberichten die wij van de heele week toevallig nog in de la van het buffet hadden liggen, in haar directoir te stoppen. Kees B. neemt ze anders altijd Zaterdags mee, maar nu had hij ze toevallig hier gelaten, omdat hij voorzichtig moest zijn, daar er weer razzia's gehouden werden. Met dat al hadden wij er leelijk mee in kunnen loopen. Geurt moest zich aankleeden en werd bevolen mee te gaan. Rob zijn kamer werd nog even doorzocht, maar zij lieten hem verder ongemoeid. Zij gingen nu gelukkig gauw weg, maar namen meteen nog naast ons een onderduiker mee, die zeker ook verraden was. Wij zaten nu in zak en asch, waar zij Geurt naar toe zouden brengen en of zij terug zouden komen om onze boel in beslag te nemen. Van Mijnh. en Mevr. hebben zij geen notitie genomen, hoewel zij Mevr. op de trap in haar pyama tegen kwamen en haar vroegen of zij aan het wandelen was, waarop zij haar bloed voelde verstijven ‘zooals het heet in romans’ zij dacht: nu is het gedaan met ons, maar zij lieten haar ongemoeid, dachten zeker dat het een andere bewoner was. Mijnh. liep in zijn consternatie op bloote voeten naar beneden en toen de zes bandieten met Geurt erbij weg waren, gingen Jo en Rob Mijnh. en Mevr. weer opdiepen. Wat hadden zij in doodsangst gezeten, en wat zijn wij daar als door een wonder door gerold. Want dit was heel wat erger geweest dan de radio als zij dit hadden ontdekt.

Wij hebben 's morgens al van alles naar beneden gebracht, uit angst dat zij terug zouden komen. Leyenaar kwam al vroeg hier, hoewel

het Zondag was, om te vragen of hij ergens mee kon helpen. Hij was met de toestand op de hoogte, omdat zijn zoon, die ook onderduiker is, beneden slaapt. Hij had wel nergens iets van gemerkt, maar, Jo en Rob gingen hem het 's morgens vertellen, hij schrok geducht ‘ben ik daar even goed afgekomen’ zei hij. Wij waren nog druk aan het sleepen toen Geurt plotseling, het was ongev. 11 uur 's morgens, weer voor ons neus stond, hij was weer vrijgelaten, op voorwaarde dat hij maandagmorgen voor 12 uur *f*500.- stortte en de kwitantie op het nassauplein bracht bij de moffen. Die zes bandieten, die 's nachts bij ons waren geweest waren Nederlanders!!! of te wel landverraders!!! Geurt natuurlijk hevig van streek over de angst die hij had uitgestaan, met een kalmerend middel hebben wij hem in bed gestopt en 's avonds was hij er weer overheen...

HBS-er, 17 jaar - Haarlem
Dinsdag, den 5de September in het invasiejaar 1944

- Gisterenavond maakte Gerbrandi bekend dat onze grenzen overschreden waren. Later werd bericht dat Breda bereikt was. Gisterenavond was ik niet zo heel enthousiast, maar toen ik in de stad kwam vandaag moèst ik het wel worden. De Wagenweg was erg druk - vanmiddag leek het er wel de Kalverstraat - allemaal enthousiaste mensen, die allemaal het eerst de Britten hierbinnen wilden zien rukken en hun het eerst wilden toejuichen, want... ‘ze’ waren gesignaleerd in Lisse! Ik met mijn stomme kop geloof het ook nog, and so Koos, Mies en klein beetje Frits. We werden uitgelaten, maakten de vlag klaar, knipten Oranje lintjes, ik opperde direct het plan het toestel aan de bezitter terug te geven - omdat die nu natuurlijk wilde luisteren en er bovendien om gevraagd had (wat ik flauw vindt) - wat we ook uitvoerden. We konden haast niet eten van blijdschap: vanmiddag vrij!! Jammer was (of gelukkig) dat we Moeder niets durfde te vertellen; die was al zo zenuwachtig geworden op bed. 's Middags begonnen we het al nuchterder te be-

kijken en kwamen tot de conclusie: De ‘Leidenaar’ rijdt nog, dus Leiden nog niet vrij. Toch bemachtigde ik nog bij Paul een rood-wit-blauw-oranje speldje, dat ze vanochtend in hun optimisme in serie gemaakt hadden! ‘Je kon maar nooit weten’ dacht ik onwillekeurig. Londen weet ‘geen pest’ nieuws te vertellen, dan Breda, Brussel, Antwerpen, Luik, Leuven, Mechelen bevrijd. Op de Wagenweg werd doodleuk in volle ernst verteld: ‘Ze zitten in Hillegom’ Mensen liepen met oranje bloemen op, radio's worden algemeen tevoorschijn gehaald, iedereen wordt onvoorzichtig: Men schreeuwt het nieuws uit! Men lacht terugtrekkende moffen uit. Men lacht om wegtrekkende n.s.b.'ers (waarvan er vele zijn doodgeschoten door patriotten en vele vergasten zich, in Heemstede Vader, Moeder en dochter; de rest trekt weg: Plekker, Bakker, Faber, maar weinige blijven: Nederkoorn) Ondertussen worden alle jongens op het ‘Plein’ bij het WA tankkwartier door twee SS'ers opgepikt. Mijn stemming zakt en ik word pessimistisch, maar toch kàn ik het niet zijn.

Sonja vroeg: Is Paul je beste vriend. Ja, zei ik na een poosje. Sonja weer: Dan ben ik zeker je beste vriendin. Is dat noodzakelijk, antwoordde ik. Nee hoor, ik heb een ander vriendje, zei Sonja. Hoe heet hij, zei ik weer. Jaaa, antwoordde Sonja geheimzinnig. Ik geloof er dan niets van, zei ik tenslotte. Stom ben ik, juist zo'n mooie kans. Maar ja, ik kan het met mezelf niet eens worden.

Het bericht van de bevrijding van R'dam blijkt ook niet waar te zijn. Misschien duurt het nog wel even voor we vrij zijn, al praat Frits over ‘de laatste avond onderduiken’. Een beetje te optimistisch volgens mij.

De hongerwinter
Van Dolle Dinsdag tot de Bevrijding

Verpleegster, 41 jaar - Ghetto Theresienstadt
9 September 1944

- Mozart concert in de Sokolovna. Terras, uitzicht, bibliotheek. (Hier had het grauwe me nog *niet* te pakken!)

14 September

- Begin Glimmern-industrie.* Om 6 uur Maagdenburger. Tamelijk vlug gesorteerd. Stilte gevraagd. 'Es ist in eurem Interesse, um schneller an die Arbeit zu gehen'. Gelach! Motto overgenomen: Immer schön langsam.

Vraagstuk: rationeel saboteeren. Tweede dag allemaal middagpauze pas om 1 uur terug!

Arbeid voor mijn gevoel toch nog intelligent, geen loopende band, niet 1 handgreep, elk stukje eigen initiatief. Beter wel te werken dan niets doen. Maar na 3 uur unfähig. 2 × 4½ uur! Hanna totaal 4 uur.

Ghetto-leven: Altijd met veel te veel mensen in een heel kleine omgeving. Op zolder matras naast matras. zoo!

Kamers: tot 30 in kleine ruimte. In de 'Hof' altijd alle zitplaatsjes vol. Mooie natuur, ja maar altijd met menschen - menschen. Bastei, Stadtpark. Marktplatz. Werk in de zaal, buiten bij 't eten. W[esterbork] was eentoning, maar voor wie zag, nog zóó veel moois in al wat er tòch nog bloeide, in de luchten, het haverveldje, het speelveld! En dan het groote gemis aan contact, de ontzettend verre afstand, de afsluiting van alles wat eens dierbaar was!

16-17 [September]

- Droom: 100derden zwarte vliegtuigen in de lucht. Ik tracht schuilplaats te vinden. Holland. Eindexamen. Moèt alleen zitten om te werken. In Joop's flatje, maar zij is er niet.

20 September

- Nederland vrij? Parachutisten. Opwinding. Sollicitatie bij de Soziale Fürsorge. Kan niet uit de Glimmern. Wel of

* Oorlogsindustrie waarbij mica gespleten werd.

niet verpleegster. Plicht? Eigen gezondheid? Chel misschien pleuritis? 1 maand vrede? ½ jaar hier nog? Als er maar contact komt! En nu tòch nog het laatste moment hèt gevaar? Bert Polak?

22 Sept[ember]

- Na 5 dagen durchfall weer naar de Glimmern. Werk van 6-2, geen eten, 20 minuten pauze, om 10 uur geen luchten. Duits bezoek. Geen vrije dagen. Niemand weg. Om 10 uur niet goed. Mag niet weg voor arts. Zimmeralteste durft me niet liegend krank zu melden. *Angst*. Reiheuntersuchung. Gynaecologisch. Bah!.....

Nu andere schicht van 2-10.

Meer eten? Mannen in Hundertschaft slechts 4 à 5 uur, zeer lanterfantend werk.

Communisme? Hier alles gemeenschappelijk: eten, taakverdeeling van bovenaf, kinderverzorging. Maar elke werklust ontbreekt. Schiksalgemeinschaft, net als in Arnhem.

Ideaal ontbreekt! Dus alle kracht. Is dat ideaal in de massa ooit zoo krachtgevend als de uiting van het natuurlijk egoisme èn de natuurlijke liefde die uitgaat van het gezin, met zijn zorg en strijd voor elkaar. Zijn gevaarlijk individualisme, maar dat zich in deze maatschappij hier toch net zoo goed manifesteert in de strijd om goede baantjes, het ruilen van overschotjes-welstand uit Holland voor brood, en waarvoor brood al dienen kan als: etensdragers, bankjes, stoelen, luchter, etc. etc.

In Vught was gezin uit elkaar. Daar wèl grooter kameraadschap en gemeenschapsgevoel net als in de S[traf] Barak. Maar met een groot gemis aan positieve krachten van opbouw die van het gezin uitgaan!

23 [September]

- Het: 'savoir fleurir', (motto: 'Il faut savoir fleurir où Dieu nous a semés'* is hier wel erg moeilijk. Alles is zoo grauw, zoo stoffig, zoo vuil en zoo vol van het leelijke zielige gedoe van al die menschen. In W[esterbork] was soberheid, eenvoud, maar toch mogelijkheid van rust. Hier nooit en nergens. En wat er aan schoonheid in de verte te zien is, het maakt me onverschillig, omdat het 'Duitsch' is. Het algemeene contact via dit Ghetto, via dit 'vreemde' land, ik kan het nog niet vinden.

* Wij moeten kunnen bloeien waar God ons gezaaid heeft.

Ambtenaar Nederlandse Spoorwegen, 19 jaar - Kassel
Maandag, 11 September 1944

- Deze week late dienst. - Vanmiddag liep ik een eind met Weil op, die bij mij in de 'Tour' zit. Hij vertelde wat, over 't nationaal-socialisme, over Hitler e.d. Hij zei, dat hij 't niet goed kon begrijpen, waarom wij, Hollanders, naar Duitsland gegaan zijn, als we toch niets van Hitler c.s. willen hebben. Ik legde hem uit, dat we hier niet vrijwillig waren, doch dat we verplicht werden, om in 't buitenland te gaan werken. Hij keek daar raar van op en toen ik een paar onvriendelijkheden zei over de Arbeitseinsatz, Saukel en de rest van de hoge heren, werd hij boos en somde de goede dingen op, die Hitler voor 't Duitse Volk gedaan heeft. Vooral over de Rijksautowegen raakte hij niet uitgesproken, totdat ik zei: 'Ach, was, die Wege hatten wir schon kurz nach dem vorigen Kriege!' Waar is dat niet, doch de hoofdzaak was, dat hij z'n mond hield over de goede, door H. geschonken dingen (waar *dus* ook de Bühne*, Kümmel, licht bier en puin bij hoort!)

Vandaag was het (hoe bestáát 't?) weer luchtalarm. Kort na 'veilig' liep ik, met vrachtbrieven voor Lademeisterzimmer, over de Bühne, toen er opeens heel uit de verte alarm werd gegeven. Allen stonden stil en luisterden ingespannen. Henk (die deze week slachtoffer van de Bühne is) kwam eraan en fluisterde tegen me, dat hij voor sirene speelde. En jawel, hij liep naar een afgelegen hoek en ... de huil-toon begon weer! Ik vond 't zo leuk, dat ik de verleiding niet kon weerstaan, om mee te doen en spoedig klonk de sirene-toon dus harder. Doch we zijn er maar gauw mee opgehouden, want als ze 't in de gaten krijgen, dat jij 't doet, dan zwaait er wat, want er werkte bijna niemand meer, alles keek (vooral Nehm!) angstig naar de lucht. Door 't veelvuldige (werkelijke) alarm moest de Bühne vandaag tot 6 uur werken!

Dinsdag, 12 September

- Je zult 't altijd zien, als je nachtdienst hebt, is 't 's nachts rustig en overdag alarm en heb je dagdienst, dan loeien 's nachts de sirenes. Verleden week is 't steevast iedere dag alarm geweest, zo tegen 11-12 uur kon je er op rekenen. Nu is 't elke avond 'Achtung, Achtung für Kurhessen' enz. Hoor je 't niet door de radio op de Z. abf†., dan zie je 't wel aan de lichten van 't station. Als er geen luchtgevaar is, branden de grote boog-

* Goederenperron
† Zugabfertigung (goederenbureau)

lampen op volle sterkte, zijn ‘ze’ ingevlogen en naderen de vliegtuigen Kassel, dan branden de lampen op 35% (‘Luftgefahr 15’) en als ze nòg dichter bij komen, dan gaan de lichten uit en is 't Vbf* in duisternis gehuld, voorzover de maan haar zilveren stralen er niet overheen laat glijden. Want ondanks de sentimentele liedjes over de ‘Mond’, is dit hemellichaam wel één van de vele dingen, die de moffen haten i.v.m. bombardementen, beschietingen e.d., uitgevoerd bij 't licht der maan. Zodra de lichten op ‘half’ gaan branden, zoals wij 't noemen, gaan de Fransen hun koffers halen en smeren 'm naar de bunker, die hier vlak bij is. Wij blijven echter staan kijken. Zij hebben méér meegemaakt dan wij, denk maar eens aan 22 Oct. verleden jaar, toen wij veilig(!) in Mönchehof zaten!

Het is een mooie uitvinding: vooralarm - alarm, uit veiligheids-oogpunt bekeken. Alleen is 't meestal zo: Hier in Duitsland kan je met alarm meestal rustig blijven werken, of slapen, doch als er géén alarm is ... blijf dan maar dicht bij de bunker! Vandaag om 5 uur was het bijv.: ‘Es befindet sich kein feindliches Kampfverband über dem Reichsgebiet’ en om 5.07 uur kwam 't bericht door: ‘Achtung, Achtung, für Kurhessen, starke Kampfverbände im Raum Bebra, in Anflug auf die Gauhauptstadt.’ Om 5 uur is er dus géén ‘vijandig’ vliegtuig boven Duitsland en nauwelijks 7 minuten daarna zwermen ze al boven Bebra, dus nog géén eens in grensgebieden, nee, bij Bebra, halverwege tusschen Eisenach en Kassel. Ook gebeurt het vaak, dat de lichten in 't station ‘half’ branden, of zelfs helemaal uit zijn, terwijl de zelfder tijd 't ‘Fräuleintje’ voor Reichssender Frankfurt staat te ratelen van een ‘feindfrei’ Rijksgebied!

Meinke zou zeggen: ‘Wer lügt da so schön?’

Woensdag, 13 September

- Vanuit Hasselt hebben de Geallieerde legers Eindhoven bereikt. Ook Maastricht wordt telkens in de legerberichten genoemd. Ik herinner me nog een artikeltje uit ‘Vova’ (of was het ‘het nationale dagblad’?), dat handelde over de handelingen van onzen handigen ‘lijder’, pardon, ik bedoel 't goed: ‘leider’. Volgens dat zou Mussert, als de gevechtshandelingen ooit nog eens Utrecht zouden naderen, z'n soldatenpak aantrekken; z'n tante mag nu dus wel eens beginnen, met het uit de kast te halen en 't op te strijken. (Net zoals de vrouwen van Kaiser, Braun, Gemmecke enz., die onlangs hun mannen opgeroepen zagen!) Hier vertellen de

* Verschiebebahnhof (rangeerterrein)

Hollanders, dat Mussert in Soest is. De Koningin was in Soestdijk, Mussert nu in Soest, omdat hij van de dijk gezet wordt. Gelukkig voor de de Hollanders ligt er óók nog een Soest in Duitsland (Ruhrgebied), Mussert is dus al volgens plan teruggetrokken (van zijn plan!)

Donderdag, 14 September

- Le Havre is door de Geallieerden bevrijd, nadat het sinds begin September door hen omsingeld was. 't Wehrmacht bericht kon dus weer over ‘heroïke strijd’ en ‘bovenmenselijke prestaties’ spreken! Het gaat nu echter véél langzamer aan de fronten, helaas, want des te meer wordt er nu vernield. Zou Mussert toch nog gelijk krijgen met z'n bewering in het voor hem zijnde lijfblad, voor ons zijnde W-C. papier, toen hij sprak over de naderende invasie? Volgens hem zouden de Duitsers ‘langzaam terugtrekken, zodat heel Nederland één grote puinhoop zou worden.’

Zaterdag, 16 September

- Van gisteren was er niet veel te vertellen, zodat ik maar weer eens een dag heb overgeslagen. - Het eten op de Bühne is nog nooit zo ‘hopeloos’ (om eens een modewoord te gebruiken) geweest als nu. Sinds we Lagerverpleging hebben, was 't altijd zo: We betaalden voor de hele week, doch moesten wachten, tot zij, die bonnen gegeven hadden, gegeten hadden. Ook nu moeten we wachten, doch dan bij ieder portie dat je krijgt (meestal is het er maar één) 30 Pfennig betalen. De ‘eetzaal’ is nu gevestigd in een gebouwtje van de Bahnmeisterei, naast de Bühne. 't Tot nu toe gebruikte Lademeisterzimmer verdwijnt en wordt weer gevestigd op de oude, voor 22-octoberse-plaats. Aan de opbouw van dit gebouwtje heeft Bart nog mee ‘gewerkt’

In m'n ‘vrije diensttijd’, d.w.z. tussen het beschrijven door ben ik nu 'n stel gedichtjes aan 't maken over het jaar, dat we in Duitsland waren (op 12 Oct.) Het is nog maar half klaar en telt al ± 20 coupletjes, op de wijs van een door ons vaak gefloten of geneuried liedje (gezongen niet, daar we geen woorden weten)

Zondag, 17 September

- Vandaag dienst van 7-19 uur. Ik heb uitgerekend, dat je net op kunt staan, als de Bühne-werkers uit de barak weggaan (tien over half zeven). Je loopt dan langs spoor 7 òf 9 West, alwaar de trein naar Gieszen opgesteld staat. Je schrijft de wagennummers en de bestemmingsstations op en komt dan om ± 7.15 uur op de Zugabfertigung aan. Die tien minuten reken je

natuurlijk voor 't opschrijven. Dit is voor diegene, die de vrachtbrieven moet uitgeven, aan den conducteur, gemakkelijk, want ze kan dan rustig de vrachtbrieven opzoeken en als de conducteur komt, ligt alles klaar, dit vanwege 't feit, dat ‘Gieszen’ zo'n lange trein is!

Maandag, 18 September

- Het nieuws van vandaag was wel de landingen van parachutisten bij Eindhoven, Arnhem en Nijmegen, en het bereiken van de Siegfriedlinie, Westwall e.d. bij Prüm.

Landbouwerszoon, 26 jaar - Vlodrop
Zondag 17 September 1944

- Reeds 5 dagen hebben we geweigerd voor de Duitsers te werken, we zwerven rond door de bossen, we vissen enz. 's Nachts slapen we in de openlucht om ieder gevaar voor een nachtelijke overval te ontlopen. Nu is 't Zondag geworden. In Vlodrop moeten de mensen om 8 uur aantreden voor 't graafwerk.

De Duitsers vragen den kapelaan om de H. Mis vroeger te lezen. Deze weigert. Bij 't appèl ontbreken de v. Cruchtens en de Joostens. De woedende Pruis dreigt de ‘Jünglinge van no 2 und 3’ te laten opknopen.

Eén besluit staat vast: we graven géén stellingen voor de Duitsers.

De H. Mis verzuimen we vandaag, vanwege t gevaar van oppikken. Inderdaad worden alle mannelijke personen na de Hoogmis aangehouden en naar de stellingen gedreven.

't Wordt middag en vandaag willen we wel graag thuis eten. Een varken is clandestien geslacht en 't belooft 'n lekker maaltje te worden. We komen uit de bossen; nergens is wat te zien. We zullen maar aan tafel gaan. Plotseling slaat de hond aan ---- we vliegen op ---- ‘Gauw, gauw, de Moffen’ ---- Ik zie nog hoe de borden van de tafel worden gegrist ... hollen, hollen, over den stal, de schuur in ---, poort open --- over den prikkeldraad --- door den

boomgaard --- nu een kaal stuk veld --- halen we de bossen? ---- lopen ---- lopen -- nog enige meters -- floep in 't struikgewas --- op 't zelfde ogenblik -- paf --- paf --- paf --- Sef, die even later is gevlucht, valt bij de Roer in 'n kuil. Geraakt? Geen tijd nu ---- in galop door 't dichte struikgewas, doorns prikken, takken zwiepen ---- vooruit -- vooruit .... weer 'n kaal stuk .... halen we 't? Paf -- paf -- paf --- zien ze ons? Floep weer de struiken in ---- een vrouw ziet ons en staart met open mond en oren en ogen ons na ------ domme vrouw, de vijand kan op haar gezicht lezen, waar hij volgen moet. Leve de discipline van 't Nederlandse volk! Drie Russische meisjes lopen daar -- we beduiden hun: 'Gevaar!' Weg de Rusjes --- weg wij --- verder -- verder door bosch en hei, kreupelhour en over velden --- 't hart bonst, bonst harder --- de adem gaat hijgend ---- 't Kan niet lang meer -- zouden ze 't spoor kwijt zijn? Even langzaam achter 'n dik dennenbosch.

We spitsen de oren, turen overal rond --- we horen niets meer --- In de verte blaft thuis woedend de hond. Zouden ze nu huiszoeking doen?

Waar is Sef, waar is Bernhard?

We gaan 'n goed huis binnen. Overal waar we nu lopen staan kinderen te staren, een lange file langs onze vluchtroute --- hopeloos. We sturen iemand naar hun ouders om hen binnenshuis te halen. Meteen verdwijnen de kinderen -- zo nu en dan komt nog een kopje nieuwsgierig uit 'n heg te voorschijn, prachtig in de richting van onze vlucht. Dankbaar Holland helpt je!

De huisvrouw biedt ons eten -- we hebben geen honger. Enige koppen bouillon gaan wel naar binnen ---- Wat doen de Duitsers? Hoe is 't op de Triest? ---

Een kleine jongen wordt erop uit gestuurd, 'n tas aan de fiets zogenaamd om appels te kopen.

Vol spanning wachten we. Wat doen de Duitsers? ---- We zetten posten uit in de bossen --- rusten even .... Daar komt 't manneke, rillend van angst terug. De Duitsers hebben hem teruggejaagd, 'n Kar kwam van de Triest. Daarop zat Vader en Toos; ook 'n varken zat erop. Er naast 'n Duitser met 't geweer. Er achter twee mannen, Bair* en Dries ------ Daar zitten we. 't Is duidelijk Vader en Toos zijn gijzelaars --- de twee andere meisjes waren ook

* Hubert

al ondergedoken ----- Paf -- paf-paf, schoten in 't bosch --- dezelfde schoten -- roef --- weg zijn we de velden in, lopen, lopen - hebben we te lang gewacht? --- Ziet de vijand ons? Een eind 't veld in gedragen we ons als wandelaars omdat hier meer mensen lopen. Boven op de molen zitten nog andere stellingen-weigeraars. In P[osterholt] treffen we Sjan. We vertellen hem 't gebeurde -- vragen hem naar M. te gaan, opdat deze 't H.K.* kan waarschuwen. Daar moet men opletten waar Vader en Toos blijven ---- onze grote zorg. Even later rijdt M. ons al achterop en verneemt nu nauwkeurig wat is gebeurd. Hij zal voor de boodschap zorgen.

Ergens in de bossen komen we tot rust en laten de gebeurtenissen van 't laatste uur aan onze geest voorbijgaan, 't Zware punt is Vader.

Ergens op den weg naar Roermond rijdt de kar met de gevangenen ---- thuis is moeder nu gans alleen, Miets of met Bernard misschien?

Op Paarlo zullen ze de kar hebben gezien en daar zal ‘geween zijn geweest en geknars der tanden.’

Nu rijdt Gerard ons achterop en brengt de groeten van Sef. Deze is niet geraakt en zegt dat we moeten komen, om Vader vrij te krijgen, ons gaan melden. We moéten komen! Daar zitten we, weten niet precies wat er gebeurd is thuis. We praten, vragen, denken. Zwaar voelen we de verantwoording t.o.v. vader. We komen tot de volgende conclusie. Men zocht ons. Vond ons niet, wist evenwel van onze vlucht. Men zal Vader proberen te pressen om ons te verraden. Dat zal niet lukken. We zijn meerderjarig, dus Vader is niet aansprakelijk. Verschijnen we niet, dan zal men hem na enige tijd vrijlaten. Verschijnen we wel, dan gaan we tegen den muur, want we zijn verraden als ‘ophitsers’ en ‘partisanen’.

Besluit: *we duiken grondig onder*. Harie en Sef dichter bij huis, Bart en ik verder. Onze wegen scheiden ----- machteloos vervolgen we onze vlucht ----

Te K[oningsbosch] komen we aan na een wandeling van 3 uur. Hier zijn de jongeren ook al gevlucht, omdat er gewaarschuwd is voor de Sicherheitspolizei. Anderen staan buiten en luisteren naar 't geschut, dat uit Zuiden naderbij komt --- de Tommie, die we iederen dag verwachten. Telkens weer luisteren we naar 't geschut in de verte. Telkens menen we, dat 't dichterbij komt ----- nu al 3 weken lang ----

* Hoofdkwartier

Leen en Piet horen verslagen 't nieuws over Vader, maar zijn ook van oordeel, dat we de enig juiste weg hebben gekozen.

Als de nacht gekomen is, en de allerlaatste berichten zijn opgevangen gaan we hoopvol naar bed, want juist op 't uur, waarop de Duitsers ons beschoten en ons gezin uiteen joegen, daalden 1000 parachutisten bij Eindhoven, Nijmegen en Arnhem en begon een grote operatie. ‘Uw uur is gekomen’ sprak Prins Bernard tot de bevolking van Zuid-Nederland. Een algemene spoorwegstaking werd afgekondigd. Er zou reden zijn om te juichen, als niet Vader daar in Duitse gevangenschap zat. 't Is een onuitstaanbaar idee te weten, dat hij nu in een naakte cel zit opgesloten, en daar voor ons in gijzeling is. Toos hebben ze weer naar huis gestuurd te voet. Vader en de andere jongens moesten blijven -----

‘Der Alte....’ noemen ze hem Ik heb naar huis opgebeld.

Bij de komst der Duitsers is Bernhard in 't stroo gekropen, Miets is in de slaapkamer gegaan. 2 Duitsers stonden met geweer in aanslag vóór 't huis, gericht op de vensters. De ‘Herren’ waren na onze achtervolging erg nijdig. Ze zochten héél voorzichtig wat heen en weer, kozen een varken uit, moesten paard en kar hebben en toen begon de tocht naar Melick. Daar werd Toos vrijgelaten, wegens haar ziekte en Vader moest blijven.

Zoveel wist Toos per telefoon te vertellen.

Met onrust zijn allen dien nacht ingegaan ---- want allen waar ook verspreid, werden we gebonden door de gedachte aan vader, die onder 't Raadhuis in Melick, in de cel, de nacht door moest brengen. Hij zal niet slapen ---- maar denken en z'n houding bepalen --- vader in de gevangenis en wij machteloos ---- akeliger gevoel heb ik nooit gehad ----

Leraar, 43 jaar - Arnhem
21 September 1944

- In de namiddag verschenen er evenals Maandag jagers. Reeds Maandag waren de enthousiasten getemperd door pessimisten die beweerden dat het Duitse jagers waren, wat toen moeilijk te constateren bleek. Maar nu was 't duidelijk te zien. 't *Waren* Duitse jagers. Ze cirkelden boven ons en de stad en deden niets, geen schot werd er gelost, maar de stemming zakte aanmerkelijk. Ook van mijn buurman Posener, die als jood, ofschoon na veel vieren en vijven zonder ster, ook schrikkelijk op het eind van de oorlog zit te wachten. Tegen drie uur toog ik naar m'n collega Struik om te zien hoe die het maakte en of hij niet wat opvrolijking nodig had. Nu dat bleek het geval. Hij was voorzien van de slechtste berichten. Nadat ik hem uiteengezet had, dat volgens mijn zegslieden de Engelsen de brug nog in handen hadden en dat de zaak er overigens ook goed voorstond, meende ik als proef op de som een jongen binnen te roepen, die juist voorbij kwam en die op de Rijnkade, vlak bij de brug woont. Nu dat viel deerlijk tegen. Volgens hen was er geen Engelsman in de buurt van de brug geweest en de Engelsen waren al teruggeslagen tot voorbij Heelsum. Ook was dit in strijd met het verhaal dat 's morgens een meisje bij ons gedaan had, die op de markt woonde, maar die het huis om zo te zeggen boven zich had zien afbranden. Die had wel Engelsen op de markt gezien. Trouwens volgens wat ik vandaag hoorde van Bakker moet wel juist zijn: de Engelsen waren bij Ven in de Bakkerstraat en een gedeelte heeft overnacht in de beddenwinkel van Engelsman. Gedeeltelijk teleurgesteld-zelf en althans onverrichterzake keerde ik terug. Onderweg sprak ik nog mevr. Tiemeyer, die al met vier evacué's zat en die de moeilijkheden opsomde, die het koken voor zoveel mensen meebrengt. We zitten nu zonder gas (dat er eerst nog wel was), zonder electra (waardoor ook de radio's voor zover weer te voorschijn gehaald niet werken) en zonder water. Zowel het gebrek aan berichten als aan water is een groot ongerief.

Reeds toen ik heenging hadden er lieden op de uitkijk gestaan of er nog geen transportvliegtuigen aankwamen en inderdaad juist toen ik thuis kwam verschenen de eersten. Toen ontrolde zich voor onze gedeeltelijk verschrikte, gedeeltelijk verbaasde en toch ook bewonderende ogen een schouwspel dat in één woord prachtig zou zijn geweest, als het maar niet zo verschrikkelijk was. Verscheidene

tientallen logge, viermotorige ogenschijnlijk langzaam vliegende toestellen kwamen boven de bomen van de Amsterdamse weg te voorschijn, laagvliegend draaiden ze dan over de Schelmse weg naar 't Noorden en weer naar 't Westen om meestal dicht boven onze buurt een hele serie van parachutes uit te laten, rode of oranje, blauwe, en ook witte. Het was een fantastisch gezicht de gekleurde bollen de een na de ander zich te zien ontplooien en langzaam naar beneden zweven. Eén vliegtuig, dat juist z'n last uitwierp toen het met de Staart naar ons toegewend [was] (we stonden in de open keukendeur te kijken) ontplooide als het ware een hele kluwen van gekleurde bolletjes. Jammer genoeg was er juist een batterij afweergeschut geplaatst op de Bakenbergseweg en dat begon natuurlijk als dol te vuren. Verschillende vliegtuigen, ik zag er een stuk of drie, werden aangeschoten en vlogen zwaar rokend of met een vuurstraal achter zich verder. We zagen de bemanning eruit springen, de parachutes ontplooiden zich. 't Vliegtuig verdween achter de bomen, waar spoedig een zware rookkolom opsteeg. Eén vliegtuig is terecht gekomen op Bakenbergseweg 266 waar een huis geheel vernield werd. Het razende schieten deed ons af en toe de wijk nemen naar de hal, maar we konden niet nalaten van tijd tot tijd weer eens te kijken naar de vliegtuigen en de neerzwevenden parachutes. Twijfel werd er direct al uitgesproken of de parachutes ook parachutisten brachten. Toen het gedonder en gedreun eindelijk bedaarde waren er al direct mensen op straat en 't duurde niet lang of er kwam iemand met een kist aansjouwen, die zo juist gedaald was. Ook de jongens trokken erop uit en waren heel verontwaardigd over de groenteman van Bruggen, die een pak cigaretten had gevonden, maar die er niets van wou uitdelen. Toch kwamen ze later nog met een Engelse sigaret thuis. 't Schijnt dat de hele partij voorraden bedoeld is geweest voor het Engelse leger, dat deze streek bezet heette te houden, maar 't is verkeerd terecht gekomen (veel in de Lichtenbeek en in Warnsborn waar nog geen Engelsen zaten). Of er behalve de bemanningen van de neergeschoten vliegtuigen nog andere parachutisten gedaald [zijn,] heeft eigenlijk niemand kunnen vertellen. Wel kwam er onmiddellijk na afloop een Duitse pantserauto aanrijden, die tegenover ons huis een ogenblik stil hield, maar spoedig weer verdween omdat er niets te doen viel. De aanval als het zo mag heten begon om ca kwart voor vijf, zodat toen de rust weer teruggekeerd was de middag al was verstreken. Het avondmenu aten we de laatste brood-

voorraad plus de overgebleven worteltjes, die inmiddels gaar waren geworden. Machine geweervuur rondom deed je geloven, dat er nog door troepen in de omgeving gevechten werden geleverd. Hoe de toestand in de stad was kon niemand met zekerheid zeggen ofschoon vrij algemeen de pessimistische mening gold dat de stad en de brug in Duitse handen waren.

De nacht was weer rustig. Behoudens wat schieten af en toe.

Woensdagmorgen waren we nog maar kort op of we werden verschrikt door hevig schieten van vrij zwaar, niet verafstaand geschut. De projectielen vlogen precies in de richting Jos. Israëlslaan Oost-West. De eerste keren vloog iedereen een deur binnen om dekking te zoeken, maar al spoedig wende ook dit en zette men z'n praatje aan het hek voort terwijl de projectielen, die men ook kon zien vliegen hun verderfbrengend werk verrichtten en enige seconden nadat ze overgevlogen waren in de richting Oosterbeek met doffe knallen ontploften. Het geschut dat op 't ogenblik (Donderdagmiddag) zich nog af en toe laat horen schijnt te staan aan de bosrand van Zijpendaal bij de Kallenberg.

De familie Donner heeft evacué's gekregen, een oom en tante, die onder aan de Oranjestraat bij de Utrechtseweg een dag of twee in de kelder hebben doorgebracht omdat op Lombok (zo heet die buurt) gevochten werd tussen Duitsers en Engelsen, die naar het heet om beurten de huizen binnenkropen en op elkaar schoten. Dit gezelschap was voor mevr. Donner al heel ongeschikt, daar de oom, die n.b. van Duitse afkomst is en dit in zijn spraak ook in 't geheel niet verloochent, niets anders deed dan klagen en schrikwekkende verhalen ophangen over het verblijf in de kelder. Ik trof dan ook de familie Donner met vage plannen om naar Beekbergen te trekken, waarvan ik ze af wist te brengen. Jaap, die met Posener op weg was om water te halen kwam na heel lange tijd terug, maar met water. Dit water is het grootste probleem. Ook de stroom vluchtelingen sommigen uit de stad, de meesten uit Arnhem West (omgeving Oranjestraat etc) neemt toe. Het huis van bewaring is ook leeg, tenminste één of 2 onzer buurtgenoten, die aldaar verbleven zijn terug. Dit schijnt verband te houden met de brand op de markt, waardoor ook het huis van bewaring in gevaar verkeerde. Voor de vluchtelingen is een evacuatiepost ingericht. Ze komen rond om te vragen hoeveel vluchtelingen je kunt herbergen. We hebben aangeboden er eventueel twee te nemen. In ons blok zijn er nog maar

weinig. Alleen Brandsen heeft een juffertje opgepikt, dat uit Arnhem gevlucht naar Oosterbeek wou, waar haar ouders wonen en op de Amsterd. weg liep te huilen. Oosterbeek bleek op dat moment weer niet bereiken, althans een politie-inspecteur ontraadde ten sterkste om er heen te gaan.

Het menu 's middags was zoete appeltjes. De kachel bewijst alweer goede diensten ofschoon we met open ramen en deuren moeten stoken, want het is mooi zonnig najaarsweer. Na de middag toog ik met Posener erop uit om voor hem water te halen. De jongen gingen ook op weg, maar die bleken later heel ergens anders heen te zijn. Onderweg naar Mariëndaal hoorden we, dat aldaar de pomp stuk was, maar de hr. Klompmaker wist een ander adres n.l. bij zijn ouders. Dus liepen we de A'damse weg af naar de stad. In de verte hadden we een troepje Eng. krijgsgevange gezien. Ze gingen toen richting Ede. Terwijl we stonden te wachten verschenen er weer een paar vliegtuigen, waarop hevig geschoten werd, zodat we onze toevlucht in de schuur zochten waar 't water werd getapt.

Juist toen we ons gereedmaakten terug te gaan kwam er een colonne van ca 120 man krijgsgevangen langs, stadwaarts. Voor op een paar man in burgerkleding, partisanen waarschijnlijk wier uren dus vermoedelijk geteld waren, tenzij het onwaarschijnlijke verhaal waar is dat de hele colonne ontvlucht is tijdens het hevige schieten, dat er kort daarna volgde. 't Waren kerels van allerlei slag oudere en jongere. Nauwelijks op de terugweg begon de schietpartij weer, waarop ik voorstelde, maar weer in een berm te kruipen, maar Posener meende, dat het niet nodig was en als oud-officier (hij stond 1914-18 vier jaar onder de wapenen o.a. in Italië) kan hij er wat verstand van hebben dus wandelden we verder. Onderweg kwamen [we] diverse waterremmers en teilen tegen die in de steek waren gelaten door mensen, die aan het schuilen waren. Ondanks her watergebrek handhaven we 'smiddags het theedrinken. De jongens kwamen later terug met het verslag van hun expeditie. Ze waren langs de Bakenbergse weg gekomen, waar het neergekomen vliegtuig lag en veel materiaal door de vliegtuigen uitgeworpen. De weg zelf was afgezet zodat ze om hadden moeten lopen, wat de zaak moeilijker, maar ook interessanter maakte. In ieder geval hadden ze zowat over het beschadigde vliegtuig heengelopen en waren vol enthousisme voor de wonderen van de Amerikaanse of Engelse techniek.

Daarna toen wij zoals een groot deel van de dag bij 't hekje stonden te praten en te kijken ontstond er plotseling een run op de Van Goghstraat. Ditmaal waren het geen parachutes, die de mensen in beroering brachten, maar er kwam brood. Ik rende er dadelijk heen en weer terug, want volgens het gerucht waren er stamkaarten nodig. In die tien minuten voor de verkoop begon speelde zich weer de gehele geruchtenmisère af, die deze dagen ons lot ook moeilijker maakt en die in dagen van spanning onvermijdelijk schijnt. ‘'t Brood is alleen voor evacué's’, ‘'t Brood is voor iedereen’. ‘Je moet je stamkaart meebrengen, de oude’, ‘nee de nieuwe’, enz. Tot er eindelijk klaarheid werd gebracht door iemand van de luchtbescherming blijkbaar (hij had een helm op) die probeerde de mensen in rijen op te stellen en die verkondigde: twee A-bons en twee dubbeltjes gereed houden. Toen ging het vrij vlug. De ene deur in, de andere uit en ik had één broodje.

Nadat een paar buren onder leiding van Jaap 's middags nog geprobeerd hadden de sproeikraan in 't gazon voor ons huis water te doen geven, ontstond er 's avonds een heel tumult en komisch tafreel bij de brandput voor ons huis. Maar ik sla wat over. Tegen een uur of half zes stelde ik j[uffrouw] Salm voor om even in 't Diaconessenhuis te gaan informeren of de hr. Overmeer daar aangekomen was. 't Heette, dat de patiënten van het St. Elisabethsgasthuis daarheen vervoerd waren. Onderweg verschenen er weer jagers en werd er alweer geschoten, zodat ik in dubio stond of ik zou schuilen. Maar ik bereikte ongedeerd 't Diaconessenhuis, nadat ik onderweg nog collega mej. Bertels bezig had gezien met het onderbrengen van geevacueerde mensen. Ze zaten in de door de weermacht verlaten huizen bij de H. Hartkerk. Karel Overmeer bleek niet in 't Diaconessenhuis te zijn, een twintigtal patienten was er achtergebleven met verplegend personeel. Een van de dragers van de Rode Kruis brigade vertelde hoe ze Zondagnacht waren opgebeld door een Engels officier met verzoek de zorg voor de gewonden op zich te nemen. In 't Elisabethsgasthuis schenen beurtelings Engelsen en Duitsers gezeten te hebben. Intussen wachtte ik even want er verschenen weer vliegtuigen met parachutes uit te werpen ditmaal blijkbaar beter raak en van ons gerekend wat verder weg. Manoeuvrerende jagers schoten nog een tijdje, daarna ging ik verder, liep even bij coll. Struik binnen, maar moest er nog vrij lang blijven schuilen, want nog steeds knetterde het afweervuur en dreunde de

motoren der vliegmachines. Tegen 7 uur was ik thuis van mijn expeditie, 't Avondbrood werd vervangen door tomatensoep met het restant zoete appeltjes. Daarna het geval van de brandput. Daar zit voor 't geval de waterleiding weigert in geval van brand een grote hoeveelheid water in. Hoe 't bericht zich zo gauw verspreidde, maar iemand schijnt er voor een of ander evacuatiedoel water uit te hebben willen halen en in een ommezien stonden en lagen er tientallen mensen om het geopende putdeksel. Eerst kon men het water eruit scheppen, maar spoedig was de waterspiegel gezonken en moest er met een touw aan de emmer gewerkt worden. Ik had me in de rij opgesteld met een emmertje voor juffr. Meyer, die slecht ter been is. Of liever gezegd, 't was een soort stervormige rij, ze drongen en duwden aan alle kanten. Plotseling verscheen er iemand, die blijkbaar inderhaast een politiejas had aangeschoten en die begon regelend op te treden, probeerde ons in rijen van 3 te plaatsen en verzocht assistentie daarbij. Juist meende ik me voor die assistentie beschikbaar te moeten stellen, toen er weer iemand verscheen, ditmaal met een brandweerhelm op (welks gelijke ik nog nooit eerder in Arnhem gezien had), zodat het wel een liefhebberij-komedie leek en die deed met een krachtig gebaar de put weer dicht. ‘Ziezo nu heb ik mijn plicht gedaan’. En hij ging, waarop men opnieuw probeerde de put te openen. Toen kwam de politie-inspecteur Herberts, die bij ons in de buurt woont en die werd erbij gehaald. Juist had die als zijn mening verdedigd, dat we het water konden gaan gebruiken, toen er weer iemand verscheen ditmaal met een waterleidingpet op, die tegenover de inspecteur begon te verdedigen dat het water voor brand bewaart diende te worden. Na lang heen en weer praten, waarbij ook Eddy een duit in 't zakje deed (maar dat was omdat hij verstand van brandputten heeft, want hij heeft de eigenste brandput op een kaart van gemeentewerken met een cirkeltje moeten aanteken), werd er besloten, dat er geen water verstrekt zou worden, als bewijs waarvan de inspecteur nog een hele tijd stijf en strak op het putdeksel bleef staan. Onderwijl gaf de waterleiding-meneer nog allerlei interessante verhalen ten beste. Zo vertelde hij op onze vraag waarom er in de stad niet geblust had kunnen worden, dat de Duitsers het verboden hadden. Ze hadden wel kunnen blussen. Het gebouw van de Germaanse SS hadden ze wel niet kunnen behouden, maar ze hadden om acht uur gewaarschuwd om tien uur de brand onderdrukt.

Ondergedoken boekhouder, 22 jaar
Omgeving Winterswijk
Zaterdag, 30 September 1944

- Poggen* schotten schoonmaken - graven schoonmaken n.m. dorssen - haver en gerst met de vlegel Wim wil 't ook proberen. Jaap maakt hier een foto van. Bombardementen bij Winterswijk. Verder een beetje geprutst. 's Avonds om 7 u. komt Alie melk halen met Fr. Janssen die voor mij komt.

Zondag, 1 October

- Vanmorgen om 9.30 u kerk bij de Bleeke. Aamw. 20 jongens (de boer megerekend). Ikzelf ga hier voor. De preek is getiteld ‘In den visch’ (Jona 1:17. gelezen Matth. 12:38-42.....)

Wanneer we weer goed en wel thuis zijn komt men ons onder 't eten (1 u) waarschuwen dat de zwarten vlakbij zijn bij Baanders). Even later horen we schieten Na 't eten in 't hol gekropen met z'n vijven, waar we de grootste lol hebben. Toch hebben we nog even geslapen. En als we om 3 u. wakker worden moeten we allemaal naar onderen omdat de nood zo hoog is. De jongens uit de buurt lopen bij bosjes door de weiden. Om goed 3 u. komt Annie. 'k Had reeds een brief voor haar geschreven. Zij wilde naar de kerk, doch deze ging niet door omdat er geen ouderlingen waren gekomen. Heel Aalten loopt vol zwarten en groenen en alle mannen von 16-60 jaar worden opgepikt.

Om 5 u komt er opeens één van de landwacht achter het hoenderhok aanzetten. Eerst schrikken we even en Wim en ik zijn de eerste die weg zijn naar het hol, doch als we horen dat het er maar één is gaan we maar weer terug. De landw. gaat voorbij zonder iets te zeggen. Annie weggebracht tot bij Pietersen. Hier komt ook nog een landw. langs. Nu moet ik terug van Annie en 't afscheid wordt genomen.

's Avonds, als we rustig zitten te lezen komt er weer een seintje. Jaap gaat nog even horen of er berichten zijn, maar men durft op 't moment niet te luisteren. Ome Barend komt thuis en heeft 6 wagens vol ‘gevangenen’ zien vertrekken. Zij moeten allen werken in Zevenaar voor de Mof. Dat is het resultaat van vandaag. Om 9.30 u naar bed en een onrustige dag is weer voorbij. Piet en Barend gaan

* Biggen

bij 't Overhof slapen. Wij hebben niet zoveel plaats. (n.l. 6 onderduikers)

10.^{30} bom in L[ichten]voorde gevallen. enkele huizen ernstige schade - 3 à 4 gewonden

Maandag, 2, October

- Vanmorgen een seintje dat ze vandaag de boer opgaan om te vangen. En jawel hoor! Bode Prins zegt tegen 10 u. dat ze al op weg zijn de boer op. ‘Nou, we zullen wel een beetje uitkijken hoor.’ Op een gegeven moment komen er 4 Amerikanen (vliegtuigen) laag over en draaien ongeveer bij de spoorlijn naar Varsseveld. En ja, daar gaat ie, een prachtige scheervlucht naar beneden, een geweldig gedreun en de vliegtuigen trekken weer op. Daarna de andere twee, weer tweemaal een hevige knal, dat de broekspijpen er van schudden en het is voorbij. Tante loopt handenwringend te roepen dar we binnen moeten komen, maar we vinden het veel te interressant.

's Middags 12 u. gooien ze in Winterswijk weer een 8 bommen neer. Dit dreunt wel niet zo hard, maar we zien de 8 Amerikanen toch mooi opereren. De zwarten gesignaleerd bij Ansink-Hendrik, Slikketap en verder Villekesdorp. Dit is nog geen 5 min. van de Zwaluw. Onder 't eten waarschuwing dat ze bij Pietersen zijn. Pietersen is de buurman en dus besluiten we om nu toch maar even weg te kruipen. Met z'n vieren naar het hol. 't Bord onder de arm. Klaas die er al in is zal de borden aanpakken. Ik geef hem zijn bord aan, doch hij zit er al met zijn voet in. 't Is ook zo donker. Als we allemaal binnen zijn (Klaas, Wim, Jaap en ik) beginnen we weer te eten. Met de vingers moeten we voelen of het bord leeg is. Wim krijgt een stuk stroo binnen en Jaap stikt zowat in een stuk spek. 't Jonge, jonge. We hebben ons pijn in de buik gelachen Als alles op is kruipen we naast elkaar en proberen wat te slapen. Dit gelukt ook nog, en we maffen nog een klein uurtje.

Nu hebben we de schade van vanmorgen ingehaald De tijd is n.l. verzet, hetgeen we vanmorgen om 10.^{30} uur hoorden. 't Was toen dus nog maar 9.^{30} u. We zijn vanmorgen dus een uur te vroeg opgestaan ‘verdreid miej hale nog an toe’.

Na allemaal de W.C. opgezocht te hebben, gaan we naar het andere hol waar we tenminste wat kunnen zien en gaan daar lezen. Het dagboek bijgewerkt tot en met gisteren. Gerrit v.d. Öme* die

* Oom

naar te Slichte gaat voor de zeug worde ook nog nagezeten. Des namiddags om een uur of 4 komt hij weer boven water.

Wim die ‘noodig’ moet gooit het luik van het hol open en gaat op de knieën liggen en ‘straalt’ naar beneden. De poggetjes staan met open mond naar boven te kijken, 'k Weet niet meer wat we allemaal gezegd hebben in dit hol, maar k weet wel dat we *vreselijk* gelachen hebben. De berichten zijn dat ze nog steeds aan het vangen zijn. Op 'tmoment bij Hogenkamp. Ze zijn nu zo'n beetje de gehele buurt om de Zwaluw rond geweest. Alleen hier zelf nog niet. Om 6 u. uit 't hol gekropen - gegeten en verder de avond in 't keukentje achter 't fornuis doorgebracht. Mijn dagboek ingevuld tot aan deze avond. Thea maakt de opmerking: ‘'t Lijkt me toch reuzen interessant zo'n dagboek ook voor je kinderen en kindskinderen.’ Echt weer iets van Thea! Zo is deze dag dan ook weer voorbij. 'k Heb de koffie op en ga zo naar ‘bed’. Zo'n rumoerige dag als vandaag is er nog niet geweest in onze onderduikers tijd. Bij Wiggers Salomo 3 meisjes meegenomen omdat de jongens niet thuis zijn. Als ze zich om 7 uur met gemeld hebben steken ze de boel in brand.

De jongens hebben zich niet gemeld, doch er is ook niets in de brand gestoken. De meisjes zijn weer los.

Onderwijzeres, 35 jaar - Biesbos
3 October 1944

- *Avond 10 uur*. Ankie en ik zitten bij ons kleine lampje - het is pikdonker buiten. De Leutnant van gistermorgen heeft: zich geïnstalleerd in de achterkamer naast de onze, telefoon is aangelegd en de radio staat aan - muziek klinkt door het huis, gedempt door de dikke muur tussen de kamers - ik heb mijn schrijfmachine weer opgezocht. Vanavond tegen een uur of 6 stond ineens Miep aan de deur, kwam me een brief brengen, die vertaald moest worden, bestemd voor de ‘overkant’. Ze zei dat er nu veel werk was en dat ik maar naar de Haven moest gaan voor verdere instructies. Eindelijk dan toch zover! Ik heb er de hele maand op

gewacht en met innige voldoening tik ik mijn brief die morgen verder gaat - De wind rukt aan de losse ramen, het is een gure herfstavond en de Duitse nachtpatrouille loopt met zware stappen door de straat. Om 11 uur komt Hannes de Obergefreiter, aan de voordeur, Ankie vangt hem op en maakt voor de gelegenheid een praatje - dan verdwijnen zijn kletterende laarzen in de keuken achter - even later stommelt hij met zijn geweer de trap op.

Woensdag 4 October

- Vanmorgen al om half 8 de deur uitgegaan om de brief naar Miep te brengen. Toen ik door de dorpsstraat reed, kwamen weer nieuwe Duitse troepen binnen en moest ik omzichtig mijn weg zoeken tussen en door al de voertuigen, die een bonte verzameling vormden; behalve legerwagens stonden er allerlei vehikels, o.a. huifkarren, regelrecht van de Brabantse heideboertjes gestolen vannacht. 'k Had net een kwartier tijd op de Haven, Hannie haalde uit een of andere mysterieuze schuilhoek, het ‘bureau’ geheten, haar chef, een heer van ± 45, een rustige bedachtzame man, met wie ik nu voor 't eerst kennis maakte onder de naam Herman. Hij had Jaap nog niet gesproken, maar doordat Hannie me kende van de vorige keren, was de zaak O.K. en spraken we af, dat ik 's middags om 4 uur na schooltijd zou terugkomen; er lagen stapels rapporten op doorzending en vertaling te wachten.

Verder vanmorgen na mijn vroege fietstocht nog naar school geweest, in het lokaal naast me, het Lazarett, lag de zieke Duitser Jupp nog steeds op zijn strozak. De hele morgen door reden colonnes langs de anders stille dijk. Ankie had geen school meer, want het gebouw is helemaal door soldaten bezet. - Vanmiddag om half 3 liepen 3 officieren het schoolplein op. Even later stonden ze, hevig gesticulerend, met Mhr. van Dijk te redeneren. Ik begreep, wat er gaande was en het verwonderde me niet, toen na 10 minuten de Baas in 't lokaal kwam en zei: ‘Juffrouw, laat U de kinderen naar huis gaan, de hele school is nu gevorderd’. In een minimum van tijd was de zaak ontruimd en reed ik naar huis. Op de Achterweg was iedereen aan 't sjouwen met meubels en bedden, want alle huizen behalve de pastorie van Ds. Ebeling moesten binnen 3 uur ter beschikking van de Wehrmacht zijn. Van Dorp is nu met zijn vrouw bij Wagenaar ingetrokken, de fam. Bessels op de boerderij van familie achter het dorp; Mhr. en Mevr. Sikking met kinderen gaan naar de Herv. pastorie. Het was een complete volksverhuizing

en ieder die zo gelukkig was, nog in eigen huis te mogen blijven, hielp mee met het transport. - Toen ik zo tussen dat alles doorreed, vervulde maar één gedachte mijn hart: Ik ben nu *vrij* om te doen wat ik wil en kan direct beginnen - ik had het gevoel, dat dit de laatste schooldag was geweest voor een onafzienbare tijd - pas als dit drama, deze geweldige oorlog ten einde is, kunnen we misschien opnieuw beginnen; nu heb ik een andere taak. Ik heb iedereen laten verhuizen, en ben zelf direct naar de Haven gegaan, waar ik tot grote verbazing van Hannie al om 3 uur verscheen. - Van 3.[10] uur onafgebroken gewerkt, maar was nog niet door alles heen. Hannie typte vrolijk van 's morgens vroeg tot laat in de avond. De 12 geleidebrieven voor de koeriers naar Eindhoven lagen toen klaar om door de ‘manager’ te worden getekend. In de schemer ben ik toen langs de stille Buitendijk teruggefietst. Door de villawijk gereden, die herschapen was in een stafkwartier; weer nieuwe pijlen en borden voor ieder tuintje; twee schildwachten liepen in de stille avond heen en weer. Op het schoolplein stonden nog troepjes soldaten, het was rustig in de lucht en het front scheen ver!

Vrijdag 6 October

- Ik ben al aan mijn nieuwe ‘werkkring’ gewend, ga 's morgens tegen 8 uur van huis, kom tegen een uur of 7 terug en blijf dan bij Hannie thuis eten 's middags, om weinig tijd te verliezen. Erg opwindend is het overigens niet, om de hele dag boven op een slaapkamer te zitten. Wij hebben wel het meest rustige deel van het bedrijf. Gelukkig is Hannie 't grootste deel van de dag ook boven, want ze heeft massa's te typen, komt soms niet eens klaar. Vanmorgen moest ze plotseling weg, voor een koerierster invallen, maar was na een uur terug. De brug bij Keizersveer is nog steeds safe, maar Hannie blijft aan deze kant van de Maas. Na het eten vanmiddag hebben we een kwartier piano gespeeld ter afwisseling, zijn toen weer naar boven getrokken. Om 4 uur kwam Jaap als een stormwind binnenzeilen, had van alles en nog wat met mijnheer S. te bespreken en kraste tegelijk zijn naam onder de 12 geleidebrieven, bestemd voor H.H. Officieren van het tweede Eng. leger. Ze zijn er lang niet over te spreken, dat de koeriers zo lang worden opgehouden aan de rand van de ‘Corridor’; soms worden hun papieren niet of te laat doorgegeven, wat geweldig jammer is voor een vlotte gang van zaken. Vandaar dit dringende verzoek aan de officers, de zaak niet te vertragen. Of het helpen zal? Die Engelsen zijn voor

ons soms ondoorgrondelijke wezens, wij aan deze kant zien alles heel anders, hebben niet zo de tijd als zij aan de ‘overkant’.

De heren zaten op de rand van het bed, Hannie typte als een razende en ik kreeg schrijfkramp van 't aanhoudende gekrabbel op mijn grote vellen schrijfmachinepapier. Beneden hoorden we de kinderstemmen van de kleintjes, die buiten aan 't spelen waren. Een enkele jager ronkte over. De winkel beneden is al maanden gesloten en Hannie's vader fungeert nu zo wat als portier, schilwacht, etc.

Niemand komt in huis, die niet eerst hem is gepasseerd.

Ingenieur, 29 jaar - Den Haag
Dinsdag 3 October 1944

- Verschillende malen trachtte ik op te bellen naar het Rode Kruis maar steeds in gesprek. Vanmiddag had ik er even naar toe willen gaan om naar de laatste gegevens te vragen, maar er was geen tijd meer voor beschikbaar. Na de vrije rijd van 12-3 uur vóór de l.w.d.* moest ik n.l. terug lopen naar de fabriek omdat de tram dan niet meer gaat.

In de afgelopen tijd hoorde ik niets meer over de mensen uit Arnhem en hoe verlangend zie ik daar niet naar uit! Enkele brieven komen uit andere delen van het land over, maar het duurt erg lang.

Wij zijn met z'n allen Nederlanders de donkere tunnel ingegaan, we zien niet meer waar we lopen en we zien het einde niet. Het is nu de moeilijkste tijd van de oorlog voor ons.

In Brabant en in de Betuwe worden wel vorderingen gemaakt maar de duitse tegenstand is zo belangrijk, dat het maar langzaam gaat en zo blijft er ten Noorden van de rivieren gelegenheid genoeg over om te ruïneren. Na Amsterdam is nu Rotterdam aan de beurt gekomen.

Alle havens langs worden de kades opgeblazen, alle kranen worden vernield, de werven geruïneerd. Het gebeurt met een kracht van

* Luchtwachtdienst

explosies, die de huizen in een wijde omgeving doen instorten, scheuren en alle ruiten doen springen, zodat een ieder daar in weer en wind zit.

Maar dit is niet erg genoeg.

In Putten op de Veluwe zijn twee vermoorde duitse officieren in éen auto gevonden. Als repressaille is de gehele manlijke bevolking van het dorp gevangen genomen en als dwangarbeiders naar duitsland gezonden, terwijl de vrouwen en kinderen weggestuurd werden en het dorp verbrand en opgeblazen werd.

Van onze bondgenoten moeten we de rest van de slagen incasseren. Het jongste nieuws verluidt, dat de Westkappelsche Zeedijk stukgebombardeerd is en dat het zeewater over Walcheren golft. Er was sedert twee dagen gewaarschuwd om te vertrekken. Het betekent zeven jaren geen gewassen en alle huizen en inboedels vernietigd.

Juist hoor ik van den heer Lindeheuvel over Arnhem, dat er ongeveer 180 doden waren en dat vele mensen ook naar Velp geëvacueerd zijn. Het gebouw van den Commissaris der Koningin was verwoest, de Grote Kerk zwaar beschadigd, het Paleis van Justitie, het Walburgsplein, de Eusebiussingel, Oosterbeek-laag, Ede, de Turfstraat, Bakkerstraat en Oeverstraat waren zwaar geteisterd.

Het gas zal a.s. Dinsdag, dus over een week, ophouden. Electriciteit zou vanaf morgen gerantsoeneerd worden van $18.^{40}$-$23.^{00}$, omdat de mensen veel te veel gebruikten. Helaas zien we hier weer eens uit hoeveel solidairiteitsgevoel onder de burgerij leeft. Verwarmingsbrandstof is er niet en eten zal dan door massavoeding uit centrale keukens gebeuren, maar ook deze keukens hebben grote moeite om aan hun grondstoffen te komen.

De duitsers zeggen dan bij alles dat het door de spoorwegstaking komt. De Rijkscommissaris zegt met een groot gebaar, dat duitsland wel voor kolen had gezorgd. Men wete dan, dat we al in geen tijden meer kolen per schip uit duitsland kregen, omdat de havens zwaar gebombardeerd zijn langs de Rijn.

O, hoe gehaat deze onmensen zich tijdens deze vier zware jaren gemaakt hebben valt niet voor een vreemdeling te beschrijven, je moet het meegemaakt hebben. Van dag tot dag met de angstige, terneerdrukkende spanning in je hart, en de moedeloze onmacht waarin je je verdere slachting afwacht.

Mogen deze dingen overgebracht worden op onze kinderen en kleinkinderen, moge de Vaderlandse geschiedenis op een reeëlere

voet geschoeid worden en moge het hele nageslacht begrijpen, dat hier een volk een onuitwisbare schuld en schande over zich heeft gebracht, die niet meer over de daders is om te slaan, maar waarvoor het gehele duitse volk straks zal moeten boeten op een manier, die de geschiedenis als een baken in zee zal doen voortleven voor andere naties die hetzelfde zouden willen ondernemen. Niet een behandeling uit domme haar, maar als gerechtvaardigde straf en rechtvaardiging tegenover hen die onder alle ellende hebben moeten lijden. Tenslotte hebben deze anderen de oorlog niet gewild.

Maar over tien jaren zullen er wel weer van die domme edelmoedige mensen zijn, die zeggen dat je het niet te bont moet maken, dat het ook mensen zijn, en dat die de oorlog ook liever niet gevoerd hadden, en die denken dat Christelijkheid niet in de eerste plaats op rechtvaardige gestrengheid berust. Laten zij dan aan deze nasleep van de oorlog van 1914-'18 denken, waarin de overwinnaar de hand niet hield aan hetgeen hij als zodanig verplicht was geweest.

Het schrijven valt mij zwaar vanavond.

Donderdag 5 October

- Deze dag bracht mij het heugelijke nieuws, dat Moeder goed en wel onderdak heeft gevonden in Eerbeek, in het huisgezin van den zoon van den directeur van een papierfabriek.

Landbouwerszoon, 26 jaar - Vlodrop
5 October 1944

- Bij geruchte vernamen we reeds hier en daar dat de Duitsers een enorme roof van ons vee op touw zetten.

Plotseling kwam 't - .. In de verte werden bevelen geschreeuwd -- 'n geweldig geloei hoort men overal. Haastig loopt men nog hier en daar met vee weg -- 'n Grote troep ‘groenen’ drijft een kudde vee over den weg, de beesten brullen, lopen door elkaar, proberen terug te gaan, rennen tuinen binnen --- de groenen brullen, slaan met hout en jagen, jagen. Dan vallen ze de stallen binnen, maken de

koeien los, spannen de paarden in en roven ... roven ... Mannen, wit van ergernis staan daar in machteloze woede, vrouwen omringd door kinderen janken en schreewen 't uit, nu 't laatste kapitaal wordt geroofd uit hun huis ... hun koe brult, keert zich om naar den stal, hun paard hinnikt schudt z'n kop, kijkt naar z'n vertrouwde stal, legt de oren achteruit en doet schichtig tegen de lawaaerige roversbende. Maar onbarmhartig gaat 't voort -- ik zie 'n oud vadertje achter de troep aanlopen, 'n touw in de hand ... hij kan 't niet geloven -- zijn trouwe Tini naar Duitsland ... 't touw schommelt in z'n bevende handen -- plotseling draait een groene zich om, snauwt hem aan .. en vadertje druipt af - .. tranen in z'n ogen, kijkt af en toe om naar Tini, die wild loeit in de troep.

Plotseling klinkt 'n varkensgeschreeuw boven alles uit -- Boer en burger grijpt naar 't mes, rukt de varkens uit de hokken en 't mes in de keel. Papa drijft 'n varken in een hoek, vat 't bij de poot, vliegt 't naar de keel --- 'n schreeuw, 'n guts bloed - .. één krulstaart voor ons. Verder ligt de ‘Meester’ met de knieën op 'n zwijn probeert met 'n bot mes in de keel te komen. Bets komt met 'n schoenmakersmes en 'n hamer om 't mes er in te slaan --- Dood, dood aan onze varkens, liever dan ze den Duitsers te geven. Dierenbescherming bestaat niet meer ..... De kapelaan springt rond met 'n mes, bloed op z'n toog ... de meisjes sleuren 'n varken in de W.C. ... alles sjouwt ... alles rept zich....

Als 't avond is in 't halfduister hangen de varkens en een kalf aan de takken der bomen, worden schoongemaakt en verdeeld onder de hongerigen.

Als 't duister is, zit menig gezin rond de tafel, 'n verslagen man, 'n wenende vrouw, huilende kinderen ... 'n lege stal --- door de stilte van den avond --- brult ver weg vee -- ginds aan de grens of 't ondergedoken vee in de bossen - We bidden dat Gods Gerechtigheid zal neerkomen op den tyran. ---.

In de nacht halen veel boeren 't vee weer weg uit Duitsland waar 't is samengedreven. 'n Duitser, die ingekwartierd is, komt nog smoesjes maken, maar hij krijgt de volle laag --- hij gaat met z'n eeuwig ‘Befehl ist Befehl’ --- de lummels --

[6 October]

- De volgende dag --- ik hoor dat de Duitsers thuis, in de uitgestrekte weien hebben gejaagd achter ons vee, maar ze konden 't niet te pakken krijgen ----- 't was tevoren wild gemaakt.

Dochter van de smid, 22 jaar - Biervliet
6 October 1944

- Biervliet zwaar geteisterd door racketbommen. Verschillende doden. Alle mensen vluchten uit het dorp en zoeken elders een onderkomen. Wij hebben ook drie verschillende families geëvacueerd gekregen. Wij zijn met dertienen. De evacuees hebben hun bedden beneden gespreid. Zelf slapen we nog boven.

7 October

- Vannacht vielen zoveel granaten dat we niet in bed durfden blijven en zijn met ons allen in de kelder gegaan. Toen het luwde zijn we weer terug naar boven gegaan.

8 October

- Nog erger beschoten. Weer met ons allen in de kelder gezeten. Eén familie (van de Sande) is naar huis gegaan omdat ze zich niet veilig voelden bij ons.

9 October

- Het is niet houdbaar meer. De granaten vallen reeds bij onze woning.

In allerijl hebben mijn Vader en mijn verloofde vanmorgen heel vroeg den duiker onder de weg in orde gemaakt. Met ons allen zijn we daarin gevlucht. Het is een erg primitief verblijf. We zitten gewoon op een breede plank boven de modder. Moeder heeft een petroleumtoestel en een pan bruine boonen meegebracht om zodoende voor de mondvoorraad te zorgen.

Alles wat boven de grond leeft wordt doodgeschoten.

We horen steeds maar een aardig geronk doch kunnen niet begrijpen wat het is. Later blijkt dat het landingsvaartuigen zijn met Canadeesche troepen. Ze zijn 4 k.m. bij ons vandaan geland.

Vader heeft de hele dag voor de Duitschers moeten werken onder steeds vallende granaten. Ze haalden hem gewoon onder den duiker vandaan om hun paarden te beslaan of hun wagens te maken.

10 October

- Onophoudelijk granaatvuur. Vanmiddag zijn op Driewegen bommen in een kelder met 24 menschen gevallen waarvan er 10 gedood werden en verscheidene gewond.

De lijken kunnen niet meer geborgen worden en worden vlug in tuintjes of onder bomen gestopt.

11 October

- Het eten is bijna op. Iedere dag één boterham en

één kop aardappelen. We hebben maar één vork welke we steeds afwasschen. Verder eten we appels welke Vader en mijn verloofde als het iets rustiger is onder de bomen in de nabije boomgaard gaan halen. Alles is al van de bomen geschoten, takken incluis.

Onze duiker is inmiddels al aangegroeid tot 40 personen. Vanmiddag waren mijn Vader en mijn verloofde juist weer uit den duiker om een pak stroo, welke we nog voor den duiker wilden zetten in verband met schervengevaar, toen plotseling een vliegtuig 7 racketgranaten op en rond onze schuilplaats liet vallen. Wij hoorden een oorverdoovend lawaai terwijl zwarte stofwolken, dakpannen, steengruis en graszoden bij ons binnenvlogen.

We zaten in hevige spanning omdat onze huisgenoten maar niet terugkwamen. Eindelijk kwamen ze. Op 3 meter afstand waren ze er maar vandaan geweest en mankeerden wonder boven wonder niets. Na een teug cognac genomen te hebben (welke we bij ons hadden) was de schrik voorbij. Er lagen 5 Duitschers dood en de hele buurt erg gehavend. Grote gaten waren in den weg geslagen.

Nu we het er zoo goed afgebracht hadden in onze duiker waren we gerust. Geen stukje kalk was van de muren gevallen tijdens de bommen. De granaten huilen de helen dag verder.

Ik zit reeds 3 dagen in dekens gerold in den duiker vanwege een zware verkoudheid.

12 October

- Er zijn vandaag, naar ons later wordt medegedeeld, 4500 granaten in 3 kwartier in onze omgeving afgeschoten. In onze Helenapolder zijn reeds honderden granaten gevallen.

Vanavond telden ze veertien brandende boerenschuren. Het granaatvuur is nu zoo hevig, dat je elkaar niet meer kun verstaan. Op enkele meters afstand blaft hele dagen een granaatwerper waar de vliegers naar schieten. Bovendien staan overal in de nabijheid kanonnen te schieten.

Wij hebben mijn Grootmoeder, welke 86 jaar is, bij ons. Vanwege het hels kabaal is ze totaal buiten haar zinnen geraakt en weet niet meer wat ze doet. We moeten haar dag en nacht vasthouden in den duiker.

Vanwege de beperkte ruimte kunnen we niet slapen en zijn zodoende erg stijf en vermoeid. Ook hebben we ons niet gewassen deze dagen. Er was geen gelegenheid voor.

De Duitschers die steeds razend van angst in onze schuilplaats

komen dekking zoeken, vertellen dat Biervliet bevrijd is Oh, wanneer zullen wij uit deze hel bevrijd zijn. De Duitschers beven van angst doch vechten zich dood.

Vannacht viel er weer een granaat in de schuur naast de schuilplaats. We hoorden dat er een paard gewond was vanwege het vreselijk gekreun. Ook horen we de varkens erbarmelijk gillen en brullen. Wat zal er over zijn als we weer boven water zijn?

Even later viel er weer een voltreffer in de schuur waardoor de koeien getroffen werden. Het is een angstig leven. Ook onze beide schapen liggen reeds dood in de wei.

In al deze ellende heeft onze buurvrouw in een schuilkelder het leven geschonken aan een zoon. Tijdens die gebeurtenis vielen 4 granaten in hun woning waaronder zij in de kelder zaten.

Onophoudelijk komen vliegers met boordwapens en bommen. Het is een hel op aarde. Overal brandt het.

13 October

- Nadat het even rustig geweest was, zijn we even uit ons verblijf gekomen om wat frisse lucht te happen. Het is op den duur onhoudbaar met zooveel mensen bij elkaar. We zien allen lijkwit, temeer daar we ons niet kunnen verzorgen.

Waar je keek zagen we paarden, koeien en varkens liggen sterven of waren reeds gestorven.

Na nog een slapeloze nacht (de zesde) meegemaakt te hebben, welke onze laatste zou zijn, kwam eindelijk de bevrijding!!!

14 October

- Toen we vanmorgen even uit ons hol gekomen waren om buitenlucht te nemen, zagen we een tankwagentje aankomen. Het waren de langverwachte Canadezen, komende richting Driewegen. We waren blij, doch niet uitbundig, daar hadden we teveel voor meegemaakt.

Nu waren we dus eindelijk bevrijd, doch inplaats van in onze woning te mogen, welke wel erg stuk was doch met hulpmateriaal te verbeteren was, moesten we allen terugtrekken naar bevrijd gebied.

NSB-ster, naar Duitsland gevlucht
Omgeving Neurenberg
Siegelsdorf, 3 October 1944

- 5 September zijn wij, Henk, Bertha en ik, uit den Haag gevlucht naar hier. Onze trein zou om 5 uur 10 vertrekken, doch we gingen pas om half 8. De trein was stampvol vluchtelingen. We moesten wel vluchten anders zou er moord en doodslag gekomen zijn in Holland. Dat we Daan moesten achter laten, vonden we vreeselijk. Koek en ei was het niet tusschen ons maar om hem daar in die slachtplaats achter te laten deed ons veel leed. Ook dat ik weg moest van mijn oude lieve Moeder vond ik ontzettend. Zal ik haar ooit terugzien? Wie weet hoe lang we hier moeten blijven.

's Nachts ongeveer half één zagen we lichtkogels hangen en na een half uur werd onze trein drie maal beschoten. We moesten allen den trein uit, gelukkig was Henk dit alles niet vreemd, als transport begeleider heeft hij reeds menigmaal zoiets meegemaakt. Hij gaf den raad de dekens die we in de trein over ons hadden, mee te nemen. We vluchtten dus de trein uit en nam Henk ons mee naar een greppel. Hier hebben we een geheelen nacht gelegen. De Tommy's kwamen nog 8 × over ons heen gevlogen en schoten op de menschen die zich onder boomen gelegd hadden. 25 Dooden en 18 zwaar gewonden hadden we. Daar lag een hoofd, daar een arm, daar een romp. Oh, 't was vreeselijk. 2 Blitzmädel waren geheel verkoold. De bagagewagen is heelemaal uitgebrand en is al onze bagage verloren gegaan. 's Morgens om 6 uur was het rustig en zijn we allen in een boerderij gegaan waar we koffie kregen en de kinderen pap. Het was op de hoogte van Amersfoort (Barneveld). Om een uur of 10 zijn we verder gereisd en 's middags om 2 uur werden we weer beschoten, weer allen er uit, weer in greppels gelegen. Goddank hebben ze toen alléén 2 × op de Locomotief geschoten niet op de menschen. Weer was evenals de eerste maal de locomotief kapot. We kwamen weer bij een boer (in Putten was dat) maar die wilde ons nog geen slok water geven. Hij beschouwde ons allen als landverraders. Na eenige uren gingen we verder. 2 uur daarna, bom, stonden we bij Zwolle weer stil, er was vliegeralarm, Goddank waren het echtet Duitsche Jagers en konden we verder reizen. Hoe we precies gereisd hebben is niet na te vertellen want we moesten voortdurend een stuk terug of een paar uur omreizen. In elk geval kwamen

we over Amsterdam (hier bleven we 2 uur staan) Amersfoort (fliegerangriffe) Barneveld (weer fliegerangriffe) Putten dito, Deventer, Zwolle, Mariënberg, Almelo, Oldenzaal, Bentheim In Bentheim werden we gecontroleerd. De meesten hadden geen goede papieren, Henk en ik hadden een bewijs van zijn Oberst Leutnant Schneider, Bertha had niks. Eerst moest Bertha blijven om te werk gesteld te worden doch toen ik alles had uitgelegd en gezegd had dat alles verbrand was mocht ze verder mee. We kwamen 's nachts aan in Bentheim van den 6^{en} op den 7^{en}. Tegen den ochtend vertrokken we weer. We kwamen toen in Osnabrück. Daar bleven we ook weer geruimen tijd. Ik zag daar vele bekenden. We waren ook 2 koffers kwijt geraakt die we bij ons in de coupé hadden, gelukkig kreeg Bertha ergens brood, boter en leverpastei en hadden we wat te bikken.

Den 8ten kwamen we 's morgens om half 9 in Nürnberg aan. Daar hebben we ons op de toilet wat gewasschen en gekamd en zoo goed mogelijk opgeknapt. Veel opknappen konden we niet, onze kleeren waren verscheurd en Henk en ik hadden niets anders meer. Truus had haar koffer met japonnen nog maar al haar ondergoed is verdwenen evenals het onze.

We gingen om 11 uur uit Nürnberg naar Fürth. Vandaar is Henk naar den Burgemeester in Siegelsdorf gegaan. Deze had n.l. gezegd ‘als het Holland ernst gaat worden, kom je met je ouders naar ons toe.’ Dit bleek slechts een holle phrase geweest te zijn want hij had geen plaats voor ons. De Orts gruppe Leiter heeft een kamer voor ons gehuurd, bij Fritz Meyrink. De eerste 3 nachten hebben we in een Wirtschaft geslapen. Voor Bertha zijn we weer naar Fürth naar het Arbeits amt gegaan en kreeg ze werk in Kirchfembach bij Frau Liebig in de Wirtschaft zur zonne. Henk en ik zijn toen naar onze kamer gegaan. Licht is er niet, water moet je pompen, het is vreeselijk behelpen. We slapen samen in één bed. Een kachel en kolen kregen we eveneens Lebensmittel Karte. Henk werkt bij Schuft maar niet elken dag want ik ben zóó overspannen dat ik bijna niet alleen durf zijn. Meestentijds gaan we in Fürth of Kirchfembach eten. Het eten is goed maar heel weinig en hebben we doorloopend honger. Ik bak dan pannekoeken of aardappelen. Henk heeft een schoenenbon gekregen en hebben we in Fürth schoenen gekocht voor hem. Ik kreeg vergunning voor een mantel en kocht die ook in Fürth. Henk heeft nog een vergunning voor een Anzug maar dat is niet te krijgen. Nu hebben we ondergoed en pannen aangevraagd maar ik

vrees dat we ze niet krijgen. Als we vergunningen komen vragen, zeggen ze ‘ja, Sie sind Ausländer, das soll schwer sein etwas zu kriegen’.

Hebben we daarvoor al die ellende meegemaakt?

Ik had me de Duitsche Nazional-socialisten anders voorgesteld. Enfin, we moeten er doorheen. De andere vluchtelingen, die later gegaan zijn en in een Lager of school in Bremervörde liggen, hebben het nog beroerder. Ze slapen daar allen op stroo, kleeden zich niet uit want mannen en vrouwen liggen door elkaar en maken ruzie met elkaar. We kregen een brief van Bertha Stroop, die daar is en van Mevrouw Timmers. Deze laatste komt morgen hierheen. Ze kan het daar niet uithouden. Eigenlijk mogen Nederlandsche Vluchtelingen hier niet in de Gau Franken zijn, we moeten alleen naar Bremer-Vorde. Henk en ik hebben toestemming hier te blijven omdat we gezegd hebben dat Daan ook hierheen komt zoodra hij weg kan uit Holland en we hem niet per post kunnen bereiken daar brieven niet overkomen. We hebben hem een telegram gestuurd maar geen antwoord gehad, 2 × per maand mogen we schrijven. We schreven aan Ma en aan Daan en verlangen naar eenig bericht terug. Henk is vandaag op het land bij Schuft aan 't werk en zit ik dit in elkaar te flansen. Straks ga ik aardappelen bakken en komkommersla klaar maken. We zijn erg blij dat Mevrouw Timmers morgen komt, dan hebben we aanspraak.

Siegelsdorf is een echt gat waar geen gat meer achter is. Het zijn allemaal boeren en zijn alle huizen doortrokken van de koeienpoep. Van den oorlog bemerk je hier haast niets. Alleen vliegen zoo nu en dan groote hoeveelheden Engelsche vliegers over naar Nürnberg en Stuttgart. Dat is een vreeselijk gehoor en ben ik dan altijd bang. Henk was Zaterdag in Grailsheim, daar kon hij het schieten uit Holland hooren. Er zijn daar verscheidene Hollanders. Ik ga er dezer dagen ook eens heen. Henk zegt 't is een groote stad. Fürth is ook een stad maar klein, er zijn vele winkels maar ze hebben bijna niets meer te verkoopen. Heel veel magazijnen zijn er al gesloten, eensdeels omdat de man aan een der fronten staat, anderdeels omdat ze niets hebben. Kirchfembach is ook maar klein en wonen daar ook slechts boeren. Het postkantoor is daar en moeten we daar al onze post brengen. Zeer gemoedelijk gaat het daar toe. Er was een telegram voor ons van Timmers daar en werden we hier bij den bakker aan de telefoon geroepen, daar werd ons het telegram voorgelezen, dat spaart een wandeling van ½ uur voor den postbode. In Kirchfembach

werkt Bertha, ze komt bijna elken avond hierheen gewandeld. Het bevalt haar daar niet, de werktijd is ongeveer 12 à 14 uur en dat is ze niet gewend.

Ik wil me opgeven voor het Roode Kruis, als Mevrouw Timmers hier is gaan we naar Fürth en meld ik me daar want om hier een heelen dag niets te doen, houd ik niet uit.

Morgen wordt electrisch licht bij ons aangebracht. Nu hebben we een kaars gehad maar die is vandaag op en er is geen andere te krijgen. Leuk is dat! Bij den Burgemeester kom ik heel weinig. Hij is me erg tegen gevallen en neemt het me kwalijk dat ik dit gezegd heb.

Cigaretten krijg je hier 2 per dag, ik heb ook de kaart van Bertha en bewaar alle peukjes. Nu ga ik voor ons eten zorgen en morgen verder schrijven. We moeten nog even aan het Bahnhof gaan informeeren hoe laat de trein van Mevrouw Timmers in Fürth aankomt.

10 October

- Mevrouw Timmers en Jopie zijn hier [4] Oct aangekomen. Wij stonden aan den trein maar ze waren al eerder aangekomen en zaten bij den Burgemeester toen wij terugkwamen uit Fürth. Zij hebben in Haus Friedenthal gebivakeerd en hadden het daar slecht Harm moest of bij de flak of bij de Landdienst, hij heeft de flak gekozen maar we zijn nu bezig hem terug te krijgen aangezien Mevrouw Timmers hem terug wil hebben. Hij kan hier bij Joachim op de boerderij werken.

Jopie is hier op school, ze spreekt geen woord Duitsch maar als ze op school niets anders hoort, zal ze wel Duitsch leeren. We zijn eenige malen met zijn vieren naar Fürth geweest Gisteren 9 October waren we er ook en moesten we ruim een uur in een Luftschutzraum zitten want er was alarm. Nürnberg had weer Angriffe. Het was echt angstig, er vlogen ontzettend veel vliegtuigen over onze schuilkelder en waren we bang dat ze een bom zouden laten vallen. Gelukkig is dit niet gebeurd. Nürnberg moet er vreeselijk uitzien; Elk oogenblik komen daar de Tommy's evenals in Schweinfurth. Ik zit altijd met angst in den trein als we naar Fürth gaan. Woensdag 11 dezer moeten we er weer heen, ik moet gewatergolfd worden (14 dagen geleden heb ik me laten permanenten) en Mevrouw Timmers laat zich morgen permanenten. Dit kost hier maar 6 Mark.

We zitten nu allen op mijn kamer, Henk slaapt bij den Burgemeester, en Mevr Timmers, Jopie en ik slapen samen in één bed.

Leuk is dat niet maar zij hebben nog geen kamer dus moeten we wel. Er is hier nog een kamer over en zijn ze juist van het evacuatie Bureau geweest en hebben die gezegd dat wij die kamer die over is, erbij krijgen. We hebben drie weken zonder licht gezeten maar nu is electrisch licht aangelegd en hebben we licht. De kachel brandt lekker. Vandaag gaan we in Kirchfembach eten in de Wirtschaft waar Bertha werkt. We moeten er toch heen omdat ik mijn schoenen bij den schoenmaker moet gaan halen. Ik heb al een paar dagen erg diahree, alléén van de zenuwen want ik zit steeds te piekeren hoe het met Ma en Daan zijn zal. We hebben geschreven maar we hebben nog niets terug gehoord zelfs niet op onze telegram. Nu ga ik weer eindigen voor vandaag. Het is ons hier heel erg tegengevallen, alles en allen. We hadden het ons heel anders gedacht. Overal waar we komen moeten we hooren dat we slechts Ausländers zijn. We hebben vergunningen nu weer aangevraagd voor ondergoed maar we krijgen die niet omdat we Auslanders zijn. Ik heb niets meer, ieder keer moet ik mijn ondergoed wasschen; omdat ik geen verschooning heb, droog ik het gauw bij de kachel en doe het dan weer aan. Hoe lang zou die toestand nog duren? We lezen steeds in de couranten dat het er in Holland beroerd uitziet maar toch worden de Tommy's terug geslagen. Er wordt gezegd dat we met Kerstmis weer in Holland zitten. Was dat maar waar. Hoe zou mijn lieve Moeder het maken? Wat zal ze in angst zitten, als er maar niet veel bommen vallen. Zou ze nog bij Zuster Klompmaker zijn of zou dat ook alles weer geëvacueerd zijn? Van Daan hooren we ook heelemaal niets het maakt zoo zenuwachtig als je heelemaal niet weet hoe het met de achtergeblevenen is. Bertha maakt het goed; natuurlijk bevalt het haar niet, ze is niet gewend bij mij 12 uur per dag hard te weken en dat moet ze hier wel, ook is Frau Liebig niet heel erg vriendelijk. Ze snauwt altijd. Enfin, ik kan er ook niets aan doen. We zullen maar door den zuren appel bijten en kalm blijven.

19 October

- Vandaag zou de verjaardag zijn van mijn lieven Vader, ik ging anders altijd dien dag naar het kerkhof bloemen brengen, nu heb ik den geheelen dag aan hem en Ma gedacht.

21 October

- Gisteravond laat, nog bij tienen, kwam Harm. We zijn allen erg blij dat hij er is. Hij is erg dik geworden en ziet er best uit. Vandaag eten we echte Hollandsche erwtensoep die ik zelf ge-

kookt heb. Gisteren zijn we naar Fürth geweest, ik had Besuchscheinen gekregen voor pannen èn zijn we die wezen koopen. natuurlijk was er flieger alarm en moesten we de schuilkelder weer in 19 Oct hebben we 's avonds in angst gezeten, zoo ongeveer tegen negen uur begonnen de Engelschen over te vliegen, dat duurde méér dan een uur, er gingen honderden over ons heen. Het licht ging uit en hebben we stil gezeten. Ze hebben wéér Nürnberg aangevallen en frankfort à M. en Klagefurth. Het zit hier overal vol vluchtelingen uit die steden. Gisteren hebben [we] weer een Hollander ontmoet Snellen uit Utrecht, hij is hier in Fürth op doorreis naar Weenen met vrouw en 6 kinderen. De vent bevalt me niet erg, hij schept op en meldt zich niet om te gaan werken. 't Is een rare snoeshaan en beweert niet te hoeven werken want hij heeft geld genoeg om 10 jaar zoo rustig te leven. 't Is een onsmakelijk type met een kerkhof in zijn mond.

Eergisteren waren we ook in Fürth en hebben daar een Belgische vluchteling ontmoet, hij wil naar Zwitserland zien te komen. Van hem heb ik adressen gekregen van hooge functionarissen der NSB en NSD.AP, die me misschien aan het adres van Daan kunnen helpen. Gek is het, maar ik verlang heel erg naar hem en maak me over hem en mijn oude Moeder heel veel zorgen. We lezen en hooren steeds slechte berichten over Holland en dat maakt me zenuwziek van piekeren.

Ik hoop dat Ma een goed onderkomen heeft gevonden en Frans veel bij haar is. Ouwe goeie Moes wat zal zij zich veel zorgen maken over ons. Hoe zou Piet het maken? Wat doet Daan, is hij nog in Holland of is hij in Duitschland. We vinden het zoo beroerd dat we zelfs op ons telegram niets hebben gehoord. Iedereen zegt dat post naar Holland niet meer doorgaat. Op de film in Fürth zagen we hoe vreeselijk Nijmegen en Arnhem geteisterd zijn. Oh, kwam er toch einde aan den Krieg. Wij verlangen zoo naar onze Heimat. Er gaat niets boven ons mooie landje. De Duitschers hier in Bayeren zijn ons onvriendelijk gezind, ze houden niet van de Hollanders en toonen ons dit elken dag. We hebben hier heel veel verdriet. Ook de Burgemeester is niet meer zoals hij vroeger was, zegt Henk en toen Henk dezer dag zei ‘ik wil het wel weten, ik heb het slecht’, toen kon ik niet meer en ben van m'n stokje gevallen. Bertha maakt het vrij goed, zij heeft werk, verdient 30 R.M. per maand en kan geen cent uitgeven. Allen en alles is ons hier in Duitschland heel erg

tegen gevallen. Enfin, het zal toch niet voor altijd zijn, we willen terug ---

26 October

- We hebben hier Hollanders ontmoet, dwz. in Fürth. De Heer en Mevrouw Snellen met 6 kinderen. Zij zijn op doorreis naar Weenen. Mevr heeft een ernstige beenwond en mag niet verder reizen. Het zijn geen bijzonder symphatieke menschen. Hij is een eerste klas opschepper maar je bent hier al blij als je Hollanders ziet en spreekt.

Morgen gaan we naar Grailsheim, daar moeten heel veel Hollanders zijn. We gaan kijken of daar bekenden bij zijn. Ik wil zoo graag wat over Holland hooren. Gisteravond was hier film voor 50 pf: kon je er heen. We zijn gegaan. Vreeselijk vond ik het om te zien hoe ontzettend Arnhem er uit ziet. Er zal niet veel van ons mooie landje overblijven. Ik heb nooit gedacht dat ik zooveel van Holland zou houden. Als ik vroeger op reis was in België, Zweden, Spanje, Italië, Frankrijk enz. heb ik nooit verlangen naar Holland gehad maar nu is het heel erg. Ik verlang ook zoo heel erg naar Ma en Daan. Nu voel ik hoe we toch altijd met alles op Daan konden rekenen en hoe ontzettend goed hij voor ons is geweest. Ik bid elken dag dat er met Ma en hem niets gebeuren zal. God geve dat we allen elkander weer gezond aan te treffen na niet al te langen tijd.

Mevrouw Timmers, Jopie en Harm zijn nog steeds hier. Jopie is een duivelin. Zij is vreeselijk ongehoorzaam en onopgevoed en heb ik zoo het idee dat ze niet heelemaal normaal is, ze lijkt me geestelijk onvolwaardig. Harm is een lieve jongen. Mevrouw Timmers wordt hier steeds uitgelachen en gehaat. Zij schminckt zich heel erg en spreekt zeer slecht Duitsch. Ik heb echter nog een beetje aanspraak aan haar. Zij hebben nu ook een kamer hier bij Meyrink d.w.z. alléén slaapkamer. Als we klaar zijn, zitten we bij elkaar in mijn kamer daar brandt de kachel. Hier in huis kunnen ze haar en Jopie ook al niet uitstaan, de menschen kunnen niet begrijpen dat we uit dezelfde stad komen. Van Henk houdt iedereen veel. Harm heeft 2 nachten bij den bakker geslapen maar dat mag hij niet meer omdat hij in bed geplast heeft. De familie Timmers staat er dus hier niet best op. Jopie vinden ze een loeder, Frau Timmers een geverfde pop en Harm een bedpisser.

Straks gaan we naar Kirchfembach, daar kun je heerlijke koeken eten en lekkere koffie drinken. Het is een half uur loopen en dat

kan ik tegenwoordig best. Harm moet ook naar den Docter, hij zit vol met puisten en etterende zweren Jopie heeft luizen. Lekker frisch. Nu eindig ik weer tot volgenden keer. Ik schrijf dit alles voor Ma en Daan.

Van Fraülein Springer kreeg ik een lieven brief. Ik heb haar direct geantwoord. 10 uur nm Haar huis in Berlin is ook uitgebrand door bommen. Vandaag kreeg Henk een brief van Bertje Stroop en ik van haar Moeder. Het is zoo fijn om post te ontvangen. Was het maar post uit Holland. Oh, ik heb toch zoo'n verlangen naar huis naar Ma en Daan en mijn werk daar. Ik heb 't echt te kwaad de laatste dagen en nu vooral nu Kam[eraad]ske Stroop schreef dat er daar in Zeven wel post is gekomen van een Landwachter voor zijne vrouw. Ik wil zoo graag weten hoe Daan het maakt en of hij gezond is. en dan mijn ouwe Moeder, waar zou zij zitten, nog in het rusthuis? 't Is hard hoor! en dan zeggen ze nog dat wij Hollanders gar nicht wissen was Krieg ist en noch gar nichts mit gemacht haben. Frissche morgen.

Huishoudster, 43 jaar - Wijhe
6 October 1944

- Een dag vol emotie's. Vannacht om 3 uur de bel. Op de stoep een soldaat, met het geweer in de aanslag, en de helm op. Hij eischte open, hij moest de soldaten roepen. Kortaf en bevelend. Ik heb hem opengedaan, waarop hij zonder verder notitie van me te nemen, naar boven stormde. Om 4 uur vertrokken onze soldaten, en hoorde ik het heele regiment weg marcheeren. Vanzelf niets meer geslapen. Om 7 uur hevig schieten, boven en om ons. Om kwart over 8 zitten we allen in de kelder, zoo hevig wordt er dan geschoten. Er is geen ophouden aan. Wij denken aan de honderden gravers die net zingende voorbij gegaan zijn, en houden onze harten vast. Bommen doen het huis schudden. Het schieten schijnt alleen op de treinen bedoeld te zijn. Een trein vol Duitsche soldaten. Even later wordt het dorp overstroomd van soldaten, uit de beschoten

trein. Zoo zwerven den geheelen dag ± 500 uitgeputte jongens Wijhe rond. Ze liggen bij ons op het gras in de zon. Ze zijn zwart en vuil en stil. Geen leven zit er meer in. Ze vallen op de grond in slaap. Ik zie er tot m'n schrik kindergezichten onder, 17 à 18 jaar, die treurig en zielig voor zich uitstaren. Ze hebben in 3 dagen geen warm eten gehad, en kouwen nu op hun laatste stuk grauw brood zonder boter. Ze weten dat ze naar het front moeten. Er zullen er niet veel terug komen, zeggen ze. Zoo liggen ze op het gras, en staren ze naar de blouwe lucht. Geen enkele lach hoort men. Hun trein is zoo vaak beschoten, dat ze nu niet verder willen. Dan geven we ze 's avonds om 5 uur warme koffie, waar ze van opknappen. Men moet een hart van steen hebben, om deze jongens waaronder kinderen, niet een beetje tegemoet te komen. Om 6 uur gaan ze. Hoeveel zullen er van overblijven? Deventer wordt gebombardeerd. De dag door ieder keer schieten uit de lucht. Onze soldaten zijn om 10 uur nog niet terug. 't Is een groot raadsel.

7 Oct[ober]

- Over 10 uur zijn ze teruggekomen, doodmoe, maar ze zeggen niet, waar ze geweest zijn. 's Morgens van 10 uur tot in de middag, één gedreun en geronk van Engelsche vliegmachine's. Naar schatting ± 1500. Ze gaan naat Duitschlaad, en komen later terug. Niet één Duitsche Jager zien we. 's Middags trilt heel Wijhe. We weten niet of het kanongebulder of bommen zijn. Niemand weet waar het is, of waar het gedreun vandaan komt.

8 Oct[ober]

- De nacht en de Zondag zijn rustig, en we komen weer een beetje op adem. Volgens geruchten zou het gedreun uit Arnhem zijn gekomen, waar de grootste slag van het Westen wordt uitgespeeld. De 500 soldaten die 6 Oct s'avonds 7 uur naar Olst zijn vertrokken, wilden daar niet verder. Toen zijn daar boeren met wagens gevorderd, die in de nacht de soldaten moesten wegbrengen. De boeren zijn nog niet terug, en men weet niet waar ze heen zijn.

11 Oct[ober]

- Vier dagen van rust. Soms hoort men licht kanongedreun. Gister zijn de boeren teruggekomen Ze hebben de soldaten tot Utrecht gebracht Daar zijn de meeste paarden en wagens in beslag genomen, en konden de boeren weer huiswaarts

gaan. Op hun terugweg zijn ze tallooze kapot geschoten wagens voorbijgegaan.

De huishoudster waar de Burgemeester woont, duikt onder. Ze kan niet langer bij zoo'n bende zijn. Den volgenden dag wordt ze gearresteerd, en aan de Landwacht uitgeleverd, omdat ze haar kamer met oranje versierd heeft. Een broer van de Burgemeester wordt doodgeschoten. Zoo iets is al heel gewoon.

Ik slaap heel weinig. De soldaten naast me, worden op de onmogelijkste uren gewekt, en de schildwacht roept de geheele nacht door Halt, Werda Parool.

Vanmorgen kwamen er ruim 300 gravers langs ons huis. Menschen van alle standen Heeren en arbeiders. Een bundeltje op de rug. Ze moesten bij de boeren in het stroo slapen. Velen loopen kreupel. Vermoedelijk van de blaren. Ze moeten 3 aan 3 in de rij marcheeren. Het staat hun niet, en ze kunnen het niet. De Duitschers die bij hun zijn, vloeken ze uit, en bewaken ze met het geweer. Alles bij elkaar een zielig gezicht. De Koningin heeft in Engeland gesproken, en gezegd, dat de hongersnood voor de deur stond. Inderdaad is het zoo ver. We krijgen geen suiker meer. Stroop niet te krijgen op de bon. In de stad zal het erg worden. We gaan de winter tegemoet, zonder kolen, zonder licht, en waarschijnlijk zonder eten. Zout is gedistribueerd. In Putten zijn ± 100 huizen verbrand. 800 mannen zijn naar Duitschland gestuurd. De oorlog schijnt niet op te schieten. 15 Duitsche pantserdivisie's moeten in de Betuwe liggen. In Zeeland wordt gevochten. Aken schijnt in brand te staan. Meer weten we niet. Zoo wachten we iederen dag af. Een ieder bespreekt een pension, als hij weg moet Koffers staan gepakt Sieraden en waardevolle voorwerpen, worden in de grond begraven. En verder is het wachten.

Verpleegster, 41 jaar - Ghetto Theresienstadt
16 October 1944

- Grishaver en Mary Fisher nemen werk aan 4 uur p. week in de keuken. Kranig, je moet het kunnen.

Vraagstuk v.d. nachsuppe! Een soort obsessie. *Keus*: Geheel je laten beheerschen door het etensvraagstuk; mèt de spanning òf je nog iets krijgt en het uren staan wachten. Of door belangstelling te houden voor andere dingen je hongercomplex beheerschen.

We pauperiseeren, maar in onze eigen idee blijven we wie we waren, net als vroeger de Russische emigranten. Het heden is doorgangsfase, de toekomst volkomen duister, het verleden alleen houdt ons vast, daar zoeken we steun. Toch irreel.

O dat optimisme over onze terugkeer in Holland. We stellen ons steeds voor de vroegere levensvorm en denken niet wat de oorlog ook voor de andere geschonden heeft. Een *arm* bestaan wacht héél Europa. Op zich zelf niet erg, vrijheid zal heel veel beteekenen, maar zorg zal dan misschien net zoo drukkend zijn. Het maken van fleurige toekomstplannen maakt mij somber. Net als in Barneveld. Het grootste onzekere moment is trouwens het *laatste* moment. Hitl. sleurt ons graag mee in zijn val. Weinig vruchtbaar daarover te piekeren, maar uitsluiten kan en wil ik de gedachte toch niet.

Onderwijzeres, 35 jaar - Biesbos
Woensdag 18 October 1944

- Onafgebroken stroomt de regen neer uit een grauwe lucht. Ik sta voor het raampje in mijn kleine slaapkamer op de boerderij, waar ik sedert vanmorgen mijn intrek heb genomen. Eenzaam staat het huis met de iets grotere schuur er achter in het land, een eind van de dijk af, die ik maar nauwelijks meer kan onderscheiden in de vallende avond van deze natte herfstdag, waarop zo plotseling weer een eind kwam aan de eentonige regelmaat van de afgelopen weken. - Vanmorgen al om 8 uur kwam Hannie bij ons, ik was nog niet beneden, de ingekwartierde

moffen stommelden net de trap af. Ze vertelde dat gisteravond de ‘post’ in beslag was genomen door de Feldgendarmerie op de veerboot en dat er nu natuurlijk geen sprake was van doorwerken. Een paar mensen van de P.T.T. waren gearresteerd, maar of er enig spoor bestond, moest nog worden afgewacht In ieder geval was het 't beste om wat voorzichtig te zijn en desnoods even te verdwijnen. Zelf bleef ze thuis - alles was verdwenen en ze zou me wel op de hoogte houden. Toen verdween ze weer op haar rammelend fietsje. Zo ben ik maar vertrokken en heb voor een paar dagen onderdak gezocht hier bij ‘Tante B.’ op de boerderij. Ze was erg hartelijk en heeft me uiterst gastvrij ontvangen. Alleen Ankie en Jaap V., die hier vandaag ook is, weten, dat ik hier ben. Ik kan niet zeggen dat ik nu angst gevoel - even vanmorgen, bij het horen van de tegenslag ben ik geschrokken en zag in een flits voor me, wat er misschien kon gebeuren als het spoor ongelukkigerwijze eens deze kant uitwees. Maar dat heeft niet lang geduurd - ik ben van nature niet heldhaftig, weet op geen stukken na, waartoe ik al of niet in staat zou zijn, als ik in nood kwam te verkeren, maar er is één ding, dat ik me door alles heen, telkens weer tracht voor te houden: ‘Ofschoon mij een leger belegerde, mijn hart zou niet vrezen; ofschoon een oorlog tegen mij opstond, zo vertrouw ik hierop; want Hij versteekt mij in Zijn hut ten dage des kwaads, Hij verbergt mij in het verborgene van zijn tent - Wees sterk en Hij zal Uw hart versterken!’ - Ik heb deze woorden de laatste weken telkens weer gelezen en ik weet dat juist ‘ten dage des kwaads’ en daarin leven we nu, niet vermoede krachten in ons wakker kunnen worden door het geloof in Hèm, die ons allen en ook mij hier op dit eenzame plekje, geeft wat we juist nù nodig hebben.

Het lijkt hier nog zo'n veilig plaatsje op deze stille rustige boerderij bij de warm-hartelijke en innerlijk beschaafde mensen, die me nu zo gastvrij hebben opgenomen. Het is wonderlijk, dat hier nog geen soldaten zijn ingekwartierd, terwijl ze toch alle afgelegen boerderijen kunnen vinden en overal binnentrekken. Hier heerst nog een rust en een intieme sfeer in dit kleine gezin van vader, moeder en 3 jongens, die weldadig aandoen na de spanning van de laatste tijd. Vanavond al vroeg werden de blinden gesloten, het licht aangeknipt en zaten we in de kleine keukenkamer met ons zessen om de tafel - ik heb voor Juffr. M. gebreid, een paar wanten van schapenwol voor Wim, de oudste, we hebben op de bekende uren

in de schuur naar de laatste berichten geluisterd en daarna weer eens de kaart bestudeerd, veel wijzer werden we er niet van! Om 8 uur kwamen appels op tafel en om 9 uur nam M. de Bijbel van het rekje en las de 91e Psalm: ‘Die in de schuilplaats des Allerhoogsten is gezeten, zal vernachten in de schaduw des Almachtigen - Gij zult niet vrezen voor de schrik des nachts, voor de pijl die des daags vliegt - Hij zal zijn Engelen bevelen dat zij U bewaren in al Uw wegen’ ---- De regen kletterde tegen de ramen, de wind stak op, een eenzame jager ronkte verloren in de verte, vanaf de dijk klonk het geratel van militaire wagens, maar alles scheen ver en onwezenlijk - al de tegenwoordige en toekomstige nood was geheven in het licht van deze troostende woorden, een diepe vrede daalde in mijn eerst nog angstig hart en ik had het gevoel of niets mij en ons allen meer kon deren. - Kleine Joop zat met grote glanzende ogen te luisteren naar het lezen van zijn vader; hij begreep niet alles, maar voelt zich veilig en geborgen in deze kleine kamer, waar een volkomen innerlijke rust ons allen vervult - Toen zijn we vroeg naar bed gegaan, ik sta nog even naar buiten te kijken, zie nu niet veel meer, de grillige silhouetten van de vruchtbomen achter het eenzame huis tekenen zich nog maar flauw af tegen de donkere avondlucht. De regen ruist nog steeds op het schuine dak, als ik in bed ga.

Landbouwerszoon, 26 jaar - Vlodrop
19 en 20 October 1944

- Heel gewoon beginnen we den dag met gebed en H. Communie. Daarna 't schone ontbijt. Als we onze pijp willen opsteken, rammelen sleutels, stugge voetstappen klinken --- de verzorgster --- ‘Groot alarm!’ Als de wind ruimen we. Ieder grijpt wat hem te voren is gezegd en geoefend --- Roefff -- weg zijn we. Op handen en voeten kruipen we in ons hok. We horen nog even 't geritsel van de camouflage ---- Dan is 't stil. Stroomen regen gutsen over de pannen, boomen ruischen druipen lekkend van al 't

nat. Op straat worden bevelen geschreeuwd --- telkens klinken de nagelschoenen op 't asphalt --- Zou 't alarmsysteem goed functionneren? Zouden overal de mannen weg zijn?

Telkens gaat er een deur open hoort men lawaai -- klinken voetstappen: ‘Laat me los!’ schreeuwt iemand....

Stil is 't weer, behalve de druipende regen --- Plotseling ---- boem ---- boem --- boem -- we houden de adem in --- boem, boem, boem ------ daar zijn de groenen aan de poort --- met ingehouden adem luisteren we --- zouden ze ons ontdekken ---? de deur gaat open -- slaat even later dicht --- Stilte ------ minuten verstrijken --- Dan voetstappen ---- en toep, toep, toeoep .. -, de bevrijdingsklop. De commandant steekt 't hoofd naar buiten.

De verzorgster: ‘Tweemaal hier geweest, geloofden 't ‘Hier sind keine Männer’! Een grote groep groenen doorzoekt huis voor huis, schreeuwt, schiet zo nu en dan...

Nu voor ons 't gevaar wat geweken is komt de ergernis eerst recht boven. Hier zitten we, als boeven weggekropen voor 't daglicht. Daarbuiten heeft 'n bende gewetenloze schurken 't dorp afgezet en maakt jacht op mensen. Leven we nu in de 20^{e} eeuw of zijn we in de tijd der grote slavenjachten? Dat zijn de mannen, die zo ‘anständig’ zijn, die ons bevrijding en nieuwe orde brengen. We beseffen het meer dan ooit: met deze schurken valt niet te praten, alleen maar te vechten ---

Om 2 uur is alles veilig. We komen vuil en goor te voorschijn, wassen en borstelen ------ 20 Mannen slechts hebben ze kunnen pakken, 20 van de 500. Prachtig meisjes, jullie hebben goed werk gedaan. Arme kerels, die gepakt zijn....

't Leven gaat door -----

We horen, dat ze ook thuis geweest zijn.

Bets stond ze te woord, hield ze aan de praat tot alles veilig was, inspecteerde toen de kamers. Daar was niemand ----

We zijn er ons van bewust, dat ze zich met dit resultaat niet tevreden zullen stellen en terugkomen.

Vanmorgen hebben ze geschoten op Gerard, die in Postert om een os kwam voor de Triest --- Hij liep zig-zag weg, wat hij kon, kwam zonder kousen en schoeisel thuis en op de Triest.

Deze nacht gaan we om de beurt op wacht. Er gebeurt niets --- slechts druipende regen en 't regelmatige stappen der Duitse wacht.

Achter je de geluiden der slapende mannen. 's Morgens plotseling groot alarm. De vorige dag omsingelden de groenen langzaam 't dorp. Vandaag rijden ze plotseling met bussen 't dorp binnen, springen eruit en vliegen meteen de huizen binnen. Ongewassen weg dekens weg, alle sporen weg --- floep de schuilplaats in. 't Is kil en tochtig, de wind is Oost nu en fris. 't Is nog pikduister.

Toep, toep -- toeoep --- goed volk. Door 't gat kruipt de priester met Ons Heer. 't Is Duister, stof en vuil rondom ---- we kruipen op de knieën --- Confiteor Deo omnipotenti --- Hier in 't gat, 't tochtige gat, temidden van stof en vuil is de omnipotens Deus. Door 't duister heen blinkt de blanke hostie - .. ‘Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi ---- 't Is of 't Kerststalletje herleeft --- in een stal zult ge vinden, ---- in doeken gewonden, gelegen in een kribbe ----- Buiten razen de groenen ---

‘Domine non sum dignus ----

En in ons hart daalt God temidden van 't gevaar. 't Is of Hij opnieuw spreekt ‘Waarom zijt gij bevreesd, gij kleingelovigen ----

't Is stil in 't hol, alleen een koude wind strijkt huiverend over ons heen.

Er komt een groene, hij klost door de gang, de trap op; twee zijn er; vreemd kijken ze op in deze omgeving, zien 't hopeloze van 't geval in en keren terug --- weer komen we er Goddank goed af. Later in den morgen komen de Heren geestelijken. Zelfs zij waren niet veilig. De ZE. Heer Pastoor wilde men dwingen, om te gaan ‘schansen’, hij was ervan beschuldigd de mensen te hebben gewaarschuwd. Hij kreeg de kans om zich om te kleden, maar dook i.p. daarvan snel onder. De Duitsers zochten, kwamen kort aan hem voorbij, zochten tevergeefs. Nu komt hij hier en duikt. Nog anderen komen. Vandaag is de vangst der Duitsers 13 man, maar 4 ontsnappen weer. 't Is vermakelijk om te horen hoe de mensen zich verstoppen. Hier zat men in een Duitse auto, daar in een gat in den grond, waar de groenen langs liepen. Op één plaats metselden ze 's nachts een complete muur naast 'n andere met een meter tussenruimte -- 'n veilige schuilplaats.

's Middags duiken we weer op en hopen nu maar, dat de groenen 't opgeven.

Handelsvertegenwoordiger, 49 jaar - Amsterdam
26 October 1944

- Naar Vinkeveen geweest met Hein en Molenaar. De reis verloopt goed. Zonder pech komen we bij Jopie. De toestand in Vinkeveen is voor de turfhalers nog hopelozer geworden. Konden wij verleden week nog iets koopen, thans is er een verbod gekomen dat er geen bootjes meer verhuurd mogen worden, ja zelfs voor de visschers niet. Hoe komen we nog aan wat turf. We scharrelen van de ééne erf op de andere. Het succes is niet groot. En ondertusschen passeeren ons honderden menschen evengoed als wij op zoek naar de onontbeerlijke brandstof. We beginnen met elk 4 bossen wortelen te koopen dan hebben we wat. We hebben evengoed turven, want bij Jopie liggen nog altijd de 1000 turven, Dinsdag door Hein besteld. Totdat Molenaar op een idee komt. Hij ziet een klein scheepje met roeiboot liggen. Waar is de schipper vraagt hij. Bij de kapper is het antwoord van een kleine jongen. Wij naar de kapper. Schipper Bovenkamp kom even buiten. En als we hem te pakken hebben, wordt hij met een pakje tabak murw gemaakt ons zijn roeiboot af te staan. Ik beloof hem de tradionele 10 gulden die ik altijd voor dergelijke doelen gebruik als hij met me meegaat. En daar gaat hij op in. Hein neemt mijn fiets mee en hij en Molenaar gaan vast de aanwezige turven bij Jopie opladen. Ik ben aan mijn naam en beroep verplicht om met turven thuis te komen. Maar weet wel dat er 3 controleurs op de plassen aanwezig zijn. Bij de 1ste, de 2de, de 3de Vervener waar wij komen, vang ik bot. De 4de heeft er wel ooren naar, maar is bang. Ik zeg hem dat de jongens die thans voor onze vrijheid in modder en slik vechten dat niet zijn en vrij wat meer presteeren dan een paar honderd onnoozele turven te verkoopen. Hij hapt!! Vertel ons maar eens het nieuws van gisteren zegt de baas van de ploeg. Nu dat kan ik en ik geef hen alle nieuws. Het gevolg is dat binnen een wip er 250 turven in de schuit liggen. Dat wil zeggen officieel maar er liggen er al 350. En ze kosten mij een riks. De knecht die mij hielp stop ik een andere riks in zijn hand en de schuit wordt verder volgeladen tot meer dan 500. Zie zoo mijn eer is gered, ik kan terugkomen. En we roeien terug en maak met schipper Bovenkamp een afspraak. Hij moet binnen 14 dagen naar Amsterdam en zal ons dan 3000 turven leveren voor 4½ cent per stuk. Hij krijgt vast zijn tientje.

Bij Jopie is alles al opgeladen. Hoe Hein en Molenaar het voor

elkaar gekregen hebben weet ik niet, maar 200 turven zijn er op mijn fiets geladen. Hoe komen we er mee thuis. En nagestaard door honderden jaloersche stumpers die niets kregen aanvaarden we de terugtocht. En we zijn er mee thuisgekomen ook zonder kleerscheuren. En zoo liggen er nu al 350 turven op zolder. Pook het fornuis op Moeder zeg ik, het kan vandaag weer lijden.

Ik ben nog even naar kantoor geweest voor niets. Mr Wildervank wilde het zeker goed maken, want ik kreeg zoowaar 4 rollen closetpapier. We zaten al 2 maanden zonder. En het telefoonboek wordt steeds dunner.

'savonds van Mr Molenaar een pakje echte tabak gehad. Heerlijk. De Geallieerden rukken in alle richtingen op in Nederland. Den Bosch Tilburg Roozendaal en Breda staan op vallen.

Vrouwelijke kantoorbediende, 21 jaar - Amsterdam
November 1944

- Gas hebben we ook al niet meer, zodoende kan niemand meer koken of je moet een klein kacheltje hebben iedereen zoekt er naar, Nu is Vader op 't ideè gekomen, zelf kachels te maken. en nu komen ze alle met vuilnisbakken emmers wasketels, zeepbussen om er een kachel van te laten maken steeds als er een komt dan zegt Vader Maandag klaar en als ze dan komen is het niet klaar, want hij beloofd er elke dag aan minstens 20 mensen maar kan er maar hoogstens 2 afleveren. en dan krijgt hij me toch ruzie, nu met die man, straks met 'n ander de hele dag door. je lacht je naar.

Doktersvrouw, 33 jaar - Heusden
5 November 1944

- Deze nacht zullen we nooit vergeten. Dit was het vreeselijkste wat ik ooit heb meegemaakt. Het was kwart voor één, we waren allemaal een beetje ingedommeld toen plotseling een geweldige slag ons allen wakker maakte. De kelder leek te schudden. Het raam vloog open en de ruit aan stukken naar binnen, bovenop Karel en Maja, die trouwens geen schrammetje hadden. Het licht ging uit en een rare lucht, we dachten eerst puinstof drong naar binnen. Boven rinkelde alles en we hoorden een geweldig lawaai van vallende voorwerpen. ‘Je huis is er geweest zus’ zei Dr. de Lange We gingen naar boven en daar kwam v. Beynen al vertellen dat de kerktoren opgeblazen was en ook de R.k. kerk, die in brand gevlogen was. Het was een vreeselijk gezicht, die mooie oude toren waar we altijd het uitzicht op hadden gehad was geheel verdwenen nog een stuk muur stond overeind. Groote balken hingen boven in de beuk dat konden we zien omdat de hemel verlicht was door de groote brand van de R.k. kerk. In de keuken was een ware ravage; alle ramen eruit en glas en hout overal. Nadat we wat van de schrik bekomen waren en weer in de kelder zaten, kwam er om 2 uur weer een enorme slag nog grooter dan de vorige. De muren van de kelder trilden en het leek of het heele huis instortte. Dr. de Lange, Dan en v. Beynen gingen direct naar buiten en daar bleek het stadhuis in de lucht te zijn gevlogen. We durfden niet te denken aan al die menschen die daar een schuilplaats hadden gezocht en wellicht levend begraven waren.

De moffen hadden het gebouw geladen, zelf hadden ze er nog een Roode kruis post gehad maar ze waren s' nachts om 12 uur vertrokken. Ik weet nog goed dat die Stabsarzt s' avonds tevoren nog in onze kelder kwam en zei dat we daar zoo veilig zaten. Die schurk heeft het moeten weten. Dan en Dok hadden al gauw een paar menschen onder het puin vandaag gehaald. Dan een dood kindje geloof ik. Ze kwamen al gauw terug want steeds gierden de granaten over de stad. Dok wist geen raad van de pijn in zijn rug en Dan was volkomen kapot en kon ook niets doen. Het leek of we allemaal versuft waren.

Al spoedig kwamen overal de vrijwilligers vandaan om te trachten nog menschen te redden. Het puin lag een huis hoog en het leek een onbegonnen werk. Gelukkig kwamen er nog menschen levend onder-

uit. Wij in onze kelder zijn er wonderlijk goed afgekomen. Die twee groote gebouwen zoo vlak bij, in de lucht gevlogen en bij ons alleen alle ramen eruit, vele met kozijn en al en het dak was ook grootendeels weg, alle pannen eraf. Wat zal onze familie in angst zitten over ons als ze hooren van dat stadhuis en ze weten dat we er zoo vlak bij wonen. In huis was het een bende. Glas overal en centimeters dik rood stof overal op.

Gordijnen hingen gescheurd naar buiten te wapperen, de lamp in de spreekkamer en in de studeerkamer waren aan gruzelementen - De vloer van de badkamer was omhoog gekomen.

Truus is direct aan 't opruimen gegaan van glas en zoo. Zij was erg moedig. De tuin lag bezaaid met balken en hout.

Dezen nacht waren de moffen over de brug teruggetrokken en hadden de brug opgeblazen. Dat was ook nog een flinke klap.

Al spoedig werden er gewonden bij ons binnengedragen in de studeerkamer. Daar het daar echter niet veilig was, hebben we ze naar de kelder gebracht. Het viel niet mee die menschen, die kermden van de pijn van die trap af te krijgen maar het lukte toch. Vreeselijke dingen speelden zich af. In onze kelder lag mej. v. Ooyen met vermoedelijk een dwarslaesie en haar dochtertje (niet zwaar gewond) Dit was het eenige kind van de 6 dat gered was, de rest was onder het puin bedolven. Haar man kwam later ook. Die menschen waren gebroken en zoo waren er zooveel, gezinnen waarvan 4 of meer kinderen dood waren en ook heele gezinnen weg. Ik moest veel aan Eb denken. Wat zal hij schrikken als hij dat alles ziet en hoort. Want er was heel veel vernield in de stad. Overal de daken stuk en de ramen, ontzettend om te zien. Prachtig werk is er verricht met het bergen van de slachtoffers. Er was nl steeds granaatvuur en toch werkten de mannen door. Soms dreigden gedeelten van huizen in te storten.

Steeds meer lijken werden geborgen. Verschillende in onze garage. 't Was een gezicht om nooit te vergeten, na een paar uur werken lagen er 6 kinderen naast elkaar, èèn heel kleintje er bij, ze waren bijna onherkenbaar door al het puin. Het was zoo iets aangrijpends, en ik kreeg een gevoel van groote dankbaarheid dat ik mijn kinderen had mogen behouden. S' middags steeg de spanning ten top. Dr. de Lange wilde weggaan hij had gehoord dat Waalwijk vrij was en zoo wilde hij probeeren naar huis te komen. Natuurlijk had hij gelijk maar ik vond het vreeselijk en Dan ook. Hij beloofde toen nog een

paar dagen te zullen blijven. Opeens was er het gerucht dat ook het postkantoor geladen zou zijn en dat ook dàt de lucht in zou gaan Toen ik dat hoorde durfde ik niet langer te blijven en ik wilde al was het maar voor een paar uur, de stad uit. Dok vond dat ook het beste en zou gaan kijken waar we het beste heen konden gaan. Jan en Puck zouden ook meegaan. We pakten dus het allernoodigste in en stonden klaar om weg te gaan. Inmiddels was Jan naar v. Beyen Henegouwen gegaan en kwam terug met de boodschap dat zij daar in de kelder konden komen. Toen ik vroeg of er daar voor ons misschien ook nog plaats was, wist Jan dat niet. Zoo lieten ze ons dus in den steek en de fam. Krom toog naar v. Beyen H. Mien Riph. bleef echter bij ons, zij vond het ook niet sportief tegenover Dr. de Lange om niet op hem te wachten. Zoo gingen Mien en Dan en de kinderen, Truus en ik weer in onze kelder. Nooit zal ik de uren die toen volgden vergeten. Buiten was alles doodstil, geen schoten werden gehoord. Mien ging naar buiten om te kijken waar Dok bleef en zij kwam ook maar niet terug. De spanning was haast niet om uit te houden. Ieder oogenblik dachten we zou het postkantoor in de lucht vliegen. Maar niets gebeurde, tot we plotseling iemand hoorden hollen in de gang en naar de kelder komen. Het was Mien, die riep ‘Ik heb ze gezien, ik heb ze gezien!’ Wat heb je dan gezien vroegen we ‘De Tommies’ ze zijn in de stad Het was of er een steen van ons hart viel. Mien was naar den wal gegaan om Dok te zoeken en aan de buitenkant van de wal zag ze een rij mannen aankomen, wat Tommies bleken te zijn. Al gauw daarna kwam de marechaussee v. Dillen bij ons binnen rennen met de boodschap dat er Engelschen op de Marechausseekazerne waren. Dan ging er natuurlijk direct op af. 't Was zoo'n gekke gewaarwording die mannen waar we zooveel jaren op gewacht hadden daar te zien loopen door de straat volkomen op hun gemak, hoewel er toch nog steeds Moffen in de stad waren. Deze waren al gauw gevangen genomen.

Wat een opluchting, eindelijk bevrijd te zijn.

Onderwijzer, 21 jaar - Steenwijkerwold
Zondag 5 November 1944

- We hebben de eerste wagens om 1.30 voorbij zien trekken. Het was een ellendig gezicht deze zo zeer gedupeerde mensen, bepakt en bezakt, saamgehokt op boerenkarren te zien voorbij rijden. Er stond een gure Novemberwind, die alles met een winterkou doordrong. Een echte herfstdag met jagende wolken, modderige en grote, spiegelende regenplassen.

Ik liet mijn eten staan om direct naar het U.L.O.-gebouw te rijden. Het was daar reeds een drukte van wonder en geweld: de bagage werd afgeladen door enige stevige knapen, die daarvoor waren aangesteld. De evacue's waren over 't algemeen in een werkelijk beklagenswaardige toestand. Kinderen, vrouwen en ouden van dagen waren door en door verkleumd; sommigen moesten zelfs van de wagens getild en door vriendelijke zusterhanden naar de verwarmde gymzaal geleid worden, waar de gereedstaande zusters ijverig koffie schonken. Gloeiende koffie en een gloeirode kachel, ware levensbehoeften voor deze stumperds. Boerenwagen na boerenwagen kwam 't plein oprijden.

Deze eerste indrukken zullen ons altijd bij blijven Beroofd van zo goed als alles wat zij bezaten en vol zorgen over 't gevaar, dat dreigt van boven, trekken deze Gelderlanders langs gevaarvolle wegen, die hen van het ene tussenstation naar het andere leiden en die hen voeren naar de noordelijke provinciën, waar een ongewis lot hen wacht.

Een droeve mensenstoet.

Oorlog in ons land!

Een sombere schemer schuift reeds tussen de schaduw-donkere gebouwen als de laatste wagens over 't plein dokkeren. Even nog een gesnuif en getrappel van paarden en gepiep van wagens en dan weten we: we kunnen ons goede werk beginnen.

In de zaal is er een zacht gepraat en geschuifel van mensen, die zich nog onwennig voelen in deze voor hen nog vreemde, maar met weldadige warmte gevulde ruimte. Schuwe, soms ook vrijmoedige ogen blikken omhoog als je langs de rijen tafels en banken wandelt. Woorden klinken van vriendelijk onthaal en vol gevoel van heet medelijden. Zusters zwermen rond als nijvere bijen; schenken koffie, delen brood uit of brengen kinderen en zieken naar de kliniek en naar 't bad. Een zalige temperatuur golft vanaf onze reuzekachel,

waar de oudjes zich knuffelen aan de warmte, door de witte zaal. Welgeteld honderd-twee-en-dertig personen verschaffen wij deze eerste toer kost en onderdak. Het zijn meest mensen uit de arbeidersklasse, gemixed met enige van minder allooi.

Vijf uur. Nu zal volgens de dagrooster het warme eten worden opgediend. De zusters en wij, vol van het gevoel ‘goed-te-kunnen-doen’, balanceren met boordevolle borden, als waren wij jongleurs, Het eten dampt; de stemming stijgt. Rode-kool-stamp van de gaarkeuken met als extraatje een volvette jus, die de zusters uit 't niet schijnen te voorschijn getoverd te hebben. De stemming van een groep, zo leren wij, wordt bepaald door twee factoren: het gehalte en de hoeveelheid van het warme eten.

De leider klautert op een stoel en maakt de dagrooster bekend. Op het grote bord aan de muur verschijnen in forse letters enige aanwijzingen. We ruimen af en zijn zo verstandig, om ondanks ons groot vertrouwen in ieder mens, de borden en vorken te tellen.

De wijzers van de klok boven 't wandrek schuiven traag naar half acht en het ogenblik is gekomen waarop zusters en moeders de kinderen onder de twaalf naar hun bedjes gaan brengen.

Het is aanmerkelijk rustiger geworden nu het getrappel van die vele kleine voetjes en het voortdurend gesnap van die kleine monden heeft opgehouden.

De thee met dubbele boterham vormt voor de evacue's een aangename verrassing. Er hebben zich groepjes gevormd en er wordt kalm gepraat. Er hangt een goede, warme sfeer. Jongens klimmen als katten in 't wandrek en langs de ladders omhoog en voelen zich al volkomen thuis. De vrouwen beredderen hun weinige spulletjes en 't is tien over half negen als ze naar de slaapzaal trekken, waar ze onder de veilige hoede van de zusters de nacht zullen doorbrengen.

De mannen roken, praten en kaarten nog wat na; vertellen van hun ellende, hun verwoeste stad. Er zijn, die huisgenoten, huis en goed verloren hebben; sommigen hebben slechts 't allernodigste kunnen redden. Veel hebben ze moeten achterlaten, onbeschermd tegen 't wrede oorlogsgeweld; ten prooi aan een voortdurende hagel van bommen en granaten.

Negen uur. De leider heft de bel voor de laatste keer dien avond. De mannen zoeken zich een strozak en wij delen dekens uit aan hen, die zelfs geen dek voor de nacht meer bezitten. Alle lichten worden

gedoofd op één na en de deuren worden gesloten. Als wij om half tien de eerste ronde doen, is alles in diepe rust.

Meneer Blom en ik hebben deze nacht de wacht. We installeren ons in 't U.L.O.-kamertje, roken en praten wat en nemen op regelmatige tijden een kijkje door de ruiten van de slaapzaal. De zaal is niet vol. Ieder heeft zich een eigen plaats gezocht; familieleden bij elkaar. De meesten hebben zich in hun dekens gerold en liggen dicht bijeen. Een kleine jongen heeft zich bloot gewoeld en tast zoekend naar z'n deken. Z'n broer naast hem slaapt ineengedoken, de vuisten krampachtig gebald en zijn verbonden voet steekt buiten de matras. Een paar strozakken verder ligt een jongeman, die 't met zeker ongedierte te kwaad heeft, maar desondanks slaapt hij. Een klein baasje, die niet bij z'n vader weg wilde, heeft zich diep ingegraven in zijn strozak met 'n duim in zijn mond en een tevreden trekje op zijn onschuldig gezichtje.

Ik dank in stilte de hemel, dat ons dit lot nog niet getroffen heeft.

We praten en lezen een beetje en worden tegen twaalf uur voor 't eerst gestoord door een man, die wegens een barstende koppijn niet in slaap kan komen. Ik zoek mijn weg door de stikdonkere nacht naar de kamer van de ziekenzuster. Hoog boven in de inktzwarte lucht brommen de vliegtuigen hun luguber slaaplied en zoeken hun weg langs de sterrenloze hemel.

We helpen den man met een paar krachtige asperines en een wollen doek om z'n hoofd weer in bed.

De tijd schuift langzaam verder.

Om drie uur begint 't geloop naar de toiletten. We vangen drie kerels op, die met brandende sigaretten hun slaapzakken weer willen opzoeken. Der liebe Herrgott soll wissen waar de mensen hun verstand gelaten hebben. In de gymzaal scharrelt er één op zoek naar het knopje van het licht. Een magere man van een jaar of veertig komt aangestrompeld; hij heeft veel last van een beenwonde, maar wij kunnen 't niet over ons hart verkrijgen om de ziekenzuster nog eens uit haar bed te halen en helpen zelf den man zo goed als we kunnen.

Het geloop naar de W.C.'s vindt geen einde en wij houden een oogje in 't zeil

Zo komt de morgen. Na zes uur begint 't gewas en geplas op de gang. Er is vraag naar handdoeken, kam en spiegel. Een morgengroet

klinkt hier en daar. Enigen vragen de weg naar de kapel, zijn blij eens te kunnen mishoren en biechten.

Acht uur: ontbijt.

De kachel snort en de zaal is vol druk geroezemoes. Uitgeruste en fris gewassen kinderen hollen af en aan; roepen naar hun moeder en zitten elkaar soms in de haren. Een grote ketel dampende pap wordt de gang ingereden en de zusters komen in actie. Daarna delen we 't brood rond; voor ieder drie dubbelen met kaas plus een flinke portie brood voor de komende reis. De leider klimt nog eens op z'n wankele stoel en geeft aanwijzingen voor 't vertrek, dat op negen uur is bepaald. Iemand heeft met kloeke letters een dankbetuiging op 't bord gekalkt. Er wordt gebeden en dan wordt er opbreken geblazen. De zusters innen welverdiende woorden van dank en worden het handen schudden niet moe. Een oud vrouwtje wil met alle geweld een zuster zoenen, maar dat is tegen de regels van het huis.

Het opladen kost ons en vooral den leider een massa hoofdbrekens en een schorre keel. De gevorderde wagens worden bestormd, want ieder wil zich van een goede plaats voorzien en meent op de beste wagens aanspraak te kunnen maken. De leider echter houdt de teugels der orde stevig in handen en per slot van rekening gaat alles toch van een leien dakje. Wagen na wagen hobbelt weg; volgestouwd met mensen en goederen Afscheidsroepen klinken over en weer. Bij de hekken wuiven de kinderen van de school en turen de wagens na tot ze om de hoek verdwijnen, het volgende kamp tegemoet.

Eigenaresse landgoed, 57 jaar - Midden-Limburg
7 November 1944

- Duitsche inkwartiering 100 man

12 Nov[ember]

- Wij leven vandaag al een week in een soort nachtmerrie, was het maar een nachtmerrie en niet ontzettende werkelijkheid. Zaterdag 6 Nov. kwamen ze kijken of het hier niet

geschikt was voor een ‘Gefechtsstand’. Een bordje werd op 't hek aangebracht. Den heelen Zondag wachten we er op, maar er kwam niets. 's Avonds werd er gebeld het was pikdonker. 8 man inkwartiering, ik bracht ze in de keet onder, een uur later weer bellen, weer inkwartiering van 4 man. Ik bracht ze boven in de kamer achter de bibliotheek, waar drie bedden staan. Maandagmorgen weer vraag om inkwartiering, ik zei, dat ik geen plaats meer had, er moesten 20 man ondergebracht worden - en dit was het eenige huis. De schuur buiten was niet geschikt. Toen kwam de Oberluitenant. Mijn zoon was aan 't zagen en hem werd gevraagd, waarom hij nog hier was en zich niet gemeld had. - 5 minuten later komt hij bij de keuken, tikt tegen 't raam, om me te zeggen, dat om 4 uur de benedenverdieping ontruimd moet zijn en wij naar boven moeten. Toen ik zei, dat we boven niet konden stoken was het antwoord, ‘das geht mir nichts an’ .. Ik durfde niets meer te zeggen uit angst, dat wij het huis uit zouden moeten .. - We hebben geweldig gewerkt, om beneden de boel leeg te krijgen. Alleen de grootste kasten konden er niet uit. - We wisten ook niet of we de keuken mochten houden. Gelukkig hebben we boven een slaapkamer met badkamer, de geijser werd er uit gehaald en een potkacheltje er voor neer gezet. De pijpen zijn te kort, op een verhooging ging 't en nu staat de kachel op een troon. Voordat we klaar waren kwam de bende al binnen. - Beneden een geschuif van kasten en getimmer, Boven op de 2e etage moest et nog een kamer vrij komen, ik had geen tijd om op te ruimen en de kasten af re sluiten .. Matrassen, dekens alles werd weggehaald. Op onze verdieping moest er nog een Schreibstube komen, zoodat we nog een slaapkamer moesten missen. We hadden juist de leege schrijftafel volgeladen met glazen en resten drank -

Toen kwam er een boerenkar volgeladen met stroo. We hadden geen tijd gehad de loopers van trap en gang weg te nemen. In minder dan geen tijd lag alles onder 't stroo. Met levensgevaar ging je de trap af. Het hele huis wemelde v/d soldaten. In alle kamers liepen ze, het was ontzettend. Onze eigen kamers hielde we op slot. Er was een heel détachement zware flak bij ons en wel 100 man. Het is beestachtig, zooveel man bij één familie onder te brengen.

De chef is uit lagere kring omhoog gekomen en zal het hem een soort genoegdoening gegeven hebben, de betere klas te laten lijden.

Zware vrachtauto's staan in 't bosch opgesteld gecamoufleerd met beukentakken in herfsttint. Het bosch, dat zoo mooi en vredig was is in eens veranderd en vijandig geworden. Op verscheidene plaatsen buiten staan kachels, waarop gekookt wordt.

We zitten maar 't liefst in onze kamer en gaan zoo min mogelijk naar buiten. Op de spoorbaan is zware flak opgesteld. Ze hebben allen namen Anton - Bertha - Caesar en Dora. Midden in de nacht wordt er geschreeuwd 'Dora feuerbereit halten' en dan is er een gehol en eenige tijd er na dreunt het huis v/d harde schoten.

Het eerste bericht, dat we kregen was dat de toren opengebroken was en de kussens en dekens, die er in lagen gestolen waren, een dag er na was het slot v/d appelkelder open gebeiteld en m'n laatste 150 eieren gestolen en een heel rad v/d motorfiets. Gelukkig stonden de fietsen er nog, deze hebben we zoo gauw mogelijk buiten het terrein in veiligheid gebracht. In de dorpen staat wel aangeplakt, dat er geen fietsen gepakt mogen worden, maar v/d Duitschers zelf hoorde ik, dat hun bevolen was zooveel mogelijk fietsen in te pikken. Ze zijn nu onder 't dak v/d marechaussée kazerne verstopt. Weckflesschen worden uit de kelder gehaald, vooral vruchten, trouwens ze hebben bendes volle weckflesschen mee, waar ze die gestolen hebben weet ik niet.

Maar 't ergste was toen we merkten, dat ze op zolder alles hadden doorzocht en de zilverkist hadden opengebroken en gedeeltelijk geledigd. Ik heb me onmiddellijk bij de Hauptmann beklaagd (het was de Oberluitenant, die inmiddels op 6 Nov. bevorderd was). Hij kwam wel heel gauw met een Fähnrich en vond het een Schweinerei. Het onderzoek leverde echter niets op. Van mijn zoon en van ons is al het tafelzilver weg, ook de juwelen van mijn moeder en een kostbare platina armband met briljanten.

Ik ben er kapot onder en wacht op de volgende slag. Iederen dag ontdekken we wat anders. Er wordt gestolen als de raven en ik kan niet alles afsluiten. We moeten geweldig verduisteren, alles leeft in angst voor Engelsche vliegers. Tot nu toe gingen we steeds kijken als er jagers in de lucht waren, maar nu heb ik zelfs voor 't eerst in de kelder gezeten, toen ze boven ons cirkelden. We leven nu in groot gevaar. En nog maar steeds schiet de boel niet op en is er geen sprake van bevrijding. Ik geloof, dat we er verder van af zijn dan ooit. Wanneer we nog lang deze inkwartiering houden geloof ik, dat we allen zenuwpatient worden.

De Maandagavond toen we vol zaten, kwamen er ook de vrouw en kind van onze logé bij.

Er worden nu naast de auto's diepe gaten gegraven, waarin de mannen weg kunnen kruipen. We hebben ons papiergeld en goudgeld ingegraven, ik hoop niet, dat ze dat vinden.

In de schuilkelder achter de keet is de rest van onze wijn gestopt, nu zit ik in angst, dat ze daarop stooten. Iederen dag als ik het varken voer kijk ik uit de verte of de takken niet verschoven zijn.

Kwam er maar een eind aan deze toestand, het is niet te dragen. Ik durf geen vleesch in de keuken te braden uit angst, dat ze het zien zullen. Steeds is er iemand in de keuken. Een v/d mannen heeft een steenpuist, hij zit nu 't liefst met zijn hoofd vlak boven de kachel en gaat bijna niet opzij wanneer ik koken moet.

De stomste dingen gelooven ze, Hitler heeft Churchill al driemaal de vrede aangeboden. Sommigen hebben het over onze keizerin Elisabeth. Een ander beweerde, dat de koningin Japan den oorlog had verklaard en dat Duitschland toen bij ons binnen was gevallen. Ze hadden ook documenten gevonden van een verdrag met Engeland.

Ze zeiden ons, dat ze al het vee weg moesten halen en achter de Maas brengen, anders haalden de Engelschen het weg. Later kregen we het wel terug.

14 Nov[ember]

- Nog steeds is het huis vol er komen zelfs gedurig nieuwe bij, wij leven in angst, dat we zelf uit 't huis moeten. Van Baexem af zijn langs de beek mijnen gelegd, een meisje van 15 jaar is het been afgeslagen. Vandaag is er heel wat actie in de lucht, de richting v/h geschut is anders. De granaten vliegen om ons huis heen, we hooren het gefluit v/d Tommie granaten, ze gaan rakelings langs het huis. Zouden ze weer een doorbraak proberen. God, laat het nu lukken. Dit leven wordt ondraaglijk en onze haat tegen al wat mof is steeds grooter. De zware auto's maken alles kapot, de border, die we vorig jaar aanlegden is doorploegd, diepe gaten en voren loopen over 't gras en over de planten. Overal ligt platgetrapt stroo.

De regenwaterpomp is leeg en nu wordt het water uit de bijkeuken gehaald. In de schuur zijn 100 kippen en 20 varkens, het heet alles uit verlaten streken. Het eten is heel dun, tweemaal per dag een waterig papje van bruine boonen en wat aardappels en vleesch, maar daarnaast heel veel bruine soldatenkuch. In de gang vind ik 's mor-

gens emmers met doode kippen en sloopen met vleesch. Het prikkelt ons, om er wat van weg te halen, maar ik durf niet goed, wel haalde ik een ui weg. In 't huis en buiten branden 10 kachels, ons hout verdwijnt en zelf hebben we bijna niets meer. Met vrachtwagens halen ze ook nog het hout weg en brengen het naar Duitschland...

Een onderofficier bracht me een groote baal met ongemalen tarwe, of ik er Schnaps voor wilde geven, dat heb ik niet, nu wacht ik af, wat hij er voor hebben wil. Ze hebben onze gramofoon [gevonden], als hij die nu maar niet vraagt. We willen later zelf ook nog wel muziek hebben Wanneer deze bezetting weggaat, zullen we zien een groot gat te graven en daar waardedingen weg te bergen om nog iets te redden, wanneer we hier weg moeten...

Van alle kanten wordt om ons heen geschoten, deuren en ramen rinkelen, het huis dreunt, daar fluit een granaat, een harde knal, zouden we naar de kelder moeten.

Wat haat ik dat tuig, niets is slecht genoeg voor hen, er is zoover we na kunnen gaan, géén enkele fatsoenlijke bij. Een, die ik voor net hield loopt openlijk met een fototasch van me, uit een van de kisten en bij navraag zei hij, dat hij die al een week heeft en ergens heeft gevonden. Pannen, lepels, emmers, alles verdwijnt. Ik ben benieuwd, wat er nog over is als ze verdwijnen.

Vrouw van jurist uit het bedrijfsleven, 43 jaar
Rotterdam
10 November 1944

- Toen vanmorgen om half 8 het electr licht uitging en de luiken van de ramen gingen, stonden er al gewapende Duitschers op het bruggetje dat toegang geeft tot de stad en hielden alle verkeer, dat van de plaszoom of de Kral[ingse] weg kwam, tegen. Ook omgekeerd mocht niemand de stad verlaten. Er gingen geruchten dat de Engelschen over de Moerdijk waren, dat er troepen geland waren op Numansdorp, op Strijen, dat de Engelschen een

heele brug meegebracht hadden om de Moerdijk te herstellen, dat er groote terugtrekkende troepentransporten verwacht werden.

Inderdaad was er veel beweging van mil. auto's, fietsers, motorfietsen en infanterie. Er kwam een stemming onder de menschen als van Dolle Dinsdag, maar met het besef, dat het nu ernst was. Er kwam een run op de bakkerswinkels, in haast werd aan versterkingen in huis gewerkt, kelders werden gestut, baden liet men vol loopen. Toen kwamen plotseling verhalen van buurten (o.a. de Esschenlaan) waar huis aan huis bevelschriften waren uitgereikt waarop stond, dat alle mannen van 17-40 zich vrijwillig moesten melden met medebrenging van warme kleeren, goed schoeisel, regenkleeren, eetgerij, dekens, om te gaan werken voor de weermacht. Belooning *f* 5.- p.d. + rookgerij. Voor vrouwen en kinderen zou gezorgd worden. Intusschen waren in andere stadsdeelen de razzia's al begonnen. In Zuid en H[illegers]berg. Later hoorden we dat deze menschen naar Gouda getransp. waren, de eersten per boot, omdat de bruggen op waren en de laatsten te voet via de Hoofdweg.

De afsluiting werd de eersten tijd zoo streng gehandhaafd, dat b.v. het dienstmeisje van de bovenburen niet via de Korte Kade naar de Pr. Julianalaan mocht, maar tenslotte door een huis v.d. K. Kade via tuinen en schuttingen haar dienst bereikte.

's Morgens in de vroegte waren de hoofden van diensten (Haven, electr. Gen[eeskundige] dienst enz.) per overvalauto en gewapend geleide naar het Raadhuis gebracht voor een noodspoedvergadering van Dr. Völckers,* aldus luidde het gestencilde briefje, dat de militairen bij zich hadden. Zoo weinig dacht men nog aan voorbereiding voor razzia's, dat men hierin alleen een camouflage zag voor gevangenname. Tegen den middag kwamen de heeren echter terug. Men had onderhandeld over het aantal vrijstellingen, welke zeer sporadisch werden verleend.

Meer en meer begonnen er schoten te knallen. Op menschen die niet gauw genoeg stilhielden b.v. op 't bruggetje bij de toegang naar de stad, werd onmiddellijk geschoten en nu kwamen ook verhalen over straten, waar men met huiszoekingen begonnen was. Telephonisch contact was niet meer mogelijk, daar de weinige telephonen, die er nog over waren buiten werking waren gesteld.

Tegen het eind van de middag kwam de Pr. Jul. laan aan de beurt. Het werd al donker. Van af een hoog balcon van de Korte

* Seyss-Inquarts gevolmachtigde voor Rotterdam

Kade schoot een Duitscher herhaaldelijk naar alles wat hem in de Gemeentetuin of aan de achterkant van de huizen verdacht voorkwam. Vóór renden drie Duitschers al schreeuwend en schietend een vluchtende gedaante achterna. In allerlei huizen hadden zich vluchtelingen verstopt. Vele soldaten waren doodmoe van het trappenklimmen (diese Treppen, diese Treppen!) en zochten niet bepaald intensief. Anderen waren echter uiterst accuraat en deden elke kast open en elk gordijn op zij. Er zijn gevallen bekend van Duitschers die menschen waarschuwden (een mijnheer die longpatient geweest was, maar toch mee moest, kreeg verlof nog een jas te halen. Toen hij het huis binnenging, kreeg hij de raad zich goed te verstoppen waarop de Duitscher doorliep. Sommigen waarschuwden de menschen voor de Hermann Goering divisie: wij zijn wel goed, maar voor diè moet je oppassen. Eén begon zich als 't ware te verontschuldigen: ik doe het tenslotte ook maar omdat het bevel is. Toen degene, aan wie hij gevraagd had of zij soms een Duitsche was, omdat zij Duitsch sprak, zich liet ontvallen ‘Gott sei Dank nicht’, zei hij ‘das verstehe ich’ en hij verdween met een verontschuldiging, dat hij gestoord had) maar er zijn ook gevallen bekend, waar zij de menschen als wilde dieren opjoegen en voor de oogen van anderen neerschoten. (Bij den Heer v.D. die juist thuiskwam, kwam een man op de fiets aangevlogen, smeet de fiets neer en vluchtte langs v.D. het huis binnen. Achter hem aan eenige schietende Duitschers. Mevr. v.D. en haar man gooiden zich op de grond om de schoten te ontwijken. De vluchteling werd voor hun oogen doodgeschoten.)

Op Capelle kwamen 's avonds in spertijd twee doornatte vluchtelingen die door de versperring heen hadden weten te komen. Eerst waren ze teruggestuurd, maar de schildwacht had gemompeld, dat de post om 6 uur opgeheven werd. Zij hadden zich toen tot 6 uur schuil gehouden in 't Knekelhuisje van de begraafplaats. Daarna was inderdaad de weg vrij geweest.

Zelfs na het donker blijven er nog steeds schoten knallen. Er schijnen in de zijstraten en de Lusthofstr. zeer veel mannen gepakt te zijn. Vele parkhuizen bergden vluchtelingen.

11 Nov[ember]

- Een afgrijselijke dag.

's Morgens geen bewaking meet op 't brugje. Heel den nacht blijkt het licht aan te zijn gebleven. Later bleek, dat dat op bevel van de in H'berg ingekwartierde troepen was gebeurd, die 's nachts niet

in het donker wenschten te zitten. Kralingen was vrijgegeven. Vele vluchtelingen keerden voorzichtig, via schuttingen enz. naar hun woonhuizen terug. Al spoedig kwamen nu meer berichten uit de stad nu de afsluiting naar Kralingen gedeeltelijk was opgeheven. Gisterenmorgen in de vroegte waren er in Hillegersberg 14000 man militairen gekomen, die ingekwartierd moesten worden en die meteen met de razzia aldaar begonnen, zoodat vluchten of verstoppen practisch onmogelijk was. De straten waren vol Duitschers. Schooljongens, die zich juist klaarmaakten om naar school te gaan werden meegenomen. We hoorden nu ook, dat de menschen naar de Mariniers Kazerne aan het Toepad waren gebracht. Veel vrouwen trokken zelfs vanuit H'berg erheen. Later op den middag hoorden we, dat de mannen uit H'berg linea recta naar Gouda via de Hoofdweg waren getransporteerd. Kralingen was naar de Kazerne gebracht. Deze was eenige dagen tevoren schoongemaakt door mannen uit Kral. Veer, die daartoe gevorderd waren. Deze razzia is dus een tevoren grondig voorbereide actie. Eén van de Wethouders verklaarde, dat deze actie op touw gezet was om het illegale ondergrondsche leger, dat Londen opgeroepen had, den kop in te drukken.

Intusschen bleek, dat nu andere stadsdeelen afgezet waren. Crooswijk werd nu uitgekamd + het Centrum rond het Hofplein. Leveranciers kwamen niet of weinig. De enkelen, die kwamen werden bestormd. Daar Vrijdag juist de nieuwe bonnen waren ingegaan en verscheidene menschen hun melkbonnen bv. allemaal al aan hun melkboer gegeven hadden, konden zij niet terecht bij vreemde melkboeren en zaten dus Zaterdag zonder melk, terwijl ze 't wel hadden kunnen krijgen.

Tegen eenen gingen er plotseling geruchten dat er mannentransport via de Hoofdweg zou plaatshebben naar Gouda. Er ontstond een run onder de vrouwen in de richting van de Hoofdweg. Later hoorden we dat er van 's morgens vroeg af tallooze vrouwen en kinderen al op de Hoofdweg hadden gestaan met eten en kleeren. Het weer was koud, niet zóó winderig, maar wel met regenbuien en dan weer heldere zon. Tegen half 2 opeens een geroep: ze komen van de Hoflaan en daar kwam het eerste transport. Wanneer men op de Korte Kade ging staan en keek in de richting van de Oude Dijk zag men heel langzaam, stap voor stap naderen een dichte menigte mannen, die de heele rijweg vulden, geëscorteerd door enkele militairen met geweer in de aanslag om de zooveel pas en begeleid door

tallooze vrouwen en kinderen. Heel langzaam kwam de stoet dichter bij en hoorde je de stemmen. Mannen en vrouwen riepen elkaar een afscheid toe, ‘Moed houden’, ‘Oranje boven’. Vrouwen huilden. Meisjes liepen mee met hun armen om hun jongen geslagen. Vrouwen met kinderwagens, oude mannen en vrouwen. Van alle kanten kwamen vrouwen aan gerend met dekens, kleeren, eetwaren. Andere liepen weer terug om nog dingen te halen of vriendinnen te waarschuwen, snikkende, huilende. Een vrouw had een groote tasch appels en gooide de mannen appels toe tot het de soldaten ging vervelen en zij op de menigte gingen schieten.

Vijf transporten zijn dien middag langs gegaan. Als het einde bij het Doorgangshuis was, was het begin al ver voorbij de molens. Soms hield de stoet stil, dan weer sjokten ze weer voort om er plotseling wat vaart in te zetten. Er werd verteld, dat het doel Zwolle was. Er zou geloopen worden tot Gouda. De volgende dag tot Utrecht, vandaar per trein naar Zwolle (als het waar is).

Er waren jongens bij zoo van de straat en opgepakt met alleen een boezeroentje over hun bloote lijf en een colbert jasje. Er waren er op klompen. De meesten hadden een soort rugzak, maar er waren er met koffers, die ze op hun schouder droegen. In de Hoflaan zag M. hoe een jonge jongen bij het overreiken van pakjes, probeerde te vluchten. Hij werd in het hart geschoten. Zijn lichaam werd met een trap tegen de trottoirband geduwd. Het transport had geen vertraging hierdoor ondervonden.

Het viel op dat tegen de latere transporten veel strenger werd opgetreden. Eén van de transporten liep met een witte lap aan een lange stok gebonden tegen het gevaar uit de lucht. Er zijn echter Vrijdag noch Zaterdag vliegtuigen in de lucht geweest.

Men zegt, dat morgen, Zondag het Westen aan de beurt komt. Spangen is al gebeurd en per schuit weggevoerd. Vele gezinnen leven nog in onzekerheid of de man of zoon gepakt is of gevlucht, omdat het alleen maar een tref is, als men een gezicht herkent in de compacte menschenmassa, die - zij het ook langzaam - toch voortdurend in beweging was.

Tramconducteur, 38 jaar - Rotterdam
10 November 1944, Vrijdag

- Wat er nu weer aan de hand is? Toen Gree vanmorgen Willem naar school wilde brengen kwam ze niet veel verder dan de deur, want al heel gauw hoorde ze dat alle wijken in de stad afgezet waren. De tram reed niet en niemand kon gaan werken. Wat de reden was, werd niet bekend, wel waren er geruchten dat alle mannen tusschen 17 en 40 jaar opgepikt zouden worden en ook wel dat de canadeezen over het Hollandsch diep zouden zijn. Een feit is dat ik niet verder ben geweest dan het hoofdkantoor in de straat, waar alleen een paar magazijnbedienden waren die met niets of niemand contact konden krijgen. In de loop van de ochtend blijkt dat door verspreiding van pamfletten en door een luidsprekerwagen bekend wordt gemaakt dat alle mannen tusschen 17 en 40 jaar, voorzien van mondvoorraad, warme kleding en een deken, zich in iedere straat moeten verzamelen om arbeid voor de Duitsche weermacht te verrichten. Indien dit niet vrijwillig geschiedt zal geweld worden gebruikt. Er zijn heel veel menschen op straat vooral vrouwen die de winkels bestormen om levensmiddelen. Het is vandaag bonnendag en nu blijkt ook dat alle rantsoenen brood, taptemelk, boter, vleesch weer zijn verminderd. Brood met 30%, boter met 50%, vleesch met 50%, terwijl Willem nu ook taptemelk krijgt. De toestand is echter zoo verward dat niemand op deze maatregel, die de hongersnood inluidt, reageert.

Om 12 uur komen er veel soldaten op straat, geheel bepakt en met het geweer in de aanslag. Om 12 uur 30 moet iedereen binnen blijven. Ik hoor in de verte de luidsprekerwagen en 1 van de buren heeft zoo'n pamflet. Nu is het 13 uur en ik zit te wachten tot mijn straat aan de beurt is. Om 15 uur is er nog niets aan de hand, de straten zijn leeg, bijna niemand loopt meer buiten. In het Noordeinde staat een groep mannen met koffertjes en pakjes, ze worden bewaakt door Duitsche soldaten, die zelfs een machinegeweer in stelling hebben gebracht. Ik geloof dat ze ons overslaan. Ik zoek maar zoo'n beetje werk, ik ruim de boel wat op, heb een paar nieuwe wielen onder de sulk* gezet en wacht maar af. Af en toe ga ik eens even buiten de deur loeren. Als er zich te veel menschen buiten wagen wordt er op geschoten. Voor de rest is het nogal rustig want al is het vrij behoorlijk weer, er wordt vandaag bijna niet gevlogen. Het is

* Kinderwagentje

nu 17 uur en nog steeds zijn ze niet geweest, maar ze zijn nu vlak bij bezig op de Oudedijk zoodat ik ieder oogenblik kan verwachten dat ze komen. Ik heb maar vast het een en ander opgezocht want de heeren geven je niet veel tijd.

Ze zijn nu, om 17^{15} in de straat bezig, ze bellen huis aan huis, en als er niemand zich aanmeldt doen ze huiszoeking. Gree kookt vlug eten want god weet wanneer ik weer wat te eten zal krijgen. Het begint al donker te worden en als er dan om 18 uur nog steeds niet is gebeld en het geheel donker is begin ik weer een beetje hoop te krijgen dat ik er voor vandaag uitspring. Doordat ik niet buiten kan komen weet ik niet precies hoe dat gevorder in z'n werk gaat. Door een spleetje van de deur heb ik even een groep soldaten gezien zoowat een stuk of 10 met de bajonet op het geweer. Af en toe lossen ze een schot om schrik aan te jagen en ook hier komt er een miterailleur bij te pas. Ik heb maar flink veel gegeten.

Om 19^{30} komen Truus en Jan even kijken, ze mogen eigenlijk niet op straat, maar ze hebben gebruik gemaakt van de duisternis. Op de Korte Kade zijn ze al geweest, ook bij moeder in huis hebben ze gezocht, maar daar was niets te halen want Jan is al 44. Ik kan daar natuurlijk nu wel onderduiken maar dat is me te riskant, er zouden al te veel kennissen te weten komen waar ik uithing en verraders zijn er ook nog volop, terwijl ik ook niet zou weten wie Gree en de jongens zou onderhouden als het eens wat langer zou duren. Voor mezelf knijp ik hem niet maar ik kan er niet toe komen om de rest er aan te wagen, alleen uit principe. Om 21^{30} gaan we naar bed en morgen zien we wel weer verder, want voor vandaag hebben we onze portie te pakken.

11 November, Zaterdag

- De heele nacht zijn ze blijven schieten. Vanmorgen reed er weer geen tram en de brug stond ook nog open. Bij de buren hebben ze alle mannen weggehaald maar mij en nog een paar menschen naast ons zijn ze vergeten. Nu schijnen ze in Crooswijk aan de gang te zijn en ook vannacht hebben ze b.v. in de Jericholaan nog gevorderd. Met dat al weet ik nu niet meer wat ik het beste kan doen, want de straat is, hier tenminste, weer vrij. Bij de Vlietlaan en het Jaffa blijkt echter alles weer afgezet te zijn. Om 10 uur ben ik maar weer eens gaan kijken aan het hoofdkantoor, er is echter nog niemand aanwezig. Een magazijnbediende die open doet weet ook niet veel anders dan dat ik me op het abbatoir

kan gaan melden. Maar als ik probeer om daar te komen pikken ze me op de Goudscherijweg onherroepelijk in en ik heb toch weinig zin om me zelf er in te luizen, nu ik door een mazzeltje nog vrij ben. Daarbij is het nog gevaarlijk ook want zoo ze zeggen moeten alle mannen van 17 tot 40 binnen blijven tot ze geroepen of gehaald worden. Ik weet ook niet hoe ik het in moet pikken en ben maar thuis gebleven. In de loop van de ochtend blijkt verder dat ze alle mannen die gister zijn verzameld af gaan voeren. Voorlopig moeten ze in groote groepen naar Gouda loopen. Niemand weet echter wat er dan verder gebeurd. Ik zit nu onvrijwillig ondergedoken, maar daar kunnen m'n zenuwen niet tegen want ik weet nu heelemaal niet meer war er gaande is en hoe ik moet handelen. De radio brengt weinig nieuws, want van acties zooals er nu in R[otter]dam een gaande is, wordt met geen woord gewag gemaakt. De fronten in Brabant zijn, nu de Duitschers over de Maas zijn teruggetrokken welhaast tot rust gekomen. Ook op Walcheren is de strijd zoo goed als afgeloopen. Van de andere eilanden daar in de buurt wordt niets bekend. Nog steeds zijn er enkele ingesloten vestingen in Frankrijk, zooals Duinkerken en S[aint] Nazaire die verzet blijven bieden. Vanavond kreeg ik m'n eerste verjaardagscadeau, n.l. een stuk vleesch van Jan en Truus en Moeder. Dat kunnen we morgen best gebruiken, want we hebben niet veel eten in huis, en het is op het oogenblik haast niet mogelijk om het kleine beetje waarop de bonnen recht geven te koopen, want alle winkels worden nog steeds bestormd en daarom verkoopen ze mondjesmaat. Gree is bijna de heele dag op straat geweest om wat melk, brood, boter en wat grutterswaren in huis te krijgen. Rien en Wil zijn ook de heele dag binnen gebleven nu het op straat zo onveilig is. Rien is trouwens niet erg in orde. Gerrit en Riek en de heele rest van de familie zijn vandaag eens komen neuzen hoe ik het maakte, want ik ben de eenige, die nog geen 40 jaar is. De laatste sensatie is de V.2, een verbeterde raketbom die de Duitschers op het oogenblik gebruiken tegen Antwerpen en Londen en waarmee veel reclame wordt gemaakt. Vanavond de kachel maar weer aangemaakt, we hadden veel rook en weinig vuur.

12 November, Zondag

- Vandaag ben ik 39 jaar, maar onder zulke ongunstige omstandigheden heb ik nog nooit een verjaardag gevierd. Gisteravond en vannacht is de stroom niet uitgeschakeld, dus wisten we dat er nog steeds gevorderd werd. Vanmorgen hoorden

we dan ook al gauw dat het op de veemarkt nog niet pluis was. Gree is dan ook maar aan de overkant gaan hooren, wat ik moest doen. Ze kwam alleen te weten dat ze me het daar niet lastig zouden maken als ik me niet op straat liet zien, dus blijf ik maar weer binnen. Vanmorgen is oma de Bruin gekomen met een paar appeltaarten die ze voor m'n verjaardag had gebakken. Dat was eigenlijk het enige behoorlijke snoeperijtje wat we hadden, want al het andere had Gree zonder suiker klaar moeten maken en maak nu maar eens advocaat met slagroom zonder suiker, eieren, room en brandewijn. Toch hadden we advocaat met slagroom, geheel van surrogaat, maar lekker was het niet. Van Gree en de jongens, heb ik een scheer-spiegeltje gehad, van Marie een plukje tabak met vloe en een knaak en ook nog een pakje echt cigarettenvloe (dat is een ongekende weelde want zoo'n boekje met 50 velletjes kost minstens ƒ1.50 als je het geluk heb er nog één op de kop te tikken.) van Ans de Raat. Voor de rest allemaal geld, zoowat ƒ15,- bij elkaar.

Door de beroerde tijd is er ook een beetje heibel in de familie, waar Jan en Truus bij betrokken zijn zoodat wij ons er buiten houden, maar waardoor de stemming toch niet je dát was. Er werden heel wat verhalen opgedischt, over onderduikers en hoe zij op alle mogelijke en onmogelijke manieren, zich voor de Duitschers hebben verstopt. De één is onder het kleed van een opgebaard lijk gekropen, de ander heeft een heele middag plat op het dak gelegen, terwijl er ook veel in de weilanden om de stad zijn gevlucht. Het afvoeren van de gevor[der]de mannen gaat steeds door, alles gaat te voet in Oostelijke richting eerst naar Gouda, dan naar Utrecht, waar ze 's nachts in scholen, fabrieken en kerken worden ondergebracht. Ze schijnen veel eten en ook tabak te krijgen, ± ƒ5.- per dag. Waar het einddoel is, is nog steeds niet bekend. Bij het afscheid spelen zich nogal eens drama's af. En ik leef maar per dag. Ik ben geen onderduiker maar ga me toch ook niet melden, want er is nergens bekend gemaakt dat, wanneer ze je vergeten, je dan uit je zelf moet komen. Ook vandaag hoorden we nog af en toe een geweerschot. Ook hooren we de laatste dagen nogal eens raketprojectielen z.g. V1 en V2 door de lucht rommelen. Het front in Nederland wordt nog steeds begrensd door de Maas, alleen bij Nijmegen is er dan een uitstulping tot bij de Rijn terwijl verder Zuidelijk tusschen Venraai en Maaseik nog een Duitsch bruggehoofd aan de Westelijke oever is.

13 November, Maandag

- Vanacht is de stroom weer uitgeschakeld en vanmorgen hoorden we ook de tram weer, we zijn dus weer een stapje verder. Ik heb me maar weer extra dik aangekleed want ik moet overal rekening mee houden. Om 10 uur ben ik even naar de overkant gewipt. Omdat het morgen toch de laatste dag is dat ik bij de voedselvoorziening kan werken hebben ze me daar nu maar losgelaten en me naar de tram teruggewezen. Gree is toen naar de Isaäc Hubertstr. gegaan, want al is de vordering aan de huizen afgeloopen, toch wordt er op straat en in de tram nog nage-controleerd en worden nog heel wat mannen opgepakt, dus blijf ik nog even van de straat. Voorloopig kan ik nog wegblijven tot de zaak is geregeld, want men wil probeeren het trampersoneel vrij te krijgen, en dus zet ik mijn vrijwillige, maar opgedrongen gevangenschap voort. Ik sjouw maar weer zoo'n beetje door het huis, ruim de boel op, speel wat met Wil en heb ook nog geprobeerd om Rien d'r schoenen te maken, maar dat lukt me toch niet erg. Vanmiddag is Dien van Zanten nog even geweest. Die moest ook haring of kuit hebben en ze was erg blij dat we er tot nog toe zoo af zijn gekomen. Rien is wel naar school geweest maar ze was niet lekker en is vroeg naar bed gegaan. Wil is ook niet erg in orde, hij heeft tenminste, toen hij in bed lag, veel gebraakt. Gree is nog steeds bezig haar levensmiddelenrantsoen te verzamelen, in iedere winkel wat. Het rantsoen voor een volwassene is op het oogenblik: per persoon per dag

Aardappelen	300 gram
brood	200 gram
boter en vet	9 gram
meelspijs of peulvr.	28 gram
vleesch (of kaas)	5 gram
kaas	7 gram
stroop	18 gram

Als je nu boft krijg je inplaats van een ½ pond stroop in 14 dagen 125 gram suiker voor de zelfde periode. Vleesch is een groote uitzondering, meestal wordt het kaas. Jus maken we dan met wat surrogaat jusblokjes, die ook op de bon zijn. Willem krijgt de helft aardappels en maar 85 gram brood maar 2 × zooveel boter en 18 gram suiker extra en af en toe nog wat meelspijs en ¾ Liter taptemelk. Dit is dus ten hoogste ¼ gedeelte van wat een normale werkman eet. Ik vergat nog de ± 10 gram koffiesurrogaat die per dag wordt verstrekt of 250 gr. per 4 weken. Het is te veel om te sterven maar zeker te weinig om te blijven leven. Verder brandt de kachel alleen

's Zaterdags 's avonds en 's Zondags en dan nog hebben we hoogstens tot nieuwjaar kolen. Is het een wónder dat ze ons deze week verrasten met een snoepbon voor 1½ ons zuurtjes per persoon? of is het een poging om deze jammerlijke groteske op de spits te drijven?

14 November, Dinsdag

- Vannacht slecht geslapen, want Wil was ziek, hij moest braken en telkens op de po. We hebben hem maar tusschen in genomen. Vanmorgen was hij weer beter en vanmiddag is hij weer naar school gegaan, dan zit hij tenminste warm. Ik heb weer de heele dag binnen gezeten, want nog steeds is de straat niet veilig voor me. Gree is weer veel op straat geweest om eten te bemachtigen. Ze heeft wat peulvruchten meegebracht maar aardappels kon ze niet krijgen. We hebben nog voor hooguit 2 dagen en het ziet er niet naar uit dat ze dan weer aangevoerd zullen zijn. Niet voor niets heeft de centrale keuken vandaag voor het laatst gedraaid, terwijl over de massavoeding zooals die in de bedoeling lag en waarvoor wij allemaal werden overgeplaatst, niet meer wordt gepraat. Er zijn geen voedingsmiddelen meer in de stad en daarmee uit. Wat er van terecht zal komen is mij een raadsel. De naaste toekomst ziet er angstaanjagend uit. Alles loopt vast op het transport vraagstuk. Er staat bijna geen materiaal meer ter beschikking voor het civiel verkeer. De massa optochten van mannen die weggevoerd worden zijn nu afgeloopen. De meesten van hen zijn nu reeds tot diep in Gelderland geloopen. Nog steeds weet niemand waar ze naar toe gaan, al wordt er over gesproken dat ze verdediginswerken aan moeten leggen. Ze zijn in ieder geval al voorbij Amersfoort. Berichten over hen komen maar sporadisch door. Van het trampersoneel zijn er ook heel wat weg. Ook zijn er veel die, zoo als ik, niet buiten komen.

Vandaag heb ik m'n klompschoenen zitten repareeren. Erg mooi ziet het er wel niet uit, maar ik kan er weer een paar weken op loopen, Vanavond hebben we de wasch gedaan want overdag kunnen we niet aan heet water komen, omdat we nog steeds allen 's avonds van 17 tot 18^{30} over gas kunnen beschikken. Ook met de electriciteit is het hopeloos. 's Morgens zoowel als 's avonds, zitten we, nu de dagen korter worden, een half uur in het donker. Van de fronten in Nederland geen nieuws. Bij Metz wordt hard gevochten, en ook bij Budapest wordt alles op alles gezet om de stad in handen der Russen te brengen. Duitschlands laatste slagschip ‘De Tirpitz’ is

voor de Noorsche kust, door Engelsche bommenwerpers buiten gevecht gesteld. De radio speelde vanavond de marsch Funebre van Chopin.

15 November, Woensdag

- De zaak ziet er vandaag wat normaler uit. Maar nu heeft er gisteravond in de 'Voorwaarts' gestaan dat de vorderingsactie is afgeloopen en dat nu niet meer zal worden gecontroleerd. Omdat wij heelemaal geen krant meer ontvangen kwam ik dat vanmorgen pas te weten. Nu is het echter dubbel oppassen, want het is niet de eerste maal dat de Duïtschers hun beloften niet nakomen. Had b.v. niet enkele dagen voor dat Duitschland Holland binnenviel, nog in de courant gestaan, dat Berlijn had verzekerd, Holland niet aan te vallen? Toch ben ik maar even naar de Is. Hubertstr. gegaan. Het was er echter een warwinkel omdat ook een groot deel van het kantoorpersoneel absent is. Tevens kwamen er een groot aantal menschen zich melden die terugkwamen van de voedselvoorziening en nu moeten ze daar met een paar menschen uitkienen, wie er gevorderd is, wie terugkomen, wie vrijstelling heeft en weet ik veel wat nog meer. Ze doen daar echter hun uiterste best om het trampersoneel vrij te krijgen. Maar door de uiterst beperkte dienst hebben ze voor al die menschen geen werk. Ik heb me maar weer gedrukt en zal nog maar eens een paar dagen aanzien, want al diegeenen die voor vordering in aanmerking komen, vertrouwen de zaak nog niet erg. Het eigenaardige is ook dat er zoo weinig officieels bij die vordering is te pas gebracht. Geen oproepen door radio en door middel van aanplakbiljetten, niets in de kranten enz. We weten dan ook niet of er in andere plaatsen is gevorderd en ook niet waar al die menschen heen zijn gebracht. Een deel schijnt in Amersfoort te zitten, maar ook in de richting van Leiden en Haarlem zijn ze afgevoerd. Er schijnen verder ook mannen boven de 40 jaar meegenomen te zijn, maar die krijgen vrijstelling.

Vanmorgen hebben we de kachel aangemaakt om de wasch te drogen. Hij rookte niet meer, want Maandag hebben we de schoorsteen eens met de stofzuiger behandeld. Hij brandt nu best. Met ingang van morgen wordt de electriciteit weer ingekrompen. We krijgen dan 's morgens ook geen stroom meer. Het wordt hoe langer hoe donkerder. Het weer is vandaag iets beter, nadat het dagenlang heeft geregend. Gree zou vanmiddag met Marie den boer opgaan

om appels, maar ze is niet ver gekomen want ze kreeg onderweg maagkramp, of wat het dan ook is. Ze moest in het gras gaan zitten en is toen het over was maar gauw naar huis gekomen. In West Brabant blijft alles rustig nu Walcheren niet meer bestaat. Ten Oosten van Helmond echter is door de Amerikanen een nieuw offensief ingezet om het bruggehoofd ten Westen van de Maas op te ruimen. Bij Metz nog steeds hevige gevechten. In Italië blijft het heel langzaam gaan en aan het Oostfront is buiten de gevechten om Budapest weinig te doen. Morgen wordt niet alleen korter electr. geleverd, maar ook het ½ uurtje gas wat we 's morgens hadden, verdwijnt.

16 November, Donderdag

- Ik kan er nog steeds geen touw aan vastknopen, maar er komt nog geen onderduiker op straat, dus blijf ik ook maar binnen. Het begint anders bar onaangenaam te worden, want het is in huis ellendig koud zonder kachel, ook heb ik de heele dag honger. 't Is tenminste maar goed dat ik niet werk, want ik hou het alleen nog uit omdat ik een heel kalm leven lijdt en lange nachten slaap. Ook Gree krijgt niet half genoeg, omdat de jongens voorgaan. Die laten meestal nog wat over, maar dan vliegen wij er op af. Wil heeft vandaag op school warm gezeten en Rien heeft bij een buurmeisje gespeeld, waar de kachel brandt. Gree is weer veel op straat geweest, maar heeft niets anders meegebracht dan wat takken, en nog steeds geen aardappels. We hebben gister nog een paar Kg van Marie gehad, maar we moeten nu toch onze peulvruchten aan gaan spreken. Aan de fronten komt nog niet veel verandering al wordt er bij Venlo en ten Zuiden daarvan hard gevochten Het weer werkt dan ook niet mee. We lagen om 20 uur al in bed, dan hebben we het minste last van de kou.

Gymnasiast, 15 jaar - Deventer
16 November 1944, Donderdag

- Op de OT* was 't vervelend. We moesten weer de hele dag plaggen dragen en ik had nogal last van m'n voeten. 't Eten kregen we vroeg maar 't was vrij goed, we hebben net als gisteren brood ingezameld voor de Rotterdamse brandweerlui. Deze krijgen slechts 1½ brood in de 4 dagen en 's middags een flinke portie warm eten van de centr keuken. Uit Rotterdam zijn de mannen met Rijnaken weggevoerd. In de kweekschool komen 800 van die mensen. In de pauzes spelen sommige jongens met kaarten om geld. De laatste dagen horen we in de verte soms kanongebulder. Ik wou, dat 't mooi weer werd. 't Is nu geen weer voor een groot offensief. De vliegtuigen kunnen niets zien. Eindelijk om kwart voor vier mochten we weggaan. Op de Ceintuurbaan ontmoette ik Ger Stigter. Ik praatte met hem over school. Ze hebben een taak opgekregen. Ik kan 't niet uitstaan, dat ik nu maar zo achterkom. Ze zijn al met Ovidius bezig. Ik ben de enigste uit ons klas, die nog graaft. De andere jongens zijn afgekeurd of wonen niet hier. We zullen toch wel allemaal blijven zitten. We praatten ook nog even over de NVV en Pieter de Broek van Heukelom Deze loopt met een hoofd vol sabotageplannen. De geallieerden staan 4 km van Roermond. Na 't eten heb ik aan m'n dagboek geschreven. Ik ging daarna naar bed want ik was erg moe

Vrijdag 17 November

- De dag ging gauwer om dan gisteren omdat we elkaar moppen vertelden. We moesten weer de hele dag plaggen dragen en ik had weer last van m'n voeten. 's Middags werd een jongen geschopt en geslagen door de Obergruppenführer omdat hij niet direkt een nieuwe plag ging halen toen 't hem bevolen was omdat z'n plag te klein was. De jongen sloeg terug en eindelijk was 't een vechtpartij met schoppen van één arbeider en twee jongens tegen de Obergruppenführer, Herr Brause, en één of twee Gruppenführers. De arbeider werd een oor half afgeslagen. Herr Brause kreeg een klap in 't gezicht en Walter, een erge driftige Gruppenführer een harde klap met een schop op z'n hoofd. De beide jongens kregen natuurlijk ook flinke opstoppers. Herr Brause was zo ziedend van woede, dat hij z'n revolver niet uit z'n zak kon krijgen, gelukkig

* Organisation Todt (Duitse organisatie voor het vervaardigen van versterkingswerken)

maar. 't Is echter voor de jongens nog goed afgelopen, Herr Brause bekende, dat hij niet zo driftig had moeten worden. Aan 't eind van de middag begon 't ook nog te regenen. We hebben twee V's horen overkomen Ze schijnen ook bij Okkenbroek afgeschoten te worden. Om half vier mochten we naar huis. Bij de ambachtsschool kregen we geld en ‘Verpflegung’. We hebben stroomloze uren gekregen. 's Morgens en 's Avonds van 6-12 uur is er alleen electriciteit. Metz is gevallen. De geallieerden zijn in een offensief begonnen bij Aken. 's Avonds heb ik gelezen in ‘Langs Bijbelse paden’. Mieke is ontzettend beweeglijk en als je haar laat zitten strekt ze haar benen zodat ze staat. Ze kijkt nu ook al echt de wereld in.

Zaterdag 18 November

- Ik ging niet naar de OT want ik moest 's middags met vader boerenkool van 't landje halen. Ik heb lekker uitgeslapen en daarna ging ik wat aan m'n verzameling doen. 's Middags ging ik op m'n kamer op de wit gekalkte muur met kleurkrijt 't uitzicht vanuit m'n kamer aan de Zandpoort tekenen. Ik wist 't nog vrij presies. Er kwamen plotseling een paar jagers, die een trein bij Twello beschoten en bombardeerden, 't Was weer 's een leuk gezicht na zoveel dagen rust. De mensen zijn na 't bombardement van laatst erg bang geworden. Om half vier gingen ik met vader, Dini en 't evacuatiewagentje boerenkool halen. Er waren veel Duitse auto's in de stad. 't Was er onrustig. Er schijnt hier SS te komen inplaats van weermacht Op de terugweg gingen we langs de IJsel omdat die zo mooi hoog was. In de Ankersmitlaan stonden rissen betonnen ringen om mitrailleursnesten van te maken. Op de Zutphenselaan stond een Duitse autobus. Naast de houtgasgenerator hadden ze een halfnaakte modepop met een hoge hoed vastgebonden. Zeker gestolen uit Arnhem. Alles wat de Duitsers nodig hebben halen ze uit Arnhem. De IJsel was prachtig. De uiterwaarden stonden voor 't grootste deel onder. Had ik nou m'n kamer op de Zandpoort maar, met z'n mooie uitzicht Ik kan er soms zo naar verlangen. De loopgraven op 't Pothoofd stonden tot de rand toe vol water en zo zal 't overal aan de IJsel wel zijn. Ik genoot van de IJsel. Bij de Duimpoort lag de schipbrug. Men zegt, dat hij erin komt als de Nieuwe brug alleen voor 't leger wordt. Van Bazel tot Arnhem is 't offensief begonnen. 't Front is in beweging. 's Avonds heb ik wat gelezen in ‘Langs Bijbelse paden’.

Op de Worp is 't huis v e zekere meneer Kleyboer die seinen gegeven zou hebben aan 't ondergrondse front, door de Duitsers in brand geschoten.

Eigenaresse landgoed, 57 jaar - Midden-Limburg
22 November 1944

- De kok in de bijkeuken biedt aan om voor me te koken, wat ik dankbaar aanneem. De toetjes en ‘pies’ zijn heerlijk en het is weer eens wat anders. Mijn bus met thee werd heelemaal gevuld met geurige Engelsche thee, we hebben nu weer voor een tijd voorraad. Nu we de gemeente niet uit mogen, we krijgen ook steeds wittebrood van hun. Er schijnen grote troepenbewegingen verwacht te worden.

We zijn zeer verlangend iets te hooren van onze groote steden, toevallig lazen we in een Engelsche krant, dat Rotterdam weer hevig gebombardeerd was en de haven en voornaamste gebouwen het hadden moeten ontgelden. Een groote teleurstelling hebben we, dat de 6 flesschen wijn, die we in de kelder hadden gedaan verdwenen zijn. De hoofdofficier boodt ons zijn verontschuldiging aan. Ik hoop niet, dat we verder nog wat ontdekken.

25 Nov[ember]

- Vannacht is er weer hevig geschoten en vanmorgen is er groote bedrijvigheid. Er wordt hevig gepakt en het terrein wordt leeg.

Niemand zegt iets van weggaan. We schijnen echter weer nieuwe troepen te krijgen. Het spijt me, want we hadden een aardig stel in de keuken. Vandaag koken ze nog voor ons. 's Avonds kregen we een heerlijk blik met zalm en later een met visch in tomaten. Vliegmachines vlogen over, maar werden toch nog beschoten door flak uit Roermond, wat ons erg tegenvalt. We dachten, dat Roermond leeg was. Gisteren [zei] de majoor wel, we schieten, maar weten niet waarop, de Duitscher vlucht zoo hard als hij kan en trekt achter de Rijn.

De majoor komt wel eens praten, wat heel gezellig is. Hij was 5 maanden getrouwd toen de oorlog uitbrak, zijn vrouw heeft nu een heele gewichtige positie, in die 6 jaar, dat hij getrouwd is hebben ze elkaar zoo goed als niet meer gezien en zal het moeilijk zijn weer aan elkaar te wennen.

De captain zou ook eens komen, hij is een undergraduate in litterature. Ze hebben heel veel boeken bij zich en zouden er ons wat van leenen, maar nu ze zoo plotseling weggaan zal dat wel niet doorgaan.

26 Nov[ember]

- Groote bedrijvigheid, alles wordt ingepakt ze schijnen op eenige na weg te trekken. De kok en zijn maten nemen afscheid 't spijt me, dat ze vertrekken het was een aardig stel, niet alleen, omdat ze voor me kookten. We hopen elkaar nog eens weer te zien in Folkestone. De kok zei, dat ze nooit mochten schrijven, waar ze wonen, maar hij had zijn vrouw toch over ons geschreven.

De luitenant kolonel nam ook afscheid en dankte ons, voor het gebruik v/h huis, meteen kondigde hij aan, dat de 2e helft van zijn regiment-174 uit Weert hierheen kwam.

Al heel spoedig reden er zware auto's aan en was er weer een geloop door huis. De zolder hebben we nu afgesloten, want ze hadden toch vier kisten opengebroken. Bendes auto's komen er op 't terrein en zulke zware wagens, de cementen deksels van waterput enz zijn heelemaal kapotgereden. Wanneer er geen plaats in het bosch is, worden er maar boomen gekapt.

We hoorden, dat de majoor 's morgens met zijn wagen op een mijn was gereden. De wagen is weg en hij gewond. Jammer, het was een aardige kerel.

Ik heb nu een nieuwe kok, hij kookt echter in het fietshok en heeft zijn voorraad in de bijkeuken. Hij kookt voor 22 man, het eten is eenvoudiger als v/d vorige kok, zoodat ik weer zelf kook. Nu ze niet in de keuken eten heb ik er ook weer meer ruimte. Wel slapen er drie in de keuken, maar daar heb ik geen last van. Tegen 't donker vloog er een Duitsche vliegmachine over het terrein en liet twee bommen vallen. 's Nachts zijn we tweemaal naar de kelder geweest. Er zijn bij de toren twee bommen gevallen. Op de slaapkamer zijn 5 ruiten kapot het glas is heel fijn gesplinterd. De metalen sluiting was heelemaal verbogen. In nog twee kamers zijn ruiten gesprongen.

Bij deze troep zijn veel meer wagens, en staan er nu wel 40 op 't terrein, alles wordt kapot gemaakt.

Huisvrouw, 57 jaar - Den Haag
23 November 1944

- plunderingen van winkels wat gestolen wordt, word noch duur verkocht. de duitschers grijpen in, op het spui zijn plunderaars doodgeschoten een jongen man, moest een schrijven in de hand houden ik ben een plunderaar (dat moest hij zelf schrijven) toen werd hem een doek voor zijn oogen gebonden en werd hij doodgeschoten

De Moeder[s] gaan de geheel dag naar bed om hun kindje te warmen, als het licht is, gaat iedereen gauw boodschappen doen of om te gaan stelen, in de straten zijn volop relletjes, zij stelen wat er maar te stelen is om te eten, de winkels van de kruideniers de bakker enz: al de winkels zijn geblindeert daar de ruiten zijn in: geslagen, de slagers de schoenwinkels enz. het is een troosteloos gezicht.

Aannemer, 53 jaar - Lottum (Noord-Limburg)
25 November 1944

- Er wordt zeer stellig beweerd als dat Engelsche gevechtswagens reeds tot wachtpost 58 a/d spoorlijn zijn geweest. Ook hebben de meisjes uit Blerick heden op Melderslo, Tommie's gezien en gespoken. het einde van het Nazi regiem voor ons wel zeer spoedig voorbij.

26 Nov[ember]

- Heden morgen goed weer reeds zijn er verkenningsvliegtuigen geweest. Om 7^{30} kanonschoten vanaf over de Maas tusschen Lotten en Arcen, naar Broekhuizerdijk boven het schuitwater, om 9^{00} hooren wij dat er Engelsche tanks zich bevinden. Wij zijn zoo blij dat ze ongeveer hier zijn, opdat naar Horst naar den Docter kan gaan voor Billa. Het is Zondag doch niemand kan naar de Heilige mis gaan, van wege het oorlogs gevaar. Nu er zich hier in de omgeving geen moffen meer vertonen zijn ook onze jongens onderduikers naar beneden gekomen, en genieten reeds van

de vrijheid, welke de Tommie's, hoewel nog niet hier ons al reeds gebracht hebben.

Wij zijn zeer gespannen van het geen er komen zal. Moeder heeft een zeer groote pot soep op staan want wij zijn met bijna 30 personen welke hier moetten eten.

Om 10^{45} voorin arriveerde alhier langs achter ons huis: drie Engelschen gevechtswagens. Zij zijn gekomen van Noordelijk richting en hielden stil 2 ervan op den berg tegen over de schop een reed door tot aan de kruis weg. Horsterweg. Allen juigten op zijn hards vooral de kinderen bij het zien van de Tanks. toen ze stil stonden maakte wij hun duidelijk, waar of mijne velden vermoedelijk moesten liggen, en dat zich op 3 a 400 m. loopgraven bevonden.

Wij waren van meening als dat er geen moffen meer in de buurt zouden zijn, de Tommie's vuurden terstond met hun m.g.* in de richting en spoedig er op vielen ook van de Oostelijke richting schoten, en begonnen zelfs granaten in te slaan De gevechts wagen reden weer de zelfde weg terug, en toen zagen wij Duitsche soldaten zich in onze richting begeven. Toen was het voor ons een nijpende mooment, wij vreesden dat zij ons gejuig en nog erger dat zij gezien hadden, dat wij de Tommie's inlichtingen hadden gegeven Alle mannen welke hier waren, verborgen zich wederom, ook nog bang om medegenomen te worden. Er kwam een Duitsch soldaat bij ons in huis, begaf zich op den zolder, Moeder vroeg aan hem of er Tommie's konden komen, die zijn er geweest zeide hij, doch zij hadden ze verjaagd. Moeder vroeg ook aan hem of het gevaarlijk was hij zeide nog niet maar het kan gevaarlijk worden, men moest niet naar buiten gaan zonder een pot of iets dergelijks op het hoofd. Hij had veel honger naar het scheen, vroeg om een boterham en verdween.

Daarna het zal mogelijk 11^{30} tot 12^{00} geweest zijn begonnen Duitsche en ook wel Engelsche granaten bij ons in de omgeving in te slaan, en werd er van de Heiklep af zwaar met m.g. geschoten. toen de eerste schoten kwamen stonden wij allen buiten en toen de kelders in. Billa lag nog in haar kamer in bed. ik had reeds een bedje in den huiskelder staan. zij kon er nog gelukkig met moeite gesteund in lopen, Schoonwater kwam kruipend van den berg af. Grootva en Grootmoe en allen die bij deze hun huis waren moesten,

* Machinegeweer

mee alle spoed, doch niet zonder gevaar de kelders bij ons in. Het is allemaal zonder ongelukken afgelopen. In totaal bevonden zich toen 45 personen in onze schuilkelders. twee op den berg en onze huis-kelder.

Omstreeks 12^{30} bevonden zich de Tommie's rond ons huis. Ik ging de kelder uit en zach er achter voor de raam van de bijkeuken staan, zij wenkte mij het raam open te maken. ik nam hun geweren aan en zij begaven zich over de trap naar boven op den zolder ter verkenning, er werd in of bij ons huis geschoten met automatis geweren.
De Tommies gaven ons het teeken dat wij de kelder in moesten

Wat er door de granaten stuk geschoten is weten wij nog niet, wel is er een gat in het dak, en zijn er ook ruiten stuk.

Het beleg van ons huis heeft reeds een half uur geduurd. de m.g. werkt dikwijls en granaten slaan ook vaak in de omgeving in. Wij gevoelen ons evenwel veilig, en zijn niet bang. het uur der verlossing is gekomen. wij hadden het zoo verwacht, en zijn op dergelijke aanval voorbereid.

Om 1^{40} uur, een Engelsch soldaat Welke licht gewond is, door Moeder verbonden, aan de hand gewond.

Om 2^{00} kreeg onze oudste zoon Hari de eerste Engelsche sigaret. Het artillerie vuur is niet zoo hevig meer, er wordt wel eens op en af naar de schuilkelder op den berg gelopen, vooral de jongeren zijn bij lang niet voorzichtig genoeg.

Om 3^{20} bevind zich een Radio zender en ontvanger in onze woning, hij heeft postgevat op de gootsteen, ik heb hen een stukje draad gegeven ter betere verbinding met de pomp.

Om 3^{30} rateld het m.g. van boven uit het raam. om dezen tijd ook kanonschoten van de omgeving J. Driessen a/d Horsterweg naar de Maas.
Het is thans eene heele bedrijvigheid in ons huis van de Tommie's. door ieder raam beneden en boven is een m.g. geplaats, alle deuren

en ramen staan open, het is koud weer en het tocht vreeselijk, wij evenwel zitten warm in den kelder, ik had er voordien eene kachel in geplaats. Ook Billa gaat het naar omstandigheden goed.

Om 5 uur rookten wij de eerste Engelsche sigaret. dicht bij de schuilkelder op den berg, is ook eene granaat Ingeslagen, doch geen schade gebeurd.

Wij bevinden ons in den schuilkelder in huis. om 6^{40} nam. met Moeder, Jan, Willij en vooral Billa Schoonwater uit Venlo en ik zelf. Triena, Hari en Thij zitten boven op den berg. Als mede bevinden zich aldaar Onze onderduikers Matje en Ges. Thielen. Grootva en Grootmoe Fhillip oomen, Oome Thij, met Vrouw en 4 kinderen, Oome Fried en Vrouw en 8 kinderen, Oome Toon Opperdonk met vrouw en 12 kinderen. het heeft God zij dank goed gegaan, dat zij zonder ongelijkken, in de schuilplaatsen zijn gekomen.

Het is thans 7^{00} uur het huis zit nog vol soldaten, overal staan nog uit het raam m.g. vooral moetten wij ons in acht nemen voor geraas en vuur. wij mogen ons boven grond een sigaret naar niet [met] het vuur naar voren in de hand hebben, of in de mond, en zeer terecht, het is maar enkele meters van ons verwijderd waar zich de Duitsche lieni bevind, wat er aan ons huis stuk geschoten is weten wij nog niet

Om 8^{45} sloegen er enkele zware granaten dicht bij ons in.

Het is 10^{15} nam. Oome Thij bevind zich thans ook bij ons in den huiskelder, hij moet zoo nu en dan naar Fhilp oome gaan [aange]zien deze licht boven in bed, wijl hij het in den schuilkelder niet vol kon houden.

Een geweldig granaatvuur van 15 granaten per minuut, heeft reeds meer dan een half uur geduurd, als het zoo doorgaat zullen wij heden nacht niet veel slapen.

Billa heeft van de Tommie's wat koekjes, en chocolaat gekregen.

Wij enkele geconseveerde levensmiddelen.

Van af 11^{00} nam is de nacht verder rustig verloopen, wij hebben van gisteren voor den avond niets meer van de schuilkelder bewoners op den berg vernomen.

Ingenieur, 29 jaar - Den Haag
2 December 1944

- De toestand beschrijven van het ogenblik? Laat ik liever mijn hart luchten in dit geschrift. Het is een toestand van een uiterste beklemdheid waarin we leven, waarin we met zorg de toekomst tegemoet zien, waarin we onze goed geordende staat naar een anarchie zien verhuizen, waarin we de hongersnood reeds vaag in ons midden zien, waarin egoïsme en diefstal gewoon worden, waarin het oorlogsgeweld ieder ogenblik kan komen om te vernietigen wat de bezetters nog heel hebben gelaten, waarin je geen communicatie met de Veluwe meer hebt. Dat is alles wat je bestormt, maar daartegen moet je bestand zijn en anderen het voorbeeld geven, dat is soms donders moeilijk. Je moet optimistisch gestemd zijn over het verloop van den oorlog (al denk je ze komen hier geloof ik nooit); je moet eerlijk trachten te blijven, alhoewel er op het ogenblik geen eerlijke verdeling van levensbehoeften plaats vindt, als je niet oneerlijk bent; .....je moet proberen een ander eens iets van jezelf mee te geven, terwijl je zelf bang bent voor wat er gaat komen, dus dat kan nooit veel zijn; je moet zorgen den vijand uit handen te blijven om niet tegen je zelf te moeten werken en om je veiligheid te dekken, al moet je je daarvoor normaal gezinsleven ontzeggen; je moet dankbaar zijn voor iedere hap die je naar binnen werkt en de betrekkelijke vrijheid, die je althans nog hebt tegenover de anderen, die weggevoerd werden; en dat zijn er al heel velen bij elkaar en zij gaan ongetwijfeld een slechtere toekomst tegemoet dan wij.

Kort gezegd moet je ieder ogenblik God in Zijn aangezicht kijken en vragen hoe Hij het van je verlangt en nagaan of het wel goed was, wat je deed.

En ik heb het feitelijk nog zo goed, maar ik lijd onder het bewustzijn, dat er zoveel anderen tekort moeten komen, die in minder gunstige condities zijn dan ik. Ik vraag me wel eens af, waarom ik dat doe, want een ander schiet daar niets mee op, ik kan anderen weinig helpen en ieder zorgt voor zichzelf het beste, en het is wel gebleken, dat men die zich komen beklagen, het tenslotte beter hebben dan je zelf, maar die zijn tot voor kort nog niets tekort gekomen en sputteren nu ze onder hetzelfde juk zich moeten gaan buigen.

Maar aan de andere kant gevoel ik het als een plicht ook ten volle

de morele smart van deze tijd te ondergaan, om later des te beter daaronderuit te komen en te kunnen getuigen, dat je ook de moeilijkheden in het gezicht hebt durven zien. En het komt verder ook door het bewustzijn van superioriteit, zoals dat in dienst en in mindere mate hier ook het geval is; het dragen van verantwoordelijkheid, niet alleen materiële, maar ook personele, doet je een deeltje van de moeilijkheden van anderen dragen om hen te kunnen begrijpen en dat is weer nodig om hen te kunnen beoordelen.

Het bedrijfsleven vergt op het ogenblik maar weinig technische wetenschap, het eist echter de volle persoonlijkheid en veel contact met de mensen ..... De werklieden worden soms te veel als muilezels beschouwd, die 8 uur per dag gehuurd worden. Dat is fout.

Nu ik zo dag in, dag uit in dezelfde atmosfeer verblijf, gaan de gedachten nog des te meer over deze dingen en het gebeurt bijna iedere nacht, dat ik ervan droom. Dit komt natuurlijk ook door een nerveuze spanning, die er in de lucht hangt.

Dit niet in het minst om de oorlog zelve. In het Westelijke front is weer beweging gekomen. De Fransen hebben in het Zuiden een mooi stuk van de Elzas veroverd, het 7e Am[erikaanse] leger vordert in het Saargebied, het 1e en 9e leger vechten een zware dobber midden in de Siegfriedlinie langs de Roer bij Jülich, Linnich en Düren om naar de Keulse vlakte te komen. Door de tegenstand van 12 duitse divisies gaat het moeizaam en langzaam. Daarboven heeft het 2e Britse leger den vijand geheel over de Maas weggedrukt - is dus kennelijk flankdekking geworden in het Oosten en Noord-Westen. Canadezen zijn overgebracht vanuit West Brabant naar Nijmegen en hebben een kleine aanval richting Kranenburg ingezet.

Generaal Montgommery bracht een bezoek aan gen. Dempsy de duitsers schrijven over het klaarmaken van een doorstoot naar her Noorden, dus vanuit de Betuwe, zij trekken gedeeltelijk weg en concentreren zich overigens in enkele punten, zoals IJmuiden en Hoek van Holland, in de haven van Antwerpen kwam juist het eerste convooi grote zeeschepen aan, geleid door hollandse loodsen, het weer is iets kouder en helderder geworden.

Ja, is het dan te verbazen, dat wij in gespannen afwachting verkeren. Nu of nooit, zeggen we. Aan Sinterklaas en Kerstmis denken we ternauwernood. Er is toch hoegenaamd niets te krijgen, noch speelgoed noch tractatie. De meesten zullen om 8 uur naar bed moeten om hun kaarsen voor bij de maaltijden te sparen.

Het leven van mij hier op de fabriek neemt veel tijd in beslag met allerhande kleinigheden. Meestal ben ik pas 8 uur op en begin 9 uur met het werk. Half één, hapje warme pap koken: alhoewel de werktijd half vier beëindigd is om de mensen gelegenheid te geven bij licht te kunnen eten, ben ik meestal langer bezig; daarna voor het eten zorgen, afwassen. Half acht klaar, thee zetten en naar de jongens in de schuilkelder een uurtje babbelen, ook wel met anderen ben ik ongeveer half tien weer op mijn kamer en dan wat lezen of schrijven en elf uur naar bed, voilà.

Morgenmiddag komt Nel me weer opzoeken. Ze zou tegen een uur of vijf komen en dan zal ik voor een diner zorgen en na afloop gaan we dan weer pannekoeken bakken.

De gaarkeuken ging Vrijdag weer werken en nu hebben de dames Zeeman hun bonnen bij den groenteboer ingeleverd, de uilskuikens. Deze hebben practisch niets te verkopen, terwijl de gaarkeuken behoorlijk eten gaf. Ik bof in zoverre, dat ik door de l.w.d.* toch een portie krijg en dat kan ik best gebruiken. Het rantsoen voor de volgende week bedraagt 1 kg aardappelen en 2½ broodje, d.w.z. 2 flinke aardappels en 4 dunne boterhammen per dag en bijna niets erbij. Onze groente en aardappelen van de fabriek zijn de redding in de nood mèt de levensmiddelen, die ik nog bewaard had.

Vorige week Zondagmorgen hield de directeur nog een toespraak tot allen, die in de gepasseerde week op hun posten en aan hun werk waren gebleven.....

6 December

- Ik hèb Sinterklaas gevierd. Al was het alleen. Al was het dan zonder de gebruikelijke attributen. Maar ik heb het gevierd, alle moffen en hun terreur en bedreigingen ten spijt; ik wil me er niet onder laten drukken; in den geest heb ik Sinterklaas gevierd.

Ik had het plan gehad om Maandag vrij te vragen vanwege mijn eigen l.w.d. op Zondag. Er deden echter weer geruchten de ronde over nieuwe razzia's, zodat ik het veiliger vond, eerst de Dinsdag af te wachten. Ik wilde namelijk naar Warmond om den heer M. de Wit eens aan zijn belofte te houden, die hij mij een week of zes geleden deed, toen ik wat bruine bonen kreeg, dat ik nog maar eens terug moest komen. Ik kon niet zo vroeg van hier weg en kwam pas tegen half één aan mijn doel. Wel al had ik liever bonen gehad, ik kreeg zo maar 3 kg. aardappelen en het aanbod om mee aan tafel

* Luchtwachtdienst

aan te zitten en naar hartelust mee te eten. We zaten met z'n tienen aan tafel en daar werd wat verorberd! Ik denk dat ze er in de stad 4-5 dagen mee toe moeten. Eerst dunne erwtensoep, toen veel aardappelen, spruitjes en jus van koolzaadolie. Drie porties die me hartelijk gegund waren, dat was mijn Sinterklaascadeau. Er werd nog over ruiling gesproken en daarna ging ik bij Oom Henk en Tante Marie aan, die juist aan tafel zaten, en waar ik voor de gezelligheid een hapje van hetzelfde menu meeat. Nu, ik kon het best hebben want ik had een koude harde wind tegen op de terugweg.

Na bij de fabriek te zijn aangegaan om een koffer met pannen en andere dingen op te halen kwam ik in bijna donker voor het eerst sedert 2 weken op de Suezkade aan. Met het eten van de gaarkeuken was het meegevallen, gelukkig, want dat was een zware zorg voor me geweest, de laatste dagen. De keuken had de moeilijkheid van de groentebon inlevering tijdens hun sluiting begrepen en aan de oude klanten toetreding zonder die bon verleend zodat nu de tekenaar Lindeman, die bij de Suezkade woont, iedere dag dat prakje voor me meeneemt. In huis was alles donker op een kaars na, en wat een last was dat met het uitpakken van de koffer alleen al. Enfin, we aten goede hutspot en dat was tref. Na het eten een petroleumlampje met gasolie gevuld en daarbij een pakket voor Nel en Miesje ingepakt. Ik kocht de vorige middag in de omgeving van de fabriek voor Nel een zilveren sinaasappelmesje en voor Miesje een treintje. 's Avonds was ik nog tot 1 uur bezig geweest om een gedicht op de Sinterklaas van 1944 in elkaar te flansen, maar 't was gelukt. Het werd een aardig pakje, dat ik half acht voor de deur legde, waarna ik lang belde. Daarna ging ik weer terug naar de fabriek, de veilige haven; je bent toch eenigszins onveilig in je gevoel als je op straat rijdt.

Toen heb ik in de kamer gestaan tegenover het portret van Prins Willem van Oranje en ik heb hardop tegen hem gesproken. Ik heb gezegd, dat ze er ons niet onder zouden krijgen, deze vijanden zo min als vroeger de Spanjaarden, dat we vol wilden houden al duurt de bevrijding nog zo lang, dat we een optimistische klank tegenover de omgeving willen laten horen, al wanhopen we bijna in ons hart en onze maag. Het wordt zo benauwd en het beleg van Leiden, dat nu Noord Nederland is, staat ons voor de geest.

Daarna heb ik ook hardop de Sinterklaasavonden van vroeger gereleveerd.

Lid Vrouwen Hulp Korps, 22 jaar - België
4 December 1944

- We worden uitgestuurd, naar Ath, ergens in Zuid-Belgie.

5 December

- Om 12 uur in Ath. Sinterklaasfeest. Ik kom in sectie B terecht. Word ingekwartierd bij wel aardige mensen, hij is geloof ik rechter.

6 December

- Om 4 uur A.M. aankomst trein met évacué's uit plaatsen waar erg gevochten wordt in Limburg en zo. We sjouwen met baby's, geven iedereen te eten, wassen de kinderen en hun kleren, stoppen iedereen in bed, halen ze er weer uit, voeren hun ontbijt en zetten hen in de auto's die hen naar de omliggende dorpen zullen brengen, waar ze worden ondergebracht. Prettig werk. We mogen niet naar bed, moeten het hele gebouw schoon maken en in de kou zitten wachten op Koningin Elisabeth, die om 1 uur, twee uur te laat, verschijnt, ons een handje geeft, en weer weg wandelt. Vannacht komt er geen trein.

7 December

- Rondgehangen; vannacht komt er weer een trein binnen

8 December

- De hele nacht gewerkt, om 12 uur klaar; dit was het laatste transport

9 December

- Wachten op bericht wanneer we hier weer weggaan; gezellige dans in sectie B.

10 December

- Naar slechte film en gezellige avond in sectie C-1.

11 December

- De hele dag sandwiches klaar gemaakt voor ‘afscheidsbal’ in sectie D, maar transporten zullen waarschijnlijk weer beginnen, dus we blijven weer.

12 December

- In bad (een half kommetje lauw water) en naar den kapper; de hele avond stotteren met mijn gastmijnheer en mevrouw.

13 December

- In de keuken gewerkt, hoog lopende ruzie met onze Engelse Majoorse, Civil Affairs mens, heet V-13, omdat ze erger is dan V-1 en V-2.
's Avonds aankomst trein met evacué's, alleen mannen, dus betrekkelijk weinig werk.

14 December

- Slapen en rondhangen.

15 December

- De houten bed-onderstellen met desinfectant afdweilen. 's Avonds klassiek grammofoonplaten concert in Sectie C-2 (Unvollendete, Mondschein Sonate, Pastorale).

16 December

- Niks doen en dansles van Pietje.

17 December

- Weer rondhangen en naar bioscoop

18 December

- Lange wandeling gemaakt met Jannie; dansles Piet; naar rolschaatsen kijken in Kursaal.

19 December

- Gewandeld met Jannie en terug gehitch-hiked met Engelsen Kolonel. Dansles, schaken met Nico.

20 December

- De hele ochtend verkleumd van kou in ‘Cambier’* wachtend op C[ivil[A[ffairs] Kapitein, die niet op komt dagen. 's Middags geholpen op leuk Engels Kerstfeest voor Ath-sche kinderen, met hopen eten; dammen met Jannie.

21 December

- Wandelen, naar mooie griezelige film in Engelse kazerne, speciaal voor ons gegeven.

22 December

- Alsmaar zakken genaaid om stroomatrassen van te maken. 's Avonds klein aantal évacué's.

23 December

- Wandelen; Mess Kerst-klaar maken; E. probeert me te zoenen.

24 December

- Lezen; met E. naar Kursaal; Naar Minuit Chrétien in steenkoude kerk, omdat we na afloop iets te eten zouden-

* Gebouw waar geëvacueerden werden ondergebracht.

krijgen, blijkt anderhalf koekje te zijn; ben ik dus voor anderhalf koekje naar de mis gegaan.

25 December

- Zalige Kerstlunch, waarbij officieren *ons* bedienen, schijnt Engelse gewoonte te zijn. Ma* vraagt me, of ik alsjeblieft in de officiers-mess wil komen bedienen, ze hebben een ‘fatsoenlijk’ meisje nodig; ze vraagt het zo nederig, dat ik niet durf te weigeren; kan me ook niks schelen, zolang er niets beters te doen is. Word, als beloning geloof ik, naar R.A.F. Officers Party gestuurd; ongelofelijke leuke avond, om 2 uur 's nachts thuis gebracht, maak afspraakje met T., aardigen tandarts R.A.F.

26 December

- Erg onrustig en aangekleed geslapen, uit angst dat ik te laat in de Officersmess zal zijn, ben er prompt om half acht, maar blijk nog niet nodig te zijn; lange wandeling en energieke opruimwoede. De Moffen mitrailleren ons.

27 December

- Met mijn afspraakje van eergisteren in Café Central gezeten, leuk.

28 December

- van half acht 's morgens tot 9 uur 's avonds in de mess gewerkt. T. zit op me te wachten, als ik wegga!

29 December

- Alsmaar geserveerd en de thee in mijn eentje bediend, ben doodmoe en heb al herrie met twee onbeschofte officieren.

30 December

- Kellnerin gespeeld en met T. gekletst.

* De commandante van de eenheid.

31 December

- Bedienen; Door T. afgehaald in jeep voor R.A.F. party, beetje dansen en kletsen en pingpong; ik ben zo akelig ver weg van mijn mensen in Amerika en nog verder van mijn mensen thuis in Amsterdam, die er misschien niet eens meer zijn; en T. gaat morgen naar Frankrijk. Om drie uur 's nachts thuis met vaderlijke kus ten afscheid.

1 Januari 1945

- Serveren; een kater, slaap en een rotbui; wil T. hier hebben.

2 Januari

- Weer bediend en nog een rotbui; 's avonds naar R.A.F. manschappendans.

3 Januari

- Vrije dag; geef stenolessen; naar R.A.S.C. dans, thuis gebracht door aardigen Amerikaan.

4 Januari

- Bedienen en stenolessen geven. Ik geloof, dat ik verliefd ben.

5 Januari

- Bediend.

6 Januari

- Vrije middag, wandelen, hitch-hiken met aardigen Luitenant; met E. naar Kursaal; afgezoend.

7 Januari

- Serveren en stenoles.

8 Januari

- Hele dag bediend, onder toezicht van Madame Kelder, akelige Belgische Sergeante, die me gek maakt; laat het vlees van het petroleumkacheltje vallen, afschuwelijk.

9 Januari

- Bediend.

10 Januari

- 's Morgens uitgeslapen; naar kapper voor permanent; dans in R.A.F. sergeantsmess, ontmoet Joe, leuke sergeant, ben een klein beetje dronken geloof ik; die dikke officier zegt, dat T. gauw terug komt.

11 Januari

- Bediend; ze bieden me aan om naar Engeland terug te gaan voor verdere opleiding en dan iets hoogs te worden als ik hier terug kom; weet nog niet of ik het zal doen.

12 Januari

- Bediend en les gegeven; denk over kwestie Engeland na.

13 Januari

- T. zit 's avonds op me te wachten! Alles reusachtig; hij blijft misschien een week.

14 Januari

- Vrije avond, met T. mee naar de mess; ik ben verliefd.

Timmerman, 37 jaar
Bij razzia in Haarlem gegrepen, onderweg naar het Oosten
Vrijdag, Zaterdag en Zondag 10 December 1944

- Vannacht voor het eerst een beetje fatsoenlijk geslapen Er is 700 man bij gekomen uit Delft. Om 9 uur ontbeten n.l. 2 sneedjes brood met een plakje spek van Kobus wat hij van zijn buur heb gekregen van dag of uur heb je hier geen benul, naar de kerk gaan is er niet bij, en de geruchten gaan als dat wij vanavond naar D [uitsland] gaan. Bij al die mensen hier is geen één geestelijken bij, dat is zeker niet nodig. Als je gaat slapen trek je je jas uit, en kruip onder je deken en klaar is Kees Ik heb al een stuk of 8 Zandvoorters hier gezien. Hongerkreten en Vaderlandse liederen worden er geschreeuwd, want van het eten krijg je hier geen vetbroerte, Buurman Frits kan uren lang vertellen van vroeger wat hij heeft meegemaakt en valt mij best mee. Er loopt hier een vent rond die lijkt als 2 druppels water op neef Karel. Ik begin mij hier al aardig thuis te gevoelen, als ik niet aan huis denk. Mij geschoren en gewassen met buurmans spullen en een brief naar Mev Emmens geschreven. De dagen en nachten duren hier erg lang. Onze etenswaren worden broedelijk verdeeld. Ik heb het minst bij mij 's middags om 4 uur met een rijnaak vervoerd, 3 uur gevaren, toen voor anker, 's morgens (Maandag) weer terug, en om 11 uur weer in ons hok terug, en een nacht meegemaakt om nooit meer te vergeten, wij zaten, of liever hingen met 130 man in een vak van het schip, staan ging niet, en liggen kon je niet, omdat de ruimte veel te klein was, en meer Godlasteringen gehoord in één nacht, dan ik in mijn verdere leven zal horen, het was gewoonweg bij de beesten af. Het leven kon mij dien nacht niets verd.... dit is geen leven meer, de varkens worden beter behandeld. Ik zal me kinderen de moffen leren haten als de pest. Waarom of wij terug gekeerd zijn, weet ik niet, misschien te slecht weer. Ik wou maar dat ik weer thuis was. Mijn God waarom hebt Gij ons verlaten, heb ik al heel wat keren gezucht, maar zal mijn lot wel moeten dragen. Deze nacht zal ik nooit vergeten, er werden een paar mensen zeeziek en die kotsten in het donker over hun buren heen, het was een rotbende, p--- en p--- doe je maar boven op het dek. We zitten ook aardig onder de vlooien

Leraar, 43 jaar - Geëvacueerd naar Harskamp
Dinsdag, 12 December 1944

- Eddy en ik gaan 's morgens aardappelen narooien. 'Is koud en regenachtig hetgeen het werk niet tot een genoegen maakt, maar 't levert wel wat op. Als we tegen half 12 ophouden hebben we een kleine 50 kilo bij elkaar, die Eddy op zijn oude kar huiswaarts sleept. Ik heb zodanig koude vingers gekregen, dat als ik ze was in het welwillend door j[uffrouw] van Deursen beschikbaar gestelde warme water, ik dreig onwel re worden, wat gelukkig gauw overgaat als ik een kop koffie krijg en als we wat gaan eten. Spoedig ontdek ik, dat de morgens enigszins stormachtig is voorbijgegaan. De wasdag kan niet op de gewone wijze worden gehouden aangezien P. van Deursen daartoe niet in staat is. Anke neemt haar taak over, maar terwille van de moederlijke controle moet er in de keuken in plaats van in de bijkeuken gewassen worden en bij 't binnen komen al, heb ik ontdekt, dat de kritiek niet gespaard wordt op de dochterlijke pogingen. Ook elders had zich kritiek doen gelden. Onze slaapkamer is door Mieke onder moeder's leiding onder handen genomen, aangezien juffr. Salm (zo bleek later) volgens onze huisbazin haar taak niet verstaat, althans veel te vlug en te vluchtig werkt. Jaap, die beneden op de divan ligt (de kachel is aan in vetband met de wasdag) is er nogal ontstemd over, dat Mieke zo hard heeft moeten werken, terwijl j Salm beneden zat te lezen en aanvankelijk meen ik ook dat j. van Deursens ontevredenheid zich voornamelijk concentreert op j. Salm en haar prestaties, maar voor het eind van de dag weten we beter. t' Was trouwens 's morgens al begonnen toen j. Salm een pan niet wist te vinden, die volgens haar wel in de kelder zou staan (in welk heiligdom we bij voorkeur niet worden toegelaten), maar die volgens een nijdige uitval van onze kostjuffrouw ‘Verdikkeme, natuurlijk in 't kastje onder de gootsteen staat.’ Hierover geraakt j. Salm natuurlijk enigszins in tranen, waarbij ik haar zo vaderlijk mogelijk troost.

Na t eten krijg ik de pruik. Nadat nog even en passant Anke een veeg uit de pan heeft gehad krijg ik te horen, dat j. van Deursen dezer dagen met assistentie van Mieke de kamer een grote beurt wil geven, want 't ziet er erg uit. Ik stel vast dat j. Salm iedere week de kamer een beurt geeft, maar dan komt de reeds vermelde klacht over de vlugheid en als ik lijdzaam en in voorzichtige termen opmerk dat ik van slordigheid bij j Salm niet veel gemerkt heb in de

jaren, dat ze bij mij is, dat ik integendeel over haar prestaties tevreden ben, krijg ik natuurlijk te horen, dat ik dat niet zo zien kan, maar zij, juff van Deursen natuurlijk wel. Als pleister op deze wonde aan mijn zelfgevoel toegebracht krijg ik dan te horen, dat in de dagen, dat ik ‘de huishouding deed’ (tijdens j Salms Amsterdamse reis) de zaak er netjes uit zag, toen had ik nl. ook de divan van zijn plaats gehad, enz. In termen, die ik zo voorzichtig kies, alsof ik op eieren loop, stel ik vast, dat het voor j. Salm ook niet prettig is, als ze zo weinig doen mag, dat ik er in ieder geval op gesteld ben, dat j. Salm meehelpt, als onze salon gedaan moet worden, maar dat natuurlijk zij, j van Deursen als eigenaresse en gastvrouw het recht heeft om haar eisen te stellen, waarbij zij dan ook maar de nodige boenwas moet leveren omdat wij die niet hebben. Deze stichtelijke redetwist is ongetwijfeld met voldoening aangehoord door de aanwezige Anke, die inmiddels nog steeds pogingen deed om in moederlijke trant te wassen en te boenen.

Daarna poog ik j Salm de portée van de zaak uiteen te zetten en haar tot filosofische berusting te bewegen. Ter afwisseling en aangezien ze toch niets goeds kan doen op 't ogenblik brengt ze me een eind weg als ik naar Hoedemaker ga.

Eddy is inmiddels zo goed als in de zevende hemel. Hij heeft uit Amsterdam 't adres van Tineke gekregen, hetwelk in Ede is en nu is hij spoorslags op zijn oude karretje derwaarts vertrokken op gevaar af van door zijn fiets te zakken of in Ede opgepakt te worden.

Ik breng nog een bezoek aan de klokkenmaker die in zijn bouwvallig huisje met een kennis een stukje blijkbaar clandestien vleesop zijn kacheltje zit te stoven en die mij doet denken aan de klokkenmaker uit ‘De Goede Moordenaar’, zo armoedig ziet zijn gedoetje eruit. De wekker is natuurlijk nog niet klaar.

Bij Hoedemaker wordt er geschaakt en de voedselpositie besproken. Daar is alles nu weer pais en vree, maar bij de buren is er ook kwestie 't schijnt in de lucht te zitten.

Als ik thuis kom heeft j. Salm gelukkig ontdekt, dat ook Anke en j. van Deursen woorden hebben gehad en Anke heeft verklaard als ze zo weinig goed kan doen gaat ze net zo lief naar Ede terug. Ook Mieke is diverse malen tot de orde geroepen en 't schijnt dus een algehele ontstemming te zijn van onze gastvrouw tegen hetgeen aan vrouwelijkheid in huis is en tegen al wat misschien in de verte

haar plaats zou kunnen proberen in te nemen. J. Salm heeft blijkbaar ook een slechte beurt gemaakt met Mieke te prijzen, die tijdens de bedlegerigheid van haar moeder zich voortreffelijk geweerd heeft en zich van haar beste kant deed kennen.

De avond verloopt vrij rustig. Eddy keert laat terug, waardoor we even in ongerustheid verkeren, maar hij is zeer voldaan over zijn bezoek. Hij heeft Tineke en familie in goede welstand aangetroffen, heeft alleen heen en terug ongeveer twaalf keer pech met zijn ketting gehad hetgeen niet te verwonderen is daar deze ongeveer drie schakels te wijd is.

J. van Deursen is weer zeer tijdig te ruste gegaan, als we van ons avonduitstapje terugkeren. Jaap ligt nog steeds te bed en vermaakt zich met het uithalen van breiwerk, met erwten uitzoeken en lezen.

Timmerman, 37 jaar - Kamp Rees (Duitsland)
Donderdag, 21 December 1944

- Mistig weer, zeer kalm in lucht en aan het front, 's avonds roode koolsoep, het eten word steeds slechter, het is hier een hel tegelijk, het eenigste middel om het hier uittehouden is bidden. Collecte gehouden voor het roode kruis, want je moet zelf je verband betalen 's nachts mijn rozenkrans verloren in het stroo, nu heb ik niets meer, het was mijn eenigst hulpmiddel om staande te blijven, steeds meer en meer vallen er in elkaar van narigheid, maar moeten toch mee anders geen eten, beter heelemaal dood dan half. Den geheele nacht geregend.

Huisvrouw, 57 jaar - Den Haag
22 December 1944

- Daar komt mijn schoonzoon uit Leiden geloopen met een klein piepwagentje, om wat kolen, mijn dochter met 3 kleine kinderen en 1 in verwachting zit in de kou en nergens iets te koop of te ruilen, wij geven mee wat koolen, - ik heb zelf niet veel - ik krijg in ruil een stukje vlees, wat later bleekt een vierde deel van een hond te wezen, het was *zeer* lekker, wij wisten er niets van.

Onderwijzeres, 35 jaar - Biesbos
Donderdag, 22 December 1944

- Er hangt een zenuwachtige opgewonden sfeer rond de Duitsers in ons dorp. Het is, of ze nu, vlak voor Kerstmis opnieuw in beweging komen, zoals maanden geleden in September. De gelaten stemming, de sentimentaliteit bij Weihnachtsbäume en voorbereidingen voor Weihnachtsfeiern in de winterkwartieren maakt plaats voor een zekere opwinding, die zich ook schijnt meester te maken van de Moffen hier in huis; de hele dag lopen ze af en aan, ondanks de steeds strengere winterkou staat de voordeur open - de drie van de bovenkamer vullen het huis met hun doorlopend laarzengekletter op de nu al kaalgesleten houten trap (de loper is al lang door Marianne in veiligheid gebracht!) - steeds nieuwe troepen stromen tegen de avond het dorp binnen, soldaten puilen uit ramen en deuren, nieuwe kwartiermakers gaan huis aan huis om de laatst overgeschoten ruimte te vorderen - de meest fantastische vervoermiddelen, tot oude kinderwagens toe, slepen ze met zich mee - van een gemotoriseerd leger is bitter weinig overgebleven! De radio spreekt van een tegenoffensief in België Zou dàt mogelijk zijn? Als we tegen 6 uur in het kamertje van de twee onderofficieren komen (ze zijn weer het dorp in gegaan) zien we een gloednieuwe kaart van Frankrijk aan de muur geprikt - een takje dennegroen er boven. Als de wachtmeister later Herman Breedvelt in

de gang ziet, zegt hij met een fanatieke klank in zijn stem: ‘Wir gehen wieder nach Breda, nach Frankreich’. Müller, de sanitäter zwijgt en lacht alleen veelbetekenend.

We vragen ons angstig af, of er werkelijk verband kan bestaan tussen de alarmerende radioberichten omtrent een nieuw offensief, dat door von Rundstedt zou ingezet zijn in de Ardennen en deze vreemde opwinding hier in dit vergeten hoekje van Brabant. Breedvelt is er niet gerust op - er gingen veel wagens met rubberboten langs de dijk in de richting van de Maas, vertelt hij, als we na zes uur bij elkaar zitten en als elke avond de opplakvellen van de centrale keuken afwerken. Toen klonk plotseling het vreemde onheilspellende geluid van een V1, die vlak boven ons over het nu stille dorp gierde - we stonden bij de deur het monsterwapen dat als een ronkende komeet snel in Zuidelijke richting verdween, na te kijken - de twee Duitsers liepen naar buiten en waren enthusiast ‘Ha, das ist was für den Tommy’, hoorden we Hassenfeldt zeggen, opgewonden en vol haat - de ander bromde iets onverstaanbaars. Toen stoven ze weer naar hun kamer; even daarna schreeuwde H. door de telefoon naar een of andere Schreibstube: ‘Haben Sie es gehört?’ en begon een opgewonden gesprek, waarvan het meeste ons achter de gesloten deur ontging, maar waarvan ons alleen de hele avond bijbleef de klànk, de rauwe primitieve vreugde om dit nieuwe wapen, dit monster, dat wreed en onheilspellend in niets ontziende blinde vaart door de donkere lucht schiet en met feilloze zekerheid zijn doel bereikt - in Londen, in Antwerpen en waar nog meer?

De hele avond door bleef die hatelijke satanische lach vol leedvermaak ons in de oren klinken, ook toen het weer stil was geworden. Als zelfs een man als Hassenfeldt, die tot nu toe altijd beleefd en zonder veel drukte zijn weg ging, zò kan worden meegesleept door deze laatste krampachtige poging van de Duitsers om door dit terreurwapen hun uiteindelijke nederlaag nog wat te verschuiven - hoe zal het dan zijn met de echte fanatieke aanhangers van het Nazidom, die weigeren te geloven in een ‘Zusammenbruch’ en nòg door hun wanhopige, brutale propaganda proberen de uitgeputte gehavende kerels hier, tot nieuwe prestaties aan te vuren!

Ingenieursvrouw, 42 jaar - Alblasserdam
24 December 1944

- Het is maar goed geweest, dat wij verleden week ons kerstdinertje al vast gehad hebben met Cor en Poul. Want gisteren zijn er zulke ernstige dingen gebeurd, dat we nu alles behalve in een kerststemming zijn. Gisteren, 23 Dec. moest 't laatste moffen schip van stapel loopen en dat moest dan onafgemaakt versleept worden, waarsch. over de wadden (met dit lage water + Oostel. wind??) naar D.land. Vorige week bleef 't schip zitten, omdat er geen deugdzaam vet en groene zeep voor aanwezig waren. Maar dat hebben de moffen nu geleverd en hij liep toen vlot te water. Er was nogal wat belangstelling van moffen zijde: de ortscommandant, Rudi, + zijn satellieten en nogal wat off. uit Dordt. Alles verliep nogal vriendelijk. Na afloop trok de directie zich terug in de directie kamer en de Dordtsche o ff. gingen ook terug. Alleen Rudi bleef + zijn ondergeschikten rondneuzen en opeens gelastte hij eenige arbeiders, om ergens te gaan graven en ... daar kwamen 2 vaten benzine te voorschijn! Toen begon de misère. Gelukkig hadden Henk en Jan Kees de werf juist verlaten, toen dat gebeurde. Er werd een baas geroepen, of die ervan wist en of er nog meer begraven was. ‘Nee, bij mijn weten niet’, zei de man. Klets, daar kreeg hij een vuistslag in 't gezicht, van Rudi! Toen de onderbedrijfsleider v d werf. Die gaf ook een ontkennend antwoord en werd tegen den grond geslagen met 3 tanden door zijn lip! Toen moest Frans Rauwenhoff komen. Ook dien werd een blauw oog geslagen en hij werd meteen gevankelijk weggevoerd, zit nu in een vieze cel onder 't gemeentehuis, waar al 't rapalje ook opgeborgen wordt. Gelukkig heeft Johan Christiaan voor lakens en een sloop gezorgd. Enfin, gisteren leek 't hiermee afgeloopen, maar 's middags kwam Rudi wéér op de werf en hij rook toen naar sterken drank bovendien. En toen begon hij ruzie te maken met den Heer van der Gaag, dat er nog meer benzine in den grond zou zitten.

Bij ontkenning sloeg hij Van der Gaag in 't gezicht, maar Van der Gaag liet dat niet op zich zitten van dat jonge ventje en sloeg terug! En toen is Van der Gaag bont en blauw geslagen door de moffen op bevel van Rudi! Is 't niet vreeselijk? Rudi trok zijn revolver en Van der Gaag moest mee 't terrein rond en telkens als Rudi iets verdachts meende te zien en om inlichtingen vroeg, duwde hij Van der Gaag de loop van zijn revolver in de hals! Welk een behandeling!

Dat is zeker hun ‘Kultur’? En dan moet je weten, dat Van der Gaag als majoor de marine dienst verliet, nu 65 jaar is en zich zoo moet laten behandelen door een luitenantje van 28 jaar! 't Slot was, dat ook Van der Gaag gevangen genomen werd en nu samen met Frans opgesloten zit onder 't gemeentehuis. De moffen barsten van 't eten - er zijn deze week o.a. 100 weinachts Stollen voor hen gebakken - maar hun gevangenen geven ze totaal niets. Dus heb ik gisterenavond een pannetje zuurkool en cigaretten voor hen gebracht en vanmorgen om kwart vóór 9 was ik er al weer met hun ontbijt; een thermosflesch thee + suiker en gesmeerde boterhammen, kant en klaar. Maar nu wil Willy van der Gaag alles verder verzorgen. We helpen anders allen wat mee, vooral met brood, nu 't rantsoen zoo schaarsch is en Frans' bonnen uit R'dam hier ongeldig. En verder heeft Rudi gezegd dat hij na de kerstdagen met onze machine fabriek zal beginnen. Nu zal hij daar wel geen benzine vinden - want dat is 't artikel, waar hij tuk op is en waar hij overal naar zoekt - maar er is allicht iets anders te vinden en dan vrees ik voor Henk, want die is daar de chef. Bovendien is Henk nu de hoogste in rang, nu de directie gevangen gezet is. En hooggeplaatsten vinden ze heerlijke slachtoffers, om hun woede op te koelen.

Onderwijzeres, 35 jaar - Biesbos
27 December 1944

- Een waardig slot van de Kerstfeestviering der Duitsers gisteravond! Marianne loopt met een woedend gezicht door het gedeelte van het huis, dat haar nog gelaten is en is ongenaakbaar - Hassenfeldt en Müller trekken als geslagen honden druipstaartend af, als ze iemand van ons zien aankomen. Ze hebben het nu àl te bont gemaakt, voelen dat blijkbaar zelf ook, al zeggen ze niets. Tegen 7 uur gisteravond begon het Geburtstagfeier op hun kamer: kameraden, Schnaps èn een vrouw! Na een uur waren ze allemaal stomdronken; we hoorden hen zingen, brullen, schreeuwen, daartussen door klonk hoogop het hysterische lachen van de

‘vriendin’. Zo ging het door, uren lang. We zaten bij elkaar en deden of we niets hoorden van het bacchanaal. Met grote verwonderde, vroegwijze ogen keek Lo zijn vader aan, maar vroeg niets. We hebben hem al heel gauw naar zijn bed gebracht beneden en gingen zelf ook vroeg, niet om te slapen, maar om tenminste weg te zijn - de kelderdeur plus die van de kamer op slot en zo hebben we het eind afgewacht. Na de luidruchtigheid werd het vreemd stil - een gedeelte van de gasten stommelde de trap op, anderen trokken schreeuwend af, de ‘Juffrouw’ bleef achter! - Marianne en ik lagen uren lang wakker, de anderen sliepen door. Tegen een uur of 2 bonsde iemand op de deur, riep dat er ‘kurze Sache gemacht’ moest worden, waarop we de Fräulein hoorden weggaan, uitgeleide gedaan door een paar kameraden. - Zo vierde Sanitäter Willy Müller zijn verjaardag als frontsoldaat, zoals zovelen met hem deden en doen al deze jaren door - Toen stond Marianne vastberaden op en klom naar boven, juist op tijd om te zien hoe Hassenfeldt met opgestroopte mouwen de gang begon te dweilen, in 't holst van de nacht! Het was een onbeschrijflijk toneel - Marianne met overelkaar geslagen armen als de verpersoonlijking van wrekende gerechtigheid neerziend op de Duitser, die van schrik en de koude nachtlucht bijna weer nuchter was geworden en verwoed bezig was de onsmakelijke sporen van het drinkgelag te doen verdwijnen - Er werd geen woord gezegd - ik voelde de spanning terwijl ik beneden lag te luisteren naar elk geluid van boven af. ‘En dat in mìjn huis!’ verzuchtte Marianne, toen ze weer beneden kwam, half huilend van woede - Wie had kunnen denken dat haar - keurig-onderhoudenhuis-in-vredestijd - nu op Kerstavond 1944 gedegradeerd zou zijn tot kazerne, kroeg en bordeel tegelijk? Oh du fröhliche, o du selige, gnadenbringende Weihnachtszeit!

Er hangt nu een vreemde, vijandige spanning in huis. De hele morgen heeft Marianne met water lopen sjouwen en heel demonstratief wel vier keer de gang nagedweild - als één van de zondaars verscheen, zwaaide ze des te harder met de dweil, deed of ze lucht waren, waarop ze zo gauw mogelijk verdwenen, zonder iets te zeggen -

Vlak bij het bruggetje kwam ik de Rode Kruis Feldwebel Müller op de flets tegen - hij groette niet, draaide zijn hoofd om en kreeg een kleur. Op dat moment had ik eigenlijk medelijden met de man - hebben wij het recht hem te verachten, omdat hij leeft, zoals duizen

den soldaten, gedemoraliseerd door die oorlogshel - eerst in Rusland, dan in Normandië - Frankrijk - Zeeland en tenslotte vastgelopen in deze eindeloze Brabantse winter?

Is het te verwonderen dat ze, hij en alle anderen, tenslotte in de modder, letterlijk en figuurlijk blijven liggen? Waaraan ontlenen wij het recht, onszelf te verheffen boven hen, wij die altijd in een beschermde samenleving hebben verkeerd en tot nu toe nooit hebben geweten wat doodsangst, vertwijfeling, heimwee, radeloosheid en wanhoop betekenen in een mensenleven? Ik denk plotseling aan Karel - zou ook hij zich in al die bange eenzame jaren, waarin dag en nacht de dood, verraderlijk en sluipend hem op zee beloerde, hebben gehandhaafd als 'nette burger?' Welke maatstaf zullen zij aanleggen die alle normen van het gewone veilige leven achter zich lieten in deze oorlog - wat weten wij af van hem en al de anderen? Als zij niet door bijzondere Goddelijke macht worden bewaard, gaan ook zij geestelijk en moreel te gronde en wie van ons durft het bestaan hier de eerste steen te werpen? - Marianne is hierin hard, ik kan het me volkomen begrijpen en tòch heeft ze ongelijk, al durf ik haar dat in de gegeven omstandigheden niet te zeggen - ze zou me ontzet aankijken en me niet begrijpen -

Woensdag, 28 December

- Bij het overlezen van wat ik deze laatste dagen heb opgeschreven valt het me plotseling op, hoe eng onze gedachtengang is geworden. Iemand die in latere jaren dit nog eens onder de ogen zou krijgen, zal dan wel moeten denken: hoe is het mogelijk dat iemand, die bewust die gigantische worsteling in deze oorlog meemaakte en al de verschrikkingen van de bezetting als tijdgenoot beleefde, zich zó kan verliezen in de kleine dagelijkse gebeurtenissen in een afgelegen dorp vlak bij een stilstaand front - zo veel plaats inruimt aan beschrijvingen van willekeurige Duitse soldaten, die toch tot het vijandelijke bezettingsleger behoorden, en eigenlijk niet meer de grote lijn, die in dit alles liep in het oog heeft, alleen maar onbelangrijke détails vermeldt, die niets met de oorlog als zodanig hebben te maken! Degene die dit zou denken mag dan toch tot op zekere hoogte gelijk hebben; - ik zelf vind het niet anders, - maar het bewijst dan ook, hoe de typische situatie hier in dit geïsoleerde gebied ons maakt, tot wat we zijn geworden: mensen, die volkomen bij de dag leven, nauwelijks zich de toekomst anders kunnen denken, dan zoals de dag van vandaag zich aan ons

voordoet, wel wetend dat er eenmaal iets gebeuren zal, waardoor alles ineens zal veranderen, maar dit alles verwachtend in een verre toekomst, waarin we misschien zelf er niet meer zullen zijn om er de grote vreugde van te ervaren. Zo worden we, doordat we nu al maanden geen krant (al is die ook gelijk geschakeld!) onder de ogen krijgen, nooit brieven van familie buiten dit eiland ontvangen, het geestelijk voedsel van de illegale kranten missen, geen Engelse zender meer horen (- er zijn natuurlijk wel radio's hier en daar, maar niemand weet wáár en er is geen stroom meer.) Dit alles werkt langzaam maar zeker op ons in en zonder dat we ons zelf er van bewust zijn. Totdat op een gegeven moment we plotseling tot de ontdekking komen, dat het ons alleen nog maar interesseert, of er veel of weinig wordt geschoten, of we 4 dan wel 6 Duitsers krijgen ingekwartierd. Dat zijn de reële dingen van iedere dag - al het andere begint buiten ons geestelijk en lichamelijk bereik te raken. En zo hebben wij - mensen als Ankie en ik - weinig anders meer te doen dan alle mensen, die om ons heen zijn, temidden waarvan we nu leven, dus ook de vele, vele Moffen die we dagelijks zien en horen, te observeren in de omgeving, waarin zij en wij nu al maanden verkeren. Soms is dat zelfs interessant, bij gebrek aan ander en beter materiaal. - ‘We leven nog, mensen’, zegt Herman Breedvelt vaak, als we 's morgens na een onrustige nacht in ons schuilkeldertje of op de harde vloer van de kamer wakker worden en elkaar verdwaasd slaperig aankijken; hij zegt het met een lach en een opgewekte stem, maar er is een ondertoon van diepe ernst in zijn woorden.

Dat is werkelijk *bijna* het enige, waar het nu voor ons nog op aankomt; we moeten leren, heel veel van wat ons nog belangrijk toeschijnt, los te laten, Wie kan nu zeggen, wat ons nog zal overkomen hier, vóór het laatste bedrijf van dit grote werelddrama zal zijn uitgespeeld? Al onze gesprekken, die we nog trachten te voeren omtrent de ‘toestand’, eindigen onveranderlijk met het niet erg intelligente, maar apatische: ‘We zullen maar afwachten’ -

Secretaresse, 18 jaar - Eindhoven
29 December 1944

- Ik heb nog nooit geschreven dat ik bij de Inteliigence Service werk. Dat is al sinds eind September. Dat verhaal zal ik eens opschrijven als ik tijd heb. Nu de laatste dagen. Kerstmis was heerlijk. 't Was wel een echte oorlogskerstmis, maar onvergetelijk. De 24ste heb ik de hele avond gewerkt tot één uur 's nachts. Omstreeks half drie stapte ik in mijn bed want eerst hadden we de andere meisjes naar huis moeten brengen en op de terugweg ontdekten we - langs het Museum rijdende - licht in de Staffroom en toen zijn Carr en K.C. nog eerst op onderzoek uit moeten gaan wat dat nu weer te betekenen had. Zonder resultaat. Mysterieus. Om vijf uur werden we geroepen; de nachtmis was op half 6 gezet omdat de curfew 5 uur was (Dit was n.b. extra voor Kerstmis, want anders was de curfew 6 uur; ik hoef me daar overigens niet aan te storen want ik heb papieren dat ik altijd op straat mag.)

Het was wel ongezellig dat de grote zusjes er niet waren; zij hadden nl. nachtdienst in het 79 British General Hospital. Na de nachtmis (de kerk was niet eens meer verduisterd!) ontbeten we met de ouderwetse worstebroodjes en daarna kwamen juist de zusjes thuis. Eerst nog hadden we natuurlijk kerstliedjes gespeeld. 't Was de eerste Kerstmis zonder Coba en met Rietje. 't Ontbijt was dan ook niet zo goed in orde

Om 8 uur heeft Moeder K.C. geroepen met een ontbijt op bed en een zilveren lepeltje voor zijn dochtertje en een linnen zakdoek voor hem zelf. Omstreeks 9 uur kwam hij helemaal ontdaan beneden Die arme stakkerd heeft in geen 5 jaar een kerstfeest thuis meegemaakt. Om 10 uur ben ik ('s morgens) maar naar bed gegaan. Toen Duco me kwam roepen voor de lunch knorde ik maar wat en draaide me weer om. Een uur daarna hoorde ik Carr beneden maar ook dat kon me niets schelen. Ik had te veel slaap. Maar even daarna kwam Duco me wekken dat Carr kwam vragen of ik met 'm wilde gaan schaatsen. Toen ben ik eruit gekomen. Ik kon alleen niet geloven dat er al ijs was. In de jeep zijn we toen weggereden. Achter de watertoren leed het ijs notabene. Na een uur kreeg Carrington pijn aan zijn enkels en toen zijn we 'm maar weer gesmeerd. 't Was zalig, 't eerste ijs van 't jaar. Toen ik thuis kwam - eerst was ik nog even langs 't museum gereden - zaten mevrouw en mijnheer van der Maesen hier en Captain John Winfield van eight Corps. Om 6 uur

hadden we Kerstdiner zonder Engelsen - alleen K.C. was er even in het begin bij - maar met de zusjes. Moeder had gekookt. 't Was kip uit blik en een overheerlijke haas. Nee, zo'n lekkere haas heb ik nog nooit in mijn leven gehad.

Maar vandaag, de 29ste, was een zeer gedenkwaardige dag. Vanmorgen ben ik eerst gewoon in het Museum gaan werken. Er was niet bijster veel te doen. Om 12.30 ben ik in de open jeep met Carr, K.C., Bill en John, den driver in de back, naar huis gekomen om aan Moeder het kaartje voor 't concert te geven en te zeggen dat 't vanavond was. Daarna snelde ik naar De Wildeman, waar ik mijn lunch nuttigde: zuurkoolstamp met zeer vette jus en vier sneedjes wittebrood met vis - kaas en jam. Ik at eigenmeegebracht roggebrood voor de lijn en nam het witte mee naar huis. Daar naar 't museum gesneld. Vandaar met Carrington, K.C., Dorothé, Mary en mij naar 't Ontspanningsgebouw. We konden er meteen in. De open jeep was heerlijk. We zaten beneden, want boven was gereserveerd voor de R.A.F.

Jacq Thibaud was op het laatst niet op komen dagen, maar de conductor, John Barbirolli, kon (iedere keer) het volgende programma aankondigen: Ouverture ‘Egmont’ L. van Beethoven ‘Schafe können sicher weiden’ (!!!) Bach; De Juppiter van Mozart - Pauze. Onder de pauze wilde ik een handtekening van Barbirolli gaan vragen maar achter het podium kwam Jacq (Major) Lewisohn me achterop en zei dat ik het niet moest doen. Ik moest vanavond na het concert maar op de Dommelhoefstraat komen want John Barbirolli kwam daar dan dineren na afloop. Na de pauze speelden ze Ma Mère l'Oie van Ravel en als toegift een wals van Straus, nadat ze eerst ook nog de Suite Espagnole van Rimsky-Korsakov hadden gespeeld. De laatste toegift was de Radetsky mars van Straus.

't Was heerlijk, 't eerste publieke concert sinds vier jaren! Ik heb onbeschrijfelijk genoten, die Carrington is toch heus een schat om me dat allemaal aan te doen.

Toen in de open jeep naar het museum. Mary droeg nu op de terugweg de doos met bonbons van Carr. We hadden notabene als een stel kleine kinderen twee keer zitten snoepen in het concert. Toen ben ik in de open jeep met Carr naar huis gegaan. Daar hebben we Moeder met Bill Stevens opgepikt en zijn vervolgens heerlijk weer naar 't Ontspanningsgebouw gereden.

Wat een luxe, twee keer op een dag met een auto naar een

concert gebracht te worden! Toen mochten we er niet in: not allowed for civilians. Ik haalde al mijn papieren voor de dag maar dat mocht niet helpen.

Toen heeft Stevens ons gered. Hij is naar de Commanding Officer toegegaan en heeft hem wat voor gefantaseerd van dat we members van het Nederlandse Army waren maar dat we onze uniformen nog niet gekregen hadden en zo voort en toen mochten we tenminste naar boven. Maar de zaal mochten we nog niet in: eerst om 18.20 waren civilians allowed. Toen zijn we er in gekomen.

Het programma was niet zo mooi als vanmiddag, maar over het algemeen vond ik dat ze beter speelden:

Ouverture ‘Oberon’ von Weber, Prélude à L'Après Midi d'un faune Debussy Vioolconcert van Mendelsohn. Pauze. Toen de 2de symphonie van Brahms, vond ik niet veel aan, Poème van Chausson. en als toegift een wals van Straus en Schotse volksliederen. Twee ervan zongen alle soldaten mee. 't Was enig.

Strat heeft Moeder en Stevens en mij met zijn jeep naar huis laten gaan.

't Was de eerste keer van haar leven dat Moeder in een jeep zat.

Zaterdag, 30 December

- Het jaar loopt ten einde .... wat is er toch ontzettend veel gebeurd. Eindexamen - oorlog - bevrijding ... 't Lijkt wel jaren geleden ... En nu Intelligence Service ... Het is de interessantste baan die ik ooit in mijn leven zou hebben kunnen treffen! Je hoort letterlijk alles van de oorlog! Ik zit er fantastisch in! Maar laat ik nog even van gisteren opschrijven Barbirolli had zijn diner at Major Lewisohn's. Omstreeks half elf was ik besteld om zijn handtekening te vragen. Omstreeks half 12 was het diner pas afgelopen. Tot dan toe had ik in de maproom zitten wachten. Ik ging naar boven toen naar Jack's private room en daar zat de hele menigte.

Barbirolli met (vermoedelijk) zijn impressario. Hij had een beige met wit geruit jasje aan en een paarsachtig vlinderdasje. Ik vertelde hem, nadat Jack Lewisohn me aan hem had voorgesteld, dat ik 's middags Bach en 's avonds Debussy het mooiste had gevonden. Hij vond dat ik 'n good taste had. Ik vermoedde toen ineens, gecombineerd met zijn uiterlijk, dat het een jood was.

Het was alleen erg kort dat ik 'm zag. Hij schreef toen zijn naam in mijn handtekeningboekje: Remembrance, John Barbirolli, Holland,

28 December 1944. ('t Was wel de 29ste, maar enfin). Toen heb ik maar weer afscheid genomen.

't Was op de radio uitgezonden, enig gewoonweg. 't Was de eerste keer dat een concert van een Jood mocht uitgevoerd worden in Holland sinds vier jaar. Daarvoor applaudiseerden we nog eens extra.

't Was alleen jammer dat Jacq Thibaud onverwachts verhinderd was, maar de eerste violist van dat Halé orkest speelde 't toch ook heel best.

Vandaag is er niets bijzonders geweest. Ik hoop dat niemand het volgende zal lezen, want ik heb moeten zweren mijn geheimhouding maar ik wil 't zo dolgraag voor later voor mij zelf bewaren en onthouden.

Please, sla deze bladzijde over.

HET IS TOP SECRET.

Burn after opening.

De laatste drie weken zijn er steeds meer berichten over een naderend duits offensief tegen Brabant. De laatste dagen was er inderdaad ook al op de radio officieel nieuws over toenemende duitse patrouille activiteit.

Nu vanavond kwam er weer een bericht over een angstig groot aantal german troops, die binnenkort bij Hedel ingezet zouden worden tegen den Bosch, Tilburg en andere plaatsen in Brabant. Ik hoop niet dat het waar is. Vanavond zijn Carrington en ik naar huis gewandeld, of liever geslibberd. 't Was nl. glad. Hij beloofde me, dat, als hij naar the Headquarters ging, (en dat gebeurde misschien morgen!!!) dat ik dan mee mocht!!!! Zou ik Alec dan misschien toch nog zien voordat hij naar Engeland gaat, of zou hij al vertrokken zijn? ... Nu ga ik slapen, 't is al 10 voor half 1 in de nacht, dus al de laatste dag.

31 December van het bevrijdingsjaar 1944!

- Dat er zó veel in één jaar kan gebeuren.

Good night! --

Op het ogenblik zit ik in het van Abbe Museum te schrijven.

Er was geen werk toen ik hier kwam.

Major Blenheim stond zijn opvolger, een Captain, in te werken. Zo gaan langzamerhand alle mensen weer weg, na slechts een korte kennismaking. Dat is oorlog.

Dat Major Blenheim weg gaat vind ik niet zo een vreselijke ramp, maar bijvoorbeeld het vertrek van Alec vind ik jammer. Zou hij eigenlijk al weg zijn?

On the 26th of December I phoned him if he could come in the house on the corner on the 27th. He couldn't. Maar hij beloofde me dat hij, vóórdat hij naar Engeland zou gaan, nog afscheid zou komen nemen. Maar ik ben bang dat hij in alle haast geen tijd meer daarvoor gehad heeft.

Captain Carrington gaat dadelijk naar de H Q toe. Zou hij me meenemen? ... Hij staat met Bill en Kasey te smoezen. Misschien gaat hij nu telephoneren naar Army of naar Lewisohn, of ik mee mag. Hij loopt heel besluiteloos rond.

Nu heeft hij me verteld dat 't een very rush trip is en dat hij me misschien wel een volgende keer mee zal nemen.

Hopeless ... I fear I'll never see him again. - 't Was toch wel een schat die Alec; alleen jammer dat hij niet katholiek is. Maar hij was zoekende, misschien kunnen we hem nog bekeren...

Diet en Anneliesje werken tegenwoordig in het 79 (British) General Hospital in Eikenburg. Ze eten gewoon met de nurses in de mess in een tent mee. Er is nu een open haard in die tent gemaakt. Ze zijn nu in nachtdienst, wat zal dat ongezellig zijn vanavond met Oud-Nieuw.

Maar het is nu eenmaal oorlog, en er zijn altijd mensen die het nog slechter getroffen. Wij zijn tenminste nog thuis. Het nieuws vertelde juist dat Duitse patrouilles weer overal de Maas over zijn gestoken om de zwakke punten in de geallieerde linies te verkennen.

De Russen vechten momenteel in het centrum van Boedapest. Die arme, mooie, oude stad. Een dezer dagen moet ik de film toch eens aan Carrington vertonen.

Op 29 November ben ik met Carrington naar Breda geweest. Enig gewoonweg. De volgende dag weet afscheid van Pauline en weer terug. Die lieve Carr toch om mij zo maar mee te nemen. 's Avonds was Dickie daar ook nog even geweest. Dickie is ook al zo'n schat. We kennen toch al heel wat Engelsen en Canadezen als je het zo bekijkt. En bijna allemaal van de diverse hoofdkwartieren ofwel van het Canadese, het Second Army ofwel van de Twenty-First Army Group.

Vrijdagmiddag is er een vergadering van de H.A.R.K. geweest, en daar hebben ze Nicht Fie zo maar ineens tot baas van de kinder-

uitzending gebombardeerd. Zou Nicht nu ook eens misschien naar Engeland gaan? De belangrijkste mensen gaan allemaal vóór en ná. En allemaal bijna bezoeken ze dan de koningin. De koningin is veel en veel aardiger geworden tegenover de katholieken. In een particulier gesprek heeft de Koningin een dezer dagen gezegd, dat het nu voorgoed uit is met de eenzijdige voorlichting! Alweer een stap verder in de goede richting. De Koningin is werkelijk énig veranderd. Wij willen haar wel weer terug hebben als Nederland vrij is. Vanmorgen vlogen er stoeten vliegtuigen in Oostelijke richting. Telkens in groepen van 12. Het waren er wel 400 schat ik. Ze lieten allemaal twee korte dunne witte strepen na. 't Was een heerlijk gezicht. Over een tijdje hoor ik wel weer waar dat naar toe is gegaan.

Laatst kreeg ik hier bijvoorbeeld voor dienst de lijst te zien uit het Intelligence Summary van alle luchtaanvallen die de 84 Group van de Tactical Air Force in een bepaald tijdvak had uitgevoerd.

Het doel met de 8 figure map reference - de datum en 't uur van de aanval, met hoeveel vliegtuigen ze gingen en wat voor vliegtuigen 't waren, de resultaten die de piloten geobserveerd hadden en de resultaten die van de foto's te lezen waren en dan de resultaten die van berichten van de grond doorkwamen. En hoeveel planes bij ieder attack verloren waren en waardoor.

Soms was alleen het doel opgegeven en de aanval niet uitgevoerd, bij voorbeeld omdat het te dicht bij de burgerbevolking lag - ja, daar hielden ze maar al te vaak rekening mee! -, of omdat er te veel AA* stond, of: pending SHAEF approval,† omdat het te slecht weer was.

En ze waren in zo'n summary verbazend eerlijk in hun resultaten: als alle bommen er naast gevallen waren stond 't er ook in. Razend interessant om te weten waar precies de bommen, bedoeld voor het Gestapo H.Q. in de Euterpestraat in Amsterdam, nu juist gevallen zijn enz. Die hoofdkwartierenjacht heeft toch wel iets uitgehaald, vooral daar in Dordrecht in Merwestein, waar even minimaal 55 duitse stafofficieren gedood zijn!!!!!!!

Wat heb ik toch een interessante baan! Ik kan beslist na de oorlog niet meer wennen in een dagelijks-gewoon leven!...

Die Engel van een Carr gaf me juist toch notabene een doosje met zuurtjes, zeker omdat hij me niet mee naar de HQ heeft genomen.

* Luchtafweergeschut

† In afwachting van goedkeuring door het Geallieerde Hoofdkwartier

Maar laat ik nu eens even de story van Lieutenant Dobey aan de vergetelheid onttrekken.

De eerste dagen van en na de bevrijding waren we gek op iedere Amerikaan of Engelsman die we tegen kwamen, en ze werden dan ook prompt iedere keer naar huis gesleept. Ans had een sergeant en corporal van de Film Unit opgeduikeld en die zouden nu juist op 26 September met een stel soldaten-vrienden bij ons komen. Moeder beklaagde zich er alleen iets of wat over dat er nu nooit eens officieren kwamen. Dat knoopte ik in mijn oor en zo ging ik op officieren-jacht. Maar ik had er absoluut geen idee van hoe of je in 's hemelsnaam aan een militair kon zien of 't een soldaat, een onderofficier ofwel een officier was. Op 26 September was ik 's middags alleen thuis en ineens zag ik voor 't huis van mevrouw Minderaa, waar de laatste weken mevrouw de Gooyer in was getrokken, een auto stoppen waar wat Nederlanders met een Engelsman uit kwamen. Ik wist dat er daar op dat ogenblik niemand thuis was, want wij hadden de sleutel gekregen, en dus ging ik me er maar eens mee bemoeien. Ze vroegen me waar of ze de sleutel van dat huis konden krijgen. Dat 't volkomen in orde was en dat mevrouw Minderaa 't goed zou vinden.

Ik zei dat ze 't me niet kwalijk moesten nemen dat ik 't geheel vrij vreemd vond, maar als ze pet sé in dat huis moesten, moest ik met ze meegaan om te kijken wat die wildvreemden daar in dat huis gingen uitspoken.

Ja, ze moesten 2 kamers voor even hebben om daar een kantoor te vestigen. Diezelfde avond moest er nog een telefoonleiding aangelegd worden. 't Geheel vond ik zeer geheimzinnig. Ik sjouwde als een hondje achter het hele stel aan.

Die vreemde luitenant wilde dan ook in dat huis gaan slapen, maar die verantwoording durfde ik niet op me te nemen om hem daar 's nachts in het huis van een ander te laten slapen. Dies bood ik hem maar logies bij ons aan. Ik hoopte maar dat Moeder dat goed zou vinden.

's Avonds kwamen de gewone soldaten op bezoek. Omstreeks 10 uur werd er gebeld en daar kwam die nieuwe luitenant met zijn chauffeur. Driver scheen dat in 't engels te zijn.

Moeder ving hem op in het halletje omdat ze dacht dat hij het vervelend zou vinden om in een gezelschap van gewone soldaten te komen.

Maar hij beweerde dat hij zijn jas aan wilde houden, dan zagen ze zijn rang niet en zo was dan de entree. Met een been op het bijzettafeltje converseerde hij even om dan weer te verdwijnen naar het huis next door om te gaan werken. We wachtten tot één uur maar hij was nog niet terug. We hadden een kaarslichtje op de overloop neergezet. En gek, hoe we nog onder invloed van de moffenonderdrukking zaten: Toen Moeder hem zijn kamer wees, liet ze hem ook het luik zien, waardoor we van het ene huis in het andere konden komen voor als er eens iets mocht gebeuren.

Sindsdien is Luitenant Dobey kapitein - en onze huisvriend - geworden. We zullen hem nooit vergeten ..... Vermoedelijk zit hij nu al in Engeland en is bezig aan zijn nieuwe job: officer bij een air-borne army...

Als hem maar niet een geschiedenis overkomt zoals bij Arnhem.. Maar hij hoeft goddank niet met een parachute te springen maar hij zal vermoedelijk met een glider naar beneden komen. War is war...

Marconist-PTT, 39 jaar
Bedient geheime zender bij Alkmaar
Donderdag, 28 December 1944

- 6 uur opgestaan, direct in het warme bad gestapt. Kamer opgeruimd, omroep beluisterd en op 100 M. uitgeluisterd. Blij, dat het Duitsche offensief in België en Luxemburg eindelijk tot staan komt.

Janna brengt het ontbijt en 2 pakjes brood voor onderweg, want Piet en ik gaan vandaag naar boer Blaauboer in Kolhorn, misschien heeft hij tarwe voor ons.

Piet om kwart voor 10 van huis gehaald, nemen een fles mee, misschien is er olie te koop. De wegen zijn erg glad, veel valpartijen onderweg, wij scheren en glijden gelukkig overal langs zonder vallen.

De jacht op olie mislukt. Bij Blaauboer eten wij ons brood op, tot ± 3 pm. gepraat over luchtvaart, zeevaart, politiek en oorlog en ieder voorzien van 80 pond tarwe tijgen we weer huiswaarts, d.w.z.

Piet naar huis en ik naar 209. De fiets + tarwe in de garage gezet. Janna brengt een bord hete soep en wat brood. Nog wat geluisterd en schrijfwerk gedaan. 21.45 naar bed, behoorlijk moe van de moeilijke fietstocht.

Vrijdag 29 December

- Word om ± 1 uur vannacht gewekt door hele serie's ... - op de deur geroffeld.

Krabbel slaperig overeind en vraag wat er 'loos' is, laat dan Janna binnen; zij fluistert: 'Er is beneden onraad, U moet direct naar de schuilplaats, ik zal nog even uitvissen, wat er precies aan de hand is.'

Ik schiet snel wat kleren aan, bed rechtgetrokken, ontvanger met papieren in de koffer gestopt; klaar om naar de koude zolder te klimmen. Wacht nog even de terugkomst van Janna af. Zij komt weldra terug en vertelt, dat er bij de hoofdingang enige moffen zijn, die een gewonde zoeken, die vermoedelijk hier binnengevlucht zou zijn, na een schietpartij. Moffen nemen genoegen met de mededeling, dat niemand het Ziekenhuis is binnengebracht of -gekomen, vertrekken daarna weer.

Ben toen weer heerlijk in bed gekropen, met het veilige gevoel, dat M[oeder] O[verste] tijdig alarm laat maken.

Voordat de Hunnen het 'Slot' betreden, zitten Piet en ik met de radioinstallatie al lang op de zolder verborgen.

Om 6.30 weer opgestaan, geschoren met een slecht mesje, kamer opgeruimd en ontbeten. Janna vertelt, dat de non-portierster vreemden nooit direct binnen laat; onder motief, dat ze de sleutel (die ze bij zich draagt) gaat halen, maakt de non telefonisch alarm naar M.O. Deze wekt direct Janna en Janna is dan spoedig aan het ... - tikken op onze deur. De rust is gelukkig weergekeerd. Wacht nu de komst van Piet af en ga dan boodschappen doen en de tarwe naar huis brengen. Er was weer eens een mensenjacht tussen Alkmaar en Heiloo, hetgeen mij noopte langs bospaadjes terug te keren.

Om 3 pm. weer veilig in kamer 209 met Piet.

Wij moeten op straat toch duivels goed oppassen.

En binnenshuis ook, want wij ontdekken een Duitsche radioauto die langzaam rijdend het Ziekenhuis passeert en kennelijk jacht maakt op onze zender! Gelukkig wordt er door ons niet uitgezonden anders zou dit wel eens mijn laatste aantekening kunnen zijn in dit dagboek.

Wij handelen snel, alle toestellen zijn binnen enkele ogenblikken verdwenen, cel 209 opgeruimd en per fiets achter de auto aan. Grijnzend trappen wij voort, de radioslee verdwijnt in de richting Dirkshorn!

Als de R.A.F. iets voor ons voelt is dit jullie laatste rit heren Hunnen.

Direct na terugkomst stel ik een bericht samen omtrent het Duitsche peilstation onder Dirkshorn, kan het H[oofd] K[wartier] niet bereiken en zal het bericht dus op eigen verantwoording verzenden. Breng het volgende telegram naar de C.O.:H.Q. g 18 from Chief radio g 11 - Radio Service threatened bij german radio bearing station stop position as follows moving from Dirkshorn in Southerly direction along road leading to Oudkarspel some 550 yards outside Dirkshorn boundary and 35 yards east of this road stop newly erected bearing station recognizable by two low red brick buildings black flat roofs on which ten circular d[irection] f[inding] aerials.*

Nu maar afwachten, ga om 10 uur naar bed. Jan is naar huis gegaan.

Zaterdag 30 December

- Sta om half zeven op en neem eerst een heet bad, Janna brengt om 8 uur het ontbijt, echt hemelbrood. Zender en ontvanger van de zolder gehaald en opgesteld.

Het plaatstroomapparaat staat in de linnenkamer, hoor daar echter enige nonnen spreken, moet dus even wachten. Om 9 uur is het daar stil en ik sluip geruisloos de linnenkamer binnen. Wel geruisloos, maar niet onzichtbaar daarom! Was bezig het P.S.A.† los te wurmen, toen ik gestoord werd: licht kuchen van een non, die vanaf een rustbed met verbaasde blikken naar mij lag te kijken! Hoewel mijn aanwezigheid op de linnenkamer nu geen geheim meer was, nam ik toch maar de benen, want het is beter, dat de nonnen niet weten, wat ik daar kwam zoeken. De non op het rustbed was en bleef sprakeloos, ik ook. Hoewel ik, het komische van de situatie aanvoelend, niet kon nalaten tegen de non te glimlachen, vertrok zij geen spiertje. Om 10

* Tekst van het telegram: ‘Radiodienst bedreigd door Duits radiopeilstation stop Positie als volgt gaande van Dirkshorn in Zuidelijke richting langs weg naar Oudkarspel ongeveer 500 m. buiten de grens van Dirkshorn en 32 m. ten Oosten van deze weg stop Nieuw opgericht peilstation kenbaar aan twee lage rode stenen gebouwen zwarte platte daken waarop tien peilantennes.’

† Plaatstroomapparaat

uur komt Piet de trappen opsluipen, hij kon ook niet ongestoord 209 bereiken.

Ik had hem al horen debatteren met een dienstmeisje, dat hem vertelde, dat hij op de nonnenafdeling niet mocht komen. Piet begon te liegen, dat hij de lift moest nazien en vroeg glashard waar de ingang naar de lift was. Dienstmaagd overrompeld, begon hem uit te leggen, welke deur hij in moest gaan enz.

Hij bereikte daarna ongestoord kamer 209.

Om 10.20 verschijnt Janna met 2 koffie, ik vertelde haar het drama met het P.S.A., waarop zij prompt de linnenkamer binnen stapte en sjouwend met het zware ding terugkwam. Janna is onbetaalbaar.

Heb toen spoedig verbinding met A[rmy] H[ead] Q[uarters] gemaakt en berichten betreffende het Duitsche peilstation bij Dirkshorn overgeseind. Om 2 uur sluiten wij de radiodienst om oud en nieuw thuis door te brengen.

's Avonds een boom langs de Kanaalweg omgezaagd en per handwagen naar huis gesjouwd.

Dinsdag, 2 Januari 1945

- Om 10 uur in kamer 209 aangekomen, spullen van de zolder gesleept en radiodienst weer geopend. Had 31/12 en 1/1 rustig thuis doorgebracht; uit wat tarwemeel, olie en appelen heb ik thuis op de potkachel appelflappen gefabriceerd. Om 10.30 komt Janna met de koffie, en na wederzijdse nieuwjaarswensen vertelt zij dat wegens gebrek aan theesurrogaat, de thee 's middags en 's avonds zal moeten vervallen. Even later weer een V tikje op de deur en wij laten M.O. binnen, die ons, met het oog op de volgens haar zeer gevaarlijke radiozenderij, persoonlijk haar beste wensen voor 1945 komt brengen, dat wij er heelhuids door mogen komen, enz. Daarna een geanimeerd praatje over de oorlog, wij geven haar de koppen van het nieuws en M.O. lost weer op in het grote gebouw.

Enige telegrammen van A.H.Q. ontvangen en bij de C.O. bezorgd. Om 9 pm komt Janna toch nog met een kop thee, vermoedelijk de laatste. 21.30 naar bed.

Woensdag, 3 Januari

- Om 7 uur opgestaan, opgeruimd en ontbeten. Om 8.30 naar de C.O. om telegrammen uit te wisselen. 10.30 komt Piet binnen en vertelt dat de landwacht hem gisteravond

wilde aanhouden, doch dat hij gelukkig per fiets in 't donker kon ontkomen.

Hij reed het trottoir op, torpedeerde in zijn haast 2 dames, maar kwam veilig thuis. Het wordt intussen steeds moeilijker om over straat te gaan.

Het H.K. laat, na de overval op 23/12, weinig van zich horen, wij beschikken slechts over een langzaam schriftelijk contact met H.K., zodat wij bijna altijd gevaarlijke paperassen bij ons hebben als wij naar de C.O. gaan. Om 14.30 brengt de Hr. Bakels een telegram binnen en vertelt tevens dat we vanaf morgen in de kou zullen zitten, de kolen geraken op!

Nog enige correspondentie met Eindhoven, duik daarna om 21.30 mijn bed in, genietend van de laatste dag met verwarming.

Donderdag 4 Januari

- Sta om 7 uur op, de centrale verwarming is inderdaad afgezet. Alles is erg koud, de betegelde muren, de granieten vloer, brr.

Janna brengt het ontbijt met een kop hete thee.

Piet neemt de radiowacht en is al spoedig in verbinding met Eindhoven. Ik grasduin een beetje in de administratie, het is te koud om te schrijven, schei er maar gauw mee uit. Ga in de namiddag maar naar huis om morgen, de 66ste verjaardag van mijn vader, thuis te zijn.

Ik blijf het weekend thuis, Piet neemt de dienst alleen waar.

Zondag 7 Januari

- We hadden thuis pap uit de centrale keuken. Jos bakte et wat aardappels bij, hadden zodoende nog een dragelijk maal. Ik hoor bij mijn buren vertellen, dat er gister een radiostation bij Dirkshorn door Engelsche vliegers werd aangevallen.

Direct op de fiets naar Alkmaar gegaan en telefonisch bij mijn neef Piet Heukels geïnformeerd naar bijzonderheden. Inderdaad is het Duitsche radiopeilstation, waarover wij telegrafeerden (zie Vrijdag 29/12/44), grotendeels vernield.

Duitschers waren bezig uit de puinhopen nog iets van hun radiotoestellen te bergen!

Mijn eerste werk was om een berichtje te verzenden over de resultaten van de vliegeraanval op ons vijandelijk radiostation, met een bedankje voor de vlotte Service!

Leraar gymnasium, 48 jaar - Ghetto Theresienstadt
31 December 1944

- Aan oudejaarsoverpeinzingen doe ik niet. Er is goede hoop, dat de zaak in 1945 eindelijk uit zal zijn en dat we dan de ruïne van ons leven kunnen overzien.

Werktuigkundig tekenaar, 65 jaar - Rotterdam
3 Januari 1945, Woensdag

- Naar den dokter, kon niets geven, was algemeene klacht en lag aan de te weinig en vetlooze voeding. Naar IJsselmonde, Hordijk, Dort. str. weg voor groenten, nergens wat verkrijgbaar, een paar kleine roode en witte kooltjes, door modder en slik uit het land gehaald. Waaide op het land omver. Sukkelde van honger en kou geheel verstijfd naar huis. Een bakker op de Ogierssingel wilde mij geen stukje brood zonder bon verkoopen. Kreeg van een dame die ook in die winkel was, 2 snede brood. Vandaar tot op de Groene zoom heb ik ruim ¾ uur gedaan en zakten toen in elkaar Kon nog juist een lantaarnpaal pakken en hebben twee heeren mij naar huis gebracht. Heb mij uitgekleed en ben in bed gekropen.

4 Donderdag

- In bed met 2 heete kruiken.

5 Vrijdag

- Idem

6 Zaterdag

- Idem

7 Zondag

- idem

8 Maandag

- idem, Brief van K. de Harder

9 Dinsdag

- idem. Moet van den Dokter in bed blijven zoolang het zo koud is maar medicijn heeft hij er niet voor verzwakking door ondervoeding Tulp is naar mij komen kijken.

10 Woensdag

- onder de dekens met warme kruiken. flesch Colastroop op recept Doctor, van Apoth. An. [Apotheek] v d Pol had niet meer

11 Donderdag

- idem

12 Vrijdag

- idem. Van den slager van Dorp een kopje heerlijke vette soep gekregen en uit het Witte paard een bordje erwtensoep

13 Zaterdag

- idem, kregen aardapp. 2 mud.

14 Zondag

- idem Ruiten weer dik bevroren. Vannacht zwaar kanongebulder Vliegt. en afweer. Middag ruiten ontdooid. Ik blijf echter met 3 heete kruiken inwendig nog koud, moet als ik het bed uit moet mij overal aan vasthouden om niet te vallen, ben slap in spieren en gewrichten nog stroef en stijf waardoor ik mij bijna niet kan bewegen. Ben heel erg vermagerd

15 Maandag

- idem. Ben naar de WC geweest. Een heele toer om er te komen. De trap af, gaat nog een beetje naar boven moeilijk door stijve beenen Moet me ophijschen. Kreeg een fleschje 2e Colastroop uit Apotheek An.

16 Dinsdag

- Idem.

17 Woensdag

- idem. Ben vanmiddag een paar uur naar beneden geweest om me te scheeren en wasschen, Loopen gaat nog even beroerd, kwam versteend van kou weer boven.

18 Donderdag

- idem, voeten zijn vanmorgen nog niet warm sinds gisteravond.

19 Vrijdag

- idem, Ben vandaag weer veel meer vermoeid en slap dan gisteren en ook de inwendige koude is sterker. naar WC. geweest van 4 tot 5 uur beneden geweest, weer met twee heete kruiken naar bed.

20 Jan.

- Idem. Gevoel me vandaag iets beter maar heb het nog erg koud. Kreeg van Tulp wat tabaksbladen. Geknipt.

21 Jan.

- Heb vannacht zoo goed als niet geslapen, elk half uur de klok hooren slaan en moest er elk uur uit, heb het koud en drooge keel. vanmiddag nog wat tabaksbladen geknipt.
van 4 tot 6 uur beneden geweest. loopen gaat nog moeilijk, val om en zak zoo nu en dan door mijn knieën, de trap op gaat nog moeilijker.

22 Jan.

- Vannacht moest ik er maar 4 maal uit, om 12 uur, 1, 2 en 3 uur, werd om 7 uur wakker. en was niet inwendig zoo koud. Naar WC. trap op loopen gaat nog even beroerd.

23 Jan.

- Heb vannacht weer in het geheel niet geslapen en elk half uur de klok horen slaan. Heb last van een drooge keel en mond, maar er is bij Apotheekers of Droogisten niets voor verkrijgbaar. Had het vannacht inwendig niet zoo koud. Vanmorgen, circa 9^{30} uur eenige zeer zware ontploffingen zoo dat het huis schudde en deuren en ramen rinkelden. Waren zware bommen en waarschijnlijk niet ver af. Anders bemerken wij hier niet veel, dagelijks wat overvliegers, met of zonder afweervuur, is alles. Colastroop weer op.

24 Jan.

- Heb vannacht vrij goed geslapen, 9-12 12^{30}-2^{45}, 2^{45}-4^{15} tot 6 uur. Heb het weer erg koud. Tabaksteelen geplet en geknipt. 1 ons tabak, surogaat, An, naar W.C loopen, vooral de trap op gaat nog even beroerd. Een fleschje Colastroop, An de 3e

25 Jan.

- Vannacht nog al behoorlijk geslapen moest er om 1 uur, 3^{45}, 5^{30} en 7 uur uit en was vannacht niet zoo koud, wel last van een drooge keel e n mond. Naar WC loopen gaat nog slecht, spieren zijn te slap en zak nog door mijn knieën

Onderwijzeres, 35 jaar - Biesbos
Maandag, 8 Januari 1945

- Een snerpend-koude wind jaagt natte sneeuw in ons gezicht als we langzaam gaan in de trieste begrafenisstoet achter de jongens die 'Tante Bep' naar haar laatste rustplaats dragen. Drie jonge neven, van Ouboter en Bergmans en anderen van de E.H.B.O.-ploeg torsen de baar en een armzalig, klein troepje mensen baggert rillend door de ijzig-natte bruine sneeuw-en-moddermassa er achter. Het is een onzegbaar trieste dag - een verstenende kou kruipt in me omhoog, als het sneeuwwater door mijn lekke schoenen dringt, doet me huiveren, maar niet alléén van kou! Het is of al het ongeweten en vermoede leed van deze eindeloze oorlog, die ons ieder ogenblik confronteert met de dood in allerlei vorm, is geconcentreerd in deze kleine zwijgende begrafenisstoet door de stille modderige straat van het Brabantse frontdorp; een soldatencape fladdert door een gebroken ruit naar buiten; in wijdopen deuren staan Duitsers hout te hakken en zien onverschillig toe: wat betekent de dood van één 'Zivilist' voor hen hier in dit verdammte Holländische Dorf, waar ze in hun winterkwartieren zijn blijven steken en in eentonige regelmaat hun kameraden zien komen en gaan?

Een paar kinderen gluren om de hoek van een huis, rillend in hun dunne kleren en met verkleumde gezichten: een begrafenis was altijd en is nu vooral een attractie in de sleur van iedere dag, nu ze al vanaf September niet meer naar school hoeven te gaan -

De stem van de dominee verwaait in de gure wind, die jaagt over het kale kerkhof en rond de oude grauwe kerk - zijn lange grijze haren fladderen wild om zijn hoofd - hij ziet er bizar uit als een onheilspellend boetgezant; ik hoor niets van wat hij tracht te zeggen tegen de wind in: ijl verklinken zijn woorden, kunnen ons oor en hart niet bereiken, het schijnt ons toe of zelfs God ons Zijn troost en gemeenschap onthoudt en ons als een troepje zielige, bevreesde mensjes alleen laat staan bij dit graf op deze wintermorgen in het jaar 1945! Een enkele dorpeling zoekt beschutting achter de grijze steunbeer en probeert iets van het gesprokene op te vangen het wordt steeds kouder in en om mij, een nameloos verdriet om deze, om àlle ellende in de wereld, waarin we ons van God en mensen verlaten voelen, vervult mijn hart.

De boer Willemans en de twee oudste jongens staan roerloos, zonder tranen, vlak bij het open graf. Wim draagt het schapenwollen

vest, dat zijn moeder breide, nu enige maanden geleden, in de veilige beslotenheid van de stille huiskamer op de eenzame boerderij, waar ik toen een toevlucht en veilige plaats had gevonden - nu een troosteloze ruine. Kleine Joop, de enige die bij zijn moeder was, toen ze getroffen werd, ligt gewond in een kelder ergens in 't dorp, ook zijn Tante die ziek is, werd daar heengebracht.

Ergens giert een granaat en spat dreunend uiteen - wij op het kerkhof horen het nauwelijks - Duitse wagens ratelen langs in de pastorietuin - soldaten schreeuwen elkaar toe, geschut rommelt dof en aanhoudend in de verte; woest jagen dikke regenwolken door de lucht.

Het is al schemerduister als ik bij Herman en Marianne thuiskom, verkleumd en met kletsnatte voeten. Ze zijn erg hartelijk en proberen me weer op temperatuur te brengen. Ank, rustig en beheerst als altijd, sorteert de stapels bonnen van de centrale keuken bij een flakkerend oliepitje -----

Ingenieur, 29 jaar - Den Haag
10 Januari 1945

- Met het eten wordt het steeds bedroevender, overigens. Er komen practisch geen aardappelen aan voor de bevolking, zodat de gaarkeuken steeds vaker soep moet verstrekken en wat doen nu mensen als hoofdmaaltijd met ¾ liter soep van kool met erwtenmeel? En toch, al mag ik niet ontevreden zijn door de extratjes van de fabrieksdistributie, heb ik ook steeds zo'n hongerig gevoel gehad. Al ken ik nu misschien nog niet de honger, zoals zij door velen wordt geleden, die zonder enig vet of iets anders zitten, ik kan het het beste omschrijven als een hevige begeerte, een natuurdrang, die zo sterk is, dat daar geen remmen aan mogelijk is. Je gevoelt ook het verschil tussen een gevulde maag en geen honger meer. Met een flink maal, dat je een volle maag verschaft, zelfs al is de qualiteit goed, is de honger niet verdwenen, want het lichaam vraagt juist van die goede substanties veel meer. Zo gebeurt het me verschillende keren dat ik een prakje over heb gehouden voor de volgende middag

en dat ik 's avonds onweerstaanbaar wordt aangetrokken, dat ik er even een hapje van wil proeven, en dan volgt de rest ook, totdat het op is. Dit is een heel onaangenaam idee, dat je dus zo begerig bent, terwijl je al dankbaar moest zijn voor het goede, dat je gehad hebt; bovendien, dat je jezelf zo weinig meer in de hand hebt. Heb je geen eten en zie je het niet, dan gaat het wel, omdat je niet anders kunt, maar zie je het voor je, dan kun je er vaak niet afblijven.

Dat is ook de reden van het wegnemen van eten. Noem hem die een broodje uit een volle bakkerskar pakt, geen dief; de natuur draagt hem eenvoudig op, zijn lichaam in stand te houden. Dat is immers het eerste en laatste wat een mens moet doen om te bestaan. Misschien moet ik zeggen, helaas spreek ik uit eigen ervaring, want ook ik heb de verleiding niet altijd kunnen weerstaan. Niet, dat ik me zou vergrijpen aan een andermans rechtmatig deel, zoals distributiegoed, bonnen, een uitgereikte portie, maar van een andermans overdaad.

Een goed voorbeeld was b.v. toen ik in Eerbeek logeerde temidden van een ongekende culinaire weelde, waarvan ik die dag toch behoorlijk mijn deel ontving. Toch zag ik er dan geen been in om een boterham extra uit de trommel te nemen of een appel uit een mand vol, of een koude aardappel uit een pan vol. Ik kon het niets erg vinden, wanneer je uit oogpunt van behoefte en gezondheid iets wegneemt van andermans overdaad.

Ik heb dat ook hier op de fabriek gehad, waar boven op de zolder achter een lattenhek voorraden van den directeur opgeborgen zijn. Het idee kwam, toen de Bruin vertelde, dat de baas melkpoeder beschikbaar had gesteld voor de werklieden op Kerstavond. Wanneer je in geen maand melk hebt gehad is de behoefte aan eiwitten zo groot, dat je verschrikkelijk graag eens een bord pap met melk zou willen eten, en dat moest dan maar van de grote hoop af. Met een schroevedraaier was de deur vrij eenvoudig te openen; al bleek er dan geen melkpoeder te zijn, er lagen zeker 50 kg verschillende soorten erwten, alsmede veel mais en kippenvoer, om de verse eitjes voor den baas te waarborgen. En zo'n aanblik wordt dan te sterk vooral omdat hiermee de levensbehoefte van den directeur geen afbreuk wordt gedaan en ik vulde dan ook een busje met mais en een met bruine bonen voor mezelf.

Prettig is dat idee heus niet, maar bij het eten proef je het er werkelijk niet aan. In verband met mijn tocht naar Eerbeek diende

ik toch waarachtig behoorlijk gevoed weg te gaan en daarom pofte ik iedere avond wat mais in een pannetje, wat een uitstekende voeding verschafte. De bruine bonen gaf ik aan Lindeman, die op zekere dag kwam vertellen, dat hij nu niets meer in huis had voor vrouw en kinderen, daar zij onverstandigerwijze het meeste brood al opgegeten had. Zie, dat was nu een geval waar mijn maag buiten stond, maar dat je verstand toch weer ingeeft, dat het te gek is, dat op de zolder grote voorraden voor twee personen liggen en een ander gezin in de honger zit. Je kunt niet de hele wereld redden en helpen, maar een enkel keertje in je omgeving wel. Zelf heb ik ook geprofiteerd van die bruine bonen, n.l. vóór en tijdens de fietstocht naar Eerbeek, waarbij ik tenslotte ook voor den directeur een pakket meenam voor zijn schoondochter, en waarvoor hij toch ook wel een aandeel in de energie mocht bijdragen. Ik weet heel goed ‘qui s'excuse, s'accuse’, maar je gezondheid is ook veel waard. Noem dit ook niet stelen, maar wegnemen. Stelen is heel wat anders, n.l. verrijking van jezelf ten koste van anderen, wat ik zou doen als ik die bruine bonen had verkocht of verruild. Ook als iemand uit mijn aardappelkist een kilo nam om zijn begeerte te stillen, zou ik dat niet kwalijk nemen, maar wel de boel beter afsluiten of wegbergen. Men moet de gelegenheid en het gezicht erop niet scheppen.

Met de cokes en de koude was het evenzo het geval, waarbij wij ook zeer goed in het oog vatten het verschil tussen de bevrediging van de levensbehoefte en diefstal. Schep onder geen voorwaarde de mogelijkheid tot diefstal want de gelegenheid maakt den dief. Wij moeten nu met geheel andere maatstaven meten dan vroeger. Het omhakken van bomen is een soort plundering en de vernieling voor jarenlang gaat je aan je hart, maar zit eens in de koude zonder kookgelegenheid! Dat moet je alles eerst zelf meegemaakt hebben en aan de lijve ondervonden hebben.

Ze zijn erg, het driemanschap van honger, koude en donkerte en het noodlottige is dat ze elkaar versterken. Men denkt, veel slapen en lang op bed liggen, maar dat helpt veelal niet, omdat zij het 's nachts onder veel dekens door gebrek aan verbranding van binnen nog koud hebben; anderen worden 's nachts wakker door de honger terwijl men door het vroege naar bed gaan uren voor zonsopgang ontwaakt.

Nu is het bovendien echt winterweer geworden, er ligt een laag sneeuw en het vriest. Straks gaan misschien de waterwegen bevriezen

zoals in het Noorden en Oosten reeds het geval is, en dan komt er helemaal niets meer door. De gaarkeuken weet bijna niet aan zijn grondstoffen te komen. Het is 5 × per week soep, 1 × pap, en 1 × stamppot met suikerbieten. Alles slapjes met weinig voeding. Nu reeds vallen er mensen flauw, op straat of aan hun werk en wanneer je eenmaal op bed ligt, hoe kom je er dan weer af. Er zijn mensen die uit hoogste nood er met een verzwakt lichaam op uit trekken en soms niet eens hun doel bereiken of doodziek thuis komen. Het is in en in treurig. Daarbij zo verslappend, dat geest en lichaam bijna niet meer kunnen werken en de aandacht maar steeds gericht is op voedsel en eten, en dat maakt je juist nog hongeriger. Daarbij geen enkel uitzicht op redding uit de nood.

Gymnasiast, 15 jaar - Deventer
14 Januari 1945

- Jopie Twelkemeyer is geweest om de stroom weer aan te sluiten maar 't is mislukt, morgen komt hij weer.

Maandag, 15 Januarie

- Ochtends kwam Jopie weer. 't Wou nu wel. Hij maakte een paar moertjes uit 't kastje van de hoofdzekering. Controleurs kijken in 't kastje of je weer een hoofdzekering hebt gezet of hebt doorverbonden. Wij hebben 't onderste stuk losgeschroefd en 't zegel niet verbroken. Die twee draadjes onderuit zijn erg klein en vallen niet op. Elke avond kunnen we aan die draadjes een verlengsnoer haken en dat stoppen we in 't stopcontact. Ik maakte voor de zekerheid ook een stop in de draad, die doorslaat als je kortsluiting maakt. Met een dubbelstekker kon ik een leiding leggen naar twee stopcontacten, zodat we op de eerste en de bovenverdieping nu stroom hebben, bovendien gaat de zwakstroomleiding ook. De hele ochtend heb ik geprutst, maar toen was 't ook fijn voor elkaar. Iedere avond maken we de leiding even en iedere morgen breken we hem weer af. 's Middags heb ik gewerkt. Toen 't donker werd, maakte ik de leiding. De lampen in de gang en in de

kelder, draaiden we eruit, omdat ze bij Binnendijk anders door 't gat in de kelder kunnen zien, dat we licht hebben. 't Is een weelde om weer gewoon licht te hebben. Onder eten werd er gebeld. We deden gauw het licht uit en staken de 1500 uur brander aan. 't Was een meneer, van de electriciteit, die moeite voor de dominees zou doen, dat ze de electriciteit weer terugkrijgen. Hij bracht meteen een prachtige schelle lamp op een accu. Vader vroeg hem meteen of er veel klandestien stroom verbruikt werd en of dat kon zonder 't zegel te verbreken. De man zei, dat dat absoluut onmogelijk was. Er zal dus weinig kans bestaan, dat ze bij ons de aftapperij bemerken. Je krijgt anders wel een beetje een raar gevoel van binnen als de mensen zo hartelijk zijn om je een lamp te geven, terwijl je licht hebt en als je ze gewoon zit te bedotten en doet of je geen stroom hebt Gisteren kwam hier ook al een juffrouw met een flesje met ruwe olie. 't Stroom verbruiken op zichzelf is ook niet eerlijk, maar stroom is er genoeg en de Duitsers verbruiken zelf schandalige hoeveelheden. Na 't eten kwamen Willemien en Diet Meyerink om Bartje te feliciteren. Ze bleven tot acht uur. We deden natuurlijk, of we geen electriciteit hadden en nu kwam de acculamp goed van pas. De Amerikannen maken op 't eiland Loeson van de Philippijnen goeie vorderingen. De toestand wordt door de Japanners zeer ernstig aangezien. Ik heb 's avond nog wat gewerkt. Tante Truus uit Dedemsvaart overnacht hier ook weer. Ze is op weg naar Doetinchem. Toen we net in bed lagen hoorden we een zacht gerommel en daarna een ontzettend harde ontploffing. 't Zal wel een V2 zijn geweest, die in de lucht ontploft is.

Dinsdag 16 Januarie

- Ochtends brak ik de leiding direkt af. Dominee Zijpenberg, die heel vroeg al kwam om op te bellen naar Friesland heeft gemerkt, dat we hier licht hadden. Hij was wel wat jaloers.

Jurist, 34 jaar - Brussel
Donderdag 18 Januari 1945

- 's Morgens boodschappen met Bakker. Om half 1 naar Wilders die mij brief liet lezen voor Mil. Gezag. Te 1 uur opnieuw geluncht in Taverne Royal met Fleury. Bakker 's middags naar Eindhoven terug. 's Middags naar mil. gezag voor auto naar Maastricht zonder succes. 's Avonds in hotel alwaar om 9 uur in café priester binnen komt voor kamer. Vertrouw uiterlijk niet. Zie dat Simone dit ook niet doet. Hij schrijft zich in doch houdt hand voor ident. kaart. Hij vertelt desgevraagd uit Gent te komen, doch als Simone hem vraagt naar adv. Dubois daar, pas openbaar gehuldigd voor ondergrondsch werk - waarvan alle couranten volstonden - blijkt hij er niet van te weten. Vervolgens vertelt hij Duitsch accent te hebben daar afkomstig uit Luxemburg. Simone vraagt nu, wat hij wel vindt van groote brand boekwinkel Gent. Hij: dat was verschrikkelijk. S. vertelt mij even later dat zij dit verzon en dat er in het geheel geen brand was. S. gaat nu agent van de Armée blanche (Sureté d'Etat) waarschuwen. Deze posteert zich voor het hotel om hulp van passeerende politie of militairen in te roepen. S. gaat weer uit en direct daarna zegt priester dat hij ook nog luchtje wil scheppen. Eigenares hotel: ‘alle café's zijn al dicht. Het is 10 uur.’ Hij gaat toch hoewel het zeer slecht weer is. Dus kennelijk om niet meer terug te komen. Ik hem achterna. Buiten met enkele woorden agent op de hoogte gebracht en wij hem van achteren beslopen en overmeesterd. Enigszins riskant daar wij geen wapens. Naar politiebureau gebracht, en aldaar verklaringen afgelegd. Hij is niet meer in hotel teruggekomen, dus zeker Duitsch spion Verzette zich bij arrestatie door ons doch kon door armgreep niets doen. Had revolver zooals bij fouilleering op bureau bleek. Bij terugkomen in hotel groote moeilijkheden met hotelhouder en brave Zwitser doch stomdronken Had verdriet pogen te verdrinken van hem aangezegde vordering hotel met ingang van Zaterdag a.s. Hij beschouwde Zobert (agent sûreté d'etat) en mij als leden van de 5de colonne en wilde ons niet binnenlaten. Gevecht in cafézaal. Verwikkeling: zijn vriendin gaat vechten met zijn vrouw. De laatste in behandeling voor abortus, gelijk Simone mij mededeelt. Zij was 49 jaar en wilde geen kind meer hebben. Fraaie toestanden! Iedereen omvergeloopen en naar mijn kamer alwaar deur goed op slot.

Ingenieur, 29 jaar - Den Haag
19 Januari 1945

- Het is een halve dag later, Vrijdagmiddag, en de nieuwe bonnenlijst is uitgekomen met de helft van het broodrantsoen: nog niet twee sneedjes brood per dag, een kilo aardappelen per week of ½ liter soep van de gaarkeuken per dag. De oorzaak van alles is natuurlijk dat de moffen alle voorraadschuren hier dermate leeg hebben gehaald, dat het weinige dat nog achtergebleven was, spoedig verbruikt is. De aanleiding in directen zin is de aanhoudende vorst en sneeuw, die de toevoer van het allernoodzakelijkste in de weg staan.

Ik sta dan met mijn handen tegen de buis van de centrale verwarming en mijn maag is gevuld, want juist vandaag voor het eerst heeft de technische afdeling van de fabriek een toewijzing van een halve liter eten van de gaarkeuken gekregen, en desondanks heb ik het koud en heb ik honger, want je voelt het zo: ‘Mijn God, is het nog niet erg genoeg geweest, nu bijna vijf jaren lang geknecht en verzwakt; geruïneerd en geplunderd is ons land, waarvan we nu beginnen te voelen hoeveel we ervan hielden. Alles wat mooi was, is kapot, alles wat goed was is van de baan, alles wat redding beloofde, kon zijn woorden niet te na komen, alles wat je dierbaar was wordt aangevreten tot je eigen hart toe, dat harder en egoïstisch moet worden en je oog, dat zich zal moeten leren sluiten voor andermans ondergang. O, Heer, ik gevoel mij slaperig, als verdoofd, met een doek voor mijn hoofd en ik kan hoogstens schrijven maar niet werken. Mijn gedachten zijn alleen maar bij de velen, die rillen van de koude. Ik zie de sneeuwvlokken maar steeds omlaag dwarrelen, dagen achtereen; ik zie het ijs in de vaarten, soms moeizaam opengebroken. Al kan ik mij redden, daarom drukt mij het leed van zovele anderen, die niet anders meer kunnen dan afwachten of ze om moeten komen of dat ze de eindstreep nog zullen halen.

God helpe Nederland, dat ons dierbaar is, de reddende hand. Uitkomst kunnen wij ons zelven niet meer verschaffen. Laten wij hard blijven tegenover den vijand, die ons dat alles aandoet, laten wij eensgezind blijven om samen straks te kunnen opbouwen. Nu de nood op zijn hoogst gestegen is en het water met ijs bedekt den mensen tot de lippen staat, laat de redding nabij zijn, O, alleen al het denkbeeld aan die redding, een bevrijding die allereerst wel meer geestelijk dan stoffelijk zal zijn, geeft je een vleugje warmte van binnen.

Maar het lijkt zo onwezenlijk en zo veraf. Kon het hier eens gaan zoals in het Oosten, dat in enkele dagen het vervloekte hakenkruis over de Vaderlandse dreven vertrapt werd en het rood-wit-blauw wapperde van ieder huis in iedere stad.

Mogen we dat spoedig beleven, allen, maar Moeder, Nel en ik in het bijzonder, dan zullen wij met kracht overleggen gaan, wat de toekomst kan brengen en geven voor onze kring, temidden van ons land en de wereld, Amen.'

25 Januari 1945

- Maandag begon de bietencampagne, waaraan ik gedurende 5 dagen tot 's nachts 1-3 uur gewerkt heb met veel enthousiasme. Ik wil hier in het kort de beschrijving geven van de werkwijze, die we leerden bij een demonstratie van den Heer van Rijn, adj. dir. van het slachthuis, die met ir. Kalis samen veel proeven gedaan hebben om de bieten populair te maken.

De ergste klei wordt van de biet afgeschraapt en ze wordt dan in schijven gesneden en deze behoorlijk geschild. In deze schillen zitten n.l. eiwitten, die smaak en verkleuring geven. De biet is een varieteit van de voerbiet, die uit zetmeel is opgebouwd en heeft i.p.v. een deel zetmeel 10-20% suiker in zich.

Met een komkommer- of rauwkostschaaf worden de plakken fijn geschaafd en onder water een uur afgekookt. De vloeistof moet worden ingedampt en de afgeschepte schijfjes gaan door een vlees-molen en kunnen nog eens geëxtraheerd worden. Bij het indampen kan men ter verbetering van de smaak appel, citroenzuur of azijn toevoegen. Men zet dit voort, totdat een taai vloeibare massa verkregen is - proberen met een druppel op een koud schoteltje - die nog net niet caramelliseert. We hebben dan een stroop van glucose en levulose, die flink zoet smaakt. Voor de eigenlijke kristalsuiker moet men eerst de aanwezige vruchtensuiker met kalkwater in overmaat binden, waarna geaffiltreerd moet worden en door carboniseren (CO_2 doorleiden) de overmaat neerslaat. Dit schijnt een onbegonnen werk te zijn.

Ik kreeg er handen van, waar het vuil niet meer uit de poriën wil, maar dat hinderde niet. Tijdens het werk proef je steeds de stroop en bereidde ik wat uit de pulp en deze suiker voeding werkt direct stimulerend op geest en spieren, zodat je helemaal niet moe wordt. Het koken deed ik in 4 partijen in twee 10 liter koffiebussen uit het magazijn, en het indampen in drie pannetjes. Het sportieve van de

zaak is nu, om steeds alle gaspitten plus jezelf in het oog te houden en daarnaar de volgorde van werken in te kleden.

Tenslotte kon ik dan Vrijdagavond bogen op 3,8 l. stroop, waarvan de heer van der Vorm 1,9 l, ik 0,8 l, Nel en de dames ieder 0,37 l kregen. De rest was tijdens het werk opgegaan. Door de appeltoevoeging bleef de stroop nog wat dun, maar het lijkt me mogelijk uit 10 kg bieten 1 liter stroop te bereiden, of 1 jampotje vol uit 3 kg bieten.

Woensdagmiddag was Nel weer komen eten. De rest van het varkensvlees met koolrapen en tapiocapap met melkpoeder toe. Nel moest ditmaal koken, aangezien ik weer eens haar band moest repareren. Ze rijdt nog op haar fiets, maar je moet niet zien, hoe. Enfin, altijd beter dan lopen of op de velgen, zoals je ook ziet.

Gepasseerde Zondagmorgen gingen we met prachtige zon door de sneeuw wandelen met Miesje. Het begon goed met sleetje rijden en sneeuwballen gooien, maar tenslotte kreeg zij vanwege te nauwe schoentjes zulke koude voetjes, dat de tranen eraan te pas kwamen...

Nadat het eten van de gaarkeuken laat aangekomen was door de sneeuwval gingen Nel en ik weer naar de fabriek, waar ik 's middags een demonstratie van pulpproducten zou geven. De pulp kan het beste zacht verzuurd worden als zuurkool, door het 1½ dag achter de kachel te zetten. Ze is dan houdbaar geworden. Ook kan de biet voor consumptie als groente of aardappel in zijn geheel gekookt worden en dan afgestroopt worden. Een gekookte schijf biet kun je dan heel smakelijk aan beide zijden bruin bakken en met zout eten. De witte pulp kun je allereerst als pap eten, liefst met toevoeging van tarwemeel, gortmout of puddingpoeder met essence. Dan kan het verwerkt worden tot drie-in-de-pan door 1:5 bloem toe te voegen, het te kneden zonder watertoevoeging en dan in dikke schijfjes te bakken. Koud eten, met wat stroop. Ook is dit te bakken met geraspte aardappel of witte kool. Tenslotte is nog een heerlijk recept, het mengen met 1:3 fijngesneden uitjes en dan met een lepel olie al roerende lichtbruin te bakken tot een soort nasi goreng, met toevoeging van kerry, specerijzout en sambal naar smaak.

Ingenieursvrouw, 42 jaar - Alblasserdam
22 Januari 1945

- Ik ben net onderbroken door een hevige luchtaanval op ons dorp. De zuurstof- en acetyleenfabrieken waren 't doel. Er werd hevig geschoten door afweergeschut - dat sinds een week weer hier staat - en de vlìegtuigen. 't Was gewoon een duel. Er vielen ook wel bommen (lichte dan) tusschendoor. En telkens kwamen de vliegtuigen weer terug en begon 't opnieuw. We zagen achter de brug en kabelfabriek rookzuilen opstijgen en ook waterzuilen. En nu blijkt, dat die 2 fabrieken ernstig getroffen zijn en dat Joop Manssen erbij gedood is. Is 't niet vreeselijk? Je weet wel: die getrouwd [is] met Riek Rensselaar. Ze hebben 2 zoons van 17 en 14 jaar, beiden gelukkig thuis, want ze woonden in Dordt bij leeraren wegens de middelbare scholen. Nu zijn al die scholen gesloten, daar er te veel leeraren waren onder de 40 jaar en daarom waren ze thuis. Hij is 44 of 45 jaar. Ik vind 't ook zoo erg voor Mevrouw Theodora, zijn moeder van 83 jaar. Die was dol op dezen zoon. En dan ook voor zijn broer Willem Karel, die ook al zijn tol méér dan betaald heeft in dezen oorlog. Wim Hubregts, die toevallig op zijn werf ergens boven in een kraan zat, zag de bommen vallen. Het blijkt achteraf, dat de kabelfabriek ook nogal wat schade kreeg en dan de acetyleenfabriek, waarvan Joop directeur was. Henk en Joop konden 't samen zoo goed vinden, waren beiden commissaris van de gasfabriek. Erg jammer ook voor Henk. De dijk was bovendien getroffen en 't water spoot erlangs. Dus ging Henk om 1 uur naar de waterleiding, om maatregelen te treffen met den directeur, want we zitten hier nu geheel zonder water. De jongens en ik zijn 20 emmers water gaan halen uit de rivier en Henk reed naar de watertoren. Hij was een kwartier weg, of we horen wéér de Engelschen er aan komen. Meteen begon dat gierende geluid, dat ze maken met duiken en 't afweergeschut daverde weer door de lucht. En daar begon het bommen te regenen wéér achter de kabelfabriek. We konden de watertoren niet meer zien van de rookwolken en waterzuilen. En nu waren 't zware bommen. En Henk moest er juist midden in zitten. Ik stond midden op den dijk en de kogels floten langs me heen, maar 't kon me niets schelen. Ik wilde alleen maar weten, of de watertoten et nog zou staan, als alle rook opgetrokken was. Een arbeider bood aan, op informatie uit te gaan op mijn fiets. En wij zijn toen maar water blijven scheppen, want dat

moest toch in elk geval gebeuren en 't gaf afleiding. Eindelijk - na een uur, dat een eeuwigheid leek te duren - kwam de man terug. ‘Nou Mevrouw, de voorzienigheid heeft je man gespaard, hoor. Maar zijn hoed is hem afgeschoten, hij heeft gaten in zijn jas en zijn fiets is heelegaar stukgeschoten. En hij heeft een stuk muur op zijn schouder gehad, maar verder is hij nog heel. Hij komt er te voet aan. Hij is nog op de waterleiding geweest ook en daar hebben ze hem gewasschen, want hij zat hardstikke onder de bagger.’

Toen ik op de fiets Henk tegemoet. En 't was, zoals de man gezegd had. Henk had er midden in gezeten. Zijn fiets is finaal stuk. Alleen de banden zijn nog heel. Zijn hoed was weg. Zijn jas stuk en vuil. Gelukkig kwam Terpstra er toevallig aan en heeft hem meteen onderzocht. Zijn schouder is alleen gekneusd met roode striemen erop, maar verder mankeert hij niets. Bij 't 2e bombardement is zoowel de zuurstof- als de acyteleen fabriek volkomen vernietigd. Daarom zijn ze dus teruggekomen, omdat 't 1e bombardement niet goed raak was. Er zijn 8 gaten in de dijk en de waterleidingsbuizen zijn ernstig geraakt, zoodat we voorlopig zonder leidingwater zullen zitten. Henk zegt, dat beide fabrieken belangrijk waren voor de oorlogsindustrie der moffen. Dus dit was een ‘goed’ bombardement, al betreuren we 't leven van Joop zeer. Bij 't 2e bombardement werd een vrouw gedood. Verder alleen wat gewonden en enkele moffen dood.

Nu, we hebben onze emoties weer gehad voor vandaag.

Timmerman, 37 jaar - Kamp Rees (Duitsland)
Dinsdag, 23 Januari 1945

- Nachts flink gesneeuwd, overdag tamelijk goed weer, 6^{e} persoon van ons zaaltje, binnen de 15 dagen gestorven Wie volgd? De soep is nog nooit zoo dun geweest als vandaag, dat was voor straf voor het bietsen.* Ik verrek van de honger, een zaag geruild voor 6 sigaretten, Voor een sigaretje betalen ze graag *f*3 a *f*3,50 hoe is het mogelijk. Dorus is zeer vlijtig, over-

* Bij elkaar schooieren

dag spit hij, en 's nachts zaagd en snurkt hij. Een zaalwacht ingesteld, degeen die p ... moet, moet zijn penning inleveren, dit is om het bietsen tegen te gaan, deze nacht heb ik 1 uur wacht. De gehelen nacht is het hier bedrijvig om de kachel, die kookt dit, die dat, allemaal gebietst of gestolen ook niet uit overdaad. De ergste ziekte is wel als je aan de dunne bent, vooral als je er nog ziek bij bent, en je niet naar buiten mag, dan moeten ze je helpen om je behoefte te doen, en je begrijpd wel hoe dat gaat, met kerels onder elkaar. De Nederlanders onder elkaar in de vreemde vallen mij heel hard tegen, ze zijn allemaal even kribberig. Het is hier in ons zaaltje ook een rotbende, dat kan je wel nagaan, je ligt op een hand vol stroo, dat net zoo nat is als in een varkenshok, dat komt van de soep en wateremmers, en dan lopen ze nog met hun natte poten door je nest 's Morgens kom je er gekraakt uit, deze nacht kan ik niet slapen, het is al half 3 straks moet ik op wacht. Deze nacht bakte een jongen een spreeuw hoe komen ze er bij

HBS-er, 17 jaar - Haarlem
Dinsdag, 23 Januari 1945

- Een dag of tien geleden heeft het hard gevroren; 's nachts een paar maal - 12°C. Daarna is het pracht weer geworden tot midden verleden week. Toen begon het te stormen. Donderdag, de eerste dag v.d. storm, ben ik de Meer in geweest 50 kg tarwe voor het bontkleedje met een karretje halen. Kwam meer dood dan levend thuis. Kon mij toen indenken wat een ‘dodenrit’ het is naar ‘de Noord’. Zaterdag is het begonnen te sneeuwen. De sneeuw ligt er nu nog en ze is hard geworden door de lichte vorst, die daarop inviel. Gisteren ben ik met de slee weer de Meer in geweest. Was er ontzettend stil (vanwege de razzia's denk ik). Gaf ‘drupoog’ (een eigenaardige boer wiens ogen altijd tranen en wiens neus altijd druppelt) 2 paar mooie bontwanten (1 voor z'n vrouw en 1 voor z'n dochtertje) Toen hij vroeg wat moet je ervoor hebben, antwoordde ik hetzelfde wat hij ons deed als we wat kregen van hem: ‘Nou ... Laat maar ... Dat is wel goed’. En

daarna: ‘Als U ons zo nu en dan aan aardappels helpt...’ (Hij zei altijd: ‘Na de oorlog kom ik wel bij je vader een bontjekker halen’) Piepers had hij niet meer en ik kreeg alleen een kwart mud koolrapen. Juist toen ik weg wilde gaan, zei hij: ‘Moet je een vat erwten hebben’ Ik kreeg minstens 25 pond erwten. Ik had dus niet verkeerd gegokt! Vogelaar wil maar 25 pond tarwe voor de voetenzak geven. Vader doet het niet. 1 mud tarwe kost op 't ogenblik ƒ1500,-. Vandaar dat Mulder ons niet wil afleveren. We aten gisteren voor ƒ7,50- ƒ8,- spruitjes (ƒ3,50 p. kg.) Is ook geen groente meer te krijgen. Gelukkig hadden we wat kolen gesleept. Hebben vandaag (avondeten): 1 bord bruine bonen soep, alleen koolraap met suikerbiet en 3 suikerbiet-tarwe drie-in-de-pan gegeten. Ik rammel vanavond van de honger, ik ben er een beetje misselijk van. Ik kreeg gisteren bij Vogelaar 2 kopjes thee en 1 koekje! Snappen die boeren niet dat ik meer behoefte heb aan een glas melk met een flinke boterham? Die boeren leven ook eigenlijk nog zo voor-oorlogs. Alleen Woensdag en Vrijdag zijn er grote boerderijrazzia's geweest. In H'lem en omstreken houden de Duitsers sinds verleden week Zondag iedere, dag straatrazzia's. Ben er een paar maal middendoor gelopen. Gelukkig zie ik er nogal jong uit (en bleek). Een rare gewaarwording is zo['n] razzia: Je merkt eigenlijk niets, soms zie je een onvoorzichtige (?) man oppikken. Er heerst een beklemmende spanning, geen mof is dan te vertrouwen. En dan is het zo weer weg, de moffen zitten nl. altijd op (onze gegapte) fietsen. Maar de beklemming blijft. In de lucht hangt de spanning van vijandschap tussen Mof en Nederlander. De Duitsers zijn niet langer ‘nieuwe-orde-brengers’. Ze verklaarden zich openlijk tot onze vijanden na de spoorwegstaking, of liever wij verklaarden ons mèt de spoorwegstaking openlijk tot hun vijanden.

Sinds een elf dagen woedt het Russische winteroffensief. In een verbluffend tempo rukken ze naar Duitsland's grenzen op èn ... zelfs Duitsland binnen. Dit heeft de algemeen pessimistische stemming wat opgehaald naar optimistischere sferen. Moeizaam leeft iederen van de ene dag naar de andere. Dèze zomer loopt het nu toch wel af, durft men weer te denken. Onze boom is eindelijk geheel om. We stoken nu alleen hout en hièrvoor hebben we hoog uit drie weken hout voor. Enfin, de Hout is gelukkig dichtbij en zo heèl lang zal het toch niet meer duren!?

Sneeuwboel door de regen weggespoeld.

DONDERDAG 1 FEBRUARI - De geest in ons huisgezin is allerbelabberst. Mies en Koos voeren geen pest uit dan alleen maar eten. Frits en ik voeren nu ook niets meer uit, omdat we het vertikken op hetzelfde rantsoen als Mies en Koos, te gaan slepen. Het gevolg is dat we direct zonder wat zitten. Dinsdag met de vorst begon ik net de moed te verliezen, al rukken de Russen formidabel snel op!

Kunstenaresse, 45 jaar - Roermond
1 Februari 1945

- Leger en leger wordt onze buurt.

Brutaler en brutaler worden de moffen in onze straat.

Vanmorgen kreeg ik een cigaret van een buurman en rookte terwijl ik de straat overstak. Een van de Sanitäter kwam op me af en zei: 'Aha, Sie rauchen? Haben Sie auch Wein'. Mijn antwoord: 'Nein, natürlich nicht, denn Sie haben alles schon aufgetrunken' deed hem zuur kijken. - We zijn nog hier maar we zullen het weldra moeten opgeven. En misschien is dat ook beter. Het is net alsof je aan een helling staat. Je moet naar beneden, maar je durft niet goed. Je ene voet is voor de andere geschoven, klaar voor de nederwaartse gang en je lichaam helt nog achterover.

Velen trekken uit de binnenstad in de lege huizen van Eigen-Haard, de binnenstad moet leeg, behalve voor enkele bakkers en slagers, die een 'Uitwijs' hebben. Van ons onderduikplan kan niets komen. De overwegen zijn bezet, toegang tot de stad zonder Ausweis uitgesloten. -

2 Februari

- Regen en mistig. Eèn modderpoel op straat. De sleden worden weer omgebouwd tot wagentjes, Er zijn mensen, die hun bagage legden op een omgekeerde tafel. Gelukkig is dan misschien de grootste koude voorbij, Wij hoorden dat er kinderen bevroren op de sleden. De ellende is wel zeer groot. En steeds maar trekken en stoeten op het pad achter het oefenveld van RFC. Nù in de regen, nù in de mist. -

3 Februari, Zaterdag

- Frontsoldaat Boombergen, want ge-

durende dit vreselijke, maandenlange beleg van Roermond, zijn wij allen frontsoldaten geworden, frontsoldaat Boombergen dan, moet nu dit dagboek sluiten.

Het is elf uur in de morgen en we zijn eigenlijk uit het huis gejaagd hebben alleen nog toestemming gekregen om te eten, dat is een hoge gunst! We dineren zelfs, gebraden kip met compôte.

Straks zullen we de deur van ons huis dichttrekken en we zullen een onbestemde toekomst tegemoet gaan. Er is een merkwaardige rust in me. Een groot en gaaf vertrouwen, dat God alles ten beste zal keren.

Gegroet lieve Clémence en lieve Anna. Wanneer zien we jullie terug? En *zièn* we jullie weer? Dank voor alles!

Gegroet lief huis, waar lief en leed tot harmonie werd.

Elise Boombergen.

Hier volgt het droevige verbaal van onze evacuatie

's Middags half vier van de 3de Februari 1945, een kille, winderige doch droge middag zijn we met de Van Oyen en de Rijpma's naar de Eiermijn getogen. Leny Stoppels en haar twee dochters Willy en Henny, die op 22 Januari bij ons introkken vergezelden ons ook. Voordat de stoet zich in beweging stelde hadden we gerepeteerd, of de kinderpromenadewagen niet onder pungelen* bezwijken zou. 't Ging goed. Wel bezweek de hoogbeladen vernuftig in elkaar gezette, bagagekar van de van O's. Dat gaf ontspanning in hilariteit - en tevens oponthoud. De Grünen, onder [wier] bewaking [wij] gesteld [werden], ja zeker, waren behulpzaam en toeschietelijk. Leny S en Willy droegen een lange stelt tussen zich in waaraan van alles hing, enige handkoffers, een broodmand met 7 broden en ieder een zware rugzak, evenals Henny onder een rugzak gebukt ging. Voetje voor voetje gingen wij voort. Onze promenadewagen deed het prachtig! Op de hoek van onze straat knalden wissels en seinen de lucht in. Afscheidssaluut.

Wij zagen er uit als landverhuizers met ons schamel bezit en in lange broeken. Onder onze mantels zoveel mogelijk over elkaar aangetrokken, wat een gevoel gaf van een gestopte worst. Op de hoek van de Koningin Regenteslaan, begaf de wagen van de combinatie van Oyen-Rijpma het volkomen. Daar stonden we. Gelukkig laadde een knecht van Voerstermans alles op een kar door een paard getrokken en verder ging het vriendentransport.

* Bagage

Jeanne P. was met haar toezegging van het Rode Kruis voor een liggend vervoer reeds op een open boerenwagen zittend op een van onze stoelen naar de Eiermijn vervoerd, in gezelschap van Mevr. L. die de Grünen, omdat zij verlamd is, op een matras legden. Geen bedekking als een dunne deken tegen de kille wind.

Ongeveer half vijf kwamen we op het terrein van de Eiermijn aan. Zachtjes begon de schemer te vallen. Jan van O. en Ben R. onderhandelden met een vent, die in het bezit was van kar en paard, of hij ons de andere dag vervoeren kon naar Brüggen. Hij zei niet ja en hij zei niet nee, wel, dat het *f*50 moest kosten.

De kinderen waren schattig. Jopie, Piet, Rudi, Annemieke, genaamd Titi en Harry. Ze wisten toen nog niet wat hun boven het hoofd hing. Ze juichten, toen er op het terrein van de Eiermijn worst in grote hompen gesneden, uitgedeeld werd. Toen het langzaam aan donker begon te worden, zijn we afgedaald in de kelders van de Eiermijn. Dikke modder en grote plassen door de gesmolten sneeuw maakten de toegang haast ontoegankelijk. Een vriendelijke man, later bleek het de badmeester van het zwembad te zijn, hielp ons de promenadewagen naar beneden dragen.

Wel en daar waren we dan in de keldergewelven. Nooit meer zal ik kunnen vergeten de stank, die ons tegensloeg, toen we de stenen trap afdaalden. Nooit meer zal ik kunnen vergeten het beeld van menselijke verslagenheid. Bagage overal opgetast. Huilende kinderen. Oude mannen en vrouwen, die droef voor zich heen keken. Op de stenen grond rechts en links matrassen, de een wat schoner dan de ander. De grond zelf een modderige stinkende substantie, een vermenging van kelderlucht en de lucht van menselijke uitwerpselen sloeg ons op de keel.

In het achterste gedeelte was nog plaats voor ons gezelschap. In het halfduister vonden we een tafel en wat stoelen. We vonden er ook de K.'s liggend op een brede matras. Zij waren er met z'n driëen al een week. Zij zagen er ziek en onderkomen uit. Ook wij installeerden ons op een tweepersoonsmatras, waarvan de veren aan één kant kapot waren. Later in de nacht vonden Jos Rijpma en Wil daar een ligplaats. Ons gevoel voor humor werd niet gedood. We konden lachen om malle situatie's. Om de ligplaats van Jan v.O. en de rustbank van stoelen van S. en L. We hadden pleizier om de W.C. die zij bouwden, een emmer tussen kartonnen schotten. Het vinden van allerlei voorwerpen, die nuttig voor ons waren en waarop we dan

onze pungelen legden, hield ons bezig. We kregen honger. Brood werd er rondgedeeld, we kregen koffiesurrogaat en zèèr goede soep met vlees er in. Veel mondvoorraad hadden we niet. Een stopvles met boter en een met appelstroop, wat suiker en een paar blikjes volle melk in blik. En een paar broden.

Tenslotte viel de nacht en buiten barstten de granaten. Moffen kwamen controleren en er was een zwarte onderhandeling van enige mensen met hen, 't ging over boter en shag.

Wij sliepen zelfs rustige uren. En als je wakker was, dan hoorde je het geklater in de emmer van de geimproviseerde W.C. Het zachte snikken van een kindje, geschuivel van voeten van hen die de openlucht verkozen boven de emmer en die stank, o die vreselijke stank deden je nier weer inslapen.

's Avonds waren we op zoek naar Jeanne P. die in het Lazareth van het koelhuis moest zijn. Het was een hele toer om haar te vinden. We zagen daar de zieken liggen, vlak naast elkaar, een vreselijk gezicht. We hoorden kreunen en zuchten. We ontmoetten er ook allerlei mensen, die er helemaal niet hoorden, maar die op de een of andere manier kans hadden gezien, zich te laten inschakelen, als verpleegster of als ziekenverzorger en op die manier ten koste van het weinige voedsel de bevrijding van Roermond meemaakten.

4 Februari

- De ochtend bracht ons het dilemma: gaan of trachten te rekken. Maar veel weerstand voor dit laatste hadden we niet meer. Totdat de moffen zelf het ons makkelijk maakten met hun bevel dat de kelder vóór 12 uur leeg moest.

Boven in de buitenlucht kon je tenminste adem halen.

De regen plenste neer uit een gele hemel. We zagen mensen zich op weg begeven en er stonden vrachtkarren klaar volgeladen met evacuée's en hun bagage. Wij wachtten nog een half uur op het ‘bordes’ van het koelhuis. De van O. en Rijpma's hadden het besluit genomen nog te blijven. Leny S, de meisjes en wij tweëen bleven verder bijeen. Wij waren ijskoud en stonden te kleumen in een vreselijke, tochtige gang. Ineens kwamen er twee boerenkarren voorrijden en ineens zei Leny, daar gaan we op en voor ik het wist zat ik op die open boerenkar.

Toen was er nog een woordenwisseling met een Grüne, over onze pungelen en de promenadewagen, die niet meemocht. Even bemoeide die mof zich met iets anders en de meisjes hebben er gauw

alles opgesmeten. - Zij zelf laadden hun rugzakken op het kleine handige wagentje en liepen de 18 km achter onze boerenkar.

Om 11½ uur reden we het terrein van de Eiermijn af.

Wij zaten [tenslotte] met ons twaalfen plus een lading bagage op die kar. Mensen, die je niet kende, maar waar je je een mee voelde.

De regen was minder geworden en hield tenslotte op. Er bleef alleen een kille wind.

Door het Roermondse veld reden we. In die grijze dag. Het landschap dat ons lief is, hoe triest was alles.

In de verte zagen we Eigen-Haard, ons huis lag daar nu verlaten. We keken er naar, we zeiden niets.

In Maasniel sloten zich te voer nog wat mensen bij ons aan.

De weg naar Elmpt leek de moffen, die ons transport vergezelden te gevaarlijk, dus moesten we over Swalmen naar Brüggen. We reden voetstaps.

De wind sloeg in lichte vlagen om ons hoofd, dat was koud. Koud waren we ook van binnen. Een soort gevoelloosheid had zich om mijn hart gelegd. Geen gedachte aan verleden, heden of toekomst. Ik leefde, daar was het al mee gezegd. Maar ik leefde als een robot.

Even voor Swalmen werden we door de Geallieerden van uit hun linies aan de Maas onder vuur genomen. Vijf granaten zoefden suisend en sloegen vlak achter ons transport in de dorre aarde, waar duizende duitse mijnen verscholen lagen. Een kleine paniek volgde. De lopenden wierpen zich op de grond, ook de Grünen deden dat. Er gebeurden geen ongelukken en verder ging het.

Verder, altijd maar verder ging het. Eindeloos leek de weg naar Brüggen. Aan de duitse grens waren wij allen zeer stil.

Eindelijk tegen 4 uur reden wij Brüggen binnen dat grotendeels door de bewoners verlaten was. We zagen vele vrienden en kennissen. Dat deed goed. Dat waren lotgenoten, dat brak de spanning waarin we de rit gemaakt hadden.

Door Brüggen reden we. We zagen bij een grote steenfabriek als Lager herschapen onder vele mensen, ineens Joke van O. het hek binnengaan, achter de kinderwagen waarin Rudi zat. Haar mantel hing open en haar haar hing los. Beeld van menselijke ontreddering.

Recht tegenover deze fabriek, lag nog een grote pannenfabriek. De kar hield stil en we moesten er af.

Daar stonden we, in de modder, letterlijk, en figuurlijk.

In die viese, duitse modder. Op die gehate duitse grond.

In de regen, want het begon te gieten.

Daar stonden we in de modder met onze pungelen.

Een mof gaf ons te verstaan, dat dit ons Lager zou zijn.

Dat we daar maar naar binnen moesten gaan. Susan en Leny gingen een kleine deur in, zij zagen honderden mensen en een smalle trap naar boven. Duisternis heerste er. -

Zij kwamen ontzet terug en zeiden: 'Dat nooit'. -

Toevallig zagen we onze overbuurman Lammers. Die wees ons de weg naar hun domein, in een ander gedeelte van deze reusachtige fabriek. We werden een trap opgeleid, die trap was oneffen door opgekoekte modder. We kwamen in een grote ruimte. Wij vonden daar nog meer buren. Wij maakten grapjes en iets vrat er aan ons hart.

Hier geen matrassen, geen stoelen, geen tafels. Hier alleen een kale grond, belegd met een dikke laag gedroogd leem. Er waren houten plankjes, ongeveer 50 bij 40 cm, de zgn. vormen voor de pannen. Twee latjes en drie dwarslatjes aaneengespijkerd. Die stapelden [we] op elkaar. Daar zaten we op. Zo goed en zo kwaad het ging schikten we onze pungelen. -

Ook hier overal stank, stank, en nog eens stank. Naar schatting waren er ongeveer 1000 mensen bijeen. Er waren geen W.C.'s. Buiten waren wel een aantal hokjes op een rij, groene deuren met hartjes er in, stonden open of halfopen. Die latrines waren onbruikbaar, tenzij je door een uitwerpselenbrei wilde waden. In de benedengangen, zij waren donker, vonden de mensen dan wel ergens een plek. Aan het einde van een der gangen bevond zich een soort stal, waarin een paard stond en een soort koe, mager en schonkig. Misschien waren het ook wel een paar koeien, dat weet ik niet meer. Er lag stro op de grond en deze plek was ònze plek, waar de keizer te voet heen gaat. We lachten er maar wat om, wat kon je anders doen. Even was er een klein tumult. Piet van O. verscheen ineens boven, boos en opgewonden, op de achtergrond Lida v.V. met de koffer van Jeanna P. Het bleek, dat Jeanne P. in de steek gelaten was door de twee geleidsters, die op zich genomen hadden Jeanne veilig naar Groningen te geleiden. Buiten voor het andere Lager, druipnat in de stromende regen vonden wij Jeanne en namen haar weer op in onze commune.

Tegenover ons aan de andere kant van de ruimte hadden zich een

aantal nonnen geinstalleerd. Hun middelpunt vormde een pastoor. Zij waren in het bezit van enige stoelen en zelfs van een ligstoel, waar 's nachts de pastoor op sliep, onder een vuurrode deken. Wij vroegen hen een stoel voor Jeanne, die kregen wij niet.

De duisternis viel en het electries licht, slechts enkele lampen, ging aan en daar zaten we, mummieachtig van kleur door het droge leem. In minder dan geen tijd, zat alles er mee vol. En kroop overal in. Honger hadden we ook. Sinds de Zaterdagochtend hadden we behalve een kopje soep in de Eiermijn niet meer gegeten. 's Avonds was een papuitdeling in het Lager. De pap was goed, we stonden een tijd in de rij en kregen een flinke portie. Er werd brood verdeeld, dat uit Roermond werd aangevoerd. Het brood was goed, maar ja, we voelden ons flauw en we voelden ons mager worden. Dat was meer nog van verdriet en van opstandigheid, van toegespitste haat tegen de moffen, die ons als honden uit ons huis verjoegen en ons slechter dan beesten behandelden. Buiten kookten de mensen op houtvuurtje ‘geklaude’ aardappelen en groenten.

We werden moe en wilden slapen. Wij legden de houten vormen, waarop wij zaten nu uiteen op de grond, legden er een paar dekens op en dat was onze slaapplaats. -

Die eerste nacht bleven Jeanne en ik zitten. De anderen lagen aan onze voeten. - Dat was een vreemde nacht. Een koude nacht in die tochtige fabriek. Jeanne en ik sliepen niet. Soms spraken wij zacht met elkaar. Van tijd tot tijd aten we een stukje brood. Die nacht stierven er drie kinderen in het Lager, wij hebben er niets van gemerkt.

Beklemmend waren de geluiden van de slapende mensen. Gesnurk, kindergehuil, gedroom en gefluister. Overtrekken van vliegtuigen en zacht gedreun van vallende bommen. Ieder mens, zelfs in zijn slaap een hoopje ellende en leed.

En zo gleed de 4de Februari in de

5de Februari

- en het werd licht. De pastoor werd door een non geschoren.

Beneden in een der gangen vonden we een grote kraan. Daar gingen we ons wassen. Gezicht en handen werden tenminste weer schoon, zij het voor een ogenblik. Ik had een groot stuk zeep. Kalodermazeep, zuinig bewaard! Nooit zal ik die zeep meer kopen als dat weer mogelijk zal zijn, altijd zal aan die heerlijke lucht van de Kalodermazeep, de herinnering kleven van dat vervloekte Lager.

Je moest vroeg zijn, anders stond er een reusachtige plas water op de grond om die kraan, maar je vond dan wel een paar bakstenen daar zette je dan je voeten op.

We gingen om beurten, twee an twee Brüggen in. De bagage lieten we nooit alleen. En Jeanne lieten we ook nooit alleen. - Jeanne hulde aan de kranige wijze, waarop je dit alles droeg en doorstond.

Wij vonden contact met de Van Voorthuizen's, Mies gaf ons drie flessen echte gezette thee en van Lida kregen we een adres van particulieren in Lüttelbracht. Triomphantelijk kwamen we met thee en adres in het Lager terug. We vielen op de thee aan. Water wilden we daar niet drinken. Wel hadden we ieder een thermosfles met water meegenomen, we dronken het met kleine slokjes. Mies zal nooit beseffen, wat voor een weldaad ze deed met die heerlijke thee. Ik zal het nooit vergeten. De dag kroop traag voort. We wilden het nog even aanzien, want je kwam niet makkelijk met je bagage uit zo'n kamp.

's Middags verscheen ineens de tandarts Imkamp. Hij was enige weken vastgezet, nu weer vrij, als hoofd van het Rode Kruis in Roermond vonden de moffen hem een saboteur. Hij heeft inderdaad goed werk gedaan, door de evacuatie zo lang mogelijk te rekken.

Er werd omhelsd bij zijn vetschijnen en die nacht brak er ruzie uit tussen onze buurvrouw en een oude man uit Roermond, die te lui was om naar beneden te gaan en achter haar ligplaats ging plassen. De 3de dag van ons verblijf in het Lager brak aan op

Dinsdag, 6 Februari

- De afgelopen nacht had ik me ook op de grond gelegd, mijn hoofd lag op een halfgeleegde rugzak van de Heer de S. Onze hoofden lagen bijna tegen elkaar aan op diezelfde rugzak. Foei wat snurkte de Heer de S.! Overal werd er hevig gesnurkt. Toen ik daar zo lag, dacht ik: ‘Als ik hier nog een nacht moet liggen, als een menselijk stuk vuil in die oerinstinctelijke geluiden, dan word ik gek’.

Nu wordt een mens niet gauw gek en zeket niet als hij denkt, dat hij het wordt.

't Is dan ook niet gebeurd! Want...

's Morgens gingen Susan en Leny Brüggen in en ontmoetten bij de Ortscommandantur de brandweerman Johann Strutges, de zelfde van het adres, dat Lida ons gaf.

Ik was juist bezig onze pungelen te pakken, omdat we besloten

hadden deze dag uit dat verschrikkelijke Lager te verdwijnen. Wil en Henny deden hetzelfde. Ineens kwamen Susan en Leny opgewonden terug en voordat ik het wist waren de pungelen beneden, ook onze trouwe promenadewagen en Leny's stelt!

Buiten stond een lege handwagen, Strutges zei: ‘Die können Sie ruhig nehmen’. We stalen die eenvoudig, maar enfin het was moffenbezit. Organisieren was de mode van de dag!

En daar gingen we. In een haast zachte voorjaarsmorgen. In zo'n fijne grijze ochtend, die het voorjaar kan voorafgaan. Wat was het heerlijk diep adem te halen en buiten te zijn, weg van al die stinkende mensen, waarvan ook wij een deel vormden.

Leny en de meisjes voorop. Honderd meter erachter, ik met de promenadewagen en een heel eind verder als twee donkere stipjes, Susan en Jeanne.

Drie kwartier door het stille boerenland. Drie kwartier in de stilte. Na maandenlang in een belegerde stad gezeten te hebben, langzaam afgevreten door het rampzalig geweld van bombardementen en granaten. In ons eigen land oorlogsgeweld en hier in dit vijandige land, die verrukkelijke stilte. Toen heb ik beseft wat stilte betekenen kan in het leven van een mens.

Op een kruispunt, waar wij links af moesten slaan naar Lüttelbracht werden wij aangehouden door een duitse wacht, maar door prachtig comediespel van Leny konden wij verder gaan.

Johann Strutjes fietste ons achterop en deed of zijn neus bloedde. De familie Strutjes hadden ook reeds sedert enige tijd moeten evacueren, maar waren clandestien teruggekeerd, wetende dat zij toch uiteindelijk weg zouden moeten. Strutges zei ‘Gute Morgen’ en reed door naar zijn huis, een vrij groot huis met een kruidenierswinkel. Leeg nu natuurlijk.

Eindelijk waren we op het aangeduide punt. Frau Strutges had eerst enige bezwaren, maar toen zij zich goed realiseerde wie wij waren, uitgedrevenen, stond haar goede hart wijd open.

Leny en de meisjes bleven bij de familie Strutges en wij werden uitbesteed bij een hartelijke oude vrouw, Frau Geurts, die als een moeder voor ons gezorgd heeft. Duitsers, vijanden, maar wij vergaten het.

Wij vielen als hongerige beesten op de warme maaltijd aan, zuurkool met vette worst. Koffie en melk van onze eigen gestolen koeien, die daar in de omtrek waren ondergebracht!

Wij sliepen in een kamertje naast de stal. Die stal was leeg. De eigen beesten gestolen door de eigen troepen.

Jeanne op een soort dubbele brits, waar de soldaten op sliepen, die daar ingekwartierd waren geweest. In onze grote boerenbed met dekbedden hadden ook soldaten geslapen. Wij gaven er niet om, wij waren moe. Doodop waren we.

Er was nog een echtpaar met kinderen ondergebracht. Evacué's als wij en wij praten 's avonds bij een warme kachel in een klein kamertje met de goede oude vrouw, die, ofschoon zij het niet rechtstreeks uitte, ons liet voelen, de zorg over haar vaderland en het Hitler-régime.

Strutges ook was anti-partijman. Als we bij hen in de keuken zaten, dan draaide hij de radio op Engeland. Hij was een der weinige niet partij-leden van dit vroeger welvarende kleine boerendorp.

Lang zijn we niet in Lüttelbracht gebleven.

De ochtend van de

7de Februari

- begonnen ook hier de granaten te fluiten en de oude moeder begon te spreken, dat zij naar haar zuster wilde in een naburig dorp, want het front scheen in beweging. Die nacht was er in de buurt een zwaar bombardement. Wij schonken er weinig aandacht aan, we waren er te moe voor. Maar de oude vrouw sprak steeds over weggaan. Wij bleven deze dag nog en

8 Februari

- hadden we al vroeg een soldaat van de Ortscommandantur in de keuken, dat het tijd werd naar Brüggen terug te keren, want er zou weer een evacuatietrein vertrekken.

Wil en ik 's middags naar Brüggen, om poolshoogte te nemen. Nu samen in de stilte van het wijde land. Ieder met onze eigen binnengedachten. Soms even hardop filosoferend.

Er kwamen Engelse jagers over. Ergens vlak bij ons knalde knetterend het afweergeschut. Scherp verbroken stilte.

De middag was kleurloos. Aan den einder een groene streep, waar de lucht even openbrak. En Brüggen haast leeg. Er waren veel treinen vertrokken de dagen, dat wij in Lüttelbracht verblijf hielden. We spraken nog enkele kennissen en gingen op het perron. Daar was het levendiger. Allen informeerden naar de trein, die om zes uur aan zou komen. Van de stationsbeamten wist niemand iets met zekerheid te zeggen.

Wij terug naar Lüttelbracht met het vage plan, met de mensen daar mee te trekken. Vlak bij het kruispunt haalde ons een jongeman in op een fiets n.t.b. een Limburger, een slachtoffer als wij, die ons vertelde, dat er zèker om 6 uur een trein zou komen.

En dus pakten wij onze pungelen weer bijeen, laadden de onvolprezen promenadewagen vol. Strutges had voor een boerenkar gezorgd, waarop Jeanne kon zitten met al onze bagage en de kinderen Carels. En voort ging het terug naar Brüggen. Een Grüne verbood ons het terrein van het station op te rijden. Tenslotte lukte dit, dankzij Strutges toch.

Toen volgde er een woordenwisseling tussen A. en een andere Grüne. Nog zie ik die kerel duidelijk voor me. Jong nog en zenuwachtig. Maar vooral brutaal. Hij zei: 'Sind Sie auf der Schule gewesen, wissen Wie was dat bedeutet, *'Der Zug soll bestimmt kommen'*. Mens, ik had die kerel kunnen vermoorden. Wat zal er van hem geworden zijn? Later zagen we hem op het perron in Zwolle, toen we daar een week waren en vrienden groetten, die met de laatste evacuatietrein naar Friesland gingen. Deze soldat van het 1000jarig rijk!!

Intussen kwamen wij, alweer door Strutges op het perron. Langzamerhand vulde zich dat perron met mensen en met hun geweldige voorraad bagage. We waren koud geworden, de wind was opgestoken maar het was gelukkig droog. De lucht brak open in wat avondrood, de einder wazig blauw in nevel. Een late vogel zocht zijn nest.

2400 mensen zouden de trein, die alleen uit beestenwagens bestond, moeten vullen. 2400 mensen met hun bagage. -

En waarlijk even over achten gleed de trein binnen.

Wij hadden het 'geluk' een groot model veewagen voor ons te krijgen en kwamen in een hoek te zitten gedeeltelijk op onze koffertjes en ingerolde dekens. Hoe schamel leek ons ons bezit toen er zich mensen, boeren uit Beesel, man vrouw en een zevental kinderen, naast en voor ons zetten met een hoeveelheid bagage hoog als een berg.

89 mensen met hun pungelen en kinderwagens er bij.

Onze promenadewagen gaf ik op het perron aan een vrouw, die een ziek kind had.

Daar zaten we dan. In die stinkende, onverlichte veewagen. Met brullende kinderen en zenuwachtige moeders. En mannen, die eveneens zenuwachtig waren en in een ruzietoon vervielen. Met de onzekerheid, of we wel of niet weer in ons land gebracht werden.

Of we in Friesland of Groningen gebracht zouden worden, of dat men ons vóór het in beweging geraakte front zou uitdrijven. Deze 2400 mensen, één in deze rampspoed, in deze onmenselijke behandeling. Dit aantal mensen, een klein deel slechts van de 120.000 die uit Limburg werden weggejaagd.

Om 10 uur zette de trein zich in beweging.

En daar barstte het Limburgsche Volkslied, ‘Dat is mijn vaderland, Limburgs dierbaar oord’, los in de benauwde ruimte, waar we 40 uur zouden moeten doorbrengen.

Dat was een ontroerend moment. Dar was het antwoord aan de moffen, ‘jullie krijgen er ons niet onder’.

Toen volgde ons mooie oude, waardige Wilhelmus van Nassouwe en vele andere vaderlandse liederen.

Iets brak in mij. Ik dacht aan ‘thuis’. - Voor het eerst omvatte ik alles wat ik in Roermond lief had. Ik had het gevoel, of ik in duizelingwekkende vaart in een diepe put viel. En tegelijk voelde ik me opgeheven worden en er was een stem, die zei: ‘Wees nu sterk’. Waar zou je op dit moment sterk in moeten zijn? -

Sterk zijn in het verdragen van de steeds slechter wordende geest in de beestenwagen. Heftige ruzie's ontstonden er, die begonnen en eindigden met een godverdomme. -

Sterk zijn in het verdragen van die ontzettende vieze kerel uit Beesel, die niet ophield zich te krabben en wiens jengelende kinderen ieder ogenblik ‘op de pot’ moesten. Sterk zijn, ach ik heb er mijn best voor gedaan. Is het mij gelukt? Ik weet het niet.

L. was zo nu en dan militant. Dan schreeuwden de mensen tegen ons en zeiden: ‘Die prinsessen zitten maar goed’. Ik voelde me zeer zeker gèèn prinses. -

Het was alles zo hopeloos triest. En toch vonden we nog kracht te lachen.

Zo nu en dan verlichtte een stompje kaats de wagen, er moest een kind gevoed worden, of kreeg een schone luier aan. Er was dan een kort fel licht, dat de hoofden geel maakte en wonderlijke misvormde schaduwen wierp, bespottelijk dansende schaduwen op de zoldering. Dan, plotseling hield de trein stil voor luchtgevaar. Een opgewonde stem riep ‘Lich oet’. En zwarter dan zwart viel dan weer de duisternis.

Honger kregen we en grabbelden, verlicht door de knijpkat wat brood bijeen, verdroogd en gebrokkeld en kauwden daarop.

Steeds onrustiger werden de mensen. Een oude juffrouw kreeg een aanval van verstandsverbijstering. Ze wou zice wassen boven en naar ‘'t huuske’ en ze had bij de Koningin aan tafel gegeten. Om te kalmeren werd er een Rozehoedje gebeden. Door het telkens herhaalde ‘Bidt voor ons’, hoorde je de oude juffrouw gillen: ‘Ich mot naar hoes - Ich mot mich wasse’. - ‘Heilige Maria, bidt voor ons’, ‘Ich mot naar bòve’ - en zo ging dat een poosje door. 't Was afschuwelijk en Dostojewski waardig.

Zo reden we door de duistere nacht.

Verder en verder door de duister nacht. Verder en verder van huis. Dieper en dieper Duitsland in.

Voorzichtig namen we van tijd tot tijd een slok water en hielden die lang in de mond. Dat bracht verkoeling voor onze droge kelen, de verstikkende atmosfeer lag bitter op onze tong.

Onze gedachten waren uitgeblust. Geen gevoel van tijd, geen gevoel voor gevaar, want door het ratelen van de wielen op de rails hoorden we de bommenwerpers en jagers over ons heen donderen. Alle gevoel had opgehouden te bestaan. Wel voelden we onze lichamen loodzwaar en onze gezichten plakten en onze handen en voeten waren gezwollen.

En zo reden we in de zeer vroege ochtend, een vale streep licht viel door de reten en kieren van de wagen, langs Wesel en tegen ongeveer 9 uur bereikten we Herselfeld-Dorsten. Aan dit station hebben we een hele dag gestaan.

Een tergend lange dag.

Een winderige regendag, op een modderig emplacement. We mochten uit de trein, we mochten zelfs het stadje in. We belden bij particulieren en vroegen daar naar het toilet. We dronken iets, wat de naam had van Kaffe, maar wat vaatwater leek en wisselden marken bij kennissen, die daar ook aangeland waren.

En wat we verder die dag deden, ik weet het niet meer. Zitten en wat brood eten en een blikje gecondenseerde melk maakten we open en smeerden dat op het brood. Een keer gilde de sirene.

Er werd soep uitgedeeld. Wij namen die moffensoep niet.

Er werd pap uitgedeeld. Wij weigerden die te eten. -

Zo was die lange dag van

9 Februari

- waarop we eindelijk 's avonds tegen 11½ uur een locomotief kregen, die ons verder zou slepen.

Die nacht was heel lang, eindeloos lang.

Er werden mensen ziek, door overmoeheid.

Er was een vrij humoristies incident van die vent uit Beesel, die zijn behoefte in een zakdoek had gedaan en voor mijn koffertje had gedeponeerd.

Er was tenslotte een paniek, toen enkelen dachten, dat we terugreden.

Telkens stoppen, luchtgevaar.

Telkens stoppen, vallende bommen in de verte.

Totdat eindelijk de trein vaart nam en met een razende snelheid door de nacht ijlde.

Aan slapen viel niet te denken. We waren er te moe voor.

De randen om onze ogen staken fel en brandden en onze hoofden waren leeg.

Volslagen leeg. -

10 Februari

- 's Morgens in alle vroegte stopten we aan een klein station, dat Epe bleek te zijn. Wij hoorden Russies spreken en riepen enkele woorden in het Russies door een kier. We waren dus vlak bij de Nederlandse grens, die we enige tijd later passeerden.

Dàt gaf een opluchting.

Weer in ons land te zijn.

Wat gaf dàt een opluchting.

We zeiden ‘Goddank’.

Secretaresse, 18 jaar - Eindhoven
Donderdag, 1 Februari 1945

- Ik zit zo vreselijk in de rats over al onze vrienden en familieleden in het nog bezette gedeelte van Nederland. Twee weken geleden hadden we bijvoorbeeld een bericht waarin o.a. stond dat een stuk van een V-1 in Monster was terecht gekomen. Misschien is er wel iemand van tante Mélie gedood of gewond. En als ik hoor van Bilthoven en dan zelfs de straten

met huisnummers waar generaals of Headquarters zijn, bijvoorbeeld in de Hasebroekseweg (Hannie Kwantes!) of Soestdijkerstraatweg waar Agnes misschien zit ... En dan hoe ze in de Euterpestraat het Gestapo hoofdkwartier gebombardeerd hebben in Amsterdam of het SS. station in The Hague .... En dat alle levensmiddelen fabrieken in Zaandam ('t vorig jaar al!) opgeblazen zijn en de fabriek van eenmanstorpedo's is gebombardeerd en vlakbij tante Mélie op Ockenburg vliegende bommen worden afgeschoten ... En dan praten ze thuis over die dingen en ze weten nergens iets van en dan moet ik mijn mond maar houden. - En hoe in Venlo gemiddeld per week 70 kindertjes onder de 2 jaar sterven door gebrek aan levensmiddelen, melk vooral.

't Is erg depressing; ik ben werkelijk niet in een opgewekt humeur te krijgen En dan al die convoys te zien en te weten dat die allemaal naar het Noorden gaan ... Binnenkort komt het grote offensief.

Ik viste eens bij Moorehouse en die zei dat het Noorden ‘soon, very soon’ bevrijd zou zijn. Of ik soms mee wilde gaan? Ik heb natuurlijk gezegd dat ik dolgraag mee wilde on move. Eerst misschien als 't niet hard opschiet Utrecht of The Hague, maar dan wordt 't natuurlijk Duitsland. En tóch zou ik 't willen.

Vanmiddag hoorden we 't nieuws: de Russen zitten nog maar 60 km van Berlijn af!! Niet eens volgens hun eigen berichten nog, maar according to the German News Bulletin!!!! Als 't zo doorgaat zitten ze over twee weken hier! Maar de moffen beginnen nu Holland te verlaten: in Leiden is de noodtoestand al afgekondigd en de moffen worden daar teruggeroepen achter de IJssellinie.

Wat is 't toch heerlijk dat we thuis de telefoon weer terug hebben. Moeder gebruikt 'm werkelijk, de hele dag. Vanmorgen werd er door 't Militair Gezag opgebeld dat alle invallers die Dinsdag mee met de kinderuitzending naar Engeland zouden gaan, uit moeten vallen. En juist zat die arme Adri met 38.6° koorts achter de kachel. Van de diphterie-inspuiting. Bill is vanmorgen niet met het vliegtuig naar Engeland vertrokken omdat het te slecht weer was. Nu gaat hij morgenvroeg. Die bofknol.

Mary is vanavond met Carr en Moorehouse naar een show geweest. ‘Jaloesie’ Ze vond t wel goed.

Ik denk dat overmorgen hier het offensief voor de bevrijding van de rest van Nederland zal beginnen. In Belgie en Luxemburg is het front ook al in beweging gekomen. Vanmiddag heb ik een foto van

Bridget gemaakt. Zouden Bill en zij ooit een paar worden? Ik zou dat enig vinden! Alle twee officierskinderen, och, waarom niet? Vanmiddag, nadat we het goede nieuws van het russische front gehoord hadden, kwam Bill de typing room binnen huppelen en klapte in zijn handen en zei gnuivend dat hij 'Victory-day' wel in Londen zou meemaken, zou vieren.

Ik vroeg hem, wat hij met 'Victory-day' bedoelde: de dag waarop Amsterdam of den Haag bevrijd zou zijn of de dag, waarop de Russen Berlijn binnen zouden trekken.

Geen van beide bleek het te zijn: 'Victory-day' was de dag van de overgave van de moffen. Maar ik geloof, dan ze taaier zijn dan we nu hopen.

Maandag 12 Februari

- Captain Carrington is vandaag naar Nijmegen. Zou hij daar soms in de toekomst naartoe 'moven'? Ik hoop 't maar van niet. Laat ze toch alsjeblieft zolang mogelijk hier blijven.

Onderwijzer, 37 jaar - Groningen
11 Februari 1945

- Ik stik van ergernis, ik heb gegraven. Er was trouwens niemand, die zich er aan onttrok of onttrekken kon. 'k Heb trouwens niet meer grond verzet, dan er op de palm van mijn hand kan liggen.

Typiste, 29 jaar - Amsterdam
26 Februari 1945

- ... op die bewuste zwarte Woensdag [zou ik] weer starten, wat toen niet doorging. Ik kreeg toen achter elkaar twee massieve banden, wat me, of beter gezegd Vader, *f*130.- kostte plus de fooien en extra kosten wel *f*140-. Dat voor een fiets, die met goede banden tien jaar geleden *f*55.- kostte. Enfin, ik ging Dinsdag, 20 Febr. op pad, met mijn klompen en Joop z'n kaplaarzen. Het was een zware trap, tegenwind en harde banden. Doodmoe kwam ik aan. De volgende dag ging ik de boer op. Boerderij op, boerderij af. Na enige tijd raakte ik m'n klompen kwijt voor 10 p. tarwe. Bij de Vlaskamp een stukje scheerzeep voor 2 p. bruine bonen. 's Middags de laarzen van Joop die jammer genoeg over 't algemeen te klein waren, voor 40 p. tarwe + 10 p. bruine bonen. Misschien te weinig of zeker te weinig maar ik was blij eindelijk beet te hebben. Jannetje stopte weer 't nodige in mijn rugzak allemaal van die nuttige kleine artikelen, zoals taptemelkpoeder, een zakje tapioca, een pakje koffiesurrogaat (daar gaan de stedelingen de boer mee op!) een klein pakje theesurrogaat, ik weet 't niet eens meer. Donderdag ging ik terug. Eerst kreeg ik van Jannetje een pannetje bruine bonen met flink wat jus en een klont boter er in. En vier boterhammen mee. Er stond een harde tegenwind en moeizaam kwam ik vooruit. Om half 11 startte ik en om half zes was ik thuis. Toen had ik de helft bij me en moest ik dus weer op stap, wat ik gauw wilde doen aangezien ik een offensief van de Geallieerden vreesde en ik dan alles binnen wilde hebben. Bovendien moest ik er meteen weer op uit, want ik heb zowaar weer een baan. Terwijl ik op stap was, kwam Nolten bij me thuis of ik er voor voelde vertegenwoordigster te worden bij een in- en exporteur van zilverwerken en bijouterieën. Salaris .... ± *f*500.- à *f*600 - in de *maand* als ik middelmatig was. Anders kwam ik gauw tot *f*1000.- De baas was een jongeman van mijn leeftijd, die er wegens de razzia's niet op uit kon en de zaak aan een jonge vrouw moest overlaten, een beschaafde jonge vrouw met flair. En toen dacht Nolten aan mij!! Vleiend. De jongeman in kwestie was een oud-scholier, ik kende hem wel, maar hij noemde geen naam. Ik moest Zaterdag maar eens bij hem komen praten. Dat deed ik. En die oud-scholier bleek Geert Vinkesteyn te zijn. Geertje, een van m'n vijf aanbidders, die melige gedichten op m'n ogen maakte! Hij is nu gelukkig getrouwd. Wie had dat ooit ge-

dacht! Het kan toch grappig gaan in de wereld. Geert heeft 't ver geschopt in die branche nadat hij in de journalistiek in de malaise te weinig verdiende om van te bestaan. Hij is nu steenrijk. Ik 's middags naar Geert, met wien ik 't direct eens werd. *f*30.- in de week, 5% provisie. Z'n vrouw is z'n compagnon ..... Ik zou Donderdag 1 Maart begonnen. Geert was nog niets veranderd, de gezellige, een beetje melige Geert, dien ik vroeger een beetje spottend op de hak nam. Maar een handige zakenman en dus een waardig leerling van onze Handelsschool. Hij liet me de collectie zien. Pruldingen nu, waaraan ze nu schatten verdienen, maar nog netjes voor deze tijd. En 't zijn toch nog verzilverde koperen wapentjes en leuke speldjes, vooral voor kinderen. Gedachtig aan H. Hugowaard nam is er direct een paar mee.

Zondag, 4 Maart 1945

- Ik schrijf verder. Dinsdag ging ik weer op stap. Wind gedeeltelijk tegen, toen mee. Ik had voor de Vlaskamps wat snuisterijen en wat wol bij me voor de baby, waarmee wij eigenlijk niets deden. Aan Pien had ik al genoeg wol gegeven. Deze had ik nog bewaard, daarmee had ik nu een plan. Ik wilde er spek voor hebben. Bovendien nam ik m'n fototoestel mee om de kleine te fotograferen, hopend daarmee een fles melk te veroveren. Ik stevende dus eerst op de Vlaskamps af en sprak met hen af de volgende ochtend te komen fotograferen. Nu, dat sloeg in. Dat vonden ze wel zo fijn. Ik gaf alles, en vroeg toen of ze me niet konden helpen aan een fles melk. Nu, dat ging moeilijk, de koeien stonden droog. Ik kende dat liedje wel. Alle koeien staan droog, maar ze hebben er allemaal melk. Er is natuurlijk weinig, maar ik wilde melk hebben. ‘Nu ja, als 't moeilijk gaat, dan wil ik U geen last veroorzaken, Maar ...’ ik schilderde de toestand zwart af en zei zo graag melk thuis te brengen. ‘Maar ik wil U geen last veroorzaken.’ Ik wist toen wel al, dat ik ze kreeg. En zo ging 't met 't spek. Ik vroeg geen bepaald stuk. Alleen iets lekker hartigs voor 't brood van 't Zweedse Rode kruis.

Toen naar de Donkers. Daar stalde ik m'n diverse gaven uit. Resultaat, ik kreeg er goed te eten, bleef er als van ouds slapen en m'n rugzak puilde weer uit van goede gaven. Weer een pakje koffiesurrogaat, azijnessance voor 2 Ltr. (azijn is er niet meer), een stuk kaas, 2 pakjes tapioca en ... een fles melk. Ik kreeg weer een pan bruine bonen voor ik wegging en vier boterhammen mee. M'n fiets

was loodzwaar. Ik had zeker wel 80 p. op m'n fiets. Ik ging op stap naar de Vlaskamps. Daar fotografeerde ik de kleine. Toen moest ik blijven eten. Ik wilde liever weg, maar ze haalden me met een varkenscarbonaat over. Die kon ik niet weigeren. Nu kon ik merken bij een boer te zijn. Heerlijk vet eten, dat hadden ze niet eens bij de Donkers maar dat zijn bouwers. Aardappelen met witte bonen door elkaar en een stuk vlees als ik vroeger niet eens op mijn bord kreeg. En zalige vette jus!!! En bessensap na. Tjonge, ik plofte haast, zo vlak na die bruine bonen. Ik kreeg een fles melk en een stuk prachtige spek van 3 ons. Tjonge, ik was den koning te rijk.

Even buiten Hugowaard reed er een jongeman voor me, die steeds omkeek. Bij een kruispunt stapte hij af en vroeg me toen ik passeerde hoe hij moest rijden naar Krommenie. Ik zei hem zo goed te rijden, maar wilde hem niet mee hebben, want meestal rijden ze me te hard. Maar hij reed mee. Met z'n 2en vond hij gezelliger dan alleen en omdat hij net zo langzaam reed als ik, vond ik 't best. Het leek me zo één, die op zoek is naar een vrouw. Hij vroeg, of ik ook Katholiek was. Hij was 't ook. Maar ik lichtte hem al gauw in, dat ik verloofd was. Het was n.b. ook één, die in den Helder geboren en getogen is en dezelfde school als de jongens* had bezocht, dus we hadden stof genoeg tot gesprek. En 't was best gezellig, want met die lamme tegenwind (ik tref 't bijna nooit wat dat betreft en zeker niet de laatste tochten) was 't een goede afleiding op die lange saaie polderwegen. Bij Knollendam plofte z'n band en hoewel ik best solidair met hem wilde meelopen ging ik toch maar door. Joop zou me tegemoet lopen en ik was al zo laat gestart. Ik zwoegde dus alleen verder. Bij de Hembrug leek contrôle te staan. Ik schrok me dood. Stel je voor, dat ze me m'n tarwe en spek en melk afnamen. Om te huilen. Maar er gebeurde niets. Ik lag met m'n neus op 't stuur omdat ik zo moe was en veinsde niets te zien. Het was blijkbaar een behoorlijk mens want hij hield niemand aan. Dat zijn anders ook schoften, z.g. Nederlanders, maar waarvoor hun eigen landgenoten dagen zwoegen, pikken zij gemoedereerd af. Maar stop hun een pakje boter of wat shag toe, dan laten ze je gaan. De Duitsers willen ons uithongeren, dus kunnen ze ons moeilijk kalmweg eten laten halen. Maar onze eigen landgenoten helpen ons mee uithongeren ten eigen bate. Want zij hebben alles. Zoals een politieagent, een buur van familie, die 5 mud aardappelen thuis kreeg, terwijl

* Broers van de schrijfster

hij er nog 3 had, 100 p. tarwe à 12 ct., die geregeld vlees krijgt en wat dies meer zij. En onze familie lijdt honger, dat je angstig wordt als je hen ziet, zo erg, dat Moeder hun van ons schrale beetje bonen wat bonen te eten gaf toen ze bij ons waren. Wij weten wat 't zeggen wil met een knagende honger te zitten. Maar die lui kunnen niets missen. Maar laat ik me niet kwaad maken. Wij zijn nu zo dankbaar. We zijn zo geholpen en hopelijk laat de bevrijding niet te lang op zich wachten en halen we 't zover. Want we hebben toch niet anders dan die suikerbieten en die tarwe, in 't geheel wegend 57 pond dus een overwicht van 7 pond. En 12 p. bruine bonen. Anders hebben we geen peulvruchten meer. Nog een paar pond gedroogde tuinbonen en dan hebben we 2 weken terug 15 p. havermout kunnen kopen à *f*25.- 't pond. 't Is natuurlijk een geweldige prijs, maar daarnaar kijk je niet meer. Als je maar te eten hebt. Wat smaakte dat heerlijk, dat eerste bordje havermoutpap. Maar melk krijgen we nu niet meer. Die is zeker te schaars. En nu heb ik nog wel shag voor den melkboer. Hij moest 't weten. Dan kwam hij zo melk brengen. Maar met een paar weken zal 't wel beter worden. En tot zover houden we 't wel uit.

Maar ik keer terug tot m'n relaas. Op de Hembrug kwam ik Joop tegen. Die schat was me zover tegemoet gelopen. Hij nam de vracht van me over en ik ging er naast lopen. Om half zeven waren we thuis. Moeder doodgelukkig, alles was klaar voor de ontvangst. Ik kreeg een heerlijke *witte* boterham met *boter*!! Dat smaakte geweldig. Prachtige grote broden, zoals we ze vroeger hadden. Wat een heerlijkheid. En er gaan zoveel boterhammen uit. ‘Thuis’ waren ze verrukt van m'n gaven die ik zo uitstalde. Ik was en ben nog doodmoe maar de eerste weken hoef ik niet op stap. En nu ga ik weer aan 't werk. Hoe zal dat gaan? Ik was te moe om Donderdag te beginnen en begin nu Dinsdag. Ik hoop, dat ik op die wijze nog eens wat vang voor thuis. Dan hebben we dat voordeel er van en dat is meer waard dan dat geld.

Studente M.O., 20 jaar - Gevangenis Doetinchem
Dinsdag 27 Februari 1945

- Soms moet je zo hard worstelen tegen dat verlangen naar vrije natuur, naar open lucht, naar wijde, lichte ruimte om je heen.

Je zit onafgebroken tussen de vier muren achter matglas en binnen in je voel je razend bruisen, je eigen onstuimige jeugd, die ze je nooit af kunnen nemen. Je zou willen uitvliegen, rennen, draven, dwars door de natuur heen, om dan, eindelijk wat tot rust gekomen, stil te staan en diep te genieten en God intens te danken voor de gave der Vrijheid. O, wat moeten alle mensen, die nu nog in de buitenwereld zijn en vrij uit kunnen gaan, toch enorm dankbaar zijn. Maar ze weten niet wat ze bezitten, wat ze iedere dag opnieuw weer krijgen.

Vóór het begin van dit hoofdstuk van mijn leven wist ik het ook niet. Wat zal ik doen als ik eindelijk weer vrij zal zijn? Allerlei plannen heb ik bedacht, maar hoe zal de werkelijkheid zijn?? Er kan zoveel veranderd zijn in de tijd, dat ik hier zit! Wat hebben ze thuis weer meegemaakt met bombardementen? Ja, worstelen moet je tegen je verlangens, je gedachten, de drang naar een beetje Moederliefde, naar de warmte van de allerbeste vriendin, die, God weet waar, zit onder het zoete juk der Tommies, als ze er tenminste nog is! Naar het stralende voorbeeld van een Mère, waar je zo enorm veel van houdt. Wat is een mens in deze omstandigheden toch nog rijk in zijn mooie herinneringen, die hij diep in zich meedraagt en waar hij in de stilte van zijn ziel van kan genieten! En wat kunnen je de mensen waar je zoveel van houdt, toch nog veel geven, al zijn ze onbereikbaar ver weg. Eigenlijk, als je aan mensen in 't algemeen denkt, aan den mens als hoogst en waardigst object van de Schepping, na de Engelen natuurlijk, dan moet je allen voor je zien, die goede, zichzelf totaal wegcijferende, liefde-uitstralende mensen, zoals ik ze zelf ook ken, want zó heeft God den mens bedoeld; als iets heel hoogs, iets heel edels. En die rotte, verworden massa, die louter voor zichzelf en zijn zinnelijke genoegens leeft, o, laat ik er niet naar kijken! Ik voel me nog zo jong en ongeschonden en vol heilige idealen! En tussen die twee klassen staat een derde categorie, die misschien de grootste is, ik weet 't niet! 't Zijn degenen, die niet 99% liefde zijn, want die zijn er zo heel weinig, maar die toch goed willen. Ja, dat zal toch wel de grootste groep zijn. Egoïsme en opoffering dooreen-

gestrengeld! Wat ben ik een eind afgedwaald! Maar 't heeft me goed gedaan! Het heeft de personen en het ideaal, die ik in stilte overal met me meedraag, nog dichterbij me gebracht. - Worstelen moet je steeds door, om niet onder te gaan in je schrijnende verlangens!

Ik genoot vanmiddag toch zó: 1½ uur voor het ruitje gestaan en gekeken naar al dat jonge frisse leven, daarbuiten. De katjes aan de bomen zijn al zo ver, overal botten de jonge blaadjes uit. Een paard draaft door de wei, een lijster hipt door de dorre blâren van het vorig jaar; een klein meisje, blozend, en een grote roze strik in het haar huppelt voorbij! 't Is alles zo zonnig en jong ... daar buiten!!

Woensdag 28 Februari

- Twee maanden zit ik vandaag! Hoeveel zullen er nog volgen? Op een bevrijding zonder Tommies reken ik niet meer. Ze zullen me tot 't eind toe vasthouden. Als ik met de Goede Week en Pasen maar thuis ben! Zal Maart de bevrijding brengen?

Donderdag 1 Maart

- Laatste Nieuws:

De Tommies zouden bij Lobith over de Rijn zijn en er mag niemand meer op straat, anders wordt men beschoten vanuit Engelse vliegtuigen. Of 't waar is??

Wij horen geen kanonnen en hier gaat alles zijn gewone gangetje. Laten we ons niet blij maken met een dode mus!

Vrijdag 2 Maart

- Onze buitenlandse correspondentie meldt:

Uit zeer betrouwbare bron: er ligt op het kantoortje een lijst klaar van achttien vrouwen en twee mannen, die vrij gelaten zullen worden. Irene, Minie en Conny staan er op. Wie verder? Spanning! Vannacht is er een transport van vijftig mannen weggegaan. Naar?? Onbekend!

Hoera! Een pak met eten!! We leven allemaal op, want we hebben deze laatste weken toch dikwijls wel enorme honger gehad, al zeiden we dat niet zo tegen elkaar. Moeder moest eens weten, wat een geweldig plezier ze ons met zo'n pak doet, en ik hoop, dat zij en degenen, die er toe bijdragen, als ze dit naderhand lezen, zullen beseffen, hoe dankbaar we zijn. Er is ook een boek bij: ‘Het Wenskind’ van Ina Seidel. Heerlijk!

Zaterdag 3 Maart

- We zijn vanochtend bestolen: roggetjes met leverworst en kaas. Wie heeft dat gedaan? We weten 't niet zeker, maar onze cel maken we voortaan dicht als we er uit zijn!

Ik schrok me dood: er kriebelde wat op mijn knie, ik onmiddellijk kijken, en waarachtig! Een kleerluis! Ik heb hem in koelen bloede vermoord: 't monster!

Zondag 4 Maart

- Gistermiddag een nieuwe gast uit Velp: Wil Bruining, die zó verbouwereerd was over haar oppikking, dat ze bij haar binnenkomen, huilend en wel beweerde: ‘maar ik bèn helemaal niet opgepakt!’, hetgeen ons niet geheel duidelijk was!! Else bracht haar in onze cel met de woorden: ‘Hier zul je zeker over een half uur lachen!’ En het gelukte! Ze had voor een zieke Moeder levensmiddelen opgehaald in de Achterhoek. Sinds 1 Maart mag niemand meer over de IJssel en nu is ze hier gebracht met haar verloofde, Karel van de Sande!!

Alle levensmiddelen mochten mee naar de cel.

Na vijf minuten kwam Else met roerei, *mes!* en vork aandragen. We wisten niet wat we zagen! En we kregen ieder ⅓ deel!

's Avonds vertelde ze de mooiste verhalen, we hebben ons rot gelachen!

En vanmiddag ... lach niet! ... gebraden kip! We genoten!

En 't laatste nieuws: O.K! Verleden Vrijdag: Roermond en Venlo bevrijd. De afgelopen week zijn de Tommies opgerukt tot op ± 9 Km. van Keulen. Triër gevallen. Het grote offensief is aan de gang! München-Gladbach en Neusz bezet! -

We eten vandaag zóveel, dat mijn ingewanden ervan in de war zijn! We zijn zo weinig gewend!

Dinsdag 6 Maart

- Een pak! Hoera! Eten! Dat hadden we absoluut niet verwacht! Die goeie Moeder is 't eind van de vorige week wasch komen brengen en nu gisteren of vanochtend al weer dit pak!

Gisteren hoorden we, dat de Tommies bij Keulen 40 Km. over de Rijn zijn. Is 't waar? -

We amuseren ons nu met jokeren en patiënce, want Wil heeft onze inboedel verrijkt met een spelletje kaarten!

Aan de vrijlating van de achttien vrouwen is nog steeds niet begonnen!

Vrijdag 9 Maart

- Konijn? ... O ja! Dat hebben we hier ook al gehad! Berth bracht wat mee uit de keuken, van de Landwacht gekregen!

Gisterenochtend kwam weer een nieuweling onze cel binnen: Willemien Wouters, 20 jaar! Ze was na allerlei vriendelijke onthalen van de Duitsers, samen met haar 17-jarig zusje hier naar toe gebracht, omdat ze brieven hadden meegenomen voor Amsterdam voor een man, die daarin zijn antipathie tegen de moffen had neergeschreven. Ze komt er zeker wel weer gauw uit.

Gisterenmiddag hebben we voor 't eerst gebriged. Nu ken ik tenminste de allereerste beginselen. Onze cel is nu boordevol! Vandaag hebben we Berth thuis: ze was doodmoe van het keukenwerk en blijft nu maar eens wat uitrusten.

Vanmiddag hebben we gepraat over het geloof in God, in Christus, in Zijn Liefde en Leiding en dat alles, hoe beroerd ook, een gave van Hem is, omdat 't toch altijd op een of andere manier goed voor je is.

Ik verlangde opeens zo ontzettend er naar, om weer eens te Communie te kunnen gaan. Tien weken is zo lang! En soms heb je zo 't gevoel dat onze Lieve Heer zich helemaal niet meer met je bemoeit. Ik weet, dat dat niet zo is, en dat Hij dag in, dag uit voor me zorgt en dat Hij me net zo lang hier houdt als 't goed voor mij is. En als ik dat bedenk, dan voel ik me zo veilig en dan ben ik zo dankbaar voor mijn Geloof, voor alle mooie dingen, die Hij me tot nu toe gegeven heeft, die ik hier toch ook nog krijg (dikwijls kan de hartelijkheid van een ander je zo enorm veel goed doen en helpen!) en voor al 't heerlijks, dat ik nog in 't vooruitzicht heb. O, ik kan hier ook dikwijls zo sterk verlangen naar de toekomst, de stralende toekomst!...

Zaterdag 10 Maart

- Fenny is vandaag jarig! 25 wordt ze! We herkennen haar haast niet meer in een aardig groen jurkje van Wil! Ze kreeg vanmiddag een brief van Mevr. Rademaker haar a.s. schoonmoeder, en een pak.

'Fräulein Wouters' werd vanochtend om 9 uur entlassen. Gelukkig, want ze hoorde niet thuis in ons kleine celletje met de welriekende ton. En wij hebben weer wat meer plaats!

Voor Wil zal het nu ook wel niet lang meer duren. Voor haar hoop ik 't van harte, maar voor mezelf niet (egoïstisch en wel) want,

ik mag 't hiet vertellen ... ze is een schat, waar we heel veel aan hebben (en heus niet alleen om de eieren!!)! Een mens kan, vooral hier, door een kleinigheid zoveel voor anderen betekenen. En dat is zo fijn, want dan leer je echt, hoeveel de mensen voor elkaar waard kunnen zijn en je voelt dat je zelf hier toch ook niet helemaal voor niets hoeft te zitten. - Ik verlang naar een goede retraite van een goeden Jezuït en dan weer helemaal van iedereen weg om je alleen bezig te houden met God en al die mooie dingen, die er bij komen. Wat heb ik van het Sacré-Coeur veel moois mee gekregen voor mijn hele leven! -

Ter ere van Fenny's verjaardag eten we vanavond soep van varkensbot, uit Willy's koffer! Wie doet je wat!?!

Rustend zakenvrouw, 53 jaar
Kazerne-gevangenis Apeldoorn
28 Februari 1945

- Al gauw had ik, misschien doordat ik zoo volkomen rustig en kalm was m'n eigen plaats daar. Je vindt gauw de menschen die je aantrekken. Ik zal verschillenden niet vergeten, en één van de eersten is zuster Miep v d Grind. Dat was zoo'n prettige figuur, op de zaal en we hebben veel samengewerkt. Ze was 30, geen kameroudste, maar zij regelde alles goed en zakelijk. Ze had de menschen gauw door, maar was een zegen voor allen. We hebben later wel eens tegen elkaar gezegd, ‘Zouden we daarom hier moeten zijn om de menschen te kunnen helpen’. Tegen ieder was ze vriendelijk, maar had er ook de wind onder, wie t ook was. Ze kamde onze haren als ze bang was voor ongedierte en verzorgde de 3 weermachtsmeisjes toen ze schurft hadden even hartelijk.

De eetste Zondag kwam Rie Waterink om 9 uur bij me en vroeg of ik misschien een wijdingswoord zou willen spreken. t Viel me koud op t lijf, zoo zonder voorbereiding. ‘Oma’ zou t dolgraag hebben, ik zocht in t bijbeltje en besloot te spreken over ‘Doet dan aan de wapenrusting Gods’.

Begon met gezang, daarna bijbellezing, gebed, wijdingswoord

15 a 20 min., gebed, gezang. Alles uit t hoofd, maar t ging, omdat ik de oogen zoo vol vertrouwen en verlangen op me zag gericht. Meest geref. en geref. bonders en rechts Hervormden hadden ze hun kerkgang en daarmee hun Zondag zoo gemist. Oma bedankte me zoo hartelijk, nu was t weer Zondag geweest.

Toen heb ik t iedere Zondag gedaan. We gaan vanmiddag (t ging toen op de middag om zuster Miep en Jannetje die 's morgens ook de kamers van de wacht moesten doen) naar de kerk zeiden ze de volgende Zondagen. kWas soms bang dat ik niet een tekst zou kunnen vinden, maar als ik s nachts wakker lag kwam de tekst plots en dan maakte ik de heele preek ook in m'n gedachten klaar. De 2de sprak over ik Ps. 103: Loofden Heer mijn ziel en vergeet nooit eén van zijn weldaden. 3de keer, De Samaritaansche Vrouw aan de Bron, die haar werk liet staan om een oogenblik te luisteren naar de vreemdeling.

4de over 1 Kor. 13. t Slot, zoo zij dan Geloof, Hoop en Liefde, maar de meeste van deze is de Liefde. En over de Liefde juist de liefde tot de menschheid heb ik t gehad. De 2de Zondag heb ik s morgens gezongen, de 3de nadat we samen verschillende psalmen en gezangen gezongen hadden ‘Als God mijn God maar voor mij is’ en de 4de ‘God roept ons broeders tot de daad’. De weken daar heb ik aan geestelijke kracht gewonnen wat ik aan lichamelijke verspeelde, 'k zou er nog weken hebben willen werken enzou t niet hebben willen missen. De 1ste Dinsdag (30 Jan.) kwam Riek de Lange bij me om te vragen of ik het avondgebed wilde uitspreken, ze hadden er zoo'n behoefte aan. Na aarzeling beloofde ik het na de avondboterham te doen. kZag et wel tegen op maar de meeste avonden kwamen de woorden als van zelf en als er iets voorgevallen was of ik had moeilijkheden gehoord of gezien, dan kon ik dat in t gebed verwerken. Zuster Miep en ik bespraken dikwijls samen de stukken die gelezen zouden worden.

Door dit alles kwam ik nader tot de vrouwen, kreeg hun vertrouwen en probeerde ze te helpen en al gauw ging ik iedere avond van bed tot bed, daar een woord en daar een zoen gevend. Corrie van der Hage een schat van een meisje zei de laatste avond. ‘Weet U waar U nu op lijkt Mevrouw? Op Florence Nigtinghale.’ Dat leek wel wat erg hoog, maar ze bedoelde t zoo echt. Lien-Corrie-Janny-Rika, Annie, Nettie, och geen van die jonge meisjes zal ik vergeten, evenmin als de ouderen.

Wat maakten we samen plannen ‘als we eens plots allemaal vrij kwamen’. De berichten kwamen behoorlijk door en we bleven optimistisch gestemd.

Ingenieur, 30 jaar - Tuchthuis Siegburg
28 Februari 1945

- Het is een schandaal.

Vroeger heb ik al eens over het revier en lazaret geschreven, over het absoluut onvoldoende zijn. Nu blijkt het.

Men is doodsbang in het revier te komen. Revier wil zeggen met 3, 4 man (drie of vier *zieken*) op een cel, stroozakken waar weet-ik-wie, die weet-ik-wat heeft gehad, opgeslapen heeft, luizen, wandluizen, weinig eten (geen Arbeitstoelage) een waterkruik van 3 liter voor 4 man! Een oude vieze kubel, geen papier. Revier wil zeggen een vuile stinkende cel. Hoe kan men hem schoonmaken, als men alle vier ziek is, als iedereen den heelen dag op z'n stroozak ligt.

Het stinkt want een, of twee man willen 't raam dicht hebben ... ventilatie is er nauwelijks ... en de kubel...

Als er geen luizen zijn, komen ze er wel, één man zal toch wel een luisje ergens in een vergeten naadje van z'n hemd hebben ... 1 luis in 'n hemdenaadje, tegen een koortsig lichaam, op een broeierige stroomatras gedurende een paar dagen - een week - is eitjes ... kleine luisjes ... wandelingen ... ander hemd ... ander lichaam.

Als je niet erg ziek bent, word je het wel.

Je celgenooten zijn het. De een heeft griep. De ander, tja? Koorts, misschien is het griep, maar misschien is het ook iets heel anders ... de derde ijlt...

De deur gaat open. Eten! Wie moet het aannemen, de een is te zwak, de ander heeft te veel koorts, de derde hoest zoo...

Wie zal de boel afwasschen, opruimen...

Nu heeft men het vraagstuk opgelost. De heele B vleugel revier gemaakt. Prachtig. De vleugel wordt absoluut geisoleerd, dichtgemetseld ... Tadellos!

Maar achter die muur liggen de doodzieken onverzorgd in de kleine cellen, dat blijft precies eender! ... Grossartig!

De beambten zijn doodsbang voor de griep. Bij Joop kwam een hoofdwachtmeester ter celinspectie binnen. Wat hij in bed deed, vroeg hij barsch. Griep - Foets, weg was de hoofdwachtmeester...

Voor de 400 of nog meer zieken zijn hoogstens 10 man saniteits-personeel, doch daaronder zijn Dr. Hohn, die slechts 4 × per week komt kijken, knikt, 2 tabletten mompelt en z'n aanteekening in de acten maakt Die nog nooit een cel betreden heeft. Als hij een zieke, een doodzieke wil zien, haalt men de zieke naar hem toe. Hijzelf zit slechts op z'n stoel en kijkt in z'n papieren...

Daarbij zijn de lazaretbeambten, die met verbinden, tabletten uitgeven en het regelen van de zaken hun handen vol hebben. Kort en goed, er is geen man teveel, er wordt geen pfennig teveel uitgegeven.

Want daar wringt de schoen.

Waarom is de directeur ‘Ober’Regierungsrat en de Arbeitsinspektor ‘Ober’arbeitsinspector geworden? Omdat ons tuchthuis het rendabelste van heel Duitschland is. Het verdient jaarlijks een paar millioen mark. En daarom krijgen wij kappers en steckruben te eten in plaats van wortels, aardappels, boonen of erwten. Daarom krijgen wij afgekeurd vleesch muffe erwten, jam uit afgebrande lagers, en ander ‘goedkoop’ minderwaardig voedsel. Daarom is Perquin's (de vroegere Hollandse architect) plan om een verdieping op het lazaret te bouwen, en zoo een nieuwe ziekenzaal te scheppen niet uitgevoerd. Daarom is het plan om twee barakken achter het revier te bouwen, een voor zieken, een voor gewonden, opzij gelegd (Booze tongen beweeren, dat het feit, dat de broeikas met 's directeurs planten dan afgebroken of verplaatst zou moeten worden, hier ook een rol bij gespeeld heeft!) Nee, dat ging niet, maar wel bouwde men nieuwe barakken voor de autohalle, men zegt een garage voor een der heeren, een nieuwe muur die Anstalt I en II verbond, maar tja, dat bracht allemaal zijn geld op.

Een zieke man is een schadepost.

Een doode, is een man minder eten, en ... men kan hem afvoeren uit de boeken. Z'n begrafenis betaalt hij zelf...

Toen het aantal dooden zoo aanmerkelijk begon te stijgen en er zoo ontzettend veel zieken waren, en waarschijnlijk wel hoofdzakelijk om deze laatste reden, deze akelige verliespost, werd het

eten iets beter, of beter gezegd, iets minder slecht (Overigens zijn deze ‘gulden’ tijden alweer voorbij. Het eten is weer even beroerd als vroeger)

Net of dat iets zou helpen!

En nu dit...

Ik ben geen Duitschhater, ik ben er sterk tegen om het Duitsche volk als geheel te ‘straffen’ na dezen oorlog, ik hoop in een *rechtvaardige* vrede. Maar onder een rechtvaardige vrede versta ik een vrede, waarbij de menschen, die verantwoordelijk zijn voor zulke schandalige nalatigheden, zulke verschrikkelijke toestanden, welke de dood van *ettelijke gevangenen* tengevolge hebben gehad, zich voor een rechtbank te verantwoorden zullen hebben.

La Cloche* (over de griepepidemie):

‘Aber jetzt ist es Schluss.’ Afdeeling B wordt heelemaal afgesloten en geisoleerd, alle zieken worden erheen gebracht. Alles wordt daar ‘frisch angestrichen und gekalkt’ (dat zal wel).

Zou je niet lachen, brullen...

Hij zegt het met een gezicht of zoo juist het bericht binnen gekomen is, dat Duitschland een geweldig militair succes heeft behaald.

Ik word woest. Ik zeg hem de waarheid:

‘Tja, nu het te laat is, nu alles geinfecteerd is, nu smijten ze de menschen met 4 man op cellen, isoleeren ze en wachten af hoeveel er van doodgaan. Er hadden vroeger hygienische maatregelen moeten worden genomen, men probeert de put te dempen, nu 't kalf verdronken is.’

‘Maar wie had kunnen weten, dat er griep zou komen?’ probeert hij nog. ‘Ach wat, daarop moet men altijd verdacht zijn bij groote opeenhoopingen van menschen. De eerste besmettelijke zieke moet direct geisoleerd worden, maar wat gebeurde hier: 2 Tabletten, abtreten!’

De stommeling.

Hij springt van de hak op de tak en zegt: ‘Jamaar in 1918 zijn er in Zwitserland meer menschen aan de griep gestorven dan in Duitschland, hoewel Zwitserland niet aan den oorlog deelgenomen had, weldoorvoed was en hier de grootste ellende heerschte, dat geloof je niet, hè?’

* Bijnaam van een dikke bewaker

‘'t Heeft er niets mee te maken.’

Ik ben woest en ik zal hem krijgen. Ik zeg:

‘Jawel, daar zie je weer aan, dat gezonde, corpulente menschen er het eerst aan gaan!’

Hij verschiet van kleur. Aan deze uitspraak gelooft hij namelijk ook. En hij is corpulent ... ziet er gezond uit.

En hij is als de dood voor de griep. Hij zuigt den heelen dag tabletjes. Begint er altijd over te praten.

‘Tja, ik heb er ook geen Ahnung van, ik ben geen dokter’, zegt hij en druipt af.

De lafaard.

Hoe is de epidemie ontstaan?

In de ‘Zellwolle’ heerschte griep, men sloeg er geen acht op tot er zich een sterfgeval voordeed. Toen stuurde men 15 zwaar zieken naar het revier van het tuchthuis! Geen isolatie, nee, eenige dagen later werd de Zellwolle wegens gebrek aan kolen stilgelegd. De mannen van het met griep besmette commando werden over allerlei andere commando's verdeeld...

Een wachtmeester vertelt zoojuist, dat de Kreisartzt zich voor ‘het geval’ is gaan interesseeren. Dat hij gisteren hier geweest is en vanochtend hier weer was. Hij gelooft niet, dat het griep is! Hij wil het onderzoeken, maar men zegt, dat hij vreest voor vlektyphus. In dat geval zouden alle beambten de gevangenis niet meer mogen verlaten, dan zou de heele gevangenis geisoleerd worden!

Vlektyphus, welja, als dat zoo is, zijn we aan de bacillen overgeleverd. Hier zoo'n ziekte, die door de kleerenluis wordt overgebracht, ... hier met die millioenen luizen ... typhus, die geloof ik ook door de ontlasting overgebracht wordt, hier, met die smerige kubels, die spoelcel, de stort, het ontbreken van water op de verdiepingen wegens gebrek aan druk...

Het kan haast niet.

Het is ook waarschijnlijk weer een combinatie van een bericht en een gerucht. (zal ik zoo iets niet een ‘berucht’ noemen?)

Al weken geleden liep het gerucht, dat er in Keulen en Bonn vlektyphus was uitgebroken en het komen van den dokter is waar, waarschijnlijk ook, dat hij een onderzoek instellen wil naar den aard van de ziekte, maar de ‘u’ komt in het woord bericht, als men er bij weet te vertellen, dat de Kreisarzt vermoed, dat het vlektyphus is.

Gisteravond sprak ik met Pierre over Joop en hij vond, dat Joop wel nonchalant was geweest t.o.v. z'n celgenooten. Hij had Pierre's deken gebruikt, op z'n bed gelegen, kortom hij was niet zorgvuldig geweest.

Inderdaad is dit zoo.

Toen hij betrekkelijk nog weinig ziek was, deed en liet hij wat hij wilde, zonder erbij na te denken, ging op Pierre's lekker bed z'n middagdutje doen enz.

Later toen hij goed ziek werd, heb ik alles zoveel mogelijk gescheiden gehouden, maar probeer dat eens in een 1-pers. cel met 3 man!

Als ik z'n bed opmaakte, lag hij zoolang op het mijne in z'n deken gewikkeld, anders ging het niet. Overdag had hij mijn deken als extra dekking over zich. Als hij opzat, stopte ik mijn kussen onder het zijne en - hoewel ik hem gevraagd had mijn kussen, dat zachter was dan het zijne niet te willen gebruiken - trof ik er hem op een dag slapende op aan. Ik heb het hem toen laten houden en slaap nu op wat kleeren. Ik weet niet, hoe griep overgebracht wordt, maar een kussen, waarop en waarin men zweet en kwijlt en dat paardenhaar en bergen stof bevat, lijkt mij toch wel een geschikte brandhaard voor bacterien en een mogelijkheid tot het overbrengen der ziekte.

Nu hangt het buiten te wachten op de zon, ik zal het dag of wat luchten en zonnen, dan doe ik er een uitgewassen sloop om en ik ga er maar weer op slapen. Want 't is eigenlijk gekheid. Als Joop een besmettelijke ziekte had, die een ander makkelijk kan krijgen, dan ben ik zeker, dat ik die ook moet krijgen. Ik heb hem gewasschen, geholpen, gesteund, hij heeft als hij opstond of overeind wilde komen z'n armen om m'n hals geslagen, ik heb z'n bed opgemaakt, z'n kleeren uit en aan helpen trekken en op de verwarming gedroogd, kortom ik ben deze dagen wel op duizend manieren met hem in contact geweest. Een keer - toen er sprake van was, dat Hans niet meer zou komen, omdat zijn celgenooten bang waren, dat Hans hen de griep zou overbrengen - vroeg Joop Pierre en mij, of we niet bang waren. Nee, dat niet, maar wel voorzichtig. Dat was eigenlijk, de eenige keer, dat ik over het besmettingsgevaar nagedacht heb. Toen Joop erger werd, heb ik hem zooveel mogelijk geholpen en verder niets.

Ik ben benieuwd hoe hij het in het revier heeft. Kan hij zich behelpen? Ik had den indruk, dat hij 't ergste achter den rug had,

maar als hij nu met 3 zwaarzieken tesamen komt liggen en zich zelf moet behelpen...

Ik heb vandaag veel geschreven en heb weinig zin meer in kleine notities. Aan m'n schrift is wel te zien, dat het er hier en daar uitgespoten kwam, 't zat en zit me ook hoog.

Maar goed, hier volgen dan nog wat korte berichten:

Geallieerde opmarsch hier in den omtrek doet de geruchten weer opbloeien als paddestoelen. De hoop op een spoedige bevrijding weer levendig worden. Niemand denkt echter bij een eventueele bevrijding aan carantaine-maatregelen, dat men wel eens voorloopig in kampen geisoleerd kon worden.

De ruiten dreunen af en toe van een ver gedreun, men zegt, dat Keulen beschoten wordt.

Floor is nog steeds Kübler, en heeft een nieuwe theorie bedacht om zijn luizen te verklaren. Z'n pullovertje is O.K. verklaard, en nu verdenkt hij z'n bed.

Alle cellen op onze afdeeling moeten, naar men zegt, met 4 man belegd worden. Zullen we Joop's plaats vrij kunnen houden, of zullen we een nieuwe celgenoot krijgen?

Van Joop geen nieuws, vleugel B hoewel nog niet ‘abgesperrt’, wordt streng geisoleerd gehouden.

De ‘maatregelen’ zullen tot gevolg hebben, dat grieppatienten, uit vrees voor het revier niet meer op de cel zullen blijven liggen, zich ook niet voor den dokter op zullen geven, maar er mee rond blijven loopen tot ze doodziek zijn en ik-weet-niet-hoeveel menschen aangestoken zullen hebben...

Lid Vrouwen Hulp Korps, 22 jaar - België
1 Maart 1945

- De laatste dag op kantoor, want we moeten ons voorbereiden op vertrek, waarschijnlijk naar Limburg ergens.

2 Maart

- Diphterie injectie; geen brief van T. meer, dus: fini.

3 Maart

- niks, ik ben boos.

4 Maart

- Orders van Mevr. Nieuwendijk, onze nieuwe groepscommandante. Naar de garage om de nieuwe ambulance af te wassen, maar dat gaat niet door.

5 Maart

- We gaan nog niet weg. ‘We zijn slordig’ zegt mevrouw Smit. Naar toneelstuk in Ensa theater.

6 Maart

- Nee, we gaan voorlopig niet weg; ontzettende rotbui en down; heb niks te doen, geen vooruitzichten; hoor niets van T ... Ga in mijn dooie eentje naar Ensa film.

7 Maart

- Wacker komt hier met uitnodiging van T. voor feest in officiers-mess in Ath. Maandagavond! Mijn humeur aanmerkelijk beter. Als ik er niet heen mag, loop ik weg.

8 Maart

- Ik wil naar piano-recital van Solomon, maar mijn rokje is in de was en ik kan niet in mijn lange broek gaan; op voorstel van Jannie speld ik mijn broek op tot boven mijn knieen, doe mijn regenjas aan en houd die de hele avond aan, voel me heel tevreden met mezelf en concert. Bij thuiskomst zetten ze me neer voor de spiegel, met mijn rug er naar toe: vanachteren zat een split in mijn jas en zag ik er uit als een scheepsjongen van Michiel de Ruyter!

9 Maart

- Uit wandelen met onze gevangene (is gedeserteerd naar Engeland om te trouwen, heeft nu twee weken eenzame opsluiting, moet iedere dag gelucht worden, leuk baantje). T. plotsklaps hier. Hij en een vrind en Jannie en ik naar ‘Rebecca’, geweldige avond; misschien geeft hij toch wel wat om me; slaat een paar armen om me heen.

10 Maart

- Jannie met cantine wagen naar Sluiskil gestuurd. Ik uit met Doris; erg leuk over Holland en Amsterdam speciaal geboomd.

11 Maart

- Met Doris gewandeld in Boisfort

12 Maart

- Sylvia en ik naar bal in Athse officiersmess, afgehaald in auto. Stikvol hoge officieren, ook paar van mijn ex-bazen uit Ath. Major Wood, mijn vijand uit de mess, wil doen of ie me niet ziet, kan lekker niet, want onze Lt. Kol. roept hem jubelend naar zich toe om me te begroeten, lekker! Kolonel lief, maar een beetje dronken. Ik natuurlijk met T. Om vier uur 's nachts terug in Brussel, gebruiken eenzaam rond rijdende tram als taxi, sluipen binnen door achterdeur, die wacht stiekem voor ons heeft open gelaten, geen sterveling heeft het gemerkt.

13 Maart

- Niks, alleen beetje kater.

14 Maart

- Hele dag corvé.

Vrouwelijke kantoorbediende, 24 jaar - Den Haag
2 Maart 1945

- Eerste Vrijdag. Uitvaart voor Jozef. Een envelop met geld weggebracht voor een H. Mis voor de zielerust van Jozef Vroeg naar de kerk. Om half acht weer alarm.

Wat hadden wij een moed en goede zin. IJverig gingen wij de keuken soppen en kamers stoffen. Tamelijk rustig tot 12 uur. De capucijnersoep stond opgeschept op tafel toen er weer alarm kwam. Zo als gewoonlijk gingen wij in de hoek van de kamer staan en begonnen met het bidden van de 3 Onze Vaders en Wees Gegroeten. Meestal was het gevaar geweken als wij uitgebeden waren. Maar nu was het zo hevig. Het huis stond te schudden. Glas rinkelde, schilderijen vielen van de muur en de deuren vlogen open. Et was een bom

bij Paulussen gevallen en in tijd van 5 minuten stond het huis in lichte laaien. Nu was het niet langer uit te houden. Gauw alles ingepakt. Een zakje met suikerbieten, een zakje met gedroogde bollen en het wittebrood. Alles op de ziekenwagen van tante Nora en de poppenwagen. Tante Nora bracht haar spullen bij ons. Hals over kop werd de soep naar binnen gewerkt, staande onder de keldertrap. Tussen luchtalarm en bombardement vluchtte wij naar tante Bep. Natuurlijk weer over de Weteringkade en zo kwamen wij door de Maasstraat. Even langs Koos de groentenboer. Weer alarm en vliegtuigen. Van de zenuwen stonden wij te lachen toen wij de Tommy's zagen duiken boven het Bezuidenhout. Wij konden nog ruzie krijgen met de bewoners van de Maasstraat die vroegen of 'Mevrouw de Koningin soms ook nog aan ons dacht' Ondanks alles wat wij meegemaakt hadden, konden wij toch niet kwaad op de Engelsen zijn. Wij liepen dus maar door en kwamen zo in de Wagenstraat. Weer alarm. Schuilen. Voor Pander ging een van de zakjes, waar de gedroogde bollen inzaten, teveel naar de aarde hellen met als gevolg dat de inhoud over de straat rolden. In een minimum van tijd grabbelden wij eensgezind de kostbare schat weer in het zakje. Voorbijgangers gluurden nieuwsgierig over onze schouders en sommige probeerden zelfs mee te graaien. De kruimeltjes lieten wij liggen en trokken verder. Ho maar! Enige vrouwen waarschuwde dat er razzia's waren bij het Gouden Hoofd. Jongens onderduiken dus. Han en Leo met Joop als geleide keerden terug en zochten de Columbusstraat over de Prinsegracht en Lijnbaan [te bereiken]. Wij kwamen niet veel later dan de anderen bij tante Bep en werden daar hartelijk ontvangen. In de kamer aan de straat 2 hoog mochten wij ons installeren. Er werd afgesproken dat Han, Joop met Rie en Leo om 6 uur terug zouden gaan om nog wat benoodigdheden bij elkaar te garen en het overige enigszins veilig te stellen. Dus eerst flink uitgerust en om half zes eerst even langs Co en toen met nieuwe moed het gebombardeerde dorp opgezocht. Er vielen nog bommen in de Dacostastraat, maar om 6 uur was alles toch wel rustig.

Wat een ravage was er weer aangericht. In de Paulnastr. kwamen de diverse buren weer op huis aan. Bakker was niet weg geweest, wel de fam. Jonathan en Apie en Brammetje en Tante Nora en de fam. van Eindhoven. Met elkaar stonden wij midden op straat te convereren. Rondom ons het droeve geluid van glasgerinkel en

timmeren Niet te lang kletsen, tijd is geld. Han ging op een handwagen uit, maar kon nergens slagen en kwam naar huis. Rie ging capucijnersoep met bloembollen koken en Han en Leo probeerden onze eigen wagen handelbaar te maken.

Mevr. Leemans was jarig. Joop ging haar feliciteren en mocht blijven eten. Witte broodmaaltijd. Toen zij naar huis ging, kreeg zij een pak met suikerbietenpulp en een schaaltje met koude aard[appelen]. Leo was naar Witteman geweest en had heerlijke pannekoeken gegeten. Hij bracht er voor ons ook enkele mee.

Eerst gingen wij eten van de soep, de pulp en de aard[appelen], met als toetje de pannekoekjes. Toen vlug aan het werk. Folio lieten wij ons clandestiene licht brandden en pakten en sjouwden terwijl Han zuchtend aan de wagen stond te werken. Plotseling knapte het licht uit. 10 uur ongeveer. Wat nu? Gauw met een lucifer wat opgezocht dat maar enigszins licht kon geven. Zo sukkelden wij verder tot elf uur en besloten toen om maar één uurtje te gaan rusten. Wij zochten een luie stoel, maar na een kwartiertje leek het ons toch beter om maar onder de wol te kruipen. Een wekker hadden wij niet meer, dus bleef Joop tussen slapen en waken en om één uur wekte zij de anderen. Nog even blijven liggen en zo werd het 2 uur toen wij weer opstonden. Tot onze verbazing ging het licht weer aan. Han en Leo weer werken aan de wagen, maar zijn zeer pessimistisch. Rie en Joop pakten de jurken in de hooikist en de jassen en mantels werden gebundeld. Wat enigszins waarde had werd veilig in kasten geborgen. Han kwam eens boven kijken en remde ons. Dit mocht niet mee en dat moest op de volgende keer wachten. Weer pech. Licht uit. Toch maar verder pakken. Het was al 4 uur en zo gauw het kon moesten wij uit deze hel weg zien te komen. Toen de wagen opgeladen was ging Han het huis dicht pleisteren met matten en latten en kwam de buurman vragen om hulp. Direct ging Han met hem mee. Zij hadden een grote sleperswagen met een paard ervoor en met jaloerse blikken keken wij naar deze rijkdom. Nog eenmaal gingen wij het hele huis door, van boven naar beneden. Wat er gebeuren ging wisten wij niet, maar een vaag voorgevoel zei ons dat wij er niet meer zouden terug komen. Nog even naar Mevrouw Jonathan. Zij was ook 2 hoog aan het inpakken en huilde tranen met tuiten toen zij ons zag. Met lange halen gierde zij het uit. Rie kreeg zelfs 3 zoenen van haar. ‘Zeg je je moeder gedag en ook je

vader hoor!' Wij kwamen zelf ook onder de indruk, maakten gauw dat wij weg kwamen.

Eenmaal buiten gekomen brachten wij met veel moeite en heel voorzichtig onze gammele en toch al te zwaar beladen wagen uit de werkplaats en keken nog eenmaal om naar ons huis. In de Am. v. Solmstraat kwamen wij de fam. van het pension tegen die nu naar hun huis gingen. Zij riepen ons een 'Sterkte en behouden thuiskomst' toe en zo gingen wij verder. Onder het viaduct van de Weteringkade kwamen wij Koos de groentenboer tegen die medelijdend ons gestumper met de wagen gadesloeg. Ja, die wielen gingen raar doen. Dan maar weer wat getimmerd en geslagen. Op het Spui begaf het wiel het heelemaal en was maken uitgesloten. Eerst maar even uitrusten. Wat een schrik, vier grüne Polizei kwamen op de flets aan. Han dook achter de wagen. Juist toen ze ons passeerden vraeg hij 'Zijn ze al voorbij'? Gelukkig zonder verdere gevolgen.

Joop ging op een andere wagen uit maar waar ze probeerden, het lukte nergens. Han ging met haar mee, maar met hetzelfde resultaat. Intussen kwam het eerste luchtalarm, spoedig kwamen de jagertjes boven en rikketikketik ging het geschut van de boordwapens. Wij zochten dekking op een portiek en toen het gevaar geweken was, vond Han het 't beste om de wagen maar te ontladen en grondig te maken. Daarom zwenkten wij de Schedeldoekshaven op en in een pakhuis mochten wij ons gang gaan. Het zwaarste werd afgeladen en Leo hielp Han met het aan elkaar timmeren van de verschillende wieldelen. Toen het zo ongeveer klaar was, kwam er opnieuw alarm en nu kwamen et zware machines boven. Daar vielen de eerste bommen, met zoo'n geweld op het arme Bezuidenhout, zodat zelfs de deuren van ons pakhuis van de luchtdruk openklapte. De grond trilde en beefde en weer nieuwe bommen vielen. Duidelijk hoorden wij het rinkelen van de kettingen en aan de uitroepen van de overburen was het te merken dat het zijn uitwerking niet miste. Het werd even rustig en wij durfden om de hoek te kijken. Grote rookwolken stegen op. Niet lang daarna, weer gebrom in de lucht dat steeds naderbij kwam. Wij aan het bidden, hard op, om bescherming van onszelf. Aan het huis dachten wij niet eens. Weer rinkelen, gevolgd door het schudden van het hele huis. Huilen en bidden was het enigste wat wij in die bange ogenblikken konden doen. Steeds maar nieuwe bommen vielen en toen het afgelopen was hing er een

zwarte rookmassa boven het Bezuidenhout. Ons enigste wens was nu nog maar, veilig naar tante Bep. De buren bespraken, uit het raam hangend, onze toestand. Daar ging het dan. Een krakende wagen, met voor ons toch zoo'n rijkdom er op, bestaande uit onze potkachel, een teil met suikerbieten, de hooikist met jurken en de bundel jassen. Ondanks het gesputter van Han hadden wij toch nog een uitgetornde jas van Moeder meegenomen en nu waren wij daar nog het blijdste mee.

Wij leken stuk voor stuk een brokje wanhoop. Huilend liepen wij verder en keken weer eens om naar de uitdragerswinkel op de wagen. ‘Dat is nu alles wat wij nog hebben’, werd steeds weer herhaald. Zo nu en dan vroeg er een voorbijganger wat er aan de hand was. ‘Heeft U dan niet dat bombarderen gehoord?’ Op de Prinsegracht kwam ons het eerste slachtoffer achterop. Het winkelmeisje van Paul Kaiser uit de Theresiastraat was het. Onder het puin met bloedvlekken in het gezicht stond zij daar. Zenuwachtig gaven wij haar de raad naar het Ziekenhuis in het Westeinde te gaan. Zij ging en wij trokken verder. Daar liep het wiel weer aan en zo stumperden wij over de singel naar de Const. Rebequestraat. Op de Conradkade weer alarm. Gauw aangebeld bij particulieren. Deze keken raar op. Zo erg was het toch niet? Signaal veilig? Weer verder. Eindelijk kwam de Columbusstraat in zicht. Ha, daar keek iemand uit het raam. Het was Moeder. Een dame passeerde ons en vroeg de reden van ons verdriet. Had vreeselijk met ons te doen en liep weer verder.

Moeder, die blij was dat Han niet door de Moffen was opgepakt kwam gauw naar beneden gelopen. De dame passeerde ook en deelde moeder van harte mee met het ongeluk van de stakkers die daar liepen. En die stakkers waren wij. Zo kwam Moeder te weten hoe de zaken stonden.

Het werd een gejammer zonder eind en tante Bep probeerde ons te troosten met een kopje koffie. Frits zei, dat het lang zo erg niet was als wij dachten en toen moeder vroeg of hij eens wilde gaan kijken, was hij direct bereid om te gaan.

De vier nachtbrakers werden in bed gestopt, maar konden toch niet slapen en toen Co kwam waren ze gauw weer op de been.

Waar bleef Frits nu? Moeder kreeg spijt van haar vraag, want als er nu toch eens iets gebeurd was. Maar nee, heelhuids kwam hij terug en bracht zelfs nog iets mee. Het vloerkleed uit de goede

kamer en een koffer van tante Nora met pannen en potten. Hij had ook goede berichten. Ons huis stond nog, de overkant brandde al, maar als de wind zo bleef zou alles nog gered kunnen worden.

Om half zes gingen wij met z'n vieren op weg. Frits, Han, Loekie en An. Eerst naar Heemskerk de bakfiets halen en toen door het Westeinde naar de plaats des onheils. Wat was het druk bij het Ziekenhuis. Op de Groenmarkt zagen wij Rie van Eindhoven en stapte ook in het bakje van de bakfiets. In de Poten kwamen wij de fam. Schippers tegen. In het voorbij gaan werd er geinformeerd of ze allemaal nog leefden. Gelukkig alles O.K. Bij van Eindhoven waren er wel getroffenen. Haar vader lag in het Ziekenhuis met scherven. Han was vermist en zij zelf had scherven in het dijbeen, maar kon er mee blijven lopen. Pa en Ma en 4 kinderen Ridder van Rappard waren vermist. Mevrouw Kamp is ook zoek.

Op de Herengracht begon het al. Waar je keek overal brand. De Boskantkerk was prachtig om te zien. Er steeg nog steeds een brede rookkolom naar de hemel die als het waren vroeg: Waarom moest dit alles?

Op het Bezuidenhout stond tegenover de H.B.S een huis in brand en met moeite konden wij langs het hek passeren, zonder door de uitslaande vlammen te worden gegrepen.

De Helenastraat stond aan de rechter kant heelemaal in de fik. Er was een brandweerman aan het blussen, maar het hielp niets meer.

De pastorie was ook aan het branden. Het huis van de koster ook. Rechts brandde alles en door een waas zagen wij ons huis. Er liep een man steeds maar heen en weer te huppelen. Later bleek het de heer Poortenaar te zijn, de vader van Fred Poortenaar, die waanzinnig geworden was, om het verlies van zijn zoon Bennie en het vermissen van zijn vrouw.

Er was geen doorkomen aan. Steeds stortte er brandende blokken steen naar beneden. Toch wilden Frits en Han nog eenmaal in ons huis zijn en Frits vroeg of wij mee durfden. In geen geval. ‘Dan bij de ingang van het bos gaan staan en niet eerder weg gaan voordat wij er bij zijn’. (aldus Frits)

Met de bakfiets achter hem aan trekkend ging Frits door de brandende Helenastraat en verdween met Han uit onze ogen. Rie van Eindhoven ging met hen mede. Steeds kwam zij terug met wat inboedel. Dan weer een lade met papieren, een koffer met zilver

etc. etc. Rondom ons werd het net een uitdragerswinkel. Iedereen sleepten het kostbaarste wat zij hadden naar buiten en zette het aan de bosrand. Loekie en ik stonden weer hardop te bidden tot de H. Jozef om het behoud van de 2 jongens. Het ging schemeren en verhoogde het prachtige gezicht. Overal vuurwerk waar je maar keek. Dan stortte er hier, en dan weer daar een brandende massa naar beneden. Steeds het knetteren der vlammen en dan weer het geschreeuw van mensen die bang waren. Zelfs een Duitser hielp mee om te redden wat hij kon. Daar zagen wij Marietje Zijlstra met haar moeder. Huilend vertelden zij dat alles weg was. Kapelaan Bresser passeerden ons en dankbaar konden wij hem vertellen dat wij er allemaal gezond en wel uitgekomen waren. Een hartelijk 'Proficiat' was zijn antwoord.

Goddank! daar waren de jongens. De wagen vol met beddegoed en bovenop de lichtkroon uit de voorkamer. Han had zijn eigengemaakte stoel meegenomen. Frits vroeg of ik nog iets wilde hebben. Nee hoor, één wens had ik maar. Veilig en wel weer thuis bij Moeder. Het beddegoed vloog in brand door rondvliegende vonken, maar dank zij de helderheid van geest van Frits werd dit in de kiem gesmoord.

Om bij half 10 kwamen wij thuis en een dubbel gejuich ging op toen wij een buit mee brachten.

Want Dora was ook naar het Bezuidenhout geweest en daar hadden ze haar verteld dat ons huis in de fik stond en er niets meer te redden was.

Joop reed op de fiets vooruit, eerst naar Co om te vertellen dat wij et weer heelhuids uit gekomen waren, en toen naar de Columbusstr. Toen Han met de wagen thuis kwam was hij aan het uiterste van zijn krachten en zenuwen en kon niet meer meehelpen met het afladen van de wagen. Tante Bep en Oom Jozef gaven hem brood met koffie en stopten hem in bed.

Alles werd in het pakhuis gegooid en Frits bracht de wagen weg. Boven gingen wij moeder blij maken met hetgeen wij gered hadden. Leo en Willy sliepen bij Co en wij gingen niet lang daarna ook naar bed. Joop en Loek bij Frits in de kamer. Han lag in Lien haar kamer. Rie bij Moeder op de divan en Wil was met Dora mee naar het Ziekenhuis gegaan.

In slaap konden wij haast niet komen. Het leek net een boze droom. Niet aan denken, anders werd je er gek van.

Tot overmaat van ramp ging er om half een ongeveer een V 1 de lucht in die mislukte. Heel pessimistisch zei Joop ‘laat hij maar op het Bezuidenhout vallen, daar is toch niets meer te vernielen’. Het ding viel op de Schenkweg en eiste weer slachtoffers onder de mensen die aan het helpen waren tot laat in de nacht.

Typiste, 29 jaar - Amsterdam
12 Maart 1945

- Churchill heeft verklaard, dat de oorlog in Europa waarschijnlijk vóór 't einde der zomermaanden *geëindigd* zal zijn. *Misschien zelfs wel eerder!!* Churchill optimistisch! Hoe is 't mogelijk! Nu, als dat bruggenhoofd bij Remagen zo'n meevaller was, dan is 't misschien wel eerder. Dan weet ik hopelijk gauw of Franzl nog leeft en of we nog kunnen trouwen dit jaar. Of zijn Moeder nog leeft. Weenen is zo vaak gebombardeerd. Oh, wist ik maar, of we samen nog een toekomst hadden, dan had ik meer levensmoed. Nu leef je, maar waarvoor? 't Interesseert me nu alles zo weinig Ik verdien nu dik geld, maar 't interesseert me geen lor. Vroeger ploeterde ik een maand lang voor *f*120.- en nu heb ik in één week zo ongeveer *f*250.- verdiend. En van die zuur verdiende *f*120.- had ik meer plezier dan van deze *f*250.- die zo m'n zak inrollen. 't Interesseert me niets. Ik ben blij, dat ik de dure clandestiene aankopen mee kan helpen betalen. Maar met 't idee, dat ik kan sparen voor m'n toekomst zoals vroeger, nee, dat bezielt me nu helaas niet. Maar zodra ik dat zou weten, zou ik meer plezier in mijn werk hebben. Ik heb nu een week lang gewerkt, 2 dagen met Geert samen, de andere dagen alleen. De eerste 3 dagen kreeg ik ± *f*125.- provisie, de 1e dag alleen ± *f*44.-, toen ± *f*26.-, en daarna ± *f*45.-. Vind ik 't leuk? Nu, 't gaat. *Mijn* genre is 't niet. Dat sjouwen langs de weg, dat winkel in en uit en aanprijzen van artikelen, die ik zelf niet mooi vind. En als ze dan zeggen, die rommel, dan denk ik, tja, rommel is 't. Nu is 't niet lelijk, dat gaat best. Voor deze tijd nog prachtig. Maar ik hoop zoveel te ver-

dienen, dat ik 1e de clandestiene aankopen kan helpen financieren 2e kan sparen voor naar ik hoop mijn huwelijk of 3e voor mijn studie.....

Maar als we maar gauw vrij zijn. Dan is alle leed gauw geleden.

Ingenieur, 29 jaar - Den Haag
16 Maart 1945

- De dag bracht nog een eigenaardige sensatie mee. Toen Drielsma en ik 's avonds naar Verdonk wilden gaan om een potje echte thee in mijn l.w.d.* te zetten en even bij den fabrieksbaas Carels aanliepen, vertelde deze dat alle mensen die avond bij één van de schippers, die voor de V.B.N.A.† aan onze kade liggen te lossen 10 kg. aardappelen hadden gekregen. Wilden wij ook hebben, dan behoefden we maar een zakje te gaan halen. Het bezwarende ervan was, dat de V.B.N.A. juist 2000 kg aardappelen aan de fabriek geeft om gappen en transacties tegen te gaan. Dit werd al gauw door de arbeiders ontdoken, daarna door den adjunct-directeur en de hoofdopzichters, die gingen ruilen, door ir. Raatman en de fabrieksbaas, door de bewakers, door de politieagenten-cokesbewakers, door de controleurs der V.B.N.A. die toezicht moeten houden en zo stonden wij als eerlijke, maar misschien domme buitenbeentjes in een verleiding, waarvoor we zwichtten en we kregen een ruime portie. Weliswaar ontdekten we den heer Dinkelman en werden we gesignaleerd en geassisteerd door de terreinbewaker zodat we met een schuldig geweten een uurtje later zaten te praten met Verdonk, den man die alles bedisseld had en met zulke goede bedoelingen op touw had gezet,..... We biechtten tenslotte bij dezen fabrieksvader, die in zijn [hart], geloof ik, spijt gevoelde voor onze houding en om de onmogelijkheid om zelf ook die 10 kg piepers te gaan bemachtigen. Maar deze opmerking was juist: de aardappels komen uit het ruim van de V.B.N.A. en dus is de

* Luchtwachtdienst

† Vereniging tot Behartiging van de Nederlandse Aardappelhandel

gevende schipper een dief en wij diefjesmaat. Dat gaf wroeging, 's avonds in bed en 's morgens weer. Gentlemen's agreement verbroken en vrijheid voor hen die verloren, dat waren de steken in ons geweten. Natuurlijk is dat alles in deze tijd niet zo erg, bij hongersnood mag je waarachtig wel wat door de vingers zien, maar nu juist niet bij jezelf. Ik bedacht me 's morgens, dat ik er aangaande de voedselpositie toch eigenlijk goed voorstond en i.p.v. zuinigheid te moeten betrachten, zoals iedereen, royaal wilde zijn. Toen kwam Drielsma met de mededeling dat hij de aardappels terug ging brengen en een uur later belde ik Verdonk met dezelfde boodschap op en zo zal het gebeuren om weer vrij man te worden.

Boerendochter, 24 jaar - Lijmers
15 Maart 1945

- Vanmiddag hebben de jagers bommen laten vallen op de kanonnen die hier vlak in de buurt staan Een is er kapot en drie soldaten gewond. Het was 'n geknetter! De laatste paar dagen was 't toch druk in de lucht met dit mooie weer. Klaas is vanmiddag druk geweest met bakken. Piet Bons is Zondag jarig en dat vieren we. Cor bracht vanmorgen suiker mee uit Gendering die had Alie achterover getrokken van de soldaten. Het zit er dus aan!!

De Russen zitten 20 KM. van Berlijn ze zijn de Oder over.

Zaterdag 17 Maart

- Vanmiddag met Willy naar Genderingen geweest boodschappen doen. meteen gebiecht, 'n goede vracht brood meegebracht. We zijn druk geweest voor morgen Piet z'n verjaardag. We hebben 'n fijne rijstpudding gemaakt, Klaas heeft ze prachtig opgemaakt met vruchten. Hij was zoo druk, vanmorgen broodjes gebakken en 2 taarten opgemaakt. Dan is hij zoo druk, daar kijk je met plezier naar.

Het is vandaag zoo druk met de granaten, ze vallen wel niet erg kort bij maar je kunt ze goed horen fluiten. Hier de kanonnen

hebben ook nog geschoten. Ze hebben echter nog steeds niet geantwoord. Van de oorlog weinig nieuws Van het Westfront hoor je heel niet toch geloof ik dat er wel doorgewerkt wordt. Hier vlaktegenover staat 'n schijnwerper van de Tommys kort bij, ik denk aan de Rijn. De kerk van Praest is de toren al af, daar zijn er wat ingeslagen vandaag!

Zondag 18 Maart

- Vandaag echt gezellig Piet z'n verjaardag gevierd, 't is wel geslaagd. We waren met 'n heel stel, Agaath kwam natuurlijk voór de middag en Alie en de dokter met 2 kinderen. Willie en ik hebben gekookt, Cor had natuurlijk vrije dag vandaag met haar Piet. 's Middags kwamen Fien en Willem op de thee, Alie zat juist voor de piano. Dat maakt 't altijd zoo gezellig 'n stukje muziek met 'n liedje. 's Avonds bij de boterham had Klaas gezorgd voor 'n sla'tje. 't Was 'n klein hapje maar iets fijns!!! We hebben met ons vier paartjes nog 'n eindje gewandeld, waren juist onderweg toen hier op de Wals* de kanonnen begonnen te blaffen. Was me dat even schrikken! Agaath en Theo waren er vlak bij geweest.

Maandag 19 Maart

- Vandaag St. Jozef. Ik ben vanmorgen naar de kerk geweest. Onder de Mis nog even in de rats gezeten 't Ging er toch op in de lucht, op Ulft aan vielen bommen. Je kon goed merken dat de mensen in Gendringen bang geworden zijn laatst Vanmiddag kregen we de vuile was van de jongens uit Rees die in Genderingen opgepast worden. Nee maar dat had ik nooit kunnen denken zoo'n smeerboel en zoveel luizen. Het is om te griezelen Gelukkig is 't ontsmet. Maar we zijn er 'n een paar dagen mooi mee.

* Buurtschap bij Gendringen

Adviseur, 52 jaar - Overijsel
Donderdag 5 April 1945

- 11.0 Westaziatische Tijd.

Men schijnt de brug toch gerepareerd te hebben. Er gaan zelfs geruchten, dat er Canadeesche gevechtswagens naar ons dorp onderweg zouden zijn.

Het is nu bijna onmogelijk geworden om Milossavlievitch* binnen de deuren te houden. Hij heeft zich vanmorgen extra geschoren, en Fifi gevraagd om een hoofddeksel dat eenigszins past bij zijn khaki trench-coat. Het oog is daarbij natuurlijk gevallen op mijn eenige alpinomutsje, en zoo prijkt nu daarop de dubbele adelaar van het Koninkrijk der Serven, Kroaten en Slovenen, met de gouden P, die als pi wordt geschreven, in het dubbele hart. Onze vriend ziet er nu met zijn geknipte haren en zijn gladgeschoren Dinarisch profiel keuriger uit dan welke andere onderduiker ook. Weliswaar konden zijn épauletten wat meer glinsteren, en mijn blauwe overall-broek wat minder hevig vloeken met zijn khaki jas, maar men is het er over eens: Dushan is een ‘gentleman and an officer’ en geen struikroover met een mes tusschen de tanden...

Zoowel Jan als de majoor zijn in een hoogst opgewonden stemming. Ik zelf ben volkomen rustig, zeker door de luminal. Bovendien geloof ik niets van die brug - we kennen die verhalen nu al vijf jaar.

Er zijn op straat allerlei vreemde geluiden, geschreeuw en motorgeronk. Rechtstreeksche geluiden uit het zuiden, teruggekaatste uit het noordwesten, waar de muur van den Protestantenbond voor echo's en verwarring zorgt.

De tanks, de tanks! Tanks - tanks - tanks. De tanks - rrrrrrr - de tanks. Sirenes, sirenes dichterbij. Aoeaoeaoea... Kletterende geluiden. ‘Tanks!’ wordt er geschreeuwd, ‘tanks!’

‘Ze zijn der!’ gillen ze van een anderen kant. ‘Ze zijn der!’ Dushan danst en springt als een neger op den oprit, zwaait met mijn Schotsche das en een witte zakdoek. Een bruine pyramide op enorme wielen, bekroond met vier of vijf dunne sprieten, is even, heel even, zichtbaar boven de vlierstruiken tusschen den weg en het kantoor. Een vreeselijk gebrul klinkt van alle kanten. Aan den overkant van den weg schiet een vlag omhoog, langs een stok dien ik daar nog nooit had gezien. Weer van die pyramides, nu met dik ingepakte

* Een majoor van het Zuidslavische leger, ondergedoken bij de schrijver.

soldaten tusschen de kreeftachtige sprieten: menschen in gepantervlekte duikerpakken, met koptelefoons en valhelmen.

'De tanks, de tanks!' Bruingrijs, als beschimmelde olifanten. Stompe snoeten. Een ceriseroode zijden lap wappert voorbij als een krankzinnig détail in een wekdroom. Een spriet met een vossestaart, als een spartelende visch aan een hengel. Het *is* natuurlijk een droom. Allicht. Bevrijding door beschimmelde pyramides op wielen, met rose lappen en een vossestaart aan een hengel - ik ken dat. Psychanalyse. Vuurmonden, rose lappen en het staartje van een boa aan een hengel ... Bevrijding! Jawel!

Ik krijg keelpijn, en er trekt een floers voor mijn oogen. Neen, ik kan niet meer doortikken. De meisjes kijken me aan. Ik huil. Ik huil, hardop. Ze beginnen allemaal te huilen. 'Hou je flink vader,' zegt Fifi. Ja, toe maar - je moet maar kunnen. Ik geloof dat ik beter kan ophouden met dit laatste hoofdstuk van mijn bezettingsdagboek...

Tramconducteur, 39 jaar - Rotterdam
6 April 1945, Vrijdag

- Ik ben wat later opgestaan want het was flink koud vandaag. Om 10 uur even naar de Oudedijk gewandeld om een paar boeken te huren. Ik loop op straat te tollen, en lijk wel een dronken vent. Ik heb nog wat tekenpapier en een fleschje O.I. inkt te pakken gekregen zoodat ik wat kan teekenen. Gree heeft om 14 uur weer haar portie van het Roode Kruis gehaald. Dit was de 4e verdeeling en ze kreeg 3 halfjes brood, een half pond volle melkpoeder en een ½ pond havermout. We hebben dus ons maal gedaan met lekker wit brood maar deze keer met een smeerseltje, dus zonder boter en kaas. We hadden echter niets anders dus was het al vroeg opgegeten en hadden we weer honger toen we naar bed gingen. Vanmiddag is Gree weer kolen gaan zoeken, ze heeft een volle emmer meegebracht. In die tusschentijd zijn Rien en Wil naar de centrale keuken geweest die hadden dus weer een volle buik. Voor

ze naar bed gingen heeft Gree nog een bordje havermout met volle melk gekookt. Truus bracht vandaag alleen wat aardappels en ook een zakje gerstbloem. Er zijn vandaag geen bijzondere bonnen bekend geworden. Gree heeft één ons rundvet wat ze nog te goed had bij de slager gehaald.

7 April, Zaterdag

- Het is te gek om los te loopen maar het is toch gebeurd, volgende week wordt het broodrantsoen weer verlaagd en nog wel met terugwerkende kracht zoodat we het dan 1 week zullen moeten doen met 1 zegge en schrijve één halfje brood of 400 gram dus per dag 1 boterham. Daarbij komt nog dat ik nog niets gehoord heb van de extra rantsoenen die voor me aangevraagd zijn zoodat ik, als er geen redding komt, het ergste vrees. Vandaag zijn we al begonnen, ik heb nog maar de helft gegeten van hetgeen ik anders at en daar was nog roode Kruisbrood bij. Het zal nog minder moeten worden. Het eenige middel is dat ik in bed blijf. Nu ben ik om 10 uur opgestaan en om 19 uur er weer in. Gree houdt me gezelschap. Ze lag tenminste ook om 19 uur. De jongens eten zoveel mogelijk soep in de gaarkeuken. Truus doet ook haar best, ik kreeg een prakje en 2 boterhammen. Gree heeft bonnen ingeleverd voor de 6e roode Kruis uitreiking. Ook heeft ze weer een paar emmertjes kolen gezocht. En ik zit maar thuis en ben niet in staat om haar te helpen. Om de honger te stillen eet ik maar gekookte biet. Ons avondmaal bestond uit 7 bietenkoekjes. We hebben 1 KG. rotte winterpeen gekocht voor *f*2,50 en eten morgen hutspot. Brrr ... wat heb ik een honger!!! en Gree ook.

8 April, Zondag

- Wat het eten betreft zag het er vandaag niet zoo mooi uit. Maar in de loop van de ochtend kwam er alweer redding. Truus (het is eeuwig Truus die helpt) bracht 5 boterhammen met vleesch en nam Rien mee, dus die bofte, in plaats van gore soep, best eten. Wil heeft toen met ons meegegeten van wat hutspotsoep. Vanavond kreeg ik nog een spinazieprakje. Toch voel ik me zonder extra rantsoen en daarbij nog verlaagd gewoon rantsoen erg onbehagelijk. Ik weet niet of mijn lichaam nog opgewassen zal zijn tegen die nieuwe hongerkuur en ik mag toch niet vetwachten dat Truus me alleen kan helpen. Ze doet anders het uiterste. Morgen gaat ze b.v. weer probeeren of ze iets van Ds Veldhuizen voor me gedaan kan krijgen want ieder die lid van een kerk is wordt geholpen.

Waar ze het vandaan halen mag god weten, maar al die kerkgenootschappen of ze nu protestant, gereformeerd, katholiek of wat ook zijn, ze beschikken over meer eten dan de erkende rijksinstanties en distributieorganen. Corrie bracht 2 K.G. spinazie, dat is alvast voor morgen en ook is ons nog wat eierstruif toegezegd van de keuken, als Gree dat meebrengt zijn we alweer een dag gered.

9 April, Maandag

- Mooi, helder weer maar barbaarsch koud. Rien kwam vanmorgen huilend van de kou naar binnen. Ik ben tot 11 uur in bed gebleven daar is het nog het beste want nu ik nog maar 2 dunne boterhammetjes krijg voor m'n ontbijt zou ik toch niet weten waar ik moest kruipen van honger en kou. Gelukkig krijgen we elke morgen een paar schepjes soep extra. Vandaag was er een extra verrassing, het keukenpersoneel (en ook wij) kregen een stuk bevroren eierstruif voor *ƒ*3,- een portie Van zoowat 20 eieren. (We hadden vandaag echter zoo weinig eten (alleen een bord spinazie met bieten, de jongens aten niet eens alles op al staken ze de moord van de honger) een kostje wat nu niemand door z'n keel zou kunnen krijgen) dat we de grootste) vandaag hadden we echter weinig te eten. B.v. voor de heele middag en avond niet anders dan 2 K.G. spinazie en met wat bieten, wat bijna niet te eten is zóó onsmakelijk is het.

Ik kan er vanavond gewoon m'n hersens niet bijhouden en daarom begin ik de bladzijde nog eens opnieuw. We hebben dus 20 bevroren eieren gekocht voor *ƒ*3,-. Een buitenkansje dat ons vandaag alweer uit de allerhoogste nood heeft gered. We hadden nl. buiten onze 2 boterhammen ontbijt en de weinig voedzame keukensoep niet anders meer dan een beetje bieten en 2 KG spinazie. Nu is dat misschien erg gezond, maar er zit in 't geheel geen voeding in en daarbij is het zóó waterig en onsmakelijk dat Gree en de jongens niettegenstaande ze groote honger hadden er maar een klein beetje van konden eten. Tot overmaat van ramp, gingen de jongens na dat maal om een uur of 17 nog even buiten spelen. Wij zaten voor het raam met onvoldane magen en we wisten dat ook de jongens nog honger moesten hebben. Toen liep er een jog van een jaar of 4, 5 (het zoontje van een stel zwarte zwendelaars) op straat met in de ééne hand een groote winterpeen en in de andere een doorgesneden halfje brood (hoe bestaat het goosjezus dat zulke stomme menschen in deze tijd zooiets doen of toelaten) waarmee hij natuurlijk al dat

grut wat daar aan het spelen was de oogen uitstak. Wil stond zoo zielig naar al dat lekkers te staren, dat Gree nijdig werd en uit baloorigheid, 4 dikke boterhammen sneed, een flink stuk struif bakte en zoodoende het grootste deel van het voor morgen bestemde rantsoen verdeelde. Hierna zijn we toen maar gelijk in bed gekropen, al was het nog geen 19 uur. Van Truus een prakje capucijners gehad. Rien en Wil gaan deze week 's middag's naar school van 14 tot 16 uur. Ze gaan nu 's morgens samen naar de keuken want als ze uit school komen is het te laat. Van de oorlog hoor ik maar weer weinig positief nieuws. De canadeezen schijnen echter in het Noord Oosten parachutisten te hebben neergelaten.

Ingenieursvrouw, 47 jaar - Deventer
6 April 1945

- De meisjes vragen om een vrije weekend en opslag. Groote hemel je bent blij dat je nog leeft - wie denkt er nu aan vrij en geld? 't materialisme viert hoogtij. Het huis is een modderbende, ze voeren niets uit en vragen om vrij! vooruit maat weer, *ik* zal morgen eens de gang dweilen. daar ben ik heusch niet te trotsch voor. De WC. heb ik ook al door gestoken, de kinderen proppen er kranten in en zijn te lui om water te pompen.

Elken dag komt hier een wilde fazant onder de struiken op het terras - niemand denkt er aan hem te vangen en te braden. zoo erg gezonken zijn we nog niet.

De geallieerden zouden wel eens door de achterhoek Nederl. binnen kunnen komen en dan zijn wij gauw vrij of misschien ook gauw dood. Wie weet? Doetichem-Zutfen-Deventer - een peuleschilletje Het schiet anders niets op. Hoe lang nog?

Een officier is komen kijken om munitie in de kelder te kunnen bergen. 't Ging niet door: de spijskast - want meer is 't niet - is te klein.

7 April

- Vanmorgen vroeg om 6 uur worden we wakker geroepen

door Duitsche mannen op het terras. ik dacht o God daar komen ze Tom halen Een officier en 4 soldaten. ‘Aufmachen’ Daar zal je het hebben! Wo ist der Schlüssel von da drüben? Die habe ik niet zei ik. ‘Aufmachen!’ brulde hij. Nou ze kwamen met kannonnen in de tuin en moesten 30 man en 10 paarden ergens onderbrengen. Als we gaan schieten moet u hier weg zei hij. Waar zijn de Engelschen dan? Die Tommies stehen vor Deventer! brulde hij terug. 8 K.M. entfernt!

Groote hemel - de bevrijding nabij. eindelijk - eindelijk de laatste emotie. Ik kan niet huilen niet lachen en staar maar voor me uit. Tom zegt heel lakoniek: vrouw we moeten in de kelder. Kook jij van de laatste gort en boonen, een pan vol, sleep jij matrassen naar beneden Sluit de kinderen op in de kelder en geef de meiden een slok broomdrank. De vluchtkoffer bij de hand, de morphinespuit uitkooken, wollen dekens en jassen, flesschen water vullen en de rolluiken neerlaten. Ik zal buiten wat steenen opstapelen tegen de buitenmuur en kijken of ik de batterij zie aankomen. Aan 't werk!

Mina is weggeloopen - Jetty is trouw gebleven Mevrouw, ik verdank U zooveel goedheid en eten, in de ergste nood laat ik U niet alleen. Samen leven samen sterven’. Ze helpt mee brood-boonenwater aandragen, matrassen sleepen. Het gekste is dat we rustig waren. Uiterlijk tenminste - van binnen met groote spanning De batterijen zijn gekomen - vloekende en scheldende geven de officieren bevelen - paarden op 't erf. Tot op een moment, daar begon het gedreun. Om 8 uur s morgens hadden we alles klaar en zaten in de spijskast op de matras. Het eene schot bulderde na het vorige, het huis stond te dreunen. Vliegtuigen loeien boven in de lucht - afweergeschut - o een hel. Soms beeft het heele huis. Jeety snikt af en toe. Tom en ik zijn rustig. De kinderen zijn met hun moeder op de fiets gevlucht naar Lemelerveld naar haar zuster. Wij blijven. Met dit dagboek op de knieën een glas water naast me en de morphine spuit op de plank - Hoe lang zal 't duren en overleven we dit alle drie? emmers water en zakken zand staan in de gang.

Het angstigste is het fluiten van de granaten want na elk salvo van de Duitschers komt er een salvo terug.

De buurman roept door het kelderluik dat Deventer in brand staatt, ze zitten daar ook in de kelder. We zien elkaar door een kier. Af en toe rijden denderende tanks over de weg het plaveisel gaat er

aan - een boom knapt af en valt over ons grasveld. Dan in eens een bons tegen de muur en alles schudt en beeft. Tom ruikt brand en wil de kelder uit - maar het was zeker kruitdamp er is niets gebeurd. Het is een waagstuk om naar de W.C. te gaan we durven de gang niet door, en van de gekke toestand moet je extra dikwijls.

Zondag 8 April

- Vannacht hebben we weinig geslapen - Met zijn drieën op een matras, stijf tegen elkaar aan, maar we leven nog en zullen het zoo wel uit kunnen houden. Het brood is verzuurd en de margarine stinkt. dan maar geen eten vandaag. Morgen zal Deventer wel vrij wezen.

Vandaag groot vuur op Deventer gezien. We zijn even in de gang geweest en keken door de voordeur naar Deventer. Groote rookwolken en een kanon gebulder. Roode Kruis auto's vliegen over de weg - tanks rijden af en aan en om het half uur blaffen onze kanonnen dan schieten we de kelder in. Tom legt een patience op een inmaakpot (leeg) en ik schrijf. Jetty zingt een psalm. 't Is Zondag zegt ze en nu kan ik niet naar de kerk...

Tegen de avond werd 't zoo rustig dat we besloten gewoon naar bed te gaan. De Tommies werken met schijnwerpers en verlichten zoo de heele omgeving. Vliegtuigen komen laag over - je bent soms bang dat ze tegen de toren aanvliegen. alles gaat goed. De buurman zegt dat aan de andere kant van de stad de Britten met vlammenwerpers boerderijen uitbranden - Er zijn er al 40 verbrand zegt hij. Gek, dat er geen vluchtelingen voorbij komen. Ze vechten in de voorstad bij Colmsgate.

Midden in de nacht houden we 't boven niet meer uit - een vreeselijk gebulder - gekraak - ja die was raak! in de tuin liggen de brokken maar dit deel van het huis is nog goed. Glasgerinkel en

Nu zitten we weer op de matras in de kelder. Onze horloges staan stil - we weten niets meer. alleen nog dat we leven temidden van de oorlog om de stad, om ons huis, in de tuin. Het is onbeschrijfelijk! Ik hoor een vrouw gillen ergens in de buurt en een koe brullen. en we zien een hooiberg in brand gaan. Het huis dreunt van de geweldige klappen. moffen schreeuwen door elkaar auto's rijden. vliegtuigen snorren boven ons. Konden we nog maar dieper in de grond. We nemen zwijgend een slok cognac uit de vluchttasch. dat doet goed.

Maandag 9 April

- Het was deze nacht niet meer om uit te houden en we zijn langs het prikkeldraad over de weilanden gevlucht. Tom droeg de vluchtkoffer en dekens, Jetty een paar bruine boonen en de knijpkat en ik hoofdkussens. 's nachts om half 2 denk ik dat het was. Zoo zijn we bij een boer aangekomen en werden welkom geheeten. De heele familie met nog andere vluchtelingen in de kelder met een kinderwagen en een paar Duitschers die ook bang waren. Het erf was afgezet met mitrailleurs maar ze lieten ons door. Hier zitten we nu te wachten. van slapen is geen sprake. De granaten fluiten. Ergens staat een huis in brand. het schijnsel komt door de kieren van de planken. Tom graaft een kuil met een plaat pantserijzer erop. Hij wil dat één van de mannen daar afgelost in blijft om te zien of dit dak soms in brand gaat. Vandaag trommelvuur op Deventer gehoord. Onze cognac is op en de broomdrank ook. De boerin kookt pap voor 17 menschen! Het eerste warme maal sinds 3 dagen...

De granaten gieren over de stal. 100 M. van ons af staan hier ook kanonnen. Het werd vanmiddag zoo nat dat we dachten dat de dijk door was maar dat is gelukkig niet zoo.

De baby in de kinderwagen huilt - ze krijgt geen schoone luiers meer aan. Stakkerdje.

Zoo zitten we uren die dagen lijken. Ieder zwijgt en wacht en wacht. Soms huilt een vrouw, vloekt een man en dan weer stilte. tenminste hier in de kelder. ik schrijf maar door dat houdt me kalm. Tom geeft me af en toe een zoen. Lieveling zegt hij dan; wat ben je flink, als ik jou niet had.

En zoo leven we minuten - uren - dagen in een hel - buiten kanongebulder, roode kruiswagens - gewonden - lijken - oorlog! Ja nu weet ik pas wat oorlog is. een film is er niets bij. Je hebt alle tijd om te denken en te bidden maar je komt tot niets. We zien er vies en mager uit - de mannen stoppelbaarden, de vrouwen vuil en slordige haren. Gek, dat sommige menschen wèl eten hebben en een bed. Wij hebben niets meer en wachten...

Wat een gekke wereld: oorlog midden tusschen de huizen en burgers en menschen.

Ik had 't me anders voorgesteld.

Dinsdag 10 April

- Ze zeggen dat Deventer vrij is. Ze zeggen dat de Duitschers hier wegtrekken. 't Is allemaal zoo raar stil in eens.

Woensdag 11 April

- 's morgens om 7 uur: *De Tommies met tanks in de tuin* We zijn vrij!!!!

Boekhouder, 26 jaar - Texel
Zondag, 8 April

- De nacht is weer rustig verlopen. Vandaag was er geen Kerk. Dit was de eerste keer, dat er geen kerk was in mijn leven. De kerkdiensten konden niet gehouden worden, vanwege 't mogelijke gevaar dat de kerken beschoten konden worden. 't Was vanmorgen tamelijk rustig. De Russen waren de Waal uitgetrokken. Ze gingen Eierland, de Polder en 't Noorden in. Ook zaten ze in de Dennen en de Koog. Cocksdorp werd vanmorgen onder vuur genomen. De RK. Kerk en de Protestantse kerk kregen enkele voltreffers. Gelukkig, dat er geen kerk gehouden was. Vanmorgen werd Henk Witte 't slachtoffer van een Duits patrouille. Naar men zegt, werd hij bij ‘Molenbuurt’ door 'n Duitse patrouille aangeroepen om te blijven staan. Hij fietste echter door en werd meteen doodgeschoten. Hij was 19 jaar en pas uit Assen teruggekeerd. 'n Grote slag voor de fam. C.P. Witte (Hoeve St. Marcus). Vanmiddag hoorde men weer af en toe schieten, maar toch geen kanonvuur. Om 7 uur s' avonds liet de stelling Den Helder zich weer horen. De Koog werd nu eens onderhande genomen. Het duurde niet lang of er was brand in de Koog De Russen gaven zich echter niet gewonnen. Zij vochten dapper en waren zuinig met hun materiaal. Versterkingen kregen zij niet en de Duitsers hadden vandaag wel versterkingen aangekregen. Onder de Russen bevonden zich flinke scherpschutters. Er waren al heel wat Duitsers gesneuveld. De Russen beschikten alleen maar over wat licht geschut.

Vandaag kwamen we zeer vele overlijdensberichten te horen van hen, die gedood waren in Oudeschild, Den Burg en de Waal, tijdens die granaatbeschietingen. Er waren zelfs hele of gedeeltelijke gezinnen omgekomen, b.v. Jan Koorn (Timmerman) en echtgenote + twee kinderen Marretje en Willem, en dan de Fam. Joseph v.

Deurssen, (Vader, Moeder en kind).; Jacobus van Swinderen met z'n zoon Michiel. Michiel was ook pas uit Assen teruggekeerd evenals Wim Koorn. De Tesselaars waren allemaal blij, dat er in Assen geen één dood gegaan was* en betreuren het nu, dat zij hier op zo'n wijze de dood ingingen: Er had vreugde geheerst, dat de meeste Tesselaars gezond en wel uit Assen terugkeerden De vreugde heeft echter plaats moeten maken voor de rouw. Alle gesneuvelde Tesselaars werden eerst in de R.K. school gebracht en daarna gekist. De naast bestaande familieleden konden daar hun dierbare of dierbaren nog een laatste eer bewijzen. De Burg was in rouw gedompeld. Daar waren de meeste oorlogsslachtoffers gevallen.

Van middag is er een Rus in den Burg op de ‘Steenen plaats’ opgehangen. De Duitsers hadden hem bij een burger in huis gevonden en wel bij Melle Zegel (wonend Oudeschild). Melle Zegel en z'n vrouw werden ook opgepakt omdat zij die Rus 'n schuilplaats gegeven hadden. Volgens de Duitsers zullen zij beide gefusilleerd worden. 's Avonds verschenen er aanplakbiljetten met 'n ernstige waarschuwing aan de burgerbevolking. Allen, die 'n Rus 'n onderdak verlenen of eten geven zullen met de dood gestraft worden. Zij zullen ter plaatse gefusilleerd worden en hun huis of schuur zal worden verbrand. Texel staat onder 'n schrikbewind. Die gemene, vuile, gore Mof deinst nergens voor terug.

Omdat 't in den Burg weer tamelijk rustig was, zijn de Fam. Keyser en van der Pijl weer naar hun eigen huis in den Burg teruggekeerd.

Maandag, 9 April 1945

- Vannacht werd er hevig gevuurd op den Koog en op Vlijt vanuit den Helder en stelling Ongeren. Velen zijn vannacht op geweest. Vanmorgen was 't weer rustig en ben ik nog aan 't koren zaaien geweest op 't Schoenmakertje. Tegen de middag begon de oorlog weer. De Zuid-Batterij en den Helder lieten zich weer eens duchtig horen. De aanval was nu op Vlijt gericht. Met de middag was 't weer even rustig, maar de rust duurde niet lang. De kanonnen bulderden weer over 't eiland. Branden braken uit. Boerderijen, schuren, of hangars en zaadklampen staan in brand: Op zeven plaatsen ziet men grote rookzuilen omhoogstijgen. De hele Polder staat in brand. Tegen vieren was geheel Texel in rook gehuld. De zon werd door 't rookwaas verduisterd: De zonnestralen werden

* Bewoners van Texel hadden daar stellingen moeten aanleggen.

gebroken. 't Was gewoonweg verschrikkelijk. Texel in brand. Een dag om nooit meer te vergeten.

Cocksdorp werd vandaag ook onder vuur genomen. Beide kerken, (de R.K. en Pr.kerk) kregen opnieuw enige voltreffers. Ook vielen nu hier slachtoffers onder de burgerbevolking

Dinsdag, 10 April 1945

- De nacht is weer rustig verlopen en de dag deze keer ook. Zo af en toe hoort men nog wel een mitrailleur ratelen, maar anders toch ook niet. De rust is weer even teruggekeerd. Beide partijen moeten even uitblazen.

Vanmiddag trokken de Waalders de Waal weer uit omdat zij bang waren, dat de Duitsers sommigen zouden oproepen om tegen de Russen te vechten. Vanmiddag hebben we 3 sketters en de enterlingen naar de Gouden bollen gebracht. 't Was prachtig weer.

Woensdag, 11 April 1945

- Texel in rouw. Vanmorgen werd er 'n plechtige ‘Requiem’ Mis opgedragen voor de R.K. oorlogsslachtoffers. Vanmorgen om 9 uur droeg de Zeereerw. Heer Pastoor, geassisteerd door z'n beide Kapelaans, de Eerw heren Tulp en Vink, het H. Misoffer op. De kerk was stampvol. Vooraan in de kerk stonden elf lijken opgebaard. De Burgemeester Rijk de Vries, 'n 4 tal Duitse soldaten, Meneer Tiessen (Gem. opzichter) C v. Herman Keyser (loco burgemeester) en nog vele anderen personen woonden deze godsdienstoefening bij. Na de H. Mis kwamen 2 grote platte luchtwagens voor de kerk. Daarop werden de elf lijkkisten geplaatst en naar hun laatste rustplaats gebracht. Zij kwamen allen in een groot graf. Nog nooit had de Texelse RK. kerk zo'n droeve dag meegemaakt. Op 't kerkhof hield de Pastoor deze keer een kleine lijkrede. Daarna hield Burgemeester R. de Vries 'n korte toespraak. Er werden nog 'n paar kransen gelegd op 't graf. Een krans van de gemeente en 'n krans van 't Duitse Kommandantur. Daarna verlieten allen 't Kerkhof.

Vanmiddag vond de begrafenis plaats van 27 oorlogsslachtoffers op 't algemeen Kerkhof aan de Koogerstraat. Deze 27 lijken en die elf van vanmorgen hebben allemaal opgebaard gestaan in de Doopsgezinde kerk in de Koogerstraat. Opnieuw zag men 'n grote rouwstoet voorbij trekken. Velen die nu hun dierbaren of kennissen 'n laatste eer gingen bewijzen, 'n Geweldige belangstelling was er. De Burgemeester, 'n 4 tal Duitse soldaten, de Eerw. Heren dominé's de

Pastoor, de twee Kapelaans, Meneer Hessen, C.v. Herm. Keyser en nog vele andere autoriteiten gaven blijken van belangstelling. Hier waren de lijken ook weer op vrachtwagens naar 't Kerkhof gevoerd. Op 't kerkhof werden verschillende toespraken gehouden, o.a. door Dominé Visser, Dominé v.d. Veer, en door den Burgemeester. 't Gemeentebestuur en 't Kommandantur legden hier ook 'n krans op 't grote graf. Na de slottoespraak van Dominé Visser verlieten allen de dodenakker. Toen de mensen weg waren, werden de 27 lijken allen in één graf gelaten. - Requiem aeternam dona animabus famulorum famularumque tuarum, Domine: et lux perpetua luceat eis - Amen -

Vanmiddag heb ik met de wagen wat verhuisgoed van Piet uit de Waal hierheen gebracht. Piet en Johanna vonden het sekuurder om hier nog maar 'n paar dagen te blijven en daarom 't voornaamste huisgoed maar hierheen te brengen. Piet z'n schuurtje was munitie-bergplaats geworden. De Waal zat vol Duitsers. De meesten waren pas aangekomen op Texel en moesten zich gereed maken voor 'n aanval op den Koog tegen de Russen.

Vanmiddag werden in den Polder ‘hoeve Jachtlust’ en hoeve ‘Mauric’ in de brand geschoten en de graanklampen van Jaap Keyser in Ongeren. Deze graanklampen werden in de brand geschoten omdat zij volgens de Duitsers in Ongeren hen in de weg stonden. Zij hadden geen vrij uitzicht, zeiden ze. Dan maar in de brand.

Donderdag 12 April 1945

- Vanmorgen om 6 uur werden we allen wakker gemaakt door 't kanongebulder van den Helder en Ongeren. De Duitsers waren weer 'n nieuwe aanval begonnen tegen de Russen. De duitsers hadden nu zelfs een stuk of wat kleine tanks voor den aanval op Vlijt. Men hoorde geweerschoten, mitrailleurs ratelen en granaten door de lucht gieren. Ook kon men de tanks horen rijden. 't Was 'n hevige aanval. De Duitsers zetten alles op 't spel om maar te kunnen slagen. Er sneuvelen weer 'n berg moffen: De Russen lieten zich niet uit de bunkers jagen. Zij schoten de moffen neer als spreeuwen. Vrees hadden zij niet. Zij vochten om hun levensbehoud. Wanneer zij zich overgaven, werden ze toch doodgeschoten. Daarom vochten zij zich liever dood. Vanmorgen stonden al weer gauw 'n paar boerderijen in de brand o.a. Padang (eigenaar C.v.d. Lught). De strijd hield de hele dag aan. Soms wat feller en dan weer eens even minder fel. Vanmiddag om een uur of

drie werd er weer hevig gevuurd op de Polder vanuit de Z.Batterij en den Helder. Op 'n gegeven moment suisden hier ook 'n paar verdwaalde granaten dicht bij me langs. Ik schrok me dood. Ik was hier op de Graswiel aan 't bloemen koppen. Gelukkig bleef 't bij die twee. Die granaten kwamen uit de richting den Polder, Eierland. Vanmiddag ontstonden er weer nieuwe branden in den Polder. Als 't zo door blijft gaan, blijft er geen huis meer gespaard in den Polder. Als de Duitsers denken, dat enkele Russen zich schuilhouden in 'n boerderij of huisje, dan schieten ze het zonder meer in brand. Zij durven zulke verdachte boerderijen of plaatsen niet binnen te gaan. Zij zijn doodsbenauwd van die Russen.

Vele boeren moeten munitie en lijken rijden van de moffen. Volgens die mensen, die duitse lijken gereden hebben, zijn de meeste duitsers aan het voorhoofd gewond. Geweldige schutters zitten er onder die Russen Om een [uur] of negen s' avonds was alles weer rustig

Vrijdag 13 April 1945

- Vanmiddag om 4 uur begon de strijd weer in den Polder. De hele morgen was het rustig geweest. Den Helder en de Z.Batterij kwamen weer puur in actie. De ‘Korenschoof’ ging vanmiddag in vlammen op. Daar het vandaag nogal donker weer was, kon men alles niet zo goed bekijken. Vanmorgen kwam er 'n Mof op 'n motor om spek. Hij moest spek hebben, zei hij. Vader zou hem 'n stukje brengen maar hij liep achter hem aan naar de schoorsteen en zei: ‘Alles moet ik hebben voor m'n zieke kameraden.’ Twee hammen deed hij in de zak en was toen vol. De rest liet hij hangen

Zaterdag, 14 April 1945

- De hele dag rustig geweest tot s'avonds 8 uur. Toen schoot de Z. Batterij een paar malen in de richting van Cocksdorp. Verder vandaag niets geen bijzonders.

Zondag, 15 April 1945

- 't Is vandaag ook tamelijk rustig geweest. Zo af en toe hoort men eens een paar geweerschoten maar anders niets. Vanavond om 'n uur of zes kwamen hier 'n drie tal gewapende Duitsers aan, vragend om wat brood, spek of andere levensmiddelen. Deze lui waren nogal tamelijk fatsoenlijk. Zij waren vanmorgen hier op Texel aangekomen uit den Haag vandaan. Nog een paar dagen vechten, zeiden ze en dan zijn de Russen ver-

slagen. Ze waren vol goeie moed. Het zou hen nog wel even opbreken, denk ik. Ze kregen deze keer voor hun drieën een brood en zes eieren.

Terzelfdertijd, dat hier deze 3 jonge moffen waren ging hier ook nog 'n moffenwagen voorbij met een stuk of zes soldaten. Zij gingen ook om eten uit maar op 'n brutale manier, op z'n mofs. Eerst gingen ze naar J. Hin. Ze liepen de boerderij binnen en dreven Jaap onder bedreiging te zullen schieten met de revolver in 'n hoek van de kamer. Ook de andere gezinsleden hielden ze met de revolver in bedwang. Daarna gooiden ze alles omver en doorzochten het huis. Ze namen al z'n spek en boter, wat ze konden vinden mee. Ook de voorhanden staande inmaakpotten. Daarna gingen zij naar Gerrit Witten. Daar konden ze niet veel bijzonders vinden. Gerrit had alles al verstopt. Ze liepen daarom kwaad weg en schoten aan de weg nog een paar schapen van hem dood. Zij waren met 'n vrachtauto. Ze konden daarom 'n boel laden. Ze reden Spang weer verder in en hielden stil bij Jaap de Wit. Daar gingen ze precies zo te werk als bij Jaap Hin. De gezinsleden dreigden zij met hun revolver en haalden dan de hele spekkuip leeg. Ook namen ze 'n emmer met vet, wat suiker, jam en likeuren mee zelfs pakjes pudding. Van Jaap de Wit gingen ze naar P. Hin. Deze man kreeg ook de revolver op zijn borst gedrukt en zijn vrouw moest hen alles wijzen. Daar werden ook weer spek en andere levensmiddelen opgeladen. Ook schoten ze nog een van z'n twee ganzen dood. Zo trokken de vandalen over 't eiland. Wij stonden machteloos tegenover die gewapende horden, beroepsplunderaars.

Maandag, 16 April 1945

- Vandaag was 't weer eens zeer rustig. De laatste week hebben we altijd geweldig mooi weer gehad. Vandaag hebben we de koeien de wei ingejaagd. 't Was pracht weer voor die dieren. De bieten waten echter nog lang niet op. We konden ze echter niet langer op stal houden, want er was gras genoeg. Anders zou het gras nog te lang worden.

Dinsdag, 17 April 1945

- Vader viert z'n 66ste verjaardag. Anne, Piet en Johanna waren te gast. 't Was weer 'n mooie dag.

Kleine Corry had vandaag de dokter op bezoek gehad. De dokter constateerde longontsteking. Zij moest 'n stoomketel hebben en dan moest er gestoomd worden bij haar bedje. Corry had 't volgens de

dokter zwaar te pakken. We zullen hopen, dat zij spoedig beter wordt.

Vanmiddag hoorde men nu eens kanongebulder uit de richting van Vlieland. s' Avonds zag men weer 'n paar grote branden in den Polder.

Woensdag, 18 April 1945

- Prachtig weer Vandaag was 't weer heel rustig op 't eiland. Vanmiddag kwam Maarten Zijm met twee moffen om schapen en koeien te vorderen. Er moesten op Texel 1600 schapen en 60 koeien aan de Weermacht geleverd worden. De boeren moesten 15% van hun aantal schapen leveren. A.s. Vrijdag moesten de koeien en schapen op de haven geleverd worden.

Donderdag, 19 April 1945

- 't Is prachtig weer. Jopie is vandaag met de schoonmaak begonnen. Onze slaapkamer werd vandaag onder handen genomen.

Vannacht stond de hele Waal weer op stelten De bewoners werden wakker geschrokken door 't geschiet en 't rumoer. Volgens de Waalders hebben de Russen een poging gedaan om de munitie opslagplaats in de Waal in de lucht te laten springen. In de schuur van Fer Keyser was 'n hele boel munitie opgeslagen. Dit gebouw werd echter streng bewaakt. Ongeveer 14 Russen hadden deelgenomen aan deze overval. Er vielen geen slachtoffers Vanmorgen kreeg Jaap Hin bericht van de duitse commandant in Ongeren, dat hij z'n graanklampen weg moest halen. Zo niet, dan zouden ze in de brand geschoten worden. Eerst wilde Jaap met man en macht de klampen wegrijden, maar later kwam hij met 't bericht, dat Cees van Corrie de klampen daar wel wou dorsen. Dat was nog veel makkelijker. Vanmorgen ontmoette ik een verklede Rus bij de Eendenkooi. Hij was gekleed in 'n blauwen broek met 'n blauwe kiel, 'n rode zakdoek om de hals en 'n hoed op. Hij was gewond. Een kogel dwars door z'n knie heen. Hij kon aardig duits spreken. Zodoende konden we mekaar nog wat verstaanbaar maken Hij was 22 jaar en monteur van beroep.

De Rus zou daar in 't Kooihuisje blijven en ik beloofde hem twee maal daags daar eten te brengen.

Vrijdag, 20 April 1945

- Vanmorgen leverden de boeren hun schapen voor de regering op de haven. Een deel kon meteen op 'n

vrachtschip geladen worden. De overigen werden allemaal op de pier van de binnenhaven gedreven. 't Schip was met 300 schapen al meer dan vol. De slechtste schapen kwamen voor de levering in aanmerking. Men zag daar ontzettend veel prullen. Velen moesten op 'n wagen naar de haven vervoerd worden, daar zij te voet de reis lang niet maken konden. C. Kuip (Mz) had z'n schapen alvast maar geschoren. Hij was de enigste boer, die dat gedaan had. Sommigen boeren kwamen met schapen, die nog lammeren hadden. Die moesten ze weer mee terug nemen. De schapen bleven echter achter op de haven. Op de haven werden de schapen nog geclassificeerd door Hendrik Keesom.

Tegen zessen werd ‘de witte hoek’ nog eens onder Duits vuur genomen. Naar men zegt werden de Russen nu lelijk in 't nauw gedreven door de Duitsers. Zo af en toe kwamen er weer frisse duitse strijdkrachten van de overkant.

Zaterdag, 21 April 1945

- Vanmorgen was 't koud, buiig weer. Overdag bleef 't koud. Zo af en toe nog 'n flinke regenbui. 't Is vandaag de hele dag rustig geweest. Volgens de geruchten zijn er gisteren of eergisteren ± 'n 100 Russen door de Duitsers krijgsgevangen gemaakt. De Moffen zouden hen nu niet meer doden, in de hoop, dat de andere Russen zich zouden overgeven. Ik betwijfel 't echter ten zeerste of zij de Russen in leven zullen laten. Gisteren werden 3 Russen, die zich in 't boetje van Jaap Keyser schuil hielden - door burgers aangebracht - door de Duitsers gefusilleerd. Politie Bool moest ze daar in 't land begraven.

Zondag, 22 April

- In de afgelopen nacht stormde en regende het Overdag 'n koude, gure N.O. wind. Vanmiddag deden de Russen in de Polder 'n aanval op de Duitsers. 'n Felle strijd ontstond er. Vele Duitsers verloren 't leven.

De boerderijen ‘Joanneshoeve’ en ‘Rotterdam’ en de zaadklampen van Roeper - staand tegenover ‘Holland’ - werden in brand geschoten. s' Avonds was de lucht weer helemaal verlicht.

Maandag, 23 April 1945

- De Russen zijn verslagen en verstrooid. Overal zwalken zij nu rond en worden door de Duitsers gezocht en achtervolgd. Vele Russen houden zich schuil in de Dennen. Vandaag hebben de Duitsers 'n begin gemaakt met de zuive-

ringsacties. Honderden Duitsers trokken nu vandaag over de gehele breedte van 't eiland op tien meters afstand van elkaar. Ze begonnen de start op Cocksdorp en trokken zo over de gehele breedte van 't eiland heen in Z. richting. Tegen achten kwamen zij bij ons aan met 't bajonet op 't geweer. Een 4 tal soldaten kwamen ons huis binnen om te zoeken naar Russen. Anderen soldaten zochten om ons huis heen. In strooi en ruigte hopen staken zij met de bajonet als gekken. Op de Huishoog* lag ook nog 'n ruigte hoopje, die helemaal rondom en midden in doorstoken werd. Als daar 'n Rus onder gezeten had, zou hij daar niet levend onder vandaan gekomen zijn. De duitsers gevoelden zich 'n hele Piet in 't open, vrije veld, maar er waren er, die niet 't lef hadden om 'n boetje of schuurtje in te gaan, bang voor Russen, die zich daar meschien schuil zouden houden. Toen de drie Duitsers hier binnenkwamen, moesten wij hen helpen zoeken. Wij moesten de kasten en deuren openen en altijd maar vooroplopen. Nu, dat durfden wij wel te doen omdat we wisten, dat hier toch geen Russen waren. We hadden niets te vrezen. Eerst moesten we allemaal nog onze persoonsbewijzen zien laten. De Moffen waren hier gauw uitgekeken. Ze vonden niets. Een van die 3 Moffen nam nog 'n manchesterse broek van ons mee, die in de stal hing. Hij was in de sloot gesprongen en nam daarom maar 'n droge broek van ons mee. Z'n natte kleren trok ie uit op de stal en trok de gestolen broek aan. De Moffen trokken weer verder. Koolzaadvelden werden omsingeld en netjes doorzocht. Ze vonden echter niets. Ook 't Kooiboetje werd bezocht. De Rus had hen echter aan zien komen en zich onder de daar aanwezige takken verschuild. Wij allen dachten, dat hij in de val zou lopen, maar dat liep goddank goed af. 'n Mof had nog wel 'n paar keer met de bajonet in de takken gestoken en hem achter in z'n hiel geraakt. Hij gaf echter geen kik. En bleef zodoende gespaard Tegen donker bereikten de Moffen Dijksmanshuizen, de Spanger weg, en de Waal. Daar staakten zij hun speurtochten en sloegen hun bivak op. De volgende morgen bij 't dagen zouden ze de tocht vervolgen. P. Mantje, Jaap de Wit, Piet Verberne, Tuinema en nog vele anderen kregen inkwartiering van die Duitse speurders. Toch waren er velen die in de buitenlucht aan de weg in een paar gestolen uitgeschudde strooipakken hun nachtrust doorbrachten. Tegen tienen, toen we nog even naar buiten gingen, stonden we zo ineens tegenover 3 Russen, tot de tanden toe gewapend. Zij vroegen

* Tegen de boerderij aanliggende landerij.

om brood en drinken. We gaven ze dit en toen vertrokken ze weer Brutaal volk toch, die Russen. De Duitsers zaten nog géén KM van ons af en de Russen lopen zomaar weer gemoedereerd achter hen aan. Vrees kennen ze niet.

In ‘hoeve Plassendaal’ hadden zich enige Russen verscholen, zonder weten van de eigenaar, de Fam. Witte, want die waren 'n tijdje geleden door de Duitsers uit hun huis gezet en hadden onderdak gekregen bij hun broer Martinus Witte van ‘Rozenhout’. De Moffen kwamen daar aan bij Plassendaal en werden natuurlijk meteen door die daar aanwezige Russen beschoten. Daarom schoten ze de boerderij maar in brand. Enkele Russen kwamen te voorschijn en werden gevangen genomen. Die Russen moesten eerst hun eigen graf delven en daarna werden ze door de Moffen gefusilleerd op één na. Die ene overblijvende moest eerst z'n kameraden begraven en werd dan daarna zelf doodgeschoten en begraven door 'n Mof. Ze werden op 'n duivelse manier behandeld. Hoe kan 'n mens zo diep vallen en ontaarden. De Moffen bezaten geen greintje menselijkheid. In de Koog werden 'n paar Russen de ogen uitgesneden en de tong en nog andere ledematen. Men had 't gewoonweg met levende Duivels te doen. We zullen hopen, dat die bloedhonden ook hun gerechte straf spoedig mogen ondergaan.

De Volharding en de graanklampen van de Bunders gingen vanmiddag ook in vlammen op. 't Nazi-terreur botviert.

Dinsdag, 24 April 1945

- Vanmorgen om 'n uur of zes begonnen de Duitsers weer verder te zoeken. Zij verlieten hun bivakken en trokken op in de richting Oudeschild, 't Horntje, de Mok en den Burg. In de Westen en in Z. Hoffel vonden ze nog wel 'n paar Russen. Die Russen werden dan opgepakt en moesten dan eerst hun eigen graf graven. Waren ze daarmee klaar, dan moesten zij zich ontkleden tot hun hemd aan toe en dan werden zij aan de rand van hun eigen gedolven graf gefusilleerd. In de Westen was 'n Rus, die zich verschanst had onder wat ruigte. De Duitsers liepen hem voorbij. De Rus in z'n schik. Hij komt onder 't hoopje ruigte vandaan en schiet drie Moffen dood. Daarop schoten de anderen Moffen de Rus dood. De Rus wou zich nog eens wreken. Op 'n andere plaats, in de buurt van de Dennen werden 13 Russen krijgsgevangen gemaakt. Zij moesten gezamenlijk 'n groot graf maken. Daarmee klaar moesten zij zich helemaal uitkleden. Met opge-

stoken handen stonden zij naast het graf. De fusillage zou beginnen. Opeens vlogen zij allemaal tegelijk weg. De een naar links, de ander naar rechts. Ieder sloeg een verschillende kant in. Dood moesten zij. Dus nog een kans. De Moffen knalden er 10 neer. De anderen drie wisten hun leven te redden en vonden 'n veilig heenkomen in hun Adams costuum.

Tegen de avond braken er weer grote branden uit in de omgeving van de Dennen. Oude schuurtjes, zaadklampen, onverschillig wat, alles werd door de Moffen in brand gestoken, wanneer zij maar dachten dat er 'n Rus in zat. Maar 'n paar handgranaten erin geslingerd en de zaak was in orde voor de Mof. Zelf erin kijken, durfden zij niet. Ze waren doodsbang voor de Rus.

Woensdag, 25 April 1945

- 't Is weer prachtig weer. Piet en Johanna zijn vandaag weer naar hun eigen huis in de Waal teruggekeerd. Vandaag hebben de Duitsers de Dennen eens onder handen genomen. Op vele plaatsen durven zij de Dennen niet in, want de Rus houdt zich overal schuil. Tegen de avond zag men weer 'n grote vuurgloed aan de hemel. 't Leek wel of de hele Dennen in brandstond.

Donderdag, 26 April 1945

- Overal verschijnen nu aanplakbiljetten, waarop vermeid staat, dat de totale vernietiging van de Russen bijna voltooid is. Men zocht nu alleen nog maar naar den Russische Commandant ‘Lolatsche’ genaamd. Signalement: 'n Lang voorhoofd, met sproeten of vratten op 't gelaat. Hij moest zich schuil houden in de omgeving van den Burg. Wanneer de burgerij nu zou helpen met de opsporing van Lolatsche zou de orde en de verstandhouding weer even loyaal zijn als voor de aanvang van deze Russische-Duitse oorlog

Vrijdag, 27 April 1945

- Koud, guur weer. Vandaag niets bijzonders voorgevallen. Ik ben aan 't wieden geweest.

Zaterdag, 28 April 1945

- Vandaag verschenen er weer papieren, waarop stond dat 'n ieder, die 'n Rus onderdak verleende, hem te eten gaf, of hem op een of andere wijze ook hielp, gestraft zou worden met de dood. Tevens zou z'n huis of boerderij verbrand worden. Als men 'n Rus ergens aantrof moest men er direct bij de Duitse instantie melding van maken.

Zondag, 29 April 1945

- H. Mis in Oosterend. Vandaag bracht de radio goed nieuws. Nieuws wat we graag wilden horen. Himler ‘de Duitse Gestapoführer’, had 'n vredesaanbod ingediend aan Engeland en Amerika. Aan deze twee landen wilden Duitsland zich onvoorwaardelijk overgeven. Nog niet aan Rusland. Tevens kwam 't bericht binnen dat Hitler 'n bloeduitstorting in z'n hoofd gekregen had en nu reeds op sterven lag. Nu werden de mensen enthousiast. De oorlog zou nu niet lang meer duren. Elk ogenblik verwachte men nu de onvoorwaardelijke overgave van Duitsland aan de geallieerden.

Maandag, 30 April 1945

- Verjaardag van Prinses Juliana en van Johanna. Koud weer. Vader en Moeder zijn nog op de verjaardag geweest van Johanna.

Dinsdag, 1 Mei 1945

- Koud, guur en buïïg weer. Vanmorgen ± 8 uur kwamen er twee Russen aan de deur. Zij vroegen om 'n beker melk. Dat kregen ze. Ze bleven nog 'n tijdje in de keuken staan te talmen. Ze kwamen bij de Wed. Dekker vandaan. Gisteren hadden zij daar huiszoeking gehad en waren zij door 't oog van 'n naald gekropen. Nu zouden zij graag hier blijven, want de Duitse grenspolitie zou volgens geruchten vandaag weer bij de Wed. Dekker huiszoeking naar Russen doen. Vader zei tenslotte: ‘Blijf maar hier, kerels. We hebben 'n goede schuilplaats voor jullie.’ Blij drukten zij ons allen de hand en gingen toen de schuilplaats in. 't Was riskant, maar we avontuurden het, omdat niemand hen hier gezien had. Ook kwam Stoffel 'n Hollander, geboren in den Helder, met hen mee in de schuilplaats. Hij moest zich schuilhouden, omdat hij ervan beschuldigd was, Russen van eten te voorzien. We hadden nu dus 5 duikelaars. Drie Hollanders en twee Russen.....

Donderdag, 3 Mei 1945

- De Russen eten gewoon met ons mee aan tafel. Een van ons hield wel de wacht in de stal. We voelden ons allen rustig. Een van die 2 Russen was Ober Luitenant. In de oorlogsdagen had hij 't commando over de troepen van Lolatsche overgekregen. 'n Druk strijdperk had hij achter de rug. Hij wist ons veel te vertellen over de hier gevoerde strijd en over z'n geboorteland Rusland en over z'n krijgsgevangenschap. Deze Russen hadden veel meegemaakt. Ze waren niet bang voor de dood. Ze waren echter

vreselijk gebeten op de Duitsers. Die konden zij als 't ware wel ‘opvreten’. Dit is geen wonder, als men hoort spreken over de duitse behandeling in de gevangeniskampen, waar honderden hunner kameraden stierven door honger of fusillering. Dan stijgt 't bloed naar je hoofd. Dan wil je je wreken op alles wat maar duits is. De Rus sprak aardig duits. Zodoende konden we met elkaar praten.

Vrijdag, 4 Mei 1945

- Alle dagen wachtten we met spanning op 't bericht van Duitslands capitulatie. Alle uitzendingen beluisterden we. Altijd hadden we radio Londen aan staan en bijna nooit ‘herrijzend Nederland’. Om 8,15 s' avonds luisterden we naar Londen. Velen kwamen hier te luisteren uit de buurt en van Oosterend ook. We werden echter altijd weer teleurgesteld. Om 8,15 weer geen bericht van Duitslands capitulatie. L. Griek uit O'end, die hier ook altijd trouw kwam te luisteren ging weer naar z'n huis en wij gingen weer in de kamer. Meester Pieters en Piet waren ook vanavond hier komen luisteren. We zaten hier goed en wel te praten of er werd gebeld. Allen werden we opgeschrikt. Goddank zaten de Russen nog in hun schuilplaats. Daar behoefden we dus geen vrees voor te hebben. We gaan naar de deur en daar staat Leen Griek weer. ‘Bot, zegt ie, ik kwam zojuist in Oosterend van hier vandaan en daar waren alle mensen gek van vreugde. 'n Ieder liep op straat en riep: ‘Duitsland heeft gecapituleerd, 't Is vrede en ik weet niet wat al meer. Ze braakten er van alles uit. Daarom kom ik hier weer, om te horen naar de radio of 't waar is’. Direct zetten we de radio aan op ‘herrijzend Nederland’ en toen hoorden we de heugelijke tijding ook. We waren toen ook dol van vreugde en feliciteerden elkaar. We riepen de duikelaars uit hun schuilplaats en wensten hen ook geluk met hun bevrijding. Wat stonden de omstanders te kijken toen ze zomaar 5 man op zagen duiken uit hun schuilhoek. Drie hollandse duikelaars en dan nog twee Russen. Deze 5 konden 't allen wel uitjubelen van vreugde. Blij, dat zij zich nu weer overal vrij konden begeven en bewegen. s' Avonds was 't feest. Ik had nog een doos met 10 echte vooroorlogse sigaren. Daar liet ik allen er een van opsteken. De radio werd meteen in de kamer geplaatst. Er was een nieuw leven begonnen. We vierden de hele avond feest, ja tot wel twee uur in de nacht.

Ambachtsscholier, 18 jaar - Nunspeet
Donderdag, 12 April 1945

- Vanmorgen om 7.30 lagen we met z'n vieren, nog lekker te slapen! Plotseling hoorde ik nog half slapend in de verte Spitfire's zoemen en gelijk kanonnen ratelen. Ik was zo slaperig dat 'k liggen bleef! Dat is de eerste keer dat 'k niet naar schietende vliegtuigen keek! De anderen rezen klaar wakker nu, omhoog, en vlogen naar 't dakraampje. Ik bleef stiekum liggen, en trok me van hun verbaasde uitroepen niets aan. Al kwamen er hónderd Spitfire, dan bleef ik nóg liggen! Maar, jawel, de Spit's kwamen hierheen en doken ál schietend vlak over ons huis, op het station! Drie, vier keer zeilden zij donderend naar beneden!

Honderden hulzen zagen we omlaag vallen, en hoorden we hier en daar gerinkel! Het Achterpad, Rodedorp en Stationslaan lagen bezáaid met hulzen. Het bleek al gauw, dat er tussen het Groene Laantje en het Station 'n trein stond.

Wij gingen onrustig aan tafel! Ik zei, dat de Spit's nu Typhoon's gingen waarschuwen, en dat bínnen het uur 'n bende Ty's op de trein zouden strijken met bommen. Natùurlijk wilden ze me niet geloven, maar het stond voor mij als 'n paal boven water, dat de Spitfire's hulp gingen halen! En wie was daar béter voor bestemd, dan dat brok geweld, de Typhoon? O zóo!

Ik kreeg gelijk! Natùurlijk kreeg ik gelijk. Hier en daar vielen toen bommen in de verte, en we waren nét met het eten klaar, toen we de Ty's aan hoorden komen. Mev. Snoek zat al 'n uur in de kelder te bibberen.

Ik zat in 'n oogwenk op het dak. Overal zag 'k keurige formatie Ty's rondsnorren. Ik heb 5 formaties van 4 geteld, maar het kunnen er oók meer geweest zijn. Ik heb het laatste jaar ontzettend veel lawaai meegemaakt, maar zoals vanmorgen, nee, nog nooit! Dit tart gewoon iedere beschrijving!

Eerst doken ze netjes uit het N.W. achter elkaar omlaag! Maar later doken zij van alle kanten kris-kras door elkaar heen, en ik verwonderde m'n eigen dat er geen ongelukken gebeurden! Donderend loeiden ze omlaag, en dit moet men zélf gehoord hebben, om te weten, wat dat ís!

Soms gierden ze vlak over de bomen, misschien maar 'n 30 à 40 m hoog. Een paard met 'n tweewielig wagentje rende, als dól, door de

Stationslaan de Brinkersweg op. Hulzen sloegen rondom mij door de daken heen en gooiden dakpannen in gruizelementen. Ruiten braken, terwijl overal doffe klappen te horen waren.

Typhoon na Typhoon dook achter elkaar omlaag, en vaak zag ik 'n flits van de piloot, terwijl hij rokend, vuur en kogels voor zich uit spoot! Alle rechterkanonnen van de rechtervleugels gingen rook en vuur uitbrakend, iets héen en weer!

Het was gewoon ongelóvelijk, wat die vléugels te verduren hadden. Ik zat er gewoon op te wáchten tot er 'n paar vléugels zouden breken! Niet dat ik dit de Engelsen toewenste, maar dit kon volgens mijn bescheiden mening, niet uit blijven!

Báng was ik niet, alleen was 'k bang, dat 'k geraakt zou worden door schroefbladen of vleugeltippen! Dat was m'n énigste zorg.

Ik heb er helemaal niet bij nagedacht, dat ik wel eens getroffen zou kunnen worden door de granaten, of hulzen!

Ik zat op het dak, dus wel drie verdiepingen hoog. Vaak doken zij uit het Zuiden, recht op mij aan, en hoewel ik hoog zat, duurde het tamelijk lang voor dat ik ze plotseling weer zag, zo láag vlogen zij! En het is 'n niet bepaald 'n fijne gewaarwording, als daar plótseling, levens groot! 'n Typhoon voor je neus opduikt!

Er werden 4 Raket bommen afgeschoten, en dat is 'n eigenaardig geluid, met veel lawaai! 'n Beetje blikken-gebommel!

Om 9.15 was het concert afgelopen nadat het 'n halfuur geduurd had. Dat is gewoon 'n record, wat de tijdsduur betreft. 'n Gewoon gemiddelde aanval duurt gemeenlijk op z'n hoogst 20 à 15 minuten!

Direct na afloop van het toneel, kwamen 'n paar Duitse spoorkezen, en 'n Hollands meisje de hoek om vliegen! Zij waren vaalwit van doodsangst, en het meisje, dat bij die spoorkezen werkte, had zenuwstuipen, en huilde en snikte: ‘ik wil nooit meer naar t station, laten we hier toch van daan gaan! Och toe, ik ben zo bang: O, het was zo vréselijk!’

De spoorkezen hadden al hun spulletjes op hun fietsen gepakt, en besloten dan maar naar Harderwijk te gaan! Maar 'n paar uur later kwamen ze weerom, met hangende pootjes. Ze waren door hun baas terug gestuurd! Maar, ze gingen niet terug naar 't station, maar bleven in 't dorp rondhangen.

Om 12.45 toen wij zaten te eten doken 2 spitfire's omlaag, en namen de trein onder vuur en ze vlogen van O.n.W.

Om 1.30 doken schietend 4 Spit's op de trein.

Binnen 'n paar uur tijds werden er vanmorgen 10 aanvallen uitgevoerd in de omgeving, hoofdzakelijk de spoorlijn. Ik ben natuurlijk zo snel mogelijk naar het station geslipt, en ik had gedacht tientallen huizen in puin te zien liggen. Maar dat viel nog al mee, hoewel veel huizen van de kogels geleden hebben, en natuurlijk ruiten kapot door de bommen.

Brok woont tegenwoordig naast Hoekstra, op de Spoorlaan, en daar waren ze allemaal helemaal overstuur. Daarna ben ik door gegaan naar familie Robbers om eens te kijken, hoe de zaken daar bij stonden! Vlak op 't fietspad voor Avondzon was 'n raketbom terecht gekomen. Onderwijl 'k daar stond, hoorde ik overal Typhoons rond circelen, zodat uitkijken geboden was. Overal lagen hulzen en enkele patronen Tom R. stond voor aan de weg en wilde met alle geweld met z'n moeder wég, het dorp in! Hij is al 'n paar maanden ondergedoken geweest in hun eigen huis. Behalve Douwe Osinga en ik wist niemand er iets van, dat hij thuis was. Wij waren dan ook de enigen, die hem wekelijks opzochten.

Robbers zelf, wilde voor niemand weten, dat Tom thuis was. Hij kwam zo gauw mogelijk thuis, en was woedend toen hij Tom zag staan!

Tom was doodsbleek, en op van de zenuwen! Zij hadden in de kelder gezeten, en wisten niet waar ze zich bergen moesten. Tom sméekte z'n vader om toch weg te gaan. Maar die dácht er niet over. Ik dacht, straks gaat Tom nog huilen, zóver was hij al heen. Het is best te begrijpen, want hij is drie jaren lang onder water als Med. Student!

Om ± 11.30 ben 'k naar huis gegaan met de straalpijp van 'n raketbom achterop! En er was niet één Mof die er wat van zei!

Ambtenares Rijksverzekeringsbank, 34 jaar - Amsterdam
13 April 1945

- Gisteren is Roosevelt overleden. Plotseling aan een beroerte. Vreeselijk was deze tijding. ‘Alsof het iemand van je eigen familie betrof’ was de uitspraak en zoo voelde je het ook. Als een ramp. Toch schijnt het niet zoo erg te zijn, daar zijn opvolger verklaard heeft op dezelfde voet door te gaan. Evenwel Roosevelt was een persoonlijkheid en is zijn opvolger dat ook? De kroon op zijn werk, de overgave van duitschland, heeft hij niet mogen beleven. Wie weet echter, waarvoor hij gespaard is gebleven, want ik geloof niet, dat de na-oorlogsche problemen gemakkelijk op te lossen zullen zijn. Daarom is het ook erg, dat een man als hij, een persoonlijkheid, niet meer aanwezig zal zijn om leiding te geven.

Ingenieur, 36 jaar - Noord-Holland
Donderdag 12 April 1945

- Vandaag zal ik besluiten. Bezoek aan v.D. Hij geeft mij een receptenbriefje voor een collega-relatie in Amersfoort, Dr. F. Deze zal mij verder kunnen helpen. Wij bespreken de kwestie der identiteitspapieren. v.D. kan mij een papier leveren van de S.D., of althans een persoonsbewijs van boven de 40 jaar. Maar dit weiger ik. Ik heb het gevoel dat ik geen bescherming moet zoeken achter valsche papieren. Als deze tocht mijn taak is, zal ik in de uitvoering hiervan beschermd worden zonder deze. Ik zal reizen onder eigen naam - ik zal varen onder eigen vlag.

Frontbericht: De Geallieerden overschrijden bij Deventer den IJssel.
Hoe dan ook, ik *moet* nu gaan, ik moet de waterlinie uit, voordat de Geallieerden daaraan toe zijn.

's Avonds: Bezoek aan onzen Pl.C.* Hij heeft den Gew. C.† op-

* Plaatselijk Commandant (van de Binnenlandse Strijdkrachten)
† Gewestelijk Commandant

nieuw gesproken. Deze zou gaarne helpen, maar hij ziet absoluut geen kans mijn papieren of mijzelf vóór 25 April naar den overkant te helpen.

Dus: tocht op eigen risico. Morgen zal ik vertrekken. De Pl.C. geeft mij geld. Hij zal met geld en levensmiddelen zorgen voor mijn gezin. Hij wenscht mij alle geluk.

Na thuiskomst 's avonds spreek ik Wouter. Dan roep ik Poldi, Joop en Rietje bij elkaar. (Het is beter dat Poldi het hoort temidden van de vrienden). Ik vertel hoe wij officieren en aangeslotenen bij de Ned. Binn. Str. immers binnenkort zullen moeten optreden:

‘-- En nu treft het aldus, dat ik persoonlijk al iets eerder in functie kom. Ik heb een speciale opdracht uit te voeren. Ik kan jullie niet zeggen welke. Daarvoor moet ik weg - wanneer ik terugkom, is onbekend. Ik zal voorzichtig zijn, het kan zijn dat ik ergens vastloop, dat de oorlog mij overvalt of dat het op straat gaan plotseling levensgevaarlijk blijkt - dan blijf ik langer weg. Reken voorloopig op ongeveer één week. Ik zal -- morgenochtend vertrekken.’

Dit is beter zoo voor Poldi. Het is zóó al een zware dobber voor haar, dit te aanvaarden.

Allen toonen zich diep onder den indruk. Ze zijn trouwe vrienden. Ze zeggen dat ze voor me zullen bidden. Ze zullen goed voor Poldi zorgen. Poldi houdt zich zeer goed, ook als we later samen alleen zijn - maar ik kan niet peilen hoe zij innerlijk reageert.

‘Begrijp toch’ - zeg ik haar nog - ‘dat ik mijn gezin niet *in den steek* laat. Materieel zal er voor je worden gezorgd. En verder: als ik doe wat ik acht te zijn een van boven opgelegde plicht - dan zal mijn gezin Gods bescherming méér ervaren, dan wanneer ik die plicht - uit angst voor mijn gezin of mijzelf - verzaak.’

Vrijdag 13 April

- Om 10.30 mijn fiets in orde. Voorzien van 2,5 kg brood, idem tarwe, 1 pot jam, half pakje boter, twee melkblikjes, voorzien van mijn tasch met minimaal-uitrusting, en de papieren! - vertrokken.

Juist hoor ik van Roosevelt's dood, het treft mij met een diepen schok. Hij heeft zijn volk en ons allen reeds ver gesleept in de goede richting. Hij heeft zijn taak vervuld. Wij, de jongere generatie,

zullen die overnemen. Het project dat ik bij me draag, is nu meer noodig dan ooit. Voorwaarts!

Wij nemen afscheid. Ze staan gedrieën op den weg - en kijken mij na. Nog heb ik met Joop afgesproken: ‘Als er een week verloopen is, als Poldi zich ongerust gaat maken, zèg het haar dan, dat ik niet het plan heb terug te komen, maar dat ik op weg ben naar het front, naar de overzijde.’

Voorwaarts!

Recht toe recht aan fiets ik. Achterband zeer goed. Voorband zeer slecht maar houdt zich nu prima. Ik zie weinig controle - in Halfweg, in Amsterdam. Er wordt ergens geschoten in de stad, iemand wordt neergeschoten, zegt men, wij voorbijgangers rijden door eenige zijstraten om. Verder alles rustig. Verder, nu doorrijden naar Amersfoort, vooruit.

Zonder eten of drinken, zonder pause, profiteerend van het prachtige weer, van banden die het goed houden, van de afwezigheid van controle, fiets ik aan één stuk door, over den grooten weg, naar Amersfoort. 70 km. (Het gáát weer, niet voor niets heb ik brood gegeten de laatste tijd).

Ik weet, alleen Gods leiding is hier aanvaardbaar, wil ik dezen opdracht volbrengen. Ik weet absoluut zeker dat ik veilig ben.

Dr F. in Amersfoort ontvangt mij. Het is 15.00. Zijn vrouw proviandeert mij voortreffelijk, mijn reisvoorraad blijft onaangetast. Dan word ik verder geholpen. Een vriend van hem geleidt mij naar een Roode Kruis-man, den Heer R. Daar moet ik wachten. De rest van den middag verloopt - hier zal ik moeten overnachten. Ook hier geeft men mij uitvoerig eten.

Van tijd tot tijd duikt de Hr. R. of zijn vrouw in een kartonnen doos die ergens achteloos in een hoek van de kamer is blijven liggen, en haalt hieruit een geheime telefoon, verbonden met diverse nummers in de stad. Ik ben hier in goede handen, dat merk ik wel!

Wij huizen hier aan de oostelijke uitvalspoort van de stad, ik zie een transport slavenarbeiders terugkomen van hun werk aan de versterkingen. Ik hoor vreeselijke verhalen over hun barbaarsche behandeling, zooals deze dagelijks van hieruit te zien was.

's Avonds komt ‘Ru’, die mij verder zal helpen. Ik wil naar het Oosten, naar het front. Hij geeft mij introductiebonnetjes voor een

boer te Boeschoten en een adres in Apeldoorn. Hij waarschuwt mij: de Veluwe is zeer gevaarlijk, denk om de Landwachters! Neem de binnenwegen. Op de kaart bestudeeren we deze.

Wij spreken over het idealisme van den ondergrondschen strijd, over de komende problemen na de bevrijding, over het Christendom. Hij is een geloovig man. En hij begrijpt het ideaal der eenheid: ‘U behoort tot de onzen. Het kan mij niet schelen of U gereformeerd bent of communist - de inhoud van Uw opdracht behoef ik niet te weten. Wij helpen U voort.’

Dan gaat hij.

Zaterdag 14 April

- Met het eerste daglicht, om 6.00, vertrek ik. Mijn gastheer R. geleidt mij over den grooten weg tot Hoevelaken, vandaar zal ik den ouden weg, en dan de binnenwegen nemen.

Wij fietsen voorwaarts. En ziet, de Duitsche terugtocht begint. Eenige colonnes auto's van allerlei samenstelling komen ons tegemoet. Ook Landwachters te fiets, die vluchten naar het Westen. Twee zware vrachtauto's gekapseisd in de sloot, een personenauto te pletter gereden tegen een boom - vannacht in het donker natuurlijk.

Ik denk aan de vluchtende terugtocht van de Peel Divisie, op 11 Mei 1940, en zwijg. Het blad heeft zich gewend.

Maar dit is nog geen terugvloeiende hoofdmacht. De Geallieerden hebben Teuge bereikt, zij naderen pas Apeldoorn. Daar bieden de Duitschers weerstand.

Er zijn nog geen Geallieerde vliegtuigen, maar ze zullen wel komen.

Voorwaarts!

Bij Hoevelaken - zonder afstappen - een vlugge handdruk, en ik ga alleen verder. Ik heb een Shell-kaart van geheel Nederland, nu heb ik er een kaart van de Veluwe bijgekregen.

De oude weg oost van Hoevelaken is nog vol Duitschers. Daar plotseling word ik aangeroepen: ‘Fahrrad tauschen!’ Een Duitscher staat daar met een kapotte fiets. Ik grijp naar het Zwitsersche papier van mijn fiets - het is al goed, ik kan verder.

Maar nu die weg af, zoo gauw mogelijk. Ik rijd nu op binnenwegen en fietspaden - Zwartebroek - Appel - boven Voorthuizen langs - naar Boeschoten. Zal ik hier de opgegeven relatie bezoeken? Neen, doorrijden. Naar Garderen.

Ik ben welgemoed, maar een doodelijke vermoeidheid overvalt mij.

Vlak voor Garderen zie ik een huis, genaamd ‘De Oase’ - ik stap af en vraag een glas water.

Hier word ik ontvangen door een freule G., met haar moeder, geevacueerd uit Den Haag. Zij vertelt mij: Even verder in het dorp staan op de wegenkruispunten gewapende posten! Juist.

Ik rust hier een paar uren, word onthaald op brood en pannekoeken. Nog steeds spaar ik mijn voorraad. Van hieruit kijken we naar reusachtige hoog opschietende rookwolken in de richting Stroe, daar schijnt een munitie-depot de lucht in te gaan.

Dan ineens heb ik het gevoel dat de weg veilig is. Ik neem afscheid en vertrek. Voorwaarts.

Garderen fiets ik door, er zijn geen posten meer. Ik wil nu naar Meerveld en dan bij het Aardhuis den grooten weg oversteken, om dan naar Hoog Soeren te gaan. Maar ik vergis mij in den weg - ik bemerk dat ik reeds nu schuin rechts rijd in de richting Nw. Milligen. Vooruit, dan deze weg maar. (Later hoor ik, dat er in de omgeving van het Uddelermeer, kort boven Meerveld, strenge controle heerschte, waarbij passeerende personen op bagage en papieren scherp werden onderzocht).

Nog ten westen van Nw. Milligen bereik ik den grooten weg. Ik néém dien weg - er is zeer weinig verkeer nu. Zóó kan ik opschieten, ik *moet* naar voren. Ik rijd een tijdlang hard voorwaarts, mijn gelapte voorband bonst weer bij iedere omwenteling, maar houdt het nog steeds. Dan, een eind verder, hoor ik ineens een innerlijke stem, zoo duidelijk als reed iemand naast mij: ‘Rechtsaf, de weg af!’ Onzin, denk ik - er is niemand te zien, ik schiet nu goed op, rechtsaf ga ik wel een eind verderop. Maar 50 m verder opnieuw: ‘d'raf, rechtsaf, het veld in!’ Thans gehoorzaam ik. Ik draai om en rijd even terug en neem daar een fietspad het terrein in. Ik fiets een eindweegs - terzijde ligt een geweldige Engelsche bommenwerper - weer verder ontmoet ik een boscharbeider of houtvester. Hij vertelt mij dat de toegang naar Apeldoorn absoluut is afgesloten ‘op den grooten weg staat één kruising verder de Feldgendarmerie met vier gewapende posten’.

Juist.

En ik weet: er bestaat geen beter kompas dan dat waarop ik nu rijd. Met een grooten boog, over alle mogelijke boschpaden moeizaam sjouwende en duwende waar het fietsen werkelijk niet meer gaat, kom ik uit bij de spoorlijn, niet ver van het station Assel. Hier

zijn vele militairen, maar duidelijk heb ik het gevoel dat ik van hen niets te vreezen heb. Ik berijd nu weer een ordentelijken weg. Ik fiets verder en verder, en bereik, om 12.00, Hoog Soeren.

Hier loop ik vast. Rondom Duitsche tanks, verdekt opgesteld onder de boomen. Ik vraag een bewoner om inlichtingen: Verder gaan is onmogelijk, ik zou terug moeten en opnieuw den grooten weg nemen. Hier ligt een enorm munitie-depot. Alles is versperd.

Hier zit ik 6 km van Apeldoorn. De Geallieerden staan daar nu aan het kanaal. Zij zullen er zeker spoedig overkomen. En het parool luidt: *blijven*.

Ik kwartier mij in bij v.M. Rust. Brood tevoorschijn halen en eten. Den geheelen middag slapen.

's Avonds worden de bewoners wat angstig. Ze hebben de vorige nacht onder Engelsch vuur gelegen. Maar nu blijft alles rustig. Er weerklinken eenige schoten uit Duitsch geschut, storende vuren blijkbaar.

Zondag 15 April

- Er is geen nieuws. Er gebeurt niets. In Apeldoorn zijn de eerste Geallieerde tanks aan het kanaal tot staan gebracht door een stel jonge Duitsche fanatici. Hier staan wij in de strook der artillerie-stellingen. Er wordt rondom den geheelen dag gevuurd.

In ons tehuis komt op bezoek een Hollandsch vrijwilliger in Duitschen dienst. Ik gevoel een grooten weerzin - maar overwin deze, ik figureer hier als argeloos burger, (voor een onschuldig doel op weg naar Apeldoorn en nu hier vastgeloopen), en niet als Nederlandsch officier. Deze vrijwilliger is geen S.S.man. Het blijkt een geschikte kerel, die meedoet aan wachtdiensten. Begonnen als burger-arbeider, dan N.S.K.K., eerst hier, dan in Rusland, enzoovoorts. Hij beweert nu te wachten op het moment te kunnen vluchten.

Het is merkwaardig, maar in dit stellinggebied, temidden van de vele militairen, voel ik mij toch geheel rustig. Er is geen gevaar.

Zelfs krijg ik sterke aanvechting verder te gaan in de richting Assel en met een boog Apeldoorn vanuit het Zuiden te bereiken, of daar ergens te blijven hangen in Beekbergen, dichter bij de frontlijn. Maar ik beluister den innerlijken stem die mij van uur tot uur commandeert: Blijven!

Het is moeilijk.

Men zegt dat het tankdetachement is vertrokken.

Men zegt ook, dat de Engelschen nu bij Arnhem den Rijn over zijn. Maar niemand weet iets.

's Nachts neemt het artillerievuur in hevigheid toe.

Maar het is al weer de tweede nacht, en we slapen er rustig doorheen. Vrachtwagens met munitie rijden van het Depot naar Assel, tegen den morgen hooren we den geladen trein vertrekken.

Maandag, 16 April

- Geen verandering. Maar méér vliegtuigen, zij draaien en wenden, hun mitrailleurs knetteren voortdurend. Het weer is prachtig.

Nogmaals wil ik weg. Maar weer luidt het parool: blijven!

's Middags komt er een Russisch krijgsgevangene. (Die zijn tewerk gesteld in het Depot). Hij komt uit Kazan, werd nu bijna 3 jaar geleden krijgsgevangen gemaakt in de Krim. Hij vertelt van thuis en van den oorlog. Hij spreekt over de mentaliteit en de houding van de Russische soldaten tegen over elkaar en tegenover de burger-bevolking:

‘Als een soldaat een appel uit een boom plukt, leeren wij hem: Waarom doe je dat. Die appelboom behoort aan die vrouw. Misschien heeft zij zeer weinig, beteekenen die appels veel voor haar. Dat mag je haar niet aandoen, je hebt er geen recht toe.

Als een soldaat een vrouw tegen haar zin lastig valt, heeft zijn kameraad het recht en de plicht haar te hulp te komen, zoo noodig zelfs hem neer te schieten, mits hij hiervan onmiddellijk melding maakt.’

Zoo verklaart hij mij den geest in het leger, den geest waartoe de enkeling wordt opgevoed.

Zijn idealisme lijkt mij volkomen oprecht. Wat hij zegt is symptomatisch. Dit *zijn* de uitingen van een toegepast sociaal besef, d.i. een practisch Christendom.

Hij kijkt mij aan, en vraagt of ik Engelsch spreek. ‘Een paar woorden Engelsch spreek ik wel’, is mijn antwoord.

Hij vertelt mij, dat de Duitschers aan de Oder een zeer sterke verdedigingszone hebben, zooals de Siegfriedlinie hier, en dat daarom de voorbereidingen voor den grooten Russischen eindaanval zoo lang hebben moeten duren.

De Duitsche Hollander komt ook weer. Wij zitten gedrieën op de bank voor het huis. Wat zij beiden van mij denken - ik weet het niet. Maar niets hindert. Wij kijken naar de twee ganzen, die om ons

heen waggelen. Wij praten gedrieën over Rusland, want daar zijn we alle drie geweest. En over de partisanen in Rusland: hoe gevaarlijk zij waren volgens den Hollander, hoe geweldig zij zijn volgens den Rus. Dat leek hier naar niets, vindt hij. Ik geef hem gelijk, maar tracht hem uit te leggen, dat een zeer dicht overzichtelijk wegennet op een vlak land een dergelijken strijd vrijwel onmogelijk maakt, afgezien van zeer speciale plaatselijke acties. Daarbij komt, dat dit volk reeds meer dan honderd jaar geen oorlog heeft gevoerd! - En wij spreken verder over den opbouw en ontwikkeling die Rusland doormaakt, hoe armelijk nog, volgens den Hollander, hoe reusachtig omhoogkomend, volgens den Rus.

En wij zijn het eens over de mentaliteit van den Duitscher.

's Avonds om 20.00 komt de melding: ‘Burgerij moet vertrekken - het munitiedepot gaat over 1 of 2 uren in de lucht. De Geallieerden zijn over het kanaal.’

Mijn gemoed schiet vol spanning. Dit is het moment. Niet meegaan met de burgers die misschien weet God waarheen op drift komen. Alleen achter blijven. Nu kom ik erdoor!

Alle deuren en ramen worden opengezet. De bewoners pakken haastig de noodigste spullen. Ze moeten een eind weg zijn als het gebeurt. Er staat goddank geen wind, maar je weet nooit of niet toch ook de bosschen rondom vlam vatten.

Ze zijn weg.

Ik ga in een sterke schuilkelder met stevige houten palen. Zonder dak, maar verder prima, onder grond-niveau. De enorme drukgolven zullen omhoog gaan en verder over het aardappervlak heenrollen. Het zal wel gaan. Voor alle zekerheid haal ik bijl, zaag en schop uit de schuur en zet ze gereed. Mijn zak met mijn bagage zet ik ook daar beneden. En een fles water.

En wachten.

Het is een prachtige nacht. De wassende maansikkel schijnt door de takken vanuit het Westen. Jupiter glanst hoog in het Zuiden.

Er is nog motorgeraas in het Depot. Zoolang hebben we den tijd.

Nu neemt het af. Nog enkele stemmen - nog één auto - nog een motor - het geluid sterft weg in de verte. Nu oppassen -

Doodsche stilte -

Het dorp uitgestorven, leeg en verlaten. Geen geluid, niets en niets meer. Een enkel artillerieschot ver weg.

Verder niets -

Stilte - doodsche stilte --

Vlàngg vlàngg vlàngg!!! Met geweldige steekvlammen en denderend geweld gaan de eerste bunkers omhoog. Het is ontzettend. Ik druk mij tegen den eenen want. Ik neem de tijd op: het is 23 uur.

Vlàngg! - dèngg - bàngg - bàng bàng - bàng - dèng bàngg! Vlàngg!!!

De aarde dreunt, de wanden schudden hevig - maar zooals ik dacht, zij houden het. Mijn ooren zijn met watten gevuld, en ik zit onder aardniveau - zij houden het ook.

420 bunkers met munitie, aan drie zijden van mijn schuilplaats op een paar honderd meter - gaan in de lucht -

Het gedreun, geknetter en gedonder duurt voort, *ononderbroken*. Zoo nu en dan neem ik den tijd op: 23.30 - 24.00 - 0.30. Rookgassen verspreidden zich. Rondom in het verlaten dorp kletteren dakpannen, steenen en ruiten. Slag na slag gaat voort.

Soms gieren scherven naderbij, dan duik ik even tegen den wand, maar niet een valt in mijn schuilplaats. Dan weer kijk ik omhoog. Hoog boven me verplaatst Jupiter zich ongestoord naar het Westen. Het dondert en dendert voort, met wilde felle slagen, de wanden schudden, de wereld rondom dreunt - ononderbroken.

Het is ongeloofelijk.

Het is de Duitsche macht van 5 lange jaren die hier zich zelf vernietigt. Opgeblazen, vervluchtigd, verstoven - in het niets. Voorgoed. Het eind van den krankzinnigsten waan der menschelijke macht.

Verstoven - voorgoed.

En ik weet: de Duitsche stalen ring vóór en rondom mij is verdwenen. Op dit moment ben ik de linies gepasseerd.

[Dinsdag 17 April]

- Na eenige uren wordt het kalmer. Er ontstaan pauzes. Dan ineens weerklinken nieuwe ontploffingssalvo's - maar het loopt ten einde.

Ik verlaat de schuilplaats. Inspecteer het huis. Vele ruiten stuk, dakpannen op den grond. Het huis zelf staat er nog. De bosschen rondom hebben geen vuur gevat.

De bewoners komen terug. Ook de Hollandsche vrijwilliger komt

terug. Met hem twee kameraden. Zij verkleeden zich in burger-kleeding. Zij smijten hun uniformen weg. Zij verbranden hun militaire papieren. Ik kijk naar ze. Ik weet: het zijn geen Duitschers. Maar zij stonden in Duitschen dienst.

Wat ik hier zie, symboliseert het jammerlijk einde van het beroemde Duitsche leger.

Ik hoor hoe de aftocht van de Duitschers hier overhaast is geweest. Ik vraag naar onzen vriend den Russischen krijgsgevangene. Hij had zijn zaken goed georganiseerd. Ze zijn niet mee teruggenomen. Ze zijn verdwenen.

Het wordt dag - het is 6.00. Even ga ik op bed liggen. Nog weerklinken knallen, nu met groote tusschenpoozen. Even slapen.

Om 8 uur: fiets gepompt, opgepakt, afscheid van v.M. en zijn vrouw.

Voorwaarts!

Het kàn zeer goed zijn dat een strijdende achterhoede nog tusschen hier en Apeldoorn zit - dit hier was een Depot. De Artillerie rondom is in ieder geval verdwenen. Het kan mij niet schelen - ik zal er door komen.

Ik fiets op een verlaten boschweg noordwaarts, naar den grooten weg. In het bosch hoor ik enkele schoten. Maar niets te zien. - Ja, daar is de weg. Bij de kruising staat een groote Duitsche vrachtwagen in lichtelaaie. Uitrustingsstukken rondom. Geen mensch te zien. Een serie zware boomen dwars over den weg.

De brandende auto knettert en laait - verder heerscht de doodsche stilte.

Er staat een fietser hier te wachten. Durft niet verder. We zullen samen verder rijden. Maar er ligt veel buit rondom, die vele uitrustingsstukken, en kleeren. Mijn lotgenoot gaat aan het uitzoeken en verderop in het bosch verbergen, voor later.

Ik ga voort. Even later zal hij me weer inhalen. Ik til mijn fiets over de boomversperringen, rijd erom heen, en richt mij naar het Oosten. Voorwaarts!

Hard rijd ik, hard, voorwaarts, voort, voort - 6 km tot Apeldoorn. Voort, voort, door dit niemandsland.

Wéér een boomversperring, mijnen of geen mijnen, voort. Soms klim ik erover met mijn bepakte fiets, soms duw ik die eromheen - dan weer rijden - verder, verder!

Daar inééns, verschijnt een Duitsche patrouille, gewapend. Ik rem af - toch nog een vechtende achterhoede? Doorrijden, gewoon doorrijden, zegt de innerlijke stem, die mij tot hiertoe geleid heeft. Ik fiets door. Zij kijken, maar blijven stil staan, ik rijd hen voorbij.

Zo fiets ik de laatste kilometers naar Apeldoorn - klim weer over boomtakken, sjouw mijn fiets, en rijd. Ik kan mijn gevoel onmogelijk beschrijven. Voort, voort, voort!

De eerste huizen doemen op. Ik zie, voor in een tuin, iemand aarzelend bezig bij zijn vlaggestok. Voort, voort!

Dan bereik ik de stad. Ik zie een zee van Hollandsche vlaggen. Een gejuich laait op. Dáár - de eerste Canadeesche pantserwagens komen aanrollen -

Mijn keel schiet dicht.

5 lange jaren zijn voorbij -

Door de menigte fiets ik verder. Ik vraag naar het adres, mij door 'Ru' opgegeven. Hier blijkt te wonen Mevr. T.

Ik houd een kort exposé van mijn doel. Onmiddellijk vertrekt zij. Ondanks alle overstelpende drukte sleept zij mij mee naar den Gewestelijken Commandant. Het is 10.30.

Wij zijn hier op den plaatselijken Commandopost. In een der vertrekken zit een commando Nederlandsche officieren der vechtende Stoottroepen. In de gang zitten krijgsgevangen Duitsche officieren, stil, zwijgend, (In een flits zie ik mijn eigen overgave 17 Mei 1940 - ik kèn dit gevoel, meine Herren!). In een ander vertrek zetelt de centrale der Canadeesche Verbindingsdienst, rustig en snel worden de Engelsch gesproken berichten doorgegeven.

De Gew. C. staat terzijde van het Nederlandsch Commando. Hij verwijst mij naar een dezer officieren, een 1e luitenant.

Opnieuw vertel ik met een paar woorden: mijn officiersschap, het project bestemd voor de Regeering*, en mijn juist volbrachten tocht. Ik verzoek onmiddellijk verder gestuurd te worden naar den Opperbevelhebber onzer Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten, Prins Bernhard.

* Dit was een project tot organisatie van de wereldvrede.

Antwoord:

‘U kunt Uw papieren deponeeren. Van een ontvangst door Prins Bernhard kan geen sprake zijn. Die heeft wel wat anders aan zijn hoofd. Het is nu de tijd van vechten. Vredesplannen komen later aan de orde.’

‘Dat is onjuist. De groote Conferentie van San Francisco begint de volgende week. Daarom juist heb ik niet langer gewacht, maar ben - met volledigen steun van mijn Plaatselijk Commandant en hulp onderweg der Binnenlandsche Strijdkrachten - hier naar toe gekomen.’

Deze opmerking is aanleiding voor hem nog even een vraag te stellen aan zijn superieur, een Majoor. De majoor schudt oogenblikkelijk en definitief van neen. Opnieuw wendt hij zich tot mij, en herhaalt:

‘Er is geen kwestie van!’

Een ander aanzittende, in burger, mengt zich in het geprek:

‘U kunt zich morgen melden bij den Heer d.S. op het Districtscommando, in de Openbare Leeszaal.’

‘Kan ik mij niet vanmiddag al bij hem vervoegen?’

‘Neen, daarvoor is het nu veel te druk. Morgen kunt U daarheen gaan. Tijdens de gewone kantooruren.’

Ik begin op mijn beenen te wankelen - moet dit het einde zijn van mijn tocht -- Het gaat nog door mij heen dat ik als officier geen uniform draag en als lid der N.B.S. geen kenteeken heb - ik vraag nog aan den luitenant:

‘Kan ik van U een Oranje band krijgen?’

‘Neen. - En nu verzoek ik U ons niet langer te storen, maar heen te gaan.’

Ik ga heen. Maar nu wankel ik werkelijk. Ik zeg in twee woorden aan mijn wachtende gastvrouw wat men mij heeft geantwoord. Verder draait en tolt alles in mij.

Wij zullen naar haar huis gaan. Plotseling blijkt zij te zijn verdwenen. Ik wacht even en ga dan zelfstandig naar haar huis. Door de stad rijden colonnes tanks en auto's, een grandiooze dreunende opmarsch. Mijn hart is vol vreugde over deze zichtbare bevrijding, maar de bodem golft onder mij.

Ik weet: dit zijn fronttroepen, in het midden van den fellen strijd. Ik verwacht van hen geen belangstelling voor mijn vredesplannen. Maar ik heb mij gemeld als officier, die door de linies is gekomen

met een speciale zending. Daardoor mocht ik rekenen op een andere ontvangst, en op hulp, meende ik.

In plaats daarvan ben ik - na een staand onderhoud van één minuut - de laan uitgestuurd.

De colonnes daveren langs mij heen. Tranen van spijt komen op. Metlooden beenen rijd ik naar de woning van Mevr. T. Ik vind haar thuis. Ze is druk bezig met een fles wijn die ze den Canadeezen wil aanbieden - ze vertrekt alweer.

Als ik mij moet vervoegen op een districtscommando, kan ik dat even goed in Velp of Arnhem doen, lijkt me. Ik heb gehoord dat Velp zwaar is geteisterd. Ik vertel dit plan aan een der huisgenooten, verzoek hem mijn dank over te brengen, en neem afscheid. Stap op mijn fiets en vertrek naar Velp.

Ik wijd hier niet uit over den doodvermoeienden fietstocht die nu volgt. Hoe ik rijd langs het kanaal waarover alle bruggen zijn opgeblazen. Hoe ik word aangehouden door gewapende posten der Binn. Str., vlak voor Eerbeek en terug moet rijden naar Loenen, aldaar in een waanzinnige chaos en verwarring 1½ uur moet wachten tot ik niet meer staan kàn, tot ik eindelijk van het Commando ter plaatse een reisvergunning heb naar Velp.

Mijn voorband loopt gauw leeg, ik moet pompen.

Ik rijd door naar Dieren, en dan naar Velp. Razende Canadeesche colonnes passeeren me - op regelmatige afstanden staat een bord met hun symbool *Maple Leaf*, ‘up’: naar het front, ‘down’: vàn het front. Op alle voertuigen staat de groote vijfpuntige witte ster van het Geallieerde Expeditieleger, soms afgewisseld door de blauw-wit-roode cirkels der R.A.F. Dreunende colonnes. Prachtig materieel, rijdend op *benzine*, (heeren Duitschers!)

Hier en daar trekken zware trekkers of tanks in een oogwenk de zwaarste wegversperringen opzij. Soms echter zijn deze met witte linten afgezet en zullen later worden opgeruimd: mijnen.

Op het laatst kan ik niet meer voort - maar ik nader Velp. Het witte huis van de familie H. (waar Moeder nu woont), is van verre zichtbaar. Dat staat er tenminste nog. Het is nu 17.00.

Met mijn laatste inspanning trap ik moeizaam het hek binnen.

Eigenaar boerenbedrijf, 36 jaar - Wieringermeerpolder
Dinsdag 17 April 1945

- Na een rustige nacht kwam tegen 't ochtend krieken ± 4.15 brugwachter Briek zeggen, dat iemand die gesproken had met een knecht v.d. Burgemeester Saal, hem had gezegd, dat de IJselmeer-dijk om 8 uur zou springen en dat de heele Kolh[orner] weg moest gewaarschuwd worden. Direct ben ik op de fiets gegaan. Eerst Bram gewaarschuwd, toen voorbij de Duitse wacht Jansen en naar A. Haverkamp. Deze werd juist door Baas uit het bed getrommeld met dezelfde boodschap en om een wagen te halen. Aldert zou bij Kadijk waarschuwen en ik waarschuwde H. Smit. Deze zou zorgen, dat het bericht verder de Kolh. weg opkwam en ik naar huis. Weer thuis heb ik direct 't paard van de stal genomen en deze voor de wagen gezet en ben zoo naar Middenmeer gereden en heb zoo m'n moeder opgehaald met wat kleeren, ledikant beddegoed en stoel. Zij konden bij ons blijven als het een paar wat wondere dagen zouden worden. De bedoeling was om ingeval van water op de zolder te gaan wonen. Weer thuis hebben we Moe's spullen naar boven gebracht en ook onze eigen meubelen enz. uit kamer, salon en slaapkamer en kelder. Enkele dingen bleven staan. ‘Dat kwam later wel’. Bij Moe zouden Jan en Gré alles naar boven brengen. In de schuur gingen de Duitsers vertrekken en wij gingen met een takel nog allerlei zware dingen naar boven op de zolder [hijsen]. Ook Bram bracht al z'n hebben en houden op de paardestal-zolder. Verschillende dingen zijn echter nog in de werkplaats blijven liggen, de vorken, stokken, egge-stokken enz., bleven aan de zolder hangen daar verwacht werd dat het water wel zoo hoog niet zou komen, of we konden er nog wel doorloopen. De grootere machines gingen we buiten neerzetten. 's Middags waren we hiermee klaar.

Na de middag hebben we de paardeploegen op de wagen gezet, de tractorculti[vator] en-ploeg erachter en daaraan vast de oude koe die 10 Mei kalven moest. 't Merrie met veulen en 'n ander paard er voor. Dit alles brachten Bram en Kees naar Dam aan de Waardweg, omdat daar slechts weinig water kon komen en 't vee wel op de dijk kon loopen. Met het eene paard konden ze dan terug komen. Tegen een uur of 6 waren ze hiermee dan ook weer thuis. Tegen twee uur kwam toen ‘Koos’ die zei dat er werkelijk een gat in de dijk zat en het water met 25 M^3 per seconde in de polder stroomde. Dit liep dus zeer langzaam maar er was goede hoop dat er 's middags of 's nachts

iets zou gebeuren, waardoor de groote ramp kon worden voorkomen. 'k Ben toen naar C 20 gegaan, waar de Lanz Bulldog tractor zat begraven. Na een paar uur zwoegen had ik een zoo groot gat gemaakt dat hij er zichzelf uit kon draaien. Na hem rijklaar gemaakt te hebben kroop hij uit de kuil omhoog. Daar er nog een luchtbel in de brandstofleiding zat stopte de motor nog eens een keer, maar verder ging het goed. Ik reed toen naar 't erf waar Anje, m'n vrouw juist kwam om me te halen daar het water achter W[ieringer] Werf snel opkwam. Op de fiets ben ik direct meegegaan en hebben we de eene wagen die we thuis hadden bij de voordeur gezet om die vol te laden. Bram kwam thuis en deze ging toen de tractor ophalen. De luchtbanden werden onder kaf vandaan gehaald en er aangezet. Gasolie werd uit de grond gepompt*, smeerolie werd op de wagen gezet en zoo werd alles bij elkaar gezocht wat direct noodig was.

Tegen 8 uur ongeveer kwam Jan toen met het verpletterende bericht, dat alles verloren was en dat het water snel opkwam. Alles had gefaald en de geallieerden lieten de polder in de steek. De zaak was verloren. (Daar ik 's middags de dommekracht had uitgeleend aan Jo en deze hem niet terug wilde geven aan Kees, ben ik hierom ook nog achter naar Burgerskavel geweest waar ik het apparaat na wat gepruttel terug kreeg. Deze was voor ons onmisbaar voor het opkrikken der tractorwielen, bij de trailer en voor lekke wagenbanden. Doch ook dit was weer in orde hoewel ook daarmee weer tijd verloren was. 's Avonds werd in de keuken een gezamelijke maaltijd gehouden. Bram's ouders kwamen ook nog met hun spulletjes; op een kar gingen ze verschillende vrachtjes naar ons toebrengen. Ze wilden ook gaarne met ons meetrekken en dat ging ook goed. Ze gingen 's avonds in 't stroo slapen in de schuur. Etta ging de laatste zaken voor de ‘ondergrondse’ afwikkelen, daar het niet vertrouwd was dat er nog weer jongens op straat kwamen. Daar de ondergrondse strijdkrachten door de geallieerden niet konden worden geholpen en doordat Dinsdagmiddag A.C. de Graaf werd opgepikt en doodgeschoten viel de hele zaak tot redding v.d. polder in duigen. Tegen 12en gingen we naar bed op de slaapkamers boven. De wind kreunde rond het dak en 't was of het water in de kanalen meer klotste dan normaal. Op de Alkm [aarder]weg reden telkens wagens. W[ieringer]M[eer] bewoners en Duitsers. Tegen tweeën kwam Etta thuis met het bericht dat het water reeds in W. werf was. Kees

* Daarin waren vaten verborgen.

werd direct naar Dam gestuurd met het verzoek of hij nog niet helpen kan met een paar wagens en Juf Weerstand naar haar zwager Jemmink met het verzoek ook met een wagen te komen. Bram kwam op 't idee om van Wieren nog naar een trailer te vragen achter de tractor aan. Ook dit verliep gunstig. Achter Middenmeer stond nog een trailer, maar voorbanden waren lek en één achterwiel stond bij een boerderij verder. Bram ging de tractor op gang maken en ging rijden, ik per fiets er achteraan.

Wat we hier gezien hebben was het meest verschrikkelijke en angstaanjagende wat we van de heele vlucht gezien hebben. Het water in het kanaal ging angstwekkend snel omhoog. De schepen in de haven rezen tot boven de kade. Onder de Middemeerbrug kolkte het water met groot geweld. Bij de pakhuizen was alles druk bezig. De dorschmachines werden achter elkaar gemaakt en een Bulldog er voor ging trekken. Ik ging verder. De duisternis was reeds lang weg. Het daglicht scheen met droeven glans over de polder die vandaag volkomen onder water zou komen en waar voor millioenen aan etenswaren werd vernietigd. Bij de eerste boerderij stond de trailer. In een boerderij ± 300 M verder stond een wiel met band. Op een KM afstand was alles al water over 't hele poldervlak. De bewoners waren reeds weg. De schuurdeur was echter los. De band werd er uit gehaald en ik rolde er mee op de weg langs. Juist kwam Jan er ook aan. Deze nam m'n fiets en ik rolde de band. Tegelijk met Bram waren wij bij de trailer. 't Leek een hachelijke situatie maar het gelukte de trailer weg te krijgen. Daar de dommekracht thuis was gooiden we de band op de wagen en Bram ging rijden. Jan bleef er bij en ik naar huis de dommekracht ophalen. Het eene trailerwiel reed op zijn lagerpot. Het water kwam steeds sneller op. Alles en ieder had haast.

Op de haven kwam ik ze weer tegen. Samen gingen we naar Moe's huis tafels, orgel en bedden enz. werden opgeladen en 't wiel aan de trailer gezet. Nadat 't meeste was geladen wat beneden was, gingen we naar ‘Zonnehof’. 't Water in 't kanaal steeg onrustbarend. Juist kwamen toen ook de wagens aanrijden die Dam ons stuurde. Een van ons zelf met 2 anderen. Zoo kregen we al heel wat laadruimte. Ook Jemmink kwam met een wagen. Alles werd nu een plaats aangewezen en er werd veel geladen. Van Bram zoo goed als alles en van Van Duinen wat die bij ons gebracht had. Weerstands spullen waren reeds op onze oude Klaverwagen geplaats dus dat was klaar.

Aardappels werden uit kistjes in zakken gedaan en zoo werden de wagens zoo goed mogelijk geladen; kippen werden in een krat geduwd, biggen ieder in een zak en een kloek met kuikens die juist uitwaren werden er in een korf zoo op de wagen gezet en kwamen goed over. Voor de volgeladen wagen werd een paard gezet en een andere wagen met stoelen en kinderwagen enz. erop er achter. Bram's baby van 14 dagen en Egberts vrouw met 3 kinderen, Moe Roel en Jan. Allen die niet meer mee konden werken bleven op de wagen voor onmiddellijk vertrek gereed. De koe werd achter de wagen vastgebonden. Ook Egbert was juist met z'n bakfiets gearriveerd. Deze was 's morgens bij ons gekomen om te zien of wij ook weg gingen. Ik zei hem: Kom maar bij ons dan kun je met ons in onze optocht meegetrokken worden met je bakfiets. De Fiat 500 carroserie werd onder stroo met behulp van een paard weggetrokken. We liepen nog eens rond of er noodzakelijk nog iets mee moest en vervolgens werd de stoet opgesteld. Bram met de Bulldog met trailer. Fiat waarin Egbert en Martje en bakfiets met zuster* er op. Ali bestuurd door Kees met 1 volle wagen en de personen wagen met 11 personen en van Duinen Sr. als begeleider met de koe. Dan Dams 2 paarden bestuurd door Jan Kruizinga met 2 volle vrachten met Jan en Gré en Etta er bij en tenslotte Jemmink met 2 wagens waarvan de eene met Weerstands inboedel en voedsel getrokken door het door Jemmink geleend paard en onze 2 jarige Puck. Hierop zat ook de Fam. Weerstand.

't Was ongeveer half elf en de stoet ging in beweging. Nog ongeveer 10 cM. dus binnen een ½ uur en het water zou over de wegen komen stromen. Ik liep nog een keer het huis binnen, ging door schuur en bergplaats, nam grootvaders klok en legde hem nog boven en sloot dan de deur in 't slot. Alles was gesloten en wij gingen heen! Tot wanneer? Achter meer dan zeven gelukkige jaren werd een punt gezet. We werden verdreven door Duits geweld en NSB verraad. Het oordeel, over de duivelse daad aan de W.M. bewoners toegebracht, kan nimmer te zwaar zijn. Een gans vruchtbaar bedrijf (om persoonlijk te blijven) waar de gewassen welig tierden ging in een dag te gronde. Op 't erf bloeiden de pruimeboomen dat het een lust was. Voor 't laatst. De voortuin naar eigen idee aangelegd toonde zich zoo mooi. 24 prachtige fruitboomen 7 jaar oud, thans voor 't eerst eens wat goed beginnend te geven, bessen en kruis-

* De kraamverpleegster.

bessenboompjes uit stekjes zelf gekweekt, de eigen geplante frambosenhaag en een mooi veldje met aardbeien, groenten, sla en alle soorten koolplanten, het zag vandaag voor 't laatst de lieflijk schijnende zon die nog haar warme stralen over de booze wereld uitstorte. Het afscheid van de onvruchtbare zandbult van 1937 tot een vruchtbaar bedrijf gemaakte ‘Zonnehof’ van 1945 duurde maar een zucht. De slooten rond het erf waren boordevol. De buis van de gasbron had ik 's morgens reeds doorgesneden zoodat deze behouden bleef voor de toekomst!? Ik nam nu de fiets en reed van 't erf de wagens na.

Tramconducteur, 39 jaar - Rotterdam
18 April 1945, Woensdag

- Het is alweer aardig weertje, wat dat betreft worden we verwend. In de [centrale] keuken gaat het voor ons niet goed, ze worden erg karig met hun schepje extra. We krijgen hoogstens een half litertje meer. en ook Rien en Wil mogen maar 1 × per dag komen en worden dan dikwijls nog afgescheept. Er schijnt veel controle te zijn. Gelukkig worden we weer door anderen geholpen. Marie springt de laatste week dikwijls bij. We krijgen veel groenten van haar. Vandaag gaf ze weer een paar KG aardappelschillen, die we vanavond met 2 KG stoofsla tot een voedzaam prakje hebben verwerkt. Het gelukte Gree ook om bij de groenteboer 8 Kg aardappels los te krijgen op mijn extra rantsoen bonnen, + 2 KG zwarte peen voor *f* 5,- en 1 KG uien voor *f* 3,-. Vandaag ook weer Roode Kruis uitdeeling. We kregen 1½ witte brood (met hetzelfde bittere bijsmaakje van vorige week) en 3½ ons rijst benevens 3½ ons havermout. We krijgen nu ook bijna iedere dag 1 L. volle melk. Gisteravond kreeg ik nog 1 L melk van Veldman die naast ons woont. Op die manier is het wel uit te houden en voel ik me niet zoo heel slap. Van Jaap Middelburg kreeg ik wat tabaksteeltjes, die een paar cigaretten opleverde, hoewel er niet veel tabakssmaak aan zit. Vanmorgen ben ik even naar de barbier geweest, maar op straat voel ik me niet erg safe. Het lijkt wel of ik in een cake-

walk loop, voetje voor voetje, net een dronken vent. Wil is ook mee geweest. Truus bracht materiaal voor spekpannekoek dus ik was lekker gevuld toen ik naar bed ging. Vandaag was er maar weinig oorlogsnieuws. Het was erg rustig in de lucht.

19 April, Donderdag

- Vandaag voelde ik me nogal behoorlijk. Ik ben om 10 uur opgestaan. De bakker bracht gelukkig een heel brood en ook kwam er vanavond nog 1 L. melk los. Gree is vanmiddag weer op hout uitgeweest, maar zoo langzamerhand begint de bron op te drogen ze brengt alleen nog maar heel dunne takjes mee. Gisteravond waren er geruchten dat er Canadeesche pantserspitsen bij de grens van Utrecht waren gesignaleerd, maar vandaag zijn deze geruchten niet bevestigd. Nu heet het weer dat Hilversum gevallen zou zijn, maar voorloopig neem ik dat maar met een korreltje zout. De jongens hebben om 16 uur weer op de Oostzeedijk gegeten en wij hadden hutspot. Vanavond nog een bord bietenrijstebrei gehad. Ik heb vandaag wat zitten teekenen. Miniatuur wapentjes op boekenleggers. Ze zien er aardig uit. Het is niet zoo warm meer maar toch nog heel mooi weertje.

20 April, Vrijdag

- Vanmorgen is Gree weer op stap gegaan om me in het oedeemziekenhuis opgenomen te krijgen. Het is nu zoover dat m'n opneming alleen nog afhankelijk is van de toestemming de G.G.G.D. Er komt nog eerst een zuster op huisbezoek en als zij de omstandigheden, die de medische en andere attesten aangeven, juist bevind is de zaak O.K. en wordt ik opgenomen. Ik hoop dat volgende week de zaak voor elkaar komt. Het broodrantsoen is alweer verlaagd, nu tot 400 gram per week. Ze konden de distrubutie beter geheel opheffen en hout beschikbaar stellen voor lijkkisten. Gree heeft vanmorgen de keukenbonnen voor volgende week gratis gekregen, we krijgen n.l. 7 dagen lang eten van het Roode Kruis.

Laten we hopen dat de kwaliteit even goed is als de vorige keer. Gree heeft ook weer bonnen ingeleverd voor de 8e Roode Kruis uitdeeling Gree is begonnen om wat kleêren in orde te maken als ik soms weg moet. Het valt niet mee want ik heb haast geen ondergoed meer en wat ik nog heb is zoo vervuild en goor dat ik er niet mee voor de dag kan komen. Ze heeft het dan ook idioot druk en ik ben gedoemd om toe te kijken, want zo gauw ik probeer te helpen is het direct mis en moet ik weer gaan zitten. Rusten en nog eens rusten zal het

eenige zijn om me weer een beetje in conditie te krijgen. Om nog maar te zwijgen van de voeding.

Ook vandaag weer niets dan bietenpoespas, sla en aardappels met schillen gegeten en daarbij nog zóó weinig dat we de heele dag hebben getandakt. Truus heeft weer een spinazieprakje gebracht. Hitler heeft z'n laatste verjaardag gevierd.

21 April, Zaterdag

- Het ziet er erg troosteloos uit. Niet alleen dat het weer hoopeloos in de war is (het regent en het is bar koud) maar er is geen brood te krijgen. Het blijkt dat zelfs de meel om het ½ broodje voor de volgende week niet bij de bakkers voorradig is. Ik geef het op en begrijp niet wat er van terecht moet komen. Maar het vooruitzicht op de komende weken maakt me bang. M'n slechte lichamelijke conditie maakt dat ik niet meer opgewassen ben tegen al die deprimeerende rottigheidjes die het einde van deze langdurige bevrijdingsperiode meebrengt. We kunnen nog steeds niet bekijken hoelang het nog kan duren vooraleer de Canadeezen ons bereikt zullen hebben. Officieel zitten ze pas in Amersfoort. De geruchten zijn heel wat optimistischer, want wil je de straat gelooven dan zitten ze al bij Amsterdam en Utrecht. Met dat al lijden we maar honger en Gree sjouwt de heele dag maar op straat om eten en brandstof. De jongens jammeren van vroeg tot laat om eten en we hebben niets. Het beste wat we hun (en ook onszelf) nog voor kunnen zetten is bietenpap. Maar daarvoor is rijst of havermout noodig en dat is alweer haast op. Gree moest ook nog kolen gaan zoeken want zonder brandstof hebben we weer niets aan de bieten en dat is steeds weer onze laatste toeverlaat. Van Marie hebben we gelukkig weer aardappelschillen gehad, van de slager 5 bonnen vleesch en van Truus een prakje zonder aardappels (ze is er ook door heen) en een pannekoek. Ik voel me weer heelemaal niet goed, ik ben zoo nerveus als een juffershondje en haal me allerlei angstvisioenen in m'n hoofd, vooral snachts. Ik ben maar van 14 tot 19 opgeweest.

22 April, Zondag

- Honger. Honger. Het wordt steeds erger. Nu we zelfs dit ééne boterham per dag niet meer krijgen, weten we niet meer waar het te zoeken. We zitten elkaar de heele dag met holle oogen aan te staren en iedere blik ieder woord iedere beweging verraadt het, Honger!! Rien begrijpt er nog iets van maar Willem niet. Hij loopt maar te geeuwen te jammeren en te huilen. Af en toe

een hap bieten en een hap rauwe sla, zonder azijn olie of kruiden (ook die hebben we niet meer) is het eenige wat voor enkele oogenblikken nog helpt. Vanmorgen is Dien van Zanten nog even geweest. Ze ziet er al net eender uit als de rest, mager en vervallen. Ook daar honger ellende, armoede. Haar zuster is aangetast door open T.B.C. aan een van haar beenen. Ook al een kwaal die door de honger is ontstaan. We hebben niet veel gepraat, ieder heeft van zich zelf genoeg. Gelukkig hadden we nog een kop koffie met melk. Gree had ook nog kans gezien om 5 kleine havermoutkoekjes te bakken. Ze bracht voor Willem een cadeautje mee, want hij is Dinsdag jarig. Een doos met legkaartjes. Om 12 uur ging ze weer weg en toen was er weer die bang makende, trieste sfeer van wat nu! Hoelang duurt het nog eer we eten? vraagt Rien. Om 5 uur, zegt Gree en geeuwt. Nog 5 lange uren wachten, want we hebben maar 1 maaltijd vandaag met 1 gang. 4 KG spinazie gestampt met 1 KG ongeschilde aardappels. We vlogen er op aan als wolven en in no time was het verdwenen. Om 19 uur kreeg ik van Truus nog een aarappelkoek met 2 boterhammen (die ik heb bewaard want morgen hebben we weer zoo weinig) We zijn maar vroeg naar bed gegaan. Hoelang kunnen we dat nog uithouden? Wat is een mensch toch taai. De oorlog op de Veluwe schijnt weer hoopeloos vast te zijn geloopen. In Amersfoort woeden nog steeds straatgevechten en al dat optimistische nieuws wat van de week los is gekomen bleek voor de zooveelste maal op fantasie te berusten. Je weet het van te vooren als er weer zooiets wordt vertelt en toch laat je je telkens weer om de tuin leiden. Vorige week Vrijdag 13 April is oom Bleek gestorven. Zulke berichten komen ook al met 1 á 2 weken vertraging door terwijl de afstand toch hoogstens 25 K.M. bedraagt. Het was een koude nare dag.

23 April, Maandag

- Gree is al om 7 uur buiten om brood te bemachtigen maar om 8 uur is ze al weer terug, er wordt vandaag weer niet gebakken en weer heeft het hongerspook een dag voor de boeg om de apatisch afwachtende bevolking van R.dam te terroriseeren. Niemand heeft meer belangstelling voor iets anders dan eten. De oorlog is bijzaak zelfs al zouden de Canadeezen in Gouda of Capelle zitten dan nog zouden de menschen aan niets anders dan aan hun maag kunnen denken. Het beroerde is dat niemand weet of er eigenlijk nog wel eten is in het nu volkomen geisoleerde deel van

West Nederland. Ik heb zoo'n idee dat alles op is. Maar waarom slacht men dan het vee niet? Die vuile pestboeren laten liever hun melk verzuren dan het tegen gewoone prijzen aan de stad te verkoopen, dus voor de melkproductie behoeven ze het niet te laten. Ook de tuinders hier in de omtrek zijn een stelletje spitsboeven zonder weerga. Dat gewetenlooze triefel drijft de prijzen van de groenten (die niet meer op de bon worden verkocht) zo schandalig op dat alleen geldbezitters ze nog kunnen koopen. Zelfs de sla, waarmee de markt overstroomd wordt kost nog steeds 8 a 10 ct per krop. Bloemkool *f*4,- per stuk, spinazie *f*1.- p KG, peentjes *f*3,- per bosje enz enz. Al die levensmiddelen producenten en hun handlangers de middenstanders (lees handelaren en winkeliers) maken schandalig misbruik van de hooge nood van hun medemenschen en zorgen wel dat ze zelf buiten schot blijven door hun onderlinge ruilhandel. Is het nog wel de moeite waard dat de menschheid die nu bewijst tot het meest laagstaande dierenras te behooren in leven blijft? Zou het niet beter zijn als er nu nog een wapen werd uitgevonden dat het mogelijk maakte om die 2 milliard gelukzoekers in enkele oogenblikken uit te roeien?

In de keuken hadden ze gestampte zuurkool. Het stinkt als de pest (omdat er oude zuurkool voor is gebruikt) het ziet er smerig uit (door de ongeschilde veenpiepers) en het smaakt gemeen, maar met oogen en neus dicht hebben we er van genoten want je krijgt tenminste weer iets voedzaams in je buik. Ook de jongens hebben er op de Oostzeedijk flink van gegeten. Dat is een heele zorg minder. Op straat schijnt de honger ook al tot uiting te komen, want de keukentransporten worden door politie bewaakt. Ze zijn zeker bang dat, nu er geen brood meer is te rooven, de keukensoep in de belangstelling zal komen. De jongens gaan deze week 's middags op school. Gree is weer een paar uur kolen wezen zoeken. Dat valt nu niet mee want de grond is nat en het is bar koud. Ze zit nu koekjes te bakken voor Willem z'n verjaardag van aardappelschillen!!! Truus bracht een spinazie prakje met wat vleesch. Lange, Jan is een beetje ziek zoodat ik wat meer kreeg. De russen zitten in Berlijn. Om 18 uur kwam er nog een zuster van de GGD. Ik kon haar wel van de wagen. Na eenig gevraag gaf ze me een briefje met toestemming voor opname. Ook kreeg ik nog een doosje sardines. Gree is als de blikslager naar de Heer en Mevr. Reedijk gegaan, die regelen n.l. die opname geschiedenis en kon gedaan krijgen dat ik morgenochtend nog

wordt opgenomen in het noodziekenhuis aan de Laan van Woudestein. Om 20 uur kwam Gree terug en toen moesten we haast je rep je alles bij elkaar zoeken. Ook moest ik me nog wassen, dus er was heel wat te doen en we gingen daardoor pas om 21 uur naar bed.

24 April, Dinsdag

- Vandaag is Willempje 4 jaar. Om 6.^{30} kwam hij al bij ons in bed om zich te laten feliciteren en z'n cadeautjes in ontvangst te nemen. Wat was dat jog blij met een legpuzzle, een bloempotje en 1 bos radijs. Jammer er is niets anders te koop. Ik ben om 8 uur opgestaan en om 8.^{30} zijn we toen op stap gegaan naar de Laan v. Woudestein, naar het noodziekenhuis van de commisie 'Het Kralingsche kind' waar ik voorloopig onder dak zal zijn. Het is gevestigd in een prachtige groote villa. Die nooit bewoond werd en alleen in gebruik is geweest bij de Duitschers als bureau. Na ingeschreven en gewasschen te zijn, werd ik op de kamer gebracht, waar ik voorloopig zal zijn gehuisvest Het is een 3 persoonskamer aan de straatzijde met een prachtig uitzicht vele Kilometers ver, op de 1e etage en met een breed, glazen front met openslaande ramen In een woord een ideaal ziekenzaaltje. Ik was no 1 voor die kamer maar no 2 zat al te wachten heel toevallig een school kameraadje van 30 jaar geleden die ik echter nooit meer had gezien. Een geschikte knul, hij heet Jan de Roever. Ik heb een fijn bedje voor het raam. Jonge jonge wat fijn zal dat zijn s morgens in het zonnetje. Er zijn nog een paar andere kamertjes ook in gebruik, er zijn nu 16 patienten terwijl er 40 kunnen worden opgenomen. De inrichting is bestemd voor hongerpatienten en Zaterdag geopend. Om 10 uur lagen we onder onze dekbedden te wachten op de dingen die komen zouden, Er zijn een 10 tal beroepsverpleegsters om te zorgen dat we weer gauw op krachten zullen zijn. Om 10 uur kregen we een kop melk en om 11 uur kwam de dokter, een jong kereltje die ons even onderzocht en eenige raadgevingen gaf. Om 12 uur kregen we een fijn portie stamppot knolletjes aardappels vleesch en jus. Om 14 uur een kop echte thee met suiker, om 16 uur weer een kom melk en om 17 uur middageten. Aardappels spinazie vleesch en jus. Heerlijk!! Toen nog als toetje wel 30 kersen op sap. Ik kan me de tijd niet heugen dat ik zoo lekker heb gegeten. Om 16 uur is patient no 3 verschenen zoodat de kamer vol is. Het is een oude man ± 60 jaar, een gemeentegrondwerker. Hij is totaal verzwakt en weegt maar

52 KG terwijl hij net zoo lang is als ik. Dan ben ik nog een spekkooper met m'n 63 KG.

Om 20 uur kregen we nog een bordje pap en toen was het slaapen geblazen. Maar we hebben toch eerst nog een uurtje liggen babbelen want de zusters kijken niet zoo nauw. 's avonds komt er één voorlezen uit de bijbel, want het is een nogal Christelijke geschiedenis, al liggen er ook katholieken en onchristelijken. Het was aardig weertje vandaag. Er is dagelijksch bezoek van 14.^{30} tot 15.^{30}, maar Gree had vanmiddag nog geen tijd.

25 April, Woensdag

- Voor de eerste nacht hebben we nog niet zoo best geslapen Om 5 uur begon het al licht te worden en lagen wij alle 3 al wakker. Om 6 uur mochten we gaan wasschen en scheren en begon de dag, met zijn vele zorgen voor het personeel en het rustige leventje zonder zorg voor de patienten. Het ontbijt was tenminste alweer in orde 3 witte boterhammen en 2 gewone, 3 met kersen, en 2 met roomboter en dik!! Gree snijdt uit het zelfde portie zeker 10 sneetjes. Om 10 uur 1 kop koffie met room en suiker om 12 uur 2 × 1 schep lekker vette stamppot en een bordje pap met boschbessen compôte toe. Om 14.^{30} een kop thee en om 16 uur een kom melk. Om 17 uur hutspot met vleesch en jus om 20 uur een bordje pap. Dat is dus de dagelijksche verdeeling die inderdaad mag worden gezien en alles even lekker en voedzaam. Daar kunnen we niet alleen van in het leven blijven maar nog wel reserve van kweeken om op te knappen ook. Gree is vanmiddag op bezoek geweest. Ze heeft het vandaag en gister anders schandalig druk gehad. Gister terwijl ze een huis vol visite had van Willems verjaardag, moest ze met Rien naar een dokter om haar voor extra voeding te laten keuren. Ook dat gaat uit van het comite 'Het Kralingsche kind'. Vandaag moest ze weer naar de Is. Hubertstr. Om 5 KG kroten en één liter pruimensap te halen. Vanmiddag is toen nog voor ze hier kwam naar de GGD in de Baan gegaan om de ziekenhuis affaire te regelen. Volgens haar zou de gemeente alles voor mij betalen, maar volgens één van de heeren van de commissie, die vandaag hier was moeten we minstens *f*1,25 per dag bij betalen! We zullen wel zien. Thuis gaat het een beetje beter met de eterij, want de keuken heeft 2 × soep gegeven.

Toen het bezoek weg was hebben we ons kamertje een beetje opgeknapt Hier en daar een aardige plaat aan de muur, een mooie bos

seringen op een tafeltje enz. Het wordt hoe langer hoe gezelliger. Het was fijn weer we hebben de heele dag met open ramen gelegen, zonder het koud te krijgen. Als tijd verdrijf kletsen en lezen we, want we hebben alle 3 een paar boeken aan laten rukken.

Rustend zakenvrouw, 53 jaar - Veluwe
19 April 1945

- Even daarna kwamen C. - T. vragen of ik de de leiding van de voedsel voorziening, ligging enz, op me wou nemen van de Koefkamp, waar de N.S.B.ers opgesloten zijn. t Verzoek kwam van Kloosterboer. k Had het graag geweigerd, er is zooveel te doen, maar C. zei dat moet U aannemen Moeke, U kent het gevangenis leven en zult toch Christelijk blijven. t Werk in de steek gelaten en naar Kloosterboer.

Kon alles zelf regelen. Ben er heen gegaan, heb in ieder der 4 vertrekken een speech gehouden, ze leeren opstaan als er iemand binnenkomt enz. Gelegenheid gegeven om een briefje naar huis te schrijven voor enkele dingen, kon Vrijdag of Zaterd. bezorgd worden, verder iedere Woensd. 2-4. t Was wel een vreemde emotie tegenover al die N.S.B.ers te staan die me jaren lang niet konden zien. Wat zal er achter die hoofden gedacht worden. Er moet veel gebeuren: t is vuil en verwaarloosd door de Duitschers, te weinig stroo enz. enz. maar ik zal m'n best doen. Brood opgescharreld en andere dingen. s Middags er weer met Joop heen, vrouwen aan t snijden gezet. Ik was voor die tijd even naar t dorp geweest naar t Hoofdbureau en Kloosterboer hooren hoe laat de vlag uitging. Toen er 's morgens geregeld tanks reden begonnen ze daar te vlaggen. Om 4 uur zoo t wel gebeuren, we waren keurig op tijd terug, ik kon nog net bij t bordes komen, werd er door Mies opgetrokken, daar was mijn plaats. De vlag werd geheeschen en t Wilhelmus gezongen. Kloosterboer hield een speech. s Avonds zou hij t weer doen, de muziek zou komen en daarna met 2 auto's er achter een rijtoer maken door het dorp. Ank en Mies mochten chauffeeren. We

hoorden de nieuws berichten. 35 KM van Amsterdam, de Wieringermeerdijk doorgestoken zoodat de polder onderstroomd. Waar blijft de prachtige rogge dit jaar.

Burgemeester Hoogmede heeft het bewind toch weer overgenomen. De vertegenw van de regering had het Dinsdag anders gewild en Paul heeft het ook wel goed gezegd, maar t schijnt dat hij automatisch weer op zijn post komt We hoopten dat Kloosterboer t bewind in sterke banen zou leiden.

Ik moest s avonds mee naar boven en toen de deuren van t bordes open gingen en K er op ging, moesten Hans, Peters en ik er ook op. Een machtig gezicht dat volle Marktplein. Ik kon Herman Tini en Anneke zien. Anneke zag me ook en wuifde zoo eenig. Na de speech van Hoogmede werd het Wilhelmus gezongen. Waar ik nooit, maar dan ook nooit aan gedacht had was dat ze mij bij de hoofdpersonen beschouwden. t Viel me zoo vreemd op t lijf, ik heb veel gedaan maar had altijd t gevoel dat ik meer had moeten doen. En dat het in ondergrondsche kringen zoo bekend was en gewaardeerd werd had ik nooit gedacht. Bij al dat groote werk was ik maar zoo'n klein schakeltje. Maar mijn plaats was in de tweede auto. t Was slecht geregeld, de muziek was al weg toen we instapten. Joop was aan t sjouwen geweest om een rijtuig of auto te krijgen wat op t laatst pas gelukte. En toen moest de auto nog geduwd worden, een zwaar werk. We gingen door verschillende straten en tot slot gingen ze richting Oranjelaan, 'k hield mijn hart vast dat ze naar de Koefkamp zouden gaan, helaas gebeurde het. Alle mannen stonden aangetreden in de militaire houding toen het Wilhelmus werd gespeeld. Ik heb m'n jas voor het raampje gehouden zoo ellendig vond ik die vertooning. Waar is dat nu voor noodig. We willen hooger staan dan zij, waarom dan zulke dingen.

Handelsvertegenwoordiger, 49 jaar - Amsterdam
2 Mei 1945

- Met de Duitsche omroep van 22.30 is gisteren avond bekend gemaakt dan *Hitler* gestorven is. Ik schrijf dit met opzet niet met groote letters Eerst had hij een bloeduitstorting in de hersenen. Nu is hij de heldendood gestorven, maar in den middag vertelde men weer dat hij zelfmoord had gepleegd. Mijn meening is dat die kerel heelemaal niet dood is. Let eens op dat ze hem net als Jezus Christus 3 dagen na zijn dood, of misschien een week, een jaar, of wanneer het de Nazikliek goeddunkt, uit zijn graf laten opstaan. *Als* er sprake is van een graf. En met hem zijn ook de andere kopstukken verdwenen. Goring, Gobbels, Ley, Ribbentrop, geen van die schobbejakken is er meer te vinden. Admiraal Donitz is zijn opvolger en die zegt volhouden jongens, doorvechten. Of er nog iets te vechten is. Berlijn, Lubeck, Rostock, Bremen, Swindemunde, is gevallen De legers in Oostenrijk en Italie bij elkaar 1 millioen man hebben zich over gegeven. Hier in Holland is geen oorlog meer. Wij zien iedere morgen de machtige bommenwerpers boven ons huis vliegen komende uit de richting Schiphol. Zij zijn al 2 dagen bezig levensmiddelen uit te gooien. Het wordt nu dus ernst dat we eten uit Eng. krijgen. Het zal echter wel eenige dagen duren voordat we het krijgen. Ze zeggen dat er ook sigaretten in de pakketten zitten. En rijst met gedroogde eieren. En echte chocolade. Ons hart klopt vol verwachting.

3 Mei

- Nergens groenten te krijgen. De winkeliers koopen niet in, omdat de Grossiers te duur zijn en deze weer niet, omdat de tuinders re veel vragen. En de Verzetbeweging heeft hen allen gewaarschuwd, dat als ze die verschrikkelijk hooge prijzen blijven berekenen, zij er een paar voor de muur zullen zetten. Maar wij zitten er maar mee. Onze inmaak is bijna op, Maar toch hebben we Wouters van onze armoed maar een maaltje aardappelen en wat snijboonen [gegeven.] We krijgen vandaag ons Zweedsche broodje. Morgen moet ik of onze Wim naar de Horstermeer. De brooden die we voor vleesch hebben geruild, moeten we nu toch brengen. En we moeten ze dus van ons rantsoen van deze week afnemen. Maar als je nu zelf 400 gram per week krijgt en je moet dat weggeven, dan ben je dus verplicht om de heele week zelf brood te bakken. In deze dagen merk je pas, hoe goed het is dat ik in de

maanden hiervoorafgaande heb gezorgd wat in huis te hebben. Mijn tochten naar Burgerbrug zijn niet vergeefsch geweest.

Zieken vleesch voor Riek gehaald. Ze krijgt nog extra toewijzing tot Juli Dat is wel een bewijs hoe zwak ze is, na haar ziekte.

4 Mei

- Wim is naar de Horstermeer geweest. Kwam met 2 flesschen melk terug maar geen groenten. Ik heb een vergeefsche tocht naar de stad gemaakt om te zien of er wat met de schipper is medegekomen. Met het Noodcomité besproken moeite te doen iedere week een schuit groenten te laten komen. Heer Messemaker in dien geest geschreven. Maar er broeit wat. Is het de stilte die de storm vooraf gaat? De illegale verkers zitten niet stil. Mijn radioman Joop Beulemans zit de geheele dag aan zijn kristalletje. Heeft hij nieuws dan komt hij dat direct brengen. 3 × per dag krijg ik de berichten.

Nu durf ik dat wel neer te schrijven. Ik heb al 4 maanden een Eng. geweer in huis. Een stengun. Iedere week komen er mannen bij mij oefenen. In ploegen van 6 man. We monteeren en demon-teeren de stengun. Nemen schiethoudingen aan. Liggend, knielend, staande enz. Alleen schieten gaat niet, maar dat komt misschien nog wel. Als het U uur is gekomen het uur van het groot alarm, dan zullen we allen, die zich ingezet hebben, zoo noodig hun leven geven om het Vaderland te bevrijden van de gehate Moffen.

Om 7 uur in den avond komt er een man bij me, en vertelt dat Duitschland zich heeft overgegeven. We moeten nog altijd om 7 uut binnen zijn. Ik waag het er op, naar Piet Krul te gaan. Bij Piet tref ik nog eenige leden van ons commando aan. Zij hebben niets gehoord. Wij luisteren om 8 uur naar de Duitsche Uitzending uit Londen en om 8.15 naar Radio Oranje. We worden er niet wijzer op en ik ga onverrichter zake weer naar huis. Om 8.45 zie ik Dokter Wagenaar de weg op stormen. Menschen komen bij elkaar. Daar nadert hij ons huis. *Duitschland heeft gecapituleerd* Terwijl ik dit schrijf word ik er nog koud van. Het is dus toch waar. Wat een vreugde direct. Menschen zijn uitgelaten. Overal vormen zich groepen. Hier en daar zien we een vlag verschijnen. Om 9.15 wordt er gebeld. Onze sectie commandant Versteeg kondigt constellatie aan. Nu moet ik er op uit. De onder mijn commando staande manschappen moeten gewaarschuwd worden. Ik pak de fiets en trek er op uit. Op de Middenweg meerdere fietsers zeer tot verwondering van de Duitse

schildwacht die nog altijd aan de Zaaiersweg op post staat. In de buurt van de Nieuwe weg is het erg druk. Honderden menschen lachen en praten. Het groote leed is achter de rug. Ik fiets al mijn adressen af. De mannen hebben alles klaar staan. Hun deken, knapzak mes en vork. Dat hoort nu eenmaal bij de uitrusting van een soldaat. We keeren naar huis terug en worden uitgenoodigd een kopje koffie te drinken ten huize van Hr. Molenaar. Ook de sigaar die hij voor dat doel heeft bewaard komt te voorschijn. Het is een knots van een sigaar. Hein Korteweg, de man met de honderd en één baantjes ontbreekt ook niet op dat appel. Nu kan ik ook vertellen wie Hein precies was. Hij was onze *topper* of Topman. Hij stond in direct contact met de staf der illegale werkers. Maar meer op het terrein van verzorging zowel wat financieen als wel wat bonkaarten betreft. In het begin der oorlog kregen we de bonkaarten doordat door ons speciaal getrainde K.P. (knokploeg) gevormde troepen overvallen deden op distributiekantoren en daar alles wat ze noodig hadden gapten.

Maar ik dwaal af. Ik zal later wel iets meer vertellen op welke wijze wij werkten. *De oorlog is uit*, dat is de hoofdzaak. Nu alleen nog de liquidatie van de Moffen in onze omgeving. Ons hart is te vol van alles. In het verschiet zien wij een wereld, die uitsluitend beoogd het welzijn der menschheid. Om 11 uur stappen we op Van slapen zal niet veel komen. Mijn a.s. schoonzoon Siem Bakels evenals ik ook commandant komt om half een bellen. Het is zoo laat. Ons Vaderland roept ons op. *Het groot alarm is gegeven*. Ons tenu is een blauwe overall met riem. En verder heb ik bij me de vertrouwde stengun. In een wip ben ik gekleed. Het is wel een toer om in het donker je schoenveters behoorlijk dicht te maken. Moe snijdt brood, de kinderen zijn ook op. Om circa 1 uur neem ik afscheid. En nu terwijl ik dit schrijf lijkt het allemaal zoo eenvoudig, maar vergeet niet kinderen dat op dit historisch moment, ik en zoo velen anderen bereid waren om zoo noodig te sterven voor ons land en volk. Siem is ook klaar. Zwaar bewapend. Hij heeft nog een revolver bij zich. Zelf veroverd voor eenige dagen terug van een z.g. natte politieagent.

We gaan naar Piet Krul. Daar zullen alle mannen van het dorp bij een komen. Ma Krul staat in pyama er bij. Pa Krul is ook al klaar. Druppelgewijs komen de werkers binnen. Om half 2 zijn we gereed. We hebben 30 man. Versteeg de sectie commandant

gaat voorop met Piet Krul. Dan komen de mannen en de achterhoede wordt door mij en Siem ingenomen.

Dan gaan we op weg. Bij het Ajaxterrein moeten we oppassen. Daar staat nog altijd een schildwacht. Nu zullen jullie wel opmerken. maar de oorlog was toch afgeloopen. Ja maar hier en daar zullen nog van die haarden van verzet zijn en deze kunnen voor ons nog zeer gevaarlijk zijn. We passeeren Ajaxterrein en krijgen Zaaiersweg. De instructies van Versteeg zijn direct schieten als we wat ontmoeten. Patrouillerende Moffen kunnen we ook nog tegenkomen. Maar alles gaat goed. Als een slang en zoo stil mogelijk komen we aan de Zacharies Jansen straat. Nu buigt de groep naar links en we begeven ons naar de broeikassen van *Wielinga en Van Vliet*. Ook dit zijn mannen die in de toekomst niet vergeten mogen worden. Zij hebben het op zich durven nemen hun kassen beschikbaar te stellen voor de bijeenkomst van alle ondergrondsche werkers. Niet alleen deze dag, neen al jaren. Wij oefenden daar met de stengun, tiralljeerden daar en leerden de mitrailleurs in en uit elkaar nemen. Ons geheim wapen depot was daar vlak in de buurt. In een zeer bescheiden keetje van *Martin v.d. Schaaf* was de bodem losgemaakt en hieronder lagen ± 200 stenguns met patronen en bommen. Dynamit, trolijt, handgranaten en meer van dat goed. Ook Tinus verdient een pluim voor dit werk.

En daar zijn we dan in de kassen. Er zijn er al velen aanwezig. Kennissen worden ontmoet, handen worden gedrukt. Eindelijk komen we allen samen. We worden met onze groep in een kas geduwd. Alles is nog in duister. Je kan niet veel onderscheiden. De mannen staan bij elkaar in afwachting wat er gebeuren zal. Waar gaan we naar toe en wat moeten we doen? Niemand weet wat we gaan doen en wat ons te wachten staat. Maar een ding staat vast. *Wij zijn bereid* Om 4.30 zijn allen opgekomen. Zeker 400 a 500 man Alle verzetgroepen uit Oost zijn aanwezig. Maar zoo zal het zijn in alle deelen van de stad. En ook op het platte land. De dag komt op. Het licht begint door te breken. We kunnen om ons heen zien. Maar het wachten is vervelend. Niemand weet wat. De staf is op Frankendaal en wij moeten wachten op commando. Sigaretten en bisquit worden verdeeld. We krijgen honger en de dorst kan alleen met water worden gelescht. Hoe zal het in de stad zijn vragen we ons af. Wij zitten in de kassen en wachten af. Om half 10 komt er beweging in de troep. Er zijn instructies gekomen. Gaan

we er op los vraagt menigeen. Maar zoo ver is het nog niet. Want wat hooren wij? Het volk is weer te voorbarig geweest. Het is nog niet de tijd om te vlaggen of feestvreugde te betoonen. De overgave is nog niet geteekend. Ons wordt verzocht om in kleine groepen weer naar huis te gaan en te wachten op nieuwe instructies. Slechts een kleine groep blijft achter voor bewaking van het complex. Siem is één van gelukkigen die blijven mag. Ik kan met mijn groep verdwijnen. Wij zijn allen erg teleurgesteld.

Als ik buiten kom zie ik pas welk een vreugde er op straat heerscht. Een portret van Mussert hangt aan een paal bij de Hoogeweg. Landverrader staat er op. Een paar handboeien hebben ze er bij geteekend Overal wordt gevlagd. Enkele Moffen bewegen zich over de Middenweg, maar weten niet welke houding ze moeten aannemen. Ik loop met de overjas aan over mijn blauwe Overal. Mijn stengun heb ik ingeleverd. Wanneer zal ik hem terugkrijgen. Niemand wil me gelooven als ik vertel dat de zaak nog niet geheel in orde is. Om 10 uur ben ik thuis. De geheele dag is het een geloop geweest van vrienden en bekenden. Onze Wim is er op uit getrokken met de guitaar. Een groepje vrienden zijn met hem. Kinderen staan om hen heen en zingen mede. Honderden burgers trekken naar de Diemer-brug om de binnentocht mede te maken van de Canadeezen. Maar even als ik zullen zij teleurgesteld naar huis terugkeeren want ze komen vandaag niet. Van 7 uur binnen zijn trekt niemand zich meer iets aan. Het rijk van de Moffen heeft afgedaan.

Zondag 5 Mei

- Het beloofd een stralende dag te worden. Een elkeen maakt zich op om naar de kerken te gaan. Alle menschen zijn met de rood-wit-blauwe kleuren of Oranje getooid. De druk is van ons afgenomen. we kunnen weer lachen. Maar de berichten zijn nog steeds verwarrend. *Heel Duitsland heeft gecapituleerd komt er nu af*.

Eindelijk zien ze dus in dat een verder vechten een onmogelijkheid is. Ze zijn murw gemaakt. Ze krijgen hun portie thuis. Hun steden in puin. Het volk dood of krijgsgevangen. En de Nazileiders op de vlucht.

In de kerk vreugde allom. Dominé spreekt over de zegen en dat we ons waardig moeten gedragen. Maar hoe zullen zij er over denken die in concentratiekampen hebben gezeten, die hun naaste familieleden hebben zien vermoorden! Zij willen hun beulen in handen hebben om af te rekenen.

S avonds komen mijn mannen uit West en Noord naar mij toe. In West is alles onder de wapenen gebleven. Hoe zit dat? Versteeg komt vertellen dat wij weer geconsigneerd zijn. Mijn mannen 3 in getale blijven bij mij slapen. Een 4de gaat bij fam. aan Onderlangs. We spreiden een bed in de kamer. Als het 11 uur is en nog geen alarmsein is gekomen, besluiten we naar bed te gaan. We slapen tot 6 uur. Geen alarm. Wat moet ik met de menschen doen. Geen voedsel heb ik in huis voor hen. Maar morgen zal ik wel zien hoe ik daar aan kom. Hoofdzaak is: *De oorlog is afgelopen en God zij geloofd ik leef nog*.

Ik schrijf dit om redenen dat ik 7 maanden een stengun in huis had. Bij een eventueel onderzoek waren wij allen thuis tegen de muur gezet. Zonder pardon. Maar dat was niet het eenige wat ik heb gedaan. Spionage dienst voor den Heer v. Droffelaer die helaas de zege niet medemaakt. Bonkaarten verzorgen voor onderduikers. Persoonsbewijzen veranderen. Broodkaarten overbrengen. Illegale bladen verspreiden Elke avond brachten Wim en ik 50 bladen weg. Het Parool, Paraat, Trouw, Vrij Nederland behoorden hierbij. Een elkeen was blij dat hij het nieuws kreeg. Wij vouwden de bladen thuis en gaven ze zoo af. Minstens 4½ jaar deed ik illegaal werk. Velen in de buurt wisten het. Maar toch liep ik met boter op mijn hoofd Eén verrader er onder en je was voor de bijl. Mijn vriend Hein die tevens buiten boven genoemd werk, ook nog schakel was voor het N.S.F. Nederlandsch steunfonds zou boeken kunnen vullen over deze tijd. Hein die chef was op een groote drukkerij verzorgden alle mogelijke drukwerken. Hij drukte bonkaarten, valsche Ausweiszen, Persoonsbewijzen ja wat al niet meer. En van hem kreeg ik de dubbeltjes voor mijn onderduikers. Honderden zijn er door ons geholpen om uit de klauwen te blijven van de Moffen.

En dat overdenk ik in de avond van 5 Mei als ik in mijn bedje lig. Mijn vrouw was wel eens bang, maar dat moet ik haar toegeven. Ze heeft doorgezet en het risico genomen Hoeveel zouden het evenals zij hebben aangedurft?

6 Mei

- Om 6 uur op. Schmidt en v.d. Brug zijn al op. Hoe komen we aan eten? Ik ben commandant. Op mijn blauwe overal is één blauw balkje. We gaan vorderen. Brutaal beleefd er op af. Bij Slauerhof krijg ik een pakje sigaretten. Bij Herman Ottersteeg één

pond boter. Bij Teun Lenk een 6 tal brooden. De zaak is voor elkaar. We eten er goed van en Riek heeft nog een lik boter over. Als er om 11 uur nog steeds geen nader bericht is, besluit ik naar de staf te gaan. Zoo kom ik ten 2de male naar de kassen. Het hoofd staf kwartier zit op Frankendaal. Ik spreek Kapitein Joop Koopmans. Hij kan er niets aan doen. Wij moeten wachten totdat het hoofdkwartier het bevel geeft. Ik vertel van de teleurstelling. Dat een elkeen deze historische dagen wil medemaken. Het was ons beloofd en wij hadden er voor geoefend. Allemaal niets aan te doen. Ik loop met mijn kop tegen de muur. En op de staf allemaal officieren die ik van tevoren nooit in het illegale werk heb ontmoet. De één doet nog gewichtiger dan de ander. Onverrichter zake kom ik thuis. Mijn manschappen wachten met ongeduld. Er zijn er nog meer gekomen. De huiskamer zit vol. Hebben we ons daar nu voor opgegeven. De stemming is onder nul. Het zal mij moeite kosten ze weer bij elkaar te krijgen.

Ondertusschen loopen honderden menschen naar Diemen om de Canadeezen die in aantocht zijn te begroeten. Allen zijn met de nationale kleuren getooid. Jongens en meisjes loopen met Oranje papieren mutsen, het is wat je noemen kan een Koninginnedagstemming. Alleen het is een droge lol. Want er is niets te koop. De cafés zijn gesloten. Bier of drank is er niet. Hier en daar een beetje surrogaat limonade. Maar ondanks dat is de stemming goed. We hebben wel niet te eten, maar we hebben een streep gezet en vanaf heden gaan we een betere tijd tegemoet. Maar onze bevrijders komen maar niet.

Zouden ze ons evenals gisteren teleurstellen. Plotseling komt er een deining onder de menigte, Daar komen ze. En ja wel hoor, in de verte komt een kleine groep gevechtwagens aan. Een voorhoede komt aan. Bloemen hebben ze reeds overal gekregen. Op de wagens hangen en staan jongens en meisjes. Het gejuich is niet van de lucht Dit is het historisch moment. Het is ongeveer 1 uur. Van alle kanten worden ze toegejuicht. Wat een vreugde. Langzaam bewegen de zware wagens die op rupsbanden loopen, zich langs de weg. Vijf lange jaren hebben we hier op gewacht. Ons hart zwelt van vreugde Eindelijk een einde aan onze ellende God zij dank. Dat is het begin. Vrouwen huilen mannen zwaaien als gekken hun handen. Welcome boys. Welcome is niet van de lucht. En dan gaan ze door En ik sta daar met mijn mannen en zie toe. Het is

beroerd. Wij hadden dit zoo gaarne mede gemaakt in het uniform van de N.B.S. Wat is dit toch een ongelukkig gekozen naam. Je vergist je aldoor met N.S.B. Ik beloof de manschappen morgen er weer op uit te gaan en hoop dan betere resultaten te krijgen. Ze gaan naar huis maar in hun hart zijn ze zoo teleurgesteld, het is hen op het gezicht te lezen. De mannen die onder mijn commando staan zijn geen jonge menschen meer. De jongste is 32. De oudste 58. Ik heb 12 menschen. 7 ervan zijn employes van de gasfabriek Zuid. Fijne kerels, waar je op kan rekenen. Oorspronkelijk waren we ingezet voor de bescherming van dit vitale bedrijf. Gelukkig is het niet tot gevechtshandelingen gekomen. Maar zoo als ik reeds eerder schreef. We zouden ons leven hebben gegeven. Maar nu het er om aan kwam, werden we niet opgeroepen. Maar wat nog niet is, kan nog komen. De dag verder brengt ons niets anders dan op een hoop loopende menschen die elkaar gelukwenschen. Ik zie zoo waar een paar Joden, kennissen van vroeger die onder gedoken waren. Jaren zaten ze verborgen en nu is het zoo ver, dat ze zich weer in het openbaar kunnen vertoonen. En overal verschijnen bullitins. Wat voor eenige dagen terug nog illegaal moest worden verzorgd, wordt nu openlijk aangeplakt. We zien nummers van de Waarheid, het Parool, Paraat, Trouw enz. Ik weet niet of ik het al eerder schreef, maar een elkeen schijnt te weten dat ik een bijzondere plaats inneem in het illegale werk. De meeste verwachten dat ik meer weet en vragen mij. Maar op dat moment weet ik net zoo veel als anderen. Het was een fijne dag. Natuurlijk was het eten niet op tijd. Maar wat kan ons vandaag het eten schelen? En de bullitins gaan door. Van uur tot uur. Regeeringsverklaringen gedrukt door mijn vriend Hein worden aangeplakt. Onze Wim loopt met stijfselpot rond en plakt wat hij kan op palen, muren overal zien [ze] het nieuws verschijnen. Maar de avond brengt weer ander nieuws. De jaren opgekropte woede uit zich door dat de jongens enkele meiden die met Moffen hebben omgegaan en zich hebben gegeven de kop kaal te knippen. Ik zag 4 × dit volksgericht voltrekken. En niemand deed er iets tegen. Zij kregen hun gerechte straf. Ze grepen zoon meid beet en met zakschaartjes ja met messen zag je ze de kop kaal maken. Als een geplukte kip zag je ze door de duizendkoppige menigte wegvluchten. Et was een meid bij die ze van haar bed hebben gehaald. Ze stond in pyama broek en enkel hempje tusschen de menigte. Op haar blote voeten vluchtte ze weg

in de richting van Amsterdam Het was geen verheffend gezicht, maar ze waren jaren gewaarschuwd, dus moeten ze het maar voelen ook. Vele meiden hadden zich verstopt. De deuren werden opengeramd en als het nier aan de voorkant ging, dan zag je de jongens aan de achterzijde het huis betreden. En ze gingen van de een naar de ander. Lijsten waren er van opgemaakt wie in aanmerking er voor kwam. Zoo eindigde deze veel bewogen dag.

Nederlander bij SS-eenheid, ca 30 jaar - Woudenberg
Omstreeks 5 Mei 1945

- Voor ons in het Westen is de oorlog geeindigd. Op dit oogenblik marcheeren Geallieerde troepen de vesting Holland binnen, nadat reeds eenige dagen gevechtspauze geweest was.

Onmiddellijk bij het vernemen van het bericht van den dood van den Führer voelde iedereen, dat hiermede de oorlog in een crisis was gekomen, waaruit hij niet meer te redden is. Admiraal Dönitz richtte een proclamatie tot het Duitsche volk, waarin hij verklaarde dat de oorlog tegen de Sovjets het eenige belangrijke was. Er wordt tegen de Sovjets gevochten, totdat de honderdduizenden, die uit Duitschland weggesleept waren, weer bevrijd zouden zijn. De oorlog tegen Engeland en Amerika zou slechts worden voortgezet, indien dezen ons in dien strijd tegen de bolschewisten zouden hinderen.

We voelden de belangrijkheid van dit besluit. In onzen frontsector heerschte reeds een paar dagen een gevechtspauze, daar overeengekomen was dat levensmiddelentransporten uit het Zuiden zouden worden doorgelaten naar de in de vesting Holland ingesloten burgerbevolking. De onzen aan de eene zijde, de Tommies aan de andere zijde bouwden tot dit doel een brug over den Rijn bij Rhenen, en eenige dagen lang rolden onafzienbare kolonnen Amerikaansche auto's het door ons bezette gebied binnen, terwijl een groot aantal viermotorige bombardementsvliegtuigen laag

vliegend eveneens levensmiddelen brachten voor de hongerende burgerbevolking.

Kort daarop kwam de mededeeling, dat aan het heele Westelijk front de wapens rustten. Overal verscheen de burgerbevolking op de straten, op vele plaatsen kwam het tot groote feestvieringen en, helaas, ook tot schietpartijen. Onze regimentsgefechtsstand in Leersum werd door een groep bewapenden aangevallen, waarop direct [een] razzia georganiseerd werd tegen deze partisanen, met het gevolg, dat alleen in Leersum negen personen werden neergeschoten. Ook in Amersfoort kwam het tot kleine schieterijen.

De burgerbevolking wist ons te vertellen, dat de Vesting Holland onvoorwaardelijk gecapituleerd had, en in de Engelsche linies werd dit gevierd met een lichtkogel-illuminatie.

Overigens schijnt dit een vergissing te zijn. Zeker weten doen we helaas niets, de golf van geruchten is nog niet verminderd. Van het Btl.* vernamen we gister het volgende: Er zou worden onderhandeld over het vrijgeven van de heele bezetting der Vesting Holland voor den strijd in het Oosten. Wij zouden gesloten daarheen gevoerd worden. Men zou daaruit kunnen opmaken dat de Geallieerden ons in den strijd tegen het bolschewisme willen vrij laten. Veelbeteekenend is hierbij ook dat de Amerikanen aan de Elbe geen moeite doen om de Russen te helpen, terwijl op de conferentie van San Francisco eveneens moeilijkheden schijnen opgetreden te zijn.

Maar we hooren ook andere berichten. De Adjudant moet gezegd hebben, dat alle SS-officieren de kogel krijgen, terwijl de rest als misdadigers behandeld zal worden, en hij schijnt reeds een aantal jongens verlof te hebben gegeven om te trachten naar huis te komen, op eigen risico natuurlijk, daar er groot gevaar bestaat dat op iedere Duitsche uniform geschoten wordt.

Op het oogenblik hebben de burgers al verlof gekregen, de panzersperren op te ruimen en de versperringen in de beken weg te nemen en zoodoende den waterstand weer op normaal peil te brengen.

Onze jongens, die tegenover het door de Engelschen bezette Kasteel van Renswoude liggen, houden zich onder het oog van de Tommies bezig met het organiseeren van levensmiddelen in Niemands-

* Bataillon

land, en ik hoor, dat bij andere kompanieën reeds bosjes deserteurs 'm gesmeerd zijn.

Wat zal uit dit alles nog voortvloeien? Ik zit hier met mijn tros als op een verlaten eiland op de boerderij Jacobahoeve in Woudenberg, en hooren geen nieuws, alleen maar geruchten. De burgers, die steeds merkwaardig goed ingelicht blijken, beweren nu dat we morgen ontwapend zullen worden. We weten zelf niet meer hoe of wat, en er is niets ellendigers denkbaar als dit lijdelijk afwachten wat er met ons gebeuren gaat. De Kompanieën zijn vandaag op Grootadmiraal Dönitz beëedigd, ofschoon er vele bij waren, die daartoe geen lust vertoonden. De Landstorm werd trouwens opgericht voor inzet in Nederland, niet voor inzet aan het Oostfront, en de meesten schijnen geen lust te hebben daar hun huid nog eens te gaan wagen.

In elk geval zijn de vooruitzichten weinig rooskleurig, en het aantal mogelijkheden is beperkt. Worden we niet tegen Rusland ingezet dan worden we òf uitgeleverd aan de Britsche regeering voor dwangarbeid in Canada, òf we gaan gedwongen vrijwillig tegen de Japanners in Indië vechten, òf we worden door onze eigen landgenooten afgemaakt. Het getij is gekeerd, en ons lot ligt in de handen onzer vijanden.

Belastingambtenaar, 38 jaar - Amsterdam
Zondag, 6 Mei 1945

- Vocem jucunditatis annuntiate, et audiatur alleluia: annuntiate usque ad extremum terrae liberavit Dominus populum suum Alleluia alleluia Alleluia.

Boodschapt het bij jubelgeschal! en doet het hooren Alleluia. Verkondigt het tot aan het uiteinde der aarde: Verlost heeft de Heer zijn volk Alleluia alleluia Alleluia (Isaias XLVIII 20)

Aldus de zang bij de Intrede op de Vijfde Zondag na paschen (6 Mei 1945)

Wij zijn vrij. Wij zijn verlost Mij stokt de pen van blijdschap en dankbaarheid om de gevoelens weer te geven die mij deze stonden bestormden Verlost van een booze vijand, verlost van den geesel van den honger, verlost van den angst voor de allernaaste toekomst. Wij danken nu allen God, Die ons in de bange jaren niet verliet, Die ons bijstond als ons arm menschenhart dreigde te breken van kommer en ellende, Die ons een stut en een geleide was toen wij hulpeloos doolden als in een dal des doods. Gelouterd door veel smart zijn wij evenwichtiger uit den strijd getreden en heeft zelfs deze barre tijd een tegoed op zijn creditzijde voor ons gehad.

Mijn indrukken over de afgeloopen dagen wil ik hier zoo goed mogelijk weergeven. Vrijdagavond 8 uur. Lies zit aan een verstelwerkje en ik houd me onledig met een overjarige 'Scetsch'

Plotseling horen we iemand op de Amstelkade schreeuwen 'We zijn vrij! We zijn vrij' Ofschoon het verboden is op straat te komen, stormt ieder de straat op en horen we het groote nieuws 'Denemarken, Noord Duitschland en Nederland heeft gecapituleerd! Eerst zijn we wat critisch, want we hebben in den loop van 5 jaren geleerd 'Safety first' te zijn, doch allengs verschijnen aanplakbiljetten der illegalen die zekerheid brengen. Het oranje komt te voorschijn. Een ondergedoken Jodeman heeft in de afgeloopen jaren niet stilgezeten en komt met een volledige collectie oranje schildjes voor den dag en heeft weldra vele afnemers. Aarzelend verschijnt hier en daar een vlag en weinige minuten later is onze heele kade feestelijk met het rood wit blauw en oranje versierd. Takkenbossen, papier hout en alles wat brandbaar is, wordt aangesleept en weldra kleurt een helle gloed van ons vreugdevuur de gevels. Wij dansen rond de vlammen. Twee jongelui hebben de gitaar gehaald en ferm klinken de aloude vaderlandsche liederen door honderde kelen gezongen door de straten.

Helaas, de 'Grünen' beantwoorden onze jubel op de hen bekende wijze Zij openen vanaf de brug van de van Woustraat mitrailleur-vuur op ons In de meening, dat het vuurwerk is, blijf ik met een van de muzikanten staan en wederom ketsen geweerschoten langs de steenen. Ieder vlucht nu het huis in. Goddank geen treffers, alleen bij de familie Brongersma is dwars door de kamer geschoten zoodat we door het oog van de naald zijn gekropen. Thuisgekomen hebben we koffie gezet en een tarwekoekje gebakken om eenigszins feestelijk

onze bevrijding te vieren. Ook onze Mary die we uit bed hebben gehaald deelt nu aan deze tractatie mede. Om 1 uur gaan we naar bed, doch de eerste uren kan ik niet slapen. De ontroering is me te groot.

Onderwijzer, 38 jaar - Delft
5 Mei 1945

- Het is nu Zaterdagmorgen 3.[15]. Nog steeds kan ik de slaap niet te pakken krijgen. De gebeurtenissen van de laatste uren hebben me zeker dermate aangegrepen, dat ik over alle vermoeidheid heen toch niet kan rusten. Honderden gedachten daveren als wilde paarden door mijn brein Hoe ik ook woel en me verdraai, niets baat me. Dan valt mijn besluit: opstaan en mijn gedachten neer zetten. Eerst moet ik het kwijt, dan pas zal ik rust hebben. Het is allemaal ondanks de voorafgegane week, waarin het toch ieder ogenblik zou kunnen gebeuren, nog zo onwezenlijk. Zo ongelooflijk dar nu op vijf dagen na het precies vijf jaar geleden is dat velen hetzij geestelijk hetzij lichamelijk of met beiden tegelijk onder de knoet gingen. Vijf lange jaren van ons korte leven, verloren, verwoest. Nu is de nachtmerrie voorbij. Nu is het dieptepunt bereikt en laat ik hopen dat het voor duizenden en nog eens duizenden niet te laat mag zijn.

Gisteren, Vrijdagavond, even negen uur, ik had juist mijn vriend R op bezoek, werd er hard gebeld en op de deur gebonsd. Opendoende ontwaar ik weer, even als Zondag j.l. een massa mensen op straat. Het is officieel bekend gemaakt DK heeft het zelf door de radio gehoord, de bezetting van Nederland Denemarken en NW Duitsland:

heeft gecapituleerd. Morgen, Zaterdag, 8 uur gaan de wapens neer. Ook ik had het bericht ook de vorige week reeds gehoord, en het spijt me, zo gauw was ik niet te overtuigen. Ik ren naar mijn vriend K, die zelf een detector heeft. Hij ziet me aan komen, rukt de deur open, en ik zie in zijn grauw vermagerd hongergezicht, het

is waar. Ontroerd reiken we elkaar de hand en ik ren, nu ten volle overtuigd terug naar huis

Onderweg zie ik mijn straatgenoten Ik zie ze van dichtbij, ik schrik. Velen zijn haast onherkenbaar vermagerd. Zo op een afstand is me dat nooit zo sterk opgevallen, maar nu, van dichtbij, het is vreselijk, asgrauwe, ingevallen gezichten, maar in ieder oog straalt de vreugde, de vreugde om de herwonnen vrijheid. Ik voel hoe diep deze laatste maanden de mensen heeft aangegrepen. Er zijn er enkelen, die niet naar buiten kunnen, ze zijn vastgekluisterd aan hun bed, hebben de macht om zich op te heffen niet meer. Eén is er, ik kan geen nadere aanduiding geven, die toch naar buiten is gestrompeld, hij leunt tegen de deur en de tranen rollen hem over de wangen, het was hem te machtig.

Al spoedig wordt het een ware verbroedering. Niemand denkt er meer aan, dat we om negen uur binnen moeten zijn Het gejoel en gejuich vanuit de stad waait naar onze straten over en ik besluit een kijkje in de stad te gaan nemen. Het is al donker, maar voor vele ramen zijn de lampen neergezet. Hoewel voorbarig: wappert hier en daar al het rwb.* Hoe meer ik het centrum nader, hoe drukker het wordt. Op de H buurt kom ik een spontaan gevormde optocht tegen van enkele honderden mensen. Ze scharen zich achter een trommel. Er komen meer van die optochten, voorafgegaan door hoorn of harmonica. Naast het Oranje Boven en de Zilvervloot, brult men weer het zouteloze, Van je héla, hola en daarmee verbonden het: lied van de Toffe jongens. Op de markt staat Hugo de Groot, Hij heeft een fakkel in de hand en er voor worden de uit het kringhuis der NSB geroofde portretten van Mussert en Hitler verbrand. Een oorverdovend gejoel stijgt op als de vlammen van alle kanten hoog op laaien.

Thuis zitten buren te wachten We openen een paar flessen wijn, morgenavond vieren we het feest van de bevrijding. Er heerst nu al een uitbundige stemming Al spoedig gaan we uiteen. We willen morgen vroeg op zijn, om acht uur klaar om het feest, waarop we vijf lange jaren hebben gewacht mee te vieren.

Nog slechts enkele minuten scheiden me van acht uur Ik ben naar boven, naar mijn kamer gegaan, om de laatste ogenblikken nog even aan het papier toe te vertrouwen. Buiten op straat, staan slechts weinig

* rood-wit-blauw.

mensen. Ze zijn betrekkelijk stil. Overal worden de vlaggen gereed gemaakt. Ook naast mij liggen de Nederlandse, Engelse en Amerikaanse vlag Straks gaan ze naar buiten. Ook mijn radio, al heb ik dan geen stroom, heb ik voor den dag gehaald Bijna twee jaar heeft hij verborgen gestaan, verborgen voor de nu haast verslagen dwingeland, evenals het koper en het tin. Alles prijkt nu weer op tafel en ik ben blij het nog te bezitten

Daar slaat het acht uur. Nu is de oorlog voorbij.

Ik ben de straat opgegaan. Nog nooit zag ik zoveel vlaggen bij elkaar. Met hun heldere kleuren, zeker allen gloednieuw of anders pas gewassen, leveren ze een prachtig schouwspel op. Eén ding ontbreekt en dat is de vlag aan de openbare gebouwen. Toch moet die er zijn, wil het feit van de capitulatie in onze stad officieel vast staan.

Juist wordt er op de hoek een pamflet aangeplakt.

Het is de mededeling van den plaatselijk leider der binnenlandse strijdkrachten, om zich te onthouden van ieder openlijk vreugde betoon, zolang de vlag nog niet aan de openbare gebouwen gehesen is. Er wordt zelfs in gewaarschuwd voor represailles van D[uitse] zijde. Het pamflet komt een beetje als mosterd na de maaltijd, want practisch geen huis of op een of andere wijze wordt aan de vreugde uiting gegeven

Daar verspreidt zich het gerucht, dat de D de mensen het dragen van oranje willen beletten. Men voelt het, er is iets niet in orde! Op de Markt is het nog een hele drukte, maar een kennis die ik daar aantrof zegt me, dat tegen acht uur er haast geen plaats was om te staan.

Velen zijn al weer vertrokken. Ik blijf wachten. Ieder ogenblik moet ik nu toch kunnen verwachten dat de deuren van het stadhuis op[en] zullen gaan en de vlag gehesen zal worden. Ik heb mooi wachten, er gebeurt niets en de Markt verwatert zichtbaar. Dan ga ik ook maar weg, kijk naar verschillende aardige etalages, waarin men op één of andere wijze uiting heeft gegeven aan zijin vreugde. Er zijn ook etalageruiten en ruiten van particuliere wonlngen, die stuk gegooid zijn. Daar wonen NSBers.

Als ik door de Choorstraat loop, wordt daar juist het kringhuis v d NSB gesloopt. De ruiten zijn allang kapot en nu is men bezig de inhoud naar buiten te werken. Ik zie een paar mooie Delfts blauwe vazen de lucht invliegen. Boeken, kranten, alles komt naar buiten,

opgeschoten kwajongens lopen met collecte bussen e d rond. Het portret van Hitler suist door de lucht en komt ergens met luid gerinkel neer, wordt daar vertrapt. En nog steeds waait de vlag niet van de openbare gebouwen.

Toen ben ik maar naar huis gegaan. De pret was er af.

's Middags, kwamen de geruchten Dat er iets niet in orde was voelde een ieder met de klep van zijn pet. Hier zijn er een paar. Ik geef ze niet om hun geloofwaardigheid, de meeste zijn trouwens zo krankzinnig belachelijk, dat ze alleen daarom al vermelding verdienen

De ‘Nederlandse’ SS weigert aan de Grebbe de wapens neer te leggen.

Er wordt in Utrecht gevochten.

De Canadezen zijn tussen Woerden en Gouda gesignaleerd.

Er staan twee kanonnen op Gouda gericht.

De Ortscommandant wil wel capituleren maar de bevelhebber(!) niet. De Canadezen zijn opgehouden, door een technische storing. (Eén maakte er zelfs een radiostoring van).

... In de Wippolder moeten de vlaggen weer weggedaan worden op last van de Feldgendarmerie.

In de Wippolder rukten de D het oranje van de kleren.

In de Wippolder schieten de D op de vlaggen.

In de Wippolder gooien de D met handgranaten door de ramen waar nog vlaggen uithangen.

(Als je een Wippolderbewoner spreekt weet hij van niets)

Alle buitenlandse vlaggen, moeten verdwijnen. Ze worden beschouwd als een demonstratie tegen de D.

Als om vijf uur niet alle oranje verdwenen is, zullen er tien burgers ter dood gebracht worden. (Later werd dit aantal tot twintig verhoogd).

Hier zijn een aantal van die geruchten en ik ben overtuigd maar een fractie van hun totaal aantal vermeld te hebben

Doch één ding is zeker. Indien de D bezetting in West Nederland gecapituleerd heeft (men begint er zelfs aan te twijfelen) dan moet er in ieder geval een geallieerde autoriteit in de stad komen, die het bestuur of hoe dat dan ook genoemd wordt, van de D over te nemen. Tegenover wien zou de D hier anders kunnen capituleren.

Zo verstrijkt de middag Ook de avond brengt niets nieuws en als het daarbij nog koud wordt ook, kruip ik om negen uur maar onder de wol, overtuigd, dat wat nu geschied is, vast niet ‘volgens de plannen’ gebeurt.

Zondag, 6 Mei

- Het is 8 uur in de morgen, 24 uur na de radio capitulatie. Het stormt en felle regenvlagen zwiepen tegen de ruiten De meeste vlaggen in de straat zijn alweer binnengehaald, hetzij voor de regen, hezij omdat de bevrijding nog steeds geen feit is. We zitten bij elkaar en onze stemming is verre van opgewekt. Tegen 10 uur is mijn vriend dK geweest. Hij heeft volgens zijn bewering, zeer belangrijk nieuws, maar nog voor hij het kan uitspreken, leg ik hem het zwijgen op. De gedachte alleen, dat weer iemand me voor de zoveelste maal wil komen vertellen, dat het nu straks toch vrede zal zijn of weet ik wat voor gerucht aan me kwijt wil, maakt me misselijk Hij dringt er echter niet op aan en dat is zijn geluk, want voor hij vertrekt heeft hij zijn mededeling toch gedaan. Het komt hier op neer, dat vanmiddag om vier uur de capitulatie te Hilversum, door generaal Blaskowitz, commandant der D troepen in Nederland zal worden getekend, dat de Binnenlandse strijdkrachten, door de D zullen worden erkend, dat NSBers de gelegenheid tot ‘onderduiken’ zal worden belet, dat het 49e legercorps Z[uid] H[olland] binnentrekt. Het klinkt allemaal weer heel mooi, net zo als het nu al de hele week geklonken heeft, maar 4 uur zal wel weer 7 uur worden, daarna nog eens 9 uur en daarna verdwijnt het als gerucht bij al zijn voorgangers.

Het loopt nu tegen één uur, de storm is gaan liggen en een waterig zonnetje scheurt de wolken van één.

Zoeven kwam B langs lopen en vertelde me hetzelfde verhaal als s'morgens de K had gedaan.

De deuren gaan weer open, mensen komen weer op straat. Het is of ze het nieuws ruiken. Meer mensen hebben het gehoord en weer herleeft een kleine hoop, dat nu inderdaad de vrede nabij is.

En weer, ondanks de vele teleurstellingen, trekken tegen vier uur, hele drommen naar de markt.

Alvorens me weer eens beet te laten nemen besluit ik op zolder de ‘Oude Jan’ in de gaten te houden of daar de vlag verschijnt. Nauwelijks is het vier uur of ik hoor het galmen van de zware Bourdon

klok. Een vlag zie ik nog niet, maar mijn overbuurman die gunstiger staat ten opzichte van de Nieuwe Kerk schreeuwt me toe dat de vlag uithangt. Als het waar is, besluit ik zelf een kijkje op de Markt te gaan nemen. Het is er ontzettend druk, maar ik heb het geluk boven op een wagen te kunnen staan en heb zo een prachtig overzicht over het hele plein. Bij het standbeeld van Hugo de Groot ontstaat beweging. Als ik scherp tuur bespeur ik er ook de oorzaak van, daar worden twee Moffenmeiden kaal geknipt. Het zijn de eersten van een ongetwijfeld tot onze schande lange rij.

Daar ontstaat beweging op het bordes, er verschijnen een groot aantal personen, waarboven uit ik onzen vroegeren burgemeester met zijn vrouw herken. Hij is omgeven door Binnenlandse Strijdkrachten, de ondergrondse, die nu te voorschijn is gekomen. Ze doen een weinig amateuristisch aan met hun overall en helm. De automatische wapens staan misschien wel flink, maar het is de vraag of ze er al mee weten om te gaan. Ik vraag me af, hoe ze daar aan gekomen zijn.

De burgemeester wenkt om stilte. Hij zal de burgers toespreken. Ik merk wel, dat hij hard schreeuwt, maar van de hele proclamatie, versta ik slechts de woorden ‘Stadgenoten’ en een eind verder ‘Wij zijn vrij’. Wie dichter bij staat kan meer verstaan en wij sluiten ons maar bij het herhaaldelijk spontaan losbarstend gejuich aan Ten slotte zingen we allen geroerd het al oude Wilhelmus en het lijkt of een lang opgekropt gevoel van haat losbarst bij de mensen, als de regel ‘de tyrannie verdrijven’, door de lucht galmt.

Nu is het dan toch echt waar en terwijl ik dit schrijf probeer ik me te realiseren wat het betekent. Het is echter zo moeilijk die betekenis in woorden uit te drukken. Vijf jaar lang onder het juk van een niets ontzienden vijand te hebben geleefd, vallen zo in een paar minuten niet weg. Maar wat ik wel kan beseffen is, dat

er spoedig voedsel zal komen
er weer gas, licht en water zal zijn
er weer brandstof komt
straks de trein en de tram weer zal rijden
onze mannen weer uit D terug zullen keren, waar ze nu reeds jaren als dwangarbeiders leven.
ook onze krijgsgevangenen en studenten zullen terugkeren
ik op ieder ogenblik van de dag of de nacht de straat op kan
overal het verduisteringspapier verwijderd kan worden

ik niet behoef te schrikken, wanneer er een auto door de straat rijdt,
evenmin wanneer er nog laat in de avond gebeld wordt
er weer kranten komen,
naar gelang van ieders smaak, de bioscoop, de dancing de café's de concert-toneel- en variété zalen weer open zullen gaan
daar waar de marteling geen dodelijke gevolgen gehad heeft de gezinnen weer herenigd zullen worden
en nooit meer een Westerbork, een Amersfoort, een Vugt voor anderen dan voor D gebouwd mag worden
de mensheid straks na het verpletteren van Japan de middelen zal vinden om de oorlog nu eens en voor altijd uit te bannen
ik vrij op de fiets zal kunnen rijden zonder angst voor ‘vordering’
ik zonder angst vrij naar ieder station van de radio zal kunnen luisteren
Er weer normale school- en daarmee werktijden zullen komen
Al deze dingen gaan in me om, niet tegelijk, ook niet stuk voor stuk, soms wellen er een aantal in mijn bewustzijn naar boven, blijven even hangen, zakken weer weg tot een andere in een snelle flits door mijn brein schiet.

Zo is dan het einde van deze verschrikkelijke oorlog gekomen. Heel anders dan iedereen wel gedacht zal hebben. Hoeveel krijgsprogramma's zijn er binnenkamers door ‘strategen’ niet opgebouwd en telkens liep het weer anders, dan algemeen de verwachting was. Vreselijk hebben we hier in het Westen geleden van de honger Er zijn mensen met tientallen ponden aan gewicht afgevallen. Men ziet gezichtjes amper twee vuisten groot, die nog slechts caricaturen zijn van de photo's op hun persoonsbewijs. Voor één ding zijn we, God zij dank, gespaard gebleven, het Westen is geen strijdtoneel geworden. Dat had naast de duizenden, die nu door honger stil het toneel verlaten hebben, nog eens duizenden en duizenden mensenlevens gekost.

Ik had gemeend, dit dagboek te kunnen eindigen met een zin als: daar verschijnen de eerste Canadezen, nog besmeurd met kruitdamp, om de hoek van de straat Het is heel anders gelopen. We wachten hun komst, fris en monter, nog steeds af.

Ik had gedacht, dat het einde, verlichting zou betekenen, zoiets als het afleggen van een loden pak. Weer is het anders gelopen. Ik kan aan het denkbeeld, nu werkelijk vrij zijn, maar moeilijk wennen

De ogenblikken, dat ik het voel, gaan als een zalige beroering door mijn hart heen, telkens als ik moet bedenken, dat vele dingen, die me steeds angsten hebben bezorgd, nu geheel verdwenen zijn.

Zo nadert het einde van dit dagboek, waarin ik getracht heb weer te geven van wat er in deze laatste oorlogsmaanden in me leefde. Er is geen sprake van objectiviteit, kan geen sprake van zijn. Objectiviteit is een kwestie van tijd, van geschiedenis en van standpunt.

Latere geschiedboeken kunnen, let wel, kùnnen objectief zijn. Maar dit dagboek kan dat onmogelijk. Het is geschreven op het moment van het gebeuren zelf, soms zelfs zonder kennis van de oorzaken, die tot de beschreven feiten aanleiding hebben gegeven, noch van hun plaats in het ruime verband. Hier en daar zullen feiten voorkomen, die in hun motivering wellicht onjuist zijn, maar daarom niet te minder waar zijn gebeurd. Soms heb ik angst, angst om niet geloofd te worden, omdat latere geslachten eenvoudig niet wensen aan te nemen wat hierin werd beschreven en toch, ik zweer bij alles wat me lief is, er staat geen onware gebeurtenis in. Alles is neergezet ik zou haast zeggen: heet van de naald.

Ik heb het pijnlijk voorrecht gehad een ‘totale oorlog’ te hebben mogen beleven. Die is achter de rug. Met alle kracht die in ons zit: op naar een ‘totale vrede’